

ЗІГМУНД ФРОЙД

ВСТУП

ДО

ПСИХОАНАЛІЗУ

Зіґмунд Фройд

**ВСТУП
ДО ПСИХОАНАЛІЗУ**

Sigmund Freud

**EINFÜHRUNG
IN DIE PSYCHOANALYSE**

**Vorlesungen
zur Einführung in die Psychoanalyse
Und Neue Folge**

Зіґмунд Фройд

**ВСТУП
ДО ПСИХОАНАЛІЗУ**

**Лекції
зі вступу до психоаналізу
з новими висновками**

Переклав з німецької
Петро Таращук

Київ
ОСНОВИ
1998

З М І С Т

Передмова	7
Частина перша	
ХИБНІ ДІЇ	9
Лекція 1. Вступ	9
Лекція 2. Хибні дії	19
Лекція 3. Хибні дії (дальший виклад)	34
Лекція 4. Хибні дії (закінчення)	54
Частина друга	
СНОВИДДЯ (1916 [1915—1916] р.)	75
Лекція 5. Труднощі і перші здобутки	75
Лекція 6. Гіпотези і способи тлумачення	93
Лекція 7. Явний зміст сновиддя і його приховані думки	107
Лекція 8. Дитячі сновиддя	120
Лекція 9. Цензура сновидь	131
Лекція 10. Символізм у сновиддях	144
Лекція 11. Робота сновиддя	165
Лекція 12. Приклади аналізу сновидь	180
Лекція 13. Архаїчні та інфантильні риси сновидь ...	196
Лекція 14. Справдження бажань	211
Лекція 15. Сумніви й критичні зауваження	227
Частина третя	
ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ НЕВРОЗІВ (1917 [1916—1917] р.)	240
Лекція 16. Психоаналіз і психіатрія	240
Лекція 17. Значення симптомів	254
Лекція 18. Фіксація на травмі. Неусвідомлене	271
Лекція 19. Опір та згнічення	285
Лекція 20. Сексуальне життя людини	302

<i>Лекція 21. Розвиток лібідо і сексуальної організації .</i>	<i>321</i>
<i>Лекція 22. Аспекти розвитку та регресії. Етіологія ..</i>	<i>342</i>
<i>Лекція 23. Шляхи утворення симптомів.</i>	<i>362</i>
<i>Лекція 24. Звичайна нервозність</i>	<i>382</i>
<i>Лекція 25. Страх.....</i>	<i>397</i>
<i>Лекція 26. Теорія лібідо й нарцисизм.....</i>	<i>417</i>
<i>Лекція 27. Перенос.....</i>	<i>437</i>
<i>Лекція 28. Аналітична терапія</i>	<i>455</i>
НОВІ ВИСНОВКИ. ПЕРЕДМОВА	471
<i>Лекція 29. Перегляд теорії сновидь.....</i>	<i>473</i>
<i>Лекція 30. Сновиддя та окультизм</i>	<i>497</i>
<i>Лекція 31. Психічна структура особистості.....</i>	<i>524</i>
<i>Лекція 32. Страх та інстинкти</i>	<i>548</i>
<i>Лекція 33. Жіночість</i>	<i>580</i>
<i>Лекція 34. Пояснення, поради, рекомендації.....</i>	<i>605</i>
<i>Лекція 35. Про світогляд</i>	<i>628</i>
Додаток	655
Бібліографія.....	657
Реєстр символів.....	665
Реєстр сновидь.....	668
Реєстр хибних дій.....	670
Іменний та предметний показчик	672

“Вступ до психоаналізу”, що його я пропоную увазі громадськості, не слід сприймати за суперника вже опублікованих загальнооглядових праць, присвячених цій царині знань. (Hitschmann, “Freuds Neurosenlehre”, 2. Aufl., 1913; Pfister, “Die psychanalytische Methode”, 1913; Leo Kaplan, “Grundzüge der Psychoanalyse”, 1914; Régis et Hesnard, “La psychoanalyse des névroses et des psychoses”, Paris, 1914; Adolf F. Meijer, “De Behandeling van Zenuwzieken door Psycho-Analyse”, Amsterdam, 1915). Ця книжка — лише дослівне відтворення лекцій, що їх я прочитав протягом двох зимових семестрів 1915/16 та 1916/17 рр. перед мішаною аудиторією з лікарів та нефаківців, що складалася з представників обох статей.

Тож усі особливості викладу, що їх помітить читач цієї книжки, можна пояснити обставинами її виникнення. Я не міг дотримуватися холодного стилю наукової розвідки, навпаки, як лектор я мусив дбати, щоб протягом майже двогодинного викладу увага моїх слухачів ні на мить не ослабла. Потреба зважати на безпосереднє сприйняття неминуче призводила до того, що окремі теми доводилось розглядати не раз, приміром, уперше у зв'язку з тлумаченням сновидь, а згодом удруге при поясненні проблеми неврозів. Інколи сам характер матеріалу не дозволяв мені вичерпно пояснити ту або ту важливу тему, приміром, тему неусвідомленого, в одному місці, тож я мусив не раз підступати до неї і знову полишати, аж поки згодом траплялася нагода доповнити вже подане знання.

Хто обізнаний з психоаналітичною літературою, той знайде в цьому “Вступі” дуже мало інформації, про яку не можна було б довідатись з інших, набагато докладніших публікацій. Проте потреба поглибити

виклад і скомпонувати його частини часом змушувала автора додавати в певних місцях (при поясненні етіології страху, істеричних фантазій) досі ще ніде не опублікований матеріал.

Відень, весна 1917 р.
Фройд

ХИБНІ ДІЇ

Лекція 1 ВСТУП

Вельмишановне товариство! Мені невідомо, що і скільки з книжок чи з почутого знає про психоаналіз дехто з вас. Але вже сама назва мого курсу — “Початковий вступ до психоаналізу” — зобов’язує мене ставитись до вас так, ніби ви не знаєте нічого й потребуєте докладних пояснень.

Передусім я повинен вам сповістити, що психоаналіз — це певний метод лікування нервовохворих, і зразу ж подати приклад, наскільки в його царині майже все відбувається цілком по-іншому, а часто і просто навпаки, ніж узагалі в медицині. Адже в інших галузях медицини, застосовуючи на хворому нові для нього лікувальні методи, ми здебільшого приховуємо від пацієнта труднощі, з якими вони пов’язані, і, сповнюючи надією, запевняємо в успіху лікування. Гадаю, ми маємо на те право, бо таким своїм поводженням підвищуємо ймовірність одужання. Та беручись лікувати невротика психоаналітичним методом, ми поводимось інакше. Ми вказуємо хворому на труднощі лікування, на його затяжний характер, на зусилля і жертви, яких воно потребує; а про наслідки лікування кажемо, що не можна пообіцяти чогось певного, успіх залежить від поведінки пацієнта, від його розуміння, податливості й витримки. В нас, звичайно, є слушні підстави для такого нібито цілком відмінного поводження, і, можливо, згодом ви їх зрозумієте.

А тепер не гнівайтесь, якщо попервах я вас трактуватиму так само, як невротичних хворих. Власне, я вам не раджу приходити і слухати мене вдруге. Через те я вказуватиму вам на всі недоладності, з якими доконечно пов’язаний виклад психоаналізу, й усі труднощі, що їх слід подолати, аби виробити

власну думку. Я покажу вам, що весь напрям вашої освіти і все ваше узвичаєне мислення неминуче обертають вас на ворогів психоаналізу, і з'ясу, скільки потрібно внутрішніх зусиль, щоб подолати той інстинктивний опір. Я, звичайно, не можу сказати наперед, якою мірою ви зрозумієте психоаналіз, прослухавши мої лекції, і водночас не можу пообіцяти, що, прослухавши їх, ви навчитеся провадити психоаналітичні дослідження й лікувати психоаналітичним методом. Якщо серед вас усе ж виявляться такі, що не задовольняться побіжним знайомством з психоаналізом, а захочуть докладно його вивчити, то я не тільки відраджуватиму їх від такого наміру, а й прямо застерігатиму. Ситуація поки що така, що той, хто надумає стати психоаналітиком, закриє собі будь-який шлях до університетської кар'єри, а обравши життя звичайного лікаря-практика, опиниться в товаристві, що не розумітиме його зусиль, ставитиметься до нього з недовірою та ворожістю і спрямує проти нього все зло, що зачалося у недобрій людській душі. Можливо, саме з тих супровідних з'явиськ, на які така багата війна, що лютує нині в Європі, ви складете приблизну оцінку, скільки легіонів може постати проти вас.

А проте ніколи не бракує людей, для яких, попри породжуваний клопіт і неспокій, зберігає свою привабу все, що може додати нових знань. Якщо є такі серед вас і вони, знехтувавши мої застереги, придуть сюди й наступного разу, я вітатиму їхню появу. Але всім вам належить право дізнатися, в чому ж полягають ті згадані труднощі психоаналізу.

Передусім вони пов'язані з поясненнями, з методом викладу психоаналізу. Навчаючись медицини, ви вже звикли сприймати очима. Ви розглядали анатомічні препарати, вивчали осад при хімічних реакціях, спостерігали скорочення м'язів, спричинене подразненням їхніх нервів. Згодом вашу увагу звертали на стан хворого, на симптоми його хвороби, на наслідки патогенних процесів, а в багатьох випадках навіть показували вже виділених з організму збудників

хвороб. У хірургії ви спершу були очевидцями операцій, що полегшують страждання хворого, а згодом могли й самі приступати до їхнього виконання. Навіть у психіатрії вам демонстрували хворих, і їхня зміненна міміка, порушене мовлення й поведінка збагачили вас масою спостережень, що полишили глибоке враження. Тож викладач медицини виступає здебільшого в ролі екскурсовода й тлумача, що водить вас по музею, а ви тим часом безпосередньо знайомитеся з експонатами і, сприймаючи все власними чуттями, переконуєтесь в існуванні нових фактів.

На жаль, у психоаналізі все інакше. При аналітичному лікуванні відбувається не що інше, як словесний обмін між аналізованим і лікарем. Пацієнт розмовляє, розказує про минулі події і теперішні враження, скаржиться, виявляє бажання й почуття. Лікар вислуховує пацієнта, намагається спрямувати хід його думок, дораджує, звертає його увагу на окремі речі, дає йому пояснення і спостерігає за реакціями розуміння і спротиву, що він їх викликає в пацієнта. Неосвічені родичі нашого хворого — їм до впадоби тільки видиме й відчутне, а найліпше для них — лікування, яке можна побачити в кіно, — також не проминають нагоди засумніватись у тому, “як можна самими словами протиставити щось хворобі”. Але ці міркування такі ж нерозумні, як і непослідовні. Адже це ті самі люди, що достеменно знають, ніби свої симптоми хворий “просто вигадує”. Слова спершу були чарами, і вони ще й досі зберігають чимало своєї давньої чарівної сили. Словом можна ошчасливити людину або довести її до розпачу, через слово вчитель передає свої знання учневі, палким словом промовець надихає слухачів і впливає на їхні судження й постанови. Слова призводять до афектів і є поширеним засобом впливу, який чинять люди одне на одного. Тож не слід недооцінювати й застосування слова в психотерапії, і будьмо задоволені, коли нам пощастить почути слова, що ними обмінюються аналітик та його пацієнт.

Але й це для нас недосяжне. Розмова, в якій і полягає психоаналітичне лікування, не терпить ніяких слухачів, зробити її прилюдною не можна. На лекціях з психіатрії студентам, звичайно, демонструють неврастеніка чи істерика. Він тоді лише переказує свої скарги й симптоми, а про інше замовчує. А оту інформацію, якої потребує аналіз, він може сповістити тільки тоді, коли серцем прихилиться до лікаря; він ураз замовкне, тільки-но помітить хоч одного байдужого до себе слухача. Бо ці признання йдуть з найпотаємніших глибин його душевного життя, розкривають те, що він як соціально незалежна істота мусить приховувати від інших, містять, зрештою, все, в чому він як цілісна особистість не хоче признаватись навіть собі самому.

Не можна стати й свідком психоаналітичного лікування. Можна лише слухати про нього і дізнаватися про психоаналіз тільки, в найвужчому розумінні цього слова, з самих чуток. Через цей виклад, що йде нібито з других рук, ви потрапляєте в дуже незвичайну ситуацію, в якій вам і доводиться складати власну думку. По щирості, здебільшого все залежить від ступеня вашої віри викладачеві.

Уявіть собі, ніби ви слухаєте лекцію не з психіатрії, а історії, і викладач розповідає вам про життя і воєнні звичаї Александра Македонського. Які ж ваші підстави вірити в правдивість його повідомлень? Спершу становище видається ще непевнішим, ніж у випадку з психоаналізом, бо професор історії, так само як і ви, не брав участі у воєнних походах Александра; психоаналітик принаймні повідомляє про події, в яких певну роль відігравав і він сам. Але далі йде низка доказів, що змушують вас повірити істориків. Він може вказати на свідчення античних письменників, що або були сучасники Александрових виправ, або стояли набагато ближче до тих подій, ніж ми, — отже, на твори Діодора, Плутарха, Арріана та ін.; він може показати вам зображення монет і статуй імператора, що збереглися до наших днів, і пустити між ваші лави фотографію помпейської мозаїки, що зображує битву при Іссі. Власне, всі ці

документи засвідчують тільки те, що попередні покоління вже вірили в існування Александра і в реальність його дій та звияг, і тому у вас знову прокинеться критичність. Згодом ви з'ясуєте, що не кожне з повідомлень про Александра вірогідне або точне в усіх своїх подробицях, але я все ж не припускаю, ніби ви покинете аудиторію, сумніваючись у реальності Александра Македонського. Ваші висновки спиратимуться головню на два міркування: по-перше, викладач не має якихось очевидних мотивів видавати за правду те, правдивість чого він сам не визнає; по-друге, всі досяжні історичні дослідження змальовують ті події більш-менш однаково. Взавшись після цього перевіряти античні джерела, ви знову зіпретесь на ті самі підстави: на брак мотивів, котрі спонукали б авторів казати неправду, і на взаємоузгодженість їхніх свідчень. Наслідок перевірки у випадку з Александром видасться більш-менш переконливим, проте все буде інакше, коли йтиметься про такі постаті, як Мойсей або Німрод. Згодом ви не раз матимете нагоду усвідомити, які сумніви можуть зародитись у вас з приводу віри в те, що вам розказують хворі, котрих лікують психоаналітичним методом.

А тепер у вас є право запитати: "Якщо немає жодних об'єктивних підстав вірити в психоаналіз і немає змоги продемонструвати його, то як узагалі можна вивчати психоаналіз і переконуватись у правдивості його тверджень?" Таке вивчення й справді не дуже легке, і, крім того, людей, що як слід опанували психоаналіз, дуже мало, хоча є, звичайно, й цілком приступний спосіб опанувати його. Людина вчиться розуміти психоаналіз передусім на собі самій, через дослідження власної особистості. Це не зовсім те, що звичайно називають самоспостереженням, але, оскільки кращого слова нема, можна скористатися й цим. Існує ціла низка дуже поширених і загальновідомих психічних феноменів, які, трохи ознайомившись із технікою, можна вивчати як об'єкти аналізу на самому собі. При цьому ви й досягнете сподіваної мети: переконаєтесь у реальності процесів, що їх описує психоаналіз, і в правильності

своїх уявлень. Щоправда, поступ на цьому шляху має певні межі. Але можна піти набагато далі, доручивши проаналізувати себе вправному аналітикові, вивчаючи при цьому дію аналізу на власне Я і водночас користаючись нагодою перейняти в досвідченого колеги тонкі методи аналізу. Проте вказаний шлях під силу тільки окремим особам, на нього не може вийти вся аудиторія.

У другій трудності, пов'язаній з опануванням психоаналізу, я вже не можу звинуватити сам аналіз; у цьому випадку, шановні слухачі, я мушу перекласти відповідальність на вас, принаймні через те, що досі ви студіювали медицину. Засвоєна освіта надала вашому мисленню цілком певний напрямок, що далеко відбігає від психоаналізу. Вас навчали анатомічно обґрунтовувати діяльність організму та порушення його функцій, пояснювати все хімічними та фізичними процесами і розуміти їх біологічно, але навіть дрібку вашої цікавості не звернули на психічне життя, що є вершиною діяльності навдивовижу складного людського організму. Тому психологічне мислення зосталося для вас цілком чужим і ви звикли ставитись до нього з недовірою, не визнавати його наукового характеру й полишили його всіляким аматорам, поетам, натурфілософам і містикам. Така обмеженість, звісно, зашкодить вашій лікарській практиці, бо хворий, як здебільшого при всіх людських взаєминах, спершу виявить перед вами свої душевні властивості, і, боюся, ви будете змушені відступити якимсь лікарчукам, знахурам і містикам, що ви їх так зневажаєте, певну частку того терапевтичного впливу, якого ви що є сили прагнете.

Я добре знаю, чим можна виправдати таку вашу прогалину в освіті. Бракує певної допоміжної філософії, якою ви б могли послуговуватися, лікуючи хворих. Ні умоглядна філософія, ні дескриптивна психологія, ні так звана експериментальна психологія, тісно пов'язана з фізіологією чуттів, — саме її ви вивчаєте в університетах, — неспроможні збагатити вас корисним знанням про взаємозв'язки душі й тіла

і дати вам у руки ключ розуміння, що пояснив би можливі порушення психічних функцій. Щоправда, й у самій медицині є така галузь, як психіатрія, що описує спостережувані психічні розлади і на основі їхніх симптомів складає клінічні картини хвороби, проте у хвилини розважності навіть психіатри сумніваються, чи можна називати наукою їхні чисто описові твердження. Симптоми, що становлять ту чи ту картину хвороби, не вивчені ні за своїм походженням, ні за механізмом утворення, ні за взаємною пов'язаністю; їм не відповідають жодні помітні зміни анатомічної будови органа психіки, а якщо й відповідають, то такі, що, зіпершись на них, не можна нічого пояснити. На такі психічні розлади тільки тоді можна справити бодай якийсь терапевтичний вплив, коли виявиться, що вони — побічний наслідок певних органічних уражень.

Саме тут та прогалина, яку намагається виповнити психоаналіз. Адже психоаналіз прагне поставити психіатрію на психологічні підвалини, яких їй бракує, сподівається знайти спільну основу, ставши на яку, можна зрозуміти взаємозв'язок фізичних та психічних уражень. Тому психоаналіз змушений цуратися будь-яких не властивих йому гіпотез анатомічного, хімічного чи фізіологічного характеру і спирається тільки на чисто психологічні уявлення, — боюся, саме через це він видасться вам попервах чужим і неприйнятним.

У наступній трудності я вже не звинувачуватиму ні вас, ні вашу освіту, ні ваш спосіб мислення. Двома своїми твердженнями психоаналіз тяжко ображає весь світ і породжує неприхильність до себе; одне з цих тверджень зіткнулося з інтелектуальним упередженням, друге — з естетично-моральним. Ці упередження аж ніяк не можна легковажити: це дві великі потуги, побічні наслідки корисного, ба навіть необхідного розвитку людства. Головну їхню силу становлять емоції, і тому боротьба проти них — найважча.

Перший з цих нелюбих постулатів психоаналізу проголошує: психічні процеси самі по собі неусвідом-

лювані, усвідомлюються тільки поодинокі акти і фрагменти цілісного психічного життя. Пригадайте, що ми звикли якраз до протилежного — ототожнювати психіку і свідомість. Саме усвідомлюваність видається нам найпритаманнішою ознакою психічного життя, а психологія — вченням про зміст свідомості. Ба навіть більше, це ототожнення здається нам таким зрозумілим, що будь-яке заперечення його ми вважаємо за очевидну дурницю, а проте психоаналіз не може не висувати такого заперечення, не може визнавати тотожності царин свідомого і психічного¹. Згідно з вашим визначенням, психічне життя — це процеси, подібні до почуттів, думок, бажань, а психоаналіз обстоює, що є неусвідомлені думки й неусвідомлені бажання. Сформулювавши цю тезу, психоаналіз наперед утрачає всякі симпатії всіх прихильників тверезих наукових досліджень і породжує підозру, ніби він — якесь таємне химерне вчення, що постає в пільмі й будує свої теорії з усілякої каламуті. Але ви, шановні слухачі, звичайно ще не можете зрозуміти, з яким цілковитим правом таке абстрактне твердження, як “Психічне — це усвідомлене”, слід уважати за упередження, ви ще не здогадуєтесь, які підстави спонукають вас заперечувати неусвідомлене, якщо воно справді існує, і якою може бути користь від такого заперечення. Здається, це лише пуста словесна баталія, — чи слід психічне обмежувати тільки усвідомленим, а чи слід поширити його й за царину свідомості, — і все-таки я запевняю вас, що, визнавши існування неусвідомлюваних психічних процесів, ми відкриваємо цілком новий напрямок у житті суспільства й розвитку науки.

Сподіваюся, ви вже здогадуєтесь, який глибокий внутрішній зв'язок існує між цим першим сміливим твердженням психоаналізу і вже згаданим другим. Це друге твердження, що ним психоаналіз пишається як одним із своїх здобутків, проголошує: інстинкти, що їх звикли вважати за суто сексуальні як у

¹ [Це питання докладніше пояснено в першому розділі праці “Das Unbewußte” (1915 e), Studienausgabe, Bd. 3, S. 125 ff.].

вузькому, так і в широкому розумінні слова, відіграють незвичайно велику й понині ще не досить оцінену роль у виникненні нервових і психічних хвороб. Ба більше, ці самі сексуальні інстинкти, крім того, великою мірою сприяють найвищим культурним, мистецьким і соціальним досягненням людського духу².

Як показує мій досвід, саме незгода з таким результатом психоаналітичних досліджень — найпотужніше джерело опору, з яким доводиться боротись психоаналізові. А хочете знати, як це пояснюємо ми? Ми вважаємо, що культура створюється під тиском боротьби за існування коштом відмови від задоволення інстинктів і що здебільшого вона завжди створюється заново, бо кожна окрема людина, стаючи членом людського суспільства, жертвує задоволенням інстинктів задля громадського добра. Серед цих природних інстинктів, котрі доводиться тамувати, сексуальні інстинкти посідають найчільніше місце; їхня енергія при цьому сублімується, тобто відвертається від сексуальних цілей і спрямовується на соціальну вищу, вже не сексуальну мету. Але таке становище нестабільне, сексуальні інстинкти приборкувати важко, перед кожним, хто прагне прилучитися до культурної роботи, постає небезпека, що йому не вдасться по-іншому спрямувати свої сексуальні інстинкти. Суспільство знає, що нема більшої загрози для культури, ніж визволення сексуальних інстинктів і спрямування їхньої енергії на первісні властиві їм об'єкти³. Суспільству не до вподоби, коли йому нагадують про його такі непевні підвалини, воно нітрохи не зацікавлене в тому, щоб визнавати силу статевих інстинктів і з'ясовувати кожному окремому членові суспільства всю вагу сексуального життя; задля виховної мети суспільство прагне радше приховати геть усе, що спроможне привернути увагу до цієї

² [Сексуальні інстинкти становлять тему 20-ї лекції].

³ [Антагонізм між культурою та інстинктами найдокладніше розглянуто у Фройдівій праці "Das Unbehagen in der Kultur" (1930 a)].

царини. Через те й не погоджується з отакими результатами психоаналітичних досліджень і воліє за-таврувати їх як естетично відразливі, морально ниці або ж просто небезпечні. Але ж негоже висувати такі закиди проти нібито об'єктивних наукових досліджень. Аби прямо висунути заперечення, їх слід перевести в царину інтелекту. Бо така вже людська природа: людина схильна проголошувати хибним усе, що видається їй небажаним, і тоді вкрай легко знайти аргументи, які потверджували б цей присуд. Те, що йому не до вподоби, суспільство проголошує хибним, отже, й заперечує слушність психоаналізу з допомогою логічних та фактичних аргументів, котрі спираються, проте, на почуття, і ці заперечення набувають сили упереджень, спростувати які — марна річ.

Натомість ми, шановне товариство, можемо відверто заявити, що, обстоюючи свої твердження, які породжують такий спротив, дотримуємося цілковитої безсторонності. Ми прагнемо лише висвітлити факти, здобуті під час ретельної дослідницької роботи. Для себе ми навіть вимагаємо права безумовно відкидати втручання будь-яких практичних міркувань у наукову роботу, навіть не беручися з'ясовувати, чи слушні побоювання, що на них спираються ті міркування.

Це лише декілька з тих труднощів, що постануть перед вами, коли ви підступите до психоаналізу. Для початку їх, мабуть, більше, ніж досить. Якщо ви подолаєте їх, ми зможемо просуватися далі.

Лекція 2

ХИБНІ ДІЇ

Вельмишановне товариство! Почнімо не з постулатів, а з дослідження. Оберімо за його об'єкт певні дуже поширені, добре всім знані й украй мало оцінені феномени, які нітрохи не пов'язані з хворобами, бо їх можна спостерігати в кожній здоровій людині. Це так звані *хибні дії*⁴, властиві людині: вона хоче щось сказати, а натомість каже зовсім інше — це *похибка мовна*; або те саме трапляється з нею на письмі, і вона часом помічає свою помилку, а часом ні; або, читаючи друкований чи писаний текст, вона бачить не те, що там написано, — це *похибка читальна*; так само людині може почутися не те, що їй сказано, — це *похибка слухова*; звичайно, тут і мови нема про якісь органічні ураження слухових органів у цієї людини. В основі ще однієї низки таких явищ лежить *забування*, але не тривале, а коротке, приміром, коли хто не може згадати чийогось *імені*, а те ім'я він усе-таки знає і, тільки-но йому нагадають, одразу його впізнає; або коли хто забуває про свій *намір*, а згодом про нього згадує, тобто забуває тільки на якийсь певний час. У третій низці явищ уже немає елемента тимчасовості, — скажімо, *запихання*, коли хто покладе куди певну річ і потім не може її знайти, або цілком подібне до нього *гублення* якоїсь речі. Тут перед нами забування, до якого ставляться інакше, ніж до інших видів забування, людина дивується або сердиться, не можучи збагнути, як таке могло статися. З цим поєднуються різні *омани*, що їм знову притаманна тимчасовість; якийсь час людина вірить у те, що доти видавалося їй неправдивим, таким самим ви-

⁴ [У своїй психології Фройд, здається, ніде не сформулював загального уявлення про хибні дії. Цим феноменам Фройд присвятив свою працю "Zur Psychopathologie des Alltagslebens" (1901 b); велика кількість (понад сорок) прикладів і анекдотів, згаданих у цій і в двох наступних лекціях, уже містилась у різних виданнях тієї давнішої праці. У своїх дидактичних працях, як і в цьому курсі, Фройд охоче використовував хибні дії як найпридатніший матеріал для вступу до психоаналітичних теорій. Хибні дії, фактично, належали до найдавніших тем його власних психологічних досліджень].

дасться і згодом; далі йде ще ціла група аналогічних явищ із різними назвами.

Це все випадки, про внутрішню спорідненість яких свідчить уживання в їхніх німецьких назвах одного префікса “*ver-*”, майже всі ці явища дріб’язкові, часом просто миттєві і не мають великої ваги в людському житті. Тільки зрідка якимось із них набуває практичного значення — коли, наприклад, хтось загубив ту або ту річ. Через те ви й не звертаєте на них великої уваги, — виникають лише слабенькі емоційні реакції.

А тепер я проситиму вас придивитися до цих феноменів якнайпильніше. Ви, певне, невдоволено за бурчите: “І в широкому світі, і в закутках психічного життя є стільки величних таємниць, а в царині душевних хвороб — стільки загадок, які вимагають і заслуговують пояснення, що видається справді непристойним марнувати зусилля і завзяття на такі дурниці. От якби ви пояснили, як людина зі здоровим зором і слухом серед білого дня бачить і чує те, чого немає; чому іншій людині раптом починає здаватися, ніби її переслідує той, кого досі вона найдужче любила; або чому людина, висуваючи найвигадливіші аргументи, обстоює химери, що їх визнає за безглуздя кожна дитина, — тоді б ми серйозно сприйняли психоаналіз; та якщо ця наука може тільки привертати нашу увагу до того, чому промовець сказав одне слово замість іншого або чому господиня кудись запхала свої ключі, і до всілякого іншого дріб’язку, тоді ми напевне знайдемо, як краще застосувати свій час і завзяття”. А я б вам відповів: “Потерпіть, шановне товариство! Ваша критика безпідставна. Але правда й те, що психоаналіз не може похвалитись, ніби він не переймається дрібницями. Навпаки, матеріалом його спостережень найчастіше є ті звичайнісінькі непомітні події, що їх як щось незначуще зневажливо відкидає решта наук, той матеріал — немов покидьки світу явищ і феноменів. Та чи не плутаєте ви у своїй критиці велич проблеми з яскравістю її виявів? Хіба немає вкрай важливих речей,

здогадатись про які за певних обставин і певного часу можна тільки за майже непомітними ознаками? Мені зовсім неважко назвати вам кілька таких ситуацій. З яких незначних прикмет висновуєте ви, чоловіки, що здобули прихильність тієї або тієї дами? Невже ви чекаєте на недвозначні слова кохання, на палкі обійми, чи, може, вам вистачає погляду, що його навряд чи помітив хто інший, летючого руху, на секунду довшого рукопотиску? А коли ви як слідчий беретеся розслідувати вбивство, то неville ви справді сподіваєтесь, що вбивця залишить на місці злочину свою фотографію, додавши до неї ще й адресу? Чи, може, ви змушені задовольнятися незначними і непримітними слідами, що їх полишив злочинець? Тож і нам не слід недооцінювати дрібних прикмет та ознак; можливо, саме вони допоможуть нам вийти на слід великих. До речі, я, як і ви, теж гадаю, що увагу слід звертати передусім на найважливіші проблеми життя й науки. Але здебільшого дуже мало користі з того, коли хтось гучно проголошує, що береться досліджувати ту або ту велику проблему. Після цього зчаста навіть не знають, куди ж спрямувати дальший крок. У науковій роботі перспективніше братися за те, що лежить безпосередньо перед вами, і тоді самі собою з'являться і шляхи досліджень. І коли пройти їх, нічого не проминаючи, без упереджень та наперед сформульованих сподіваних результатів, і при цьому ще й трапиться щастя, то навіть ця скромна робота, розкривши взаємозв'язки, що все між собою поєднують, і незначне, і велике, дозволить вам підступити до вивчення складних проблем.

З такої самої позиції звертатимусь я й до вас, щоб привернути вашу увагу до вивчення нібито незначущих хибних дій, властивих здоровим людям. Тепер я запропонував би спитати кого-небудь, не знайомого з психоаналізом, як він пояснює такі явища.

Насамперед він, звісно, відповість: "Ох, та їх зовсім не варто пояснювати, це дрібні випадковості". Що ж розуміють, кажучи таке? Може, те, нібито це настільки незначні події, що вони випадають з лан-

цього причинно-наслідкових зв'язків і з не меншим успіхом можуть як трапитись, так і не трапитись? Але хто хоч раз відступив від природного детермінізму, той просто відкидає геть увесь науковий світогляд. І тоді такому чоловікові вже можна довести, наскільки послідовніший релігійний світогляд: адже, згідно з ним, — і на цьому весь час наголошують, — без осібної волі Божої з голови й волосина не впаде. Гадаю, наш приятель не захоче доводити свою відповідь до її логічного кінця, а відступить і скаже, що коли він вивчить ці явища, то, певне, й пояснить їх. Бо ж ідеться про невеликі функціональні відхилення, порушення психічної діяльності, і причини їх можна з'ясувати. Людина, що за інших обставин говорить цілком правильно, може бовкнути щось не те, коли вона: 1) втомлена або почувається негаразд; 2) збуджена; 3) дуже заклопотана чимось іншим. Такі пояснення неважко й потвердити. Мовні похибки й справді найчастіше трапляються тоді, коли людина втомлена, коли в неї болить голова або от-от почнеться напад мігрені⁵. Так само й під час збудження людина часто плутає слова й навіть окремі предмети, не за те хапається; а коли людина розвіяна, тобто, власне, зосереджена на чомусь іншому, впадає у вічі, що вона забуває про свої наміри, виконує без певної мети найрізноманітніші дії. Відомий приклад такої розвіяності — професор із "Fliegenden Blätter", що забуває свою парасольку й надягає чужого капелюха, бо зосереджений на проблемі, яку розглядатиме в своїй наступній книжці. Кожному з нас із власного досвіду відомо, як людина забуває про свої первісні наміри і вже дані обіцянки, коли з нею щось трапиться і вся її увага зосереджена на іншому.

Усе це видається цілком зрозумілим і неспростовним. Воно, певне, не дуже й цікаве, принаймні не таке цікаве, як ми сподівалися. Пригляньмося ж пильніше до пояснення хибних дій. Умови, що призводять до виникнення таких феноменів, не однакові

⁵ [Це особистий досвід самого Фрейда].

між собою. Кволість і порушення кровообігу створюють фізіологічну основу для розладу нормального функціонування; збудження, втома, відволікання уваги — це чинники вже іншого роду, їх можна назвати психо-фізіологічними і досить легко завести в рамки якоїсь теорії. Адже й при втомі, й при відхиленні уваги, і, напевне, при загальному збудженні відбувається розпорошення уваги, з чого можна виснувати, що людина недостатньо зосереджується на тій або тій дії. Через те ту дію часто виконувано не так як слід, неточно. До аналогічних наслідків може призвести й легенька кволість, зміни в кровопостачанні центральних органів нервової системи, бо ці зміни так само впливають на вирішальний чинник — розпорошення уваги. Тож в усіх цих випадках ідеться про наслідки порушення уваги, що має органічні або психічні причини.

Як бачимо, такі явища нібито й зовсім нецікаві для наших психоаналітичних досліджень. У нас навіть може виникнути бажання взагалі полишити тему. Проте ближче приглянувшись до фактів, ми з'ясуємо, що не все узгоджується з теорією хибних дій, пояснюваних порушенням уваги, або принаймні не все можна природним чином виснувати з неї. Ми дізнаємося, що такі хибні дії і забування властиві й тим людям, що не втомлені, не розвіяні і не збуджені, тобто тим, що з усіх поглядів перебувають у своєму нормальному стані; лише після, внаслідок самої хибної дії, їх охоплює збудження, — ми помічаємо його, а вони заперечують. Не все так просто і з твердженням, що посилення уваги, спрямованої на певну дію, гарантує успішне виконання її, а зменшення уваги становить певну загрозу для успіху. Є ціла низка робіт, які людина виконує суто автоматично, з дуже невеликою увагою, причому цілком упевнено й точно. Пішоходець, навряд чи знаючи, де він іде, все ж не збивається з дороги й потрапляє туди, куди йшов, нікуди не схибивши. Принаймні здебільшого так і є. Вправний піаніст натискає, навіть не думаючи про те, на потрібні клавіші. Він, звісно, може коли-небудь помилитись, але якщо автоматична гра збільшує не-

безпеку помилок, то саме віртуози, чия гра, внаслідок тривалого вправляння стала цілком автоматична, мусять найдужче страждати від такого лиха. Ми ж бачимо протилежне, чимало дій виконувано абсолютно впевнено тоді, коли на об'єкт не звернено пильної уваги⁶, а невдача, похибка стаються саме тоді, коли на дії надміру пильно зосереджуються, і можна напевне стверджувати, що немає ніякого відвернення потрібної для її виконання уваги. В таких ситуаціях іноді кажуть, що це наслідок “збудження”, але незрозуміло, чому збудження не сприяє ще більшому зосередженню уваги на такій потрібній для виконавця дії. Коли хто виступає з важливою промовою чи усною заявою і внаслідок мовної похибки каже протилежне тому, що збирався, то це навряд чи можна пояснити з допомогою психофізіологічної теорії, чи то теорії розпорошення уваги.

Хибні дії часто поєднані з такою великою кількістю дрібних супровідних явищ, що їх не можна ні зрозуміти, ні пояснити з допомогою згаданих вище тлумачень. Коли, приміром, хто тимчасово не пригадає якоїсь назви, то сердиться через це, неодмінно хоче згадати і не може полишити своїх спроб. Чому ж такій роздратованій людині дуже рідко щастить, хоч як вона цього прагне, зосередити увагу на слові, яке, за її власним висловом, “крутиться в неї на язичі” і яке вона зразу впізнає, коли його хтось вимовить? Або трапляються ще випадки, коли хибні дії нагромаджуються, взаємно переплітаються, заступають одна одну. Першого разу людина забула про побачення, наступного разу, коли вже є тверда постанова неодмінно прийти, виявляється, що вона переплутала годину. Ще один приклад: хтось кружними дорогами намагається пригадати забуте слово, і при цьому в нього випадає з пам'яті друга назва, що допомогла

⁶ [Фройд не раз і в інших своїх працях показував, що чимало функцій відбувається з більшою точністю, коли на них не звернено свідомої уваги. Приклади того, як зосередження уваги порушує автоматичні процеси, що відіграють певну роль при розумінні дотепів, можна знайти в V розділі книжки “Witz” (1905 c), Studienausgabe, Bd. 4, S. 132 ff.].

б йому в пошуках першої. Та, силкуючись відновити другу назву, він утрачає третю і т. д. Як відомо, те саме слухне й щодо друкарських помилок, і кожен знає, що то похибки складача. Така вперта друкарська помилка пролізла колись в одну соціал-демократичну газету. В повідомленні про якусь урочистість можна було прочитати: “Серед присутніх був і його високість *хронпринц*” (замість “*кронпринц*”, спадкоємець трону). Наступного дня внесли корективи. Газета вибачилась і написала: “*Кромпринц*”. У таких випадках охоче розводяться про чортика в складальних касах, злого духа друкарства й т. ін. Усі ці висновки вочевидь виходять за межі психофізіологічної теорії друкарських помилок.

Я не знаю, чи звісно вам те, що мовні похибки можна спровокувати, викликати, так би мовити, через навіювання. Як приклад я розповім вам анекдот. Одного разу новачкові на театральній сцені доручили важливу роль: в “Орлеанській діві” він мав повідомити королю, що конетабль відіслав назад свого меча. Один з головних героїв надумав позбиткуватися, тож на репетиції замість тексту кілька разів повторив переляканому початківцеві такі слова: “Комфортабль відіслав назад свого коня”⁷, і своєї мети таки досяг⁸. На виставі бідолаха і справді дебютував із цим перекрученим рапортом, хоча його ще й як застерігали, — хіба, може, це сталося саме через ті застороги.

Усі ці дрібні особливості хибних дій теорія відведення уваги не спроможна вичерпно пояснити. Це аж ніяк не означає, що сама вона хибна. Їй, певне, чогось бракує, якогось доповнення, з ним вона б стала цілком задовільною. Але до багатьох хибних дій, розглядаючи їх самі по собі, можна підступити ще й з іншого боку.

⁷ Слово *Komfortabel* у віденському жаргоні означає однокінну бричку. Німецькою мовою “меч” — *Schwert*, “кінь” — *Pferd*. — Перекл.

⁸ [Тут, здається, помилка. Адже про зраду конетабля оголосив сам король (I дія, 2-га сцена)].

Оберімо ж найпридатніший для нашої мети різновид хибних дій — *мовні похибки*. З не меншим успіхом можна брати й похибки письмові та читальні. І тепер нам слід нагадати собі, що досі ми запитували тільки про те, чому й за яких умов людина перекручує слова, і саме на це запитання дістали відповідь. Але ж можна спрямувати свою цікавість по-іншому і спробувати дізнатися, чому людина перекручує слова саме так, а не інакше, причому слід зважати й на те, до чого призводить мовна похибка. Ви побачите, що поки не буде відповіді на це запитання, поки не буде з'ясований результат мовної похибки, поти з погляду психології цей феномен зоставатиметься чистою випадковістю, дарма що ми навіть дамо йому якесь фізіологічне пояснення. Якщо вже так сталося, що в мене схибив язик, я ж вочевидь можу помилятися на безліч різних ладів, кажучи замість потрібного слова тисячі інших або ж усіляко його перекручуючи. А чи нема тут чогось такого, що в кожному окремому випадку змушує мій язик схибити саме так, відкинувши всю решту можливих варіантів, чи це просто чистісінька випадковість, цілком довільна подія, і на це запитання взагалі не можна дати розумної відповіді?

Двоє авторів, Мерінгер і Маєр (один — філолог, другий — психіатр) і справді 1895 р. спробували підійти до проблеми мовних похибок із цього боку. Вони назбирали прикладів і передусім схарактеризували їх з допомогою суто дескриптивних методів. Це, звичайно, не дає ніяких пояснень, проте може вказати шлях до них. Згадані автори класифікували перекручення, що їх зазнає потрібна мовцеві фраза внаслідок словесної похибки, як переставляння, випередження, відлуння, змішування (контамінація) і заміна. Я подам вам і наведені авторами приклади цих головних типів похибок. Переставляння відбувається тоді, коли хто каже "*Мілоса Венерська* замість "*Венера Мілоська*" (зміна послідовності слів). Ось випередження: "*На душі тяжні...*" замість "*На душі мені тяжко*". За приклад відлуння править відомий нещасливий тост: "*Нашому вельмишановному*

шефові — *многі, многі, мно-гімно літа!*” Ці три різновиди мовних похибок трапляються не так уже й часто. Натомість куди численніші приклади, коли мовна похибка полягає у стягуванні або змішуванні, приміром, коли добродій звертається на вулиці до жінки: “Якщо дозволите, панно, я б із вами радо *погуля-ював*”. У цьому словесному покручі вочевидь поєднані дієслова “*погуляв*” і “*погультаював*”. (До речі, цей молодик мав у тієї дами небагато успіху). Як приклад заміни Мерінгер і Маєр наводять випадок, коли хтось сказав: “Я покладу ці препарати в *тюрмостат*” замість “*термостат*” і т. ін.

Спроби тлумачення, що їх ґрунтують ці автори на всій сукупності описаних прикладів, зовсім незадовільні. Вони вважають, ніби звуки та склади одного слова мають неоднакову вартість, і іннервація більш вартісних елементів може порушити іннервацію менш вартісних. Причому автори цілковито спираються на самі по собі не такі вже й часті випередження та відлуння; при інших різновидах мовних похибок вони навіть не згадують звукових пріоритетів, якщо ті взагалі існують. А все ж найчастіше людина хибить словом тоді, коли замість одного слова вимовляє інше, дуже до нього подібне, і вже самої цієї подібності, на думку загалу, досить, аби пояснити похибку. Наприклад, професор під час вступної лекції каже: “Я не згоден (не годен) навіть оцінити заслуги мого вельмишановного попередника”. Або інший професор: “У жіночих статевих органах, попри численні *спокуси*... Перепрошую: спостереження...”⁹.

Найпоширеніший і найочевидніший різновид словесної похибки такий: людина каже цілком протилежне тому, що намірялася висловити. Це явище, звісно, не пов’язане ні з відносною вагою окремих звуків, ні з впливом певних звукосполучень, і, надолужуючи брак пояснень, посилаються на глибинний внутрішній логічний зв’язок протилежностей, тісно поєднаних між собою психологічними асоціаціями¹⁰.

⁹ Versuchungen замість Versuche. — Перекл.

¹⁰ [Пор. нижче с. 174].

Є для цього й історичні приклади: один з голів нашої палати депутатів якось відкрив засідання отакими словами: "Шановні панове, я бачу, що кворум уже є, і тому оголошую засідання закритим".

Не менш підступними, ніж зв'язок протилежностей, можуть виявитись якісь інші поширені асоціації, що за певних обставин іноді вискакують несподівано й недоречно. Приміром, розповідають, що на весільному бенкеті з приводу шлюбу сина Г.Гельмгольца з донькою відомого винахідника й промислового магната В. Сіменса ушавленому фізіологові Дюбуа-Реймонові доручили виголосити вітальну промову. Свій безперечно блискучий тост він закінчив отакими словами: "Тож нехай живе нова фірма: "Сіменс і ... Гальске!" Зрозуміло, що це була назва старої фірми. Розміщення поряд цих двох імен було для берлінця так само звичним, як для віденця поєднання прізвищ Рідель і Бойтель.

Отже, до ієрархії звуків і схожості слів ми мусимо додати ще і вплив словесних асоціацій. Але й на цьому ще не кінець. У певній низці випадків пояснити спостережувані мовні похибки можна, здається, лише тоді, коли взяти до уваги попередню фразу — вимовлену чи тільки помислену. Тобто перед нами знову постає відлуння, як його описав Мерінгер, тільки тут воно діє на більшій відстані. Проте мушу признатись, що загалом у мене таке враження, ніби тепер ми якнайдалі відійшли від розуміння мовних похибок!

І все-таки мені здається, ніби я не помилюсь, коли скажу, що, прослухавши цей матеріал про дослідження похибок, усі ми ще й по-іншому сприйняли наведені приклади, і на цьому іншому сприйнятті варто зупинитися докладніше. Ми вивчали умови, за яких узагалі стаються мовні похибки, потім чинники, що впливають на різний характер перекручень у самій похибці, але до ефекту, який справляє похибка сама по собі, не беручи до уваги причин її виникнення, навіть не підступали. Взявшись і за це, ми, врешті, будемо змушені наважитись і визнати, що в

окремих випадках мовна похибка має певний сенс. Що це означає — “певний сенс”? Гаразд, це означає, що ефект мовної похибки такий, що вона, можливо, має право на те, щоб її вважали за повновартісний психічний акт, який прагне задовольнити власні цілі, розуміли як дію, що має певний зміст і значення. Досі ми вели мову про похибки, але тепер видається, ніби сама та похибка — іноді цілком правильна дія, що заступає іншу дію, — ту, яку сподівались або намірялись виконати.

Цей сенс, притаманний самій похибці, в окремих випадках видається цілком зрозумілим і ясним. Коли голова, провадячи засідання палати депутатів, уже першими своїми словами закриває його замість відкрити, то ми, знаючи всі обставини, за яких скоєно мовну похибку, схильні вважати, що ця помилка сповнена сенсу. Голова не сподівався добра від засідання і був би радий одразу ж і закрити його. Знайти тут сенс, тобто розкрити значення мовної похибки, для нас зовсім не важко. Або коли одна дама, ніби захоплюючись, каже своїй товаришці: “Ох, який у вас чарівний новий капелюшок, — ви самі його так гарно одоробили?”, замість “оздобили”, то ніяка наука в світі не завадить нам витлумачити цю похибку як вислів: “Не капелюшок, а справжнє одоробло”. Або коли інша дама, відома як натура енергійна, розповідає: “Мій чоловік запитав у лікаря, якої дієти йому дотримуватись, але лікар відповів, що йому дієта непотрібна, він може їсти і пити все, що я хочу”, то ця мовна похибка незаперечно свідчить про наявність у жінки досить послідовної програми.

Шановне товариство, якщо виявиться, що словесні та й будь-які інші похибки мають сенс не тільки в окремих нечисленних випадках, а в своїй переважній більшості, то цей сенс, про який ми ще досі не говорили, неминуче стане для нас найцікавішим об’єктом, з цілковитим правом затьмаривши всі інші позиції, що з них ми оцінювали хибні дії. Ми б змогли тоді полишити всі фізіологічні або психофізіологічні обґрунтування і взялися б до чисто психологічних досліджень сенсу, тобто значення і наміру хибних

дій. Звичайно, нам не обійтись без залучення ширшого матеріалу спостережень, які б допомогли потвердити наші сподівання.

Перше ніж здійснювати цей намір, я хочу вас запросити піти зі мною ще й по іншому сліду. Часто трапляється так, що письменник використовує словесні похибки або інші різновиди хибних дій як засоби поетичного вислову. Сам по собі цей факт уже має показувати нам, що похибку, приміром, мовну, письменник аж ніяк не вважає за безглузду, бо зумисне її відтворює. Таж не можна сказати, ніби письменник випадково помилився на письмі, а потім ту письмову похибку залишив на вустах свого героя як словесну похибку. З допомогою мовної похибки письменник прагне на щось указати, і ми можемо дослідити, на що саме, може, він просто натякає, що особа, про яку йдеться, розвіяна чи втомлена або ж у неї от-от станеться напад мігрені. Звісно, не слід переоцінювати думки, ніби письменник свідомо використовує мовні похибки. Адже вони й справді можуть бути безглуздими, простою психічною випадковістю, або ж матимуть сенс тільки в рідкісних випадках, і письменник зберігає право, доопрацьовуючи твір, виповнити їх змістом, щоб ужити для своєї художньої мети. Тож не треба дивуватися, що про мовні похибки ми більше дізнаємося від письменників, ніж від філологів і психіатрів.

Такий приклад мовної похибки є і в Шілеровім "Валенштайні" ("Піколоміні", I дія, 5-а картина). В попередній сцені Макс Піколоміні якнайпалкіше боронить партію герцога і натхненно розводиться про благословення миру, які йому відкрилися під час подорожі, коли він супроводив до табору Валенштайнову доньку. Максів батько й двірський посланець Квестенберг просто приголомшені його словами. Після цього п'ята сцена розгортається далі:

Квестенберг. О лихо нам! Невже і справді так?
Скажи ж, мій друже, чи й надалі
Ми його лишимо у цьому божевіллі

- І не гукнемо вмиць його назад,
Щоб враз полуду на очах розбити?
Октавіо *(виходячи з тяжкої задуми)*.
Тепер уже й мені відкрились очі,
Й невтішного чимало прозираю.
- Квестенберг. Що саме, друже?
Октавіо. Прокляття подорожі цій!
- Квестенберг. Чого? Що сталося?
Октавіо. Ідїть, я мушу
Негайно рушити по сумному слїду,
На власні очі бачити, ідїть.
(Хоче відпроводити його).
- Квестенберг. Куди? Навіщо?
Октавіо *(квапливо)*. До неї!
- Квестенберг. До...
Октавіо *(поправляється)*. До герцога! Ходімо..

Октавіо хотів сказати “До нього”, до герцога, але помилився і виказав своїми словами “До неї” принаймні те, що дуже добре знає, від кого походить той вплив, який змусив молодого героя вихваляти мир.

Ще виразніший приклад спостеріг О. Ранк [1910 а] у Шекспіра. Він знайшов його у “Венеціанському купцеві”, в славетній сцені, де щасливий коханець має вибрати одну з трьох скриньок, і я, мабуть, учиню найкраще, коли зачитаю вам короткий витяг із Ранка.

“Поетично надзвичайно добре мотивовану і технічно блискуче застосовану мовну похибку, що, як і словесна похибка, котру знайшов Фройд у “Валенштайні”, виказує, що письменник добре знає механізм та сенс цієї похибки і приписує таке розуміння й слухачам, ми бачимо в Шекспіровому “Венеціанському купцеві” (III дія, 2-а сцена). Скутій у виборі чоловіка волею батька, що хотів визначити його жеребкуванням, Порції досі щастило уникати всіх нелюбих її серцю женихів. І коли нарешті в Бассанію Порція побачила чоловіка, якого і справді покохала, то вже боїться, що й він обере не ту скриньку. Найрадніше вона б йому сказала, що навіть і тоді його кохатиме, але її стримує присяга.

Героїні з цим внутрішнім роздвоєнням поет укладає в уста такі слова, з якими вона звертається до свого бажаного жениха:

День-два заждіть, прошу вас, не хапайтесь...
Невдало зробите ви вибір — я
Не зможу бачитися з вами більше.
Тож почекайте! Каже щось мені
(Хоч не любов, звичайно), що нізащо
Вас втратити я б зараз не хотіла...
...Зробити вибір я б навчила вас,
Але тоді порушила б я клятву.
Не можу! Хоч і гірко пожалкую, —
Чому я, грішна, слова не зламала,
Якщо ви візьмете не ту, що слід...
О, як мене чарують ваші очі!..
Вони мене надвоє поділили..
Одна моя частина вам належить,
А друга... також вам... чи то — мені,
Сказати я хотіла. А проте —
Все, що моє, — те ваше, зовсім ваше...¹¹

Якраз те, про що Порція хотіла тільки легенько натякнути, про що вона, власне, взагалі мала мовчати перед ним, а саме: що вона й без вибору зовсім йому належить і кохає його, поет із дивовижною психологічною витонченістю відверто висловлює в мовній похибці і з допомогою цього довершеного мистецького засобу вгамовує нестерпучу непевність закоханого щодо наслідків вибору і знімає напруження з глядачів”.

Звернімо увагу ще й на те, як вправно Порція кінець кінцем примирює обидва вислови, поєднані в мовній похибці, як вона усуває суперечність між ними і зрештою визнає цілковиту слухність мовної похибки:

А проте —
Все, що моє, — те ваше, зовсім ваше...

Розкрити сенс похибок принагідно пощастило також і одному вельми далекому від медицини чо-

¹¹ Переклад Ірини Стешенко. — Перекл.

ловікові, і його зауваження прояснює нашу дослідницьку роботу. Всі ви знаєте натхненного сатирика Ліхтенберга (1742 — 1799 рр.), про якого Гете сказав: “Де він жартує, захована проблема”. Отак випадково через жарт з’являється і розв’язок проблеми. У своїх дотепних та уїдливих “Нотатках” [1853] Ліхтенберг записав таку фразу: “Він так начитався Гомера, що замість *angenommen* (“як уважають”, “припускають”) завжди бачив *Agamemnon*”. У цьому й справді полягає вся теорія читальних похибок¹².

Наступного разу ми пересвідчимось, чи можна в такому розумінні похибок погодитись із поетами.

¹² [Ліхтенберг був один з улюблених Фройдових письменників. У своїй праці “*Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten*” (1905 с; Studienausgabe, Bd. 4) Фройд пояснив чимало його епіграм, зокрема і гру слів з ім’ям Агамемнон (Ibid., S. 89). Див. також нижче с. 65].

Лекція 3

ХИБНІ ДІЇ (дальший виклад)

Вельмишановне товариство! Минулого разу ми постановили розглядати хибні дії не в їхньому зв'язку з тими діями, які людина свідомо намірялась учинити і які зазнали перекручення, а самі по собі, і в нас виникло враження, що в окремих випадках хибні дії нібито мають свій власний сенс, тож ми казали, що коли б на більшій кількості прикладів було potwierджено, що хибні дії справді мають сенс, то той сенс став би для нас цікавішим, ніж дослідження обставин, за яких виникають хибні дії.

Узгодьмо ще раз, що нам слід розуміти під “сенси” психічного процесу. Це не що інше, як намір, якому він служить, і його місце — в ряду інших психічних процесів. У більшості наших досліджень слово “сенси” можна ще замінити словом “намір”, “тенденція”. Але що це — оманлива видимість чи поетичне звеличення похибки, — коли ми починаємо вірити, ніби їй притаманний певний намір?

Залишаймось і надалі у сфері мовних похибок і перегляньмо ще більшу кількість спостережених випадків. Тут ми виявимо цілу категорію випадків, у яких намір, тобто сенси мовної похибки, цілком очевидний. Насамперед це такі, коли на місці задуманого з'являється його протилежність. Голова сповіщає у вступній промові [с. 28]: “Я оголошую засідання закритим”. Ці слова однозначні. Сенси і намір його словесної похибки в тому, що він прагне закрити засідання. “Він сам таке сказав”¹³, — можна було б зацитувати, ми тільки зловили його на слові. Лишень не уривайте мене запереченням, ніби це неможлива річ, бо ми, мовляв, добре знаємо, що він хотів не закрити, а відкрити засідання, і що сам він — тут ми повинні визнати його за найвищий авторитет — може потвердити, що справді хотів відкрити. Бо, вчинивши так, ви б забули, що ми з вами погодилися розглядати похибки насамперед самі по собі; про

¹³ [Не раз повторювані слова з III дії опери Моцарта “Весілля Фігаро”].

їхній зв'язок із наміром, якому вони перешкодили, мова буде згодом. Ви б тоді завинили в логічній помилці, завдяки якій просто спекалися б проблеми, що її слід з'ясувати, англійською мовою це називається "begging the question".

В інших випадках, коли, схибивши словом, людина висловила не прямо протилежне задуманому, в мовній похибці все ж виявляється протилежний сенс. "Я не згоден навіть оцінювати заслуги мого попередника" [с. 27]. "Не згоден" не є протилежністю "не годен", але це відверте признание, яке гостро суперечить тому, що слід було б казати професорові в такій ситуації.

У наступній групі випадків мовна похибка просто додає ще один сенс до задуманого. Фраза тоді звучить як стягнена, скорочена, згущена конструкція, утворена з кількох речень. Як-от у випадку з енергійною дамою: "Він може їсти і пити все, що я хочу" [с. 29]. Це ж те саме, якби вона сказала: "Він може їсти і пити все, що хоче. Але чого йому ще хотіти? Замість нього хочу я". Мовна похибка часто створює враження такого скорочення; приміром, один професор анатомії після своєї лекції про носову порожнину запитав, чи все зрозуміли його слухачі, і, діставши загальну ствердну відповідь, повів далі: "Мені важко повірити, бо людей, що розуміють будову носової порожнини, навіть у мільйоновому місті можна на одному пальці... перепрошую, на пальцях однієї руки порахувати". Та вкорочена фраза мала свій власний сенс: є тільки одна людина, що знає будову носової порожнини.

На відміну від випадків, у яких мовні похибки самі виявляють свій сенс, є випадки, коли похибка начебто позбавлена всякого змісту, тобто вочевидь суперечить нашим сподіванням. Коли хто, помилившись словом, перекручує чиєсь власне ім'я або вимовляє невживані звукосполучення, то, здається, вже цього одного дуже поширеного явища досить, щоб на питання, чи всі мовні похибки мають свій певний сенс, відповісти негативно. Та коли пильніше придивитись до таких випадків, виявиться, що досить лег-

ко можна зрозуміти й ці звукові перекручення, і навіть різниця між цими неясними випадками та попередніми зрозумілими не така вже й велика.

Одного добродія запитали, як почувається його родич, і він відповів: “Ох, це, мабуть, *трунати*ме... триватиме ще один місяць”. Коли ж добродія запитали, що, власне, означають ці слова, він пояснив, що подумав про смерть, *труну*, і поєднання слів “триватиме” і “труна” дало слово “трунати” (Мерінгер і Маєр [1895]).

Інший добродій розказував про якісь учинки, що їх він засуджував, і мовив: “І тоді стали *гидомі* деякі факти...” Коли його розпитали, він potwierдив, що справді хотів назвати ті вчинки “*гидотою*”. “Відомі” і “гидота” утворили разом чудернацьке слово “гидомі” (Мерінгер і Маєр).

Пригадайте випадок із молодиком, що хотів “погуляювати” з незнайомою дамою [с. 27]. Ми дозволили собі розкласти це словоутворення на “погуляв” та “погультаював” і були цілком певні такого тлумачення, навіть не вимагаючи потверджень. Із наведених прикладів ви побачили, що й ці, такі незрозумілі випадки мовних похибок можна прояснити з допомогою зіткнення, інтерференції, двох різних намірів, що їх збиралися висловити. Різниця полягає тільки в тому, що в одному випадку один намір цілком заступає другий, як-от коли мовна похибка свідчить про протилежне помисленому, а в другому випадку внаслідок похибки тільки перекручується або змінюється первісний сенс, виникає словесний покруч більш-менш затемненого змісту.

Тепер нам здається, ніби ми вже збагнули таємницю великої кількості мовних похибок. Твердо дотримуючися цього погляду, ми зможемо пояснити й інші, досі ще загадкові різновиди похибок. Наприклад, при перекрученні імен не можна припускати, ніби завжди йдеться про суперництво двох схожих і все ж різних імен. Але, однак, той другий намір відгадати не важко. Перекручення імен досить часто трапляється й без мовних похибок; до нього вдаються, аби ім'я стало немилозвучним або нагадувало про щось

непристойне; це поширений спосіб глузування, якого дуже швидко навчаються уникати освічені люди, хоча відмовляються від нього нерадо. Таке перекручення часто прибирає форми “дотепу”, проте вкрай невисокого гатунку. Щоб дати вам грубий і відразливий приклад такого перекручення імен, я нагадаю, що прізвище президента Французької республіки, Пуанкаре, змінили в наші часи¹⁴ на “Кабанкаре”. А звідси вже недалеко до припущення, що й при мовній похибці, як і при перекрученні імен, зберігається цей глузливий намір. Якщо й далі дотримуватись нашого тлумачення, такі ж пояснення годяться і для окремого різновиду мовних похибок із комічним або безглуздим ефектом. “Нашому вельмишановному шефові — многі, многі, мно-гімно літа!” [С. 27]. Святковий настрій у цьому випадку порушується найнесподіванішим утручанням слова, яке пробуджує неестетичні картини, і, маючи перед собою зразок відомих глузливих і лайливих слів, можна припустити тільки те, що тут прагне виявитись певна тенденція, яка гостро суперечить випнутій на передній план шанобливості і немов стверджує: “Не вірте моїм словам, я кажу це все жартома, чхати мені на того чолов’ягу й т. ін.”. Те саме слухне й щодо похибок, унаслідок яких безневинні слова обертаються на непристойні й сороміцькі, як-от Аророс замість Argorос або “підблягузнюватись” замість “підлабузнюватись”¹⁵ (Мерінгер і Маєр).

Ми знаємо, що така тенденція притаманна багатьом людям, зумисне перекручення безневинних слів на непристойні становить для них своєрідну втіху, і вони вважають це за дотепність; тобто чуючи такі речі від людей, передусім слід з’ясувати, чи вони зумисне кажуть таке задля жарту, а чи це просто ненавмисні мовні похибки.

¹⁴ [Першої світової війни].

¹⁵ В оригіналі неперевершена гра слів: Eischeißweibchen замість Eiweißscheibchen, яку тільки дуже приблизно можна відтворити як “жіноче засральце” замість “яєчне кружальце”. — Перекл.

Що ж, коштом більш-менш невеликих зусиль нам пощастило розкрити таємницю похибок! Це не випадковості, а поважні психічні акти, що мають власний сенс і виникають унаслідок взаємодії — чи, може, краще, протидії — двох різних намірів. Але тепер я вже добре бачу, що ви хочете накинутись на мене зі зливою запитань, на які слід відповісти, і сумнівів, які потрібно розвіяти, перше ніж можна буде радіти цим початковим результатам нашої роботи. Я, звичайно, аж ніяк не жену вас до поквалпних висновків. Розгляньмо ж усе це по порядку, одне за одним, тверезо зваживши.

Про що, власне, ви запитали б мене? Чи, на мою думку, ці пояснення годяться для всіх різновидів мовних похибок, чи тільки для окремих груп? Чи можна таке тлумачення поширити й на решту хибних дій, тобто й на похибки читальні та письмові, на забування, випадки, коли людина або не за те хапається, або не туди кладе, і т. ін.? Чи впливають якось утома, збудження, розвіяність, порушення уваги на психічну природу хибних дій? Крім того, всім очевидно, що з двох супротивних тенденцій хибної дії одна завжди ясна і зрозуміла, а друга не завжди. Що слід робити, аби розгадати цю другу тенденцію, а коли здається, ніби вже є розгадка, як довести, що вона не просто ймовірна, а єдино правильна? Є у вас іще запитання? Як нема, то я сам запитаю. Я нагадаю вам, власне, що самі хибні дії нас не дуже й цікавлять, вивчаючи їх, ми тільки прагнемо підступити до психоаналізу, дізнатися щось про нього. Через те я й запитую: що то за наміри чи тенденції, котрі можуть таким чином перешкодити іншим намірам та тенденціям, і які взаємовідносини існують між порушувальними тенденціями і порушеними тенденціями? Тільки після розв'язку цього питання можна знову братися до нашої роботи.

Так-от, чи обіймає це пояснення всі випадки мовних похибок? Я дуже схильний у це вірити, і саме тому, що кожного разу, досліджуючи ту чи ту мовну похибку, можна дійти до такого тлумачення. Але це аж ніяк не свідчить, ніби без такого механізму мовної

похибки не станеться. Адже відповідь може бути така: “З погляду теорії нам це байдуже, бо висновки, якими ми хочемо скористатись для вступу до психоаналізу, зостануться слушні навіть тоді, коли нашим уявленням відповідатиме лише невелика кількість мовних похибок, хоча в даному разі тим уявленням відповідає переважна більшість їх”. На наступне запитання, чи можна уявлення, сформовані при вивченні мовних похибок, поширити на інші види хибних дій, я наперед дам ствердну відповідь. У цьому ви й самі переконаєтесь, коли ми візьмемося досліджувати приклади письмових похибок, помилкової діяльності й т. ін. Але суто з методичних причин я пропоную вам зачекати з цією роботою, поки ми докладніше ознайомимось із мовними похибками.

Запитання, що можуть означати для нас такі чинники (що їх дехто з авторів висуває на перший план), як-от порушення кровообігу, втома, збудження, розвіянність, нездатність зосередитись, коли ми погодимось із запропонованим психічним механізмом мовних похибок, заслуговує на ґрунтовну відповідь. Зверніть увагу, що цих чинників ми не заперечуємо. Взагалі нечасто трапляється, щоб психоаналіз заперечував якісь твердження, що їх висуває інша сторона; здебільшого він тільки додає щось нове, і часом таки справді виявляється, що досі не помічене й лише нещодавно сформульоване — найістотніше. Слід незаперечно визнати вплив таких фізіологічних станів, як кепське самопочуття, порушення кровообігу, втома та виснаження, на виникнення мовних похибок; у цьому вас переконає ваш повсякденний особистий досвід. Але ж як мало цим можна пояснити! Передусім ці чинники аж ніяк не доконечні умови виникнення хибних дій. Мовні похибки трапляються й тоді, коли людина цілком здорова і почувається гаразд. Отже, ці суто соматичні чинники тільки полегшують роботу властивого психічного механізму мовних похибок і сприяють їхньому виникненню. Для пояснення відносин між цими чинниками і самими похибками я колись удався до порівняння і тепер повторю його, бо чогось ліпшого годі й придумати.

Припустімо, я глибокої ночі гуляв у безлюдному місці й мене перестрів волоцюга, що відібрав мій годинник та гаманець, і я, не спромігшись розгледіти до ладу напасникове обличчя, в найближчій поліційній дільниці викладу свою скаргу такими словами: “Безлюдність і темрява щойно пограбували мене”. Комісар поліції скаже мені на те: “Здається, ви не маєте рації, дотримуючись у край механістичних уявлень. Подаймо краще ситуацію отак: під покривом пітьми, скориставшись безлюдністю, невідомий злочинець відібрав у вас цінні речі. На мій погляд, найголовніше у вашому випадку — щоб ми доклали всіх зусиль і знайшли злодія. Може, тоді нам удасться вернути пограбоване”.

Такі психофізіологічні чинники, як збудження, розвіянність, нездатність зосередитись, вочевидь дуже мало сприяють нам у пошуках пояснення. Це лише фрази, ширми, за які нам ніхто не боронить зазирати. Слід радше запитати, що саме спричинило те збудження, що саме відвернуло увагу. Так само потрібно визнати й певний вплив взаємодії звуків, схожості слів і поширених асоціативних зв'язків між словами. Ці чинники сприяють мовній похибці, вказують шлях, на який вона може ступити. Та коли переді мною якийсь шлях, то хіба це неодмінно означає, що я на нього вийду? Потрібен іще мотив, що схилив би мене до такої постанови, крім того, сила, що поведе мене вперед. Отже, звукові та словесні співвідношення — однаково, що певні стани організму, які сприяють виникненню мовних похибок, і через те їх не можна вважати за безпосередню причину похибок. Подумайте лишень, у якій незліченній кількості випадків моїй мові ніщо не перешкоджало — ні звукова подібність ужитих слів до інших слів, ні їхній внутрішній зв'язок зі словами протилежного значення, ні поширені словесні асоціації. Тоді застається припустити, разом із філософом Вундтом, що мовні похибки з'являються, коли внаслідок фізичного виснаження асоціативні схильності беруть гору над первісним наміром мовця. Все це звучало б дуже добре, якби не суперечило досвідові, згідно

з яким в одній групі випадків немає фізичних чинників, а в другій — асоціативних чинників, які б сприяли виникненню мовних похибок.

Але вкрай цікаве для мене ваше наступне запитання: яким способом можна визначити обидві тенденції, що зіткнулися між собою? Ви, певне, й не здогадуєтесь, яке це важливе запитання. І, мабуть, погодитесь, що одну з двох тенденцій — порушену — можна визначити без усякого сумніву: особа, що скоїла ту або ту хибну дію, знає про порушену тенденцію і визнає її. Привід для сумнівів і вагань може становити тільки друга, порушувальна тенденція. Що ж, ми вже чули, і ви, сподіваюсь, іще не забули, що в певній низці випадків ця друга тенденція також зрозуміла. Вона виявляється в ефекті, створенім мовною похибкою, якщо тільки ми зважимося і дозволимо тому ефектові промовляти від власного імені. Голова схибив словом і висловив протилежне, — таж ясно, що він хотів відкрити засідання, але так само ясно, що він прагнув його закрити. Це так ясно, що більш нічого пояснювати не треба. Але як можна в інших випадках, коли порушувальна тенденція тільки перекидає первісну, не виявляючись цілком, розпізнати її за тим перекинуттям?

У першому ряду випадків дуже простим і надійним способом, а саме тим, що з його допомогою ми визначаємо й порушену тенденцію. Про неї безпосередньо сповіщає сам промовець: схибивши словом, він зразу ж відновлює первісне, ним задумане слово. “Це, мабуть, *трунатиме*... триватиме ще один місяць” [с. 36]. Тут-таки можна дізнатися від нього й про порушувальну тенденцію. Ми запитуємо: “Гаразд, а чого ви спершу сказали “*трунатиме*”? Він відповість: “Я мав на увазі, що вже треба готувати *труну*”. А в другому випадку, коли промовець схибив словом і сказав “*гидомі*” [с. 36], він теж сповістить вас, що спершу намірявся сказати: “Це *гидота*”, але потім стримався і пом’якшив вислів. Визначити порушувальну тенденцію тут так само легко, як і порушувану. Я зумисне наводив приклади, що їх не описували й не пояснювали ні я, ні жоден з

моїх прихильників. І все ж в обох випадках знадобилося певне втручання, щоб уможливити тлумачення. Слід було розпитувати мовця, чому він помилився словом саме так; як він пояснює свою похибку. Інакше він, певне, проминув би похибку, не намагаючись прояснити її. Та коли запитати його, він пояснює похибку першим, що спало йому на думку. І тепер ми бачимо, що оце невелике втручання та його успіх — це вже психоаналіз, а водночас взірець усякого психоаналітичного дослідження, що його ми проводитимемо в майбутньому.

Чи не занадто я помисливий, коли припускаю, що тільки-но перед вами постає психоаналіз, у вас одразу народжується опір проти нього? Чи не кортить вам закинути мені, що, розпитуючи того, хто схибив словом, його пояснення не можна вважати за незаперечні? Звичайно, він намагатиметься, гадаєте ви, виконати вимогу і пояснити мовну похибку, але бовкне при цьому перше-ліпше, що спаде йому на думку й видасться годячим для такого пояснення. Адже доказів, що мовна похибка справді відбулася саме так, при цьому не отримують. Звісно, воно, може, й так, а може, зовсім інакше. Йому могло спасти на думку й щось інше, не менш підхоже, а то навіть і краще.

Дивно, як низько ви, по суті, цінуєте факти психічної діяльності. Уявіть собі, хтось виконує хімічний аналіз речовини і встановив, що один із складників цієї речовини має певну вагу, стільки і стільки міліграмів. Знаючи ту вагу, вже можна зробити вірогідні висновки. Чи повірите ви, ніби якомусь хімікові спаде на думку засумніватись у тих висновках на підставі, що виділений компонент може мати й якусь іншу вагу? Ні, кожен визнає факт, що виділений складник важить саме стільки, не більше й не менше, і без вагань використовуватиме це знання для побудови дальших висновків. Та коли йдеться про психічний факт, коли опитуваний дає цілком визначену відповідь, назвавши певну асоціацію, ви берете і нехтуєте її, кажучи, ніби йому могло спасти на думку й що іншого! Ви тішитесь ілюзією своєї

психічної свободи і не хочете відмовлятися від неї. На превеликий жаль, мої погляди на це питання гостро суперечать вашим.

Тут ви, певне, відступите, але тільки на те, щоб чинити опір уже в іншому місці. Ми зрозуміли, поведете ви далі, що специфічна техніка психоаналізу полягає в тому, щоб спонукати аналізованого самому розповісти про розв'язок власних проблем¹⁶. Візьмімо тепер інший приклад, той, у якому промовець на бенкеті зичить своєму шефові “мно-гімно літа” [с. 27]. Ви сказали [с. 37], що порушувальна тенденція в цьому випадку — глузування, і вона суперечить виявам пошани. Але це лише ваше власне тлумачення, зіперте на спостереження, не пов'язані з мовними похибками. Бо коли й у цьому випадку ви запитаете винуватця похибки, він аж ніяк не потвердить, ніби намірявся глузувати, а радше енергійно заперечить. Чому ж ви не відступаєтесь від свого недоведеного пояснення, почувши такі недовозначні заперечення?

Так, цього разу вам пощастило висунути сильний аргумент. Я уявляю собі цього незнайомого промовця: він, либонь, асистент того шефа, на честь якого справляють учту, можливо, що вже й приват-доцент, молодик із найкращими перспективами. Я натисну на нього й запитаю, чи не відчуває він чогось такого, що могло б суперечити його закликові вшанувати шефа. І в якій я ситуації опинюсь? Він розсердиться, а потім як нагрімає на мене: “Кінчайте свої допити, бо інакше в мене терпець урветься. Своїми підозрами ви мені всю кар'єру зіпсуєте. Я просто сказав “гімно літа” замість “многі літа”, бо в цій самій фразі я вже двічі вимовляв склад “мно” після “гі”. Це те, що Мерінгер називає відлунням, і нема чого тут шукати ще якихось тлумачень. Ви зрозуміли мене? Годі вже”. Гм, досить несподівана реакція, справді завзяте спростування. Бачу, що з молодика вже нічого не витягнеш, а потай собі думаю, що сам він аж надміру зацікавлений у тому, щоб його мовній похибці не

¹⁶ [Пор. нижче с. 94].

приписали жодного сенсу. Вам, певне, видається, що молодик не має слухності, так грубо реагуючи на чисто теоретичне дослідження, але зрештою, подумаєте ви, кому ж, як не йому, знати, що він хотів сказати, а що ні.

Невже й справді він таки мусить знати? На це запитання ще треба відповісти.

Тепер вам здається, ніби ви вже зловили мене за руку. "Так ось яка ваша техніка", — чую я ваші голоси. Коли людина, що схилила словом, дає пояснення, які вам підходять, ви проголошуєте її остаточним і незаперечним авторитетом. "Він сам так сказав!" [с. 34]. Та коли її слова не пасують до вашого краму, тоді ви проголошуєте, ніби вони нічого не варті, ніби їм не слід вірити.

Здається, все й справді так. Але я можу вказати вам на ще один приклад такої страхітливої поведінки. Коли обвинувачений зізнається на суді в скоєних злочинах, суддя вірить йому, а коли заперечує свої злочини, суддя не вірить йому. Якби все відбувалось інакше, не було б ніякого судочинства, тож попри помилки, які вряди-годи трапляються, ви змушені визнати, що система загалом працює добре.

А що, коли ви суддя, а той, хто сподіював мовну похибку, ваш обвинувачений? А далі з'ясуємо: йдеться про мовну похибку чи переступ?

Можливо, нам не треба відкидати й цього порівняння. Але погляньте, яких відмінних поглядів ми доходимо, заглиблюючись у, здавалося б, таку безневинну проблему хибних дій, і ми досі ще зовсім не знаємо, як можна їх примирити. Я пропоную вам тимчасовий компроміс на основі порівняння з суддею та обвинуваченим. Ви, певне, скажете мені, що сенс похибки не полишає жодного сумніву, коли аналізований витлумачує його сам. Я на те відповім, що коли аналізований відмовляється хоч щось повідомити і так само, звичайно, коли він відсутній і не може нічого розказати, прямих доказів, що сенс саме такий і такий, здобути не можна. Отже, як і в судочинстві, ми змушені звернутися до непрямих доказів, спираючись на які дійдемо більш-менш близьких до пра-

вди висновків. Чисто з практичних міркувань суд проголошує винним у скоєному злочині й на підставі самих непрямих доказів. Для нас такої конечності нема, але ніхто й не змушує нас відмовлятися від використання непрямих доказів. Хибно було б уважати, ніби наука складається лише з незаперечно доведених тез, і вимагати цього від неї ми не маємо права. Таку вимогу підносять ті, хто прагне схилитись перед авторитетом, хто відчуває потребу замінити свій релігійний катехізис якимсь іншим, нехай навіть і науковим. Але наука має у своєму катехізисі лише кілька аподиктичних тверджень, усе інше — це судження, що їм властивий більший або менший ступінь імовірності. Адже сама здатність удовольнятися тими наближеннями до істини і провадити плідну роботу, незважаючи на брак остаточних доказів, є ознакою наукового мислення.

Але на чому ми зіпremo свої тлумачення, звідки наберемо непрямих свідчень, щоб на них будувати докази, у випадку, коли в словах аналізованого нема нічого, що пояснювало б сенс похибки? З різних джерел. Передусім із подібності до феноменів поза сферою хибних дій, приміром, коли ми проголосимо, що перекручення імен у вигляді мовної похибки має той самий глузливий сенс, що й зумисне їх перекручення. Крім того, з психічної ситуації, в якій сталася хибна дія, з наших знань про характер особи, що припустилася хибної дії, з почуттів, які обіймали її перед хибною дією і які, можливо, й призвели до самої дії. Здебільшого ми тлумачимо похибку, спираючись на загальні принципи, але попервах це тільки припущення, здогад, і ми потім потверджуємо його, проаналізувавши психічну ситуацію. Часом ми навіть змушені чекати дальших подій, про які немов провістила похибка, і лише тоді можемо потвердити наші припущення.

Переконати мені вас у цьому нелегко, якщо я обмежуватимусь тільки мовними похибками, але і в цій сфері можна відшукати напрочуд добрі приклади. Молодик, що хотів *погуляювати* з дамою [с. 27], напевне несміливий; даму, чий чоловік може їсти і пити

все, що вона хоче [с. 29], я знаю як жінку енергійну, що тямить, як заправляти в домі. Або візьмімо наступний приклад. На загальних зборах “Конкордії”¹⁷ один юний член виголошує палку опозиційну промову, в якій звертається до керівництва як до грошових членів проводу; в цьому покручі вочевидь поєднані слова “грошовитий” і “шановний”. Ми припускаємо, що в молодика виявилась порушувальна тенденція, спрямована проти його опозиційності, і вона, певне, якимсь чином пов’язана з грошима. Від свого інформатора ми й справді довідалися, що в промовця завжди було сутужно з грошима, і саме тоді він намагався позичити їх у когось. Тобто порушувальний намір можна, по суті, висловити такою думкою: “Будь поміркованіший у своїй опозиційності, це ті самі люди, що мають тобі давати гроші”.

Перейшовши до інших різновидів хибних дій, я зможу навести вам набагато більше прикладів таких непрямих доказів.

Якщо хто забуває чиєсь, перед тим добре йому відоме власне ім’я або, попри всі намагання, насилу пригадує його, неважко припустити, що він заचाїв якісь недобрі почуття до власника того імені й не хоче про нього думати; додайте до цього ще й згодом з’ясовану психічну ситуацію, в якій сталася така похибка:

“Добродій У безнадійно закохався в одну даму, що невдовзі вийшла заміж за добродія Х. Хоча добродій У певний час уже був знайомий із добродієм Х і навіть мав із ним ділові стосунки, він завжди забуває його ім’я, тож не раз, коли виникала потреба написати листа, був змушений дізнаватися те ім’я від чужих людей”¹⁸.

Добродій У вочевидь нічого не хоче знати про свого щасливого суперника. “Не думати — оце йому судилось”¹⁹.

¹⁷ [Віденського товариства газетярів].

¹⁸ За С. G. Jung [1907, 52].

¹⁹ [Перший рядок і рефрен з вірша Гайне з Nachlese, “Aus der Matratzengruft”, Nr. IV].

Або: одна дама розпитує лікаря про спільну знайому, але називає при цьому її дівоче прізвище. Прізвище, яке та знайома взяла після шлюбу, дама забула. Натомість вона сповіщає, що була дуже недоволена тим шлюбом і терпіти не могла чоловіка своєї приятельки²⁰.

Про забування імен ми ще чимало говоритимемо у зв'язку з іншими питаннями [с. 69], а тепер нас цікавить головню психічна ситуація, в якій відбувається забування.

Забування намірів можна загалом приписати протилежним почуванням, які не дають виконати намір. Такої думки дотримуються не тільки психоаналітики, а й люди взагалі, визнаючи в своєму повсякденному житті все те, що відкидають у теорії. Підопічний аж ніяк не виправдає свого покровителя, коли той вибачиться, що забув виконати його прохання. Підопічний одразу подумає: "Його це нітрохи не обходить; він тільки пообіцяв, але навіть не думав виконувати"²¹. Отже, в окремих випадках забування і в житті вважають гідним осуду, різниця між популярним і психоаналітичним розумінням цієї похибки, здається, зникає. Уявіть собі господиню, що зустрічає гостей отакими словами: "Як, ви прийшли сьогодні? А я геть забула, що запросила вас на цей день". Або молодика, якому треба пояснити коханій, що він забув прийти на заздалегідь призначене побачення. В цьому він, звичайно, не признається, а скорше вигадуватиме найнеймовірніші перешкоди, що не дали йому тоді прийти й не дозволили сповістити її опісля. Всі ми знаємо — і визнаємо слушність такого трактування, — що на військовій службі, коли хто щось забув зробити, не зарадять і не врятують від кари ніякі вибачення. Отже, в таких ситуаціях усі враз погодяться, що окремі хибні дії мають сенс, і вкажуть, який саме. Чому ж люди не досить послідовні, щоб поширити цей погляд на інші похибки і цілком

²⁰ За А. А. Brill [1912, 191].

²¹ [Цю ситуацію докладніше пояснено нижче на с. 67].

та відверто його визнати? Звичайно, є відповідь і на це запитання.

Якщо сенс забування намірів такий безперечний навіть для невтаємничених, то ми тим менше здивуємось, дізнавшись, що письменники використовують ці похибки, розуміючи їх так само. Той із вас, хто бачив або читав “Цезаря і Клеопатру” Б. Шоу, пригадує, що в останній сцені, коли Цезар від’їжджає, його переслідує думка, ніби він щось іще намірявся зробити, а тепер забув. Нарешті виявляється, що саме: попрощатися з Клеопатрою. Цією незначною деталлю поет хотів приписати великому Цезареві те почуття зверхності, якого він ніколи не мав і до якого ніколи не прагнув. Адже з історичних джерел можна довідатися, що Цезар підготував усе, аби Клеопатра поїхала слідом за ним до Рима і жила там з малим цезарятком, а коли Цезаря вбили, вона мусила тікати з міста.

Випадки забування намірів загалом такі зрозумілі, що ними навряд чи можна скористатися для нашої мети: висновувати непрямі докази існування того чи того сенсу похибки з наявної психічної ситуації. Тому звернімося до однієї з украй неоднозначних та неясних хибних дій — до випадків, коли людина щось губить або запихає так, що не може знайти. Ви, певне, не повірите, що, й загубивши річ і часом навіть гостро переживаючи таку прикрість, ми вже мали якийсь певний намір. Проте чимало спостережень свідчать на користь цієї тези. Один молодик загубив олівець, що надто вже припав йому до вподоби. За кілька днів перед цим він отримав листа від свого швагра, що закінчив його такими словами: “Поки що я не маю ні бажання, ні часу потурати твоєму легкодумству і лінощам”²². А олівець був подарунком саме від того швагра. Без такого збігу обставин ми, звичайно, не могли б запевняти, що до цієї втрати причетний намір позбутися речі. А подібні до цього випадки дуже часті. Людина губить речі, як розсвариться з тим, хто колись дарував їх, і вже не хоче

²² За B.Dattner.

навіть згадувати його або як ті речі стануть осоружні їй самій і вона шукатиме притичини, щоб замінити їх іншими і кращими. Та сама неприхильність до предметів виявляється, звичайно, й тоді, коли якась річ випадає з рук, ламається й розбивається. Хіба можна назвати випадковістю, що школяр саме перед своїм днем народження губить, ламає, розбиває свої повсякденні речі, приміром, шкільного портфеля чи кишенькового годинника?

Хто не раз тяжко мучився, не можучи знайти якусь річ, що її сам десь поклав, той також не повірить, що таке записання речі відбувається навмисне. І все ж не такі вже рідкісні випадки, коли супровідні обставини ясно виказують тенденцію тимчасово або й надовго заховати річ. Ось, може, найкращий такий приклад.

Один не старий іще чоловік розповів мені: “Кілька років тому в нашій родині виникли непорозуміння, дружина, як на мене, була надто холодна, і хоча я охоче визнавав за нею дуже позитивні риси, наші взаємини втратили всяку ніжність. Якось вона ви-йшла на прогулянку й купила для мене книжку, гадаючи, що та книжка зацікавить мене. Я подякував за такий вияв “уважності” до мене, пообіцяв прочитати книжку, поклав її десь скраю і відтоді не міг знайти. Так проминуло кілька місяців, часом я згадував про запхнуту книжку і марно намагався знайти її. Приблизно через півроку захворіла моя люба матінка, що жила окремо від нас. Моя дружина полишила дім, щоб піклуватися про свекруху. Стан хворої був дуже тяжкий, і дружина мала цілковиту нагоду виявити свої найкращі риси. Одного вечора я повернувся додому, щиро захоплений відданістю дружини і повнячись удачністю до неї. Я підійшов до свого письмового столу, без усякої мети, але з певністю сновиди висунув одну з шухляд і в ній зверху побачив ту книжку, яку колись запхнув і не міг знайти”.

Коли не стало мотивів, річ, засунута невідомо куди, одразу знайшлася.

Вельмишановне товариство! Я можу до безмежності збільшувати кількість прикладів, проте тут я цього не робитиму. В моїй “Психопатології повсякденного життя” (перше видання 1901 р.) ви й так знайдете вкрай багату добірку матеріалів до вивчення хибних дій²³. Усі ті приклади знов і знов показують вам те саме: переконують у тому, що хибні дії мають певний сенс, і навчають, як, спираючись на супровідні обставини, можна той сенс визначити або потвердити. Сьогодні я буду стислий: адже ми обмежились наміром вивчати ці феномени тільки на те, щоб ближче підступитися до психоаналізу. Проте мушу зупинитись іще на двох групах явищ: на згромаджених та комбінованих хибних діях і на потвердженні наших тлумачень дальшими подіями.

Згромажені і комбіновані похибки — найпишніший виквіт з-поміж усього розмаїття хибних дій. Якби ми лише прагнули довести, що похибки мають сенс, ми б із самого початку обмежились ними, бо їхній сенс очевидний навіть для непрозірливого розуму і здатний вплинути на найприскіпливіших критиків. Повторення певних виявів указує на затятість, яку навряд чи можна приписати простій випадковості, але яка цілком відповідає намірові. Крім того, заміна одних різновидів хибних дій іншими показує нам, що саме найважливіше і найістотніше в похибці: не її форма і не засоби, що ними вона послуговується, а намір, якому вона служить і який вона може здійснити найрізноманітнішими способами. Отже, я наведу вам приклад повторюваного забування: Е. Джонс розповідає [1911, 483], що колись він з незрозумілих причин усе не відсилав листа, що кілька днів лежав на його бюрку. Нарешті він зважився відіслати, але лист повернули з “Dead letter office”, оскільки він забув написати адресу. Написавши й адресу, він поніс його на пошту, але цього разу забув наклеїти марку. Тут він уже мусив визнати, що йому взагалі не хотілося відсилати листа.

²³ [А також у працях Maeder [1906-1908] (фр.), A. A. Brill [1912] (англ.), E. Jones [1911] (англ.), J. Stürcke [1916] (голл.) та ін.

В іншому випадку поєдналися такі похибки, як помилкова діяльність і запихання. Одна дама поїхала до Рима разом із своїм швагром, відомим художником. Німецька громада, що жила в місті, радо привітала митця й зокрема подарувала йому золоту античну медаль. Дама стала бідкатися тим, що її швагро навіть не тямить поцінувати таку гарну річ. Коли ж їй на зміну приїхала сестра і вона повернулася додому, то, розпакувавши речі, виявила, що — навіть не знати як — прихопила медаль із собою. Вона миттю сповістила про це швагра листом і повідомила, що наступного ж дня вишле завезену річ назад до Рима. Та другого дня дама так вправно запхала кудись медаль, що не могла ні знайти її, ні відіслати, і тоді їй уже стало розвиднятися: її “розвіяність” означає не що інше, як бажання привласнити ту річ²⁴.

Я вже згадував вам раніше про приклад поєднання забування з оманю, коли молодик першого разу забув про побачення, а другого разу, маючи твердий намір не забути, прийшов не на ту годину [с. 24]. Про один цілком подібний до цього випадок із власного життя розповів мені мій приятель, що, крім наукових, має ще й літературні зацікавлення. Він розказував: “Кілька років тому я погодився з тим, що мене обрали членом ради одного літературного товариства, гадаючи, ніби воно колись допоможе мені поставити в театрі мою п’єсу, і відтоді регулярно, хоча мені було не дуже цікаво, щоп’ятниці ходив на засідання. Кілька місяців тому мене запевнили, що мою п’єсу поставлять у театрі в Ф., і після того я став раз у раз забувати про засідання товариства. Прочитавши вашу працю на цю тему, я відчув сором за свою забудькуватість, почав картати себе, мовляв, нищо цуратися людей, що вже тобі непотрібні, і постановив неодмінно прийти на засідання найближчої п’ятниці. Я весь час пам’ятав про цей намір, аж поки його виконав, зупинившись перед дверима зали засідань. На мій превеликий подив, двері були за-

²⁴ За R. Reitler.

криті, засідання вже відбулося. Я прийшов не в той день: була вже субота!”

Було б досить спокусливо навести ще кілька таких прикладів, але я змушений іти далі; я хочу привернути вашу увагу до випадків, коли наше тлумачення потверджують дальші події. Зрозуміло, головна обставина в таких випадках — наше незнання наявної психічної ситуації і неможливість дізнатися про неї. Тож наше тлумачення має вартість лише як припущення, що йому ми й самі не надаємо великої ваги. А потім стається якась подія, що показує, яким слушним було наше тодішнє тлумачення. Колись я прийшов як гість до однієї нещодавно одруженої пари і почув, як молода дружина, сміючись, розповідала про свою останню пригоду. Повернувшись з весільної подорожі, вона зайшла до своєї ще не заміжньої сестри, щоб, як і давніше, походити разом з нею по крамницях, поки її чоловік залагоджував справи. Раптом на іншому боці вулиці вона побачила якогось добродія і, пхнувши сестру, проказала: “Поглянь, он іде пан А.” Вона забула, що той пан уже кілька тижнів, як став її чоловіком. Я здригнувся, почувши таку розповідь, і не зважувався передбачувати наслідки. Я згадав про ту пригоду лише через кілька років, коли цей шлюб скінчивсь якнайтрагічніше.

А. Медер розповів про жінку, що за день до свого весілля забула приміряти весільну сукню і, на превеликий розпач кравчині, згадала про це лише пізно ввечері. Він пов’язує це забування з фактом, що невдовзі та дама розлучилася зі своїм чоловіком. Я знаю тепер уже розлучену з чоловіком жінку, що, порядкуючи своїми майновими справами, часто підписувала документи дівочим прізвищем — за кілька років до того, як справді повернула його собі. Я чув і про іншу жінку, що під час весільної подорожі загубила обручку, і знаю, що дальше подружнє життя надало тому випадкові сенс. А тепер іще один яскравий приклад, але з кращим кінцем. Кажуть, ніби один славетний німецький хімік не одружився тому, що забув про годину церемонії і замість церкви

подався в лабораторію. Йому не забракло глузду вдовольнитись однією спробою, і він помер старим парубком у похилому віці.

Може, і вам сяйнула думка, що в цих прикладах похибки немов заступали знамення й призвістки, що їх так ушановували античні народи. І справді, частину тих знамень становили не що інше, як хибні дії, наприклад, коли хто спіткнеться чи впаде. Зате друга частина має характер об'єктивних подій, а не суб'єктивних учинків. Але ви не повірите, як тяжко іноді визначити, до якої саме групи належить той або той конкретний випадок. Адже вчинки вкрай добре маскуються, скидаючись на нейтральні події.

Кожен з вас, озирнувшись на свій більш-менш багатий життєвий досвід, мабуть, розкаже нам, що він уник би багатьох розчарувань і прикрих несподіванок, якби мав досить сміливості й рішучості тлумачити дрібні похибки в міжлюдських взаєминах як призвістки, як вияви властивих людям поки що потаємних намірів. Здебільшого на таке не зважаються: адже виникає враження, ніби кружним шляхом через науку людина знову стає забобонною. Крім того, не кожна призвістка справджується, і з наших теорій ви збагнете, що й не конче кожній призвістці справджуватись.

Лекція 4

ХИБНІ ДІЇ (закінчення)

Вельмишановне товариство! Наші дотеперішні зусилля, здається, таки переконали нас, що хибні дії мають свій сенс, і цей факт стане основою наших дальших досліджень. Слід іще раз наголосити: ми не заявляємо, — і для нашої мети такої заяви й не потрібно, — ніби кожна окрема хибна дія має сенс, хоча сам я гадаю, що це справді так. Для нас досить, коли ми доведемо, що такий сенс притаманний відносно великій кількості різних похибок. Бо ж окремі різновиди похибок різняться між собою принаймні в цьому аспекті. Похибки мовні, письмові й т. ін. ще можна обґрунтувати суто фізіологічними причинами, але при похибках, пов'язаних із забуванням (забування імен і намірів, так зване запихання речей тощо), я в такі причини не повірю; існує дуже велика ймовірність, що загубити річ можна й без усякого наміру; а до оман, що трапляються в житті, можна загалом лише почасти застосувати наші принципи. Про ці обмеження не слід забувати, коли ми рушимо вперед, визнавши, що хибні дії — це психічні акти, які виникають унаслідок зіткнення, інтерференції двох намірів.

Це перший результат психоаналізу. Досі психологія нічого не знала про ці зіткнення і про розмаїття наслідків, до яких вони можуть призводити. Ми значно поширили межі світу психічних явищ і відкрили для психології феномени, що їх давніше ніхто їй не приписував.

Замислімось на хвилину над твердженням, що хибні дії — це “психічні акти”. Чи є в ньому щось більшого, ніж у нашому попередньому висловлюванні, що хибні дії мають сенс? Гадаю, ні, воно радше невизначене і незрозуміле. Адже все, що можна спостерегти в психічному житті, людина рано чи пізно назве психічними феноменами. І невдовзі буде з'ясовано, чи справді окремі душевні порухи безпосередньо спричинені фізичними, органічними або матеріальними чинниками, а чи, може, вони прямо породжені іншими психічними процесами, за якими де-

небудь відчувається вплив органічних чинників. Саме цей останній стан речей ми маємо на увазі, позначаючи те або те явище як психічний процес, і тому доцільніше надати нашому висловлюванню такої форми: хибні явища не безглузді, а мають свій певний сенс. Під сенсом ми розуміємо значення, намір, тенденцію в ряду психічних взаємозв'язків [пор. с. 34].

Існує ще одна група явищ, дуже подібних до хибних дій, проте їм така назва вже не пасує. Ми їх називаємо *випадковими*, або *симптомними діями*. Їм так само притаманні немотивованість, неясність, неважливість, а до того ж тут виразно проступає ще й непотрібність. Від хибних дій вони відрізняються тим, що в них немає другого наміру, з яким вони конфліктують і який через них зазнає перекручень. З іншого боку, такі дії, гостро не відмежовуючись, переходять у царину жестів і порухів, які ми вважаємо за вияви тих або тих душевних настроїв. До випадкових дій належать усі ті нібито безцільні рухи, коли ми, немов граючись, чіпаємо свій одяг, частини свого тіла, предмети, до котрих можна дотягтися рукою, і потім полишаємо їх, а також мелодії, що їх мугикаємо. Я недвозначно стверджую, що всі ці феномени мають сенс і їх можна тлумачити так само, як і хибні дії, це незначні симптоми інших, важливіших психічних явищ, повновартісні психічні акти. Проте я не зупинятимусь на цих нових феноменах, що поширили царину психічних явищ, а повернусь до хибних дій, на матеріалі яких ми з куди більшою ясністю розглянемо важливі для психоаналізу проблеми²⁵.

Найцікавіші запитання, які ми поставили, вивчаючи хибні дії, і ще не дали на них відповіді, такі. Ми сказали, що хибні дії є наслідком зіткнення двох різних намірів, один з яких можна назвати порушеним, а другий — порушувальним. Порушені наміри не потребують якихось дальших запитань, але про

²⁵ [Випадкові і симптомні дії становлять тему IX розділу праці "Zur Psychopathologie des Alltagslebens" (1901 b)].

ті, другі, ми прагнемо, по-перше, дізнатися, що це за наміри, котрі стають перешкодою для інших, а по-друге, який зв'язок між порушувальними намірами і порушеними?

Дозвольте мені знову скористатися мовними похибками як представниками всього класу хибних дій і відповісти спершу на друге запитання, а потім на перше.

При мовних похибках між порушувальними і порушеними намірами може існувати зв'язок за змістом, бо порушувальна тенденція заперечує, виправляє або доповнює порушену тенденцію. Або ж — це темніший і цікавіший випадок — порушувальна тенденція змістом ніяк не пов'язана з порушеною.

Приклади першого з цих двох різновидів зв'язку можна без труднощів знайти, звернувшись до вже згаданих нами випадків та подібних до них. Майже завжди, коли внаслідок мовної похибки вимовлено протилежне тому, що намірялися сказати, порушувальний намір є протилежністю порушеного, а сама похибка — виявом конфлікту двох непримиренних прагнень. “Я оголошую засідання відкритим, а найрадініше я відразу б і закритий його”, — ось сенс мовної похибки голови [с. 28]. Політична газета, яку звинуватили в корупції, борониться в статті, що мала закінчуватися такими словами: “Наші читачі засвідчать, що ми завжди *найбезкорисливішим* чином дбали про добро всього суспільства”. Проте редактор, котрому довірили написати захисну статтю, написав: “*Найкорисливішим* чином”. Це означає, що він думав: “Хоч я й мушу таке писати, але знаю, що все інакше”. Народний депутат, що вимагає, аби імператорові казали *нещадну* правду, певне, почув внутрішній голос, бо, злякавшись власної сміливості, схибив словом, вимовивши замість “нещадну” слово “*нещирю*”²⁶.

В уже знайомих вам прикладах, що створюють враження стягнення і скорочення, насправді відбувається

²⁶ У німецькому райхстазі, листопад 1908 р.

виправлення, доповнення, продовження, завдяки яким друга тенденція виявляється поряд із першою. “Стали відомі речі”, але краще було б сказати про це прямо: “Стало ясно, що то гидота”, тому й утворилось: “Стали гидомі речі [с. 36]. “Людей, що знають будову носової порожнини, можна на пальцях однієї руки порахувати”; та ні, є, властиво, тільки один чоловік, що знає, отже: “На одному пальці порахувати” [с. 35]. Або: “Мій чоловік може їсти і пити все, що хоче. Але ж ви знаєте, що я взагалі не терплю, коли він чогось хоче”, отже: “Він може їсти і пити все, що я хочу” [с. 29]. В усіх цих випадках мовна похибка сама впливає зі змісту порушеної тенденції або ж пов’язана з ним.

Другий різновид зв’язків між двома зіткненими намірами справляє дивне враження. Коли порушувальний намір не пов’язаний змістом із порушеним, то що його породжує, що спонукає його виявитися саме в цьому місці і стати перешкодою? Зі спостережень, що тільки й можуть дати відповідь, ми з’ясовуємо, що перешкоду спричиняє хід думок, якими незадовго до цього переймалася дана особа і які таким чином породжують своєрідну післядію, байдуже, чи їх уже висловили, чи ще ні. Тому це, по суті, можна назвати відлунням, проте не конче відлунням вимовлених слів. Отже, й тут не бракує асоціативної поєднаності між порушувальним наміром і порушеним, але в змісті її нема, цю поєднаність можна виявити тільки штучно, часто з допомогою утворення досить силованих зв’язків.

Послухайте про один такий простий випадок, що його я сам спостерігав. Якось у наших чудових Доломітових Альпах я зустрівся з двома віденськими дамами, вбраними як туристки. Я трохи провів їх, і ми поговорили про втіхи, а також і про труднощі туристичного життя. Одна з дам призналася, що такий спосіб збавляти день пов’язаний із багатьма невигодами. “Авжеж, — казала вона, — нема нічого приємного в тому, щоб цілісінький день ходити на сонці, а ваші блуза й сорочка наскрізь просякають потом”. У цьому реченні дама на хвилинку затнула-

ся, а далі провадила: “Та коли приходиш nach Hause²⁷ і можеш передягтися...” Ми не аналізували цієї мовної похибки, але, гадаю, ви її легко зрозумієте. Дама намірялася зробити перелік повнішим і сказати: “Блуза, сорочка і штани”, але з мотивів пристойності надумала не згадувати штанів. Та вже в наступному реченні, цілком незалежному за змістом, невимовлене слово проступило як перекручення подібного до нього за звучанням слова “Hause”.

Тепер нам можна підійти до головного запитання, яке ми так довго відсували: що це за наміри, котрі виявляються таким незвичайним чином, стаючи перешкодою іншим намірам? Зрозуміло, вони розмаїті, проте ми прагнемо знайти в них щось спільне. Якщо з цього погляду вивчити низку прикладів, ми зразу ж побачимо, що вони поділяються на три групи. До першої групи належать випадки, коли порушувальна тенденція відома мовцеві, крім того, він її усвідомлював і до мовної похибки. Тож при похибці “гидомі” мовець не тільки визнав, що подумки засудив згадані вчинки, назвавши їх “гидотою”, а й сказав, що справді мав намір, від якого згодом відступився, висловити свій осуд. До другої групи належать випадки, коли порушувальну тенденцію мовець також визнає за свою власну, проте не усвідомлював, що вона активізувалась у ньому саме перед мовною похибкою, тому, хоч і згоджується з нашим тлумаченням своєї похибки, певною мірою все-таки чудується їй. Приклади такого поводження, мабуть, легше відшукати серед інших хибних дій, ніж безпосередньо в мовних похибках. У третій групі випадків мовець затято відкидає наше тлумачення порушувального наміру; він заперечує не тільки наявність того наміру в себе перед мовною похибкою, а й стверджує, ніби намір йому цілковито чужий. Згадайте про приклад із “мно-гімно літа” [с. 43] і просто-таки зухвалого відкоша, якого я дістав від мовця, розкривши перед

²⁷ Hause означає “штани”; дама хотіла сказати “nach Hause”, тобто “додому”. — Перекл.

ним порушувальну тенденцію. Ви знаєте, що в розумінні таких випадків згоди ми ще не досягли. Я й нітрохи не зважатиму на заперечення чоловіка, що виголосив тост, і без вагань цупко триматимусь власного тлумачення, тоді як ви, гадаю, ще досі перебуваєте під враженням його опору і вагаєтесь, чи не слід узагалі відмовитись від тлумачення таких хибних дій і вважати їх за суто фізіологічні акти в розумінні, властивому допсихоаналітичній добі. Мені здається, я знаю, що відлякує вас. Моє тлумачення обіймає й припущення, що в мовця можуть виявитись наміри, про які він сам нічого не знає, але які я розкриваю, спираючись на непрямі свідчення. Тож ви й зупиняєтесь перед таким новим і таким важливим за своїми наслідками припущенням. Я розумію вас і певною мірою визнаю слушність вашої поведінки. Але з'ясуймо таке: якщо ви, дотримуючись уявлення про хибні дії, потвердженого стількома прикладами, хочете бути послідовні, то вам слід наважитись і визнати навіть це, чуже і незвичне для вас припущення. Якщо ви цього не зможете, то будете змушені зректись ще й не цілком здобутого розуміння хибних дій.

Зупинімося ж на тому, що об'єднує всі три групи, що є спільного в трьох механізмах мовних похибок. На щастя, помилитися тут — неможлива річ. В обох перших групах мовець визнає наявність порушувальної тенденції; в першій навіть іще до того, як та тенденція безпосередньо виявилась у мовній похибці. Але в обох цих випадках її згнічено. *Мовець постановив не висловлювати думку, і тоді сталася мовна похибка, тобто згнічена тенденція виявилася супроти його волі — або змінивши вияв дозволеного ним наміру, або змішавшись із ним, або й просто заступивши його.* Ось такий механізм мовної похибки.

Не відступаючи від своїх поглядів, я можу привести в цілковиту гармонію зі щойно описаним механізмом і процес, який відбувається в третій групі. Мені тільки потрібно припустити, що ці три групи розрізняються різним ступенем згнічення наміру. В

першій групі намір існує і мовець усвідомлює його ще до того, як заговорить. Дивно, вкрай дивно, це аж ніяк не заважає намірові спричинити мовну похибку! І саме завдяки цьому нам легше пояснити процес, що відбувається в третій групі. Я наберуся відваги припустити, що в мовній похибці може виявитись така тенденція, яка вже довгий час, можливо, навіть дуже довгий, була згнічена, мовець не помічав її і тому здатен прямо заперечувати її. Але, навіть полишивши проблему третьої групи, ви, простудіювавши інші випадки, повинні дійти висновку, що *притлумлення вже наявного наміру щось висловити — доконечна умова виникнення мовної похибки.*

Тепер уже можна заявити, що ми досягли дальшого поступу в розумінні хибних дій. Ми не тільки знаємо, що це психічні акти, в яких можна виявити сенс та намір і які постають унаслідок зіткнення двох різних тенденцій, а знаємо, крім того, ще й те, що одна з цих тенденцій, аби виявитися, ставши перешкодою для іншої, мусить зазнавати певного згнічення, що не дає їй проступити. Щоб стати порушувальною, спершу вона сама мусить бути порушена. Звичайно, це аж ніяк не вичерпне пояснення феноменів, що їх ми називаємо хибними діями. Ми бачимо, як зразу виникають дальші запитання, і здогадуємось, що чим далі ми просуваємось на шляху розуміння, тим більше з'являється приводів для нових запитань. Можна, приміром, запитати, чому це все не відбувається простіше. Якщо існує намір згнітити певну тенденцію, замість дати їй виявитись, то згнічення має бути таким успішним, щоб тенденція зовсім не виявлялась, або нехай відбувається так невдало, щоб згнічена тенденція проступала цілком. Але хибні дії — явища компромісного характеру, вони свідчать про половинний успіх і половинну невдачу кожної з обох тенденцій; загрожений намір і не притлумлюється цілком, і — крім нечисленних винятків — не проступає зовсім неушкодженим. Можна припустити, що для виникнення таких інтерференційних, чи то компромісних, явищ потрібні

осібні умови, проте ми не можемо здогадатись, які саме. До того ж я не вірю, ніби можна відкрити ці невідомі для нас обставини з допомогою дальшого вивчення хибних дій. Набагато доцільніше дослідити спершу ще одну темну царину душевного життя. Тільки аналогії, які ми там поміtimo, додадуть нам сміливості сформулювати припущення, потрібні для куди докладнішого пояснення хибних дій. І це ще не все! Навіть робота з незначними симптомами, яку ми звичайно провадимо в цій царині, пов'язана з певними небезпеками. Є така психічна хвороба, як комбінаторна параноя, при якій використання незначних симптомів переходить усякі межі, і я, звісно, не скажу, ніби висновки, зіперті на такі підстави, цілковито слушні. Уникнути небезпек можна, лише поширивши базу спостережень, збираючи схожі свідчення з найрозмаїтіших царин психічного життя.

Тож на цьому ми полишимо аналіз хибних дій. Але я мушу попросити вас іще про одне: запам'ятайте метод, із допомогою якого ми вивчали ці феномени, він вам придасться як взірець. Із цього прикладу можна виснувати, яка мета у нашої психології. Ми прагнемо не тільки описувати і класифікувати явища, а й зрозуміти їх як вияви боротьби психічних сил, як ознаки цілеспрямованих тенденцій, що працюють у супрязі або ж перешкоджають одна одній. Ми прагнемо виробити динамічне уявлення про психічні феномени. Згідно з цим нашим уявленням, ті пориви, які ми ще тільки розкриваємо, важливіші, ніж сприймані феномени.

Отож тепер не заглиблюємось далі у вивчення хибних дій, а киньмо наостанок побіжний погляд на всю широчінь цієї царини, щоб побачити вже знайоме нам і вийти на слід нового і непізнаного. При цьому дотримуймось поділу на три групи, вже зробленого на початку курсу²⁸: мовні похибки разом з

²⁸ [Пор. початок 2-ї лекції (с. 19). Ці "три групи" не мають нічого спільного з "трьома групами", про які йдеться на с. 58; ці останні групи пов'язані з зовсім іншими питаннями — зі ставленням того, хто схибив словом, до власних мовних похибок].

підпорядкованими їм формами письмових, читальних і слухових похибок; забування із своїми різновидами, що відповідають забутому об'єктові (власних назв, чужомовних слів, намірів, вражень); помилкова діяльність, запихання, гублення. Омани, тією мірою, якою вони цікавлять нас, належать почасти до забування, почасти до помилкової діяльності.

Хоча *мовні похибки* ми вже досить докладно розбирали, треба, однак, щось додати. З мовними похибками пов'язані незначні афективні феномени, і вони ще й як для нас цікаві. Нікому не до вподоби, що в нього сталася мовна похибка; людина часто не чує своєї похибки, зате завжди чує похибки інших. Мовні похибки певною мірою заразливі: важко читати про мовні похибки і не скоїти їх самому. Мотивацію найнезначніших мовних похибок збагнути неважко, хоча саме вони нітрохи не сприяють з'ясуванню потаємних психічних процесів. Коли, приміром, унаслідок байдуже як умотивованої перешкоди хтось вимовив наголошений склад як ненаголошений, то, надолужуючи це, наголошує найближчий ненаголошений склад, коячи ще одну мовну похибку. Те саме відбувається й тоді, коли хто нечисто або недбало вимовить дифтонг: наприклад, *eu* або *oi* як *ei*; він намагається відшкодувати і тому наступне *ei* змінює на *eu* або *oi*. За цими явищами стоїть озирання на слухача, щоб той часом не подумав, ніби мовцеві байдуже, як він володіє рідною мовою. Намір другого, компенсувального, перекручення полягає в тому, щоб привернути увагу слухача до першого й запевнити його, що й сам мовець також помітив свою похибку. Найчастіші, найпростіші і найнезначніші випадки мовних похибок — це стягнення і випередження [пор. с. 26—27], що виявляються в неістотних за своєю вагою компонентах речення. Наприклад, у дуже довгому реченні людина схиблює словом так, що останнє слово, яке мало б закінчувати речення, зринає десь попереду. Це полишає враження певного нетерпіння, бажання чимшвидше вимовити речення і свідчить загалом про нехіль висловлювати дану

фразу, а то й промову в цілому. Таким чином ми підходимо до межових станів, у яких стирається різниця між психоаналітичним і загальнофізіологічним розумінням мовних похибок. Ми припускаємо, що в цих випадках є порушувальна тенденція, яка суперечить мовному намірові; але вона може тільки вказати свою наявність, а не розкрити власний зміст. Спричинене нею порушення може піти якимсь шляхом взаємовпливу звуків або асоціативних зв'язків, і тоді його можна витлумачити як відхилення уваги від мовного наміру. Але ні це порушення уваги, ні справді виявлені асоціативні зв'язки не передають суті явищ. Їхня роль полягає в тому, що вони правлять лише за вказівку на існування якогось іншого наміру, що порушує мовний намір, і природу цього порушувального наміру вже не можна з'ясувати з його виявів, як, приміром, у найяскравіших випадках мовних похибок.

Письмові похибки, до яких я зараз переходжу, так цілковито узгоджуються з мовними, що годі сподіватися виробити якийсь інший погляд на них. Можливо, нам тільки придасться один невеликий додаток. Досить поширені дрібні письмові похибки, стягнення, висування наперед пізніших і надто останніх слів знов-таки свідчать про небажання писати взагалі й нетерпляче прагнення чимшвидше дописати до кінця. Коли ж вияви письмової похибки мають добре визначений характер, можна встановити природу і наміри порушувальної тенденції. Люди загалом знають: письмові похибки в листі свідчать, що не все гаразд у його автора. Та що саме — не завжди щастить визначити. Ті, хто коїть письмові похибки, часто так само не помічають їх, як і похибки мовні. Упадає у вічі таке спостереження: декому властива звичка перечитувати перед відправкою кожного написаного листа. Інші про це не дбають, та коли, як виняток, візьмуть і перечитають свого листа, то завжди знаходять досить приметну письмову похибку й виправляють її. Як це пояснити? Здається, ті люди все ж знають, що, складаючи листа, припустилися письмової похибки. Чи справді нам вірити такому?

З практичною вагою мовних похибок пов'язана дуже цікава проблема. Ви, певне, пам'ятаєте про випадок з убивцею Г., що, видаючи себе за бактеріолога, спромігся дістати з наукових закладів культури вкрай небезпечних збудників хвороб і вживав ті культури на те, щоб найжорстокіше прибирати з дороги своїх ближніх. Якось цей чоловік поскаржився керівництву одного з таких закладів на неефективність висланих йому культур, але при цьому схибив на письмі і замість слів "при моїх дослідках на мишах і морських свинках" можна було виразно прочитати "при моїх дослідках на людях". На цю письмову похибку звернули увагу й лікарі в інституті, проте, наскільки мені відомо, не зробили з неї ніяких висновків. Гаразд, а що на це скажете ви? Чи слід було лікарям сприйняти цю письмову похибку як зізнання й розпочати слідство, завдяки якому вбивцю вчасно схопили б за руку? Чи незнання нашого розуміння похибок не стало в цьому випадку причиною вельми важливого недогляду? Ні, гадаю, що така письмова похибка мені б і справді видалась украй підозрілою, але розуміти її як зізнання заважають дуже важливі обставини. Тут не так усе просто. Письмова похибка — це, безперечно, непряме свідчення, але для початку слідства її самої не досить. Щоправда, похибка виказує, що чоловік переймався думкою інфікувати людей, але з неї не можна висувати, чи та думка вже набула ваги ясного злочинного наміру, чи це тільки пуста фантазія. Крім того, цілком може трапитись, що чоловік, припустившись на письмі такої похибки, заперечуватиме цю фантазію, висуваючи найслушніші суб'єктивні виправдання, казатиме, що вона абсолютно чужа йому. Коли згодом ми зупинимось на різниці між психічною і матеріальною реальністю, ви навчитеся краще розуміти можливі варіанти²⁹. Але це знов-таки випадок, коли похибка з часом набирає такої ваги, про яку ніхто й не здогадувався [пор. с. 52].

²⁹ [Див. матеріал 23-ї лекції, с. 373].

При читальній похибці ми бачимо психічну ситуацію, що істотно відрізняється від ситуації при похибках мовних і письмових. Одну з двох конкурентних тенденцій тут заступає збудження чуттів, і, мабуть, через те в нього й менша опірність. На відміну від написаного, те, що людина читає, — аж ніяк не продукт її власного психічного життя. Тому у великій кількості випадків читальна похибка полягає в цілковитій заміні. Слово, яке слід прочитати, людина заступає іншим словом, навіть коли між текстом і продуктом мовної похибки немає зв'язку за змістом; як правило, це наслідок схожості двох слів. Ліхтенбергів приклад: “Agamemnon замість *angenommen*” [с. 33] — найкращий у цій групі. Визначаючи порушувальну тенденцію, що призвела до читальної похибки, слід зовсім відкласти хибно прочитаний текст і зосередити аналітичне дослідження на таких двох питаннях: що саме найперше спадає на думку у зв'язку з результатом читальної похибки і в якій ситуації трапилася похибка. Іноді самого знання цієї другої обставини досить для пояснення читальної похибки, приміром, коли хто, гостро прагнучи справити певну потребу, блукає незнайомим містом і раптом на великій вивісці на рівні другого поверху читає: “Klosetthaus”. Бідолаха ще встигає подивуватись, чому вівіску прибили так високо, аж поки помічає, що там написано, власне, “Korsetthaus”. В інших випадках саме такі, цілком незалежні від змісту тексту читальні похибки потребують докладного аналізу, який неможливо здійснити без практичного знайомства з психоаналітичною технікою і довіри до неї. Але здебільшого пояснити читальну похибку не так уже й важко. Слово-замінник, як, приміром, Agamemnon, досить виразно вказує на той хід думок, що спричинив перешкоду. А, наприклад, у теперішні воєнні часи стало звичайним явищем усюди, де тільки трапляються схожі словоутворення, прочитувати назви міст, прізвища генералів і різні військові вирази, що лунають з усіх боків. Те, що цікавить і займає людину, стає на місце чужого й нецікавого. Тіні [давніших] думок скаламучують нове сприйняття.

При читальних похибках, проте, не бракує й випадків іншого роду, коли сам прочитаний текст пробуджує порушувальну тенденцію, причому текст здебільшого обертається на свою протилежність. Комусь треба прочитати щось прикре, і аналіз переконує нас, що велика нехить читати той текст призводить до його зміни.

У першому, більш частому різновиді читальних похибок можна виділити два чинники, яким ми приписуємо важливу роль у механізмі похибок: конфлікт двох тенденцій і згнічення однієї з них, що натомість надолужує втрачене, спричиняючи похибку. І при читальній похибці теж не відбувається нічого, що суперечило б цьому принципові, але набагато більше впадає у вічі настирливість того ходу думок, що призводить до читальної похибки, ніж згнічення, якого, певне, зазнавали думки до цього. Саме ці два чинники найвиразніше постають перед нами в найрізноманітніших ситуаціях, коли хибна дія пов'язана з забуванням.

Забування намірів трактують цілком однозначно, як ми вже чули, навіть невтаємничені витлумачують його правильно [с. 47—48]. Тенденція, що перешкоджає намірові, — це завжди супротивний намір, небажання, про яке нам зостається тільки дізнатись, чому воно не виявляється в іншій і в не такій прихованій формі. Але наявність такого небажання для нас незаперечна. Часом почасти вдається й визначити мотиви, які змушують приховувати це небажання, а проте через хибну дію вони таки досягають свого, прориваються з пільми, бо така ухильність видається їм безпечнішою, ніж пряме заперечення. А коли між наміром і його виконанням відбулася важлива зміна психічної ситуації, внаслідок чого вже навіть мови нема про виконання наміру, тоді забування намірів виходить за межі хибних дій. Такому не дивуються: адже зрозуміло, що пригадувати намір було зайвим, бо він тимчасово, а то й надовго просто зник. Забування намірів тільки тоді можна назвати хибною

дією, коли нема ніяких підстав вірити в таке уривання наміру.

Випадки забування намірів загалом такі одноманітні й прозорі, що саме через це вони нітрохи не цікаві для нашого дослідження. Та все ж у двох аспектах із вивчення цих похибок можна довідатись і дещо нове. Ми сказали, що забування, тобто невиконання наміру свідчить про існування якогось супротивного наміру. Це безперечна правда, але, як показують наші дослідження, супротивний намір може бути двох різновидів — прямий і опосередкований. Те, що слід розуміти під опосередкованим наміром, найкраще пояснити на одному або на двох прикладах. Покровитель забуває замовити за свого підопічного слово перед третьою особою — це стається, власне, тоді, коли він не дуже переймається підопічним і через те не має великого бажання говорити за нього. В усякому разі принаймні так витлумачує підопічний забудькуватість свого покровителя [пор. с. 47]. Але все може відбуватись і складніше. Небажання виконувати намір може виникнути в покровителя з зовсім інших причин і спрямовуватись у інший бік. Йому не конче бути пов'язаним із підопічним, воно може спрямовуватись проти третьої особи, що перед нею слід замовити слово. І тут ви знову бачите, які заперечення можна висунути проти практичного застосування наших тлумачень [пор. с. 64]. Попри правильність тлумачення похибки підопічному все ж загрожує небезпека стати надміру недовірливим і тяжко скривдити свого покровителя. Або ж іще один приклад: якщо хто забув про побачення, яке сам призначив і пообіцяв прийти, то за найприроднішу причину звичайно ж править відверте небажання бачитися з тією особою. Але аналіз може дати докази, що порушувальна тенденція нітрохи не пов'язана з особою, а спрямована проти місця, на якому мало відбутися побачення, бо з тим місцем асоціюються якісь прикрі спогади. І знову: коли хто забуває відіслати листа, супротивна тенденція може бути спрямована й проти змісту листа; проте аж ніяк не можна відкидати й того, що лист

сам по собі безневинний, а супротивна тенденція з'явилася тільки через те, що в ньому щось нагадує про інший, раніше написаний лист, який і справді породжував безпосередній спротив. Тоді можна сказати, що спротив із давнього листа, в якому він був цілком виправданий, перейшов на теперішній лист, супроти якого, власне, він нічим не мотивований. Отже, як бачите, вдаючися до наших цілком обґрунтовних тлумачень, слід виявляти стриманість і обережність; рівновартісне з погляду психології може мати різне практичне значення.

Такі феномени видаються вам, певне, дуже незвичайними. Можливо, ви навіть схильні припускати, що самого "непрямого" спротиву вже досить, аби назвати такий процес патологічним. Але я запевняю вас, що він відбувається в межах здоров'я і норми. Принаймні зрозумійте правильно: в мене навіть думки нема, ніби наші психоаналітичні тлумачення ненадійні. Згадана неоднозначність забування намірів існує тільки тоді, коли ми не аналізуємо конкретні випадки, а лише спираємось на загальні принципи. А коли особу, що забула намір, проаналізувати, то майже в кожному випадку ми з достатньою певністю встановимо, чи спротив безпосередній, а чи пов'язаний з іншими причинами.

Другий аспект такий [пор. с. 67]. Коли ми на великій кількості випадків установемо, що забування намірів породжене спротивом, то наберімося ж духу поширити цей висновок на ще одну групу випадків, у яких аналізована особа не potwierджує, а заперечує визначену нами наявність супротивної волі. Візьмімо тут за приклад таке дуже поширене явище, коли людина забуває повернути позичені книжки, оплатити рахунки чи борги. Ми насмілимось припустити, що в того, хто чинить таке, є намір привласнити книжки й не сплачувати боргів, і він, дарма що зрікатиметься цього наміру, однаково не зможе пояснити свої вчинки по-іншому. Тоді ми наполягатимемо, що він мав намір, але не знав про нього; нам, проте, досить, що цим своїм забуванням він його виказав. Але той суб'єкт одно повторюватиме, що він

просто забув. Тепер ви впізнали ситуацію, в якій опинялися й раніше [с. 58—59]. Коли й далі послідовно дотримуватись нашого тлумачення хибних дій, potwierдженого стількома прикладами, ми неминуче будемо змушені припустити, що в людей є тенденції, які можуть виявлятися, хоч вони й не знають про них. Але такий наш висновок суперечить усім поглядам, що панують у житті і в психології.

Забування власних та чужомовних назв і слів також можна пояснити через наявність супротивного наміру, безпосередньо або опосередковано спрямованого проти забутої назви. Раніше я вже подавав вам кілька прикладів такої прямої неприхильності [с. 46—47]. Але досить часто в таких випадках забування зумовлене непрямою причиною, і для її з'ясування здебільшого потрібен ретельний аналіз. Приміром, у теперішні воєнні часи, що вже змусили нас відмовитись від багатьох колишніх уподобань, тяжко постраждала й наша здатність пригадувати власні назви, і причини тут найдивовижніші. Недавно зі мною сталась одна okazія: я не міг пригадати назву безвинного моравського містечка Bisenz, і аналіз показав, що причина полягає не в якійсь безпосередній нелюбові, а в співзвуччі назви містечка з назвою палацу Bisenzi в Орвіето, де я давніше не раз залюбки зупинявся. Як мотив тенденції, спрямованої проти пригадування назви, тут уперше постає перед нами принцип, що згодом виявить усю свою величезну вагу у спричиненні невротичних симптомів: відкидання спогадів, небажання пригадувати те, що пов'язане з прикрими почуттями і може, поновившись у пам'яті, знову відродити страждання. Цей намір уникнути страждань, пов'язаних із спогадами або іншими психічними актами, цю психічну втечу від прикроців можна вважати за першопричину не тільки при забуванні назв, а й при багатьох інших хибних діях — помилковій діяльності, оманах тощо.

Проте забуванню назв нібито сприяє чимало психофізіологічних чинників, і воно трапляється навіть у тих випадках, коли не можна виявити втручання прикрісних мотивів. Коли хто схильний забувати

власні назви, через аналітичне дослідження можна встановити, що імена випадають у нього з пам'яті не тільки тому, що нелюбі або ж нагадують про щось приkre, а й тому, що певне ім'я належить у нього до іншого асоціативного кола, з яким воно тісніше пов'язане. Ім'я міцно зачеплене в тому колі й не піддається іншим асоціаціям, активним цієї миті. Згадавши про методи мнемотехніки³⁰, ви з подивом побачите, що імена забувають унаслідок тих самих асоціативних зв'язків, до яких зумисне вдаються в мнемотехніці, щоб застерегтися від забування. За найочевидніші приклади тут правлять власні імена людей, бо ж природно, що для різних осіб вони мають неоднакову психічну валентність. Візьмімо, наприклад, таке ім'я, як Теодор. Для декого з вас воно нічого не означає, для інших — це ім'я батька, брата, приятеля або ж і власне. Аналітичний досвід покаже вам, що цій першій групі не загрожує небезпека забути, що якийсь чужий чоловік має таке ім'я, тоді як другій групі всякчас властива схильність відмовляти чужим людям у цьому імені, що, як їм видається, існує лише для їхніх інтимних взаємин. А тепер припустіть, що таке асоціативне гальмування може збігтися з дією принципу страждання³¹ і, на додачу, ще й з непрямым механізмом, — тільки тоді можна як слід уявити всю складність причин, що призводять до тимчасового забування власних назв. Але відповідний аналіз до останку викрие все те складне розмаїття.

Забування вражень і переживань іще виразніше й безперечніше, ніж забування власних назв, свідчить про тенденцію усувати все приkre зі спогадів. Звичайно, до царини хибних дій воно належить не цілковито, а тільки такою мірою, якою ми, спираючись на свій життєвий досвід, вважаємо його за дивне і не-

³⁰ [Удосконалені методи запам'ятовування].

³¹ [Фройд згадує цей принцип під назвою "принцип страждання" у "Traumdeutung" (1900 а), Studienausgabe, Bd. 2, S. 568-573. Згодом він майже завжди говорив лише про "принцип насолоди", приміром, у 22-й лекції, див. нижче с. 360].

виправдане, приміром, коли забувають надто свіжі чи надто важливі враження або ж такі, зникнення яких утворює прогалину в загалом добре пригадуваній послідовності подій. Чому і як нам узагалі властива здатність забувати, й зокрема ті переживання, котрі, безперечно, полишили щонайглибше враження, — як-от події перших дитячих літ, — це вже зовсім інше питання, в якому певну роль відіграє захист від прикрих почуттів, хоча далеко не все ним можна пояснити³². Те, що прикрі враження забуваються дуже швидко, — незаперечний факт. На це звертав увагу не один психолог, а великий Дарвін так гостро це усвідомлював, що виробив для себе “золоте правило”: найретельніше нотувати спостереження, які нібито суперечать його теорії, бо був переконаний, що саме вони випадатимуть із його пам’яті.

Той, хто уперше чує про принцип захисту від прикрих спогадів через забування, рідко проминає нагоду заперечити, що, навпаки, на своєму досвіді він не раз переконався, буцім найтяжче забуваються всякі прикрощі, всупереч людській волі вони знову і знову повертаються, завдають людині мук, — приміром, спогади про образи та приниження. Факт і справді відповідає дійсності, але заперечення неслухне. Важливо з самого початку зважати на ту обставину, що психічне життя — це арена, справжнє бойовище, на якому відбувається боротьба взаємопротилежних тенденцій; або, коли висловлюватись не так динамічно, воно полягає в суперечностях і поділене на пари протилежностей. Докази існування однієї тенденції аж ніяк не відкидають наявності супротивної; місця для них обох вистачає. Тепер ми підходимо до питання, як взаємодіють ці протилежності, які вияви властиві їм обом.

Гублення і запихання вкрай цікаві для нас завдяки своїй багатозначності, а також розмаїттю тенденцій, яким можуть слугувати ці хибні дії. Спільне

³² [Інфантильну амнезію пояснено в 13-й лекції на с. 196].

в усіх випадках те, що якусь річ прагнуть загубити, різниця тільки в тому, з якої причини і задля якої мети. Часом річ гублять тому, що її зіпсовано, що є намір замінити її на кращу, що вона перестала подобатись, дісталася від особи, з якою погіршились взаємини, або що її здобуто за обставин, про котрі вже не хочеться згадувати [пор. с. 48]. Тій самій меті служать і випадки, коли людина випускає річ з рук, псує її, ламає. Приглянувшись до суспільного життя, можна пересвідчитись, що небажані і нешлюбні діти куди хоровитіші, ніж народжені за щасливіших обставин. Щоб пояснити цей факт, не потрібно згадувати грубих методів матірок, котрі спрваджують на той світ нерідних дітей, цілком вистачить дрібки недбалості в піклуванні про дітей. А з доглядом за речами відбувається те саме, що й з доглядом за дітьми.

Крім того, можна дійти постанови загубити річ навіть тоді, коли її вартість нічим не надщерблена, — це стається, коли виникає намір пожертвувати щось долі, аби захиститись від інших можливих утрат, що їх ми боїмося. Як свідчить аналіз, такі заклинання долі трапляються серед нас іще досить часто, тому ці втрати — здебільшого добровільні жертви. Втрати можуть виконувати також певну роль при виявах упертості та самопокараннях; одне слово, всі найвіддаленіші мотиви, що спонукають позбутися речі через її втрату, не можна навіть оком охопити.

Помилкові дії, як і решта оман, часто слугують справдженню бажань, що їх людині слід зрікатися. Намір тут маскується під щасливий випадок. Приміром, чоловік, до речі, мій приятель, вочевидь не бажаючи навідати знайомих, які жили недалеко від міста і до яких треба добиратися залізницею, на пересідній станції помилково зайшов у поїзд, що знову повертався до міста. Або коли хто, подорожуючи, захоче надовго зупинитись на одній з проміжних станцій, але певні зобов'язання перешкоджатимуть здійсненню цього наміру, тоді він прогавлює поїзд або ж не встигає на нього сісти і далі вже просто зму-

шений удоволити своє бажання й перервати подорож. Або чоловік — це сталося з одним з моїх пацієнтів, — котрому я заборонив дзвонити по телефону до коханої, хотівши зателефонувати мені, “помилково”, “мимохить” назвав не той номер, і його раптом з’єднали з коханою жінкою. А ось випадок з одним інженером — чудовий і практично важливий приклад прямої помилкової дії, що стала причиною матеріальних збитків.

“Якийсь час тому я з кількома колегами працював в університетській лабораторії, провадячи низку складних дослідів із вивчення пружності, і ця робота, до якої ми взялися доброхить, згодом почала вимагати більше часу, ніж ми сподівалися. Якось удвох із колегою Ф. я йшов до лабораторії, і він мені пожалівся, мовляв, як прикро марнувати стільки часу саме сьогодні, коли вдома на нього чекає сила роботи; я міг лишень погодитись із ним і, маючи на увазі випадок, що стався минулого тижня, напівжартома додав: “Сподіваймося, що знову поламається машина і ми зможемо припинити роботу й раніше повернутися додому!”

При розподілі роботи сталося так, що колега Ф. мав регулювати вентиль тиску, тобто, обережно відкриваючи вентиль, мав повільно впускати стиснену рідину з нагромаджувача в циліндр гідравлічного преса. Керівник досліду стояв біля манометра і, коли тиск досяг потрібної величини, гучно крикнув: “Стоп!” Почувши таку команду, Ф. ухопився за вентиль і з усієї сили крутнув його ліворуч (а всі без винятку вентилі закриваються праворуч!). Через те весь тиск з нагромаджувача миттю пішов у прес, система сполучних трубок на це не була розрахована, і одне з’єднання зразу розірвалося — шкода ніби й не велика, а все ж ми були змушені припинити роботу й розійтись по домівках.

Цікаве тут те, що згодом, коли ми обговорювали цей випадок, мій приятель Ф. зовсім не пам’ятав моїх слів, які я виразно пригадував”.

З цього можна виснувати, що коли руки прислуги стають небезпечними ворогами хатніх речей — це

аж ніяк не безневинні випадковості. Можна ще й запитати, чи завжди це просто випадковість, коли людина заподіює собі шкоду або навіть калічиться. Але це припущення, що їх ви, провадячи аналіз, при нагоді й самі перевірите.

Вельмишановні слухачі! Це далеко не все, що можна було б сказати про хибні дії. Тут є ще чимало простору для досліджень та обговорень. Але я вдоволений, що наші дотеперішні пояснення хоч трохи похитнули ваші давніші погляди і ви певною мірою вже готові перейняти нові. А зрештою я змушений полишити вас перед іще не розв'язаними проблемами. Нам незмога довести всі наші принципи, спираючись на вивчення самих хибних дій, ми жодного доказу не можемо ґрунтувати тільки на цьому матеріалі. Величезна вага хибних дій для нашої мети полягає в тому, що це дуже поширені явища, які можна спостерігати навіть на власній особі, і їхнє виникнення ніяк не зумовлене хворобами. Перше ніж закінчити, я хочу вам нагадати про одне запитання, що на нього я не дав іще відповіді. Якщо люди, як у цьому ми не раз мали нагоду переконалися, стоять так близько до розуміння хибних дій і часто поведуться так, немов прозирають їхній сенс, то як можна ці феномени трактувати загалом як випадкові, як позбавлені змісту та значення й зятято відкидати їхнє психоаналітичне пояснення?

Ви маєте слухність, таке й справді вражає і потребує пояснення. Але я вам його не подаватиму, а радше поволі підведу до тих взаємозв'язків і залежностей, що й без моєї допомоги пояснять це питання.

СНОВИДДЯ (1916 [1915-1916] р.)

Лекція 5

ТРУДНОЩІ І ПЕРШІ ЗДОБУТКИ

Вельмишановне товариство! Не так давно зроблено відкриття, що симптоми хвороби в декотрих невротиків мають сенс¹. На це відкриття й спираються психоаналітичні методи лікування. При такому лікуванні трапляється, що хворий замість розповідати про свої симптоми починає переказувати сни, і в нас одразу виникає припущення, що й сновиддя також мають сенс².

Проте ми не підємо цим історичним шляхом, а проб'ємо собі путь у протилежному напрямі. Наша мета — довести, що сновиддя мають сенс: це й правитиме нам за підготовчі студії до вивчення неврозів. Такий поворот цілком виправданий, бо не тільки вивчення сновидь — найкраща підготовка до вивчення неврозів, а й саме сновиддя — невротичний симптом, і то такий, що має для нас неоціненну перевагу, бо трапляється в усіх здорових людей³. Ба навіть якби всі люди були здорові і їм тільки снилися сни, з їхніх сновидь ми змогли б виснувати все те знання, яке здобули, вивчаючи неврози.

¹ Йозеф Броєр, 1880-1882 рр. Пор. із цим мої лекції, що їх я 1909 р. читав у Америці: "Über Psychoanalyse" [1910 a] та "Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung" [1914 d].

² [Головною Фройдовою працею на теми сновидь є, звичайно, "Die Traumdeutung" (1910 a), Studienausgabe, Bd. 2. Проте навряд чи є така праця, що в ній Фройд не говорив би про сновиддя. В додатку до "Traumdeutung" (ibid., S. 591 f.) наведено найважливіші назви. Більшість аспектів сновидь, що їх розглянуто тут, докладніше досліджено в "Traumdeutung", описи значної кількості (понад тридцяти) сновидь, згаданих у цій лекції, можна знайти в різних виданнях "Traumdeutung"].

³ [Цю тему Фройд досліджує докладніше наприкінці 28-ї лекції (див.нижче с. 463—464)].

Отже, й сновиддя стають об'єктом психоаналітичних досліджень. Це знов-таки звичайнісінькі, не досить оцінені явища, що нібито не мають практичної ваги, — такі ж, як і хибні дії, і спільного в них те, що ці обидва явища трапляються в здорових людей. Але тут умови для нашої роботи ще несприятливіші. Хибні дії були тільки понехтувані наукою, ними майже ніхто не переймався, але, зрештою, не було нічого ганебного в тому, щоб вивчати їх. Можна, правда, закинути, що є речі важливіші, але, можливо, буде якась користь і від цього. А зосередження уваги на сновиддях — захід не тільки непрактичний і непотрібний, а й просто ганебний: він має певний відтінок ненауковості, пробуджує підозру в схильності дослідника до містицизму. Подумайте лишень: учений-медик присвячує себе вивченню сновидь, коли навіть у самій невропатології та психіатрії є стільки важливіших речей: пухлини завбільшки з яблуко, що здавлюють орган психічного життя, крововиливи, хронічні запалення, при яких можна навіть продемонструвати під мікроскопом зміни в тканинах тіла! Ні, сновиддя надто вже маловартісний феномен, негідний стати об'єктом наукового дослідження.

До цього додається ще один чинник, що суперечить усім вимогам точної науки. Досліджуючи сновиддя, ніколи нема певності в об'єкті. Приміром, якесь марення завжди ясно і виразно окреслене. “Я — китайський імператор”, — гучно проголошує хворий. А сновиддя? Здебільшого його взагалі не можна переповісти. Коли хто розказує свій сон, то чи є в нього гарантія, що він правильно все розповів і, тим паче, оповідаючи, нічого не перекрутив і не вигадав: адже до цього його може змусити сама непевність спогаду? Більшість сновидь узагалі не можна пригадати, хіба що невеликі фрагменти. І невже на тлумаченні такого матеріалу можна ґрунтувати наукову психологію або методи лікування хворих?

Деякий надмір критицизму, певне, збудить ваші підозри. Аргументи проти сновидь як об'єкта досліджень вочевидь прибирають крайніх форм. Такий закид, як неважливість, ми вже мали нагоду чути,

розглядаючи хибні дії [с. 20—21], і тоді ми сказали собі, що й незначні симптоми можуть свідчити про поважні речі. Що ж до непевності сновидь, то це просто властива їм ознака: адже не людина визначає характер тих або тих явищ. А втім, є цілком ясні і визначені сновиддя. Крім того, є й інші об'єкти психіатричного дослідження, яким притаманна така сама невизначеність, наприклад, у великому числі випадків це нав'язливі уявлення, до лікування яких беруться шановані, авторитетні психіатри⁴. Пригадую останній випадок, що трапився мені в моїй медичній практиці. Хвора так мені описала свою хворобу: “У мене таке відчуття, ніби я скривдила якусь живу істоту, — може, дитину? — ні, ні, радше собаку, скривдила або хотіла покривдити, — здається, скинула його з мосту або іще якимось”. Шкоді, яку заподіює непевне пригадування сну, можна зарадити, якщо постановити: все, що нам розповідає сновидець, слід приймати за сон, незважаючи на все те, що він, пригадуючи, міг забути або перекрутити. Нарешті, не завжди людина може стверджувати, ніби сновиддя — це щось неістотне. Кожен із власного досвіду знає, що настрій, у якому людина прокидається, може тривати цілий день; лікарі спостерігали випадки, коли психічні хвороби починалися зі сновиддя і були пов'язані з мареннями, породженими сном; про видатних історичних осіб розповідають, що за спонуку до важливих діянь їм правили сни. Через те можна запитати: в чому ж, власне, причина такої зневаги наукових кіл до сновиддя?

Гадаю, що це реакція на надмірне звеличення сновидь у попередні історичні періоди. Реконструювати минувшину, звісно, нелегко, але з певністю можна припустити, — даруйте мені за такий жарт, — що ще нашим предкам три тисячі років тому і давніше снилося майже те саме, що й нам. Наскільки я знаю,

⁴ [Тенденцію хворих на невроз нав'язливих станів до невизначеності й непевності Фройд пояснив у розділі В, частині II своїх “Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose” (1909 d), Studienausgabe, Bd. 7, S. 88 ff. Див. також опис цієї форми хвороби в 17-й лекції на с. 255—256].

всі давні народи надавали сновиддям великої ваги, визнавали їхню практичну вартість. У сновиддях вони шукали провіщень майбутнього, всіляких призовіток. Для греків, а також для інших східних народів давнини воєнний похід без тлумача сновидь був так само неможливий, як нині він неможливий без повітряної розвідки. Коли Александр Македонський почав свої завоювання, в його почті опинилися найславетніші тлумачі сновидь. Місто Тір, що в тодішні часи лежало на острові, так запекло боронилося, що в царя навіть з'являлася думка припинити облогу. Та однієї ночі йому приснився сатир, що переможно витанцювував, і коли Александр розповів про свій сон тлумачам, ті відповіли, що сон звістує перемогу над містом. Александр повелів іти в наступ, і місто впало⁵. Серед етрусків та римлян були поширені й інші способи провіщання майбутнього, але тлумачення сновидь поважно трактували та підносили протягом усієї елліністично-римської доби. В літературі, присвяченій цій темі, до наших днів збереглася принаймні головна праця — книжка Артемідора з Далдіди, що нібито жив у часи імператора Адріана⁶. Як же сталося, що мистецтво тлумачення сновидь занепало, а самим сном перестали вірити — на це я вам не можу відповісти. Поступ освіти навряд чи відіграв у цьому помітну роль, бо темне середньовіччя невідступно дотримувалось куди більших безглуздь, ніж античне тлумачення сновидь. Зостається фактом, що зацікавлення снами мало-помалу підупало, обернувшись на забобон, властивий тепер тільки неосвіченим людям. Про остаточний занепад тлумачення сновидь у наші дні свідчить те, що зі снів намагаються довідатись номери, яким судилося стати виграшними в малому лото. Натомість сучасна наука, дарма що раз у раз повертається до вивчення сновидь, прагне лише проілюструвати ними свої фізіологічні теорії. Адже лікарі, природна річ,

⁵ [Це сновиддя пояснено в 15-й лекції, с. 235—236].

⁶ [Вказівки на цей твір містяться в "Traumdeutung" (1900 a), Studienausgabe, Bd. 2, S. 31 und S. 119, Anm. 1].

важають, ніби сні — це не психічне явище, а вияв соматичних подразнень у психіці. Бінц [1878 р. [35]] описав сон як “соматичний процес, завжди непотрібний, а в багатьох випадках просто шкідливий, над яким уявлення про світову душу і нестерпність здійснюються так само високо, як блакитний ефір — над забур’яненою смужкою піску в найглибшій западині”. Морі [1878, 50] порівнює сон із конвульсивним смиканням при Вітовій хворобі, яке протиставиться координованим рухам нормальної людини; згідно з одним із давніх порівнянь, зміст сновиддя прирівнюється до звуків, “що їх видобувають, бігаючи по клавішах, десять пальців необізнаного з музикою чоловіка” [Strümpell, 1877, 84].

Тлумачити сон означає виявляти якийсь прихований зміст; але при такій оцінці самого сну про це, звичайно, не може бути мови. Подивіться, як описують сновиддя Вундт [1874], Йодль [1896] та інші новітні філософи: намагаючись усіляко понизити сновиддя, вони вдовольняються переліком відхилень сновидних сцен від мислення, властивого несплячій людині, вказують на порушення асоціативних зв’язків, на зменшення критичності, на руйнацію всякого знання та інші ознаки погіршеного функціонування. Єдиний вартісний внесок у наші знання про сновиддя, що його ми завдячуємо точній науці, полягає в дослідженні впливу соматичних подразників, що діють безпосередньо під час сну, на зміст сновиддя. У нас є праця нещодавно померлого норвезького вченого Й. Моурлі Волд — два грубі томи експериментальних досліджень сновидь (1910-го та 1912 р. їх перекладено німецькою мовою), присвячені головно ефектам, які породжує зміна розміщення кінцівок. Ці спостереження правитимуть нам за взірць точного дослідження сновидь. Подумайте лишень, що скаже точна наука, довідавшись, що ми наміряємося знайти сенс у сновиддях? А можливо, вона вже своє сказала. Проте ми не дамося залякати. Якщо хибні дії мають сенс, то чом би його не мати й сновиддям, а хибні дії в дуже великій кількості випадків мають сенс, неприступний точним науковим дослідженням. Тож

визнаймо всі забобони давніх народів та сучасного простолюдю і ступаймо в слід античних тлумачів сновидь.

Передусім нам слід визначити своє завдання і коротко озирнути царину сновидь. Що таке сновиддя? Важко відповісти на це запитання одним реченням. А проте ми не станемо вишукувати дефініції, бо вистачить самих посилань на всім знайомі речі⁷. Хоча найістотніші риси сновидь нам потрібно таки окреслити. Де ж їх шукати? Адже в межах царини, в яку ми вступаємо, панує величезне розмаїття, хоч куди поглянь, нема нічого однакового. Тож те, що виявиться спільним для всіх сновидь, певне, буде дуже важливим.

Так, перша риса, спільна для всіх сновидь, полягає в тому, що, бачачи їх, ми спимо. Сновиддя, безперечно, — це психічна діяльність під час сну, — діяльність, близька до діяльності нашої психіки в стані неспанн'я і все-таки вкрай відмінна від неї. Так визначив сновиддя ще Арістотель. А можливо, між сном і сновиддям існують іще тісніші зв'язки. Можна прокинутись, коли щось присниться; часто з'являється сон, коли людина зненацька прокидається або хтось її несподівано збудить. Отже, сновиддя видається проміжним станом між сном і неспанн'ям. Отак ми підійшли до самого сну: що таке власне сон?

Це фізіологічна або біологічна проблема, яка досі містить у собі чимало суперечливого. Остаточної відповіді ми, певне, не дамо, але, гадаю, можна спробувати дати психологічну характеристику сну. Сон — це стан, у якому я не хочу мати нічого спільного з зовнішнім світом і відвертаю від нього свою цікавість. Я поринаю в сон, відступаючи з зовнішнього світу й не реагуючи на його подразники. Я засинаю, коли втомлююсь від зовнішнього світу. Тож, засинаючи, я кажу йому: “Дай мені спокій, бо я хочу спати”. На-

⁷ [Див., проте, кілька принагідних зауважень до цього питання в 14-й лекції, с. 222].

томість дитина каже протилежне: “Я ще не піду спати, я не зморилась, я ще хочу звідати щось нове”. Отже, біологічна функція сну полягає нібито в тому, що він дає відпочинок, а психологічну функцію становить відвертання інтересів від світу. Наші відносини зі світом, у який ми так неохоче вступили, здається, можуть бути стерпними тільки тоді, коли від часу до часу робити перерви; через те раз у раз ми знову повертаємось до стану, що передував нашому приходу в світ, так би мовити, до життя в материнській утробі. Принаймні ми намагаємось створити собі умови, цілком подібні до умов життя в материнському організмі: тепло, темряву, брак подразників. Дехто з нас навіть згортається в тісний клубочок, прибираючи під час сну пози плода в утробі. Складається враження, ніби ми, дорослі, належимо світові не цілком, а тільки на дві третини: одна третина взагалі ніколи не народжується. Кожне вранішнє прокидання — мовби нове народження. Стан одразу після сну ми описуємо такими словами: “Мов на світ народився”, причому наші уявлення про почуття новонародженого вочевидь вельми далекі від правди. Радше слід припустити, що немовля, ступивши у світ, відчувається вельми незатишно. Про народження ми ще кажемо: “Побачити ясний день”.

Якщо така природа сну, то сновиддя, здається, взагалі не вписуються в його програму, а видаються радше небажаним додатком. Ми й справді вважаємо, ніби сон без сновидь — найкраща, найздоровіша форма сну. Під час сну не повинно відбуватися ніякої психічної діяльності; коли ж цей процес порушується, нам не вдається досягти того стану спокою й затишку, в якому перебував плід. Ми не можемо цілком позбутися всіх решток психічної діяльності. Оці рештки й виявляються в сновиддях. Через те й справді здається, ніби сновиддя не мають сенсу. При похибках інакше: адже то були дії, що виконувались тоді, коли людина не спить. Та коли я сплю і вся моя психічна діяльність цілковито припинена, крім

окремих її залишків, що їх я не спромігся притлумити, то тим залишкам аж ніяк не конче мати ще й сенс. А з огляду на те, що решта моєї психіки спить, я тим сенсом і не міг би скористатися. Тут і справді може йти мова тільки про конвульсивні реакції, тільки про такі психічні феномени, що є прямим наслідком соматичних подразнень. Отже, сновиддя слід було б уважати за залишки психічної діяльності зі стану неспання, які заважають нам спати, і в нас з'являється думка зразу ж покинути цю тему, непридатну для психоаналітичного дослідження.

Тим часом, хоча сновиддя цілковито зайві, вони все ж існують, і можна спробувати з'ясувати, чому вони існують. Чому не завмирає все психічне життя? Мабуть, тому, що щось не дає психіці спокою. На неї діють якісь подразники, і вона змушена на них відповідати. Отже, сновиддя — це спосіб реагування психіки на подразники, які діють на неї, коли вона спить. Ми помічаємо, що тут відкривається шлях до розуміння сновидь. Досліджуючи розмаїті сни, можна спробувати визначити, що то за подразники, які заважають спати і реакція на які прибирає форми сновидь. Отож поки що ми визначили першу спільну рису всіх сновидь.

А чи є ще якась спільна риса? Так, безперечно, але її набагато важче зрозуміти і описати. Психічні процеси під час сну мають зовсім інший характер, ніж тоді, коли ми не спимо. Уві сні ми переживаємо чимало різних подій, та ще й усьому віримо, тоді як насправді зазнаємо, напевне, дії якогось одного подразника. Здебільшого те, що ми переживаємо, прибирає форми зорових образів, але можуть бути й почуття, думки, що пронизують їх, образи, пов'язані з іншими органами чуттів, хоча переважають усе-таки картини. І труднощі, які виникають, коли треба переповісти сон, почасти пояснюються тим, що ті картини треба перекласти словами. "Я можу намалювати, — часто каже сновидець, — але, як це відо-

бразити словом, не знаю". І причина тут не в ослабленій психічній діяльності, властивій, наприклад, недоумкам, коли їх порівнювати з геніями, тут існує певна якісна різниця, але вкрай важко сказати, яка саме. Г. Т. Фехнер⁸ колись висловив припущення, що сцена, на якій (у психіці) розігрується сновиддя, відмінна від тієї, на якій відбувається життя наших уявлень, коли ми не спимо. Цього вислову ми не розуміємо, навіть не знаємо, що думати про нього, але він справді передає те враження відчуженості, що його справляє на нас більшість сновидь. Не зараджує навіть порівняння роботи сновиддя із вправами немuzикальної руки [с. 79]: адже піаніно всякчас відповідає тими самими нотами, якщо й не мелодіями, тільки-но випадково натиснути ту або ту клавішу. Цю другу спільну рису всіх сновидь, навіть коли ми, може, й не розуміємо її, надалі ми не спустакатимемо з ока.

А чи нема ще чогось спільного? Я не бачу нічого, всюди помічаю тільки відмінності, і то в кожному аспекті: у видимій тривалості, у виразності, в участі почуттів, у стійкості образів тощо. Все це, власне, не те, чого можна було б сподіватися від вимушених, жалюгідних конвульсивних реакцій на подразники. Щодо тривалості сновидь, то серед них є дуже короткі, що містять лиш один або кілька образів, кілька думок, ба навіть одне слово; інші, напрочуд багаті змістом, розгортають цілі романи і здаються довгими. Є сновиддя виразні, як і [справжні] переживання, такі виразні, що, прокинувшись, ми ще довго не усвідомлюємо, що то був сон; інші сні — несказанно бліді, розмиті, сунуться, наче тіні; ба навіть в одному сновидді часто чергуються незвичайно яскраві картини з невиразними й майже невловними. Сні можуть бути цілком логічними чи принаймні зв'язними, а часом навіть дотепними і фантастично прекрасними; натомість інші — плутані, дурнуваті, а то й зовсім безглузді чи просто божевільні. Є сні, що нітро-

⁸ [Психофізик Фехнер (1801 — 1887 рр.) справив великий вплив на теорії Фройда. Щодо згаданого припущення див. Fechner (1860)].

хи нас не зворушують, а в інших виразно проступають почуття: страждання аж до сліз, страх, що змушує навіть прокинутись, подив, зачудування і т. ін. Після прокидання сні здебільшого швидко забуваються; деякі пам'ятаються цілий день, причому під вечір спогади про них бліднуть, у пам'яті виникають прогалини; інші, приміром, дитячі сновиддя, зостаються такими яскравими, що навіть через тридцять років постають у пам'яті як недавні переживання. Сні, як і люди, можуть з'явитися тільки раз і більше ніколи не приходити, а можуть раз у раз повторюватись у тієї самої особи — без змін або тільки з невеликими відмінами. Одне слово, ці уривки нічної психічної діяльності порядкують величезним репертуаром, можуть, власне, створити все, на що здатна психіка вдень, — та це, однак, не те саме.

Можна вдатися до спроби пояснити це розмаїття сновидь, припустивши, що вони відповідають різним проміжним станам між сном та неспанням, різним ступеням неповного сну. Гаразд, тоді коли душа під час таких сновидь наближається до стану прокидання, то мусить зростати й вартість, змістовність і виразність сновиддя; водночас мусить зростати усвідомлення, що це сон, і не повинно траплятися такого, що безпосередньо за виразними і сповненими глузду елементами сну йдуть безглузді та невиразні, а далі знову постає фрагмент складної роботи. Адже ясно, що психіка не може так швидко змінювати глибину свого сну. Отже, таке пояснення не годиться; на швидку тут узагалі нічого не вдієш.

Поки що полишмо питання про “сенс” сновидь і натомість спробуємо, спираючись на спільні риси сновидь, прокласти шлях до кращого розуміння їхньої природи. Із зв'язку сновиддя зі сном ми виснували, що сновиддя — це реакція на подразник, який перешкоджає сну. Як ви вже чули, це єдине місце, де нам на допомогу може прийти точна експериментальна психологія: вона постачає докази, що подразники, котрі діють на людину під час сну, з'являються в сновиддях. Таких досліджень проведено чимало — аж до останніх, що їх виконав уже згаданий Моурлі

Волд; кожен із нас також цілком спроможнен потвердити ці результати принагідними спостереженнями на самому собі. Для розповіді я вибрав кілька давніх досліджень. Морі [1878] провадив такі дослідження на власній особі. Під час сну вченому дали понюхати одеколон, і йому приснилося, ніби він у Каїрі в крамниці Йогана Марії Фаріни, й до цього прилучились інші карколомні пригоди. Або: хтось легенько вщипнув дослідника за ший, і тому приснилось, як йому на чиряк накладають пластир, а також лікар, що лікував його в дитячі літа. Або: Морі вилили на чоло кілька крапель води, і йому зразу приснилося, ніби він в Італії, дуже пріє і п'є біле вино з Орвієто.

Те, що впадає у вічі в цих експериментально спричинених сновиддях, постане перед нами, мабуть, іще виразніше в іншій низці сновидь, викликаних подразниками. Це три сновиддя, що їх описав тямущий дослідник Гільдебрандт; усі три — реакції на звук будила.

“Весняного ранку я вибрався на прогулянку і побрів щойно зазеленілими ланами до сусіднього села; там я побачив селян у святешному вбранні, що з псалтирями під пахвою тлумом ішли до церкви. Звичайно, це ж неділя, і невдовзі почнеться утрєня. Я надумав послухати відправу, але спершу постановив зайти на прицерковний цвинтар і охолонути, бо, йдучи, трохи розпарився. Читаючи там епітафії, я почув, як дзвонар піднявся на дзвіницю, і тільки тепер побачив, що на ній угорі висить невеликий сільський дзвін, що своїм бамканням скликав на відправу. Іще з хвилину дзвін повисів без руху, а потім став коливатись і раптом чисто й пронизливо забамкав, — так чисто й пронизливо, що урвав мій сон. Але то був не дзвін, а будило”.

Другий випадок. Ясний зимовий день, вулиці вкриті глибоким сніг. Я пообіцяв узяти участь у прогулянці на санях і мусив довго чекати, аж поки мені повідомили, що сани вже стоять під дверима. Тепер я став готуватися до поїздки — накинув на себе хутряне манто, вдягнув муфту для ніг — і нарешті сів на своє місце. Але з від'їздом і далі зволікають,

коні нетерпеливляться, а знаку вирушати ніхто не подає. Аж ось попустили віжки, і бубонці задзвонили свою відому яничарську мелодію з такою силою, що миттю розірвали запинало сну. І знову це було не що інше, як пронизливе деренчання будила.

Ще й третій приклад! Я бачу, як коридором до їдальні йде куховарка з чималеньким стосом тарілок. Мені здається, що порцеляновій піраміді в її руках загрожує небезпека втратити рівновагу. “Обережно, — застерігаю я, — зараз уся та пака впаде на підлогу”. І я, звісно, дістаю звичайну відповідь: вона, мовляв, уже звикла отак носити посуд і т. ін., а я й далі заіпокоєно дивлюся їй услід. Так і знав — вона зачепилася за поріг, і те делікатне начиння з брязком та гуркотом падає на підлогу й розбивається в друзки. Але невдовзі я помічаю, що той безкінечний шум — власне, не брязкіт, а правильне дзеленчання, і, прокинувшись, нарешті усвідомлюю, що причиною того дзеленчання є будило”.

Ці три сновиддя не тільки чудові, а й сповнені глузду і, на відміну від переважної більшості снів, зв'язні. Якраз тут їм нема чим дорікнути. Спільне для них одне: кожного разу ситуація закінчується звуком, що його сновидець, прокинувшись, ідентифікує як звук будила. Отже, ми бачимо тут, як виникає сон, але дізнаємося й про інше. Уві сні ми не впізнаємо будила, воно навіть не з'являється в ньому, але дзеленчання будила щоразу заступає інший звук; подразник, який порушує сон, витлумачується, але витлумачується щоразу інакше. Чому так відбувається? На це, певне, немає відповіді, здається, ніби то просто примха. Проте зрозуміти сновиддя означає зуміти пояснити, чому, тлумачачи подразнення, спричинене дзеленчанням будила, воно вибрало саме цей звук, а не якийсь інший. Такий самий закид можна спрямувати й проти експериментів Морі: очевидно, що застосований подразник виявляється в сновидді, але чому саме в такій формі, — цього ми не знаємо, з природи самого подразника, що порушує сон, цього нібито не впливає. Крім того, в дослідженнях Морі до прямих наслідків подразнення

приєднується ще й чимало іншого матеріалу сновидь — приміром, карколомні пригоди у сновидді з одєколоном, що їх сновидець не може пояснити.

А тепер замисліться над тим, що сни, які закінчуються пробудженням, дають найкращу нагоду визначити вплив зовнішніх подразнень, що порушують сон. У багатьох інших випадках це було б набагато важче. Прокидаються не від кожного сновиддя, а коли вранці пригадують нічний сон, то як визначити той порушувальний подразник, що, можливо, діяв протягом ночі? Мені тільки раз пощастило визначити опісля такий звуковий подразник, і то завдяки особним обставинам. Якось я прокинувся у гірському готелі в Тіролі з думкою, що мені приснилося, ніби помер римський папа. Я не міг пояснити свого сну, але згодом дружина запитала мене, чи чув я сьогодні вдосвіта те страшенне бамкання, коли в навколишніх церквах і каплицях ударили в усі дзвони? Ні, я нічого не чув, мій сон був досить міцний, але завдяки цьому повідомленню я зрозумів своє сновиддя. Як часто такі подразники можуть спричиняти сон у здорової людини, а потім ніхто їй і не розкаже про них? Мабуть, дуже часто, а може, й ні. Коли ніхто не годен довести, був подразник чи ні, то як можна бути переконаним, що він таки діяв? Крім того, ми вже відступили від надмірного схиляння перед зовнішніми подразниками, що порушують сон, бо знаємо, що ними можна пояснити тільки фрагменти сновидь, а не всю реакцію, яка виявляється в цілісному сновидді.

Та це не означає, ніби нам слід цілком відмовитись від такої теорії: адже, дотримуючись її, можна піти іншим шляхом. Вочевидь цілком байдуже, що саме порушує сон і породжує в психіці сновиддя. Це не завжди якийсь зовнішній подразник, що діє на органи чуттів, — спричинити подразнення можуть і внутрішні органи, створюючи так звані соматичні подразнення. Таке припущення дуже близьке до правди і навіть відповідає народним уявленням про походження сновидь. Адже часто можна почути, ніби сни “від шлунка”. На жаль, і в цьому разі часто слід

спиратися на припущення, що соматичний подразник, який діяв уночі, після прокидання вже не дається визначити, і тому його наявність зостається недоведеною. Але не слід недобачати факту, що чимало гідних довіри досліджень potwierджують думку, що соматичні подразнення можуть спричиняти сновиддя; загалом ніхто й не заперечує, що стан внутрішніх органів має вплив на сновиддя. Пов'язаність змісту багатьох сновидь із переповненим сечовим міхуром або станом збудження в статевих органах така очевидна, що помилитися тут — неможлива річ. Від таких ясних випадків ми переходимо до інших, коли зі змісту сновиддя можна принаймні висувати цілком обґрунтовані гіпотези про дію певних соматичних подразнень, бо в самому змісті виявляється те, що можна тлумачити як розвиток, відображення, інтерпретацію тих подразників. Надто дослідник сновидь Шернер (1861 р.) обстоював думку, що сновиддя породжені різноманітними подразниками, що йдуть від внутрішніх органів, і проілюстрував її кількома чудовими прикладами. Коли йому, приміром, приснилося “два рядочки гарненьких білявих хлопчиків із ніжними обличчями, що похмуро протистали одні одним, потім войовниче рушили вперед, зіткнулись у боротьбі, знову розійшлися і стали на свої попередні місця, а далі знову посунули, щоб повторити весь процес”, то тлумачення цих обох хлопчачих шеревів як зубів видається цілком годящим і нібито остаточно potwierджується, коли сновидець “витяг собі зі щелепи довгого зуба”. Так само й тлумачення “довгого вузького проходу з сильним протягом” як подразнення в кишечнику видається цілком обґрунтованим і покріплює Шернерове твердження, ніби сновиддя насамперед прагне зобразити орган, де виникло подразнення, з допомогою подібних до нього предметів.

Отже, нам слід уже готуватися припустити, що внутрішні подразники можуть відігравати в сновидді таку саму роль, як і зовнішні. На жаль, така оцінка цього чинника теж не захищена від уже згаданих закидів. У великій кількості випадків твердження, ніби сновиддя породжені соматичними подразниками, дуже не-

певне або й узагалі позбавлене всяких доказів; не всі сновиддя, а тільки певна частина їх пробуджує підозру, що сні спричинені якимись подразненнями від внутрішніх органів, і, нарешті, внутрішніх соматичних подразників, так само як і зовнішніх подразників, що їх сприймають органи чуттів, не досить, щоб пояснити у сновидді щось більше, крім того, що становить безпосередню реакцію на подразники. Звідки ж походить решта матеріалу сновиддя, нам і досі неясно.

Але звернімо тепер увагу на одну особливість життя сновидь, що з'ясовується при вивченні дії тих подразників. Сновиддя не просто відтворює подразнення, а обробляє його, обіграє, пов'язує з чимось, заступає його чимось іншим. Це та сторона роботи сновиддя⁹, що мусить нас зацікавити, бо вона, можливо, найближче підводить до самої суті сновиддя. Коли діяти, відповідаючи на певну спонуку, дії не конче мають вичерпуватися самою спонукою. Приміром, Шекспірів "Макбет" — це принагідна п'єса, написана на честь сходження на трон короля, що вперше поєднав на своєму чолі корони трьох земель. Та чи охоплює ця історична приклучка весь зміст драми, чи пояснює вона нам її велич і таємниці? Можливо, й ті зовнішні та внутрішні подразники, що діють на сонного, також — тільки приводи до сновидь і не розкривають нам їхньої справжньої природи.

Іншу спільну рису сновидь, їхню психічну особливість [с. 82], з одного боку, важко збагнути, а з другого — вона не дає жодного ключа для дальшого просування вперед. Уві сні наші переживання здебільшого набирають візуальних форм. Невже й це можна пояснити подразниками? І чи справді ми переживаємо подразнення? Чому переживання візуальні, коли зорові подразники вкрай рідко стають збудниками сновидь? Або, коли сниться розмова, чи

⁹ [Процесу, завдяки якому латентні думки, що стоять за сновиддям, перетворюються на явне сновиддя. Робота сновиддя становить тему 11-ї лекції].

можна довести, що під час сну наших вух і справді досягли звуки людської мови або подібні до них шуми? Я так зважуюсь і рішуче відкидаю цю можливість.

Якщо нам незмога просунутись, розглядаючи спільні риси сновидь, то, може, спробуємо приступити до їхніх відмінностей. Адже сновиддя часто безглузді, пусті і плутані, зате є й змістовні, тверезі, розважливі. Погляньмо, чи можуть оці останні, наповнені глуждом сновиддя стати ключем до розуміння безглуздох. Я перекажу вам останній розважливий сон, який переповіли мені, сон молодика: “Я гуляв по Кертнерштрасе й зустрів там добродія Х; трохи пройшовши разом з ним, я завернув до ресторану. До мого столика підійшли й сіли дві дами і один добродій. Спершу це мене роздратувало, і я не хотів навіть дивитися на них, але потім глянув і побачив, що вони дуже гарненькі”. При цьому сновидець зауважив, що напередодні ввечері він і справді йшов по Кертнерштрасе, бо це його звичайний маршрут, і зустрів там добродія Х. Друга частина сну не мала прямих ремінісценцій, проте трохи нагадувала якісь давні події. Або ще один розважливий сон, тепер жінки: Чоловік запитав її: “Як ти гадаєш, може, треба настроїти піаніно?” Вона відповіла: “Не варто, молоточки слід обтягти новою шкірою”. Цей сон відтворює розмову, що напередодні відбулася між нею і її чоловіком, слова майже не змінилися. Що можна висувати з цих обох тверезих сновидь? Нічого іншого, крім того, що вони відтворюють денні події або те, що пов’язане з ними. Ми б уже мали певні здобутки, якби таким чином можна було схарактеризувати всі сновиддя. Але про те нема й мови, таке твердження слушне тільки щодо невеликої кількості сновидь; у більшості сновидь ми не бачимо зв’язку з подіями попереднього дня¹⁰, так що це спостереження нітрохи не допомагає нам пояснити, чому є беззмістовні й безглузді сні. Ми лише знаємо, що зіткнулися з

¹⁰ [Проте це твердження Фройд звужує вже на с. 99].

новою проблемою. Тепер нам треба дізнатися не тільки те, що промовляє сновиддя, а, коли воно, як у наших прикладах, промовляє виразно, ще й те, чому і навіщо повторюється в сновидді вже відоме, пережите зовсім недавно.

Гадаю, ви, як і я, вже втомились і далі вдаватися до спроб, подібних до наших дотеперішніх. Зате ми вже бачимо, що, хоч яку цікавість виявляє людина до проблеми, цього не досить, коли вона не знає, на який стати шлях, щоб дійти до розв'язку. На цей шлях ми ще й досі не ступили. Експериментальна психологія не дала нам нічого, крім кількох дуже важливих спостережень про значення подразників як збудників сновидь. Від філософії нам нема чого сподіватися, бо вона знову зверхньо дорікатиме за інтелектуальну безвартісність нашого об'єкта; а в окультних наук ми воліємо взагалі нічого не позичати. Історія і народна мудрість кажуть нам, що сновиддя мають свій сенс і значення, що вони провіщають майбутнє; проте з цим важко погодитись, а довести, ніби це й справді так, — звісно, річ неможлива. Отже, наші перші спроби виявилися цілковито безпорадними.

Але несподівано ми помічаємо вказівку з того боку, в який досі ще й не дивилися. Наша мова, в якій нема нічого випадкового, бо мова — це скарбниця давніх знань і в ній нема жодного зайвого чи непотрібного слова, — ото ж наша мова таки щось знає і називає його, хоч як дивно, “снами наяву”. Сни наяву — це фантазії (витвори фантазії); це дуже поширені феномени, що їх можна спостерігати знов-таки і в здорових, і в хворих і дуже легко вивчати на власній особі, найприкметніше в цих фантастичних мареннях те, що вони дістали назву “снів наяву”, тоді як їм невластиві обидві спільні риси сновидь [с. 80—82]. Зв'язку із сном суперечить уже сама їхня назва, а щодо другої спільної риси — то в них нема ніяких переживань чи галюцинацій, людина просто щось собі уявляє; вона знає, що фантазує, нічого не бачить, а тільки мислить. Ці сни наяву з'являються перед статевим дозріванням, часто вже

у старшому дитячому віці, тривають до кінця статевого дозрівання, а потім або зникають, або зберігаються аж до смерті. Зміст цих фантазій визначають украй прозорі мотиви. Це сцени і події, в яких дістають сатисфакцію егоїстичні честолюбні і владолюбні прагнення або еротичні бажання. У юнаків переважають честолюбні фантазії, в жінок, чие честолюбство спрямоване на успіхи в коханні, еротичні. Але дуже часто в чоловіків на задньому плані проступають еротичні потреби, всі героїчні вчинки і осягнення спрямовані тільки на те, аби породити жіноче зачудування і здобути жіночу прихильність. В усьому іншому сні наяву вкрай розмаїті і мають дуже різні долі. Вони або, поіснувавши якийсь час, зникають і їх заступають нові, або тривають дуже довго, розгортаються в цілі низки подій і пристосовуються до змін життєвих обставин. Вони, так би мовити, простують разом із часом, і час щоразу кладе на них інший відбиток, що свідчить про вплив нових ситуацій. Сні наяву — це сировина поетичної творчості, бо зі своїх марень письменник, переробляючи, перевдягаючи і просіюючи їх, будує ситуації, які відтворює у своїх оповіданнях, романах і п'єсах. Героєм снів наяву завжди є власна особа — або безпосередньо, або досить прозоро ідентифікована з кимось іншим¹¹.

Можливо, сні наяву мають таку назву через те, що в них дуже схожий зв'язок із дійсністю, і сама назва свідчить, що їхній зміст слід уважати за таку ж нереальність, як і зміст сновидь. А можливо, ця спільність назв пояснюється якоюсь іще невідомою нам психічною особливістю сновидь, яку ми прагнемо розкрити. А може, ми взагалі помиляємось, гадаючи, ніби однаковість найменувань має певне значення. Це питання, відповідь на яке з'ясується тільки згодом.

¹¹[Фантазію і її зв'язок із творчим процесом митця Фройд найдокладніше пояснює в двох своїх давніших працях: "Der Dichter und das Phantasieren" (1908 e) та "Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität" (1908 a). Фройд знову порушує цю тему в другій половині 23-ї лекції, див. нижче с. 376—381].

Лекція 6

ГІПОТЕЗИ І СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ

Вельмишановне товариство! Отже, нам потрібні якісь нові шляхи, певний метод, аби зрушити з місця в дослідженні сновидь. А тепер я вам зроблю одну ясну пропозицію — приймімо як гіпотезу, що стане основою для всіх дальших пошуків, таке твердження: *сновиддя — не соматичний, а психічний феномен*. Що це означає, ви знаєте, але що дає нам підстави визнавати таку гіпотезу? Ніщо, але й ніщо не заважає дотримуватися її. Річ ось у чому: якщо сновиддя — соматичний феномен, воно нас не обходить; воно нас може цікавити лише за умови, якщо це психічний феномен. Тому ми працюватимемо, гадаючи, ніби гіпотеза правдива, і побачимо, що з цього вийде. Самі результати нашої роботи вирішать, чи слід нам і далі дотримуватися свого припущення і вбачати в ньому вже цілком слушний висновок з проведених досліджень. А чого ми, власне, прагнемо досягти, навіщо працюємо? Ми прагнемо — і така мета взагалі всіх наукових досліджень — зрозуміти феномени, визначити їхні взаємозв'язки і, нарешті, там, де можливо, поширити свою владу над ними.

Тож далі ми працюватимемо, спираючись на гіпотезу, що сновиддя — це психічний феномен. У такому разі це вчинки і висловлювання сновидця, але такі, що нічого нам не кажуть, бо ми не розуміємо їх. Що ви робите в тому разі, коли я вам скажу щось незрозуміле? Запитуйте мене, чи не так? А чом би й нам не вчинити так само — *запитати в сновидця, що означає його сон?*

Пригадайте, що колись ми вже опинялися в такій ситуації. Це було тоді, коли ми досліджували окремі хибні дії, певні випадки мовних похибок. Хтось сказав [с. 36]: “Стали гидомі речі”, і ми його запитали, — ні, на щастя, не ми, а люди, що взагалі не мають нічого спільного з психоаналізом, — тож ті інші запитали його, що він мав на увазі, вживши ці незрозумілі слова. Той зразу відповів, що мав намір сказати: “То була гидота”, проте він згнітив свій намір

і замінив його лагіднішим: “Стали відомі речі”. Я вже тоді вам пояснював [с. 42], що таке розпитування — вірець усякого психоаналітичного дослідження, і ви розумієте тепер, що там, де йдеться про з’ясування загадок, техніка психоаналізу полягає в тому, щоб якомога заохочувати аналізованого самому давати на них відповіді [с. 43]. Тож треба в самого сновидця запитати, що означає його сон.

Проте зрозуміло, що зі снами не все так просто. При хибних діях цей метод працює лише в певній кількості випадків; в інших випадках запитуваний відмовляється відповідати і навіть з обуренням відкидає ту відповідь, яку ми йому підказуємо. При сновидцях випадків першого роду бракує зовсім; сновидець завжди каже, що нічого не знає. Відкинути наше тлумачення він теж не може, бо ми йому не пропонуємо ніякого. Що, невже ми знову мусимо полишити свої спроби? Якщо він нічого не знає, ми нічого не знаємо і хтось третій, напевне, теж нічого не знає, то нема жодної надії, що можна знайти якусь відповідь. Гаразд, якщо ваша ласка, відступайтеся. А коли у вас такого бажання нема, йдіть зі мною далі. Бо, запевняю вас, дуже можливо, ба навіть ще й як імовірно, що сновидець усе-таки знає, що означає його сон; *він тільки не знає, що він знає, і через те гадає, ніби він нічого не знає.*

Ви, певне, звернете мою увагу, що я тут знов увів припущення, вже друге в короткому викладі цього питання; вчинивши так, я послабив претензії на безперечну довіру до мого методу. Адже я спершу висунув гіпотезу, що сновидця — це психічний феномен, а потім іще одну, буцімто в психіці людини є таке, про що вона знає, сама того не знаючи, і т. ін. Вам досить лише не спускати з ока цілковитої необґрунтованості цих обох гіпотез, щоб утратити всякий інтерес до висновків, яких можна досягти, зіпершись на них.

Що ж, вельмишановне товариство, я довів вас сюди не на те, щоб вас дурити або щось приховувати від вас. Я, щоправда, зголосився прочитати курс

“Елементарних лекцій зі вступу до психоаналізу”¹², але під ним я аж ніяк не розумів викладу in usum delphini¹³, де б я гладенько подав матеріал, старанно приховавши всі труднощі, заповнивши всі прогалини, і затер усі сумніви, щоб ви спокійно тішилися гадкою, ніби вивчили щось нове. Ні, саме тому, що ви початківці, я хочу вам показати нашу науку такою, яка вона є, з усіма її прогалинами і труднощами, вимогами та сумнівами. Адже я знаю, що так само і в кожній науці, і, надто на початку, чогось іншого там не може бути. Знаю й те, що викладачі інших наук попервах намагаються приховати від своїх учнів ці труднощі й недосконалості. Але в психоаналізі цього робити не можна. Так, я й справді висунув дві гіпотези, одну всередині другої, і той, кому це все видається надто тяжким або непевним, хто зник до високого ступеня точності й елегантних висновків, може відступити від мене. Я б тільки порадив йому зовсім полишити психологічні проблеми, бо, боюся, тут він не доступиться до тих точних і певних шляхів, на які готувався стати. Крім того, я вважаю за зайве для науки, яка справді збагачує наші знання, водночас дбати про те, щоб її чули, і вербувати шанувальників. Тільки результати, що їх досягла наука, повинні визначати ставлення до неї, а вона цілком може зачекати, поки ті результати привернуть до неї людську увагу.

Тим із вас, хто й далі прагне вивчати психоаналіз, я нагадаю, що мої обидві гіпотези мають неоднакову вагу. Сновиддя — це психічний феномен, — ось перша гіпотеза, і, сподіваюсь, її потвердить успіх нашої роботи; а другу гіпотезу вже доведено в іншій царині, і я просто набираюся зухвальства перенести її звідти й застосувати до наших проблем.

¹² [Слово “елементарний” потім зосталося в назві опублікованого курсу].

¹³ [“Для вжитку дофіна” — йдеться про підчищене видання класичних творів, що його Людовік XIV повелів підготувати для свого сина].

Але де, в якій царині брати докази, ніби є знання, про яке людина нічого не знає, як ми припускаємо у випадку зі сновидцем? Адже це був би дивовижний, приголомшливий факт, що змінив би всі наші уявлення про психічне життя, і його не годилося б ховати. А водночас це був би факт, що самим своїм проголошенням заперечував би себе, а проте претендував би на істинність, — як бачимо, постає *contradictio in adjecto*. Ні, таке не приховалося б. Тож факт тут не винен, коли людина нічого не знає про нього і не виявляє до нього достатнього інтересу. Вона так мало переймається ним, що це наша провина, коли всі психологічні проблеми обмірковують люди, які цураються всіх тих спостережень і дослідів, котрі тільки й можуть дати остаточні висновки.

Доказ, про який я веду мову, можна взяти з царини гіпнотичних явищ. 1899 року я був присутній на надзвичайно разючих сеансах Лебо та Бернгайма в Нансі¹⁴ і бачив на власні очі такі досліди. Коли одного чоловіка ввели в сомнамбулічний стан, а потім примусили зазнати найрізноманітніших галюцинаторних переживань і опісля збудили, то зразу він ніби нічого не знав про те, що сталося під час гіпнотичного сну. Бернгайм тоді прямо звелів йому розказати, що той пережив у гіпнотичному стані. Чоловік сказав, що не може нічого пригадати. Але Бернгайм наполягав, напивав на чоловіка, запевняв, що той знає і мусить усе пригадати, — й дивіться! — чоловік завагався, став замислюватись, пригадав спершу дуже невиразно одне з накиннутих йому переживань, потім іще один фрагмент, спогади ставали дедалі виразніші й повніші, і нарешті він розповів усе, нічого не проминувши. Оскільки під кінець він знав усе, а доти йому ніхто не міг нічого підказати, можна висунути цілком обґрунтоване припущення, що ті спогади були в нього й раніше. Тільки вони були йому неприступні, він не знав, що їх знає, гадав, ніби не знає їх. По суті, це той самий випадок, що, на нашу думку, характерний і для сновиддя.

¹⁴[На с. 275 Фройд знову повертається до цього питання].

Сподіваюсь, ви вражені, що цей факт установлено, й запитаете мене: “Чому ви не згадали цього доказу давніше, ще тоді, як ми вивчали хибні дії та дійшли до випадку з чоловіком, котрий схибив словом, і приписали йому намір висловити й те, що не мало входити до промови, намір, про який він нічого не знав і який він заперечував? Коли хто гадає, ніби він нічого не знає про переживання, спогади про які він усе-таки носить у собі, то вже не видається таким неймовірним, що він нічого не знає й про інші психічні процеси, які відбуваються в його душі. Цей аргумент безперечно вплинув би на нас і дозволив би нам краще зрозуміти хибні дії”. Звичайно, я міг би послатися на цей доказ ще тоді, але я беріг його, щоб ужити в іншому місці, де він буде потрібніший. Хибні дії почасти самі себе пояснюють, почасти навівають нам думку, що, аби з’ясувати, чим же зумовлені ці феномени, потрібно припустити існування таких психічних процесів, про які людина і сном, і духом не знає. А розглядаючи сновиддя, ми змушені шукати пояснення десь-інде в інших царинах, крім того, я гадаю, що тут вам легше погодитись із доказом, перенесеним із царини гіпнозу. Стан, у якому ми коїмо хибні дії, мусить вам видаватися нормальним, він нітрохи не подібний до гіпнотичного. Натомість між гіпнотичним станом і сном, що є передумовою сновидь, існує виразна спорідненість. Адже гіпноз — це, власне, штучний сон, гіпнотизованій особі ми наказуємо: “Спійть”, а те, що ми навіваємо, цілком можна порівняти зі сновиддями природного сну. Психічні ситуації в обох випадках і справді аналогічні. У природному сні ми відвертаємо свої інтереси від усього зовнішнього світу, в гіпнотичному сні — знов-таки від усього світу, за винятком однієї особи, яка нас гіпнотизує і з якою ми перебуваємо в особному зв’язку. Нормальним відповідником гіпнотичного сну є принаймні так званий сон годувальниці, коли та перебуває в особному зв’язку з немовлям і прокидається тільки від його рухів та звуків, — через те й перенесення того, що відбувається при гіпнозі, на природний сон, не видаватиметься вам

надто сміливим заходом. Припущення, ніби сновидець знає про своє сновиддя, але те знання йому недоступне, і він навіть сам не вірить, що воно в нього є, — аж ніяк не вигадка. Тим часом зауважмо, що тут нам відкрився третій шлях до вивчення сновидь: ми вже розглядали подразники, що порушують сон, сні наяву, а тепер дійшли й до сновидь, навіюваних у гіпнотичному стані.

Тепер, можливо, ми з більшою довірою повернемося до нашого завдання. Отже, цілком імовірно, що сновидець знає про своє сновиддя; йдеться тільки про те, щоб дати йому можливість відшукати своє знання й повідомити його нам. Ми не вимагаємо, щоб він одразу розкрив нам сенс своїх сновидь, але він може вказати нам на їхні джерела, на те коло думок та інтересів, що породжують їх. Пригадайте, що при хибних діях, коли чоловіка запитали, як сталося, що він схибив словом і сказав “гідомі”, той пояснив це все першою асоціацією, котра спала йому на думку. Техніка, до якої ми тепер удамося при вивченні сновидь, дуже проста, і цей випадок правитиме нам за взірець. Ми запитаємо сновидця, чому йому таке приснилося, і його перші слова нібито й цього разу нам усе пояснять. Ми, крім того, не зважатимемо на те, вірить чи не вірить сновидець, ніби він щось знає, і трактуватимемо ці обидва можливі випадки однаково.

Звісно, ця техніка дуже проста, але боюсь, що вона викличе у вас якнайсильніший спротив. “Іще одна гіпотеза, вже третя! — скажете ви мені. — Причому найнеймовірніша з усіх! Невже ви й справді гадаєте, що, коли запитати сновидця, що спадає йому на думку у зв’язку з побаченим сновидням, уже перша його відповідь стане для нас жаданим поясненням? Але ж йому може нічого не спасти на гадку або спаде бозна-що. Ми не бачимо, на що можуть спиратись отакі сподівання. Це тільки свідчить про завелику віру в Провидіння там, де годилося б додати більше критики. Крім того, сновиддя — це не окрема мовна

похибка, воно складається з багатьох елементів. Тож на котрій тоді першій асоціації слід зупинятися?”

Ви маєте слухність в усьому другорядному. Сновиддя й справді відрізняється від мовної похибки розмаїттям своїх елементів, і на це має зважати наша техніка. Тож я пропоную поділити сновиддя на елементи і досліджувати кожен з тих елементів окремо; тоді знову буде відновлено аналогію з мовною похибкою. Ви маєте слухність і в тому, що на запитання про окремі елементи сновиддя сновидець може відповісти, що йому на думку нічого не спадає. І справді є випадки, коли ми задовольняємося такою відповіддю, і згодом ви почуєте, які саме [пор. с. 144]. Прикметно, що це якраз ті випадки, про які ми самі можемо скласти цілком певну думку. А загалом тому сновидцеві, котрий стверджуватиме, ніби йому нічого не спадає на думку, ми будемо заперечувати, будемо тиснути на нього, переконувати, що в нього мусять бути якісь асоціації, — і матимемо слухність. Він висловить якусь думку — нам цілковито байдуже яку. Найохочіше він нам викладе ту інформацію, що її можна назвати історичною. Сновидець скаже: “Тут є те, що сталося зі мною вчора” (як-от в обох уже нам відомих “розважливих” сновиддях [с. 90], або: “Це мені нагадує одну недавню подію” — і таким чином ми помітимо, що сновиддя набагато частіше пов’язані з враженнями попереднього дня, ніж ми спершу гадали. Кінець кінцем у зв’язку зі своїм сном сновидець пригадає й події, які трапилися трохи давніше, а зрештою навіть давно минулі.

Проте в головному слухності ви не маєте. Ви тяжко помиляєтесь, гадаючи, ніби нерозумно припускати, що вже перша думка сновидця дасть нам відповідь чи принаймні вестиме до неї, ніби та думка може бути цілком довільною й не матиме зв’язку з тим, чого ми шукаємо, і ніби, коли я сподіваюся чогось іншого, це тільки виказує мою сліпу віру в Провидіння. Я раз уже дозволив собі вказати [с. 42—43], що вам притаманна глибоко вкорінена віра в психічну свободу і сваволлю, що ця віра цілком ненаукова і мусить поступитися вимогам детермінізму, що па-

нує й над усією цариною психічного життя. Я прошу вас поважати факт, що запитаному спадає на думку саме та асоціація, а не якась інша. Проте я не відступаюся від давньої віри задля нової. Можна довести, що асоціація, про яку згадує запитаний, не довільна, не невизначна й не така, що не має зв'язку з тим, чого ми шукаємо. А недавно я й справді довідався, — хоча не надаю цьому фактові великої ваги, — що навіть експериментальна психологія вже виробила такі докази.

Оскільки матеріал дуже важливий, я закликаю вас до якнайпильнішої уваги. Коли я прошу кого сказати, що йому спадає на думку з приводу того чи того елемента сновиддя, то вимагаю від нього, щоб він віддався вільному потоковій асоціації, *невідступно дотримуючись вихідної думки*. Це вимагає особного роду уважності, цілком відмінної від тієї, яка потрібна при розважаннях, і навіть несумісної з розважаннями. Чимало людей без труднощів спробається на таку уважність, інші, силкуючись досягти її, виявляють просто-таки неймовірну невірність. Існує ще вищий ступінь свободи асоціації, а саме: я полишаю навіть вихідні думки і визначаю, може, тільки вид і рід потрібних мені асоціацій, приміром, прошу кого повести асоціації від якоїсь власної назви або числа. Такі асоціації мусять бути ще довільніші, ще непередбачуваніші, ніж ті, що їх ми використовуємо в нашій техніці. Проте можна довести, що кожної миті вони суворо детерміновані важливими внутрішніми настроями, які невідомі нам, поки вони тривають, так само невідомі, як порушувальні тенденції при похибках і тенденції, що призводять до так званих випадкових дій [с. 55].

Я, а після мене й чимало інших дослідників не раз проводили такі дослідження з власними назвами і числами, причому асоціації велися без будь-якої вихідної, опірної думки, декотрі з цих досліджень опубліковані. Метод тут такий: ім'я, що виринуло, породжує низку асоціацій, і ті асоціації вже не зовсім вільні, а пов'язані — так само як пов'язані асоціації

з окремими елементами сновиддя; низка асоціацій тягнеться доти, доки згасне імпульс, що витворює їх. До того часу ви вже поясните мотивацію і значення вільних асоціацій, поведених від імені. Досліди знов і знов приводять до одного результату, зібрана інформація часто охоплює багатющий матеріал і потребує ґрунтовного опрацювання. Асоціації з числами, які спонтанно виникають, мабуть, найпереконливіші: вони змінюють одна одну так швидко і з такою незбагненною певністю йдуть до якоїсь прихованої мети, що просто приголомшують вас. Я розповім вам тільки про один приклад такого аналізу імен, бо якраз він, на щастя, не дуже насичений матеріалом.

Одного разу, лікуючи молодика, я заговорив на цю тему і висловив твердження, що, попри очевидну довільність вибору в таких ситуаціях, нам не може спасти на думку жодного імені, про яке не можна було б довести, що воно суворо обумовлене безпосередніми обставинами, рисами особистості піддослідного й ситуацією, в якій він на той час перебуває. Оскільки молодик засумнівався, я запропонував йому без відгалу провести такий дослід на собі. Я знав, що він підтримує дуже численні й розмаїті стосунки з жінками та дівчатами, і сказав, що в нього буде вкрай багатий вибір, коли йому спадє на гадку якесь жіноче ім'я. Він погодився. На мій, або радше на його подив, на мене зовсім не ринуло лавини жіночих імен, а сам він, з хвилину помовчавши, признався, що йому спало на гадку тільки одне ім'я — не яке інше, як *Альбіна*. “Дива, та й годі, але що у вас пов'язане з цим ім'ям? Скількох Альбін ви знаєте?” Дивно, він не знав жодної Альбіни і не мав ніяких асоціацій, пов'язаних із цим ім'ям. Тож можна припустити, ніби аналіз не вдався, — але ні, він уже просто закінчився, дальші асоціації були непотрібні. Цей чоловік сам був надзвичайно білявий, і, розмовляючи з ним під час лікування, я не раз жартома називав його *альбіносом*; крім того, саме тоді ми ви-йшли на слід жіночих елементів у його конституції.

Отже, сам молодик був тією Альбіною, жінкою, що цікавила його на той час якнайдужче.

Так само можна довести, що й мелодії, які спонтанно виникають у голові, теж зумовлені певним ходом думок і належать до нього; ті думки з якоїсь причини займають людину, а вона навіть не здогадується про таку активність. Тоді буде легко показати, що зв'язок з мелодією полягає або в словах, які належать до неї, або в джерелах її походження; проте я мушу виявляти обережність і не поширювати цього твердження на справді музикальних людей, бо так трапилось, що мені ніколи не доводилось лікувати їх. У таких людей сама музикальна вартість мелодії може сприяти її вираженню у свідомості. Але найчастіше спостерігаються випадки першого роду. Приміром, я знав одного молодика, що його якийсь час просто-таки переслідувала мелодія, до речі, досить чарівна: арія Паріса з "Прекрасної Гелени" [Оффенбаха], аж поки аналіз звернув молодикову увагу, що в колі його інтересів на той час відбувалася боротьба між "Ідою" та "Геленою"¹⁵.

Коли навіть отакі, абсолютно вільні асоціації — детерміновані й належать до точно визначеної системи взаємозв'язків, то ми маємо цілковите право висувати, що асоціації, тісно пов'язані з певною вихідною (чи то опірною) думкою, мусять бути детерміновані не меншою мірою. Дослідження й справді показують: крім пов'язаності, що її ми накинули їм у вигляді вихідної ідеї, вони мають ще й другу залежність — зв'язок із тими колами думок та інтересів, котрі мають велику афективну вагу і котрі можна назвати *комплексами*, про вплив яких на той час нічого не відомо, отже, ми не усвідомлюємо його.

Асоціації з такою однією пов'язаністю стали об'єктом дуже повчальних експериментальних досліджень, що відіграли видатну роль в історії психоаналізу. Школа Вундта запровадила так звані асо-

¹⁵ [Паріс, що викрав Гелену, до викрадення був пастухом на горі Іда, де вибрав найвродливішу з трьох богинь, що змагалися між собою].

ціативні експерименти: піддослідний мав чимшвидше відповісти якимсь словом-реакцією на запропоноване йому слово-подразник. При цьому можна було вивчати часові інтервали між подразником і реакцією, помилки, що з'являються згодом при повторному проведенні експерименту й т. ін. Цюрихська школа на чолі з Блейлером та Юнгом дійшла до пояснення реакцій, спостережуваних при асоціативних експериментах, вимагаючи, щоб піддослідний із допомогою дальших асоціацій витлумачував ті свої реакції, які видавалися незвичайними. При цьому з'ясувалося, що ці незвичайні реакції найсуворіше зумовлені комплексами піддослідних осіб. Цими дослідженнями Блейлер та Юнг перекинули перший міст від експериментальної психології до психоаналізу.

Почувши про таке, ви, певне, зауважите: "Тепер ми вже визнаємо, що вільні асоціації детерміновані, а не довільні, як здавалося нам раніше. Це саме ми вважаємо за слушне й у випадку асоціацій, пов'язаних з елементами сновидь. Але не це нас непокоїть. Ви проголосили, що й асоціація, пов'язана з окремим елементом сновиддя, теж детермінована — через незнану нам психічну основу, що підпирає саме той елемент. Проте це твердження видається нам недоведеним. Ми вже сподівалися, що нам покажуть, як асоціацію до певного елемента сновиддя зумовлює якийсь комплекс сновидця, але яка нам з цього користь? Це сприяє не розумінню сновидь, а, як і асоціативні експерименти, поглибленню наших знань про ті так звані комплекси. Тільки як це все пов'язане з сновиддям?"

Ви маєте слухність, але недобачили одного істотного чинника — саме того, через який я відмовився починати виклад цього матеріалу з асоціативних експериментів. При цих експериментах ми довільно обираємо слово-подразник, яке й визначає реакцію. В такому разі реакція становить своєрідний посередник між тим словом-подразником і комплексом, пробудженим у піддослідного. При сновиддях слово-подразник замінене чимось таким, що й саме породже-

не психічним життям сновидця, походить із якихось невідомих йому джерел, — тобто дуже ймовірно, що його можна вважати за “похідне від комплексу”. Тому й немає нічого фантастичного в сподіванні, що навіть дальші асоціації, пов’язані з окремим елементом сновиддя, зумовлені не чим іншим, як тим самим комплексом, що зумовив і сам той елемент, і ці асоціації сприятимуть розкриттю згаданого комплексу.

Дозвольте мені на іншому прикладі показати, що у випадку зі сновиддям факти й справді відповідають нашим сподіванням. Забування власних назв — напрочуд удатний приклад того, що відбувається при аналізі сновидь, тільки в першому випадку це стосується однієї особи, а при тлумаченні сновидь — уже двох. Якщо я тимчасово забув якесь ім’я, то в мене принаймні є впевненість, що я те ім’я, однак, знаю; такої впевненості щодо сновидця можна набути тільки кружним шляхом через Бернгаймові експерименти [див. с. 96]. Але забуте і все ж відоме ім’я мені не доступне. Невдовзі досвід переконує мене, що, хоч як інтенсивно думати про забуте ім’я, це нічому не зараджує. Проте щоразу замість забутого імені мені може спасти на гадку якесь інше ім’я або навіть кілька імен. Тільки тоді, коли це інше ім’я виринає спонтанно, стає очевидно подібність цієї ситуації до ситуації при аналізі сновидь. Адже елемент сновиддя — не те, чого я шукаю, це тільки замітник чогось іншого — власне того, чого я не знаю, але хочу виявити з допомогою аналізу сновидь. Різниця знов-таки полягає тільки в тому, що при забуванні назв я чудово знаю, що назва-замітник — не та, яка мені потрібна, тоді як до такого уявлення про елемент сновиддя ми доходимо лише після тяжких зусиль. Тепер і при забуванні назв з’являється дорога, якою можна дістатися від назви-замінника до поки що прихованої правди — забутої назви. Якщо я скерую свою увагу на ту назву-замітник і шукатиму дальших, пов’язаних із нею асоціацій, то після довгих чи коротких блукань натраплю на забуту назву і при цьому з’ясую, що всі ті назви-

замінники, які спонтанно спадали мені на гадку, певним чином пов'язані з забутою назвою, детерміновані нею.

Зараз я наведу вам приклад такого аналізу. Одного дня я помітив, що не можу пригадати назви тієї невеличкої країни на Рів'єрі, головне місто якої — Монте-Карло. Це вкрай мене дратувало, але так воно сталося. Я почав пригадувати все, що знав про ту країну, думав про князя Альберта з дому Лузіньянів, про його шлюб, про його любов до підводних досліджень і взагалі про будь-що, чим я міг би скористатися, але ніщо мені не зараджувало. Тоді я полишив роздуми і замість утраченої назви став сподіватися інших, які спадали б мені на гадку. Вони не забарилися: саме *Монте-Карло*, далі *П'ємонт*, *Албанія*, *Монтевідео*, *Коліко*. Спершу мою увагу привернула Албанія, але її швидко заступило *Монте-Негро*¹⁶, мабуть, через протиставлення білого та чорного. Потім я зауважив, що чотири з цих назв-замінників містять той самий склад "мон", і миттю пригадав забуте слово, вигукнувши: "*Монако!*" Отже, назви-замінники й справді походять від забутої: чотири перші — від першого складу, а остання відтворює послідовність складів і кінцевий склад у повній формі. Крім того, я легко з'ясував, що саме тимчасово відібрало в мене ту назву: Монако — це італійська назва міста *Мюнхен*, і саме думки, пов'язані з цим містом, створили перешкоду, що її не могла здолати моя пам'ять.

Приклад, безперечно, чудовий, але дуже простий. В інших випадках до першої назви-замінника слід підбирати довгу низку асоціацій — тоді аналогія з аналізом сновидь проступала б виразніше. Такий досвід також у мене є. Колись один чужинець запросив мене випити з ним італійського вина, але в шинку виявилось, що він забув назву того вина, яке намірявся замовити, дарма що мав про нього найкращі спогади. З великого розмаїття назв-замінників, які спадали йому на гадку, заступаючи назву забутої, я

¹⁶ Чорногорія. — Перекл.

спромігся виснувати, що пригадати назву вина йому перешкоджали думки про якусь Гедвігу, і він не тільки потвердив, що вперше куштував це вино в товаристві тієї Гедвіги, а й завдяки цьому відкриттю пригадав назву вина. На той час він щасливо одружився, а та Гедвіга належала до давніших часів, про які він згадував нерадо.

Можливе при забуванні назв має бути можливим і при тлумаченні сновидь; від замітника через низку пов'язаних з ним асоціацій ми повинні доходити й до справжнього об'єкта наших пошуків. Виходячи з того, що відбувається при забуванні назв, можна припустити, що й асоціації, пов'язані з елементом сновиддя, зумовлені не тільки самим цим елементом, а й неусвідомленими справжніми думками. Якби нам пощастило це довести, ми б хоч трохи виправдали нашу техніку.

Лекція 7

ЯВНИЙ ЗМІСТ СНОВИДДЯ І ЙОГО ПРИХОВАНІ ДУМКИ

Вельмишановне товариство! Як бачите, ми вивчали хибні дії не без користі. Завдяки цим зусиллям ми — спираючись на вже відомі вам гіпотези¹⁷ — досягли двох результатів: уявлення про елементи сновиддя і знайомства з технікою тлумачення сновидь. Уявлення про елементи сновиддя полягає ось у чому: вони не справжні й не первісні [с. 103—104], це тільки замітники чогось іншого, невідомого самому сновидцеві і подібного до прихованих тенденцій хибних дій, замітники чогось, про що сновидець знає, але те знання йому неприступне. Ми сподіваємось, що зможемо поширити це уявлення на сновиддя взагалі, бо воно складається з окремих таких елементів. А наша техніка тлумачення полягає в тому, щоб за допомогою вільних асоціацій, пов'язаних із тими елементами, дати виринути в свідомості іншим заміникам, по яких уже можна було б здогадатися про приховане.

А тепер я пропоную вам змінити нашу термінологію, щоб ми почувалися більш нескучно. Замість слів “прихований”, “недоступний”, “справжній” уживаймо точніший термін, кажучи “недоступний свідомості сновидця” або “*неусвідомлений*”¹⁸.

А тепер, поширивши наше розуміння окремих елементів сновидь на сновиддя взагалі, ми побачимо, що сновиддя в цілому — це перекручений замітник чогось іншого, неусвідомленого, а завдання тлумача

¹⁷ [Див. с. 93 і 94].

¹⁸ [Пор. 1-у лекцію, с. 15—16; пояснення провадиться далі в 13-й лекції, с. 209—210]. Під цим ми розуміємо не що інше, як те, що могло спричинити забування слова або становити порушувальну тенденцію при хибних діях, тобто досі *неусвідомлене*. Звичайно, на відміну від цього, самі елементи сновиддя і ті ідеї-замінники, що виринули внаслідок асоціацій, нам слід називати *усвідомленим*. Із таким уживанням цих термінів поки що не пов'язані ніякі теоретичні конструкції. Не можна присікатись і до слова “неусвідомлене”, бо це досить придатний і цілком зрозумілий термін.

сновидь полягає в тому, щоб відкрити оте неусвідомлене. З цього одразу випливають три важливі правила, що їх нам слід дотримуватися при тлумаченні сновидь: 1) не треба перейматися тим, що нібито означає сновиддя, байдуже, зрозуміле воно чи безглузде, ясне чи заплутане, бо все це — аж ніяк не те неусвідомлене, що його ми прагнемо розкрити (згодом ми будемо змушені визнати, що це правило улягає очевидним обмеженням [с. 120]; 2) слід обмежити свою роботу пошуками ідей-замінників для кожного елемента сновиддя і не треба замислюватися над ними, не треба перевіряти, чи містять вони те, що нас задовольняє, не треба перейматися тим, як далеко відводять вони нас від елемента сновиддя; 3) слід чекати, поки приховане неусвідомлене, що його ми шукаємо, постане само — як-от утрачене слово Монако в описаній спробі [с. 105].

Тепер ми вже розуміємо, наскільки байдуже, як повно чи як мало, а передусім як точно чи непевно ми пригадуємо сновиддя. Якщо наш спогад неточний, це лише свідчить, що відбулося даліше перекручення замітника, яке саме по собі не може бути немотивованим.

Тлумачити можна як власні сновиддя, так і сновиддя інших людей. На власних можна навіть більшого навчитись, тлумачення видається переконливішим. Та взявшись до такої спроби, ми помітимо, як щось опирається цій роботі. Асоціації хоч і виникатимуть, проте ми зважатимемо не на кожную, в нас з'явиться бажання критикувати й відбирати їх. З приводу якоїсь асоціації ми кажемо собі: "Ні, вона тут недоречна, вона не звідси", при другій: "Вона надто безглузда", при третій: "Вона цілком другорядна", а далі можна спостерігати, як отакими запереченнями ми стримуємо, а зрештою й проганяємо геть асоціації, перше ніж вони виясняться. Отже, з одного боку, людина занадто цупко тримається вихідної ідеї, самого елемента сновиддя, а з другого — вибираючи й перебираючи, перешкоджає вільному потоковій асоціацій. Якщо ми тлумачимо своє сновиддя не самі, а залучаємо до цього ще когось, можна

ясно помітити ще один мотив, що спонукає нас до такого недозволеного перебирання. Від часу до часу ми кажемо собі: “Ні, ця асоціація надто прикра, і я не можу або не хочу повідомляти про неї”.

Ці заперечення вочевидь загрожують успіхові нашої роботи. Від них слід захищатись, і, тлумачачи власні сни, ми твердо постановляємо не піддаватися їм; витлумачуючи чужі сни, ми переконуємо людей невідступно дотримуватись незламного правила: не можна замовчувати жодної з асоціацій, які спадають їм на гадку, навіть коли проти них постає одне з чотирьох заперечень: нібито вони нітрохи не важливі, надто безглузді, зовсім не підхожі або вкрай прикрі, щоб говорити про них¹⁹. Людина обіцяє дотримуватись цього правила, і згодом можна тільки обурюватись, як погано вона виконує обіцянку. Спершу ми будемо схильні пояснювати це тим, що, попри наші авторитетні запевнення, вона не переконана в доконечності вільних асоціацій, а потім, певне, намислимо прихилити її до наших поглядів, даватимемо їй читати теоретичні праці й посилатимемо на лекції, тож завдяки цьому людина неминуче поділить наші уявлення про важливість вільних асоціацій. Але від таких хибних заходів нас може утримати спостереження, що й у нас самих, дарма що ми цілком певні своїх переконань, зринають ті самі критичні заперечення проти певних асоціацій, і тільки після їхнього виникнення — у, так би мовити, вже другій інстанції — ми спробуємо подолати їх.

Замість обурюватись неслухняністю сновидців, можна так скористатися цим досвідом, щоб дізнатись із нього щось нове, щось тим важливіше, чим менше ми готові його сприйняти. Ми усвідомлюємо, що тлумачення сновидь відбувається всупереч опорі, що перешкоджає цьому процесові і виявляється в згаданих критичних зауваженнях²⁰. Цей опір не залежить від теоретичних переконань сновидця. Ба, можна навчи-

¹⁹ [У 19-й лекції Фройд іще раз повертається до цього основного технічного правила аналізу].

²⁰ [Фройд докладно розглядає опір у 19-й лекції].

тись іще більшого. З досвіду ми висновуємо, що ті критичні зауваження ніколи не бувають слušними. Навпаки, виявляється, що всі ті асоціації, які людина прагне таким чином згнітити, без жодного винятку найважливіші і найвирішальніші для розкриття неусвідомленого. Отже, коли асоціація супроводитиметься одним із таких заперечень, це правитиме нам за певну вказівку.

Цей опір — щось цілковито нове, феномен, який ми відкрили, спираючись на наші гіпотези [с. 94—95], хоча про опір у них і не згадано. Цей новий чинник, із яким надалі нам слід рахуватися, аж ніяк не став для нас приємною несподіванкою. Ми вже здогадувалися, що він нітрохи не полегшить нам роботи, а може, навіть спонукає нас узагалі полишити всі наші клопотання навколо сновиддя, а тут іще такі труднощі замість гладенької техніки! Але, з другого боку, саме ці труднощі можуть причарувати нас і переконати, що вся наша робота варта заходу. Ми щоразу постаємо перед опором, коли від замісника, визначеного елементом сновиддя, намагаємось досягнути до потаємних, неусвідомлених думок цього сновиддя. Тому можна виснувати, що за замісником ховається, певне, щось дуже важливе, бо інакше навіщо всі ті труднощі, які не дають розкрити потаємного? Коли дитина не розтискає кулачка й не показує, що у неї в руці, то, певне, там щось недозволене, те, чого їй не можна брати до рук.

Тільки-но ввівши в наш предмет динамічне уявлення про опір, слід зважити ще й на те, що цей чинник має різні кількісні вияви. Опір може бути великим або малим, і ми вже підготовлені до того, що ця різниця може проступити й під час нашої роботи. Проте, гадаю, наш досвід стане ще багатшим — і знов-таки внаслідок тлумачення сновидь. В одних випадках нам потрібна всього лиш одна або декілька асоціацій, щоб дібратися від елемента сновиддя до його неусвідомлених думок, в інших випадках потрібно тягти довгу низку асоціацій і відкидати численні критичні заперечення.

Можна проголосити, що ці відмінності зумовлені мінливою силою опору, і, цілком імовірно, ми матимемо слухність. Коли опір малий, замітник відходить від неусвідомленого не дуже далеко; великий опір призводить до чималого перекинування неусвідомлених думок, і тому шлях від замітника до неусвідомленого довгий.

А тепер, мабуть, настала пора розглянути певне сновиддя і, застосувавши до нього нашу техніку, побачити, чи потвердяться наші сподівання, пов'язані з нею. Гаразд, а яке ж сновиддя слід обрати? Ви навіть не здогадуєтесь, як важко мені вибрати, а я своєю чергою неспроможний пояснити вам, у чому полягають ці труднощі. Адже очевидно, що мають бути сновиддя, які зазнали загалом невеликих перекинувань, тож, здавалося б, найкраще починати саме з них. Але які сновиддя найменше перекинуті? Може, зрозумілі і не плутані, два приклади яких я вам уже наводив [с. 90]? Та вчинивши так, ми б дуже помилилися. Дослідження показують, що саме ці сновиддя зазнають надзвичайно високого ступеня перекинувань. А коли я, не ставлячи жодних попередніх умов, виберу якийсь сон, ви, певне, страшенно розчаруєтесь. Може статися, що ми завважимо чи відзначимо таку силу асоціацій до окремих елементів сновиддя, що ніколи не дійдемо краю у своїй роботі. Якщо ми запишемо сновиддя, а поряд — усі пов'язані з ним асоціації, цілком може виявитись, що вони займуть місця в кількадесят разів більше, ніж сам текст сновиддя. Тому видається доцільним дібрати для аналізу кілька коротких сновидь, кожне з яких принаймні навіває нам якусь думку або потверджує наш здогад. Отже, слід виходити на цей шлях, поки досвід згодом підкаже, де насправді треба шукати найменше перекинутих сновидь²¹.

Проте я знаю ще один засіб полегшити нашу роботу, і він, крім того, лежить у нас на дорозі. Замість братися до тлумачення цілих сновидь, обмежмося по-

²¹ [Див. наступну лекцію].

одинокими елементами сновидь і на низці прикладів переконаймося, як, застосувавши нашу техніку, можна їх пояснити.

а) Одна дама розповідала, що в дитинстві їй часто снилось, як *любий Боженька мав у себе на голові високого гостроверхого паперового капелюха*. Як це можна було б зрозуміти без допомоги самої сновидиці? Її слова видаються безглуздям, але безглуздість зникає, коли дама далі розказує, що в дитинстві їй на голову одягали такого капелюха, коли вона сідала до столу, бо капелюх не дозволяв їй зазирати в тарілки її братів і сестер, щоб побачити, чи не поклали котромусь із них більше, ніж їй. Тобто капелюх мав їй правити за шори. Отже, ми вже маємо певну історичну інформацію і здобули її без великих труднощів. Тлумачення цього елемента, а разом і всього короткого сновиддя відбувається легко з допомогою дальших асоціацій сновидиці. “Оскільки мені казали, що Господь усевідучий і всевидючий, — пояснювала вона, — сновиддя може лише означати, що я, як і Бог, теж усе знала і все бачила, навіть коли мені намагалися перешкодити в цьому”. Цей приклад, мабуть, занадто простий.

б) Одна скептична пацієнтка бачила довгий сон, у котрому якісь люди розповідали їй про мою книжку “Дотепність” [1905 с.] і дуже її вихваляли. Далі щось говорили про якийсь “канал”, *може, про іншу книжку, в якій йшлося про канал, або про щось, пов’язане з каналом...* вона не знає... все дуже неясне.

Тепер ви, звісно, схильні припустити, що елемент “канал” не даватиметься тлумаченню, бо й сам по собі дуже невизначений. Щодо сподіваних труднощів ви маєте слушність, але ті труднощі полягають не в тому, що є невизначеність; невизначеність спричинена чимось іншим — тим самим, що перешкоджає й самому тлумаченню. Сновидиця не має ніяких асоціацій до слова “канал”, я, звісно, теж не знаю, що тут можна сказати. Трохи згодом, а точніше, другого

дня, вона сповістила асоціацію, яка спала їй на гадку і, *можливо*, пов'язана з тим усім. На борту корабля, що йшов із Дувра в Кале, відомий письменник розмовляв з одним англійцем, який, розповідаючи про щось, зацитував йому такі слова: “Du sublime au ridicule il n’y a qu’un pas”²². Письменник погодився: “Oui, le Pas de Calais”, прагнучи тим сказати, що, на його думку, Франція велична, а Англія сміховинна. Але ж Pas de Calais — це Англійський канал, власне, протока Ла-Манш. Спитаєте, чи пов'язана якимось ця асоціація зі сновиддям? Як на мене, так, вона й справді пояснює загадковий елемент сновиддя. Або, може, ви сумніваєтесь, що цей дотеп як неусвідомлене елемента “канал” існував уже до сновиддя, і припускаєте, ніби він вигаданий опісля? Асоціація якраз і виказує той скепсис, що ховався в сновидиці під машкарою вдаваного зачудування, і опір, безперечно, становить спільну причину обох явищ — як і великого запізнення асоціації, так і великої невизначеності відповідного їй елемента сновиддя. Але пригляньтесь тут до відносин елемента сновиддя з неусвідомленим, що стоїть за ним: він є немов фрагмент цього неусвідомленого, начебто натяк на нього, і коли цей елемент ізолювати, він стає цілком незрозумілим.

в) Пацієнт бачив довгий сон, і один з його епізодів такий: *за столом своєрідної форми сидить кілька членів його родини і т. ін.* Щодо столу йому спадає на думку, що він бачив подібний до нього, коли був у гостинах в одній родині. Після цього він веде свою думку далі: в тій родині існують досить специфічні взаємини між батьком і сином, — а невдовзі додає, що, власне, між ним і його батьком такі самі взаємини. Отже, стіл з'явивсь у сновидді, щоб указати на той паралелізм.

²² Від величного до сміховинного один крок (pas). — Перекл.

Цей сновидець уже давно був знайомий із принципами тлумачення сновидь. Хто інший, напевне б, обурився, що об'єктом дослідження обирають таку незначну подробицю, як форму столу. Ми й справді вважаємо, що в сновидді немає нічого випадкового чи незначущого і сподіваємося розв'язку саме від пояснення таких незначущих і нібито невмотивованих подробиць. Ви, може, ще дивуватиметесь, що для вислову думки "В нас так само, як у них" робота сновиддя обрала таку річ, як стіл. Але й це можна пояснити, коли ви дізнаєтеся, що прізвище тієї родини Тішлер²³. Коли сновидець бачить, як його рідні сідають навколо того столу, це означає, що вони також Тішлери. Зауважте, що, подаючи таке тлумачення сновиддя, я змушений ставати нескромним. У цьому, як можна здогадатись, і полягає частина вже згаданих труднощів, пов'язаних із вибором прикладів. Я легко міг би замінити цей приклад якимсь іншим, але ймовірно, що цієї нескромності я б уник тільки коштом якоїсь іншої нескромності, що заступила б її.

Як мені видається, пора ввести два нові терміни, що їх ми давно могли б уже використовувати. Називаймо ж те, про що розповідає сновиддя, *явним змістом сновиддя*, а те приховане, до якого нам потрібно дібратись, ідучи за асоціаціями, *латентними думками сновиддя*. Потім нам слід поглянути на відносини між явним змістом і латентними думками сновиддя, як вони виявились у наведених вище прикладах. Ці відносини можуть бути вкрай різноманітні. У прикладах а) і б) явний елемент сновиддя становить також і частину латентних думок, проте частину дуже мізерну. Якийсь фрагмент великої взаємопов'язаної психічної структури неусвідомлених думок сновиддя потрапляє і в явне сновиддя — як мала його часточка, як певний натяк, як заголовне слово, як своєрідне телеграфне скорочення. Тлумачення полягає в тому, щоб доповнити до цілого оту

²³ Німецькою мовою Tisch — стіл, Tischler — столяр. — Перекл.

невелику скалку або натяк, і це нам дуже добре пощастило зробити у випадку б). Отже, один з різновидів перекручення, яке й становить роботу сновиддя, — це заміна чогось фрагментом або натяком. У випадку в) ми помічаємо, крім того, ще один вид відносин між явним змістом і латентними думками, а в наступних прикладах він проступає в іще яснішій і виразнішій формі.

г) Сновидець *витягує якусь (знайому йому) даму з річки*. Значення цього елемента сновиддя він пояснює вже своєю першою асоціацією. Це означає: він відчуває до тієї дами *потяг*.

д) Іншому сновидцеві сниться, що його брат *ставить якийсь паркан*. Перша асоціація замінює паркан межею, а друга дає пояснення: брат *обмежує себе в коштах*.

е) Сновидець *видирається на гору, з якої можна оглянути надзвичайно широкі обрії*. Це видається цілком розумним, може, нічого й тлумачити не треба, а тільки дізнатись, на якому спогаді ґрунтується сон і що оживило цей спогад. Проте ви помиляєтесь; з'ясовується, що цей сон так само потребує тлумачення, як і будь-який інший, плутаний. Бо сновидець нічого не пригадує про власне видирання на гори, а думає про котрогось свого знайомого, що опублікував "*Огляд*", у якому йдеться про наші стосунки з найдальшими закутками землі. Тому латентна думка сновиддя полягає в ототожненні сновидця з "*оглядачем*".

Тут ви бачите новий тип відносин між явним і латентним елементами сновидь. Явний елемент уже не так перекручення латентного, як його виображення, його пластичне конкретне втілення, породжене звучанням певного слова. Щоправда, перед нами знову перекручення, бо ми давно вже забули, від якого конкретного образу походить те або те слово, тому й не впізнаємо слів, коли їх замінюють образи. Коли ви помислите, що явне сновиддя складається переважно з зорових образів і дуже рідко з думок та

слів, то здогадаєтеся, що такий вид відносин між явним і латентним має особнє значення для утворення сновидь. Ви бачите також, що навіть таким способом для цілої низки абстрактних думок можливо створити собі у явному сновидді образи-замінники, мета яких — правити за прикриття. Ось так створені наші образи-загадки. А звідки походить ота подоба дотепності, якої прибирають ці виображення, — особнє питання, що його тут нам немає потреби зачіпати²⁴.

Про четвертий вид відносин між явним і латентним елементами сновиддя я вам не казатиму, поки не настане пора згадати про нього в описі нашої техніки²⁵. Навіть тоді я не перелічу вам усіх можливих видів відносин, але для нашої мети вистачить і названих.

Чи є тепер у вас сміливість узятися за тлумачення цілого сновиддя? Подивімося, чи достатньо ми вже готові до такого завдання. Я, звичайно, не обиратиму котрогось із найзаплутаніших сновидь, проте візьму таке, що виразно відображатиме всі особливості сновидь²⁶.

Отож одній молодій, але вже кілька років заміжній дамі сниться: вона сидить зі своїм чоловіком у театрі, і одна половина партеру зовсім вільна. Чоловік розповідає їй, що Еліза Л. зі своїм нареченим теж хотіли прийти, але їм дісталися б уже тільки погані місця, три за один флорин і п'ятдесят крейцерів, і, звісно, вони їх не взяли. Дружина відповіла чоловікові, що, на її думку, ті знайомі небагато втратили.

Ось перше, що повідомила нам сновидиця. Привід до сновиддя згадано в самому його явному змісті. Її чоловік справді розказував, що Еліза Л., їхня зна-

²⁴ [Див. с. 234].

²⁵ [Див. с. 145].

²⁶ [До цього сновиддя Фройд у лекціях повертався не раз: с. 135, с. 173, с. 218—219 і с. 223—224].

йома десь такого віку, як і вона сама, недавно заручилася. Сон — реакція на це повідомлення. Ми вже знаємо [с. 99], що при багатьох сновиддях можна дуже легко вказати на якусь подію напередодні, котра стала спонукою до них, і сновидець без труднощів часто сам простежує цей зв'язок. Такого ж роду інформацію сновидиця сповістила й з приводу інших елементів явного сновиддя. Звідки, приміром, подробиця, що одна половина партеру була незайнята? Це згадка про реальну подію, що сталася минулого тижня. Вона надумала піти на театральну виставу і *завчасу* замовила квитки, так рано, що їй довелося ще й доплачувати. А прийшовши до театру, побачила, що її тривоги були даремні, бо *одна половина партеру майже порожня*. Вона не спізнилася б, купуючи квитки навіть у день вистави. Її чоловік не проминув нагоди покпити з неї через таку *поквапність*. Звідки походить один флорин п'ятдесят крейцерів? Зовсім іншого контексту, що не має нічого спільного з попереднім, але знову-таки з вісток минулого дня. Її зовиця дістала в подарунок від свого чоловіка сто п'ятдесят флоринів і, дурепа, притьмом побігла до ювеліра й викинула всі гроші на якусь прикрасу. Звідки три? Про це вона нічого не знає, якщо тільки не зважити на одну з її асоціацій: наречена, Еліза Л., лише на три місяці молодша за неї, тоді як вона сама вже майже десять років заміжня. А безглуздість купівлі трьох квитків, коли потрібно два? На це вона нічого не відповіла і взагалі відмовилась подавати дальші асоціації й довідки.

Однак у тих нечисленних уже поданих асоціаціях так багато матеріалу, що його досить, аби можна було відгадати латентні думки сновиддя. Нашу увагу привертає факт, що в твердженнях сновидиці не раз з'являються посилення на час, які й становлять те спільне, що об'єднує весь матеріал. Про квитки до театру вона подбала *надто рано, поквапилась*, тож мусила доплатити. Зовиця також *поспішила* віддати свої гроші ювелірові за якусь прикрасу, вона немов *змарнувала* щось. Якщо поєднати отак наголошені "надто рано", "поквапилась" із спонукою до сновид-

дя — вісткою, що всього на три місяці *молодша* за неї подруга тепер усе-таки знайшла собі пристойного чоловіка, і з лайливою критикою на адресу зовиці, мовляв, *безглуздо* так квапитись, то перед нами майже мимоволі постає споруда латентних думок, украй перекрученим заміником яких стало сновиддя:

“З мого боку було справжнім *безглуздом* так квапитись із заміжжям! На прикладі Елізи я бачу, що й пізніше могла знайти собі чоловіка”. (Поквапність виображується через турботи сновидиці про театральні квитки і через куплену зовицею прикрасу. Заміником заміжжя виступають відвідини театру). Такою, певне, була провідна думка, хоча ми, либонь, могли посуватися б і далі, проте з меншою певністю, бо аналіз у цих місцях мали б підпирати твердження сновидиці: “Я б у сто разів краще витратила ті гроші!” (Сто п’ятдесят флоринів у сто разів більше, ніж півтора). Коли замість грошей поставити посаг, це означало б, що чоловіка купують за посаг; отже, як прикраса, так і погані місця в театрі стояли б замість чоловіка. Ще бажанішим було б установити зв’язок між елементом “три квитки” і чоловіком [пор. с. 218], але так далеко наше розуміння ще не сягає. Ми лише визначили, що сновиддя виражає *зневажливу оцінку* її власного чоловіка і жалі, що вона так рано вийшла заміж.

Як на мене, ми, певне, радше заскочені і збентежені цим першим результатом тлумачення сновидь, ніж задоволені ним. Надто багато нового навалилося на нас — більше, ніж ми поки що спроможні засвоїти. А ми вже відчуваємо, що науці, яку нам може дати тлумачення цього сновиддя, ще не видно кінця. Тож спішімо сформулювати те, що вже напевне можна вважати за новонабуте знання.

По-перше: дивно, в латентних думках головний наголос припадає на елемент поквапності, натомість у явному сновидді саме про цей елемент немає згадки. Без аналізу ми б не здогадалися, що цей чинник відіграє якусь роль. Отже, видається ймовірним, що саме визначальна ідея, осереддя всіх неусвідомлених думок, не виявляється у явному сновидді. З огляду

на цей факт враження, яке справляє на нас усе сновиддя, мусить цілковито відмінитися. По-друге, у сновидді ми бачимо безглузде зіставлення: три квитки за півтора флорина; у думках сновиддя вгадуємо твердження: “Було безглуздя (так рано віддаватися)”. Чи можна довести тезу, ніби думка “Було безглуздя” виображується у явному сновидді саме через уведення до нього якогось безглуздового елемента? По-третє: порівняльний підхід показує, що відносини між явним і латентним елементами аж ніяк не прості, не такі, що один явний елемент завжди заступає якийсь латентний. Це радше відносини двох різних таборів, один явний елемент може заступати кілька латентних, а один латентний елемент можуть репрезентувати кілька явних [пор. с. 168].

Про сенс сновиддя і про ставлення сновидиці до нього теж можна було б сказати чимало несподіваного. Дама цілком погоджується з тлумаченням, але чудується йому. Вона не усвідомлювала, що так низько поціновувала свого чоловіка; вона навіть не знає, чому в неї така зневага до нього. Отже, в цьому є ще чимало незрозумілого. Я щиро переконаний, що ми ще не зовсім готові до тлумачення сновидь і передусім потребуємо дальших пояснень та готувань.

Лекція 8

ДИТЯЧІ СНОВИДДЯ

Вельмишановне товариство! У нас склалося враження, ніби ми просунулись надто швидко, — відступімо ж трохи назад. Перше ніж братися до останньої спроби подолати труднощі перекручення сновидь із допомогою нашої техніки, ми казали [с. 90], що найкраще було б обійти їх, обравши для тлумачення сновиддя, в котрих або немає перекручення, або воно вкрай незначне, — звісно, якщо є такі сновиддя. При цьому ми знову відступаємо від справжньої історії розвитку наших знань [пор. с. 75], бо насправді лише після послідовного застосування нашого методу інтерпретації і після вичерпного аналізу перекручених сновидь ми помічаємо, що є й такі сновиддя, де перекручення нема.

Сновиддя, що їх ми шукаємо, трапляються в дітей²⁷. Вони короткі, ясні, зв'язні, зрозумілі і недвозначні, а проте це безперечні сновиддя. Лишень не думайте, ніби всі дитячі сновиддя саме такі. Перекручення сновидь починається в дітей досить рано, відомо, що декотрі сновиддя п'яти-, восьмирічних дітей уже мають усі характерні ознаки пізніших сновидь. Та коли обмежити вік, почавши з перших виявів психічної діяльності і закінчивши чотири- або п'ятирічними дітьми, ми відкриємо цілу низку сновидь, які слід називати інфантильними; такі сновиддя часом трапляються і в дітей старшого віку; ба навіть у дорослих за певних умов можуть траплятися сновиддя, які нічим не відрізняються від типово інфантильних.

Розглянувши дитячі сновиддя, ми зможемо з більшою легкістю та певністю зробити висновки про справжню природу сновидь, і сподіваємось, що ті висновки будуть вирішальні і слушні для всіх типів сновидь.

²⁷ [У "Traumdeutung" нема окремого розділу, присвяченого дитячим сновиддям. Фройд розглядає їх у третьому розділі, що в ньому є й приклади, наведені тут].

1. Для розуміння цих сновидь не потрібно ніякого аналізу, ніякого застосування техніки. Навіть не треба розпитувати дитину, що переказує свій сон. Зате потрібно трохи знати її життя. Якісь переживання попереднього дня завжди проявляють сновиддя. Сновиддя — це реакція психіки в стані сну на ті денні переживання.

Розгляньмо кілька прикладів, що на них ми б зіперли наші далші висновки.

а) Хлопчик, котрому рік і десять місяців, вітаючи когось із днем народження, має подарувати кошачок із вишнями. Він робить це вельми неохоче, хоча йому пообіцяли, що трохи тих вишень дістанеться і йому. Другого дня він розповідає свій сон: *“Герман поїв усі вишні”*.

б) Дівчинка, котрій три роки і три місяці, вперше подорожувала озером. Коли човен пристав до берега, вона не хоче з нього виходити і гірко плаче. Для неї водна прогулянка вочевидь проминула надто швидко. Наступного ранку вона каже: *“Сьогодні вночі я плавала по озеру”*. Цілком можна висувати, що ця подорож тривала довше.

в) Хлопчика, котрому п'ять років і три місяці, взяли на екскурсію в Ешернталь біля Гальштата²⁸. Він чув, що Гальштат лежить біля підніжжя Дахштайна, і виявив дуже велику цікавість до тієї гори. З будинку в Аусзе відкривалася чудова панорама Дахштайна, а в підзорну трубу можна було розгледіти Симонову хижку на його вершині. Дитина не раз намагалася побачити її крізь вічко труби, проте ніхто не знав, чи їй пощастило в цьому. Екскурсія почалася в настрої радісного сподівання. Тільки-но перед очима з'являлася нова гора, хлопчик запитував: *“Це вже Дахштайн?”* Оскільки йому весь час відповідали негативно, він дедалі похмурнішав, а зрештою й зовсім замовк і не захотів піднятися разом з усіма до невеличкого водоспаду. Гадали, ніби хлопчик дуже втомився, але наступного ранку він щасливо оголосив: *“Сьогодні мені приснилося, що ми були в Си-*

²⁸ [У горах Зальцкамергут].

моповій хижці". Отже, участь в екскурсії він узяв саме з такою надією. З подробиць він сповістив тільки те, що чув напередодні: "Треба підніматися вгору сходами шість годин".

Цих трьох сновидь досить, аби забезпечити нас потрібною інформацією.

2. Ми бачимо, що ці дитячі сновиддя не безглузді: це зрозумілі, повновартісні психічні акти. Пригадайте те, що я подавав вам як погляди медицини на сновиддя, а також порівняння з невірними пальцями, що перебігають по клавішах піаніно [с. 79]. Не можна не помітити, як гостро суперечать таким уявленням ці дитячі сновиддя. Та найдужче дивує те, що саме в дитини під час сну відбуваються повновартісні психічні дії, тоді як дорослий у тому самому стані задовольняється спазматичними реакціями. Крім того, ми маємо всі підстави вважати, що сон у дитини кращий і глибший.

3. У цих сновиддях немає перекручення, і тому вони не потребують тлумачення. Явний і латентний зміст тут збігаються. Отже, *перекручення не властиве природі сновидь*. Гадаю, після такого твердження у вас камінь спаде з серця. Але, докладніше вивчивши ці сновиддя, ми змушені визнати, що й у них є певне перекручення, невелика різниця між явним змістом сновиддя і його латентними думками.

4. Дитяче сновиддя — це реакція на денне переживання, що залишило по собі якісь жалі, якесь прагнення, невдоволене бажання. У сновидді ми бачимо безпосереднє, пряме справдження тих бажань. Згадайте наші пояснення про роль зовнішніх і внутрішніх соматичних подразників, що порушують сон і спричиняють сновиддя [с. 84—85]. Тоді ми познайомились із твердо установленими фактами, але таким способом можна пояснити тільки вкрай невелику частину сновидь. У дитячих сновиддях ніщо не вказує на вплив таких соматичних подразників, і помилитися тут неможливо, бо сновиддя цілком зрозумілі і їх можна охопити в цілості. Але через це нам не слід відкидати погляду, що в етіології сновидь певну роль відіграють подразники. Можна лишень запита-

ти, яким чином ми забули напочатку, що, крім соматичних подразників, які порушують сон, є ще й психічні? Адже знаємо, що саме вони спричиняють те збудження, яке найчастіше призводить до порушення сну в дорослих, бо ці подразники не дають їм досягти потрібного для засинання психічного стану, тобто не дають відвернути інтереси від зовнішнього світу. Людина не хоче переривати свого життя, вона радше й далі працювала б над тим, що її цікавить, і через те не спить. Отже, для дитини таким психічним подразником, що порушує сон, є невдоволене бажання, на яке вона реагує сновиддям.

5. Звідси нам найкоротша дорога до висновку про функцію сновидь. Якщо сновиддя — реакція на психічний подразник, його роль полягає в тому, щоб погамувати подразнення, позбутися його, аби сон тривав далі. Ми ще не знаємо механізму погамування таких подразнень, але вже бачимо, що сновиддя *не порушує сну*, в чому його схильні звинувачувати, а *охороняє його, усуваючи подразники, які порушують сон*. Щоправда, ми вважаємо, ніби краще спимо, коли не бачимо сновидь, але це хибний погляд; насправді, якби не було сновидь, ми б узагалі не спали, саме їм ми завдячуємо свій добрий сон. Сновиддя, звичайно, неминуче трохи нам заважають — так само як і сторож не може не створити невеликого шуму, проганяючи порушника спокою, що своїм галасом міг би нас розбудити.

6. Бажання — це збудник сновидь, а задоволення тих бажань становить зміст сновиддя — ось у чому головна прикмета сновидь. Ще одна стала риса сновидь така: вони не просто виражають ту або ту думку, а виображують це бажання вже виконаним у формі галюцинаторного переживання²⁹. “Я б хотіла плисти по озеру” — ось бажання, яке збуджує сновиддя, а зміст сновиддя такий: “Я пливу по озеру”. Отже, і в таких простих дитячих сновиддях уже є

²⁹ [Дві “головні риси” або “найзагальніші характеристики сновидь”, що їх далі розглядає Фройд, — не те саме, що й “спільні риси всіх сновидь”, про які йдеться в 5-й лекції, с. 80].

різниця між явним і латентним змістом, існує перекручення: *думку заступає переживання*. При тлумаченні сновидь передусім слід зважати саме на цю підміну. Якщо таку підміну вважати за найзагальнішу характеристику сновидь, то вже згаданий нами фрагмент сну [с. 115] — “Я бачив, як мій брат ставить якийсь паркан” — слід тлумачити не як “мій брат обмежує себе в коштах”, а як “Я хочу, щоб мій брат обмежував себе в коштах, мій брат повинен обмежувати себе”. З обох уже сформульованих характеристик сновиддя друга вочевидь має більше шансів, що її визнають без спротиву, ніж перша. Тільки з допомогою дальших широких досліджень можна напевне визначити, що збудником сновиддя завжди виступає бажання, а не турбота, намір чи докір; проте зостається незмінною друга характеристика, а саме: сновиддя не просто відтворює подразник, а через своєрідне переживання усуває його, тамує, задовольняє.

7. У зв'язку з цими характеристиками сновиддя можна знову розглянути порівняння сновиддя з хибними діями. В хибних діях ми розрізняємо порушувальну тенденцію і порушувану [с. 55], сама хибна дія — компроміс між ними обома. В цю схему вкладається і сновиддя. Порушена тенденція в цьому випадку — не що інше, як потреба спати. На місце порушувальної тенденції тут стає психічний подразник, скажімо, бажання, що вимагає задоволення, бо поки що нам не відомі інші психічні подразники, які порушують сон. Отже, сновиддя — теж компроміс. Людина спить, а водночас переживає задоволення свого бажання; людина задовольняє своє бажання, а водночас і далі спить. Кожен із цих процесів почасти зазнає успіху, а почасти — невдачі.

8. Пригадайте, що колись [с. 91—92] ми сподівалися знайти шлях до розуміння проблеми сновидь, зіпершись на факт, що окремі вкрай прозорі витвори уяви мають назву “снів наяву”. Так-от, сні наяву — це справді здійснення бажань, здійснення честолюбних і еротичних пожадань, що нам добре знайомі; проте цього ми досягаємо тільки подумки і, хоч як яскраво

уявляємо, таке здійснення ніколи не набуває форми галюцинаторних переживань. Отже, з двох головних рис сновидь при снах наяву зостається найнепевніша, натомість друга риса, що для неї потрібен сонний стан, бо вона, коли ми не спимо, не виявляється, цілком відпадає. І в самій мові ми спостерігаємо натяк, що справдження бажань становить головну прикмету сновидь. До того ж якщо сновидне переживання — тільки ще одна відміна уявлюваної вистави, безпосередньо уможливлена сонним станом, тобто “нічний сон наяву”, то вже зрозуміло, як процес виникнення сновиддя може погамувати подразник, що діє вночі, й дати вдовolenня, бо і сни наяву дуже тісно пов’язані з удовolenням, і тільки через це люди вдаються до них.

Але, крім того, є й інше мовне свідчення, що вказує на це саме. Всім вам відоме таке прислів’я: “Якщо свині сняться жолуді, гусці — кукурудза”. Або: “Що сниться курці? Просо”. Як бачимо, прислів’я сягають іще глибше, ніж ми, спускаються від дітей до тварин і проголошують, що зміст сновиддя полягає в задовolenні якоїсь потреби. Чимало усталених мовних зворотів нібито потверджують цю думку, як-от “прекрасний, мов сон”, “мені про таке й не снилося”, “такого я не уявляв собі навіть у найсміливіших снах”. Отже, мовні звороти виказують очевидну небезсторонність. Звісно, є страшні сновиддя і сновиддя з прикритим або нецікавим змістом, але вони не породили ніяких ідіом. Ми, правда, говоримо про “погані” сни, але просто “сон” усе-таки означає в нашій мові втішене задовolenня бажань. Таж немає прислів’їв, які б запевняли, ніби свині або гусці сниться, як їх ріжуть!

Звичайно, було б незбагненним, якби автори, що пишуть про сновиддя, не завважили, що сновиддям притаманне задовolenня бажань. Навпаки, це вони помічали дуже часто, але жоден з них і в гадці не мав надати цій особливості загального характеру і зробити її наріжним каменем тлумачення сновидь. Неважко здогадатися, що перешкодило їм у цьому, і згодом ми розглянемо це питання.

А тепер погляньте, скільки інформації ми майже без труднощів здобули, звернувшись до дитячих сновидь! Ми дізналися, що сновиддя виконує функцію охоронця сну; що його зумовлюють дві конкурентні тенденції, причому одна з них — потреба спати — незмінна і стала, а друга прагне погамувати якийсь психічний подразник; що сновиддя — важливий психічний акт і його двома головними рисами є задоволення бажань і галюцинаторні переживання. А тим часом можна вже майже забути, що ми вивчаємо психоаналіз. Окрім проведення паралелей із хибними діями, наша робота не мала якогось осібного психоаналітичного відбитку. Кожен психолог, що нічого не знає про психоаналітичні гіпотези, погодився б із таким поясненням дитячих сновидь. Чому жоден з них не зробив цього досі?

Якби всі сновиддя належали до інфантильного типу, наша проблема була б розв'язана, наше завдання — виконане, і не треба було б ні розпитувати сновидця, ні посилатися на неусвідомлене, ні вдаватися до методу вільних асоціацій. А тепер очевидно, що саме в цьому напрямі нам і слід провадити далі свою роботу. Ми вже не раз переконувались: характеристики, що їх ми були схильні вважати за загальні, згодом потверджувались тільки щодо певних типів і обмеженої кількості сновидь. Тому тепер нам потрібно пересвідчитись, чи загальні характеристики, виснувані з дитячих сновидь, тривкіші, ніж попередні, чи слушні вони й для неясних сновидь, у явному змісті яких не можна добачити жодних зв'язків із бажаннями, що zostалися після минулого дня. Ми гадаємо, що ці, інші сновиддя зазнають іще більшого перекручення і тому не слід одразу братися пояснювати їх. Крім того, ми здогадуємось, що для пояснення таких перекручень нам придасться психоаналітична техніка, без якої можна було обійтися, витлумачуючи дитячі сновиддя.

Є, проте, ще один клас сновидь, які не зазнають перекручень і в яких, як і в дитячих сновиддях, дуже легко розпізнати задоволення бажань. Це сно-

виддя, що їх протягом усього життя спричиняють могутні фізіологічні потреби: голод, спрага, статевий потяг; тут перед нами задоволення бажань як реакція на внутрішнє соматичне подразнення. Приміром, у дівчинки, вік якої один рік і сім місяців, я зареєстрував сновиддя, що складалося зі своєрідного меню з додатком її власного ім'я (*Анна Ф., суніци, полуниці, яєшня, каша*) і було реакцією на день вимушеного голодування внаслідок розладу травлення, спричиненого якраз тими ягодами, що двічі являлись уві сні. Водночас її бабусі — в сумі їм обом уже виповнилося сімдесят років — того самого дня теж довелося голодувати, бо їй не давала спокою мандрівна нирка, і вночі їй приснилося, ніби її запросили в гості й пропонували там найласіші шматки. Спостереження на в'язнях, яких морили голодом, і на людях, що в подорожах та експедиціях зазнавали всіляких злигоднів, показують, що за таких обставин їм увесь час сниться, ніби вони задовольняють свої потреби. Приміром, Отто Норденшельд у своїй книжці "Антарктика" (1904 р.) пише про команду, яка зимувала разом з ним (т. 1, с. 336 f.): "Наші сні дуже виразно свідчили про наші найпотаємніші думки, ще ніколи наші сновиддя не були такі яскраві й численні, як тепер. Навіть ті наші товариші, котрим звичайно сні снилися дуже рідко, тепер щоранку, коли ми обмінювались останніми здобутками в тому світі фантазії, розповідали довгі історії. В усіх сновиддях ішлося про зовнішній світ, що лежав так далеко від нас, але часто траплялись і такі, які стосувались наших теперішніх обставин... їжа й питво були зрештою віссю, круг якої найчастіше обертались наші сновиддя. Один з нас, котрому вночі найбільше щастило ходити на пишні учти, страшенно тішився, коли вранці міг розповісти нам, що спожив обід із трьох страв; іншому снівся тютюн, цілі гори тютюну; ще іншому — корабель, що під усіма вітрилами впливав на чисту від криги воду. Заслуговує на згадку ще один сон: приходив листоноша з листами і докладно пояснював, чому так довго барилися листи: він неправильно адресував їх, і тільки з дуже

великим клопотом йому пощастило повернути їх назад. Звичайно, відбувались у снах і інші неможливі речі, але в усіх сновиддях — як і в тих, що я бачив їх сам, так і в тих, що про них я чув, мене вражав брак фантазії. Якби ми записали ті всі сновиддя, вони б становили великий інтерес для психології. Неважко уявити, як чекали ми сну, бо кожному з нас він пропонував те, чого ми найдужче прагли". Ось ще одна цитата, з Дюпреля [1885, 231]: "Мунго Паркові, що під час однієї експедиції до Африки майже помирав від спраги, безперестанку снилися багаті на воду долини і луки його батьківщини. Тренкові, вимореному голодом у шанцях під Магдебургом, снилися щедрі трапези, а учасникові першої експедиції Франкліна Джорджеві Бекові, коли він після страшних знегод мало не помирав з голоду, всякчас снилися ситі обіди". Тому, хто після спожитої вечері зі щедро приправлених страв уночі відчує спрагу, ще й як може приснитися, ніби він п'є. Звичайно, втишити сильний голод чи спрагу через сновиддя — неможлива річ; після таких сновидь людина прокидається зі спрагою і мусить іти на пошуки справжньої води. Практична вага сновиддя в цьому випадку невелика, та все ж очевидно, що його мета полягала в тому, аби захистити сон від подразника, який спонукав прокинутись і діяти. Коли інтенсивність таких фізіологічних потреб невелика, сновиддя, що нібито задовольняють їх, часто виконують свої функції.

Коли виникає статевий подразник, сновиддя так само задовольняє його, але при цьому виявляються особливості, на які варто звернути увагу. Оскільки статевому інстинктові певною мірою притаманна більша незалежність від об'єкта, ніж голодові чи спразі, задоволення у сновидді з полюцією може стати реальним, а внаслідок певних труднощів у відносинах з об'єктом (про них ми скажемо згодом) дуже часто трапляється, що це реальне задоволення все-таки часто поєднане з неясним або перекрученим змістом сновиддя. Ця властивість сновидь із полюціями обертає їх, як зауважив О. Ранк [1912 а], на цілком придатний об'єкт для вивчення перекручення

сновидь. До того ж в усіх сновиддях, спричинених потребами і властивих дорослим людям, окрім самого задоволення, є й щось інше, що походить з чисто психічних джерел подразнення, і для його розуміння потрібне тлумачення.

До речі, ми аж ніяк не стверджуємо, ніби збудовані за інфантильним типом сновиддя з задоволенням бажань трапляються в дорослих лише як реакції на вже названі імперативні потреби. Адже нам відомі ще й короткі та ясні сновиддя цього типу, спричинені певними домінантними ситуаціями, отже, безперечно породжені психічними подразниками. Приміром, сні нетерпіння, коли хто надто переймається готуванням до подорожі, до важливої для нього театральної вистави, до лекції або візиту, і йому сниться, ніби всі його сподівання справдилися завчасу, тобто за ніч до реальної події він уже досягає мети своєї подорожі, відвідує театр, розмовляє з приятелем, котрого мав навідати. Або, цілком слушно так названі, комфортні сні, коли людині, що хоче ще спати, сниться, ніби вона вже підвелася, вмивається або сидить у школі, тоді як насправді вона й далі спить, охочіше прокидаючись уві сні, ніж у реальному житті. Бажання спати, що, як ми дізналися, щоразу бере участь в утворенні сновидь, у цих сновиддях проступає явно і постає як справжня причина їхнього виникнення. Потреба спати з цілковитим правом стає поряд з іншими могутніми фізіологічними потребами.

Зараз я покажу вам репродукцію картини Швінда з галереї Шака в Мюнхені. Подивіться, як правильно зрозумів художник постановку сновиддя з домінантною ситуації. Полотно називається "Сон в'язня" і зображує не що інше, як його визволення. Просто чудово, що вихід на волю має відбутися через вікно, бо звідти падає промінь світла — світловий подразник, що уриває сон ув'язненого. Їноми, стоячи один над одним, звичайно ж, репрезентують ті послідовні позиції, що їх приймав би сам в'язень, вибираючись до вікна, і, якщо я не помиляюсь, приписуючи митцеві завелику зумисність, найвищий із гномів, що

вже перепилює грати, тобто робить те, чого прагнув би й сам в'язень, трохи скидається на нього.

Я сказав, що в усіх інших сновиддях, окрім дитячих і сновидь інфантильного типу, як перешкода на нашому шляху постає перекручення сновидь. Не можна відразу запевнити, що й у них, як ми припускаємо, йдеться про задоволення бажань; з їхнього явного змісту незмога виснувати, якому психічному подразникові вони завдячують своє виникнення, не можна довести, що вони, як і решта сновидь, намагаються усунути або погамувати ті подразники. Отже, їх слід тлумачити, тобто перекладати, повернути назад процес перекручення, явний зміст замінити латентним — тільки тоді можна напевне стверджувати, що знання, виснувані з інфантильних сновидь, можуть претендувати на слушність щодо всіх сновидь.

Лекція 9

ЦЕНЗУРА СНОВИДЬ

Вельмишановне товариство! Про виникнення, природу і функцію сновидь ми вже дізналися з вивчення дитячих сновидь. Сновиддя — це засоби усунування через галюцинаторне задоволення психічних подразників, що порушують сон. Щоправда, зі сновидь, властивих дорослим людям, ми можемо пояснити всього одну групу — ті, що їх ми означили як сновиддя інфантильного типу. Як воно там у інших сновиддях, ми ще не знаємо, до того ж і не розуміємо їх. Але поки що ми вже здобули результат, вагу якого не слід недооцінювати. Кожного разу, коли сновиддя нам цілком зрозуміле, з'ясовується, що воно є галюцинаторним задоволенням бажань. Такий збіг не може бути випадковим чи несуттєвим.

Щодо сновидь іншого типу ми [с. 107], спираючись на різні міркування і на аналогію з нашим розумінням хибних дій, припустили, що вони є перекрученим заміном невідомого нам змісту, і спершу треба виявити саме його. Тож наше наступне завдання — дослідити і зрозуміти перекручення сновидь.

Перекручення сновидь — це те, внаслідок чого сновиддя видається нам дивним і незрозумілим. Ми прагнемо вивчити його зусебіч, дізнатися, по-перше, що його спричиняє, яка динаміка його виникнення; по-друге, що воно робить, і, нарешті, як воно це робить. Крім того, можна додати, що перекручення сновидь — наслідок роботи сновиддя. Згодом ми опишемо роботу сновиддя і подивимось, які сили в ній діють³⁰.

А тепер послухайте про ще один сон. Його описала дама, відома в психоаналітичних колах³¹, і, за її словами, він приснився високоосвіченій і шанованій літній жінці. Але його не проаналізовано, і наша референтка зауважила, що він узагалі не потребує психо-

³⁰ [Роботу сновиддя розглянуто в 11-й лекції].

³¹ Пані доктор фон Гуг-Гельмут [1915].

аналітичного тлумачення. Сновидиця також ніяк не пояснювала сон, зате осудила, і так осудила, немов розуміла, що він означає. “Уявіть собі, — обурювалась вона, — така безглузда гидота сниться п’ятдесятирічній жінці, що в неї день і ніч тільки й думки про свою дитину!”³²

А ось і цей сон про “любовні послуги”. “Жінка заходить до першого військового шпиталю і каже вартовому біля брами, що їй треба поговорити з головним лікарем... (називає незнайоме їй прізвище), бо вона хоче запропонувати шпиталю свої послуги. При цьому вона наголошує на слові “послуги”, тож унтер-офіцер зразу здогадується, що йдеться про “любовні” послуги. Оскільки жінка вже пристаркувата, вартовий пропускає її після деяких вагань. Замість іти до головного лікаря жінка потрапляє до просторої і темної кімнати, в якій навколо довгого столу стоїть і сидить чимало офіцерів та військових лікарів. Зі своєю пропозицією вона звертається до одного капітана медичної служби, і той після кількох слів уже зрозумів її. Слова, з якими жінка зверталась у сновидді, такі: “Я і багато інших віденських жінок та дівчат готові, нікого не вирізняючи, всім солдатам і офіцерам...” Далі в сновидді йшло мурмотіння. З почасти збентежених, а почасти злостивих облич офіцерів вона побачила, що всі присутні правильно зрозуміли її слова. Тоді дама повела далі: “Я знаю, що наша пропозиція видається вам дивною, але вона йде від щирого серця. Солдата на фронті теж не запитують, хоче він гинути чи ні”. На хвилину запанувала гнітюча мовчанка. Потім той капітан одноруч обійняв її за талію і сказав: “Ласкава пані, припустімо, що й справді дійде до того...” (Мурмотіння). Вона вивільнилась від його руки з думкою: “Всі вони однакові”, і відповіла: “Господи, я вже літня жінка, і, гадаю, такого зі мною не станеться. Тільки треба зважати на одну обставину: ша-

³² [Точилася перша світова війна, і син тієї жінки був на фронті].

нувати вік, щоб якась літня жінка і молоденький солдатик не могли... (мурмотіння); це було б неподобство". Капітан промовив: "Я все зрозумів". Декілька офіцерів, серед них і той, що колись замолоду залицявся до неї, гучно розреготались, і дама захотіла, щоб її провели до знайомого їй головного лікаря, аби вона могла все як слід залагодити. При цьому її вразило те, що вона не знає його ім'я. Проте капітан із великою чемністю й шанобою сказав, що їй треба піднятися на другий поверх, показавши дуже вузькі залізні кручені сходи, які прямо з цієї кімнати вели на верхні поверхи. Піднімаючись, вона чула, як один з офіцерів вимовив: "Це грандіозна постанова, і байдуже, молода ця жінка чи стара — слава їй!"

З почуттям, що вона лише виконує свій обов'язок, жінка стала безкінечно підійматися сходами.

Протягом кількох тижнів цей сон повторювався ще двічі і — як зауважила дама — з незначними, цілком неістотними змінами".

Хід сновиддя відповідає плинові снів наяву: воно уривається лише в кількох місцях, і чимало подробиць у його змісті можна було б з'ясувати, розпитавши сновидицю, чого, як ви знаєте, не зроблено. Але найдивніше і найцікавіше для нас те, що сновиддя має чимало прогалин, — прогалин не в спогадах, а в змісті. В трьох місцях зміст ніби затертий; фрази, в яких трапляються ці прогалини, уриваються мурмотінням. Оскільки ніякого аналізу не додано, ми, власне, не маємо права висловлюватись про сенс сновиддя; проте є певні вказівки, з яких можна щось виснувати, приміром, слова "любовні послуги"; але насамперед ми помічаємо, що уривки розмови, які безпосередньо передують мурмотінню, можна доповнити, і ті доповнення будуть цілком однозначні. Коли це зробити, зміст сновиддя полягатиме у фантазії: сновидиця, виконуючи патріотичний обов'язок, готова запропонувати свою особу для задоволення сексуальних потреб військових незалежно від рангу — як солдатів, так і офіцерів. Але ж це вкрай непристойна

річ, зразок безсоромної лібідозної фантазії — проте в сновидді вона не постає. Саме там, де обставини вимагають признання в цьому, в явному сновидді йде невиразне мурмотіння, немов щось уже втрачене або згнічене.

Сподіваюсь, вам уже очевидний висновок, що саме непристойність цих місць стала мотивом їхнього згнічення. І де ви бачите паралель до цього явища? В теперішні часи шукати її десь далеко нема потреби, візьміть до рук будь-яку політичну газету, і ви побачите, як то тут, то там у тексті щось пропущене й замість слів біліє папір. Ви знаєте, що це робота газетної цензури. На цих тепер уже пустих місцях стояло щось таке, що не сподобалось високопоставленим цензорам, і тому вони вилучили ті фрази. А ви, певне, гадаєте, що жаль, бо то були найцікавіші, “найпікантніші” місця.

Цензура іноді працює з іще не готовими фразами. Адже автор передбачає, до яких місць може присікати цензура, і завбачливо пом'якшує їх, трохи змінює їх або задовольняється натяками й кивками на те, що, власне, йому кортіло написати. Тоді на аркуші немає жодних пропусків, але з огляду на описовість зворотів і неясність вислову ми здогадуємось, що, пишучи, автор зважав на цензуру.

Ну, а тепер твердо тримаймося цієї паралелі. Ми стверджуємо, що й ці, випущені або заступлені бурмотінням фрази у сновидді стали жертвою цензури. Ми прямо говоримо про *цензуру сновидь* і почасти приписуємо їй перекручення сновидь. Скрізь, де в явному змісті сновиддя є прогалини, відповідальність падає на цензуру. Можна піти навіть далі і вбачати втручання цензури всюди, де в спогадах серед ясних і виразних елементів сновиддя трапляється якийсь дуже слабкий, невизначений і сумнівний. Можна заперечити, що цензура лише зрідка діє так неприховано, так наївно, як у випадку зі сновиддям про “любовні послуги”. Цензура й справді набагато частіше діє іншим способом, тобто замість прямого вислову вдається до пом'якшень, алюзій, натяків.

До третього способу дій цензури сновидь я не можу навести паралелей із царини газетної цензури, але саме цей спосіб я можу продемонструвати на єдиному досі проаналізованому прикладі сновиддя. Згадайте сон про “три погані театральні квитки за півтора флорина” [с. 116]. Серед латентних думок цього сновиддя на передньому плані стоїть елемент “поквапно, надто рано”. Це означає: “Було безглуздом так рано віддаватись”, — і не меншою дурницею було так рано купувати театральні квитки, смішно, що зовиця так *похапцем* процвиндрила свої гроші, купивши за них якусь прикрасу. Цей центральний елемент думок сновиддя ніяк не виявляється у явному сновидді: тут уся дія обертається навколо відвідин театру й купування квитків. Через оцей зсув акцентів, перегрупування елементів змісту явне сновиддя стало таким несхожим на латентні думки сновиддя, що ніхто й не припускає, ніби ті думки ховаються за тим змістом. Такий зсув акцентів — головний засіб перекручення сновидь, і саме завдяки йому сновиддя набирає отієї чужості, через яку сам сновидець не хоче визнавати його за витвір своєї психіки.

Пропуски, зміни, перегрупування матеріалу — ось способи дії цензури сновидь і засоби перекручення сновидь. А сама цензура сновидь — причина або одна з причин перекручення сновидь, що його ми тепер досліджуємо. Зміни і перебудови матеріалу звичайно об’єднують під спільною назвою “зсув”.

Після цих зауважень про діяльність цензури сновидь звернімося тепер до її динаміки. Сподіваюсь, вираз “цензура сновидь” ви не сприймете надто антропоморфічно і не уявлятимете собі цензора сновидь як малого суворого чоловічка або духа, що мешкає в якійсь комірчині мозку й там виконує свої функції; не треба розуміти його й надто локально, тобто гадати, ніби є якийсь “мозковий центр”, звідки й походить той цензорський вплив, який припиниться, коли пошкодити чи видалити центр. Для нас це поки що лише придатний термін, що добре відображує

динаміку процесу. Він нітрохи не заважає нам запитати, які тенденції спричиняють цей вплив і проти яких тенденцій він спрямований; не приголомшить нас і вістка, що раніше ми вже натрапляли на цензуру сновидь, проте, мабуть, не розпізнавали її.

Такий випадок і справді був. Пригадайте, як нас приголомшили наслідки, коли ми почали застосовувати техніку вільних асоціацій. Там ми відчули, що наші намагання дібратися від елемента сновиддя до неусвідомленого елемента, який, власне, був замінений цим першим, натикаються на опір [с. 110]. Сила цього опору, казали ми, варіюється, одного разу він може бути величезним, другого — вкрай мізерним. У цьому другому випадку для тлумачення нам потрібно підібрати всього декілька проміжних ланок; та коли опір великий, нам треба йти довгими ланцюжками асоціацій, що заводять нас дуже далеко від елемента сновиддя, і по дорозі ми змушені долати всі труднощі, які постають у вигляді критичних заперечень проти тих або тих асоціацій. Те, що при тлумаченні постає перед нами як опір, у роботі сновиддя з'являється як цензура сновидь. Опір тлумаченню — це лише об'єктивація цензури сновидь. А ще він доводить нам, що сила цензури, яка перекручує сновиддя, на цьому не виснажується, вона не згасає, а існує як стала інституція, мета якої — зберегти вже наявне перекручення. Крім того, і опір змінює свою силу при тлумаченні кожного окремого елемента, і спричинене цензурою перекручення має різний ступінь вияву для кожного окремого елемента в тому самому сновидді. Коли порівняти явне і латентне сновиддя, видно, що в явному змісті сновиддя окремі латентні елементи цілком усунені, інші більш-менш змінені, ще інші переходять у нього зовсім незмінені, а то навіть іще й посилені.

Наша мета, проте, — дослідити, які тенденції спричиняють цензуру і проти яких тенденцій вони її спрямовують. На це головне питання для розуміння сновидь, а може, й усього людського життя, буде легко відповісти, коли розглянути ту низку сновидь, які нам пощастило розтлумачити. Тенденції, які

спричиняють цензуру, — це ті, що їх схвалить тверезий глузд сновидця, коли той не спатиме, ті, що з ними сновидець відчує свою єдність. Не майте сумніву, що, відкидаючи цілком правильно проведене тлумачення власного сновиддя, ви це чините з тих самих мотивів, котрі породжують цензуру, призводять до перекручення сновидь і спричиняють необхідність тлумачення. Подумайте про сновиддя нашої п'ятдесятирічної дами. Вона гадає, ніби її сон, навіть іще не тлумачений, просто мерзенний, і, напевне б, іще дужче обурилась, якби пані доктор фон Гуг [-Гельмут] сказала їй що-небудь про його неспростовний сенс; саме цей осуд призвів до того, що в даному сновидді всі непристойні місця заступлено мурмотінням.

Тенденції, проти яких спрямована цензура сновидь, слід описувати передусім із позицій самої цензури. В такому разі ми спроможні лише сказати, що всі вони безперечно гідні осуду, непристойні з погляду етики, естетики та громадського життя, такі, що про них людина не зважається й думати, а якщо й думає, то з огидою. А насамперед ці цензуровані бажання, репрезентовані у сновидді в перекрученій формі, — вияви безмежного й безоглядного егоїзму. В кожному сновидді наперед виходить власне Я і грає в ньому головну роль, навіть якщо у явному змісті воно тямить добре маскуватися. Цей сасро егоїсто сновидь, звичайно ж, пов'язаний із психічним станом, доконечним для сну, тобто відвертанням інтересів від усього зовнішнього світу³³.

Я, позбавлене всіх етичних пут, відчуває свою єдність з усіма забаганками статевого потягу — з тими, що давно вже засуджені нашим естетичним вихованням, і тими, що суперечать усім обмеженням, які накладає на нас мораль. Потяг до втіхи — або, як ми кажемо, лібідо — без усяких стримувань обирає свої об'єкти, а найлюбіше — заборонені. Не тільки чужих дружин, а насамперед інцестуозні об'єкти,

³³ [Твердження, що всі сновиддя егоїстичні, Фройд обмежує в примітці, доданій 1925 р. до "Traumdeutung" (1900 a; Studienausgabe, Bd. 2, S. 274, Anm. 2)].

що їх усе людство цілком одностайно вважає за священні: в чоловіків — матір і сестру, а в жінок — батька і брата (сновиддя нашої п'ятдесятирічної дами також інцестуозне, її лібідо безперечно спрямоване на власного сина). Жадання, які, на нашу думку, чужі людській натурі, виявляються досить сильними, аби породити сновиддя. Без жодних меж лютує ще й ненависть. Бажання помститися, заподіяти смерть найближчим, найдорожчим у житті особам — батькам, братам і сестрам, чоловікам і дружинам, власним дітям — аж ніяк не дивина. Ці цензуровані бажання немов виходять із справжнього пекла; коли ми не спимо і дізнаємось про наслідки тлумачення, ніяка цензура проти них не здається нам надто суворою.

Але через цей лихий зміст не докоряймо самому сновиддю. Не забувайте, що в нього безневинна, ба навіть корисна функція — берегти сон від порушень. Уся та гидота нітрохи не притаманна самій природі сновидь. Адже ви знаєте: є сновиддя, що їх можна вважати за певне задоволення цілком виправданих бажань і гострих фізіологічних потреб. Проте ці сновиддя позбавлені всякого перекручення; вони його просто не потребують, бо виконують свою функцію, не зачіпаючи етичних та естетичних тенденцій Я. Пам'ятайте ще й те, що перекручення сновидь прямо пропорційне двом чинникам. З одного боку, воно тим більше, чим лихіше цензуроване бажання, а з другого — тим більше, чим суворіші на той час вимоги цензури. Отож дівчина, яка дістала святенницьке, суворе виховання, матиме безжальну цензуру, що перекручуватиме сновидні збудження, котрі лікар визнає за дозволені невинні лібідозні бажання, і сама сновидиця років через десять буде про них тієї ж думки.

Зрештою, ми ще не зайшли так далеко, щоб обурюватись результатами нашого тлумачення сновидь. Я гадаю, що ми його до пуття ще й не розуміємо, але передусім слід захистити його від певних можливих закидів. Адже знайти, за що вчепитися, дуже легко. Ми підступали до тлумачення сновидь із за-своєними раніше гіпотезами [с. 93—95], що сновиддям

загалом притаманний певний сенс, що існування неусвідомлюваних психічних процесів слід поширити з гіпнотичного сну на нормальний і що всі асоціації детерміновані. Якби, зіпершись на ці гіпотези, досягти цілком вірогідних результатів у тлумаченні сновидь, то ми б мали незаперечне право вважати ті гіпотези за слушні. Але що діяти тоді, коли результати такі, якими я їх щойно зобразив? Тоді, напевне, ви скажете: “Це неможливі, безглузді або принаймні вкрай невірогідні результати, отже, наші гіпотези десь хибні. Або сновиддя — не психічний феномен, або в нормальному стані немає нічого неусвідомленого, або наша техніка має десь гандж. Хіба не простіше і втішніше погодитись із цим висновком, ніж з усіма тими неподобствами, що їх ми нібито відкрили на основі наших гіпотез?”

І те, і те! Як простіше, так і втішніше, але від цього не конче правильніше. Зачекаймо ще трохи, поки що ми не можемо скласти певного судження. Бо ж і критику, спрямовану проти нашого тлумачення сновидь, можна ще дужче посилити. Невтішність і непривабливість результатів тлумачення мають, певне, невелику вагу. Переконливіший аргумент полягає в тому, що сновидець, котрому ми, проаналізувавши його сновиддя, приписуємо отакі бажання-тенденції, твердо і цілком обґрунтовано відмовляється їх визнавати. “Як, — каже один сновидець, — з мого сновиддя ви мені хочете довести, ніби я шкодую за тими грішми, що їх я давав сестрі на посаг і братові на освіту? Таж такого не може бути: адже я працював лише задля брата і сестри, я не мав ніяких інтересів у житті, крім як виконати щодо них свій обов’язок, бо я, як найстарший, пообіцяв це нашої покійній матері”. А інша сновидиця каже: “Це я маю зичити смерті своєму чоловікові? Це така дурниця, якої ще й світ не бачив! Ми не тільки якнайщасливіші у шлюбі і тішимося цим, — тут ви мені, може, й не повірите, — з його смертю урветься все, що мене пов’язує з цим світом”. А ще один заперечував нам: “Цебто я відчував до сестри гріховне пожадання? Це смішно, такого я й у гадці не мав; ми з нею розбили глек, і вже кілька років

я навіть словом до неї не озвався". Ми, певне, нітрохи не здивуємось, коли сновидець не потвердить приписаних йому тенденцій або заперечить їх, і скажемо, звісно, мовляв, є речі, які йому притаманні, але сам він про них не знає. Але те, що він відчуває в собі пряму протилежність отих витлумачених йому бажань і зможе довести, що все його життя визначають саме ці, протилежні бажання, кінець кінцем напевне нас спантеличить. То чи не настала пора занехаяти всю нашу роботу з тлумачення сновидь як щось таке, що самим своїм результатом провадить *ad absurdum*?

Ні, й цього разу ні. Навіть цей переконливий аргумент розбивається, як розглянути його критично. Коли припустити, що в психічному житті є неусвідомлені тенденції, то факт, що в свідомому житті переважають протилежні їм тенденції, нічого не доводить. Мабуть, є в психічному житті простір і для протилежних тенденцій, для суперечностей, що існують поряд; цілком можливо, що саме домінування одних тенденцій зумовлює неусвідомленість їхніх протилежностей. Отже, зберігає свою силу перший закид: результати тлумачення сновидь непрості і дуже невтішні. На перше з цих обвинувачень можна відповісти, що, хоч яка велика ваша любов до простоти, та любов не допоможе вам розв'язати проблеми сновидь. Із самого початку слід зважати на існування складних відносин. А в другому звинуваченні ви вочевидь не маєте слухності, вважаючи за підставу наукового судження свої вподобання чи огиду. Ну то й що, коли результати тлумачення сновидь видаються нам неприємними, стидкими чи навіть огидними? "*Ca n'empêche pas d'exister*", — чув я, будучи молодим лікарем, як казав у таких випадках мій учитель Шарко³⁴. Якщо ми хочемо дізнатись, який цей світ насправді, слід бути скромним і відцуратися всіх своїх симпатій та антипатій. Коли якийсь фізик доведе вам, що органічне життя на нашій планеті не-

³⁴[Повна фраза Шарко така: "*La theorie c'est bon, mais ca n'empêche pas d'exister*" ("Теорія — це добре, проте жити вона не заважає")].

вдовзі урветься, то чи зважиться ви йому заперечити? Гадаю, ви замовкнете й почекаєте, поки прийде другий фізик і доведе, що перший фізик висунув хибну гіпотезу або помилився в розрахунках. Відкидаючи все, що вам прикре, ви лише раз у раз відтворюєте механізм побудови сновидь, замість збагнути і опанувати його.

Тоді, напевне, ви спробуєте полишити аргумент про непристойний характер цензурованих бажань у сновидді і знову скористатися давнім аргументом, нібито неймовірно, щоб таку велику частину людської конституції ми відступали злу. Але чи ваш власний досвід potwierджує ці слова? Я не хочу говорити про те, якими ви видаєтеся самі собі, але чи багато зичливості у ваших начальників і суперників, чи багато лицарськості у ваших ворогів і чи так уже мало заздрості у ваших знайомих, щоб ви почувалися зобов'язані протестувати проти зла та егоїзму, притаманних людській натурі? Хіба ви не знаєте, яка безконтрольна й ненадійна пересічна людина в усьому, що стосується сексуального життя? Або хіба ви не знаєте, що всі ті надмірності та переступи, які сняться нам уночі, — це злочини, що їх щодня коять люди, котрі не сплять? І що ж іншого робить психоаналіз, як не potwierджує давній Платонів вислів, що добрі люди — це ті, котрі задовольняються снами про те, що лихі люди коять насправді?

А тепер відступіть від індивіда й погляньте на велику війну, яка спустошує нині Європу, подумайте про безмір брутальності, жорстокості та брехні, що їм тепер дозволено ширитись у культурному світі. Невже ви справді вірите, що лише жменьці безпринципних честолюбців і дурисвітів пощастило випустити на волю цих несамовитих духів, а мільйони їхніх послідовників ні в чому не винні? Невже й за таких обставин ви далі заперечуватимете наявність зла в психічній конституції людини³⁵?

³⁵ [Найтяжчі звинувачення супроти деструктивних рис людської натури Фройд висуває в V і VI розділах своєї праці "Das Unbehagen in der Kultur" (1930 a)].

Ви, певне, заперечите, що про війну я міркую надто однобічно; адже на війні виявляється й те найпрекрасніше і найшляхетніше, що властиве людям: героїзм, жертвовність, почуття громадської єдності. Звісно, так, але не долучайтесь до кривди, що її заподіюють психоаналізові, звинувачуючи, ніби він відкидає одне й на його місці стверджує інше. Ми не прагнемо заперечити наявність шляхетних поривів у людській натурі, крім того, ми ніколи не намагалися применшити їхню вартість. Навпаки, я покажу вам не тільки лихі цензуровані бажання, що проступають у сновидді, а й саму цензуру, що згнічує їх і робить невпізнаними. А на злому в людині ми дужче наголошуємо тому, що решта його заперечує, через віщо психічне життя людини стає не кращим, а незрозумілим. Відмовившись від однобічних етичних оцінок, ми напевне зможемо визначити куди точнішу формулу пропорційних відношень зла і добра в людській натурі.

Отже, ситуація така. Не слід відвертатися від результатів тлумачення сновидь навіть тоді, коли вони видаватимуться нам неприйнятними. Може, згодом нам пощастить іншим шляхом підійти до їхнього розуміння. Поки що твердо дотримуйтесь такого: перекручення сновидь — це наслідок цензури, яку здійснюють певні визнані тенденції. Я супроти якихось непристойних бажань, що непокоять нас уночі, коли ми спимо. А чому ці гідні осуду тенденції виявляються саме вночі і звідки вони походять — питання, які, очевидно, ще потребують численних з'ясуваннях і досліджень.

Було б хибою, якби в цьому місці ми проминули нагоду належно пошанувати ще один результат наших досліджень. Сновидні бажання, які прагнуть порушити сон, нам невідомі, ми довідуємось про них тільки після тлумачення сновидь; отже, їх слід означити як “досі неусвідомлені” в тому розумінні, в якому ми вживаємо цей термін. Але слід визнати й те, що вони більш ніж досі неусвідомлені: адже, як ми не раз переконувалися, сновидець заперечує їх, на-

віть коли дізнається про них після витлумачення свого сновиддя. Тобто повторюється ситуація, з якою ми вперше зіткнулися при тлумаченні мовної похибки “многімно” [с. 43], коли виголошувач тосту обурено запевняв, що ні тоді, ні будь-коли раніше він не відчував непоштивості до свого начальника. Ми ще тоді засумнівались у правдивості тих запевнень, натомість припустивши, що промовець просто ніколи не усвідомлював, що має ті непоштиві почуття. Те саме повторювалось і при кожному тлумаченні дуже перекручених сновидь, і це додавало ще більшої сили нашим початковим уявленням. Тепер ми вже ладні припустити, що в психічному житті є такі тенденції і процеси, про які людина взагалі нічого не знає, не знає вже віддавна, а може, навіть ніколи не знала. Через те неусвідомлене набуває для нас нового сенсу і “дотеперішність”, або “тимчасовість”, перестає становити один з його атрибутів, термін може означати й *постійно* неусвідомлене, а не просто “досі латентне”. Як бачимо, ця тема потребує дальшого докладного обговорення.

СИМВОЛІЗМ У СНОВИДДЯХ³⁶

Вельмишановне товариство! Ми з'ясували, що перекручення сновидь, яке заважало нам розуміти сновиддя, є наслідком цензурної діяльності, що спрямовується проти неприйнятних неусвідомлених бажань-спонук. Але ми, звичайно, не стверджували, ніби цензура — єдиний чинник, що призводить до перекручення сновидь, бо й справді, даліше вивчення сновидь приведе нас до відкриття, що такий наслідок зумовлюють іще й інші причини. Це однаково, що казати, ніби, навіть усунувши цензуру, ми й далі будемо неспроможні зрозуміти сновиддя, явне сновиддя й далі не ототожнюватиметься з латентними думками сновиддя.

Ці інші причини, що затемнюють сновиддя й додатково його перекручують, ми з'ясуємо, звернувши увагу на прогалину в нашій техніці. Я вже казав вам [с. 99], що трапляються випадки, коли аналізований справді не має жодних асоціацій до окремих елементів сновиддя. Це, правда, трапляється не так часто, як стверджують аналізовані; в дуже багатьох випадках, виявивши наполегливість, асоціацію можна таки видобути. Та все ж зостаються випадки, коли або нема асоціацій, або, коли їх витягти, вони не дають нам того, чого ми від них сподівалися. Коли ця ситуація виникає під час психоаналітичного лікування, вона набуває осібної ваги, яка нас поки що не обходить. Але таке трапляється й під час тлумачення сновидь у нормальних осіб, ба навіть тоді, коли ми тлумачимо власні сновиддя. Переконавшись, що в цих випадках не зараджує жоден примус, ми зрештою відкриваємо, що така небажана притичина виникає всякчас, коли йдеться про певні елементи сновиддя, і починаємо добачати в цьому нову зако-

³⁶ [Тему символіки сновидь Фройд найдокладніше, хоч і в загальних рисах, розглядає в тексті цієї лекції і в частині E VI розділу (вперше доданої 1914 р.) "Traumdeutung" (1900 а; Studienausgabe, Bd. 2, S. 345 ff.). Проте думки, викладені в 10-й лекції, — найважливіше з усього, що писав Фройд на цю тему].

номірність, хоча попервах нам здається, ніби є виняткові випадки, коли наша техніка не спрацьовує.

Такі випадки спонукають до спроб самому витлумачити ці “німі” елементи сновиддя, перекласти їх, зіпершись на власні засоби. Вражає, що, зважившись на таку заміну, ми щоразу з’ясовуємо якийсь задовільний сенс, натомість коли не братися до таких спроб, сновиддя зостається незрозумілим і незв’язним. Нагромадження численних цілком подібних один до одного випадків дозволяє нашій попервах не-сміливій спробі надати потрібної певності.

Я пояснюю це все трохи схематично, але до цього можна вдаватися для полегшення викладу, і, чинячи так, ми нічого не фальсифікуємо, а тільки спрощуємо.

Таким чином до певної низки елементів сновидь ми підбираємо постійні переклади — цілком подібні до тих, що їх можна побачити в наших популярних сонниках, які перекладають усе, що трапляється в сновиддях. Проте не забувайте: застосовуючи нашу асоціативну техніку, ми бачимо, що елементи сновидь ніколи не мають постійних заміників.

Тепер ви зразу мені заперечите, що такий шлях тлумачення видається вам іще непевнішим і вразливішим для критики, ніж попередній спосіб вільних асоціацій. Але слід додати ще одне. Коли, зіпершись на практичний досвід, підібрати досить велику кількість таких заміників, можна стверджувати, що певні частини сновидь дослідник і справді витлумачує лише на основі власних знань, і вони стають зрозумілі навіть без асоціацій сновидця. Звідки ж він дізнається їхнє значення — про це ми поведемо мову в другій частині нашого викладу.

Такий постійний зв’язок між елементом сновиддя і його перекладом ми називаємо *символічним*, сам елемент сновиддя — *символ* неусвідомлених думок сновиддя. Пам’ятаєте, раніше, досліджуючи відносини між елементом сновиддя і тим, що стоїть за ним, ми визначили три види таких відносин: заміна частиною цілого, натяк і конкретне втілення. Згадав я вам тоді й за четвертий вид, проте не назвав його

[с. 116]. Тим четвертим і є щойно введений символічний зв'язок. Із ним пов'язані ще й украй цікаві дискусії, до яких ми хочемо звернутися, перше ніж перейти до властивих міркувань про символіку. Символіка — мабуть, найцікавіша частина вчення про сновиддя.

По-перше: оскільки символи — це усталені відповідники якихось ідей, вони певною мірою реалізують ідеал античного і народного тлумачення сновидь, і від цього ідеалу завдяки своїй техніці ми відійшли дуже далеко. За певних обставин символи дозволяють нам тлумачити сновиддя, не розпитуючи сновидця, що, хай там як, нічого не може сказати про ті символи. Якщо знати про найпоширеніші символи сновидь, а до цього ще й особу сновидця, обставини, в яких він живе, і ті враження, що вплинули на появу сновиддя, то дуже часто можна без усяких труднощів витлумачити сновиддя, перекласти його, так би мовити, з першого читання. Таке штукарство лестить тлумачеві сновидь і вражає сновидця, становлячи приємний контраст із марудною роботою при розпитуванні сновидця. Але не даймо тут завести себе на манівці. Адрже наше завдання не в тому, аби демонструвати штукарство. Тлумачення, що спирається на знання символів, аж ніяк не може заступити техніку вільних асоціацій або навіть порівнятися з нею. Що стосується знання психічної ситуації сновидця, то зважте іще й на те, що доводиться тлумачити сновиддя не тільки добре знайомих вам людей і, як правило, ви не знаєте подій попереднього дня, що правила за збудника сновидь, тож у такому разі саме з асоціацій аналізованого ми довідуємось про психічну ситуацію.

Крім того, вкрай прикметно, тим паче з огляду на певні міркування, які ми викладемо згодом [пор. с. 164], що факт існування символічної поєднаності між сновиддям і неусвідомленим знову призводить до найзатятіших заперечень. Навіть люди, що мають власні судження й погляди і в інших аспектах пройшли з психоаналізом уже чималий шлях, тут відмовляються йти за нами далі. Така поведінка тим

більше дивовижна, що, по-перше, символіка властива не тільки самим сновиддям і характерна не лише для них, а по-друге, символіку сновидь відкрив не психоаналіз, хоча ця наука аж ніяк не бідна на приголомшливі відкриття. Відкривачем символіки сновидь, якщо нам так уже кортить приписувати народження цієї науки сучасній добі, можна назвати філософа К. А. Шернера (1861 р.). Психоаналіз potwierдив Шернерові відкриття, хоча при цьому й змінив їх у кількох важливих аспектах.

Тепер ви прагнете щось почути про природу символіки сновидь і розглянути приклади. Я охоче розповім вам усе, що знаю, але признаюся, що наше розуміння не сягає так далеко, як хотілося б.

Суть символіки сновидь — у порівнянні, але годиться не кожне порівняння. Можна здогадуватись, що для цих порівнянь потрібні особні умови, але в чому саме вони полягають, сказати неможливо. Не все, що можна порівняти з якимсь предметом чи процесом, з'являється як його символ у сновидді. З другого боку, сновиддя переводить у символи не будь-що, а тільки певні елементи латентних думок сновидця. Отже, тут є обмеження з двох боків. Слід також додати, що уявлення про символ досі ще не чітко сформульоване, бо символізування почасти зливається з замінюванням, виображуванням і т. ін., а подеколи наближається й до натяку. В основі цілої низки символів вочевидь лежить порівняння, натомисть щодо інших символів ми змушені шукати якогось спільного складника, *tertium comparationis*, цих нібито порівнянь. Тоді внаслідок дальших розважань можна розкрити символ, або ж він назавжди зостанеться прихованим від нас. Дивне й те, що коли символ — справді порівняння, то це порівняння незмога виявити з допомогою вільних асоціацій, навіть сам сновидець нічого про нього не знає, лише користується ним, нітрохи не здогадуючись про його існування. Ба навіть більше, коли увагу сновидця звернути на це порівняння, він ніколи не виказує схильності визнавати його. Отже, як бачите, символічне відображення — порівняння вкрай особного роду, і його при-

роди ми ще досі до кінця не розуміємо. Може, згодом якісь вказівки трохи прояснять нам це незбагненне явище.

Перелік речей, що мають у сновиддях своє символічне виображення, невеликий. Це людське тіло в цілому, батьки, діти, брати і сестри, народження, смерть, оголеність — і ще дещо. Єдиним типовим, тобто послідовно повторюваним виображенням людини в цілому є *будинок* — на це вказує Шернер, що прагне приписати цьому символі таке величезне значення, якого той насправді й не має. Трапляються сновиддя, коли людина то з утіхою, то зі страхом злізає вниз фасадами будинків. Коли мури гладенькі — такі будинки символізують чоловіків, коли є карнизи й балкони, за які можна вчепитися, — жінок [пор. с. 154]. Батьки з'являються у сновидді як *імператор* та *імператриця*, король і королева або як інші високопоставлені особи, — отже, тут сновиддя сповнене глибокої пошани. Проте до дітей, братів і сестер воно виявляє менше ніжності — тих символізують *дрібні тваринки* або *паразити*. Народження неодмінно виображується як щось, пов'язане з *водою*: людина або падає у воду, або виходить із неї, рятує когось із води або ж рятують її саму; це все символізує відносини матері і дитини [пор. с. 155]. Умирання в сновидді заступається *від'їздом, залізничною подорожжю* [пор. с. 156—157], сама смерть — усілякими темними, немов боязкими натяками, оголеність — одягом та мундирами. Як бачите, тут розмивається межа між символічним виображенням і виображенням з допомогою натяків.

Порівнюючи із злиденністю цього переліку, не може не впасти у вічі, що об'єкти та речі, які належать до іншого кола ідей, виображуються з допомогою напрочуд багатої символіки. Я маю на увазі коло сексуального життя — геніталій, статевих функцій і статевих стосунків. Величезна більшість символів у сновиддях — це сексуальні символи. Тут постає надмірна диспропорція: адже речей, про які йдеться, дуже мало, а символів до них напрочуд багато, так

що кожна з тих небагатьох речей може бути визначена численними майже еквівалентними символами. Та коли їх тлумачити, отримані результати породжують загальну відразу. Адже на відміну від розмаїття виображень у сновиддях, символічне тлумачення дуже одноманітне. Це не до вподоби кожному, хто дізнається про таке, — але що тут удієш?

Оскільки я вперше в цьому лекційному курсі зачепив тему сексуального життя, то повинен дати вам деякі пояснення щодо того, як я думаю трактувати її. Психоаналіз не бачить жодного приводу до натяків і приховувань, не вважає за потрібне соромитись, розглядаючи такий важливий матеріал, уважає, що буде правильно і пристойно називати все справжніми іменами, і сподівається, що таким способом йому пощастить найлегше уникнути всіляких потайних і нещирих думок. Та обставина, що я промовляю перед змішаною аудиторією, нічого не змінює. Як не існує жодних наук *in usum delphini*, так нема й наук для дівчат-недоростків, і присутні жінки вже самою появою в аудиторії засвідчують своє прагнення, щоб до них ставилися так само, як і до чоловіків.

Чоловічі геніталії виображуються в сновиддях із допомогою численних символів, і здебільшого спільна ідея, що лежить в основі порівняння, досить прозора. Насамперед священне число 3 символічно означає чоловічі геніталії в цілому [пор. с. 159—160]. Найвиразніша і для обох статей найцікавіша частина геніталій — чоловічий статевий член — має символічні замітники передусім з таких речей, що схожі на нього формою, тобто довгі і вертикальні: *палиці, парасольки, жердини, дерева* й т. ін. Далі йдуть предмети, що мають властивість проникати в тіло, тобто і ранити його, — отже, будь-яка гостра зброя: *ножі, кинджали, списи, шаблі*, а зрештою й вогнепальна зброя: *рушниці, пістолети* і надто револьвери, що завдяки своїй формі дуже для цього придатні. У страшних снах дівчат велику роль відіграє переслідування, за ними женеться чоловік із ножем або

рушницею. Це, мабуть, найпоширеніший приклад символіки сновидь, що його тепер ви зможете легко витлумачувати. Цілком зрозуміла й заміна чоловічого органа об'єктами, з яких витікає вода: *кранами, поливайками, фонтанами*, а також об'єктами, що здатні видовжуватись: *висячими лампами, висувними олівцями. Олівці, ручки, пилочки для нігтів, молотки та інші інструменти* — безперечні чоловічі статеві символи, і ідею, що лежить у їхній основі, теж дуже легко зрозуміти.

Прикметна властивість члена, що піднімається вгору супроти сили тяжіння, — властивість, яка становить частину процесу ерекції, — призводить до таких символічних виображень, як *повітряні кулі, аероплани*, а віднедавна й *цепеліни*. Сновиддя, правда, знає ще один, набагато виразніший спосіб символізувати ерекцію: суттєву властивість статевого члена воно ототожнює з усією особою, так що сновидець сам літає. Нехай вас не бентежить, що ці, часто такі прекрасні літальні сновиддя, які всім нам знайомі, слід тлумачити як сновиддя загального сексуального збудження, як ерекційні сновиддя. Один з психоаналітиків-дослідників, П. Федерн [1914], незаперечно довів правдивість такого тлумачення, але навіть Моурлі Волд, дослідник, якого вельми вихваляють за зваженість і який провадив експерименти зі штучними позиціями рук та ніг під час сну [с. 79], дійшов того самого висновку, дарма що він дуже далекий від психоаналізу, а може, й не чув про нього. Не закидайте нам того, що й у жінок трапляються сновиддя, в яких вони літають. Радше згадайте, що наші сновиддя — це справдження бажань і що бажання стати чоловіком, усвідомлене чи неусвідомлене, дуже часто притаманне жінкам. Крім того, кожен, знайомий з анатомією, добре знає, що й жінка може реалізувати це бажання через ті самі почуття, що й чоловік. Серед жіночих геніталій теж є невеличкий член, подібний до чоловічого, і цей невеличкий член, клітор, у дитинстві та й у віці статевого дозрівання

справді відіграє ту саму роль, що й великий чоловічий член³⁷.

До менш зрозумілих чоловічих статевих символів належать певні *рептилії* і *риби*, а насамперед славетний символ *змії*. Чому *капелюх* і *плащ* мають те саме застосування, здогадатися, певне, нелегко, але їхнє символічне значення цілком безперечне [пор. с. 153]. Зрештою запитаймо себе, чи можна виображення статевого члена з допомогою інших членів — руки або ноги — вважати за символічне. Гадаю, що до такого тлумачення нас змушують як обставини, в яких відбувається дія, так і ті предмети, що символізують жіночі частини.

Жіночі геніталії символічно виображуються через усі ті об'єкти, що мають спільну з ними властивість, тобто мають порожнину, в яку можна щось вставити, отже, через *колодязі*, *ями*, *діри*, через *гличики* і *пляшки*, через усілякі *коробки*, *валізи*, *ящики*, *торби*, *слоїки*, *кишені* й т. ін. Навіть *корабель* потрапляє до цього ряду. Чимало символів ближчі до означення матки, ніж жіночих геніталій, як-от *шафи*, *печі* і насамперед *кімнати*. Символіка кімнати тут стикається з символікою будинку, *двері* і *брами* виображують генітальний отвір. Навіть усілякий матеріал править за жіночі символи [пор. с. 155], приміром, *дерево* і *папір*, а також речі, зроблені з того матеріалу, як-от *столи* і *книжки*. З тваринного світу *равлики* і *мушлі* становлять незаперечний жіночий символ; з частин людського тіла *рот* заступає статевий отвір, серед будівель жіночими символами є *церкви* й *каплиці*. Як бачите, не всі символи однаково зрозумілі.

До геніталій слід зарахувати й жіночі груди, що, як і більші напівсфери жіночого тіла, виображуються через *яблука*, *персики* і *плоди* взагалі. Волосяний покрив обох геніталій у снах виображується як *ліс* і *кущі*. Складна топографія жіночих статевих органів постає в сновиддях, і то дуже часто, як *краєвид* зі *скелями*, *лісом* і *водоймами*, тоді як символами ве-

³⁷ [Докладніше про це сказано на с. 318].

личного апарата чоловічих статевих органів стають найрізноманітніші складні *механізми*, які й описати годі.

Варто згадати й про такий символ жіночих геніталій, як *скринька на коштовності*, бо й у сновиддях слова “скарб”, “оздоба” позначають кохану істоту. Солодощі часто правлять за сексуальну втіху. Задовolenня через власні геніталії відображується в найрізноманітніших *іграх*, зокрема й *грі на піаніно*. Поширеними символічними виображеннями онанізму є *ковзання та сповзання*, а також *відламування галузок* [пор. с. 160]. Украй прикметним символом є *випадання або виривання зубів*. Первісне значення цих символів вочевидь пов'язане з кастрацією як карою за онанізм. Осібні виображення статевих стосунків у сновиддях не такі численні, як можна було б сподіватися, почувши все попереднє. Тут слід назвати таку ритмічну діяльність, як *танці, їзда верхи та піднімання вгору*, а також певні дії, пов'язані з насильством, як-от коли хтось на вас *найжджає*. До цього слід іще додати певні види *ручної роботи* і, звичайно, *загрозу зброєю*.

Не уявляйте, ніби ці символи дуже просто використовувати і тлумачити: зусібич виринає те, що суперечить нашим сподіванням. Нам, наприклад, здається майже неймовірним, що в такому символічному виображенні різниця між статями часто проступає не дуже виразно. Чимало символів означають геніталії взагалі, байдуже, чоловічі чи жіночі, наприклад, *мала дитина, малий син або мала донька*. Часом переважно чоловічий символ уживається для позначення жіночих геніталій або навпаки. Цього не можна збагнути, не поглянувши на розвиток уявлень про сексуальність у людини. В багатьох випадках двозначність таких символів тільки видима; найпромовистіші з цих символів, як-от *зброя, кишеня, шафа*, ніколи не мають такого бісексуального застосування.

А тепер я, починаючи не з виображених через символи предметів, а з самих символів, коротко викладу, з яких саме царин здебільшого походять сек-

суальні символи, і додам кілька зауважень, звернувши особну увагу на символи, в яких важко визначити те спільне, що поєднує їх з об'єктом. Один із таких неясних символів — *капелюх*, чи то взагалі головний убір, що звичайно означає чоловіка, але часом і жінку. Так само — *плащ* означає чоловіка і, мабуть, не завжди у зв'язку з геніталіями. Отже, вам ніхто не заважає з'ясувати чому³⁸. *Краватка*, яка звисає і якої ніколи не носять жінки, — вочевидь чоловічий символ, натомість *білизна* і *спідній одяг* — жіночі. Одяг та *мундири*, як ви вже чули, — замітники оголеності, форм людського тіла; *черевики* і *капці* символізують жіночі геніталії; про *стіл* і *дерево* ми вже сповіщали, що це загадкові, але безперечно жіночі символи. *Драбини*, *сходи*, *схили*, коли людина піднімається ними, — виразний символ статевих стосунків. Замислившись над цим, ми побачимо, що спільне тут виявляється в ритмічності рухів і, можливо, в дедалі більшому збудженні і частішому віддисі мірою того, як людина підіймається вгору [пор. с. 160].

Краєвид ми вже згадували як виображення жіночих геніталій. *Гори* і *скелі* — символи чоловічого члена; *сад* — частий символ жіночих геніталій. *Плоди* означають не дітей, а жіночі груди. *Дикі тварини* означають чуттєво збуджених чоловіків, а звідси й лихі пристрасті, потяги. *Цвітіння* і *квіти* правлять за жіночі геніталії, зокрема означають незайманість. Не забувайте, що квіти — таки справді геніталії рослини.

Ми вже знаємо символічне значення *кімнати*. Виображення тут можна й поширити, вікна й двері, тобто входи і виходи, правлять за отвори людського тіла. Навіть те, *замкнена* кімната чи *відкрита*, теж відповідає цій символіці; *ключ*, що відкриває її, — безперечно чоловічий символ.

³⁸ [В іншому місці Фройд висловлює думку, що такий символічний зв'язок, певне, породжений схожістю звучання слів “чоловік” (Mann) і “плащ” (Mantel). Крім того, ці символи пояснено ще в 29-й лекції “Нових висновків”].

Це був матеріал до вивчення символіки сновидь. Він неповний, і його можна як поширити, так і поглибити. Проте, гадаю, вам видається, що його більше ніж досить; може, він вам навіть спротивився. Ви запитаете: “Невже я й справді живу серед сексуальних символів? Невже всі навколишні предмети, весь мій одяг, усі речі, які я беру до рук, завжди є не чим іншим, як сексуальними символами?” Тут і справді є не один привід до здивованих запитань, і перше з них таке: “Звідки ми, власне, дізнаємося про значення цих сновидних символів, що про них навіть сам сновидець нічого не знає або подає дуже непевну інформацію?”

Я відповідаю: з дуже розмаїтих джерел, з казок і міфів, з жартів і дотепів, з фольклору, тобто з того, що ми знаємо про звичаї, обряди, прислів'я та пісні різних народів, з особливостей поетичного і повсякденного вживання слів. Там усюди та сама символіка, і здебільшого ми розуміємо її без усяких попередніх пояснень. Докладніше приглянувшись до кожного з цих джерел, ми знайдемо стільки паралелей із символікою сновидь, що переконаємось у правильності наших інтерпретацій.

Як ми вже казали, людське тіло, за Шернером, у сновиддях часто виображується через символ будинку. Коли поширити це виображення, то вікна, двері й ворота — то вже вхідні отвори в порожнини тіла, а фасади бувають гладенькі або з балконами й карнизами. Але ця сама символіка поширена і в нашому мовленні, давнього приятеля ми вітаємо як “*altes Haus*”, “*старий будинок*”, говоримо, що треба “*einem eins aufs Dachl zu geben*”, “надавати кому по голові”, або кажемо про кого, що він *дурноверхий*. В анатомії отвори тіла ми прямо називаємо *Leibespforten*, “*воротами тіла*”.

Те, що батьки постають у сновидді як імператорське або королівське подружжя, попервах приголомшує. Але до цього є паралелі в казках. Хіба вам невдогад, що початок багатьох казок: “Жили собі король і королева” — має означати не що інше, як “Жили собі батько-мати”. В родинному колі ми жар-

тівливо називаємо дітей принцями і принцесами, а найстаршого сина — кронпринцем. Самого короля називають батьком народу. Дітей ми жартівливо називаємо *хробачками* і кажемо, співчуваючи їм: “*Бідолашний хробачок*”.

Та повернімося до символіки будинку. Коли за виступи будинку в сновидді можна вхопитись, то чи це не нагадує вам відомий німецький народний вислів про жінку з дуже розвиненим бюстом: “Там є, за що *вхопитися*”? В таких випадках народ висловлюється ще й по-іншому: “В неї чимало *лісу* перед хатою”, немов прагнучи покріпити наше тлумачення, що дерево — це жіночий, материнський символ.

І знову про дерево. Ми ще не розуміємо, яким чином цей матеріал став заступати жінку або матір, але нам може зарадити порівняння різних мов. Наше німецьке слово Holz, “дерево”, походить з того самого кореня, що й грецьке слово *ύλη*, яке означає матеріал, сировину. Не так уже й рідко трапляється, що якась назва речовини взагалі зрештою стає назвою конкретної речовини. В Атлантичному океані є острів, що називається *Мадейра*. Таку назву дали острову, відкривши його, португальці, бо тоді цей шматок суходолу укривав густий ліс. Адже португальське слово *madeira* означає “дерево”. Але вам уже ясно, що *madeira* — не що інше, як трохи змінене латинське слово *materia*, що знов-таки означає матеріал узагалі. А *materia* походить від слова *mater*, мати, а матеріал, з якого складається якась річ, немов є її матір’ю. Отже, символічне вживання дерева замість жінки, матері — це ніби пережиток цього давнього уявлення.

Народження в сновиддях послідовно відображується через зв’язок із водою; людина або падає у воду, або виринає з неї, це означає: вона народжує або народжується. Лишень не забуваймо, що цей символ має подвійну пов’язаність із справжніми фактами еволюційного розвитку. Адже не тільки всі сухоподільні ссавці, тобто й предки людини, походять від тварин, що жили у воді, — це вже надто далекий факт, — а й кожен окремий ссавець, кожна людина

першу фазу свого існування проводить у воді, а саме: живе як ембріон у навколоплідних водах у тілі своєї матері і, народжуючись, виходить із води. Я не стверджую, ніби сновидець це знає, натомість кажу, що йому й не треба про це знати. Сновидець, либонь, знає щось інше, те, що йому розповідали в дитинстві, і саме через це я й наполягатиму, що те знання нітрохи не причетне до витворення символів. У дитинстві йому розповідали, що дітей приносить лелека, але де ж той бере їх? Зі ставка, з ручая, — отже, знову з води. Один з моїх пацієнтів, котрому розказали про це в дитинстві (а він народився в графській родині), після цього зник аж до вечора, і коли його нарешті знайшли, він лежав на березі ставка, пильно вдивляючись, чи не з'являться десь під водою маленькі діти [пор. с. 318]. У міфах про народження героїв — порівняльне дослідження цих міфів провів О. Ранк [1909], причому найдавніший з них — про царя Саргона з Аккада, що жив приблизно за 2800 років до н.е., — занурення у воду і врятування з води відіграє дуже важливу роль. Ранк зауважує, що це символічне виображення народження, подібне до того, що трапляється в сновиддях. Коли в сновидді хто витягує когось із води, він просто немов стає його матір'ю або матір'ю взагалі; в міфах та жінка, що врятувала дитину з води, оголошує себе її справжньою матір'ю. В одному відомому анекдоті тямущого єврейського хлопчика запитують, хто була матір Мойсея. "Царівна", — відповів він, не замислюючись. Таж ні, заперечили йому, вона його тільки витягла з води. "Це вона так сказала", — заперечив хлопець, показуючи, що добре зрозумів справжнє значення міфа³⁹.

Від'їзд означає в сновиддях смерть. Адже малим дітям, коли вони розпитують, де та особа, яка померла і якої їм тепер бракує, кажуть, ніби вона кудись "поїхала". І знову я хочу спростувати думку,

³⁹ ["Розуміння справжнього значення міфа" лягло в основу останньої закінченої праці Фройда, його розвідки "Der Mann Moses und die monotheistische Religion" (1939 a)].

буцімто символ у сновиддях походить із цих неправдивих слів, звернених до дитини. Поет послугується цим самим символом, кажучи про той світ як про “край незнаний, звідки ще ніхто не повертався”⁴⁰. Навіть у повсякденному спілкуванні ми часто говоримо про останню путь. Кожен знавець стародавніх ритуалів знає, як поважно, приміром, у давньоєгипетських віруваннях, трактували уявлення про подорож у країну мерців. “Книга мертвих” дійшла до нас у численних списках, її, мов путівник, давали на дорогу кожній мумії. Відколи мерців стали ховати далеко від жител, остання путь покійника й справді стала реальністю.

Так само й генітальна символіка належить не тільки до царини сновидь. Кожен із вас, певне, бодай раз виявив таку негречність, назвавши якусь жінку “старою торбою”, і, мабуть, не здогадався, що використав генітальний символ. У Новому Заповіті жінок названо “слабішою жіночою посудиною”. Священне Письмо євреїв із його таким близьким до поетичного стилем сповнене символічних сексуальних висловів, що їх не завжди правильно розуміли, тож при тлумаченні, наприклад, Пісні над піснями, це призводило до багатьох непорозумінь. У пізнішій єврейській літературі жінка дуже часто зображується як будинок, причому двері заступили генітальний отвір. Чоловік, приміром, скаржився, дізнавшись, що дівчина вже займана: *двері він застав уже відкритими*. Тій літературі відомий і стіл як символ жінки; жінка каже про свого чоловіка: “Я накрила йому стіл, а він перекинув його”. Калічні діти народжуються тому, що чоловік *перекидав стола*. Я взяв ці приклади з трактату Л. Леві, виданого в Бруні [Брно], “Сексуальна символіка Біблії і Талмуда” [1914].

У те, що корабель означає жінку, схиляє нас повірити етимологія, згідно з якою слово Schiff (корабель) попервах було назвою глиняного посуду і є

⁴⁰ [Шекспір, “Гамлет”, дія III, сцена 1]. — Переклад Леоніда Гребінки. — Перекл.

тим самим словом, що й Schaff (шаплик, ночви). В тому, що піч — це жінка і утроба, нас переконує грецький переказ про Періандра з Корінфа та його дружину Меліссу. Коли, як сповіщає Геродот, цей корінфський тиран вимагає, щоб тінь його палко коханої, але з ревнощів забитої дружини розповіла щось про себе, забита, аби потвердити, що це справді вона, нагадує: він, Періандр, *поклав свій хліб у холодну піч*, тобто Мелісса в прихованій формі повідомляє те, про що більше ніхто не міг знати. У виданій Ф. С. Краусом “Антропофітеї” (“Anthropophyteia”), яка є неоцінним джерелом усього, що стосується сексуального життя різних народів, ми читаємо, що в одному з регіонів Німеччини про жінку, котра породила дитину, кажуть: “*Її піч обвалилася*”. Розпалювання вогню і все, з цим пов’язане, найглибше просякнуте сексуальною символікою. Полум’я — це завжди чоловічі геніталії, а піч, грубка — жіноча утроба.

Якщо вас, може, дивує те, що красвиди в сновиддях так часто виображують жіночі геніталії, слід знову звернутися до міфології, і вона вам з’ясує, яку роль відігравала *Мати Земля* в уявленнях і культах стародавніх народів і наскільки сама ідея рільництва визначена цією символікою. Те, що кімната (Zimmer) в сновиддях репрезентує жінку (Frau), зумовлене самою німецькою мовою, бо ми часто вживаємо слово Frauenzimmer замість Frau, тобто людську особу тут заступає місце, в якому та особа має перебувати; так само ми кажемо “Висока Порта” (“висока брама”)⁴¹, розуміючи під цим султана і його уряд; навіть титул давньоєгипетського владаря “*фараон*” означає не що інше, як “великий двір” (на стародавньому Сході двори між подвійними брамами міста були місцями зустрічей, так само як у класичному греко-римському світі — ярмарками). Проте я гадаю, що таке пояснення дуже поверхове. Мені видається

⁴¹ [Так до 1923 р. дипломати називали Константинопольський двір Османської імперії; термін запозичено з турецької мови через французьку].

вірогідним, що кімната стала символом жінки тому, що може містити всередині людину. Ми вже знаємо, що й будинок часом є таким символом, а з міфології та поетичних творів можна виснувати, що дальшими символами жінки слугують *міста, цитаделі, замки, фортеці*. Покріпити це твердження можна через аналіз сновидь людей, що не розмовляють німецькою мовою і не розуміють її. Протягом останніх років я лікував здебільшого чужоземних пацієнтів і пригадую, що й у їхніх сновиддях кімната означала жінку, хоч у рідних їм мовах немає слова, подібного до нашого *Frauenzimmer*. Є й інші вказівки, що значення символів виходить за межі окремих мов, такої думки принаймні дотримувався Шуберт [1814], один з давніх дослідників сновидь. Та все-таки серед моїх пацієнтів не було жодного, котрий бодай трохи не знав німецької мови, тож нехай ці питання остаточно з'ясують ті психоаналітики, що зберуть дані в інших країнах від осіб, які розмовляють лиш однією мовою.

Серед символічних виображень чоловічих геніталій навряд чи є хоч одне, яке б не вживали в жартівливій, вульгарній чи поетичній мові, зокрема поети класичної давнини. Тут ми бачимо не тільки ті символи, котрі трапляються в сновиддях, а й нові, приміром, найрізноманітніші інструменти, і насамперед плуг. Зрештою, підступаючи до чоловічих символів, ми виходимо на таке широке й суперечливе поле, що найліпше, аби заощадити час, зразу ж і покинути його. Я присвячу лише кілька зауважень символіві, що стоїть одинцем, — числу 3⁴². Ми не зачіпатимемо питання, чи не зумовлена священність числа 3 саме цим його символічним значенням, але не підлягає сумніву, що чимало потрійних природних об'єктів, приміром, листки конюшини, так широко вживані в гербах і емблемах саме завдяки цьому символізму. Навіть потрійна так звана французька лілея і химерний герб двох таких далеких один від одного островів, як Сицилія та Мен, — фігура, що складається з трьох напівзігнутих ніг, які виходять з однієї точки, — напевне, лише стилізовані зобра-

⁴² [Див. також с. 218].

ження чоловічих геніталій. Зображення чоловічого статевого органа в давнину вважали за один з найпотужніших засобів захисту (Aprotoraеа) від лихих впливів; до цього лучиться й те, що в усіх щастедайних амулетах нашої доби дуже легко розпізнати генітальні або сексуальні символи. Розгляньмо, наприклад, низку таких амулетів, які носять у формі невеликих срібних підвісок: четверний листок конюшини, свиня, гриб, підкова, драбина, сажотрус. Четверний листок конюшини стоїть замість потрійного, який, власне, і має бути символом; свиня — давній символ плодючості, гриб безперечно символізує пеніс, є гриби, назва яких у систематиці вочевидь зумовлена їхньою разючою подібністю до чоловічого члена (*Phallus impudicus*); підкова повторює обриси жіночого статевого отвору, а сажотрус із драбиною пасує до цього товариства тому, що його роботу вульгарно порівнюють із статевим актом (див. "*Anthropophyteia*"). Ми вже знаємо, що драбина постає в сновиддях як сексуальний символ. На допомогу нам тут знову приходить мова, бо слово *steigen* ("підніматися") душе широко вживане в сексуальному розумінні. Адже кажуть: "*Den Frauen nachsteigen* ("залицятися до жінки") і "*ein alter Steiger*" ("старий гульвіса"). Французькою мовою сходинка називається *la marche*, і в цій мові ми бачимо цілком аналогічний вираз для назви старого гульвіси: "*Un vieux marcheur*". А те, що статевий акт у багатьох великих тварин вимагає піднімання, вилізання на самицю, мабуть, теж асоціативно пов'язане з символом драбини.

Відламування галузок як символічне виображення онанізму не тільки узгоджується з вульгарним описом онаністичного акту, а й має широкі міфологічні паралелі. Осібно привертає увагу виображення онанізму, чи, радше, кари за онанізм, через випадання або виривання зубів, бо потвердження значення цього символа, що їх можна знайти у фольклорі, відомі тільки дуже невеликій кількості сновидців. Мені видається безперечним, що поширене серед багатьох народів обрізання є еквівалентом і заміною кастрації. Крім того, ми вже знаємо, що одні племена австралійських аборигенів удаються до обрізання як риту-

алу, пов'язаного з досяганням статевої зрілості (святкують свято перетворення юнака на мужа), натомість інші, живучи зовсім поряд, замість цього обряду здійснюють ритуал вибивання зуба.

Цими прикладами я й закінчу свій виклад. Це тільки окремі приклади, ми знаємо набагато більше, і можна уявити собі, наскільки багатшим і цікавішим стало б зібрання таких прикладів, якби їх збирали не такі дилетанти, як ми, а справжні фахівці з міфології, етнології, мовознавства і фольклору. Тоді ми б дійшли певних висновків, які, дарма що не будуть остаточні, все ж дали б нам чимало поживи для роздумів.

Насамперед ми постаємо перед фактом, що сновидець користується символічними засобами виображення, про які він, коли не спить, нічого не знає і навіть не впізнає їх. Це не менше дивує, ніж якби ви дізналися, що ваша покоївка розуміє санскрит, дарма що ви добре знаєте, що вона народилась у богемському селі й ніколи його не вивчала. Цей факт нелегко узгодити з нашими уявленнями про психологію. Можна лише сказати, що сновидець не усвідомлює свого знання символіки, вона належить до царини неусвідомленого психічного життя. Але й таке припущення не зараджує нас. Досі ми були змушені визнати існування тільки таких неусвідомлених прагнень, які тимчасово або й постійно невідомі нам. Але тепер ідеться про більше, а саме: про неусвідомлене знання, взаємозв'язки ідей, порівняння різних об'єктів, що призводить до постійної заміни одного об'єкта іншим. Такі порівняння не відбуваються кожного разу заново, вони вже готові, готові споконвіку й довіку, — про це свідчить їхня тотожність у різних осіб, тотожність, яка проступає навіть тоді, коли люди послуговуються різними мовами.

Звідки ж ми дістаємо знання про такий символізм? Адже усталені мовні звороти розкривають нам тільки його невелику частину. Розмаїті паралелі з інших царин знання сновидцеві здебільшого невідомі; навіть ми самі підбрали їх із великими труднощами.

По-друге, всі ці символічні зв'язки не притаманні сновидцеві чи роботі сновиддя, завдяки якій вони ви-

явилися. Адже ми вже дізналися, що та сама символіка використовується в міфах і в казках, до неї вдається народ у своїх приказках і піснях, вона всяк-час живе в мові, нею живиться поетична фантазія. Царина символіки незвичайно велика, символіка сновидь — лише її невелика частина, отож недоцільно братися до вивчення проблеми, спираючись на самі сновиддя. Чимало символів, широко вживаних деінде, взагалі не трапляються в сновиддях або трапляються дуже рідко; з другого боку, багато символів сновидь властиві не всім царинам загалом, а тільки, як ви вже бачили, тим або тим. Складається враження, ніби перед нами давні, проте вже пригаслі, заховані засоби вираження, окремі фрагменти яких збереглися в різних царинах: одні тільки тут, другі тільки там, а треті, може, в трохи зміненій формі, в багатьох царинах. Тут мені пригадується фантазія одного з найцікавіших душевнохворих, що уявляв собі якусь “первісну мову”, рештками якої є всі ті символи⁴³.

По-третє, я звертаю вашу увагу на те, що вся ця символіка, трапляючись в інших названих царинах, аж ніяк не обмежена самою сексуальністю, натомість у сновиддях символи майже завжди відображують сексуальні об'єкти та відносини. Це знов-таки нелегко пояснити. Може, символи, які попервах були суто сексуальні, згодом стали використовуватись і по-іншому, і чи не пов'язане з цим піднесення інших засобів виображення коштом символічного? На ці питання вочевидь не можна відповісти, розглядаючи саму символіку сновидь; ми можемо тільки твердо триматися припущення, що існує якийсь тісний внутрішній зв'язок між відповідними символами і сексуальністю.

Та в останні роки перед нами заяснів дуже важливий дороговказ. Мовознавець Г. Шпербер (Упсала), працюючи незалежно від психоаналізу, висловив думку [1912], що сексуальні потреби відіграли велику роль у виникненні і дальшому розвитку мови. Пер-

⁴³ [Згадано голову Сенату Шребера, чия історія хвороби Фройд проаналізував (1911 с); див. Studienausgabe, Bd. 7, S. 151 und Anm.2].

ші звуки мови були засобами спілкування і прикликання сексуального партнера. Під час свого дальшого розвитку зародки мови використовувались як супровід при трудовій діяльності первісної людини. Всі ті роботи виконувались спільно під ритмічно повторювані звуки, при цьому сексуальний інтерес переносився на роботу. Таким чином первісна людина роботу обертала на втіху, трактуючи її як еквівалент і заміник статевих стосунків. Слово, вимовлене при цій спільній роботі, набувало двох значень, означаючи і статевий акт, і той вид роботи, що став його заміником. З часом слово втратило своє сексуальне значення, застаючись пов'язаним тільки з роботою. З плином поколінь те саме відбувається з новим словом, що своєю чергою теж утрачає сексуальне значення і починає застосовуватись як назва нового виду роботи. Таким чином утворюється досить багато мовних коренів, що мають сексуальне походження, але втратили своє сексуальне значення. Коли викладені отут міркування правильні, перед нами відкривається принаймні можливість зрозуміти символіку сновидь. Тоді ми збагнемо, чому в сновидді, що зберігає чимало з тих давніх відносин, так багато сексуальних символів, чому зброя та інструменти взагалі — символи чоловічі, а речовини і оброблювані матеріали — жіночі. Символічні зв'язки — це залишки давньої тотожності слів; речі, що колись називалися так само, як геніталії, тепер можуть з'являтися у сновиддях і символізувати їх.

З наших паралелей до символіки сновидь можна тепер виснувати, які риси психоаналізу призвели до того, що він став об'єктом такої загальної цікавості, якої не могли викликати ні психологія, ні психіатрія. Психоаналітична робота тісно переплетена з такою великою кількістю інших наук, що дослідження цих зв'язків обіцяє привести нас до неоціненних висновків; психоаналіз пов'язаний із міфологією, мовознавством, фольклором, народною психологією і релігієзнавством. Тепер ви й не здивуетесь, що в царині психоаналізу з'явилося і періодичне видання, присвячене дослідженню саме цих зв'язків, — часопис "Imago", що його 1912 р. заснували Ганс Сакс і Отто

Ранк. І в цих усіх зв'язках психоаналіз насамперед дає, а вже потім отримує, причому дає набагато більше. Щоправда, психоаналіз ще й виграє від того, що ті його результати, які видаються нам такими неприйнятними, потверджуються в інших царинах, але загалом саме психоаналіз виробляє наукові методи й погляди, застосування яких виявляється плідним в усіх інших царинах. Психоаналітичне дослідження психічного життя окремих людських індивідів дає пояснення, що з їхньою допомогою можна розв'язати чимало загадок у житті людських мас або принаймні побачити їх у правильному світлі.

А втім, я вам ще й досі не казав, за яких умов можна глибше проникнути в ту гіпотетичну "прамову", в якій царині збереглося найбільше її слідів. Якщо цього не знати, то незмога оцінити й справжню вагу всього почутого. Я маю на увазі царину неврозів, матеріал, що міститься в їхніх симптомах та в інших властивих невротикам виявах, адже психоаналіз створено саме для пояснення й лікування неврозів.

Четвертий пункт мого викладу знову повертає нас до місця, з якого ми вийшли, і спрямовує в уже протоптаний слід. Ми казали [с. 144], що, навіть якби не існувало цензури сновидь, нам однак було б важко зрозуміти сновиддя, бо перед нами стояло б завдання перекласти символічну мову сновидь мовою, якою ми послуговуємось, коли не спимо. Отже, поряд із цензурою символіка — другий, і то незалежний чинник перекручення сновидь. Звідси вже очевидний висновок, що цензурі сновидь було б вигідно скористатися символікою, бо ж вони обидві слугують одній меті: перетворенню сновидь на щось чуже й незрозуміле. Невдовзі ви побачите, чи, далі вивчаючи сновиддя, ми не зіткнемось з іще одним чинником, що сприяє перекрученню сновидь. Я не хочу полишати символіку сновидь, іще раз [пор. с. 146] не порушивши оцю загадку: чому символіка викликає такий шалений опір саме в освічених людей, коли нема жодного сумніву, що вона дуже поширена в міфах, релігії, мистецтві і мові. Чи не винен тут знову зв'язок із сексуальністю?

Лекція 11

РОБОТА СНОВИДДЯ¹

Вельмишановне товариство! Зрозумівши цензуру сновидь і символічне виображення, ви, дарма що не зовсім збагнули перекирчення сновидь, уже спроможні прояснити більшість сновидь. Послугувуйтеся при цьому обома техніками, що доповнюють одна одну: спонукайте сновидця подавати асоціації, які приведуть вас від замітника до тієї справжньої думки, що стоїть за ним, і витлумачуйте символи, зіпершись на власні знання. Згодом ми обговоримо ті сумніви, що можуть при цьому виникнути.

Тепер нам можна знову повернутись до роботи, до якої ми вже бралися давніше з недостатніми засобами, вивчаючи відносини між елементом сновиддя і властивою думкою, що лежала в його основі. Тоді ми визначили чотири види таких відносин [с. 114—116]: заміна частиною цілого, натяк або алюзія, символічний зв'язок і пластичне конкретизоване виображення слова. Спробуємо проробити це і в більшому масштабі, порівнюючи явний зміст сновиддя загалом з латентним сновидням, з'ясованим унаслідок тлумачення.

Сподіваюсь, ви ніколи не сплутаєте ці дві різні речі. Якщо вам пощастить їх розрізнати, то ви, либонь, краще розумітимете сновиддя, ніж більшість читачів мого "Тлумачення сновидь". Дозвольте вам іще раз нагадати, що процес, унаслідок якого латентне сновиддя обертається на явне, називається *роботою сновиддя*. Процес, що йде в зворотному напрямі і веде від явного сновиддя до його латентних думок, — наша *робота тлумачення*. Отже, робота тлумачення намагається зруйнувати роботу сновиддя. Сновиддя інфантильного типу, що вочевидь є задоволенням бажань, теж зазнають певних впливів роботи сновиддя, а саме: бажання обертається на ре-

¹ [У "Traumdeutung" (1900 a) роботі сновиддя присвячено весь VI розділ (більше ніж третина книжки); див. Studienausgabe, Bd. 2, S. 280-487].

альність; здебільшого й думка перетворюється на зорові образи. Тут не потрібно ніякого тлумачення, досить повернути назад обидва перетворення. Те, як виявляється робота сновиддя в інших сновиддях, ми називаємо *перекрученням сновидь*, і усуваємо його з допомогою тлумачення сновидь.

Завдяки тому, що мені доводилось тлумачити багато сновидь і я ті тлумачення порівнював, я тепер можу подати вам узагальнений виклад змін, що їх під впливом роботи сновиддя зазнає матеріал латентних думок сновиддя. Тільки я прошу вас не прагнути все зразу зрозуміти. Це суто описовий матеріал, що потребує спокою і уваги.

Першим виявом роботи сновиддя є *згущення*². Під згущенням ми розуміємо те, що явне сновиддя не таке багате на зміст, як латентне, отже, відбувся ніби скорочений переклад латентного сновиддя. Зрідка згущення може й бракувати, а здебільшого воно є завжди, і часом величезне. Воно ніколи не відбувається у зворотному напрямі, тобто явне сновиддя ніколи не буває ширшим і змістовнішим за латентне. Згущення зумовлене такими процесами: 1) певні латентні елементи взагалі пропускаються; 2) з багатьох комплексів латентних сновидь у явне потрапляють тільки окремі фрагменти; 3) латентні елементи, що мають між собою щось спільного, в явному сновидді постають разом, зливаючись у єдину цілість.

Коли ваша ласка, назву "згущення" можна залишити тільки для цього останнього процесу, наслідок якого дуже легко продемонструвати. Згадавши власні сновиддя, ви без труднощів визначите випадки згущення кількох різних осіб в одну. Така змішана особа скидається трохи на А, проте вдягається як Б, виконує дії, властиві, як вам відомо, В, причому ви добре знаєте, ніби ця особа — Г. Природна річ, таке змішування дуже виразно вказує на те, що спільного

² [Згущення із численними прикладами розглянуто в частині А розділу VI "Traumdeutung" (1900 a; Studienausgabe, Bd. 2, S. 282 ff.).]

в цих чотирьох осіб. Так само, як і з осіб, мішані образи утворюються й з предметів і місцевостей — за умови, що ті окремі предмети та місцевості мають якусь спільну ознаку — ту, що на ній наголошує латентне сновиддя. Виникає ніби нове і минуле уявлення, за серцевину якого править те спільне. Через взаємне накладання окремих згущених елементів перед нами здебільшого постає невиразна, розмита картина, дуже подібна до тієї, яка виходить, коли зняти кілька фотографій на одній фотопластинці.

Формування таких мішаних образів становить важливу частину роботи сновиддя, бо можна довести, що потрібні для цього спільні риси навмисне створюються там, де попервах їх нібито бракувало, приміром, через вибір словесних засобів вираження думки. Ми вже натрапляли на такі згущення й мішані образи: вони відіграють істотну роль у постанові численних мовних похибок. Пригадайте молодика, що хотів *погуляювати* з дамою [с. 27]. Крім того, є дотепи, спосіб побудови яких полягає в згущенні³. Та коли на це не зважати, можна стверджувати, що процес згущення для нас цілковито незвичайний і дивний. Щоправда, крім скомпонованих осіб, які з'являються нам у сновиддях, є ще чимало складних витворів людської фантазії, що дуже легко поєднує в одне ціле різні частини, котрі, як відомо з досвіду, в природі не поєднані, — приміром, у кентаврах і в казкових тваринах давньої міфології або з Беклінових полотен. "Творча" фантазія, по суті, взагалі нічого не вигадує, вона тільки поєднує в цілість чужі один одному складники. Проте дивовижність самої роботи сновиддя ось у чому. Матеріал, що його використовує робота сновиддя, — це думки, і хоча деякі з них можуть видаватись огидними й неприйнятними, вони все ж правильно побудовані й виражені. Робота сновиддя надає цим думкам іншої фор-

³ [Фройд пояснює цей спосіб у першій частині II розділу своєї праці "Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten (1905 c; Studienausgabe, Bd. 4, S. 20 ff.) і ілюструє його багатьма прикладами].

ми, і при цьому ми дивуємось і не можемо збагнути, чому при такому перекладі — переході на іншу мову та інший шрифт — використовуються засоби злиття і комбінування. Адже в інших випадках переклад прагне шанобливо ставитись до всіх особливостей оригіналу і насамперед розрізняти речі схожі, але не тотожні. Зусилля роботи сновиддя спрямовані в протилежний бік, вона прагне згустити дві різні думки, підбираючи, мов для дотепу, багатозначне слово, яке могло б виражати обидві думки. Ми, певне, зразу й не оцінимо такого поступування, але воно може набути великої ваги у формуванні нашого уявлення про роботу сновиддя.

Хоча згущення затемнює сновиддя, в нас усе-таки не складається враження, ніби воно становить наслідок цензури сновидь. Скорше можна припустити, що це результат дії якихось механічних або економічних чинників, який, проте, на руку цензури.

Наслідки згущення іноді цілком незвичайні. З допомогою згущення у явному сновидді часом об'єднуються два цілком різні напрями латентних думок, тож можна нібито досить правильно витлумачити сновиддя і при цьому недобачити ще одного можливого тлумачення.

Крім того, один з наслідків впливу згущення на відносини між латентним і явним сновиддям полягає в тому, що нема вже простих зв'язків між елементами латентного і елементами явного сновидь. Один явний елемент відповідає водночас багатьом латентним, і навпаки, один латентний елемент може бути властивий багатьом явним, відбувається своєрідне переплітання [пор. с. 119]. При тлумаченні сновидь виявляється, що асоціації до певного елемента сновиддя не витворюють правильної послідовності. Частіше слід зачекати, поки буде витлумачене все сновиддя.

Отже, робота сновиддя використовує дуже незвичайний спосіб транскрипції думок сновидця; це аж ніяк не дослівний і не познаковий переклад, не добір за якимсь правилом, коли, наприклад, зостаються самі приголосні, а голосні щезають, і навіть не те, що

можна було б назвати представництвом, коли один елемент неодмінно має репрезентувати кілька інших, — а щось зовсім відмінне й набагато складніше.

Другий результат дії роботи сновиддя — це зсув⁴. На щастя, ми його розглядали й раніше і вже знаємо, що зсув є наслідком самої цензури сновиддя. Зсув набирає таких двох форм: по-перше, латентний елемент заступає не якась його частина, а щось іще далше, щось ближче до натяку, а по-друге, психічний акцент переходить із важливого елемента на якийсь інший, неважливий, так що сновиддя змінює свій центр і видається дивним.

Заміна через натяк трапляється в нашому мисленні й тоді, коли ми не спимо, але є певна різниця. У стані неспання натяк має бути ясним і зрозумілим, а замітник — пов'язаним за змістом із властивою думкою сновиддя. Навіть дотеп часто послуговується натяком, причому нехтує умову наявності обов'язкового асоціативного зв'язку за змістом, заступаючи його незвичними зовнішніми асоціаціями, як-от схожість звучання, багатозначність слова й т. ін. Зате умови зрозумілості він тримається цупко: дотеп утратить усяку силу, коли зворотний шлях від натяку до справжньої суті потребуватиме чималої праці⁵. Але в сновиддях натяк через зсув вільний від обох цих обмежень. З елементом, що його він заступає, натяк пов'язаний якнайповерховіше і якнайвіддаленіше, і через те стає незрозумілий, а коли все ж визначити той зв'язок, тлумачення полишає враження невдалого дотепу або силуваного, абияк склепаного пояснення. Адже цензура сновиддя тільки тоді досягає своєї мети, коли їй щастить перешкодити

⁴ [Зсув становить тему частини В у VI розділі "Traumdeutung" (1900 а; Studienausgabe, Bd. 2, S. 305 ff.), проте згадки про нього є й у багатьох інших місцях книжки].

⁵ [Побудову дотепів із допомогою натяку пояснено і проілюстровано прикладами в 11-й частині II розділу книжки "Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten" (1905 c; Studienausgabe, Bd. 4, S. 72 ff.).]

знайти зворотний зв'язок від натяку до властивої думки.

Зсув акценту як засіб вислову думок трапляється дуже рідко. Ми часом удаємось до нього, коли не спимо, для досягнення певних комічних ефектів. Я можу дати вам уявлення про те враження плутанини, яке він створює, нагадавши анекдот, як у одному селі був коваль, що скоїв злочин, який тягнув за собою смертну кару. Суд постановив, що коваль винен, та оскільки він у селі один і без нього не обійтись, зате в селі є аж три кравці, одного з них треба повішати замість коваля.

Третій спосіб дії роботи сновиддя психологічно найцікавіший. Він полягає в перетворенні думок на зорові образи⁶. Добре пам'ятаймо, що не кожна з думок сновиддя зазнає такої трансформації; чимало з них зберігають свою первісну форму і з'являються навіть у явному сновидді як думки або як бажання; до того ж і зорові образи — не єдина форма, у якій виражаються думки. Але ці образи — найістотніше в утворенні сновидь; як нам уже відомо, ця частина роботи сновиддя — друга найхарактерніша риса сновидь [с. 124]; крім того, ми вже знаємо, що окремі елементи сновиддя мають своє “пластичне конкретне виображення” [с. 115].

Ясно, що цей спосіб дії аж ніяк не легкий. Аби зрозуміти, які ж його труднощі, вам треба собі уявити, ніби ви взялися замінити провідну політичну статтю з газети низкою ілюстрацій. Ви будете змушені перейти від алфавітного письма до ієрогліфічного. Коли в тій статті йтиметься про осіб і конкретні предмети, то ви їх легко, а може, й з певною вигодою заміните картинами, але на вас чекають труднощі, коли доведеться зображувати всі абстрактні слова і ті частини мови, які вказують на зв'язки між певними думками, як-от частки, сполучники і т. ін. При абстрактних словах ви зможете собі зарадити з до-

⁶ [Цю тему найдокладніше пояснено в частині C VI розділу “Traumdeutung” (1900 a; Studienausgabe, Bd. 2, S. 309 ff.).]

помогою найрізноманітніших хитрощів. Ви, наприклад, спробуєте передати текст статті іншими словами, що, може, незвично звучатимуть, зате будуть конкретні і їх буде легко зображувати. Тоді ви пригадаєте, що більшість абстрактних слів — це колишні конкретні, первісне значення яких уже згасло, і тому ви скількимога часто повертатиметесь до первісних конкретних значень цих слів. Ви радітимете, коли “володіння” певним об’єктом вам пощастить зобразити як справжнє тримання його в руках. Те саме робить і робота сновиддя. Тож за таких обставин навряд чи можливо висувати високі претензії на точність виображення. Не чіплятиметесь ви до роботи сновиддя й тоді, коли вона, приміром, намагатиметься якийсь важкий для зображення елемент, як-от злам подружньої вірності, замінити іншим зломом, наприклад, зламанною ногою⁷.

“Божа кара (*Зламана рука за злам шлюбу*). Пані Анна М., дружина одного резервіста, звинуватила пані Клементину К. у невірності свого чоловіка. В обвинуваченні йшлося, що К. з Карлом М. мала недозволені взаємини, тоді як її власний чоловік на фронті, та ще й присилає їй звідти сімдесят крон щомісяця. Крім того, К. дістала *чимало грошей* ще й від чоловіка скаржниці, якій самій із дітьми доводиться жити в *голоді і злиднях*. Приятелі її чоловіка сповістили їй, що К. разом з М. тиняються по шинках і там пиячать до пізньої ночі. Одного разу обвинувачена в присутності кількох піхотинців навіть запитувала в чоловіка скаржниці, чи не збирається він невдовзі піти від своєї “старої” і перебратися до неї. Навіть швейцарка у будинку К. не раз бачила чоловіка скаржниці в квартирі К. майже без одягу.

Учора перед суддею м. Леопольдштадта К. *заперечила* своє знайомство з М. і сказала, що не може бути й мови про якісь інтимні стосунки між ними.

⁷ Коли я коригував ці сторінки, мені випадком потрапила на очі газетна стаття, яку я подаю тут як несподіване потвердження наведених вище міркувань.

Проте свідок Альбертина М. заявила, що вона одного разу побачила, як К. цілує чоловіка скаржниці, і та, почувши таке, вкрай збентежилась.

М., якого вислуховували як свідка на одному з попередніх засідань, тоді заперечив наявність будь-яких інтимних взаємин з обвинуваченою. Та вчора суддя отримав листа, в якому свідок відмовився від своїх попередніх свідчень і *признався*, що до минулого червня підтримував інтимні стосунки з К. А на попередньому слуханні він заперечив свій зв'язок з обвинуваченою тільки тому, що та напередодні приходила до нього і *навколійки благала*, щоб він урятував її і нічого не розказував. “А сьогодні, — писав свідок, — я відчув, що просто змушений признатися судові в усьому, бо *зламав собі ліву руку* і гадаю, що це *Божа кара* за мою провину”.

Суддя постановив, що для тих гідних кари вчинків уже *проминув* термін давності, тож позивачка *відкликала свій позов*, а обвинувачену звільнили”.

Таким чином вам удасться певною мірою згладити ту невинність, із якою ієрогліфічні знаки заступили алфавітне письмо. При виображенні тих частин мови, що вказують на логічні взаємозв'язки, як-от “бо, отже, але” тощо, у вас немає жодних допоміжних засобів, тому при перекладі на мову малюнків ці частини тексту будуть утрачені. Так само й зміст думок сновиддя завдяки роботі сновиддя розпадається на сировинний матеріал, що складається з об'єктів та дій. Ви будете вдоволені, якщо у вас з'явиться хоч якась можливість із допомогою чіткішого зображення окремих картин як-небудь натякнути на певні зв'язки, які самі по собі зобразити неможливо. Так само й чимало з латентних думок сновиддя роботі сновиддя щастить виразити з допомогою формальних особливостей явного сновиддя: його ясності або затемненості, подрібненості на менші фрагменти й т. ін. Кількість частин, на які розпадається сновиддя, здебільшого відповідає кількості головних тем, послідовних низок думок у латентному сновидді; короткий попередній сон часто постає як вступ або мотивація до дальшого докладного головного сну. Яку-небудь

другорядну думку сновиддя в явному сновидді заступає якась вставлена сцена і т. ін. Отже, й сама форма сновидь аж ніяк не позбавлена значення, і тому її теж потрібно витлумачувати. Численні сні протягом однієї ночі часто мають те саме значення і свідчать про зусилля дедалі краще погамувати подразник, що діє з усе більшою настирливістю. І навіть у єдиному сновидді який-небудь надто важкий елемент може виображуватися через дублети⁸, через кілька різних символів.

Якщо й далі порівнювати думки сновиддя з явними сновиддями, що заступають їх, ми всюди помітимо те, чого й не сподівалися, приміром, що навіть нерозум і безглуздя сновидь мають своє значення. Так, саме в цьому місці суперечність між медичним і психоаналітичним розумінням сновидь набуває ще ніколи не баченої гостроти. Згідно з медичним поглядом, сновиддя безглузде, оскільки психічна діяльність сонної людини не піддається жодній критиці. Згідно з нашим поглядом, навпаки, сновиддя тоді безглузде, коли має виображувати критику, що міститься в думках сновиддя, — думку “Це безглуздя”. Відоме вам сновиддя про відвідини театру (три квитки за півтора флорина) [с. 116] — чудовий приклад такого роду. Думка, отак виражена, була така: “Було безглуздом так рано віддаватися”⁹.

Таким самим чином ми при тлумаченні довідуємось, що означають оті сумніви і непевні місця, — чи справді з’являвся якийсь елемент у сновидді, чи ні, чи він саме такий, чи, може, трохи інший, — про які так часто сповіщають сновидці. Як правило, ці сумніви й непевні місця аж ніяк не відповідають латентним думкам сновиддя; вони цілком породжені дією цензури сновидь, і їх можна порівняти з невдалою спробою затерти властиву думку.

⁸ [Філологічний термін, що означає два різні слова з однією етимологією].

⁹ [Безглуздість сновидь обговорено в частині G VI розділу “Traumdeutung” (1900 a; Studienausgabe, Bd. 2, S. 413-429)].

До найнесподіваніших відкриттів належить спосіб, яким робота сновиддя трактує протилежності в латентних думках сновиддя. Ми вже знаємо [с. 166], що ті місця в латентному матеріалі, які узгоджуються між собою, в явному сновидді заступлено згущеннями. Так-от, протилежності трактовано так само, як і схожі, взаємоузгоджені місця, причому помітна велика схильність виражати їх через один явний елемент. Отже, елемент у явному сновидді, здатний мати свою протилежність, може означати як і себе самого, так і свою протилежність або те й те разом. Тільки зіпершись на сенс сновиддя, можна вирішити, який переклад обрати. З цим пов'язане ще й те, що виображення “ні” в сновиддях нема — принаймні недвозначного.

Бажану аналогію до такої дивної поведінки роботи сновиддя постачає нам сам розвиток мови. Чимало мовознавців стверджує, що в найдавніших мовах такі протилежності, як-от “сильний — слабкий”, “ясний — темний”, “великий — малий”, позначалися тим самим кореневим словом (“протиставний характер первісних слів”). Наприклад, у давньоєгипетській мові слово *ken* означало водночас і “сильний”, і “слабкий”. Розмовляючи, людина вберігалася від непорозумінь при вживанні таких амбівалентних слів із допомогою тону і супровідних жестів, а на письмі — завдяки додаванню так званих детермінант, тобто малюнків, які не мали свого усного вираження. *Ken* — “сильний” писалося так, що після букв ішов малюнок чоловічка, що стояв вертикально. Коли *ken* означало “слабкий”, додавався малюнок похиленого згорбленого чоловічка. Лише згодом ті первісні слова, що звучали однаково, зазнали невеликих змін і кожне значення слова вже мало свій письмовий відповідник. Отож із *ken* “сильний — слабкий” розвинулись *ken* — “сильний” і *kan* — “слабкий”. Проте не тільки найдавніші мови на останніх щаблях свого розвитку, а й набагато молодші і навіть теперішні живі мови зберегли чимало залишків тих давніх слів, що мали два протилежні

значення. Я наведу вам кілька прикладів, узятих із праці К. Абеля (1884 р.)¹⁰.

У латинській мові є такі ще й досі амбівалентні слова: *altus* (високий — глибокий), *sacer* (священний — проклятий).

Як приклади зміни тих самих коренів я назву такі слова: *clamare* — кричати; *clam* — тихо, спокійно, потаємно; *siccus* — сухий, *succus* — сік. А ось із німецької мови: *Stimme* — голос, *stumm* — німий.

Чимало прикладів можна знайти, порівнюючи споріднені мови. Англійською мовою *lock* — замика-ти, німецькою *Loch* — діра, *Lucke* — прогалина. Англійською мовою *cleave* — розколковати, німецькою *kleben* — клеїти.

Англійське слово *without*, що первісно мало обидва протилежні значення (“з” та “без”), сьогодні вживається тільки в негативному значенні; про те, що *with*, крім приєднального значення, мало колись і відокремлювальне, свідчать такі слова, як *withdraw* — відсмикувати, *withhold* — відмовляти. Те саме слухне й щодо німецького слова *wieder*.

Ще одна властивість роботи сновиддя теж має свого відповідника в розвитку мови. В давньоєгипетській, так само як і в пізніших мовах, є випадки, коли послідовність звуків у словах, що мали те саме значення, змінювалась. Ось такі приклади між англійською і німецькою мовами. *Topf* — *pot* (горщик — горщик); *boat* — *tub* (човен — шаплик); *hurry* — *Ruhe* (квапитися — спокій); *Balken* — *Kloben*, *club* (колода — поліно, довбня); *wait* — *tauwen* (чекати — чекати).

Між латинською і німецькою мовами: *capere* — *raschen* (хапати — хапати); *ren* — *Niere* (нирка — нирка).

Такі повороти до протилежного, що ми їх тут бачили на прикладі окремого слова, робота сновиддя

¹⁰ [Про монографію Абеля “Über den Gegensinn der Urworte” Фройд написав розлогий реферат (1910 е), що з нього й узято значну частину викладеного тут матеріалу. До цієї теми Фройд ще раз повертається в 15-й лекції, с. 228—229].

здійснює найрізноманітнішими способами. Зміну сенсу на протилежний і заміну протилежністю ми вже знаємо. Крім того, трапляється в сновиддях і зміна на протилежне ситуації або взаємин двох людей, тож ми нібито опиняємось у “перекинутому світі”. В сновиддях заєць досить часто стріляє в мисливця. Далі йде обернена послідовність подій, у сновидді спершу подається наслідок, а вже потім — причина; це скидається на п'єсу, поставлену в поганенькому театрі, коли спершу падає герой, а вже потім з-за лаштунків лунає постріл, що вбив його. Або ж є сновиддя, коли обернений увесь порядок елементів, тож при тлумаченні, аби розкрити сенс, останній елемент слід брати першим, а перший — останнім. З наших студій про символіку сновидь ви пам'ятаєте, що заходити або падати у воду означає те саме, що й виходити з води, тобто народжуватись або народжувати [с. 148], і що сходи, драбина, піднімання вгору — те саме, що й опускання вниз [с. 153]. Зразу стає зрозуміло, які переваги має перекручення сновидь, скориставшись цією свободою виображення.

Ці риси роботи сновиддя слід означити як *архаїчні*. Вони подібні до давніх усних і письмових способів вираження і породжують ті самі труднощі, що про них згодом ще піде мова¹¹, коли ми висловимо кілька критичних зауважень.

А тепер погляньмо й на інші аспекти проблеми. Робота сновиддя вочевидь полягає в тому, щоб словесно оформлені латентні думки перетворити на чуттєві, здебільшого зорові образи. Гаразд, але ж наше мислення зароджувалося з таких чуттєвих образів; його найдавніший матеріал і перші етапи його розвитку — це чуттєві враження, або, правильніше, спогади-образи тих чуттєвих вражень. Але тільки згодом до тих образів додалися слова і ті слова стали поєднані з думками. Отже, робота сновиддя спонукає наше мислення до *регресивного* процесу¹², змушує

¹¹ [Див. 13-у лекцію].

¹² [Фройд докладно пояснює регресію в 22-й лекції].

його повернутися назад шаблями розвитку, і при цій регресії відпадають усі нові здобутки, засвоєні протягом розвитку мислення від образів-спогадів до думок.

Я розповідав про те, що ми розуміємо під роботою сновиддя. З огляду на ті її процеси, про які ми дізналися, наш інтерес до явного сновиддя мусить відступити далеко назад. Однак явному сновиддю я присвячу ще кілька зауважень, бо саме з ним ми всі безпосередньо знайомі.

Природно, що явне сновиддя втратило для нас частину свого значення. Нам має бути байдужим, чи воно добре скомпоноване, а чи розпадається на низку окремих, не пов'язаних між собою картин. Навіть коли сновиддя нібито має цілком розважливу зовнішню форму, ми вже знаємо, що вона виникла внаслідок перекручення сновиддя і їй так само бракує органічного зв'язку з внутрішнім змістом сновиддя, як фасадові якоїсь італійської церкви з її структурою і планом. Часом, проте, цей фасад сновиддя теж набуває значення, якщо відтворює важливу частину латентних думок сновиддя з невеликими перекрученнями, а то й зовсім без них. Та ми не знаємо цього, поки не витлумачимо сновиддя і не скажемо напевне, якого ступеня досягає в ньому перекручення. Такий самий сумнів з'являється й тоді, коли два різні елементи видаються в сновидді тісно поєднаними. Ця поєднаність може правити за неоціненну вказівку на те, що й відповідники цих елементів у латентному сновидді теж пов'язані між собою; але іншого разу можна пересвідчитись, що пов'язане в думках постає у сновидді ще й як розділеним.

Загалом слід утримуватись від прагнення пояснити одну частину явного сновиддя з допомогою іншої, немов сновиддя — послідовний задум із прагматичним виображенням. У більшості випадків сновиддя можна порівняти радше з брекчією, що складається з уламків різних порід, з'єднаних цементом, так що малюнки на ній не належать тим первісним уламкам, з яких вона складається. І справді, один з різновидів роботи сновиддя полягає в так званому *вторинному*

опрацюванні¹³, яке полягає в тому, щоб з'єднати в одне ціле і нібито добре припасувати безпосередні наслідки роботи сновиддя. При цьому матеріал часто упорядковується так, що це призводить до цілковитого нерозуміння, там, де виникає потреба, робляться вставки.

З другого боку, роботу сновиддя не слід переоцінювати, не слід надто покладатися на неї. Її втручання обмежується названими вище способами дії: крім згущення, зсуву, пластичного виображення і вторинного опрацювання всього матеріалу, вона більше ні на що не спроможна. Те, що постає в сновидді як вияви суджень, критики, подиву і логічних висновкувань, — аж ніяк не результат роботи сновиддя; лише дуже рідко такі вияви відбивають логічні розважання про сновиддя, здебільшого — це фрагменти латентних думок сновиддя, що більш-менш модифікувались і ввійшли у явне сновиддя, припасувавшись до його змісту. Робота сновиддя не може скомпонувати й мовлення. Крім вельми нечисленних винятків, розмови, що трапляються в сновиддях, — це наслідування й поєднання уривків тих розмов, які людина чула або в яких навіть сама брала участь напередодні сновиддя і які ввійшли як матеріал або збудник сновиддя в латентні думки. Не може робота сновиддя й провадити математичні обрахунки: щось подібне до них, що його можна знайти в явному сновидді, в більшості випадків — просто комбінація чисел, псевдообрахунки, до речі, цілком безглузді, які знов-таки — лише копії обрахунків, уведених у латентні думки. За таких обставин нема чого дивуватися, що інтерес, спершу спрямований до роботи сновиддя, невдовзі повертається від неї до латентних думок сновиддя, що, більш-менш перекручені, виявляються в явному сновидді. Проте аж ніяк не виправдано робити цей поворот таким крутим, щоб у теоретичних розважаннях на ці теми латентні думки сновиддя ставити на місце сновиддя взагалі і стверджувати про сновиддя те, що може бути слухним тільки щодо

¹³ [Вторинне опрацювання становить тему частини I VI розділу "Traumdeutung" (1900 a; Studienausgabe, Bd. 2, S. 470 ff.).]

латентних думок. Аж дивно: як можна так надужити здобутки психоаналізу, що це призводить до сплутування сновиддя взагалі і його латентних думок? “Сновиддям” можна називати не що інше, як результати роботи сновиддя, тобто *форму*, в яку були переведені латентні думки внаслідок роботи сновиддя [пор. с. 221].

Робота сновиддя — процес, природа якого вельми незвичайна; чогось подібного до нього в психічному житті ми ще не знали. Такі згущення, зсуви, регресивні перетворення думок на образи — це наші відкриття, визнавши їх, ми щедро винагородили свої зусилля в царині психоаналізу. З паралелей до роботи сновиддя ви знову зрозумієте, які відкриваються зв'язки між психоаналітичними студіями та дослідженнями в інших царинах знань, зокрема питаннями розвитку мови й мислення¹⁴. Ширше значення цього погляду ви усвідомите тільки тоді, коли дізнаєтесь, що механізм побудови сновиддя — взірець для утворення невротичних симптомів.

Я знаю також, що ми поки що неспроможні оцінити всі ті нові здобутки, які дістає психологія з цих досліджень. Ми лише вказуємо, що з'являються нові докази існування неусвідомлених психічних актів — адже саме такими є латентні думки сновиддя, — і що тлумачення сновидь обіцяє пробити нам шлях — такий широкий, якого ми ніколи й не сподівалися, — до пізнання неусвідомленого психічного життя.

А тепер, гадаю, настала пора подати вам розмаїті приклади невеличких сновидь, що проілюструють окремі пункти мого попереднього загального викладу.

¹⁴[Див. також міркування про механізм побудови дотепів на с. 234—235].

Лекція 12

ПРИКЛАДИ АНАЛІЗУ СНОВИДЬ

Вельмишановне товариство! Не розчаровуйтеся, коли я знову запропоную вам тлумачення лиш окремих фрагментів сновидь замість залучити вас до пояснення гарного великого сновиддя. Ви наполяжете, що після таких довгих готувань маєте на це право, і, певне, висловите переконаність, що після успішного тлумачення стількох тисяч сновидь давно б уже можна було підібрати низку разючих прикладів, які б продемонстрували правдивість усіх наших тверджень про роботу й думки сновиддя. Так, але труднощів, які перешкоджають виконанню ваших бажань, іще дуже багато.

Насамперед я мушу вам заявити, що нема нікого, хто б обернув тлумачення сновидь на свою основну роботу. Тож за яких обставин ми звертаємося до тлумачення сновидь? Принагідно, звичайно, можна без якогось певного наміру взятися тлумачити сновиддя свого приятеля чи перейматися якийсь час власними сновиддями, аби вдосконалити свою вправність у психоаналітичній роботі; але здебільшого ми маємо справу зі сновиддями нервовохворих, які зазнають психоаналітичного лікування. Сновиддя невротиків забезпечують чудовий матеріал, і їх аж ніяк не можна вважати нижчими за сновиддя здорових людей, але сама техніка лікування змушує нас підпорядковувати тлумачення сновидь терапевтичним цілям, і на чимало сновидь далі ми вже не зважатимемо, тільки-но нам пощастить виснувати з них щось корисне для лікування. Багато сновидь, які трапляються під час лікування, взагалі неприступні для повної інтерпретації, бо породжені всією сукупністю ще не знаного нам психічного матеріалу, і ми зможемо зрозуміти їх, лише закінчивши лікування. Переказ таких сновидь вимагав би розкриття всіх таємниць того або того неврозу; нам про таке не йдеться, бо ми підступаємо до проблеми сновидь як підготовчого етапу у вивченні неврозів.

А тепер ви, напевне, охоче б відступили від цього матеріалу і залюбки б послушали пояснення сновидь,

властивих здоровим людям, а то й ваших власних. Але зміст цих сновидь такого не дозволяє. Адже не можна ні себе самого, ні кого іншого, що довірився вам, так безжально оголювати, як цього вимагає докладне тлумачення сновидь, бо ж, як ви вже знаєте, при цьому йдеться про найінтимніше. Окрім цієї трудності, пов'язаної з природою самого матеріалу, є й трудність, пов'язана з переказом сновидь. Ви знаєте, що навіть самому сновидцеві сновиддя видається незрозумілим і дивним, а що вже тоді казати про кого іншого, кому особа сновидця незнайома. Психоаналітична література аж ніяк не бідна на описи добрих і докладних аналізів сновидь, я й сам опублікував деякі з них, записавши їх до історій хвороб¹⁵, мабуть, найкращим прикладом тлумачення сновидь є те, про яке повідомив О. Ранк [1910 b], йдеться про два пов'язані між собою сновиддя однієї дівчини: переказ сновидь зайняв десь дві сторінки друкованого тексту, натомість їхній аналіз потребував сімдесяти шести сторінок. Мені, певне, знадобився б цілий семестр, щоб провести разом із вами таку роботу. Коли взяти якесь досить довге й дуже перекручене сновиддя, то доведеться подавати стільки пояснень, притягувати стільки матеріалу з асоціацій і спогадів, сходити на стільки путівців, що однієї лекції для того, щоб охопити все в цілості, було б не досить. Тож я проситиму вас задовольнитися тим, чим легше оперувати, і переказуватиму лише невеликі фрагменти сновидь невротиків, бо в тих фрагментах можна визначити ту чи ту окрему особливість сновидь. Найлегше продемонструвати символи сновидь, а після них — певні риси регресивного характеру виображення в сновидді. Про кожне з наступних сновидь я повідомлятиму, чому я вважав за потрібне переказати його.

¹⁵ [Серед найважливіших прикладів — обидва сновиддя при аналізі пацієнтки “Dora” (1905 e) і дитячий сон про “Wolfsmann” (1918 b). Щоправда, останній приклад опубліковано вже після публікації лекцій, проте записано його давніше].

1. Сновиддя складається лише з двох коротких картин: *Дядько сновидця курить сигарету, дарма що була субота; одна жінка гладить і пестить сновидця, ніби той — її власна дитина.*

До першої картини сновидець (єврей) зауважує: його дядько такий побожний чоловік, що ніколи такого гріха, як куріння в суботу, не чинив і не вчинить. Щодо жінки в другій картині йому спадає на думку тільки те, що то його мати. Ці обидві картини чи думки вочевидь пов'язані між собою. Але як? Оскільки сновидець рішуче заперечив, що дядько міг насправді таке вчинити, можна припустити, що тут слід вставити умовний сполучник "якби". "Якби мій дядько, святий чоловік, закурив у суботу сигарету, то, певне, тоді й матері можна було б попестити мене". Це вочевидь означає, що матеріні пестоці — щось таке ж недозволене, як і куріння в суботу для правдивого єврея. Пригадуєте, як я казав вам [с. 172], що внаслідок роботи сновиддя бракує всіх зв'язків між окремими думками сновиддя; ті думки розпадаються на свій сировинний матеріал, і завдання тлумача полягає в тому, щоб знову встановити ті зв'язки.

2. Через свої публікації про сновиддя я певною мірою став громадським консультантом з усього, що стосується сновидь, і впродовж багатьох років із різних місць отримував листи, автори яких розповідали про власні сновиддя або ж питали моєї думки. Я, звичайно, вдячний усім тим, хто разом із сновиддям подавав іще й достатньо матеріалу, аби уможливити тлумачення, або й сам прислав те тлумачення. До цієї групи належить і наступне сновиддя одного мюнхенського студента-медика, датоване 1910 р. Я розповім його вам, бо воно доводить, як загалом важко зрозуміти сновиддя, коли сновидець не додасть вам до нього своєї інформації. Бо я маю підозру, що в глибинах душі ви схильні вважати, ніби переклад символів — ідеальний метод тлумачення сновидь, а техніку асоціативного тлумачення сновидь воліли б

відкинути, — тож я хочу визволити вас з-під влади цієї шкідливої омани.

“13 липня 1910 р. Проти ранку мені снилося: я їхав велосипедом униз по вулиці в Тюбінгені, коли раптом за мною кинулась коричнева такса і вчепилася зубами мені в п'ятку. Трохи проїхавши, я зійшов з велосипеда, сів на сходинку і почав бити тварюку, що цупко трималася зубами, аби та відчепилася. (Прикрих відчуттів при укусі і впродовж усієї сцени я не мав). Навпроти сиділи дві літні жінки, що дивились на мене й посміхалися. Тут я прокинувся, і, як не раз і давніше, в мить переходу від сну до свідомого стану все сновиддя стало ясным для мене”.

У цьому випадку символи нам не зарадять. Проте сновидець повідомив: “Нещодавно я закохався в дівчину, побачивши її просто на вулиці, але не мав притичини познайомитись із нею. Я волів би, щоб тією притичиною стала її такса, бо я й сам великий любитель тварин і ця риса мені вельми подобалась у дівчині”. До цього він ще додав, що не раз із великою вправністю і часто під захоплені погляди глядачів розбороняв собак, що гризлися на вулиці. А ми вже знаємо, що дівчина, яка йому подобалась, увесь час з'являлася з тим незвичайним собакою. Проте в явному сновидді дівчину усунуто, залишивсь тільки асоційований із нею собака. Можливо, на місце дівчини стали ті літні жінки, що насміхалися з нього, але того, що він нам ще повідомив, не досить, аби з'ясувати цей пункт. А те, що він їхав на велосипеді, — пряме відтворення пригадуваної ситуації. Адже дівчину з собакою він зустрічав тільки тоді, коли їздив велосипедом.

3. Коли людина втратила когось із дорогих для себе родичів, у неї ще довго потому бувають вкрай незвичайні сновиддя, в яких укладається дивовижний компроміс між знанням про смерть тієї особи і бажанням повернути покійника до життя. Часом сниться, що покійник уже мертвий, але при цьому живе й далі, оскільки не знає, що він мертвий, а якби дізнав-

ся про те, то лише тоді б умер насправді; сниться, ніби він наполовину мертвий і наполовину живий і кожен з цих двох станів має свої особні прикмети. Ці сновиддя не можна назвати просто безглуздими, бо повернення до життя для сновиддя не більш неприйнятне, ніж, приміром, для казки, в якій такі речі — звичайний поворот у житті героя. Наскільки я був спроможний аналізувати такі сновиддя, з'ясується, що їх можна цілком розумно витлумачити, але святоблिवе бажання повернути мертвого до життя може виявлятися найдивовижнішими способами. Я розповім вам про одне таке сновиддя, яке видається досить дивним та безглуздим, проте його аналіз продемонструє чимало з того, що ми вже згадували в нашому теоретичному викладі. Ось сновиддя чоловіка, що кілька років тому втратив батька.

Батько помер, але його відкопали і він мав дуже кепський вигляд. Після цього батько жив далі, і сновидець робив усе, щоб він не помітив. (Далі сновиддя переходить на інші, нібито дуже далекі від цього речі).

Що батько помер, це ми знаємо. Те, що його відкопали, не відповідає дійсності, все, що відбувалося далі, теж не пов'язане з реальністю. Але сновидець розповідає: коли він повернувся додому після похорону, йому заболів зуб. Він хотів лікувати той зуб згідно з єврейськими приписами: "Якщо твій зуб непокоїть тебе, вирви його", — й подався до зубного лікаря. Той, проте, сказав: "Зуба так просто не вивирають, тут треба виявити терпець і вилікувати його. Я покладу щось у нього, щоб убити нерв; через три дні прийдіть знову, і я той нерв витягну".

"Оце "витягання", — зненацька сказав сновидець, — і є ексгумація".

Чи мав сновидець рацію? Узгодженість тут не повна, а приблизна, бо ж витягли не зуб, а лише його мертву частину. Але, спираючись на набутий досвід, можна, незважаючи на такі неточності, цілком покладатися на роботу сновиддя. Можна припустити, що в сновидця сталося згущення, злиття померлого батька з убитим, проте збереженням зубом. Тож не-

має нічого дивного в тому, що в явному сновидді постало щось безглузде, бо ж очевидно, що не все, сказане про зуб, можна припасувати до батька. А де взагалі шукати отого *tertium comparationis* [с. 147] між зубом і батьком, що уможливило таке згущення?

Але воно безперечно має бути, бо далі сновидець розказав, що знає: коли сниться, ніби випадає зуб, це означає, що невдовзі помре хтось із рідних.

Ми знаємо, що таке народне тлумачення неправильне чи принаймні правильне тільки в дуже химерному розумінні¹⁶.

Без усяких заохочень сновидець далі почав розповідати про батькову хворобу і смерть, а також про свої взаємини з ним. Батько довго слабував, догляд за ним і лікування коштували синові чималих грошей. Проте це йому не набридало, він не виявляв нетерпіння, ніколи не прагнув, щоб чимшвидше настав кінець. Він пишався своїм правдиво юдейським шанобливим ставленням до батька і суворим дотриманням юдейських законів. Хіба нас не вражає, що це суперечить думкам, які належать до сновиддя? Сновидець ототожнив зуб із батьком. Із зубом він намірявся вчинити так, як вимагає єврейський закон, тобто вирвати, тільки-но він почав завдавати болю і клопоту. І до батька він прагнув ставитися згідно з приписами закону, який тут, проте, вимагав не зважати ні на витрати, ні на клопіт, звалювати весь тягар на себе і не дозволяти, щоб зародилось хоч якесь вороже почуття до об'єкта, що завдає таких прикрощів. Чи не стала б узгодженість між двома ситуаціями ще переконливіша, якби в сновидді і справді з'явилися до хворого батька такі самі почуття, які він живив щодо хворого зуба, тобто він бажав би, щоб смерть чимшвидше поклала край непотрібному батьковому існуванню, сповненому мук і пов'язаному з великими витратами?

Я не сумніваюсь, що таким і справді було його ставлення до батька під час тривалої батькової хво-

¹⁶ [Див. с. 152 і с. 160]. Тим більш несподівано для нас, що отак порушену тему все ж можна знайти й за іншими фрагментами змісту сновиддя.

роби і що його хвалькуваті запевнення у своїй синівській шанобливості на те й призначалися, щоб відвернути мозок від усяких спогадів про період хвороби. Бо за таких обставин і справді з'являється бажання, аби батько помер, і воно ховається під маскою нібито спочутливих розважань: "Це б тільки полегшило його муки". Зверніть лишень увагу, що тут ми переступили бар'єр у самих латентних думках сновиддя. Перша частина цих думок була неусвідомленою лише тимчасово, тобто протягом утворення сновиддя, натомість ворожі почуття до батька, напевне, були неусвідомлені довгий час¹⁷, можливо, вони зародились іще в дитинстві і тільки під час батькової хвороби, боязливі й замасковані, прослизали в свідомість. З іще більшою певністю таке можна стверджувати про інші латентні думки сновиддя, що безперечно становлять частину змісту сновиддя. Щоправда, в сновидді нема вказівок на ворожі почуття до батька, та, взявшись досліджувати коріння тієї ворожості до батька в житті дитини, ми пригадаємо: страх перед батьком виникає тому, що саме батько в найраніші дитячі роки стримує вияви сексуальної активності в дитини, і здебільшого він, з огляду на соціальну доцільність, змушений робити це вдруге й після статевого дозрівання дитини. Таке ставлення до батька проступає і в нашого сновидця: до його синівської любові домішано чимало поваги і страху, джерелом яких є раннє сексуальне залякування.

Дальші фрази явного сновиддя можна пояснити, зіпершись на онаністичний комплекс. Речення "*Він мав дуже кепський вигляд*", щоправда, натякає на дальші слова зубного лікаря, мовляв, у сновидця буде кепський вигляд, коли йому на цьому місці бракуватиме зуба; та водночас воно стосується й того кепського вигляду, який виказує надмірну сексуальну активність молодого хлопця в період статевого дозрівання; або принаймні він боїться, що цей вигляд його викаже. Вочевидь із полегшенням сновидець у явному змісті переніс той кепський вигляд із себе

¹⁷ [Про це йдеться далі в кінці 13-ї лекції, с. 209—210].

на батька — це вже знайома вам інверсія [с. 176], до якої вдається робота сновиддя. Речення “Після цього батько жив далі” відповідає як бажанню, щоб батько повернувся до життя, так і обіцянці зубного лікаря врятувати зуб. Натомість речення “Сновидець робив усе, щоб він (батько) не помітив” немов спонукає доповнити його: “Що він помер”. Але єдине доповнення, що матиме якийсь сенс, знову слід висновувати з онаністичного комплексу, де цілком зрозуміло, що підліток робить усе, аби приховати своє сексуальне життя від батька. І наостанок пригадайте, що сновиддя, в яких трапляється зубний біль, завжди слід тлумачити як пов’язані з онанізмом і карою за нього [пор. с. 152 і с. 160].

Тепер ви вже розумієте, що це незбагненне сновиддя постало через велике й оманливе згущення, через усування всіх думок, що належать до серцевини латентної течії думок, через виникнення багатозначних утворень-замінників для найпотаємніших і найдалших за часом латентних думок.

4. Ми не раз уже намагалися до кінця з’ясувати ті тверезі й банальні сновиддя, що не містять у собі нічого безглузлого або дивного, зате спонукають запитати: “Навіщо взагалі сняться людині такі нікчемні сни?” [Пор. с. 90 і с. 111]. Я подам вам іще один приклад сновидь такого типу: три взаємопов’язані сновиддя, що наснилися однієї ночі дівчині.

а) *Вона йде залом свого будинку і до крові розбиває голову об низько почеплену люстру.* Немає жодних спогадів, чогось такого ніколи не траплялося. Натомість її повідомлення спрямовані в зовсім інший бік: “Знаєте, в мене страшенно вилізають коси. “Дитино, — сказала мені мати вчора, — коли так і далі піде, то голова в тебе скоро стане як попа”. Отже, голова тут стоїть замість іншої частини тіла. Не потрібно ніякої допомоги, щоб збагнути символічне значення люстри: всі предмети, що можуть видовжуватися — символи чоловічого статевого члена [с. 149—150]. Отже, йдеться про кровотечу з нижньої частини тіла, яка виникає внаслідок зіткнення з пенісом. Але

може бути ще й інше значення: дальші асоціації дівчини показують, що її сновиддя пов'язане з вірою, ніби менструальні кровотечі виникають унаслідок статевих стосунків з чоловіком — такої думки дотримується чимало недозрілих дівчат.

б) Сновидиця бачить у винограднику глибоку яму і знає, що вона виникла тоді, як із коренем вирвали дерево. При цьому вона зауважує, що дерева бракувало. Під цим дівчина мала на увазі, що дерева в сновидді вона не бачила, але ці самі слова виражають ще й іншу думку, яку без усяких сумнівів можна витлумачити символічно. Сновиддя пов'язане з ще одним фрагментом інфантильних сексуальних теорій — із вірою, що дівчата спочатку мали такі самі геніталії, як хлопчики, але потім унаслідок кастрації (виривання дерева) їхні геніталії набули своєї теперішньої форми.

в) Сновидиця стоїть перед шухлядою свого письмового столу, яку вона знає так добре, що, коли хто полізе до неї, зразу про те дізнається. Шухляда, як і всі ящики, коробки, скрині — це жіночі геніталії [с. 151]. Сновидиця знає, що на геніталіях можна примітити ознаки статевих стосунків (і, як здається їй, ознаки навіть дотику до геніталій), і давно вже боїться, що її звинуватять у цьому. Гадаю, що в цих усіх сновиддях акцент зосереджено на ідеї знання. Сновидиця думала про добу своїх затятих сексуальних досліджень, результатами яких дуже колись пишалася¹⁸.

5. Ще один приклад символізму. Але цього разу в короткій передмові я мушу стисло описати психічну ситуацію, за якої сталося сновиддя. Один добродій, що провів із жінкою ніч кохання, змалював свою партнерку як жінку з материнською натурою, чие бажання мати дитину неминуче проступає під час любовних пестощів із чоловіком. Проте обставини їхньої любовної зустрічі вимагали від них обереж-

¹⁸ [Про сексуальні дослідження і теорії дітей див. 20-у лекцію, с. 318—319].

ності, щоб сім'я часом не потрапило до матки. Прокинувшись після тієї ночі, жінка розповіла такий сон.

Якийсь офіцер у червоному капелюсі біг за нею по вулиці. Вона втікала від нього і вибігла на сходи, він не відстав. Насилу переводячи дух, вона дісталася до своєї квартири, захряпнула двері й замкнула їх. Офіцер залишився за дверима, і крізь замкову шпарину жінка побачила, як він сидить на лаві й плаче.

У переслідуванні офіцером із червоним капелюхом та підніманні по сходах, насилу зводячи дух, ви звичайно впізнали виображення статевого акту [с. 153]. Те, що сновидиця замкнулася від переслідувача — приклад так часто вживаної в сновиддях інверсії, бо ж насправді саме чоловік відсувався перед кінцем статевого акту. Так само перемістився на партнера і її жаль, бо ж це він плаче у сновидді; водночас під тими слізьми слід розуміти виверження сімені.

Ви, певне, колись чули, буцімто психоаналіз проголошує, що всі сновиддя мають сексуальне значення. Тепер ви самі спроможні скласти свою думку про неслушність таких закидів. Адже ви вже знаєте про сни — виконання бажань, у яких ідеться про задоволення найочевидніших потреб — голоду, спраги, жадання свободи, про так звані комфортні сновиддя і сни нетерпіння, а також про суто зажерливі й егоїстичні сновиддя. Але не забувайте, що, згідно з результатами психоаналітичних досліджень, дуже перекручені сновиддя переважно — проте знов-таки не доконче — є виявом сексуальних бажань.

6. Я мав свої причини, подаючи вам чимало прикладів використання символіки в сновиддях. При нашій першій зустрічі я вже скарживсь [с. 10—11], як важко, викладаючи психоаналіз, доводити ті або ті твердження та сприяти формуванню переконань, і відтоді ви, напевне, вже погодились зі мною. Проте окремі твердження психоаналізу так тісно пов'язані між собою, що переконаність у чомусь одному легко поширюється на більшу частину всієї теорії. Про психоаналіз можна сказати, що, коли простягти йому

мізинець, він невдовзі схопить усю руку. Отже, той, хто погодився з поясненням хибних дій, самою силою логіки буде змушений повірити в усе інше. Другий такий же приступний шлях до визнання психоаналізу — символіка сновидь. Я перекажу вам уже опубліковане сновиддя жінки з нижчих верств, чоловік якої працював поліцаєм і яка, звісно, ніколи не чула про символіку сновидь і психоаналіз. Самі поміркуйте, чи можна тлумачення цього сновиддя з допомогою сексуальних символів назвати довільним або силуваним.

“...Тоді хтось удерся в будинок, і вона злякано стала гукати поліцая. Але той у товаристві двох волюцюг подався до церкви, до якої вели вгору кілька сходинок. За церквою стояла гора, покрита густим лісом. Поліцай був у шоломі, в глухому комірці та в плащі і мав широку бурувату бороду. Обидва волюцюги, мирно йдучи поряд із поліцаєм, були у фартухах, що обвисали навколо пояса, мов мішки. Від церкви на гору вела стежка, обабіч неї росли трава і кущі, що ставали дедалі густіші, а на верхівці гори ріс уже справжній ліс”.

Використані символи ви впізнаєте без усяких труднощів. Чоловічі геніталії виображені через трійцю осіб, жіночі — через ландшафт із церквою, горою і лісом. Сходи — знов-таки символ статевого акту. Те, що в сновидді назване горою, так само називається і в анатомії, а саме: *mons veneris*, лобок.

7. Іще одне сновиддя, яке слід тлумачити з допомогою символів, але прикметне й переконливе ще тим, що сам сновидець переклав усі символи, хоча не мав жодних теоретичних знань про тлумачення сновидь. Це дуже незвичайний випадок, і ми до ладу не знаємо, що саме вможливило його.

“Сновидець гуляв із своїм батьком по місцевості, напевне, у віденському парку Пратер, бо вони побачили там ротонду з невеликою прибудовою спереду, до якої прив'язано аеростат, дуже спущений. Батько запитує його, навіщо це все; син дивується такому запитанню, проте пояснює. Далі вони по-

трапляють на подвір'я, де лежить великий аркуш бляхи. Батько хотів відламати чималий шматок тієї бляхи, але озирнувся, переконуючись, чи ніхто його не бачить. Він мовив синові, що все-таки слід сказати бодай наглядачеві, і тоді можна безперешкодно брати бляху. З цього подвір'я вниз вели сходи в шахту, стіни якої оббиті чимось м'яким і скидалися на бильця шкіряного фотеля. На дні шахти була довга платформа, а потім починалася нова шахта...

Ось як витлумачив цей сон сновидець: "Ротонда — це мої геніталії, прив'язаний аеростат спереду — мій пеніс, бо на його млявість я нарікаю". Докладніше можна тлумачити, що ротонда — це сідниці (діти всякчас теж зараховують їх до геніталій), невеличка прибудова спереду — мошонка. В сновидді батько запитує його, навіщо те все, тобто про призначення і функції геніталій. Очевидно, що ситуацію слід обернути, тож запитував син. Оскільки він ніколи не ставив батькові таких запитань, то ці думки сновидця слід розуміти як бажання або якусь умовну конструкцію: "Якби я попросив батька пояснити мені сексуальні питання..." Невдовзі ми побачимо, що ці думки мають і дальший розвиток.

Двір, де розстелено бляху, не слід тлумачити передусім символічно, бо він пов'язаний з місцем роботи батька. Вшановуючи скромність, я "бляхою" замінив той матеріал, із яким насправді працює батько. Проте не змінив у сновидді жодного слова. Сновидець теж узявся до батькового діла і був тяжко пригнічений тією справді сумнівною діяльністю, що від неї значною мірою залежали прибутки. Отже, дальший розвиток згаданих вище думок сновидця мав би бути такий: "(Якби я його запитав) він, напевне, одурив би мене так само, як одурює своїх покупців". Для відриву шматка матеріалу, що є виображенням комерційної нечесності, сам сновидець додає ще й друге пояснення: це означає онанізм. Таке пояснення не тільки давно нам знайоме [с. 152, 160], а й цілком узгоджується з тим, що таємницю онанізму тут виказано протилежною ідеєю (це можна

робити навіть відкрито). А те, що онанізм знову пересунуто на батька, як і запитання в першій частині сновиддя, цілком відповідає всім нашим сподіванням. Шахту, з огляду на її м'які стіни, сновидець витлумачив як вагіну, ну а я додаю, що сходження вниз або нагору відповідає статевому актові [с. 153].

Подробицю, що за першою шахтою йде довга платформа, а далі ще одна шахта, сновидець пояснює, посилаючись на свій життєвий шлях. Певний час він підтримував статеві стосунки, а потім унаслідок неможливості мусив їх припинити, але тепер сподівається, що після лікування зможе поновити їх.

8. Два наступні сновиддя одного іноземця з виразними полігамними тенденціями я переказую задля potwierдження вже висловленої думки [с. 137], що власне Я завжди присутнє в сновиддях, навіть там, де воно приховане в явному змісті. Валіза в сновиддях — це жіночий символ.

а) Сновидець вибирається в подорож, а його багаж мають везти до станції на возі. Чимало валіз покладено одна на одну, а серед них і дві великі чорні, подібні до комівоязерських. Він каже, втішаючи когось: *“Гаразд, ці дві повезуть тільки до станції”*.

Цей іноземець і справді подорожував із великою кількістю багажу, але, приїхавши лікуватись, привіз ще чимало всіляких оповідок про жінок. Дві чорні валізи відповідали двом чорнявим жінкам, що на той час відігравали головну роль у його житті. Одна з них хотіла їхати з ним і до Відня; за моєю порадою, він телеграфом відмовив їй.

б) Сцена на митниці. Чоловік, що подорожував разом із ним, відкрив свою валізу і, курячи сигарету, небало проказав: *“Нема там нічого всередині”*. Митник нібито повірив йому, проте ще раз зазірнув у валізу і знайшов суворо заборонену річ. *“Що ж, нічого не вдієш”*, — покірливо відзначив подорожній. Цей подорожній — сам сновидець, а митник — я. Загалом він був зі мною дуже щирий, але надумав приховати свій недавній новий зв'язок із жінкою, цілком слушно припускаючи, що я її знаю.

Прикру ситуацію викриття він пересуває на чужу особу, так що сам у цьому сновидді нібито не з'являється.

9. Ось приклад символу, що про нього я ще не згадував.

Сновидець зустрів свою сестру в супроводі двох її товаришок, що й самі теж сестри. Він їм обом подав руку, а сестрі ні.

Сновиддя не пов'язане з жодними реальними подіями. Натомість думки сновидця повертаються в той час, коли він, спостерігаючи, дивувався, чому в дівчат так пізно розвиваються груди. Отже, ті дві сестри — це груди; він би радо поторкав їх руками, якби то була не його сестра.

10. Ось приклад символіки смерті в сновидді. *Сновидець іде з двома особами, чийі імена він знає, але, прокинувшись, забуває, по дуже високому, крутому залізному місткові. Раптом вони обидві зникають, і сновидець опиняється перед примарним чоловічком у капелюсі і плащі. Він запитує його, чи той часом не розносить телеграми... — Ні. — Може, він хурман? — Ні. — Тоді він іде далі, зазнає в сновидді великого страху і, прокидаючись, дофантазовує, що залізний міст несподівано обвалився і він падав у прірву.*

Коли сновидець наголошує, що особи, бачені в сновидді, йому незнайомі або ж він забув їхні імена, то здебільшого це люди, з котрими він пов'язаний найтісніше. Сновидець мав двох сестер, і якщо він хоч колись бажав їм обом смерті, то було б тільки справедливо, якби його за це навідував страх смерті. Щодо носія телеграм він зауважив, що такі люди завжди розносять лихі вістки. Судячи з одягу, чоловік у сновидді міг бути ліхтарником, що, як відомо, не тільки запалює, а й гасить ліхтарі, дух смерті теж згашує смолоскип життя. Із хурманом у сновидця асоціювався Уландів вірш про морську подорож короля Карла, і йому пригадалася його власна подорож по озеру разом із двома товаришами, в якій він при-

брав собі роль короля з того вірша¹⁹. Щодо залізного містка в нього виникла асоціація з одним недавнім випадком і з дурнуватим висловом: “Життя — це ланцюговий міст”.

11. Ось ще один приклад виображення смерті в сновидді: *незнайомий сновидцеві добродій подає йому облямовану чорним візитну картку.*

12. Наступне сновиддя цікаве для вас у кількох аспектах, хоча одна з причин його виникнення — невротичний стан пацієнта.

Сновидець їхав у поїзді, що раптом зупинився посеред поля. Він гадає, ніби сталась якась пригода, тож слід подумати про втечу, і проходить крізь усі купе поїзда, вбиваючи кожного, хто трапиться, — провідника, машиніста й т. ін.

У зв'язку з цим сновиддям він згадує розповідь одного свого приятеля. На якійсь італійській залізниці везли в маленькому купе божевільного, але помилково разом з ним посадили ще одного подорожнього. Божевільний убив свого супутника. Тож сновидець ототожнив себе з тим божевільним, обґрунтувавши це нав'язливою ідеєю, яка від часу до часу мучила його, ніби він повинен “усунути всіх, хто знає те, що й він”. Але потім він знайшов кращі мотиви, що спричинили сновиддя. Вчора в театрі він побачив дівчину, з якою хотів був одружитись, але потім відмовився від цього наміру, бо та дала йому привід до ревнощів. Знаючи силу, якої набувають його ревнощі, він і справді був би збожеволів, одружившись з нею. Тобто сновидець уважав її за таку ненадійну, що його ревнощі спонукали б його вбивати кожного, хто траплявся б йому на дорозі. Прохід через низку кімнат (у даному разі купе) — вже відомий нам сим-

¹⁹ [У вірші Уланда корабель, що на ньому король Карл із своїми лицарями пливе до Святої Землі, потрапляє в шторм. Дванадцять лицарів оплакують один за одним своє становище, натомість король мовчки тримає стерно й виводить корабель у безпечне місце].

вол шлюбу (вираз моногамії через протилежний їй символ)²⁰.

Щодо зупинки поїзда серед поля і страху перед якимсь інцидентом сновидець розповів: одного разу, коли він їхав у поїзді і сталася така несподівана зупинка за межами станції, молода жінка, що їхала разом з ним, пояснила, що, можливо, невдовзі буде зіткнення і в такій ситуації найкраще “чимвище підняти ноги”. Фраза “підняти ноги” асоціювалась у нього з численними прогулянками чи екскурсіями на природу, які він здійснював у товаристві тієї дівчини в перші щасливі дні кохання. Це ще один аргумент до того, що тепер було б божевіллям одружуватись із нею. Проте моє знання ситуації дозволило мені напевне встановити, що в нього й далі зберігалось бажання стати жертвою такої форми божевілля.

²⁰ [Про цей символ раніше в лекціях ніде не згадувано. Натомість у “Traumdeutung” (1900 а) невдовзі після початку частини E VI розділу сказано, що втеча з кімнати до кімнати може символізувати бордель чи гарем або (як протилежність) моногамію; див. Studienausgabe, Bd. 2, S. 349)].

Лекція 13

АРХАЇЧНІ ТА ІНФАНТИЛЬНІ РИСИ СНОВИДЬ

Вельмишановне товариство! Почнімо знову з нашого висновку, що під впливом цензури сновидь робота сновиддя переводить латентні думки сновиддя в якусь іншу форму вираження. Латентні думки мають таку ж природу, як і ті усвідомлені думки, які є в нас, коли ми не спимо, і які нам добре знайомі. Нова форма вираження з огляду на розмаїтість своїх характеристик нам незрозуміла. Ми вже казали, що вона повертається до тих шаблів нашого інтелектуального розвитку, що ми їх уже давно подолали — до ієрогліфічного письма, до символічних відносин, а можливо, й до тих умов, які передували розвиткові словесного мислення. Через це форму вираження, яку вибирає робота сновиддя, ми називаємо *архаїчною*, або *регресивною* [с. 176].

З цього можна висувати, що глибоке вивчення роботи сновиддя неодмінно приведе нас до важливих висновків про ще добре не знані нам зародки нашого інтелектуального розвитку. Сподіваюся, що й справді так буде, але поки що до цієї роботи ще ніхто не брався. Той прачас, у який нас повертає робота сновиддя, подвійний: по-перше, це індивідуальний прачас — дитинство, а по-друге, оскільки кожен індивід у скороченій формі повторює в дитинстві весь розвиток людського роду, ще й другий прачас, філогенетичний. Вважаю за можливе, що колись нам таки пощастить розрізнити, яка частина латентних психічних процесів походить з індивідуального прачасу, а яка — з філогенетичного. Я, приміром, гадаю, що символізм, якого ніколи не могла б опанувати окрема людина, слід цілком слушно вважати за філогенетичну спадщину.

Проте це не єдина архаїчна риса сновидь. Усі ви, звичайно, знаєте з досвіду про таке дивовижне явище, як дитяча амнезія. Під ним я розумію те, що перші роки життя — до п'ятого, шостого, а то й восьмого року — не полишають таких слідів у пам'яті, як пізніші переживання. Є, правда, окремі інди-

віди, що можуть похвалитися неперервною низкою спогадів від раннього дитинства донині, але незмірно більше протилежних випадків, коли наявна прогалина в пам'яті. Гадаю, людина ще не досить чудується цьому фактові. Дворічна дитина вже добре розмовляє, а невдовзі виявляє здатність орієнтуватись у складних психічних ситуаціях, говорить речі, які їй повторюють згодом через багато років, але які вона сама вже забула. Причому пам'ять у ранньому дитинстві найкраща, бо не така переобтяжена, як у пізніші роки. Крім того, немає ніяких підстав уважати функцію пам'яті за надто високу чи складну форму психічної діяльності; навпаки, добру пам'ять можна виявити в людей, чий інтелектуальний рівень дуже низький²¹.

Проте я мушу звернути вашу увагу на другу особливість, що спирається на першу: з того забуття, що огортає перші дитячі роки, виринають окремі добре збережені спогади, переважно у формі пластичних образів, які самі по собі не пояснюють такого збереження. З матеріалом вражень, що їх ми зазнаємо протягом дальшого життя, наша пам'ять поводитьсь вибірково. Щось важливе вона залишає, неістотне відкидає. Але зі збереженими дитячими спогадами все по-іншому. Вони не конче відповідають важливим подіям дитячих літ, навіть таким, що мали б видаватися важливими самій дитині. Часто вони такі незначні й самі по собі нікчемні, що ми лише здивовано запитуємо себе, чому саме ці подробиці уникли забуття. З допомогою аналізу я сам спробував розв'язати загадку дитячої амнезії та уривків спогадів, що пробивають її запону, і дійшов висновку, що навіть у дітей залишається в спогадах тільки важливе. Проте завдяки вже знайомому вам процесові згущення, а надто завдяки зсувові це важливе репрезентоване в спогадах як щось інше і вже видається неважливим. Через те ці дитячі спогади я назвав *прихова-*

²¹ [Докладне пояснення амнезії в ранньому дитячому віці подано в другому з "Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie" (1905 d), Studienausgabe, Bd. 5, S. 82 ff.].

ними спогадами; спираючись на ґрунтовний аналіз, з них можна висувати все забуте.

При психоаналітичному лікуванні досить часто виникає потреба заповнити прогалину в інфантильних спогадах, і, якщо лікування взагалі певною мірою успішне, тобто дуже часто, ми спромагаємося знову виявити зміст тих перших дитячих літ, давно закритих пеленою забуття. Ті враження насправді ніколи й не забувалися, вони лише стали неприступні, латентні, перейшли в царину неусвідомленого. Але іноді стається таке, що вони спонтанно виринають із неусвідомленого, і трапляється це у зв'язку з сновиддями. Очевидно, що процес сновиддя знає, як відшукати шлях до тих латентних, інфантильних переживань. Чимало чудових ілюстрацій до цього можна знайти в психоаналітичній літературі, і мені теж під силу зробити такий внесок. Одного разу за певних обставин мені приснилась особа, яка вочевидь чимось прислужилася мені і яку я виразно бачив перед собою. Це був невисокий, гладкий, одноокий чоловік із головою, що вгрузала в плечі. З контексту я зрозумів, що то лікар. На щастя, моя мати ще жила і я міг запитати в неї, яким на вигляд був лікар у тій місцевості, де я народився, і звідки я виїхав у трирічному віці; тож дізнався, що він був одноокий, гладкий, невисокий, із головою, що вгрузала в плечі, почув я й про вже забутий випадок, коли він лікував мене. Таке використання забутого матеріалу перших дитячих літ становить, отже, ще одну архаїчну рису сновидь.

Ця інформація стосується й ще однієї загадки, що її досі ми вважали за нерозв'язну. Пригадуєте, з яким подивом ми сприйняли відкриття, що збудниками сновидь є відверто лихі і надміру сексуальні бажання, через що й виникає потреба в цензурі та перекрученні сновидь [с. 136—137]. Якщо таке сновиддя розтлумачити сновидцеві, той за найсприятливіших обставин — тобто, коли не заперечуватиме самого тлумачення, — усе ж матиме цілковите право запитати, звідки в нього беруться такі бажання, бо

йому вони чужі, він відчуває зовсім протилежне. Нам не треба вагаться, аби відповісти, звідки вони походять. Ці лихі бажання походять із минулого, часто з дуже недалекої минувшини. Можна довести, що колись сновидець знав і усвідомлював їх, дарма що сьогодні вже не знає. Жінка, чий сон означає, що свою єдину нині сімнадцятирічну доньку вона хоче бачити мертвою, з нашою допомогою виявляє, що колись і справді живила таке бажання²². Дитина народилась у нещасливому шлюбі, який скоро розпався. Ще носячи дитину в утробі, жінка одного разу після лютої сварки з чоловіком у нападі шаленства стала бити себе кулаками по животу, щоб занастити дитину. Як і чимало матерів, що тепер ніжно, а то й занадто ніжно люблять своїх дітей, вона неохоче зачала і при цьому бажала, щоб життя в її лоні не розвивалося; ба більше, це бажання вряди-годи оберталось на різні, на щастя, нешкідливі вчинки. Отже, таке загадкове згодом бажання смерті коханій істоті походить з перших зародків почувань до неї.

Батько, чиє сновиддя після тлумачення показало, що він прагнув смерті своєї улюбленої найстаршої дитини, таким самим чином був змушений пригадати, що і йому це бажання колись було не чуже. Коли та дитина ще була немовлям, чоловік, невдоволений своєю дружиною, часто думав, що якби та мала істота, що нічого для нього не означає, померла, тоді б він знову був вільний і міг би краще скористатися своєю свободою. Таке саме джерело виявляється й у великої кількості подібних до бажань смерті виплесків ненависті: це спогади про щось, що вже належить минувшині, про те, що колись було усвідомленим і відіграло свою роль у психічному житті. З цього ви, певне, виснуєте, що таких бажань і таких сновидь не повинно виникати, якщо не відбувалось ніяких змін у ставленні до людини, якщо це став-

²² [Це сновиддя є і в "Traumdeutung" (1900 a; Studienausgabe, Bd. 2, S. 169 f.), де про дівчину тричі сказано, що вона "п'ятнадцятирічна". "Сімнадцять" замість "п'ятнадцяти" з'явилось в німецькому виданні, либонь, унаслідок друкарської помилки].

лення з самого початку було таким, як і тепер. Я ладен визнати ваші висновки, але мушу натомість нагадати, що ви розглядали не безпосередньо саме сновиддя, а його сенс після інтерпретації. Може статися, що явне сновиддя про смерть коханої істоти лише скористалося цим як жажливою маскою, а насправді означає щось зовсім інше або ж кохана істота — лиш оманливий замітник якоїсь іншої особи.

Ця ситуація, проте, викличе у вас іще одне, набагато поважніше запитання. Ви скажете: “Якщо бажання смерті колись і справді було й те потверджують спогади, то це аж ніяк не пояснення: адже таке бажання давно вже подолане, сьогодні воно може бути лише не пов’язаним з емоціями спогадом у неусвідомленому, але не потужним чинником: нема жодних підстав припускати його існування. Чому взагалі бажання пригадується в сновидді? Ви маєте цілковите право ставити таке запитання: спроба відповісти на нього заведе нас дуже далеко і змусить визначити нашу позицію щодо одного з найважливіших аспектів теорії сновидь. Проте я змушений zostаватись у рамках нашого викладу і утримаюсь від тієї спроби. Тож виявіть поки що терпіння²³. Вдовольнімося ж очевидною реальністю: адже можна довести, що збудником сновидь є те подолане бажання, і провадьмо далі наше дослідження, дізнаймося, чи не можна якісь інші лихі бажання таким самим чином вивести з минувшини.

Дотримуймося і далі бажань чиеїсь смерті, що їх ми, безперечно, здебільшого висновуватимемо з безмежного егоїзму сновидця. Можна довести, що такі бажання часто є збудниками сновидь. Тільки-но хто в житті перейде нам дорогу, — і як часто таке трапляється при всій складності наших життєвих відносин! — одразу ж виникає сновиддя — вбити його, хай то буде батько, мати, сестра, брат, чоловік, дружина й т. ін. Нас дуже дивує ця зіпсутість людської

²³ [Наприкінці даної лекції Фройд іще раз повертається до цієї теми. Див. с. 209—210].

натури, і через те ми, звичайно, не схильні без усяких доказів визнавати правдивість таких результатів тлумачення сновидь. Та, один раз побачивши, що початок цих сновидь слід шукати в минувшині, ми зразу відкриваємо в минулому індивіда період, коли такий егоїзм і такі бажання навіть супроти найближчих людей аж ніяк не видаються незвичайними. Саме дитина в перші роки свого життя (що їх потім укриває амнезія) часто найрельєфніше виказує той егоїзм; у ній завжди можна помітити його виразні зародки, чи, правильніше, залишки. Дитина любить спершу тільки себе і лише згодом навчається любити інших, жертвуючи їм частку свого Я. Навіть осіб, яких, здається, дитина любить із самого початку, вона любить передусім тому, що потребує їх, не може обійтися без них — тобто знову з егоїстичних мотивів. Тільки згодом любов стає незалежна від егоїзму. Тобто й справді, *любити навчаються через егоїзм.*

У цьому аспекті повчально порівняти ставлення дитини до своїх братів і сестер з її ставленням до батьків. Мала дитина не конче любить своїх братів і сестер, а часто вочевидь їх не любить. Нема сумніву, що вона ненавидить їх як своїх конкурентів, і відомо, що такі почуття, не згасаючи, часто тривають довгі роки аж до періоду статевого дозрівання, а то й до пізнішого віку. Досить часто вони поступаються ніжним почуттям, — чи, радше, ховаються під ними, — але вороже ставлення в переважній більшості випадків нібито з'являється раніше. Найліпше це спостерігати на дітях віком від двох з половиною до чотирьох-п'яти років, коли в них з'являється новий брат чи сестра. Здебільшого їх приймають вельми нелюб'язно. Вислови "Я його не хочу, нехай лелека забере його назад" дуже поширені. Тож дитина користується кожною нагодою, аби впослідити прибульця, намагається навіть зашкодити йому, а іноді трапляються справжні замахы. Якщо вікова різниця менша, то коли в дитини цілком пробуджується психічне життя, вона вже бачить біля себе конкурента і пристосовується до ситуації. Коли ж

вікова різниця більша, нова дитина з самого початку може пробудити певні симпатії як якийсь цікавий об'єкт, як своєрідна жива лялька, а коли та різниця сягає вісьмох і більше років, вступають у гру, надто в дівчат, дбайливі материнські почуття. Але, по правді, відкриваючи в сновидді бажання заподіяти смерть сестрі чи братові, ми рідко коли дивуємось, бо без труднощів добачаємо його взірць у ранньому дитячому віці, а досить часто — і в пізнішому, якщо діти й далі житимуть разом.

Мабуть, немає жодної дитячої кімнати, де не виникало б гострих конфліктів між дітьми, що живуть у ній. А мотиви сварок — суперництво за батьківську любов, за власність, що належить їм усім, за життєвий простір. Ворожі почуття виникають як до старших, так і до молодших братів і сестер. Здається, Бернард Шоу сказав: "Якщо молода англійська дама й ненавидить кого дужче за матір, так це старшу сестру"²⁴. У цій фразі є щось таке, що нас приголомшує. Ми були змушені визнати, що між сестрами і братами існують ненависть і конкуренція, але як може чуття ненависті втрутитись у взаємини доньки й матері, батьків і дітей?

Нема жодного сумніву, що з погляду навіть самої дитини ці взаємини видаються задовільними. Цього вимагають і наші сподівання: нас набагато дужче вражає, що нема любові між батьками і дітьми, ніж коли її нема між братами і сестрами. Ми, так би мовити, освятили цю першу любов, натомість другу залишили профанам. І все ж повсякденні спостереження переконують нас, що почуття, які існують між батьками й дорослими дітьми, дуже часто не досягають установленого суспільством ідеалу і що чимало взаємної ворожості лежить у душі напоготові, стримуючись від вибуху лише повагою та любов'ю до батьків. Мотиви такої ворожості добре відомі, і в них помітна тенденція відокремлювати осіб однієї статі: дочку від матері, батька від сина. Донька вбачає в матері авторитет, що обмежує її волю, бо його за-

²⁴ [Джон Тенер у п'єсі "Man and superman", друга дія].

вдання полягає в тому, щоб змусити доньку, як цього вимагає суспільство, відмовитись від сексуальної свободи, а в окремих випадках убачає навіть і конкурентку, що не дається усунути. Ці стосунки ще в виразнішій формі проступають між батьком і сином. Батько для сина — справжнє втілення соціального примусу, якому він так неохоче кориться; батько заступає йому шлях до утвердження власної волі, до передчасних сексуальних насолод і, якщо є спільне родинне майно, не дає користуватися ним. Нестерпне чекання батькової смерті у випадку спадкоємців трону часом сягає справжньої трагічної величі. Не такими загроженими видаються взаємини батька і доньки, матері й сина. Стосунки матері й сина — найчистіший приклад незмінної любові, не скаламученої жодними егоїстичними міркуваннями²⁵.

Навіщо я розповідаю про ці, такі банальні й загальновідомі речі? Бо людям вочевидь притаманна схильність заперечувати їхнє значення в житті і вдавати, ніби ідеалу, якого вимагає суспільство, досягають набагато частіше, ніж насправді. Проте ліпше, щоб правду казала психологія, ніж полишити це завдання цинікам. Але таке заперечення трапляється лише в реальному житті. Художній творчості і драматичному мистецтву цілком вільно послуговуватися мотивами, що стоять на заваді тим ідеалам.

Тож нема чого дивуватись, коли у великої кількості людей сновиддя виявляє бажання заподіяти смерть батькові-матері, а надто особі, що належить до однієї статі з сновидцем. Можна припустити, що таке бажання властиве людині й тоді, коли вона не спить, і що часом воно навіть є в свідомості, якщо тільки може прикритись якимсь іншим мотивом, приміром, як-от у випадку з нашим сновидцем у третьому прикладі [с. 185], спочуттям до даремних батькових страждань. У взаєминах дуже рідко панує сама ворожість, набагато частіше вона поступається

²⁵ [Набагато докладніше Фройд обговорює цю тему в "Нових висновках", 33-я лекція, с. 603].

ніжним почуттям, які її зрештою притлумлюють, і мусить чекати, аж поки сновиддя подасть її, так би мовити, виокремлено. Те, що в сновидді через таке виокремлення видається надміру великим, знову набирає звичайних розмірів, коли після тлумачення пов'язати його з життям сновидця в цілому (Г. Сакс [1912, 569]). Проте це сновидне бажання ми знаходимо й там, де в житті для нього не було жодних підстав і де дорослий, коли не спить, ніколи б не признався в його існуванні. А причина тут полягає в тому, що найглибший і найпоширеніший мотив відчуження, надто між особами однієї статі, виявляється вже в ранньому дитинстві.

Я маю на увазі суперництво за любов, у якому виразно проступають сексуальні риси. В сина, коли він іще маленька дитина, починає розвиватись особня ніжність до матері, яку він уважає за свою власність, а в батькові син починає вбачати суперника, що заперечує його право цілковитої власності; так само й мала донька вбачає в матері особу, що перешкоджає її ніжним взаєминам із батьком і займає місце, яке нібито цілком могла б посідати й вона. Спостереження показують, що такі почуття зароджуються в дуже ранньому віці, і ми означаємо їх як *Едіпів комплекс*, оскільки у міфі про Едіпа обидва крайні вияви бажань, зумовлених ситуацією сина, — вбити батька і взяти за дружину власну матір — здійснюються в лише трохи зміненій формі. Я не стверджую, ніби Едіпів комплекс вичерпує всі можливі стосунки, які існують між дітьми і батьками: вони можуть виявитись набагато складнішими. Едіпів комплекс може мати більший або менший ступінь розвитку, може навіть зазнати інверсії, але цей комплекс — неодмінний і дуже важливий чинник психічного життя дитини, тож існує радше небезпека недооцінити, ніж переоцінити його вплив на ті психічні процеси, що на нього спираються. Крім того, самі батьки часом спонукають дітей виявляти почуття, властиві Едіповому комплексу, бо, надаючи перевагу тій або тій дитині, вони досить часто зважають на протилежність статей, тож батько прихильніший до дочки,

а мати — до сина; або ж, у разі охолодження шлюбу, батьки використовують дітей як заміник об'єкта кохання, що втратив свою привабливість²⁶.

Не можна сказати, що світ виявив велику вдячність психоаналітичному дослідженню за відкриття Едіпового комплексу. Навпаки, звістка про нього породила найшаленіший опір дорослих людей, а ті, хто не приєднався до гурту й не став заперечувати існування гідних кари чи заборон почуттів, породжених цим комплексом, згодом надолужили свою провину і так перетлумачили комплекс, що зовсім позбавили його вартості²⁷. На мою думку, якої я ніколи не змінював, тут нема чого заперечувати і нема чого прикрашати. Нам слід примиритись із фактом, що його навіть грецький міф вважає за втручання неминучої долі. І знов-таки цікаво, що викинутий із життя, зате полишений поезії Едіпів комплекс досяг у цій царині повноти свого розвою. О. Ранк у своїй сумлінній розвідці [1912 b] показав, що саме Едіпів комплекс поставляє драматичній поезії справжнє багатство мотивів у численних варіаціях, модифікаціях та перелицюваннях — тобто в такому перекрученому вигляді, з яким ми вже знайомі як із наслідком роботи цензури сновидь. Отже, слід визнати існування Едіпового комплексу навіть у тих сновидців, котрі були досить щасливі уникнути в пізнішому віці конфліктів із батьками; крім того, ми бачимо, що з ним тісно пов'язаний так званий *кастраційний комплекс*²⁸, реакція на приписуване батькові сексуальне залякування або стримування ранньоінфантильної сексуальної активності.

Оскільки дотеперішні пошуки привели нас до вивчення психічного життя дитини, ми можемо тепер сподіватися, що походження інших заборонених сно-

²⁶ [Едіпів комплекс Фройд докладно пояснює у 21-й лекції, с. 331].

²⁷ [Це, звичайно, натяк на відступництво Адлера та Юнга].

²⁸ [Цей комплекс точніше пояснено у 20-й лекції, с.318].

видних бажань, тобто надмірних сексуальних пожадань, теж можна пояснити таким самим чином. Ми, отже, відчуваємо спонуку дослідити й розвиток сексуального життя в дитини, і з численних джерел довідуємось при цьому таке: вважати, ніби дитина не має сексуального життя, і припускати, що сексуальність з'являється в дитини у віці статевого дозрівання, коли формуються геніталії, — помилка, яку годі далі обстоювати. Навпаки, дитина з самого початку має багате і наповнене сексуальне життя, що в багатьох аспектах відрізняється від того сексуального життя, яке згодом уважають за нормальне. Те, що в житті дорослих ми називаємо “збоченим”, відрізняється від нормального в таких аспектах: по-перше, в нехтуванні міжвидових бар'єрів (прірви між людиною і тваринами); по-друге, в переході бар'єрів, споруджених огидою; по-третє, в переступі інцестуозних бар'єрів (заборона шукати сексуального вдоволення в найближчих кривних родичів); по-четверте, в гомосексуальності; по-п'яте, в переносі ролі геніталій на інші органи і частини тіла. З самого початку цих бар'єрів нема, всі вони мало-помалу постають під час розвитку і виховання. Мала дитина вільна від цих обмежень. Вона не відчуває прірви між людиною і тваринами, зверхність, якою людина відгороджує себе від тварин, формується в дитини лише згодом. Попервах дитина не виказує жодної огиди до екскрементів і тільки під впливом виховання поволі навчається бридитися ними; дитина не надає ніякого значення різниці між статями і схильна гадати, що в обох статей будова геніталій однакова; свої перші сексуальні бажання й цікавість дитина спрямовує на найближчих родичів і на осіб, найлюбіших для неї з інших причин: на батька-матір, на братів і сестер, на няньок; і, нарешті, в дитини виявляється те, що згодом знову проривається на вершині кохання: дитина сподівається втіхи не тільки від статевих органів, а відкриває, що чимало інших частин тіла теж мають таку чутливість і можуть становити джерело такої самої втіхи, тобто відігравати роль геніталій. Отже, дитину можна назвати

“поліморфно збоченою”, а що в неї наявні лише сліди таких почувань, то це, з одного боку, наслідок їхньої меншої інтенсивності порівнюючи з силою, якої вони набувають у пізнішому віці, а з другого — наслідок виховання, що миттю енергійно згнічує всі сексуальні вияви дитини. Далі це згнічення переходить, так би мовити, в теорію, деякі види сексуальних виявів дитини дорослі воліють не помічати, а інші так хибно витлумачують, що позбавляють їх сексуальної природи, аж поки можна буде заперечити все загалом. Часто ті самі люди спершу в дитячій кімнаті несамовито воюють проти сексуальної зіпсутості дітей, а потім за письмовим столом боронять сексуальну чистоту тих самих дітей. Там, де дітей полишають самих на себе, або ж там, де їх хто розбещує, вони дуже часто демонструють просто-таки разючі вияви збоченої сексуальної активності. Звичайно, дорослі мають слухність, не сприймаючи поважно всі ці “забави” та “пустощі”, бо ні моральний, ні звичайний суд не осудять дитини, що не може цілком відповідати за свої вчинки, але такі речі все-таки існують, вони мають свою вагу як свідчення природжених конституційних особливостей, а також як причини і сприятливі фактори дальшого розвитку; вони дозволяють нам поглянути на дитяче сексуальне життя, а водночас і на сексуальне життя людини взагалі. Тож якщо за перекрученими сновиддями знайти всі ті збочені пожадання, це лише означатиме, що і в цій царині сновиддя відступає до інфантильного стану.

Серед цих заборонених жадань на особну увагу заслуговують бажання інцестуозні, тобто спрямовані на статеві стосунки з батьком-матір'ю і братами та сестрами. Ви знаєте, який жах відчуває — або принаймні вдає, що відчуває, — людське суспільство перед такими стосунками, з якою силою наголошує воно на звернених проти них заборонах. Дехто докладав неймовірних зусиль, аби пояснити цей страх перед інцестом. Одні припускали, ніби це передбачений природою засіб збереження виду, що проступає в психіці як така заборона, оскільки інбридинг призвів

би до виродження виду; інші натомість проголошували, що спільне проживання з раннього дитинства сприяло відверненню сексуальних жадань від найближчих родичів. Якби це й справді було так, то в обох випадках щастило б автоматично уникати інцесту, і тоді незрозуміло, навіщо потрібні суворі заборони, що вказують радше на існування дуже сильних жадань. Психоаналітичні дослідження недвозначно довели, що інцестуозний вибір об'єкта любові — справді перший і неодмінний, і лише згодом зароджується опір проти нього, причини якого аж ніяк не зумовлені психологією індивіда²⁹.

З'ясуємо, що для розуміння сновидь дало нам заглиблення в дитячу психологію. Ми не тільки побачили, що матеріал забутих дитячих переживань приступний сновиддю, а й переконалися, що психічне життя дитини з усіма його властивостями, його егоїзмом, його інцестуозним любовним вибором і т. ін. для сновиддя, тобто в неусвідомленому, існує й далі, і сновиддя щонаочі повертає нас на ті інфантильні стадії. Таким чином це покріплює твердження, що *неусвідомлене в психічному житті — це інфантильне*. Неприйнятне для нас враження, ніби в людській природі чаїться стільки зла, починає слабнути. Це огидне зло — просто початкові, примітивні, інфантильні вияви психічного життя, що їх і справді можна спостерегти в кожній дитини, проте ми почасти не помічаємо цих виявів, бо їхня сила мала, а почасти не сприймаємо їх поважно, бо ж не можна від дитини вимагати високих етичних стандартів. Відступаючи на ці інфантильні стадії, сновиддя створює враження, ніби виявляє притаманне нам зло. Але це враження оманливе, дарма що ми його лякаємось: ми не такі лихі, як це можна було б висувати після інтерпретації наших сновидь.

Якщо лихі пориви наших сновидь — тільки інфантилізм, повернення до початків етичного розвитку, а

²⁹ [Усю тему інфантильної сексуальності ще раз докладно обговорено в 20-й і 21-й лекціях].

сновиддя лише знов обертають нас на дитину в думках і почуттях, то розумно нітрохи не соромитися цих лихих сновидь. Але розумування — тільки одна частина психічного життя, в душі, крім нього, відбувається ще й чимало іншого, не розумного, тож ми, хоча це й нерозумно, все-таки соромимось цих сновидь. Через це напускаємо на них цензуру сновидь і сердимось та соромимось, якщо одному з цих бажань випадково пощастить проникнути в нашу свідомість у такій неперекрученій формі, що ми не зможемо не впізнати його; ба більше, ми часом соромимось і перекручених сновидь, немов і справді розуміємо їх. Згадайте лишень обурення порядної літньої жінки з приводу навіть іще не тлумаченого їй сновиддя про “любовні послуги” [с. 131—132]. Отже, проблему не розв’язано, цілком може виявитись, що, й далі розглядаючи проблему зла в сновиддях, ми дійдемо якогось іншого висновку й по-іншому оцінимо людську натуру [пор. с. 340—341].

Наше дослідження привело нас до двох результатів, які, проте, — лише вступ до нових загадок і нових сумнівів. По-перше: регресія, здійснювана роботою сновиддя, не лише формальна, а й матеріальна. Вона не тільки надає нашим думкам примітивної форми вираження, а й знову пробуджує властивості, притаманні примітивному психічному життю, відроджує давню зверхність Я, початкові вияви нашого сексуального життя і навіть наше давнє інтелектуальне надбання, якщо під цим можна розуміти символізм. По-друге, ці всі давні інфантильні вияви, що були колись панівними й самодостатніми, сьогодні слід уважати за неусвідомлені, і тепер наші уявлення про них змінилися і поширилися. Неусвідомлене — це вже не тільки назва для досі латентного; неусвідомлене — це особна психічна царина зі своїми формами вираження і притаманним тільки їй психічним механізмом, що більше ніде не діє. Але латентні думки сновиддя, про які ми дізналися через тлумачення сновидь, не належать до цієї царини; вони радше такі, як і думки, властиві нам, коли ми не спимо. І все-таки вони неусвідомлені — як же

нам розв'язати цю суперечність? Ми починаємо здогадуватися, що тут слід провести розмежування. Щось, що походить з нашого свідомого життя і поділяє притаманні йому характеристики, — ми його називаємо денними залишками, — спільно з чимось іншим, що походить із царини неусвідомленого, бере участь у формуванні сновидь. Саме між цими двома складниками відбувається робота сновиддя. Неусвідомлене, що постає і діє на денні залишки, напевне, становить доконечну умову регресії. Це найглибший погляд на природу сновидь, який поки що нам під силу сформулювати, перше ніж ми дослідимо далші царини психіки, та невдовзі прийде пора по-іншому назвати неусвідомлений характер латентних думок сновиддя, щоб відрізнити їх від неусвідомленого матеріалу з царини інфантильного³⁰.

Можна, звичайно, запитати: “Що змушує психічну діяльність до такої регресії під час сну? Невже психічні подразники, що порушують сон, не можна пригнати без регресії? І якщо внаслідок цензури сновидь психічні процеси мусять маскуватися, послугуючись давньою, тепер уже незрозумілою формою вираження, то навіщо потрібне відродження давніх, нині вже подоланих душевних поривів, бажань і особливостей, — отже, навіщо до формальної регресії додається матеріальна? Єдина відповідь, яка могла б задовольнити нас, — та, що лише таким чином може утворитися сновиддя, що в динамічному аспекті лише таким способом можна усунути подразники сну. Але поки що ми не маємо підстав давати таку відповідь.

³⁰ [Це питання ще раз порушено наприкінці 14-ї лекції, с. 226].

Лекція 14

СПРАВДЖЕННЯ БАЖАНЬ

Вельмишановне товариство! Чи слід мені ще раз нагадувати, який шлях ми досі вже подолали? Що ми, застосовуючи нашу техніку, зіткнулися з перекрученням сновидь і надумали зразу ж оминати його, аби, вивчаючи дитячі сновиддя, дістати цілком певну інформацію про природу сновиддя взагалі? Що потім, озброївшись результатами цього дослідження, ми безпосередньо приступили до перекручення сновидь і, сподіваюсь, мало-помалу розв'язали й цю проблему? А тепер нам слід признатися собі, що знахідки, які стали нашим набутком на цих обох шляхах, не зовсім узгоджуються між собою. Тож перед нами стоїть завдання зіставити і взаємно відкоригувати їх.

Обидва напрями досліджень переконали нас, що робота сновиддя полягає, по суті, в перетворенні думок на галюцинаторне переживання. Як саме це стається — річ загадкова, але цю проблему має розв'язувати загальна психологія, і нам тут нема потреби розглядати її. З дитячих сновидь ми дізналися, що мета роботи сновиддя полягає в тому, аби через справдження бажань усунути психічні подразники, що порушують сон. Про перекручені сновиддя такого стверджувати не можна, поки ми не навчимося тлумачити їх. Проте з самого початку ми сподівалися, що перекручені сновиддя можна буде оцінювати з тих самих позицій, що й інфантильні. Вперше наші сподівання справдилися, коли ми дізналися, що всі сновиддя — насправді сновиддя дитини; що вони використовують інфантильний матеріал, що їм властиві пориви й механізми, притаманні дитячій психіці. Опанувавши проблему перекручення сновидь, нам слід братися за дослідження, чи зберігає свою силу уявлення, що сновиддя — це справдження бажань, навіть для перекручених сновидь.

Нещодавно ми вже тлумачили цілу низку сновидь, проте й нітрохи не брали до уваги справдження бажань. Я переконаний, що у вас при моїх поясненнях не раз проривалося запитання: "Де ж поділося це

справдження бажань, що нібито становить мету роботи сновиддя?" Це питання дуже важливе: саме його раз по раз підносять наші критики-дилетанти. Як ви знаєте, людство інстинктивно борониться проти всяких інтелектуальних новацій. Один із способів такої оборони полягає в тому, що новацію миттю якомога применшують і, де можна, зводять до одного афористичного вислову. Для нового вчення про сновиддя цим афористичним висловом стало "справдження бажань". Дилетант запитує: "Де справдження бажань?" Тільки-но почувши, що сновиддя має бути справдженням бажань, дилетанти запитують і, ще не закінчивши питати, відповідають заперечно. Вони зразу пригадують незліченні власні сновиддя, в яких їм доводилось відчувати всілякі прикросці — аж до смертельного жаху, — тож це твердження психоаналітичної теорії сновидь видається їм просто неймовірним. Було б легко відповісти, що в перекручених сновиддях справдження бажань виявляється не безпосередньо, спершу його треба відшукати, а пошуки будуть успішні лише після того, як витлумачити сновиддя. Ми знаємо також, що бажання, які лежать в основі перекрученого сновиддя — це заборонені, відтручені цензурою бажання, наявність яких стала причиною самого перекручення, приводом до цензурного втручання. Але критикам-дилетантам не легко втовкмачити, що до інтерпретації сновиддя нема чого й питати про справдження бажань. Вони щоразу забувають про це. По суті, їхнє неприхильне ставлення до теорії справдження бажань — не що інше, як наслідок дії цензури сновидь, що спонукала поставити замість справжнього бажання заміник як результат відхилення тих цензурованих сновидних бажань.

Звичайно, ми відчуваємо потребу пояснити й те, чому існує так багато сновидь з неприємним змістом, а надто сновиддя, де є страх. Тут ми вперше стикаємось із проблемою афекту в сновидді, що заслуговує на самостійне дослідження, до якого, на жаль, ми не можемо взятись. Якщо сновиддя — це справдження бажань, то прикрих відчуттів у сновидді не

повинно бути; в цьому, здається, критики-дилетанти мають слухність. Проте питання ускладнюють три додаткові міркування, що про них ті критики не подумали.

По-перше: може статися, що роботі сновиддя не пощастить створити цілковите справдження бажань, так що частина прикрих почувань із думок сновиддя зостанеться і в явному сновидді. Тоді аналіз мав би показувати, що ці думки сновиддя були ще прикріші, ніж на них збудоване сновиддя. Це мало б потверджуватися кожного разу. Тоді б ми припустили, що робота сновиддя не досягла своєї мети, так само як не досяг мети — погамування спраги — сон про пиття води, спричинений нестачею води [с. 128]. Людина й далі відчуває спрагу і мусить прокидатись, аби напиться. Але все-таки це справжнісіньке сновиддя, з властивої йому природи воно нічого не втратило, і тому ми мусимо сказати: “*Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas*”³¹. Принаймні ясний і певний намір зостається гідним похвали. Такі випадки невдач аж ніяк не рідкісні, і одна з їхніх причин полягає в тому, що роботі сновиддя набагато важче змінити природу афекту, ніж зміст; часто-густо афекти вельми непоступливі, тож і стається так, що прикий зміст сновидних думок перетворюється на справдження бажань, а прикий афект зостається без змін. У таких сновиддях афект нітрохи не пасує до змісту, що й дає нашим критикам можливість казати, ніби сновиддя таке далеке від справдження бажань, що в ньому навіть безневинний зміст може бути пов’язаний із прикрими відчуттями. На це невіглаське твердження ми відповімо, що саме в таких сновиддях робота сновиддя найвиразніше виявляє тенденцію до справдження бажань, бо тут вона постає ізольовано. Критики хиблять через те, що той,

³¹ [“Сили коли не стас, все ж годиться уславити волю”. Ovid, Briefe aus der Verbannung, III, 4, 79].

хто не знає неврозів, гадає, ніби між змістом та афектом існує тісніший внутрішній зв'язок, ніж насправді, й тому не розуміє, що зміст може змінитися, тоді як супровідний йому афект зостанеться тим самим.

Друге міркування набагато важливіше і глибше, проте його також не добачають дилетанти. Полягає воно ось у чому. Справдження бажань напевне має давати втіху, та виникає запитання: кому? Звичайно, тому, хто мав бажання. Але ж ми знаємо, що в сновидця дуже незвичайне ставлення до своїх бажань: він відкидає їх, цензурує, одне слово, не хоче їх. Отже, справдження бажань не дасть йому ніякої втіхи, радше слід сподіватися протилежного. Досвід показує, що це протилежне, яке нам іще слід пояснити, постає у формі страху. Тому сновидця у ставленні до своїх сновидних бажань можна уявити як двох різних осіб, тісно поєднаних між собою чимось спільним. Замість дальших пояснень я нагадаю вам дуже відому казку, в якій зображене таке двоїсте ставлення. Добра фея пообіцяла одному бідному чоловікові та його дружині виконати їхні три перші бажання. Ті страшенно зраділи й постановили дуже ретельно вибрати бажання. Але запах смаженої ковбаси з сусіднього подвір'я спокусив жінку й собі побажати кілька кілець ковбаски. От вони вже й тут, перше бажання виконане. На таке чоловік розгнівався і спересердя побажав, щоб та ковбаса повисла в жінці на носі. І це також сталося, й ковбасу вже несила було стягти з її нового місця, тобто справдилось і друге бажання, але воно належало чоловікові, і жінці таке справджене бажання дуже сприкрилось. Ви знаєте, як саме закінчується казка. Оскільки ті люди зрештою становили спільноту, були подружжям, то втретє вони забажали, щоб ковбаси не стало на жінчиному носі. Цією казкою можна не раз скористатися в багатьох різних ситуаціях, нам вона тут править за ілюстрацію можливості, що справдження

бажань однієї особи може завдати великої прикрості другій, якщо вони обидві не поєднані тісно між собою³².

А тепер нам не так уже важко досягти ще кращого розуміння страшних сновидь. Лише проведемо ще одне спостереження, і тоді ми зможемо висунути гіпотезу, що спиратиметься на кілька міркувань. А спостереження таке: зміст страшних сновидь дуже часто взагалі не зазнає перекручення, так би мовити, уникає цензури. Страшне сновиддя часто є нічим не прихованим справдженням бажань, — звичайно, не дозволених, а відкинутих. Замість цензури з'являється почуття страху. Якщо про інфантильні сновиддя можна сказати, що це явні справдження дозволених бажань, а про звичайні перекручені сновиддя — що це замасковані справдження згнічених бажань, то до страшних сновидь пасує тільки формула, що вони є явним справдженням згнічених бажань. Страх указує на те, що згнічене бажання виявилось сильнішим за цензуру і справдилося або мало справдитись, незважаючи на цензуру. Ми розуміємо, що для нас, оскільки ми стоїмо на боці цензури сновидь, справдження згнічених бажань може становити лише привід до прикрих почуттів і оборонних заходів. Страх, що постає при цьому в сновидді, є, якщо хочете, страхом перед силою бажання, яке в інші хвилини ми спромагаємося загнуждати. Саме вивчення сновидь не може дати відповіді, чому та оборона проступає у формі страху, тому страх вочевидь слід вивчати у зв'язку з чимось іншим³³.

Гіпотезу, слухну щодо неперекручених страшних сновидь, можна поширити й на ті сновиддя, що зазнають перекручення тільки почасти, а також і на решту неприємних сновидь, що породжують прикрі почуття, напевне близькі до страху. Страшні сновиддя здебільшого пробуджують нас: ми дбаємо про те,

³² [Цю казку, щоправда, в іншому контексті, згадано також у Фройдівій праці "Das Unheimliche" (1919 h, Studienausgabe, Bd. 4, s. 268)].

³³ [Страх становить тему 25-ї лекції].

щоб урвати сон, перше ніж згнічене сновидне бажання, відкинувши цензуру, реалізується цілком. У цьому випадку сновиддя не досягає своєї мети, але його природа від цього не змінюється. Ми порівнювали сновиддя зі сторожем або охоронцем сну, що вберігає наш сон від порушень [с. 123], але й сторож часом може розбудити заснулого, відчувши, що йому забракне сили самому відігнати небезпеку і впоратись із порушником. І все-таки нам іноді щастить і далі зберігати сон, навіть коли сновиддя стає небезпечним і починає обертатися на страх. Ми кажемо собі уві сні: “Це тільки сон”, і спимо далі.

Як стається так, що сновидне бажання спробається подолати цензуру? Це залежить як від самого сновидного бажання, так і від цензури сновидь. З невідомих причин бажання іноді може надміру посилитись; проте складається враження, що найчастіше саме ослаблення цензури сновидь винне в такому зсуві рівноваги сил. Ми вже чули [с. 138], що в кожному окремому випадку цензура виявляється з різною силою, трактуючи різні елементи з неоднаковим ступенем суворості, а тепер можемо додати ще й гіпотезу, що цензурі взагалі властива мінливість, і проти тих самих неприйнятних елементів вона не щоразу застосовує однакову силу. Якщо завдяки випадковій цензура часом почувається цілком безпорадною перед сновидним бажанням, що може просто змести її, вона тоді, замість перекручення, вдається до останнього приступного їй засобу: уриває сон, змушуючи людину прокидатися від страху.

При цьому нас вражає, що ми взагалі ще не знаємо, чому ці лихі, відкинуті бажання оживають саме вночі і таким чином порушують наш сон. Відповіддю може бути не що інше, як тільки ще одна гіпотеза щодо природи самого сну. Вдень ці бажання придушує важкий гніт цензури, що, як правило, унеможливує будь-який їхній вияв. Уночі цензура, либонь, як і всі інші інтереси психічного життя, припиняє чи принаймні набагато ослаблює свою діяльність задля єдиного бажання спати. Отже, саме завдяки ослабленню цензури протягом ночі заборонені бажання

знову здобуваються на силу. Є такі нервовохворі, що кепсько сплять і при цьому стверджують, ніби попервах вони свідомо прагнули безсоння. Вони не зважувалися заснути, болячись власних сновидь, тобто наслідків ослаблення цензури. Дуже легко переконатися, що таке зменшення цензурної пильності аж ніяк не означає великої необережності: сон відбирає в нас здатність рухатись, і наші лихі наміри, навіть якщо заворушаться, призведуть не до чого іншого, як лише до сновиддя, яке практично не заподіює ніякої шкоди; в такій ситуації справді нема нічого тривожного, і це потверджує дуже розважливе, пов'язане, проте, з ніччю, а не з життям сновидь, зауваження самої людини: "Це всього лиш сон". Тож ми не зважаємо на нього й спимо собі далі.

По-третє, згадавши наше уявлення, що сновидця, який бореться з власними бажаннями, можна зобразити як спільноту двох різних, але внутрішньо чимось тісно поєднаних осіб, ви зрозумієте ще один із можливих способів, яким через справдження бажань може виявитись щось украй прикре для нас: я маю на увазі покарання. Тут для пояснення нам знову придасться казка про три бажання: ковбаса на тарілці була прямим справдженням бажання першої особи, дружини; ковбаса на її носі була прямим справдженням бажання другої особи, чоловіка, а водночас і карою за безглузде бажання жінки. При неврозах ми знову зіткнемося з бажаннями, що мають таку саму мотивацію, як і третє бажання, яке ще застається в казці. В психічному житті людини є чимало таких каральних тенденцій, вони досить сильні, і їм можна приписувати певну частину відповідальності за прикрі сновиддя. А тепер ви, напевне, думаєте, що таким чином від уславленого справдження бажань майже нічого не застається, проте при ближчому розгляді ви будете змушені визнати, що не маєте слушності. Порівнюючи з можливим, — а, як гадає дехто з авторів, реальним, — розмаїттям сновидь, що буде обговорене згодом, такий варіант, як справдження бажань — зародження

страху — покарання, трапляється досить рідко. Додайте до цього, що страх є прямою протилежністю бажання, а протилежності дуже тісно пов'язані асоціативно і, як ми вже чули, ототожнюються в неусвідомленому [с. 174]. Крім того, кари — це також справдження бажань, тільки вже іншої особи — тієї, що запроваджує цензуру.

Отже, загалом я не пішов на жодні поступки вашим запереченням супроти теорії справдження бажань; але тепер ми зобов'язані довести, що справдження бажань є в будь-якому перекрученому сновидді, і, звичайно, ми не прагнемо спекатися цього завдання. Повернімося ж до вже тлумаченого нами сновиддя про три погані квитки в театр за півтора флорина, на якому ми вже чималого навчилися [с. 116 і с. 135]. Сподіваюсь, ви ще пам'ятаєте його. Одній жінці, якій удень чоловік сказав, що її лише на три місяці молодша за неї подруга Еліза заручилася, сниться, ніби вона зі своїм чоловіком сидить у театрі. Одна половина партеру майже порожня. Чоловік сказав їй, що Еліза з нареченим теж хотіли піти до театру, але не змогли, бо їм діставалися тільки погані місця, три за півтора гульдена. А дружина відповіла, що вони небагато від цього втратили. Ми з'ясували, що її сновидні думки були пов'язані з досадою, що вона так рано вийшла заміж, і з невдоволеністю своїм чоловіком. Можна поцікавитись, як ці неясні думки були перетворені на справдження бажань і де можна знайти їхній слід у явному змісті. Тепер ми знаємо, що елемент “надто рано, покvapно” був усунений цензурою зі сновиддя; натяком на цей елемент є порожній партер. Загадкові “три квитки за півтора гульдена” завдяки вивченню символіки, яким ми відтоді збагатилися, стали нам тепер зрозуміліші³⁴. Число 3 вочевидь означає чоловіка, і пе-

³⁴ Дуже близько лежить іще одне тлумачення числа 3, що з'явилося у сновидді цієї бездітної жінки, але я його не згадую, оскільки аналіз не дав ніякого матеріалу, що потверджував би його [пор. с. 159—160].

рекласти явний елемент дуже легко: “За посаг купила собі чоловіка” (“За свій посаг я б могла купити собі вдесятеро³⁵ кращого”). Відвідини театру вочевидь стоять замість шлюбу. “Надміру завчасна купівля квитків” безпосередньо заступає надто ранній шлюб. Але така заміна — це наслідок справдження бажань. Наша сновидиця не завжди була така невдоволена своїм раннім шлюбом, як того дня, коли почула звістку про заручини своєї подруги. Колись вона пишалася своїм заміжжям і вважала, що має переваги над подругою. Простодушні дівчата, заручившись, часто виказують свою радість, що невдовзі вже ходитимуть на всі досі заборонені театральні вистави, дивитимуться геть усе. Ота любов до видовищ або цікавість, що виявляється тут, спочатку була, звісно, сексуальним бажанням підглядати, спрямованим на статеве життя, зокрема статеве життя батька-матері, а потім стала одним з найсильніших мотивів, що спонукають дівчат до раннього шлюбу. Таким чином відвідини театру обернулись на позначений натяком очевидний заміник шлюбу, тому в своїй теперішній досаді на раннє заміжжя сновидиця повертається до часів, коли раннє заміжжя було для неї справдженням бажань, бо воно задовольняло її потяг підглядати, і, керуючись тим своїм давнім бажанням, жінка замінює шлюб на відвідини театру.

Можна сказати, що приклад, який ми обрали, доводячи існування прихованого справдження бажань, не дуже вдалий. Щодо всіх інших перекручених сновидь теж слід чинити аналогічно. Я не можу цього зробити безпосередньо перед вами, а лише переконаю заявляю, що ми всюди досягнемо успіху. Проте я не хочу й далі зосереджуватись на цьому пункті теорії. Досвід навчив мене, що це один з найвразливіших пунктів усього вчення про сновиддя, пункт, з яким пов’язано чимало суперечностей та непорозумінь. Крім того, ви, напевне, ще досі перебуваєте під враженням, ніби я вже відкликав частину свого

³⁵ [Мабуť, через недогляд замість “у сто разів”, пор. с. 118].

твердження, кажучи, що сновиддя є або справдженням бажанням, або його протилежністю — реалізованим страхом чи карою, — і, певне, гадаєте, що тепер трапилась добра нагода змусити мене до дальших обмежень. До того ж я чув іще закид, що речі, які мені самому видаються очевидними, я викладаю надто стисло і через те не дуже переконливо.

Коли хто разом з нами просунувся так далеко в тлумаченні сновидь і погодився з усіма дотеперішніми висновками, той не так уже рідко зупиняється перед проблемою справдження бажань і запитує: “Припустімо, що кожне сновиддя має значення і це значення можна виявити, застосувавши техніку психоаналізу, — чому ж тоді це значення всупереч усякій очевидності неодмінно має формулюватись як справдження бажань? Чому нашим нічним думкам не вільно бути такими розмаїтими, як наші денні думки, тобто чому одного разу сновиддя не може відповідати справдженому бажанню, а другого, — як ви самі казали, — його протилежності, реалізованому страхові; чому сновиддя не може відтворювати намір, засторогу, розважання з усіма “за” і “проти” або ж докір, муки сумління, спробу підготувати до майбутньої діяльності? Чому завжди йдеться лише про бажання або, в крайньому разі, його протилежність?”

Можна припустити, що розбіжності поглядів у цьому одному пункті не такі вже істотні, якщо в усьому іншому є цілковита згода. Хіба не досить нашого відкриття, що сновиддя мають значення і що є способи виявити те значення? Адже ми відступимо назад, спробувавши визначити те значення надто вузько. А насправді цього не досить. Непорозуміння в цьому пункті зачіпає саму основу нашого вчення про сновиддя і загрожує применшити його вартість для розуміння неврозів. Крім того, ота готовність “ступити назустріч”, що її вельми цінують у діловому житті, в царині науки зовсім недоречна і навіть шкідлива.

Моя перша відповідь на запитання, чому сновиддя не можуть бути розмаїті за значенням, така, яку звичайно й дають у випадках, подібних до нашого: “Я не знаю, чому вони не такі, і не мав би жодних

заперечень, якби вони й справді були такі". Тільки одна дрібниця перешкоджає сформуватися цьому ширшому і зручнішому уявленню про сновиддя, а саме: насправді вони не такі. У своїй другій відповіді я наголошу, що гіпотеза, ніби сновиддя відповідає різноманітним способам мислення та розумовим операціям, мені теж не чужа. Якось в одній історії хвороби я розповів про сновиддя, що снилося три ночі поспіль і потім більше ніколи не з'являлось, і пояснив це тим, що сновиддя відповідало *намірові*, повторювати який після його виконання вже не мало сенсу³⁶. Згодом я опублікував переказ сновиддя, що відповідало признанню³⁷. Тож як я можу суперечити сам собі й проголошувати, ніби сновиддя завжди є справдженим бажанням?

Я так чиню тому, щоб запобігти безглуздому непорозумінню, яке може знищити всі наші здобутки в царині вивчення сновидь, непорозумінню, внаслідок якого сновиддя сплутують із латентними думками сновиддя і приписують йому те, що властиве тільки латентним думкам. Цілком слушно, що сновиддя може заступити і зобразити в зміненому вигляді все, що ми перед цим згадували: намір, засторогу, розважання, готування, спробу розв'язати завдання тощо. Та коли як слід придивитись, ви побачите, що все це стосується тільки латентних думок сновиддя, які перетворилися на сновиддя. З розтлумачених сновидь ви дізналися, що неусвідомлене мислення людини якраз і переймається такими намірами, готуваннями, розважаннями тощо, з яких потім робота сновиддя утворює сновиддя. Якщо ви не дуже цікавитесь роботою сновиддя, зате надміру цікавитесь неусвідомленим мисленням людини, то ви просто відкидаєте роботу сновиддя і практично правильно кажете, що сновиддя відповідає засторозі, намірові й т. ін. У психоаналітичній роботі таке трапляється дуже часто: адже ми здебільшого намагаємось розбити

³⁶ [Див. аналіз "Dora" (1905 e). Studienausgabe, Bd. 6, с. 136-181].

³⁷ ["Ein Traum als Beweismittel" (1913 a)].

шкаралущу сновиддя і розглядати замість нього латентні думки, з яких і постало сновиддя.

Отак зовсім випадково, намагаючись докопатися до латентних думок сновиддя, ми дізналися, що всі названі вище вельми складні різновиди психічної діяльності можуть бути неусвідомлені, — дивовижний, приголомшливий результат!

Та повернімося назад. Ви матимете рацію тільки тоді, коли ясно зрозумієте, що послуговуєтеся скороченою формою вислову і аж ніяк не будете приписувати того розмаїття самій природі сновиддя. Говорячи про “сновиддя”, вам слід розуміти під цим терміном або явне сновиддя, тобто продукт роботи сновиддя, або, в крайньому разі, саму роботу сновиддя, тобто ті психічні процеси, що з латентних думок сновиддя утворюють явне сновиддя. Будь-яке інше вживання слова призведе до плутанини уявлень, що вводитиме нас в оману. Якщо ви в своїх твердженнях маєте на увазі не саме сновиддя, а латентні думки за ним, то кажіть про це відверто, не затемнюйте ще дужче проблему сновиддя тією неясністю вислову, що ним ви послугуєтесь. Латентні думки — це матеріал, з якого робота сновиддя вибудовує явне сновиддя. Навіщо ж узагалі плутати матеріал із роботою, яка упорядковує його? Чи ж маєте ви тоді яку перевагу над тими, що знають тільки остаточний продукт роботи і неспроможні пояснити, звідки він походить і як утворюється?

Найістотніше в самому сновидді — це робота сновиддя, спрямована на матеріал думок. Ми не маємо жодного права нехтувати її в теорії, дарма що в певних практичних ситуаціях можна не зважати на неї. Дальші аналітичні спостереження показують, що робота сновиддя не обмежується тільки перекладом цих думок у вже знайомі вам архаїчні або регресивні форми вираження. Адже щоразу неодмінно додається щось таке, що не належить до латентних думок дня, проте становить справжню рушійну силу утворення сновидь. Цей неодмінний додаток — також неусвідомлене бажання, задля справдження якого перетворюється зміст сновиддя. Отже, сновиддя може

бути чим завгодно — поки ми зважаємо тільки на представлені через нього думки: засторогою, наміром, готуванням і т. ін.; крім того, кожне сновиддя — це справдження якогось неусвідомленого бажання, і таким воно є тільки тоді, коли розглядати його як наслідок роботи сновиддя. Отже, сновиддя — не просто намір чи засторога, а неодмінно намір і т. ін., що з допомогою певного неусвідомленого бажання переходить в архаїчні форми вираження і перетворюється так, що обертається на справдження бажань³⁸. Одна з особливостей — справдження бажань — це константа; друга може варіюватись і, зі свого боку, теж виявляється у формі бажання, так що денне латентне бажання сновиддя з допомогою неусвідомленого бажання подає як справджене.

Я розумію це все дуже добре, але не знаю, чи пощастило мені зробити цей матеріал зрозумілим і для вас. Мені важко це все вам довести, бо, з одного боку, доведення потребує докладного аналізу багатьох сновидь, а з другого — цей найтяжчий і найважливіший пункт наших уявлень про сновиддя можна переконливо подати, тільки спираючись на ті міркування, що ми їх іще не згадували. А ви вірите взагалі, що при тісному взаємозв'язку всіх феноменів можна глибоко проникнути в природу одного з них, знехтувавши інші, які мають схожу природу? Оскільки ми ще нічого не знаємо про феномени, найближчі до сновидь, — про невротичні симптоми, — то ще раз мусимо вдовольнитися лише дотепер досягнутим. Я тільки поясню вам іще один приклад і висуну нове міркування.

Розгляньмо знову сновиддя, до якого ми вже не раз поверталися, — сновиддя про три театральні квитки за півтора флорина. Запевняю вас, що спер-

³⁸ [Уживання множини — “dieser Wünche” (“бажань”) — в усіх німецьких виданнях, здається, не позбавлене певного значення. Можливо, тут ідеться про друкарську помилку і було б правильно казати “dieses Wunches” (“бажання”). На це ніби вказує і авторів рукопис, хоча, на жаль, до ладу прочитати це місце неможливо].

шу я взяв це сновиддя задля прикладу без усякого наміру. Латентні думки сновиддя ви вже знаєте: досаду, що вона так поквапилася з заміжжям; ця досада прокинулася на звістку, що її подруга тільки нещодавно заручилася; невдоволеність своїм чоловіком, думка, що вона дістала б собі кращого, якби зачекала. Бажання, що з цих думок витворило сновиддя, ми вже також знаємо, це прагнення видовищ, можливості ходити до театру; цілком імовірно, що це парость давньої цікавості нарешті дізнатися про те, що ж відбувається, коли виходять заміж. Добре відомо, що в дітей ця цікавість звичайно звернена на сексуальне життя батьків; отже, це бажання інфантильне і якщо подеколи воно виявляється в житті й пізніше, то коріння його сягає інфантильного періоду. Але для пробудження цього прагнення підглядати денна звістка не дала жодного приводу, вона спричинила тільки досаду і жалі. Тож це бажання попервах не належало до латентних думок сновиддя, і для нашого аналізу можна використовувати результати тлумачення сновиддя, взагалі на нього не зважаючи. Сама досада теж була нездатна спричинити сновиддя; думка "Було безглуздом так рано віддаватися" може спричинити сновиддя тільки тоді, коли вона пробудить давнє бажання нарешті побачити те, що відбувається при одруженні. Тоді це бажання формує зміст сновиддя, замінюючи шлюб на відвідини театру, і надає йому форми справдження попереднього бажання: "Тепер я можу ходити до театру й бачити все заборонене, а ти цього не можеш; я вже заміжня, а ти ще мусиш чекати". Таким чином теперішня ситуація обертається на свою протилежність, давній тріумф стає на місце недавньої поразки. При цьому задовольняється не тільки прагнення бачити, а й чуття егоїстичного суперництва. Саме це останнє задоволення визначає явний зміст сновиддя, згідно з яким вона й справді сидить у театрі, тоді як її подруга не змогла туди потрапити. Ті фрагменти змісту сновиддя, за якими й далі ховаються латентні думки, постають як непідхожі й незрозумілі модифікації цієї ситуації задоволення.

Мета тлумачення сновидь полягає в тому, щоб відокремити все, що слугує виображенню справдження бажань, і відбудувати з тих натяків прикрі латентні думки сновиддя.

Те міркування, що його я обіцяв вам повідомити, має привернути вашу увагу до цих, тепер виведених на передній план латентних думок сновиддя. Я прошу не забувати, що їх, по-перше, не усвідомлює сновидець, а по-друге, вони цілком розважливі і зв'язні, так що їх можна зрозуміти як цілком збагненні реакції на подразники, що призвели до сновиддя; потретє, вони можуть мати таку саму вартість, як і будь-які психічні пориви або розумові операції. Ці думки я тепер іще наполегливіше, ніж досі, називатиму “денними залишками”, байдуже, визнає їх сам сновидець чи ні. Тепер я розрізнятиму денні залишки і латентні думки сновиддя, позначаючи як латентні думки — в цілковитій згоді з нашою дотеперішньою практикою — все те, про що ми дізнаємося з тлумачення сновидь; денні залишки становлять лише невелику частину латентних думок сновиддя. Тоді наше уявлення про те, що відбувається, буде таким: до денних залишків щось додається, і це щось належить також і неусвідомленому: додається сильне, проте згнічене бажання, і саме воно уможливорює утворення сновидь. Дія цього бажання на денні залишки створює іншу частину латентних думок сновиддя — ті, яким уже немає потреби видаватися розважними і зрозумілими з погляду нашого розуму, коли ми не спимо.

Для ілюстрації відносин між денними залишками і неусвідомленими бажаннями я використовував порівняння, яке тепер вважаю за доцільне навести знову. Будь-яке підприємство потребує капіталіста, що оплачував би видатки, і підприємця, що мав би ідеї і тямив, як їх упроваджувати. Роль капіталіста при утворенні сновидь завжди відіграє неусвідомлене бажання: воно надає потрібну для цього психічну енергію; підприємцем є денні залишки, що визначають характер витрат. Цілком можливо, що й сам капіта-

ліст має ідеї та потрібні знання, а підприємець має свій власний капітал. Це спрощує практичну ситуацію, зате ускладнює її теоретичне розуміння. В економіці ми завжди розрізняємо в особі ці дві її функції — капіталіста і підприємця, — і таким чином відновлюється та основна ситуація, на яку й спирається наше порівняння. Ті самі варіації трапляються й при утворенні сновидь, і дослідити їх я полишаю вам самим.

Піти далі ми тут не зможемо, бо вам, певне, давно вже муляє думка, яка заслуговує, щоб її вислухали. Чи денні залишки, запитаєте ви, справді неусвідомлені в тому самому розумінні, що й неусвідомлене бажання, потрібне для того, щоб надати їм спроможність утворити сновиддя? Ваш здогад правильний: у цьому полягає суть усієї справи. Так, їхня неусвідомленість різна. Сновидне бажання належить до іншого неусвідомленого, що, як ми бачили [с. 208], має інфантильне походження та устатковане осібним механізмом. Було б доцільно розрізнити ці обидва види неусвідомленого, давши їм різні назви. Але з цим слід радше зачекати, поки ми познайомимось із цариною невротичних феноменів. Якщо наше уявлення про існування неусвідомленого вже тепер називають фантастичним, то що скажуть тоді, коли ми признаємось, що для досягнення нашої мети нам потрібно припустити існування двох його різновидів?³⁹

На цьому й зупинімося. Вам знову довелося почути самі недоведені твердження, і чи багато втішного в думці, що таке пізнання можна повести й далі, хай це робитимемо ми або ті, що прийдуть після нас? Чи не досить ми самі вже дізналися нового і приголомшливого?

³⁹ [Питання про значення, якого треба надавати слову “неусвідомлений”, визначальне для Фройдових теорій. Фройд не раз порушує його в цих лекціях (передусім на с. 107, с. 186, с. 209—210, с. 225, с. 293—294 і — лише коротко згадавши — на с. 442). Вочевидь він уже тоді відчував певне невдоволення. І справді, через кілька років у праці “Das Ich und das Es” (1923 b, Studienausgabe, Bd. 3, с. 273 ff.) Фройд узагалі переглянув свої погляди на цю проблему. Нове її розуміння подано нижче в 31-й лекції “Нових висновків” на с. 537—538].

Лекція 15

СУМНІВИ Й КРИТИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Вельмишановне товариство! Ми не полишимо царини сновидь, не розглянувши найзагальніших сумнівів і непевних місць, пов'язаних із нашими новими ідеями та уявленнями. Той, хто уважно слухав мої лекції, мабуть, і сам уже зібрав трохи такого матеріалу.

1. У вас могло скластися враження, що при тлумаченні сновидь, попри неухильне дотримання техніки, застається чимало непевних місць, так що точний переклад явних сновидь і визначення латентних думок сновиддя опиняються під загрозою. Тут ви ще згадаєте, що, по-перше, ми ніколи не знаємо, чи якийсь окремих елемент сновиддя слід розуміти безпосередньо чи символічно, бо предмети, вжиті як символи, від цього не перестають бути самі собою. Якщо немає жодних об'єктивних підстав, що схилили б до тієї чи тієї постанови, то тлумачення в цьому пункті стає цілковито довільним, залежним тільки від інтерпретатора. Крім того, внаслідок збігу протилежностей при роботі сновиддя ніколи нема певності, чи якийсь елемент сновиддя слід тлумачити в позитивному чи негативному розумінні, як власне цей елемент чи як його протилежність [с. 174], — тут знову з'являється нагода довільно тлумачити матеріал. По-третє, оскільки в сновиддях часто трапляються всякого роду інверсії, інтерпретатор, як йому заманеться, вирішує, де саме сталась така інверсія [с. 176]. Нарешті, ви пригадаєте, що чули, ніби дуже рідко можна бути впевненим, що досягнуте тлумачення сновиддя — єдине можливе. Виникає небезпека недобачити ще одного цілком прийняттого тлумачення того самого сновиддя [с. 168]. За таких обставин, виснуєте ви, застається таке широке поле для сваволі інтерпретатора, що важко сподіватися об'єктивної вірогідності результатів тлумачення. Крім того, ви ще можете припустити, що хибність тлумачення пов'язана не з самим сновиддям, а з неправильністю наших уявлень та гіпотез.

Ці всі ваші закиди слухні, але, гадаю, вони аж ніяк не виправдовують жодного з ваших висновків: ні першого, мовляв, тлумачення сновидь, до якого ми вдаємося, залежить від сваволі інтерпретатора, ні другого, мовляв, неадекватність результатів ставить під сумнів правильність нашої методики. Коли замість “сваволі інтерпретатора” поставити його вправність, досвідченість, розуміння, то я погоджуся з вами. Впливу особистості інтерпретатора ми й справді не можемо позбутися, надто коли трапляються складні для тлумачення випадки. Але така сама ситуація і в будь-якій іншій науковій діяльності. Нема ніякої ради на те, що ту саму методику одна людина застосовує краще або гірше за іншу. А те, що, приміром, видається довільним при тлумаченні символів, можна усунути, зваживши, що, як правило, взаємозв'язки думок сновиддя, а також самого сновиддя з усім життям сновидця й уся психічна ситуація, в якій стався сон, дозволяють вибрати тільки одне з можливих тлумачень, решта стають негодящими. Висновок, ніби недосконалість нашого тлумачення сновидь пов'язана з хибністю наших уявлень, спростовується міркуванням, що багатозначність, або невизначеність, сновиддя — це радше риса, якої ми доконче мали б сподіватися в сновидь.

Пригадайте, ми з вами казали, що робота сновиддя здійснює переклад думок сновиддя, вдаючись до примітивних способів вираження, подібних до ієрогліфічного письма [с. 170]. Всі примітивні системи вираження обтяжені невизначеностями та двозначностями, проте це не дає нам права сумніватись у можливості застосувати їх. Ви знаєте, що збіг протилежностей у роботі сновиддя подібний до так званого “протиставного значення первісних слів” у найдавніших мовах. Мовознавець Л. Абель (1884 р.), що йому ми завдячуємо цю теорію, просить нас аж ніяк не уявляти, ніби повідомлення, яке одна людина передає іншій з допомогою таких амбівалентних слів, стає через те двозначним. Навпаки, тон, жести і сам мовний контекст не полишають жодного сумніву, яке з двох протилежних значень мовець намірявся пе-

редати. На письмі, де немає жестів, їх заступають додаткові, не призначені для вимови графічні зображення, приміром, малюнок згорбленого або випростаного чоловічка, що з огляду на двозначність ієрогліфа *ken* означатиме “слабкий” або “сильний”. Отже, попри багатозначність звуків і знаків непорозуміння можна уникнути [пор. с. 174].

У давніх системах вираження, приміром, у найдавніших писемностях, ми все-таки помічаємо ще чимало невизначеностей, що їх ми б уже не терпіли в нашому теперішньому письмі. Наприклад, у багатьох семітичних писемностях слова позначені тільки приголосними; пропущені голосні має відновити сам читач, спираючись на свої знання і контекст. Ієрогліфічні писемності дотримуються дуже близького, хоча й відмінного принципу, через що ми зовсім не знаємо, як звучала давньоєгипетська мова. Натомість у священному письмі єгиптян були ще й інші невизначеності: приміром, сам писар визначав, як йому розміщати малюнки — справа наліво чи зліва направо. Щоб прочитати ті письмена, слід зважати на те, в який бік повернуті голови птахів та обличчя людей і т. ін. Але писар міг розмістити знаки й у вертикальному стовпчику або, надписуючи невеликі предмети, міг з огляду на естетичні мотиви й заповнення простору зобразити значки ще якось інакше. Але найважче в ієрогліфічному письмі те, що в ньому слова не відокремлюються. Значки йдуть один за одним на однаковій відстані по всій сторінці, тож узагалі не можна визначити, чи якийсь значок ще пов'язаний з попереднім, а чи є вже початком нового слова. У перському клинописі для розмежування слів уживали косий значок.

Одна з найдавніших мов — це китайська, але нею і в усній, і в письмовій формі ще й тепер послуговується чотириста мільйонів чоловік. Лишень не думайте, що я щось у ній тямлю, я тільки дістав про неї певну інформацію, сподіваючись, що зможу знайти в ній аналоги до тих невизначеностей, які трапляються в сновиддях. Я не розчарувався у своїх сподіваннях, бо в китайській мові така сила неви-

значеностей, що можна справді злякатися. Відомо, що вона складається з певної кількості складозвуків, що вимовляються або поодинці, або в поєднанні по два зразу. Один з головних діалектів налічує біля чотирьохсот таких звуків. Оскільки словник цього діалекту становить близько чотирьох тисяч слів, то виходить, що кожен із цих звуків має пересічно десять значень — одні менше, а інші навіть більше. Є, крім того, ціла низка способів уникнути багатозначності, оскільки з самого контексту не можна визначити, котре з десяти значень складозвуку мовець наміряється передати слухачеві. Серед цих способів — поєднання двох звуків в одне слово і застосування чотирьох різних “тонів”, згідно з якими слід вимовляти слова. Для нашого порівняння ще цікавіша та обставина, що в китайській мові майже немає граматики. Про жодне з однокладових слів не можна сказати, чи це іменник, чи дієслово, чи прикметник, бракує всіляких модифікацій слова, що могли б указати на рід, число, відмінок, час або стан. Отже, мова начебто складається з самого сировинного матеріалу; так само й мову наших думок робота сновиддя розкладає на її сировинний матеріал, оминаючи всі засоби вираження зв'язків між словами. В китайській мові в кожному випадку, коли є невизначеність, усе має вирішувати розум слухача, який при цьому зважає на контекст. Я занотував собі одне китайське прислів'я, яке буквально перекладається так:

Мало що бачити, багато що дивного.

Це прислів'я зрозуміти не важко. Воно може означати: “Що менше людина бачила, то більше вона дивується”. Або: “Дивується той, хто мало бачив”. Звичайно, нема чого вибирати між цими двома перекладами, що відрізняються тільки граматично. Ми переконалися, що, попри свою невизначеність, китайська мова — напрочуд придатний засіб вислову думок. Отже, невизначеність не конче має призводити до багатозначності.

А тепер ми, напевне, мусимо визнати, що в системі вираження, властивій сновиддям, ситуація куди не-

сприятливіша, ніж у цих усіх давніх писемностях і мовах. Адже вони кінець кінцем мали бути засобом спілкування, тобто були розраховані на те, щоб їх розуміли, байдуже, яким чином і з допомогою яких засобів цього досягали. Саме цієї риси бракує в сновиддях: мета сновидь не в тому, аби щось повідомити, вони не засіб спілкування, а навпаки, прагнуть zostаватися незрозумілими. Через те нам не слід дивуватись і збочувати на хибний шлях, коли виявиться, що певну кількість невизначеностей і багатозначностей у сновидді взагалі не пощастить з'ясувати. Єдиний певний здобуток нашого порівняльного аналізу полягає в тому, що такі невизначеності, які використовують як закид проти обґрунтованості наших тлумачень сновидь, слід радше вважати за рису, завжди притаманну всім примітивним системам вираження.

Тільки практика й досвід можуть визначити, як далеко насправді може сягати наше розуміння сновидь. Гадаю, дуже далеко, і порівняння результатів, досягнутих правильно навченими аналітиками, potwierджує мій погляд. Звісно, що дилетантів, навіть дилетантів від науки, вельми тішить пишатися своїм зверхнім скептицизмом перед тими труднощами та сумнівами, що обтяжують наукові дослідження. Гадаю, що тут вони помиляються. Не всі ви, певне, знаєте, що така сама ситуація була і в історії розшифрування вавілонсько-ассірійської писемності. Був навіть час, коли громадська думка заходила так далеко, що всіх, хто розшифровував клинопис, оголошували одержимими, а ті всі дослідження вважали за ошуканство. Але 1857 р. Королівське азіатське товариство провело остаточну перевірку. Воно запропонувало чотирьом найвидатнішим дослідникам клинопису — Ролінсонові, Гінксові, Фоксові Тальботу та Оппертові прислати в запечатаних конвертах незалежні переклади новознайденого клинописного тексту, а порівнявши чотири варіанти, проголосило, що їхня взаємна узгодженість досить велика, щоб можна було на достатньо твердих підставах вірити в досі досягнуте й дальший поступ. Відтоді глузи всіляких

дилетантів мало-помалу вщухли і незмірно зросла впевненість у можливості прочитати клинописні документи.

2. Друга низка заперечень тісно пов'язана з враженням, якого й ви, напевне, не уникли, а саме: чимало висновків, досягнутих згідно з нашим методом тлумачення сновидь, видаються неприродними, штучними, накинутими силоміць, тобто силованими, а то й кумедними і жартівливими. Такі висловлювання можна почути досить часто, і я, не вибираючи, візьму задля прикладу останнє, що дійшло до мене. Тож слухайте. Недавно у вільній Швейцарії позбавили посади директора семінарії за те, що він виявляв інтерес до психоаналізу. Той запротестував, і одна бернська газета опублікувала постанову шкільного начальства щодо цього випадку. З тієї статті я процитую кілька фраз, що пов'язані з психоаналізом: "Крім того, ми були вражені силованістю і штучністю багатьох прикладів, наведених в уже названій книжці доктора Пфістера з Цюріха... Вкрай дивує, що директор семінарії без усякої критики сприйняв ці всі твердження і нібито докази". Ці фрази можна вважати за остаточний присуд "того, хто спокійно розважає". А я схильніший гадати, що "штучний" саме цей спокій. Пригляньмося ж ближче до цих фраз, сподіваючись, що трохи розважань і додаткове пізнання не заподіють ніякої шкоди навіть любителів спокійних розважань.

І справді цікаво спостерігати, як швидко й непомилково, спираючись лише на перші враження, дехто висловлює категоричну думку про найтяжчі й найзаплутаніші питання психології. Тлумачення видаються їм силованими і штучними, не подобаються, тож і всю науку тлумачення вони вважають за хибну й нікудишню; жодного разу мимобіжна думка не вкаже їм на іншу можливість: є цілком певні причини, чому тлумачення видаються їм саме такими; та думка потягла б за собою і дальші запитання: які ж то причини?

Обставини, що призводять до такої критики, істотно пов'язані з наслідками зсуву, про який вам уже відомо, що це наймогутніший засіб цензури сновидь. З допомогою зсуву цензура сновидь створює конструкції-замінники, що ми їх назвали натяками. Проте ці натяки самі по собі розпізнати важко, зворотний шлях від них до справжніх думок сновидця розшукати нелегко, бо вони пов'язані з тим справжнім найдивовижнішими, найнезвичайнішими зовнішніми асоціаціями. Але в усіх випадках ідеться про речі, які мають бути приховані, закриті від сновидця — саме цим опікується цензура сновидь. Не можна сподіватися, що колись приховане ми знайдемо саме на тому місці, де йому належить бути. В цьому аспекті теперішні служби прикордонного контролю набагато хитріші за швейцарське шкільне начальство, бо не задовольняються тим, що зазирають у портфелі та гаманці, шукаючи документів і планів, а беруть до уваги, що шпигуни та контрабандисти можуть носити такі заборонені речі в найпотемніших місцях свого вбрання, де їм, звісно, аж ніяк не місце, — приміром, між подвійними підощвами черевиків. Якщо приховані речі все-таки там знаходять, то, хай там як, ці знахідки, так би мовити, силювані, але від цього не менш вартісні.

Припускаючи, що зв'язок між латентним елементом сновидця і його явним замінником може видаватися найвіддаленішим, найнезвичайнішим, а часом навіть кумедним і жартівливим, ми спираємось на широкий досвід тлумачення сновидь, коли, як правило, розв'язок знаходили не ми. Часто навіть неможливо витлумачити сновидця з допомогою лише власних зусиль: жодна не позбавлена глузду людина не зможе розгадати той зв'язок. Переклад робить для нас сновидець — або зразу вказує на розв'язок, назвавши пряму асоціацію (йому це до снаги, бо саме в його мозку постало утворення-замінник), або подає нам так багато матеріалу, що шукання розв'язку вже не потребуватиме великої проникливості: ми неминуче дійдемо до нього. Якщо сновидець не допоможе нам одним із цих двох способів, то цікавий для нас

явний елемент сновиддя зостанеться незбагненим навіки. Дозвольте мені навести вам іще один невеличкий недавній приклад з мого особистого досвіду. Одна з моїх пацієнток під час лікування втратила батька і відтоді користалася кожною нагодою, щоб оживити його в своїх сновиддях. В одному з цих сновидь її батько постає у якомусь зв'язку з іншими, непотрібними для нас елементами й каже: *“Зараз чверть на дванадцяту, половина дванадцятої, за чверть дванадцята”*. Для тлумачення цієї цікавої подробиці вона змогла лише подати асоціацію, що її батька дуже тішило, коли вже дорослі діти пунктуально з'являлися на обід. Це, звичайно, пов'язувалось з елементом сновиддя, але не давало жодного ключа для з'ясування його походження. Проте з ситуації, що склалася на той час при лікуванні, можна було виснувати обґрунтовану підозру, що певну роль у цьому сновидді відігравала старанно згнічена неприязнь, спрямована на її дорогого й шанованого батька. При дальшому дослідженні асоціацій, нібито дуже далеких від сновиддя, пацієнтка розповіла, що вчора в її присутності чимало говорили про психологію, і один родич сказав таке: *“В нас усіх іще й досі живе первісна людина (Urmensch)”*. Тепер, здається, ми вже зрозуміли. Тут для пацієнтки знову трапилася чудова нагода ще раз повернути до життя вже покійного батька. Отже, в сновидді вона обернула його на людину-годинника (Uhrmensch), що кожну чверть години відраховує час до початку обіду.

Почувши такий приклад, ви, певне, гадаєте, ніби все це дуже схоже на жарт, — дотепність сновиддя таки досить часто справді приписують інтерпретаторові. Є й інші приклади, коли аж ніяк не легко визначити, що перед нами: дотеп чи сновиддя. Пригадайте, що такі самі сумніви виникали в нас при багатьох мовних похибках [с. 37]. Один чоловік розповів, нібито йому приснилось, як його дядько, коли вони сиділи в його авто(мобілі), поцілував його. І сам швиденько висунув тлумачення: це означає *автоеротизм* (термін з теорії лібідо, що ним ми означаємо задоволення, отримуване без допомоги зовнішніх

об'єктів). Невже й справді той чоловік дозволив собі жарт нашим коштом і дотеп, що спав йому на гадку, видав за своє сновиддя? Я в це не вірю: таке йому й справді наснилося. Але звідки така разюча схожість між сновиддям і дотепом? Свого часу це питання змусило мене трохи збочити з мого шляху, я постав перед доконечною потребою присвятити докладне дослідження самому дотепові⁴⁰. З'ясувалося, що він виникає таким чином: передусвідомлений⁴¹ хід думок на яку хвилину буває полишений неусвідомленому опрацюванню, з якого він потім виринає у формі дотепу. Під впливом неусвідомленого він зазнає дії механізмів, які орудують у тій царині, — згущення та зсуву, тобто відбуваються ті самі процеси, що, як ми бачили, беруть участь у роботі сновиддя. Саме цій спільності чинників можна приписати ту схожість між дотепом і сновиддям, яку ми часто спостерігаємо. Але “сновидний дотеп” не тішить нас так само, як звичайна дотепність. А чому так — вам з'ясує глибше вивчення дотепу. “Сновидний дотеп” видається нам кепським, він не смішить нас, залишає нас байдужими⁴².

У цьому питанні ми вступаємо в слід античного тлумачення сновидь, що поряд із численним непридатним матеріалом залишило нам і багато чудових прикладів тлумачення сновидь, що їх навіть нам не під силу поліпшити. Я розповім вам тільки один історично важливий сон Александра Македонського, що його з невеликими відмінами переказали Плутарх і Артемідор з Далдіди [пор. с. 78]. Коли цар обступив облогою місто Тір, що затято боронилося (322 р. до н. е.), одного разу йому приснилось, як перед ним танцює сатир. Тлумач сновидь Арістандр, що був при війську, витлумачив йому це сновиддя, розклавши слово “сатир” (“Satyros”) на “σὰ Τυρος” (“Тир

⁴⁰ [“Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten” (1905 c), Studienausgabe, Bd. 4, зокрема с. 162].

⁴¹ [Ще визначення пояснено нижче в 19-й лекції на с. 294—295].

⁴² [Пор. VI розділ праці “Der Witz” (1905 c), зокрема loc. cit. і с. 167 f. У цій праці даний пункт уже згадано на с. 169].

твій”) і напрозоривши з цього перемогу над містом. Таке тлумачення підохотило Александра й далі вести облогу, і місто нарешті впало. Тлумачення, що видається досить штучним, було, безперечно, правильним.

3. Я можу собі добре уявити, яке враження справляють на вас чутки, що навіть люди, котрі самі як психоаналітики довгий час досліджували тлумачення сновидь, заперечують наші уявлення про сновиддя. Було б украй дивно, якби такий чудовий привід до нових оман зостався невикористаним, тож, спираючись на плутанину в уявленнях і необґрунтовані узагальнення, були висунуті твердження, що своєю хибністю мало чим відрізнялися від уявлень медицини про сновиддя. Одне з них ви вже знаєте: стверджувано, ніби сновиддя переймається спробами пристосування до теперішньої ситуації і спробами розв'язання майбутніх завдань, тобто йому властива “перспективна тенденція” (А. Медер [1912]). Ми вже показували [с. 221], що це твердження ґрунтується на сплутуванні сновиддя з латентними думками сновиддя, отже, воно нехтує роботу сновиддя. На думку тих, хто дотримується цього твердження, воно характеризує неусвідомлену психічну діяльність, до якої належать і латентні думки сновиддя, але в цій характеристиці, з одного боку, нема нічого нового, а з другого — вона далеко не повна, бо поряд із готуванням до майбутнього неусвідомлена психічна діяльність переймається ще й багатьма іншими речами. Здається, ще гірша плутанина стала підставою заперечень, нібито за кожним сновиддям можна знайти “смертний випадок” [Stekel, 1911, 34]; я точно не знаю, що означає ця формула, але гадаю, що за нею стоїть сплутування сновиддя з усією особистістю сновидця.

Необґрунтоване узагальнення, що спирається на кілька разючих прикладів, лежить в основі твердження, буцімто кожне сновиддя допускає два тлумачення: одне, як ми його визначили, так зване психоаналітичне тлумачення, а друге так зване анаго-

гічне, яке не зважає на інстинктивні жадання, а спрямоване на виображення вищих психічних функцій (Г. Зільберер [1914]). Такі сновиддя є, але наші спроби поширити це уявлення на велику кількість сновидь виявились марні. І, нарешті, цілком незрозумілим для нас видається твердження, яке ви, безперечно, чули, нібито всі сновиддя слід тлумачити бісексуально, тобто як зіткнення двох тенденцій, що їх можна назвати чоловічою та жіночою (А. Адлер [1910]). Звичайно, окремі такі сновиддя є, і ви згодом дізнаєтесь, що структура цих сновидь подібна до структури певних істеричних симптомів. Я згадав ці всі відкриття нових загальних характеристик сновиддя, аби застерегти вас від них або принаймні розвіяти ваші сумніви, якої я думки про них.

4. Один час здавалося, ніби об'єктивна вартість дослідження сновидь поставлена під сумнів через те, що пацієнти, котрих лікують аналітичним методом, пристосовують зміст усіх сновидь до улюблених теорій своїх лікарів, бо одним сниться переважно про сексуальні жадання, іншим — про поривання до влади, ще іншим — про друге народження (В. Штекель). Вага цього твердження применшується міркуванням, що людям снилися сні ще до того, як виникло психоаналітичне лікування, яке могло б впливати на їхні сновиддя, і навіть тим пацієнтам, що тепер проходять лікування, сні переважно снилися до його початку. А фактичний бік цього нібито нового твердження скоро видається самоочевидним, він ніяк не впливає на теорію сновидь. Денні залишки, що стають приводом до сновиддя, — це залишки могутніх інтересів, якими ми переймаємось, коли не спимо. Коли слова лікаря й подразники, що походять від нього, стають важливі для аналізованого, вони теж потрапляють до складу денних залишків і так само можуть становити психічний подразник, що спонукає до сновидь, як і будь-які інші афективно забарвлені незгаслі денні інтереси, і діяти подібно до соматичних подразників, що під час сну впливають на сонну людину. Як і решта збудників сновидь, ті або ті напря-

ми думок, нав'яні лікарем, можуть виявитись у явному сновидді або їх можна буде виявити серед латентних думок. Ми вже знаємо, що сновиддя можна викликати експериментально, або, висловившись точніше, частину матеріалу сновиддя можна таким чином увести до сновиддя. Тож аналітик, чинячи такий вплив на свого пацієнта, грає не яку іншу, а роль експериментатора, як-от Моурлі Волд, що певним чином розташовував кінцівки людини, над якою проводив експерименти [пор. вище с. 79].

Часто можна нав'яти сновидцеві, про що йому має снитися, але не можна вплинути на те, що йому снитиметься. Механізм роботи сновиддя і неусвідомлені сновидні бажання не піддаються будь-якому зовнішньому впливові. Розглядаючи соматичні подразники сновидь, ми вже побачили [с. 89], що в реакціях, якими відповідає сновиддя на застосовані фізичні та психічні подразники, виявляється своєрідність і незалежність життя сновиддя. Отже, обговорюване твердження, що нібито мало поставити під сумнів об'єктивність дослідження сновидь, знову-таки спирається на сплутування сновиддя з його матеріалом.

Отже, шановне товариство, це все, що я намірявся вам розповісти про проблеми сновиддя. Ви здогадуєтесь, що чимало питань я проминув, і самі переконалися, що мій виклад майже в усьому доконче мусив бути неповним. Проте це пояснюється тим, що феномени сновидь дуже тісно пов'язані з феноменами неврозів. Ми студіювали сновиддя як вступ до теорії неврозів, і в цьому куди більше слушності, ніж якби ми чинили навпаки. Але, з одного боку, вивчення сновидь готує нас до розуміння неврозів, а з другого — правильно зрозуміти сновиддя можна, тільки опанувавши невротичні явища⁴³.

Не знаю, що ви на це скажете, але я не шкодую, що поглинув стільки вашої уваги й забрав стільки відведеного нам часу задля проблем сновидь. Я не

⁴³ [Наприкінці останньої лекції цього циклу, с. 463—464, Фройд знову посилається на сновиддя].

знаю жодного іншого шляху, яким можна було б так швидко набути переконаності в правдивості тверджень, на які спирається і яких дотримується психоаналіз. Адже знадобилися б місяці і навіть роки напруженої роботи, аби показати, що у випадку невротичних захворювань симптоми мають своє значення, слугують певній меті і впливають із життєвого досвіду пацієнта. Натомість нам знадобилося лише кілька годин, аби показати, що ці самі речі є в сновиддях, які попервах видаються цілком незрозумілими й плутаними, і тим самим потвердити всі гіпотези психоаналізу: що є неусвідомлювані психічні процеси, особний механізм, якому вони коряться, та інстинктивні жадання, що в них виявляються. Пам'ятаючи, яка глибока структурна схожість між сновиддям і невротичним симптомом, та усвідомлюючи, як швидко відбувається перетворення сновидця на розважливу, далеку від сну людину, ми здобуваємо певність, що й неврози виникають завдяки порушенню рівноваги між силами, активними в психічному житті⁴⁴.

⁴⁴[Фройд знову розглядає сновиддя в першій лекції (29-й) "Нових висновків"].

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ НЕВРОЗІВ (1917 [1916-1917] р.)

Лекція 16 ПСИХОАНАЛІЗ І ПСИХІАТРІЯ

Вельмишановне товариство! Я радий знову зустрітись із вами через рік, аби далі повести наші студії. Торік я розповідав вам про застосування психоаналізу в царині хибних дій і сновидь, а цього року хочу наблизити вас до розуміння невротичних явищ, що, як ви невдовзі переконаєтесь, мають чимало спільного і з хибними діями, і зі сновиддями. Та мушу сказати наперед, що нині я не можу вам дозволити ставитись до мене так само, як торік. Тоді я дбав, аби навіть кроку не ступити без вашої цілковитої згоди зі мною: я багато з вами дискутував, дослухався до ваших заперечень, власне, ставився до вас і до вашого “тверезого глузду” як до вирішального чинника. Далі такого вже не буде, і причина тут дуже проста. Хибні дії і сновиддя як феномени були вам не чужі і можна навіть сказати, що ви мали не менший досвід, ніж я, або вам було б дуже легко набути такого самого досвіду. Але неврози та їхні вияви — чужа для вас царина; оскільки ви самі не лікарі, то й не маєте ніякого іншого доступу до неврозів, крім моїх пояснень, і яка ж буде користь від найпроникливішого розуму, коли в голові немає жодних знань про предмет, який слід обмірковувати?

Лише не сприймайте моєї заяви так, ніби я викладатиму догматично або ж вимагатиму від вас абсолютної віри. Таке непорозуміння було б для мене великою кривдою. Я не хочу прищеплювати вам переконань, а прагну заохотити до пошуку й розбити упередження. Якщо внаслідок необізнаності з матеріалом вам буде незмога сформулювати власну думку, то ви можете або вірити мені, або відкинути мої

твердження. Вам треба тільки слухати і сприймати, відчувати вплив моїх слів. Переконавання виробити не-легко, а коли їх здобувають без труднощів, вони не-довзі стають безвартісні й хиткі. Певне право на переконання має тільки той, хто, як і я, довгі роки працював над одним матеріалом і добився при цьому нових і разючих відкриттів. І навіщо в царині інтелекту взагалі потрібні квапливі переконання, блискавичні навернення, миттєві відступи? Хіба ви не помічаєте, що *coup de foudre*, кохання з першого погляду, походить із геть іншої, афективної царини? Адже ми не вимагаємо від наших пацієнтів, щоб вони, приходячи до нас, були переконані в правдивості психоаналізу чи прихильні до нього. Тоді б у нас часто виникали підозри. Зичливий скептицизм — ось яке ставлення ми хочемо бачити в своїх пацієнтів. Отже, спробуйте й ви дозволити поволі формуватись у вас поряд із загальнопоширеними та психіатричними уявленнями ще й психоаналітичним, аж поки створюються умови, за яких ці уявлення зазнаватимуть взаємного впливу і зрештою постануть у єдиній остаточній формі.

З другого боку, ви ні на хвилину не повинні припускати, ніби те, що я викладаю вам як психоаналітичні уявлення, є якоюсь умоглядною системою. Навпаки, це результат експериментів: або безпосередніх спостережень, або висновків із тих спостережень. Тільки дальший поступ науки з'ясує, чи отримані таким чином висновки цілком адекватні та обґрунтовані, і після майже чвертьстолітньої роботи, досявши вже поважного віку¹, я не похваляючись стверджую: щоб отримати ті спостереження, потрібна важка, напружена й зосереджена робота. В мене часто складалося враження, що наші опоненти нітрохи не хотіли зважати на таке походження наших тверджень, немов гадаючи, ніби йдеться про чисто суб'єктивні ідеї, які кожен може спростовувати, як йому заманеться. Такого ворожого ставлення я не можу до ладу й зрозуміти. Можливо, воно породжене тим,

¹ [Фройд мав тоді близько шістдесяти років].

що лікарі так мало надають уваги невротикам, так неухважно вислуховують їх, що позбавляють себе всякої можливості помітити в їхніх оповідях щось вартісне або провести докладні спостереження. Тому, користаючись нагодою, я запевняю вас, що впродовж своїх лекцій майже не полемізуватиму, надто з окремими особами. Я ніколи не міг переконати себе в правдивості твердження, ніби в суперечці народжується істина. Гадаю, ця думка походить від грецьких софістів і, як і їхня філософія, хибна внаслідок переоцінки діалектики, мистецтва сперечатися. Мені ж, навпаки, видається, що вся так звана наукова полеміка — цілковито безплідна, не кажучи вже про те, що вона майже завжди ще й як звернена на особи. Ще кілька років тому я міг пишатися, що лише раз брав участь у справжній науковій суперечці, і то тільки з одним дослідником — Левенфельдом з Мюнхена². Кінець був такий, що ми стали друзями й зостаємося ними донині. Але відтоді довгий час я вже не робив таких спроб, не маючи певності, що наслідки будуть ті самі³.

Тепер у вас, звісно, з'явиться думка, що така нехоть до публічних наукових дискусій свідчить про вкрай високий ступінь закритості від критики, про впертість або, якщо скористатися люб'язним зворотом з наукового лексикону, про "одержимість". Я ж відповім, що коли з такими неймовірними труднощами виробити переконання, то з'являється й певне право затято їх боронити. Далі я можу повідомити, що під час роботи мої погляди на кілька важливих питань змінювались, виправлялись, заступались іншими, про що я кожного разу оголошував публічно. І які ж були наслідки такої щирості? Одні взагалі не зважали на те, що я поправляю сам себе і ще й сьогодні критикують мене за погляди, які вже давно зазнали змін, набули нових вимірів. Інші, навпаки,

² [У цій суперечці йшлося про ранню Фроїдову теорію страху, сформульовану в його першій роботі про невроз страху (1895 b)].

³ [У цій фразі міститься натяк на не такі вже й давні суперечки Фроїда з Адлером та Юнгом].

дорікають мені саме цими змінами і через те оголошують мене ненадійним. І справді, хіба заслуговує бодай на дрібку довіри той, хто кілька разів міняв свої погляди: адже можна припустити, що й останні його твердження також хибні? А того, хто неухильно дотримується своїх одного разу висловлених поглядів і не дуже легко від них відступається, називають упертюхом або одержимим. Що ж іншого зостається робити супроти цих взаємосуперечливих вимог критики, як не зоставатися самим собою і поводитись так, як підказує власний розум? Такої думки дійшов і я, і тому ніщо не могло мене стримати, коли я переробляв і вдосконалював свої теорії так, як того вимагав дальший досвід. Але бачу, що головних своїх принципів я не зрікся й досі, і сподіваюсь, що й далі я від них не відкаснуся⁴.

Отже, я маю вам пояснити психоаналітичне розуміння невротичних явищ. Для цього найпростіше, з огляду як на аналогію, так і на контраст, узяти приклад, що пов'язав би нас з уже розглянутими феноменами. Я візьму так звані симптомні дії [с. 55], що їх я часто спостерігав у багатьох пацієнтів, які заходили до моєї приймальні. Аналітик мало що може запропонувати людям, які приходять у кабінет до лікаря, щоб за яку чверть години виповісти йому всі прикросці свого довгого життя. Глибокі знання не дозволяють аналітикові з легкістю, властивою іншим лікарям, проказати: “З вами все гаразд”, — і порадити: “Пройдіть невеличкий курс гідротерапії”. На запитання, що він робить зі своїми амбулаторними пацієнтами, один з наших колег, стелючись плечима,

⁴ [Мабуть, найважливіша зміна у Фройдових поглядах до створення цього курсу лекцій пов'язана з його теорією про чисто травматичне спричинення неврозів. Він відмовився від неї і наголосив на ролі природжених інстинктів і великому впливі фантазії. Це призвело до дальших вирішальних змін його теорій, зокрема поглядів на природу страху і на сексуальний розвиток жінки. Украй важливі зміни відбулися, проте, згодом — Фройд ревізував теорію інстинктів і запровадив нову структурну модель психіки. Ці всі нові погляди подано в “Нових висновках”].

відповів: “Я просто стягую з кожного стільки і стільки крон”. Тож, гадаю, ви не здивуєтесь, почувши, що навіть у найвідоміших психоаналітиків під час амбулаторного прийому людей не густо. Я звелів, щоб замість простих дверей, які вели з почекальні до мого кабінету, поставили подвійні, та ще й оббили їх повстю. Причина такого заходу очевидна. І тепер щоразу ті особи, яких я запрошую з почекальні, забувають зачинити за собою двері, і дуже часто і перші, і другі двері застаються розчинені навстіж. Тільки-но це помітивши, я досить зимним тоном нагадую, щоб пацієнт чи пацієнтка повернувся й причинив двері, байдуже, хоч який то буде елегантний добродій або вичепурена дама. Це полишає враження непотрібного педантизму. Часом я з цією своєю вимогою пошивався в дурні, бо траплялися й такі хворі, що не могли самі вхопитися за ручку і були раді, коли хто міг це зробити замість них. Але в переважній більшості випадків я мав рацію, бо той, хто отак поводить ся й залишає відчиненими навстіж двері з почекальні до кабінету лікаря, належить до потолочі й заслуговує на нелюб’язний прийом. Тільки не кваптеся з присудом, не дослухавши решти оповіді. Така недбалість у пацієнта трапляється тільки тоді, коли він сам сидить у почекальні і, заходячи, полишає за собою безлюдну кімнату; коли ж разом із ним сидів хто чужий, пацієнт завжди зачиняв двері. В цьому останньому випадку він добре усвідомлював, що для його ж таки інтересів краще, коли його ніхто не підслухає під час розмови з лікарем, і тому дбайливо зачиняв обоє дверей.

Отак зумовлений, цей недогляд пацієнта аж ніяк не випадковий і не позбавлений значення; не можна його назвати й неважливим, бо в ньому виявляється ставлення відвідувача до лікаря. Такий пацієнт здебільшого потребує високих авторитетів, прагне бути засліпленим і заляканим. Він, може, навіть довідувався по телефону, коли його найшвидше можуть прийняти, уявив собі, що побачить довгу чергу спраглих поради пацієнтів, наче біля бакалійної крамниці у воєнні часи. І після цього він заходить у безлюдну,

крім того, дуже скромно обставлену почекальню — і застигає з несподіванки. Отепер він мусить відплатити лікареві за те, що намірявся виявити йому стільки незмірної уваги, — через те й не зачиняє двері між почекальнею та кабінетом. Цим він ніби хоче сказати лікареві: “Ох, тут нікого немає і, певне, поки я буду тут, більш ніхто не прийде”. Під час розмови він поведився б цілком безцеремонно й неввічливо, якби з самого початку не осадити гострим зауваженням його зарозумілості.

В аналізі цієї невеликої симптомної дії ви не знайдете нічого, не знайомого вам раніше: висновок, що вона не випадкова, а має певний мотив, певне значення й намір, що вона пов’язана з іншою психічною діяльністю, яку можна визначити, і неголосно повідомляє про важливий психічний процес. Але передусім розуміється, що отак зазначений процес — невідомий свідомості людини, в якій він відбувається, бо жоден з тих пацієнтів, котрі залишали прочиненими обоє дверей, не признався б, що цією недбалістю він хотів виразити свою зневагу до мене. Чимало з них, може, ще б пригадало розчарування, яке охопило їх, коли вони зайшли до безлюдної почекальні, але зв’язок цього враження з наступною симптомною дією зостається, безперечно, їм невідомий.

А тепер зіставмо цей невеликий аналіз симптомної дії із спостереженням на хворому. Я виберу випадок, іще свіжий у моїй пам’яті; до того ж його можна описати порівнюючи коротко. Адже всі такі випадки доконче подавати більш-менш докладно.

Молодий офіцер, що приїхав додому в коротку відпустку, попросив мене, щоб я взявся лікувати його тещу, яка живе в найщасливішому родинному колі і все ж отруєє власне життя і життя своїх ближніх однією безглуздою ідеєю. Я побачив, що це п’ятдесятитрирічна добре збережена дама з простими і дружніми манерами, яка без усякої нехоті розповіла про себе наступне. Вона живе в нашій країні в найщасливішому шлюбі з чоловіком, що керує великою фабрикою. Вона нахвалитись не могла дбайливістю і

уважністю свого чоловіка. У шлюбі вони прожили тридцять років, і ніколи не було між ними ні відчуження, ні сварки, ні ревнощів. Її обоє дітей щасливо поодружувались, але почуття обов'язку й далі спонукало чоловіка не кидати роботи. Рік тому сталося щось цілком неймовірне й незрозуміле, дама отримала анонімного листа, в якому її чудовий чоловік був звинувачений у любовному зв'язку з молодою дівчиною, зразу ж йому повірила, і відтоді її щастя зруйноване. Найближчі посутні подробиці були десь такі. Вона мала покоївку і часто занадто довірливо розмовляла з нею. Ця дівчина просто-таки люто ненавиділа ще одну дівчину, котра досягла в житті набагато більшого успіху, ніж вона, хоч була не кращого походження. Замість іти в прислуги, та друга дівчина отримала комерційну освіту, пішла працювати на фабрику і внаслідок браку персоналу, мобілізованого на фронт, дістала добру посаду. Тепер вона жила на самій фабриці, добре зналася з усіма тамтешніми добродіями, і до неї навіть зверталися "панно". Та, що залишилася в житті пасти задніх, звичайно ж була ладна звинуватити свою колишню шкільну подругу в усіх можливих гріхах. Якось наша пацієнтка розмовляла зі своєю покоївкою про одного літнього добродія, який приходив до них у гості і про якого розповідали, ніби він не живе з дружиною, а має коханку. Не знати, як це й сталося, але дама раптом призналась, що для неї було б найстрашнішим лихом, якби виявилось, що її чудовий чоловік теж має коханку. А наступного дня їй принесли з пошти анонімного листа, в якому зміненим почерком повідомлялося про те лихо, яке вона собі уявила. Жінка подумала — либонь, цілком слушно, — що лист — робота лихої покоївки, бо чоловіковою коханкою була названа саме та дівчина, яку люто ненавиділа служниця. Та хоч наша пацієнтка одразу прозирнула істину і з життєвого досвіду своїх ближніх знала, як мало заслуговують на довіру такі боягузливі звинувачення, сталося так, що лист миттю здобув над нею цілковиту владу. Жінку охопило страшенне збудження, й вона мерщій послала за чоловіком, аби якнай-

суворіше вчитати йому. Той, сміючись, відкинув усі звинувачення і всіляко намагавсь потішити її. Він викликав домашнього лікаря, що zarazом обслуговував і фабрику, і той доклав усіх зусиль, аби заспокоїти бідолашну жінку. Дальші дії подружжя теж були цілком розумні. Покоївку звільнили, а нібито коханку ні. Відтоді пацієнтку не раз доводилось заспокоювати, тож вона вже не вірила в зміст анонімного листа, проте її невіра була неостаточна й недовга. Скоро лиш почувши ім'я тієї панни або здибавшись із нею на вулиці, вона ставала жертвою нового нападу недовіри, страждання й докорів.

Ось така історія хвороби цієї славної жінки. Не треба великого психіатричного досвіду, аби зрозуміти, що, на відміну від решти невротиків, вона подавала свої симптоми в пом'якшеній формі — тобто, як кажемо ми, дисимулювала їх — і насправді ніколи не припиняла вірити в правдивість викладених в анонімному листі обвинувачень.

Як же поставиться психіатр до такого випадку? Ми вже знаємо, як він оцінить симптомну дію пацієнта, що не зачинить дверей до почекальні. Він пояснить, що то проста випадковість, яка не становить психологічного інтересу, й не перейматиметься нею. Але трактувати так само випадок із цієї ревнивою дамою він уже не зможе. Симптомна дія видається чимось неважливим, натомість симптом привертає увагу до чогось важливого. Він пов'язаний із тяжкими суб'єктивними стражданнями і об'єктивно загрожує цілісності родини, отже, безперечно становить об'єкт психіатричного інтересу. Психіатр зразу намагатиметься схарактеризувати симптом на підставі його істотної ознаки. Саму по собі ідею, що мучить цю даму, назвати безглуздою не можна: адже трапляється, що підстаркуватий чоловік підтримує любовний зв'язок із молодого жінкою. Натомість безглузде й незбагненне щось інше. Окрім анонімного листа, пацієнтка не має жодних інших підстав вірити в те, що її ніжний і вірний чоловік належить до не такої вже й нечисленної категорії чоловіків, що заводять коханок. Жінка знає, що в тому листі нема

доказів, може задовільно пояснити його походження, — отже, напевне могла б сказати собі, що в неї нема підстав для ревнощів, — вона й справді це стверджує, та проте мучиться так, немов уважає ті ревнощі за цілком обґрунтовані. Ідеї такого роду, що недоступні для логічних і зіпертих на реальність аргументів, називаються *мареннями*. Тобто наша славна дама страждає від *марення ревнощів*. Очевидно, що це найістотніша характеристика хвороби.

Після того як ми визначили цей перший пункт, наш психіатричний інтерес зростає ще дужче. Якщо марення не можна розвіяти, посилаючись на реальні факти, то, либонь, воно й не походить з реальності. Звідки ж воно тоді походить? Марення мають найрізноманітніший зміст, — чому зміст марення в даному випадку саме ревнощі? Тут нам би вже хотілося послухати психіатра, але той кидає нас напризволяще. Він дасть відповідь лише на одне-єдине з поставлених запитань. Він стане досліджувати родовід цієї дами і, *можливо*, відповість нам так: “Марення трапляються в тих осіб, у чиїх родинях раз у раз спостерігаються такі самі та інші психічні порушення”. Іншими словами, якщо в цієї жінки виникло марення ревнощів, то це тому, що вона мала до нього спадкову схильність. Це, звичайно, певна інформація, але невже це все, чого ми прагнемо дізнатися? Невже це єдина причина її хвороби? Невже ми повинні змиритися, визнавши, що питання, чому розвинулось марення саме ревнощів, а не яке інше, для нас байдуже, неістотне й незбагненне? І чи можна твердження про перевагу спадкових впливів тлумачити і в негативному розумінні, тобто байдуже, що переживатиме й почуватиме ця конкретна психіка, — однаково їй колись судилося витворити марення? Ви, певне, хочете знати, чому наукова психіатрія більш не дає вам жодних пояснень. Так я вам відповім: “Тільки шахрай дає більше, ніж має”. Бо психіатр навіть близько не знає, як можна докладно пояснити такі випадки. Він мусить задовольнитися діагнозом і, попри багатий досвід, тільки дуже непевним прогнозом ходу хвороби в майбутньому.

А чи може психоаналіз дати тут більше? Так, безперечно, я сподіваюсь показати вам, що навіть у такому темному випадку, як цей, йому під силу розкрити те, що уможливить даліше розуміння. Передусім я вас прошу звернути увагу на таку неймовірну деталь: пацієнтка сама безпосередньо спровокувала той анонімний лист, на який спирається її марення, бо за день до цього призналася інтриганці покоївці, що для неї було б найбільшим лихом, якби її чоловік мав любовний зв'язок із якоюсь дівчиною. Таким чином вона перша підказала покоївці думку написати анонімного листа. Отже, марення здобуло певну незалежність від листа: воно вже й раніше як страх, — а може, як бажання? — було притаманне пацієнтці. Додайте до цього ще й даліші дрібні свідчення, з'ясовані лише за дві години аналізу. Пацієнтка, щоправда, вкрай холодно сприйняла прохання подати після розповіді про свою пригоду думки, асоціації і спогади, що, може, пов'язані з нею. Вона заявила, що їй нічого не спадає на гадку, що вона вже все розповіла, і через дві години я й справді був змушений полишити спроби щось дізнатися, бо жінка сказала, ніби почувається вже здоровою і певна, що хвороблива ідея більше не повернеться. Звісно, вона це сказала через опір і страх перед далішим провадженням аналізу. Але за ті дві години вона все-таки зронила кілька зауважень, які можна певним чином витлумачити, які доконче потребують тлумачення, і те тлумачення яскраво висвітлює генезу її марення ревнощів. У неї самої була сильна закоханість в одного молодика — саме того зятя, під чиїм примусом вона звернулася по мою допомогу. Про цю закоханість вона не знала або знала дуже мало: при наявному ступені родичання цю закоханість дуже легко можна було замаскувати під безневинну ніжність. Після всього нашого попереднього досвіду нам тепер зовсім неважко зазирнути в психічне життя цієї п'ятдесятитрирічної порядної жінки і чудової матері. Така страхітлива, неможлива річ, як ця закоханість, звісно, не могла ввійти у її свідомість; проте вона існувала в неусвідомленому й

чинила дуже великий тиск. Щось мало статися, належало знайти якийсь вихід, і найпростіший спосіб полегшення забезпечував механізм зсуву, що здебільшого майже завжди бере участь в утворенні марення ревнощів. Якщо підстаркувата жінка не закохана в молодика, то, значить, її старий чоловік завів собі дівчину-коханку, тоді й спаде з неї тягар докорів сумніння за невірність. Вигадка про чоловікову невірність стала мов холодним бальзамом для її пекучих ран. Її власне кохання залишилося для неї неусвідомленим, але його віддзеркалення, що дало їй такі переваги, було імпульсивним, безумним, усвідомленим. Усі аргументи проти вигадки подіяти, звісно, не могли, бо спрямовувались лише проти віддзеркалення, а не проти оригіналу, якому вигадка завдячувала свою силу і який був далеко захований у глибинах неусвідомленого.

Подивімося, що ж дала нам ця коротка й досить складна спроба психоаналізу для розуміння даної хвороби. Ми, звісно, припускаємо, що інформацію здобуто цілком коректним способом, бо я не маю змоги вчинити так, щоб у цьому ви й самі переконалися. По-перше: марення перестає бути чимось безглуздим і незрозумілим, навпаки, воно має певне значення, добре вмотивоване, пов'язане з іншими афективними переживаннями хворої. По-друге: воно виникло як доконечна реакція на неусвідомлений психічний процес, який можна розпізнати за іншими ознаками, і саме цьому завдячує свою пов'язаність із нерозумом, свій опір супроти логічних та фактичних заперечень. У ньому ніби є щось бажане, це своєрідна втіха. По-третє: саме переживання, яке лежить в основі хвороби, недвозначно визначає, що це має бути марення якраз ревнощів, а не яке інше. Адже ви знаєте, що напередодні жінка сказала інтриганці покоївці, що для неї було б найстрашнішим лихом, якби її чоловік виявився невірним. Отже, не можна не помітити двох важливих аналогій з уже проаналізованою нами симптомною дією, а саме: відкриття значення або наміру і пов'язаність з неусвідомленим, що виявляється в ситуації.

Звичайно, ми відповіли ще не на всі запитання, що виникають у нас у зв'язку з цим випадком. Навпаки, він ставить перед нами дедалі більше проблем, деякі з них поки що взагалі не мають розв'язку, а інші неможливо розв'язати з огляду на вкрай несприятливий збіг обставин у цій ситуації. Наприклад, чому ця жінка, живучи в щасливому шлюбі, закохалась у свого зятя і чому полегшення, що цілком могло виявитись якимось інакше, приходить до неї саме у формі віддзеркалення, переносу її власних почувань на чоловіка? Не думайте, ніби це пуста й нікчемна робота — ставити такі запитання. Ми вже маємо чимало матеріалу, щоб дати можливі відповіді на них. Та жінка перебуває в критичному віці, коли в жінок часом трапляються небажані раптові злети сексуального бажання. Одним з додаткових чинників може бути те, що її добрий і вірний чоловік уже кілька років не мав такої сексуальної потенції, щоб задовольнити потреби своєї ще добре збереженої дружини. Досвід показує нам, що саме такі чоловіки, вірність яких не підлягає жодним сумнівам, ставляться до своїх дружин з неабиякою ніжністю і виявляють незвичайну поблажливість до їхніх нервових розладів. Крім того, не може не важити ще й те, що об'єктом цієї патогенної закоханості став не хто інший, як молодий чоловік її доньки. Сильна еротична прив'язаність до доньки, прив'язаність, яка зрештою спирається на сексуальну конституцію матері, часто знаходить спосіб виявитись саме в такій зміненій формі. У зв'язку з цим я можу вам, напевне, нагадати, що в людському суспільстві взаємини між тещею і зятем із прадавніх часів уважано за вкрай складні, і в примітивних народів вони стали приводом до могутніх табу і засторог⁵. Ці взаємини — як у позитивний, так і в негативний бік — часто виходять за межі, які визнано за бажані в цивілізованому суспільстві. Котрий із цих трьох чинників виявився в нашому випадку, — або й два зразу, а то й усі

⁵ Пор. "Totem und Tabu" [(1912—1913), I Aufsatz (Studienausgabe, Bd. 9, S. 305 ff.)].

трьох вкупі, — я, правда, сказати вам не можу, але тільки тому, що в мене не було можливості провадити аналіз цього випадку довше, ніж дві години.

Я помітив, шановні добродії, що заговорив із вами про речі, до яких ваш розум вочевидь іще не підготовлений. Я вчинив це, аби порівняти психіатрію з психоаналізом. Але тепер я вже можу запитати вас: чи помітили ви якусь суперечність між психіатрією та психоаналізом? Психіатрія не використовує методів, вироблених психоаналізом, вона цілковито нехтує сам зміст марення, а, покликаючись на спадковість, указує на дуже загальну й віддалену етіологію замість справді по-науковому дослідити безпосередні причини захворювання. Та чи є тут суперечність, чи то протилежність, між психіатрією та психоаналізом? Хіба вони, радше, не доповнюють одне одного? Хіба спадковість заперечує важливість життєвого досвіду, хіба не можуть ці обидва чинники діяти разом найефективніше? Ви й справді погодитесь, що в сутності психіатричної роботи немає нічого, що могло б суперечити психоаналітичним дослідженням. Отже, той психіатр, що заперечує психоаналіз, — не психіатр. Психоаналіз пов'язаний із психіатрією десь так само, як гістологія з анатомією: одна наука вивчає зовнішню форму органа, друга — його будову з тканин і з клітин. Навіть уявити не можна, що між цими двома способами вивчення існує протилежність: вони тільки доповнюють один одного. Ви знаєте, що анатомія править нам сьогодні за основу наукового вивчення медицини, але були часи, коли так само суворо забороняли розтинати людське тіло задля вивчення його внутрішньої будови, як нині, здається, засуджують усі спроби психоаналізу дізнатися про внутрішній механізм психічного життя. Гадаю, в дуже недалекому майбутньому ми визнаємо, що не може бути наукової докладної психіатрії без доброго знання глибинних неусвідомлених процесів психічного життя.

Психоаналіз, що на нього так нападаються, певне, й серед вас має друзів, які були б раді побачити,

як він виправдовує себе з іншого боку — в царині терапії. Вам відомо, що наша дотеперішня психіатрична терапія була неспроможна зціляти марення. А може, це під силу психоаналізові: адже він уже прозирає механізм цих симптомів? Ні, шановні добродії, він цього не може; принаймні тепер він так само безсилий супроти цих хвороб, як і будь-яка інша терапія. Ми, правда, можемо зрозуміти, що відбувається у хворому, але не знаємо жодних способів, із допомогою яких сам хворий міг би зрозуміти свою хворобу. Ви вже чули, що я не мав змоги провадити аналіз цього марення далі перших етапів. Чи в такому разі не з'являється у вас думка, що аналіз цього випадку нічого не вартий, бо не дав жодних результатів? Я, проте, не такої думки. У нас є право, ба навіть обов'язок провадити дослідження, не зважаючи, мають вони чи не мають безпосередній корисний ефект. Зрештою — невідомо де і коли — кожен малий фрагмент знання обернеться на силу, зокрема й на силу терапії. Якщо й при всіх інших формах нервових та психічних захворювань психоаналіз виявиться таким самим безрезультатним, як і при маренні, він однаково буде цілковито виправданий як засіб наукового дослідження. Проте тоді ми вже не зможемо практикувати його: адже людський матеріал, на якому ми навчаємось, живе, має власну волю і повинен мати свої мотиви, аби брати участь у нашій роботі, — тож він і відмовлятиметься. Дозвольте мені завершити нашу сьогоднішню лекцію повідомленням, що є досить великі групи нервових захворювань, при яких ми й справді зможемо обернути все наше досягнуте знання на силу терапії і що за певних умов ми досягаємо успіхів у лікуванні цих важко виліковних іншими способами хвороб, і ті успіхи нічим не поступаються успіхам медичної терапії⁶.

⁶ [Психоаналіз як психотерапевтичний метод лікування розглянуто у 28-й лекції].

Лекція 17

ЗНАЧЕННЯ СИМПТОМІВ

Вельмишановне товариство! На попередній лекції я вам з'ясував, що клінічна психіатрія мало переймається формами вияву і змістом окремих симптомів, натомість психоаналіз починає саме з цього і насамперед стверджує, що симптом має значення і пов'язаний із переживаннями хворого. Те, що невротичні симптоми мають значення, вперше відкрив Й. Броєр завдяки вивченню і успішному лікуванню випадку істерії (1880—1882 рр.), що відтоді став знаменитим. Правда й те, що П[і]єр Жакане незалежно досяг тих самих результатів; французькому дослідникові навіть належить літературний пріоритет, бо Броєр опублікував свої спостереження лише через десять років (1893—1895 рр.) під час спільної роботи зі мною. Зрештою, нам має бути цілком байдуже, кому саме належить честь відкриття, бо ж ви знаєте, що кожне відкриття здійснюється не раз і жодне відкриття не здійснюється за одним разом, а слава не завжди йде поряд із заслугами. Адже Америку названо не на Колумбову честь. Ще до Броєра і Жакане великий психіатр Лере⁷ висловлював думку, що навіть маячня душевнохворих мала б, безперечно, своє значення, якби ми тільки тямали, як перекласти її. Признаюсь, я дуже довго був ладен високо оцінювати заслуги П. Жакане в поясненні невротичних симптомів, бо він розумів їх як вияви *idées inconscientes*, що займають хворого. Але відтоді Жакане пройнявся надмірною обережністю, сказавши, ніби він мав на увазі, що неусвідомлене для нього — не більш ніж спосіб вислову, відмовка, *une façon de parler*; під ним він не розумів нічого реального [пор. Janet, 1913]. Відтоді я вже не розумію поглядів Жакане, але вважаю, що він знічев'я сам себе позбавив багатьох заслуг.

Отже, як і хибні дії та сновиддя, невротичні симптоми мають своє значення і, як і ті дві групи явищ, пов'язані з життям індивіда. Ця думка дуже важли-

⁷ [Франсуа Лере (1797—1851 рр.). (Leuret, 1834, 131)].

ва, і тому я хочу проілюструвати її кількома прикладами. Я можу тільки стверджувати, а не довести, що симптоми мають значення геть в усіх випадках, але той, хто сам провадив спостереження, буде переконаний у цьому. З певних мотивів я омину істерію і братиму для прикладів випадки іншого вкрай цікавого невроту, по суті, близького до істерії за походженням, і про цей неврот я повинен вам сказати кілька вступних слів. Цей, так званий неврот нав'язливих станів не такий поширений, як добре всім знама істерія; він, якщо можна так висловитись, не такий настирливо галасливий і виявляється так, немов становить суто приватну справу хворого, майже цілком позбавлений соматичних виявів, створюючи всі свої симптоми в царині психіки. Неврот нав'язливих станів та істерія — це ті форми невротичних захворювань, на вивченні яких спершу постав психоаналіз, у лікуванні яких наша терапія здобула свої перші успіхи. Проте неврот нав'язливих станів, що йому невластиві оті загадкові стрибки від психічного до соматичного, завдяки психоаналітичним дослідженням став для нас яснішим і зрозумілішим, ніж істерія; ми переконалися, що в ньому набагато яскравіше виявляються певні крайні характеристики невротичного стану.

Неврот нав'язливих станів прибирає такої форми: хворий переймається думками, які, власне, не становлять для нього інтересу, відчуває в собі імпульси, які видаються йому чужими і спонукають до дій, виконання яких не дає йому ніякої втіхи, але відмовитись від них йому несила. Думки (нав'язливі уявлення) самі по собі можуть бути безглузді або ж цілком нецікаві індивідові, часто вони абсолютно сміховинні і в будь-якому випадку стають зародком напруженого зосередження думки, яке виснажує хворого і якому він сам піддається вельми неохоче. Він мусить супроти власної волі розважати і міркувати, немов ідеться про якісь найважливіші для нього життєві завдання. Імпульси, що їх відчуває в собі хворий, часом можуть видаватися дитинними або безглуздими, а здебільшого вони просто жахливі, при-

міром, полягають у спонуках скоїти тяжкий злочин, так що пацієнт не тільки зрікається їх як чогось абсолютно чужого, а й злякано втікає від них, застерігається від можливого скоєння злочинів із допомогою всіляких заборон, самозречень і обмежень особистої свободи. Проте до реальних учинків пацієнт не доходить, таких випадків і справді ніколи не зафіксовано. Перемогу неодмінно одержують утеча та обережність. А те, що насправді чинить пацієнт (так звані нав'язливі дії), — це цілком безневинні, вочевидь дріб'язкові речі; здебільшого це повторення, церемоніальне приоздоблення повсякденних, звичайних дій, унаслідок чого такі доконечні процедури, як укладання в ліжку, вмивання, одягання, вихід на прогулянку, обертаються на вкрай важкі завдання, що їх навряд чи й можна розв'язати. Хворобливі уявлення, імпульси та дії аж ніяк не в однакових пропорціях змішані в окремих різновидах та випадках неврозу нав'язливих станів, навпаки, в клінічній картині здебільшого завжди переважає той чи той із цих чинників і дає назву хворобі, але однак в усіх цих формах виразно проступають спільні риси.

Така хвороба — це вже, звичайно, божевілля. На мою думку, найбуйніша психіатрична фантазія не спромоглася б вигадати щось подібне до цієї хвороби, і якби ми щодня не бачили її на власні очі, то важко було б наважитись і повірити в її існування. Тільки не думайте, що ви трохи допоможете хворому, радячи йому відволіктися, не перейматися такими пустими думками і замість отих химер робити щось путне. Адже він і сам цього прагне, все це йому цілком ясне, він поділяє вашу думку на свій нав'язливий симптом, ба навіть випереджає ваші слова. Проте інакше він не може: дії, що їх він виконує у своєму невротичному нав'язливому стані, породжені якоюсь енергією, що, либонь, не має відповідників у нормальному психічному житті. Він може тільки одне: зсунути і помінати, замість однієї дурнуватої ідеї засвоїти другу в трохи пом'якшеній формі, перейти від однієї застороги чи заборони до іншої, виконувати замість одного церемоніалу другий. Нав'язливість,

тиск він може лише пересунути, проте нітрохи не годе́н їх усунути. Можливість пересування всіх симптомів, унаслідок чого вони далеко відступають від своєї первісної форми, становить найголовнішу рису цієї хвороби; крім того, впадає у вічі, що протилежності (полярності), які пронизують усе психічне життя [пор. с. 300], в такому хворобливому стані проступають дуже яскраво. Разом з нав'язливими станами позитивного і негативного змісту в царину інтелекту проникає сумнів, який мало-помалу пожирає навіть те, що звичайно буває найпевнішим. Ці всі чинники вкупі спричиняють дедалі більшу нерішучість, млявість, обмеженість свободи. Причому до хвороби невротики з нав'язливим станом вирізнялися завзятістю вдачі, часом надзвичайною впертістю та, як правило, інтелектуальною обдарованістю, вищою за пересічний рівень. Такі невротики часто досягають вельми високого рівня етичного розвитку, виказують надмірну сумлінність, більш ніж звичайну коректність. Вам може видатись, ніби знадобляться чималі зусилля, аби хоч наполовину зорієнтуватись у цій суперечливій мішанині рис характеру і симптомів хвороби. Але поки що ми лише намагаємось зрозуміти деякі симптоми цієї хвороби та витлумачити їх.

Мабуть, з огляду на наш попередній виклад, ви прагнете дізнатись, як трактує сучасна психіатрія проблеми неврозу нав'язливих станів, але цей розділ психіатрії жалюгідний. Психіатрія дала назви різним нав'язливим станам, а про все інше мовчить. При цьому наголошує, що носії таких симптомів “дегенерати”. Та відповідь незадовільна, це лише вартісна оцінка, присуд замість пояснення. Ми схильні припускати, що людям, які вирізняються з загалу, можуть бути властиві всілякі дивацтва. І тепер нам здається, що в осіб із такими симптомами мусить бути трохи інша натура, ніж у решти людей. Але тут постає запитання: “А чи більше вони “дегенеровані”, ніж інші невротики, приміром, хворі з істерією або з психозами?” Отже, ця характеристика знов-таки вочевидь дуже загальна. Ба навіть можна за-

сумніватись, чи обґрунтована вона, бо такі симптоми трапляються і в видатних людей, що вирізняються високим рівнем працездатності і відіграють важливу роль у житті загалу. Завдяки притаманній справді великим людям скромності та брехливості їхніх біографів ми, звичайно, вкрай мало дізнаємось інтимних подробиць про їхнє життя, та все ж виявляється, що один із них — фанатик правди, як-от Еміль Золя, а тоді ми чуємо про нього, що все життя він тяжко мучився через численні і вельми дивні нав'язливі звички⁸.

Психіатрія знайшла вихід із цієї труднощі, повівши мову про *dégénérés supérieurs*, “крайніх дегенератів”. Чудово, але психоаналіз збагатив нас досвідом, що такі незвичайні нав'язливі симптоми, як і симптоми інших хвороб, та ще й у людей, котрі не є дегенератами, можна надовго усунути. Мені й самому цього не раз щастило досягти.

Я вам подам лише два приклади аналізу нав'язливих симптомів: один з іще моїх давніх спостережень, бо кращого я й досі не бачив, а другий із моєї недавньої практики. Я обмежуся такою невеликою кількістю випадків тому, що розповідь про них потребує великої докладності, не слід оминати жодної подробиці.

Дама, якій було близько тридцяти років, страждала від дуже тяжких нав'язливих симптомів. Я, може, допоміг би їй, якби мою роботу не зіпсувала підступна примха долі, — мабуть, згодом я розповім вам про неї. Серед інших нав'язливих дій ця жінка кілька разів здійснювала таку дивну процедуру. Вона вибігала зі своєї кімнати до сусідньої, ставала там на певному місці біля столу, що стояв серед кімнати, викликала дзвінком свою покоївку, давала їй якесь незначне доручення або просто відсилала, а потім знову забігала до своєї кімнати. Цей симптом, звичайно, не можна називати тяжким, але він збуджує нашу цікавість. Пояснення постало само собою най-

⁸ E. Toulouse, Émile Zola, enquête médico-psychologique, Paris, 1896.

певнішим, найбездоганнішим способом без будь-якого втручання з боку лікаря. Я не знаю, як би я зміг хоч трохи здогадатись про значення цієї нав'язливої дії, як би я пробував тлумачити її. Бо хоч скільки я запитував хвору: "Чому вона те чинить? Який у цього сенс?" — вона відповідала: "Я нічого не знаю". Але одного дня, коли мені пощастило подолати її вагання, що вочевидь мали якусь принципову причину, вона раптом немов прозріла й розповіла мені про все, пов'язане з цією нав'язливою дією. Більш ніж десять років тому вона одружилась із набагато старшим за себе чоловіком, що весільної ночі виявив свою імпотентність. Тієї ночі він бозна-скільки разів забігав із своєї кімнати до її кімнати і повторював спроби, але щоразу марно. А вранці він сердито проказав: "Таж буде сором перед покоївкою, коли вона постіль застелятиме", схопив пляшечку червоного чорнила, що випадком була в кімнаті, і вилив її на постіль, але не точно на те місце, де мала б бути така пляма. Я спершу не зрозумів, яким чином цей спогад пов'язаний із нав'язливою дією, бо не бачив нічого спільного, окрім забігання з кімнати до кімнати і, мабуть, появи покоївки. Тоді пацієнтка повела мене до столу в другій кімнаті й показала на стільниці велику пляму. Пояснила також, що стає так біля столу тому, щоб покликана покоївка не могла не побачити плями. Тепер уже не можна було сумніватись у тісному зв'язку між теперішньою нав'язливою дією і тією сценою під час весільної ночі, але ще чимало речей годилося з'ясувати.

Насамперед стало ясно, що пацієнтка ототожнила себе зі своїм чоловіком; забігаючи з кімнати до кімнати, вона наслідувала його, грала чоловікову роль. Аби й далі дотримуватись порівняння, ми мусимо припустити, що ліжко й простирадло вона замінила столом і стільницею. Це може видаватися довільним — але хіба даремно ми вивчали символіку сновидь? У сновиддях ми теж часто бачимо стіл, що його треба тлумачити як ліжко. Стіл і ліжко разом означають шлюб, тож вони можуть легко заступати одне одного.

Отже, ми вже дістали доказ, що нав'язлива дія має значення; вона видається виображенням, повторенням тієї вкрай важливої сцени. Але ніхто нас не змушує зупинитися на зовнішній схожості; докладніше вивчивши відносини між цими двома ситуаціями, ми, либонь, дійдемо дальших висновків, розкриємо мету нав'язливої дії. Осереддям цієї дії вочевидь є виклик покоївки, якій пацієнтка показує пляму, на відміну від чоловікових слів: "Таж буде сором перед покоївкою". Він — адже вона виконує його роль — тепер уже не соромиться покоївки, бо пляма там, де їй і треба бути. Тож ми бачимо, що вона не просто повторює сцену, а продовжує та виправляє її, робить такою, якою вона мала бути насправді. Цим вона виправляє ще й інше, те, що тієї ночі було таким прикритим і зумовило потребу вдатися до червоного чорнила, — чоловікову імпотенцію. Отже, нав'язлива дія стверджує: "Ні, це неправда, йому нема чого соромитись перед покоївкою, він не імпотент". Немов у сновидді вона виображує це бажання як справджене у своїй теперішній нав'язливій дії, що служить тенденції піднести чоловіка над тією колишньою невдачею.

Із цим пов'язане й усе інше, що я можу ще розповісти про цю жінку; або, висловившись точніше, все інше, що ми знаємо про цю жінку, теж приводить нас до цього тлумачення нав'язливої дії, яка сама по собі незрозуміла. Жінка вже чимало років живе окремо від свого чоловіка і намагається придушити намір розлучитися з ним через суд. Але й мови нема про те, щоб вона була вільна від нього; вона змушена zostаватися йому вірною, відгородилась від усього світу, аби втекти від усякої спокуси, і в своїй уяві вибачає та ідеалізує чоловіка. Так, найглибша таємниця її хвороби полягає в тому, що завдяки їй вона вберігає свого чоловіка від лихих чутток, може виправдати своє окреме проживання і забезпечити йому спокійне існування без неї. Таким чином аналіз безневинної нав'язливої дії безпосередньо приводить нас до найглибшого осередку хвороби, а заодно й з'ясовує немало таємниць неврозу нав'язливих станів

узагалі. Я хочу, щоб ви трохи довше затримались на цьому прикладі, бо в ньому поєднані умови, що їх годі сподіватися знайти геть в усіх випадках. Про значення симптому зненацька розповіла сама пацієнтка без усяких спонук аналітика та втручань з його боку; симптом, на відміну від куди поширеніших випадків, пов'язаний не з якимись забутими подіями дитинства, а з переживаннями, яких вона зазнала, вже ставши дорослою, і які не стерлися в її пам'яті. Всі ті заперечення, що їх здебільшого висуває критика проти нашого тлумачення симптомів, у цьому одному випадку не мають для себе ґрунту. Але так нам щаститиме не завжди⁹.

Ще одне зауваження! Хіба ви не помітили, як ця, нібито невинна нав'язлива дія привела нас до найінтимніших подробиць життя пацієнтки? Хіба жінка може розповісти що інтимнішого, ніж про події своєї весільної ночі; хіба випадкове й не має жодного значення те, що ми вийшли саме до інтимних подробиць сексуального життя? Звичайно, це може бути наслідком мого вибору. Проте не робімо поквапних висновків і звернімося до другого прикладу, який має зовсім іншу природу і становить приклад вельми поширеного типу нав'язливих дій — церемоніалу вкладання в ліжко.

Дев'ятнадцятирічна квітуха, обдарована дівчина, донька-одиначка, що значно переважала батьків освітою та розумовими здібностями, в дитинстві була досить дика й пустотлива, а протягом кількох останніх років без якихось видимих причин обернулася на справжню невротичку. Найбільше її дратує мати, дівчина тепер усім невдоволена, пригнічена, виявляє нерішучість, сумніви і врешті призналася, що не може сама ходити по площах і по широких вулицях. Ми не будемо надто заглиблюватись у вивчення її складного хворобливого стану, що вимагає принаймні

⁹ [Короткий опис цього випадку, проте з окремими додатковими деталями можна знайти в розвідці Фройда "Zwangshandlungen und Religionsübungen" (1907 b), Studienausgabe, Bd. 7, S. 16 f.].

двох діагнозів: агорафобії та неврозу нав'язливих станів, а зосередимось тільки на тому, що ця дівчина виробила своєрідний спальний церемоніал, вимучивши ним своїх батьків. Можна сказати, що в певному розумінні кожна нормальна людина має свій спальний церемоніал або принаймні їй потрібні певні умови, невиконання яких не дає їй заснути; перехід від свідомого життя до сну набирає певних ритуальних форм, які людина щовечора відтворює в тій самій послідовності. Але все те, що для здорового — умови засинання, можна раціонально пояснити, і коли зовнішні обставини вимагатимуть певної зміни, людина, не зволікаючи, пристосовується до них. Натомість патологічний церемоніал неподатливий, він утверджується коштом найбільших жертв, та водночас прикривається нібито раціональними поясненнями, і при неглибокому спостереженні може видатись, що від нормальних дій його відрізняє тільки певна надмірна ретельність виконання. Але, придивившись ближче, можна помітити, що той покрив раціональності закороткий, що в церемоніалі є приписи, які виходять далеко за межі раціональних обґрунтувань, а то й прямо суперечать їм. Як мотив для своїх нічних засторог наша пацієнтка висуває твердження, що для сну їй потрібен спокій і через те слід усунути всі можливі джерела шуму. Щоб досягти цієї мети, вона виконує дві дії: дзигарі у своїй кімнаті зупиняє, а решту годинників виносить, не лишаючи навіть свого невеличкого наручного годинника на тумбі біля ліжка. Горщики з квітами та вази розставляє на письмовому столі так, щоб уночі вони часом не впали, не розбились і не порушили її сну. Пацієнтка знала, що всі ці заходи можна лише нібито виправдати потребою створення тиші, бо малого годинника не чути навіть тоді, коли він лежить на тумбі біля ліжка, а з досвіду всі ми знаємо, що розмірене цокання дзигарів не порушує сон, а навпаки, сприяє засинанню. Пацієнтка також розуміла, що її страх, мовляв, горщики з квітами і вази, коли їх залишити на своєму місці, вночі самі собою впадуть і розіб'ються, нічим не обґрунтований. А щодо решти вимог

церемоніалу вже не можна було посылатись на доконечність тиші. Здається, навпаки, вимога, щоб двері між її кімнатою і спальнею батька-матері зоставалися прочинені, — її виконання дівчина забезпечувала тим, що ставила на порозі найрізноманітніші речі, — створювала умови для виникнення додаткових джерел шуму. Але найважливіші приписи стосувалися самого ліжка. Подушка в головах ліжка мала не торкатися дерев'яного бильця. Невеличку подушку зверху на ту велику можна було покласти не інакше, як тільки так, щоб вона утворила ромб; свою голову дівчина клала точно по діагоналі того ромба. Ковдру-перину перед укриванням слід було струсити так, щоб усе пір'я збилося до ніг; проте після цього пацієнтка ніколи не забувала руками розгладжувати утворений горб, знову розправляючи пір'я.

Дозвольте мені проминути інші, часто вкрай дріб'язкові подробиці цього церемоніалу: вони не навчать нас нічого нового й заведуть дуже далеко від нашої мети. Але не думайте, ніби все те діялось так гладенько: завжди з'являлася тривога, що не все зроблено так, як слід; усе треба було перевірити, переробити, сумніви виникали у зв'язку то з однією, то з другою засторогою, і наслідком було те, що минала одна або й дві години, протягом яких дівчина й сама не могла заснути, і не давала спати переляканим батькам.

Аналіз цих мук відбувався не так просто, як аналіз нав'язливих дій нашої першої пацієнтки. Я мусив розмовляти з дівчиною натяками або висував припущення щодо можливого тлумачення, та вона щоразу або рішуче заперечувала їх, або сприймала із зневажливим сумнівом. Але після цих перших заперечних реакцій настав час, коли вона сама почала вивчати запропоновані їй можливі варіанти, підбирала до них асоціації, пригадувала давніші події, визначала взаємозв'язки, аж поки, зрештою, погодилась з усіма тлумаченнями, виробивши їх самостійно. Поки це відбувалось, дівчина дедалі більше нехтувала дотримання нав'язливих застережних заходів і

ще до кінця лікування зреклася всього ритуалу. Ви повинні знати, що аналітична робота, як ми її провадимо сьогодні, абсолютно не допускає послідовного зосередження уваги на поодиноких симптомах доти, доки їхнє значення буде цілком з'ясоване. Ми радше змушені раз у раз полишати конкретну тему, маючи певність, що знову підступимо до неї у зв'язку, проте, вже з чимось іншим. Тому те тлумачення символів, що його я вам зараз викладу, є синтезом результатів, на здобуття яких, з огляду на перерви для роботи з іншим матеріалом, пішли тижні і місяці.

Наша пацієнтка почала розуміти, що ввечері вона позбувається у своїй кімнаті годинників як символів жіночих геніталій. Годинник, про який ми знаємо, що він може мати й інші символічні значення, починає грати роль символу жіночих геніталій завдяки своїй пов'язаності з періодичними процесами та регулярними інтервалами. Жінка може, приміром, похвалитись, що її менструації так само регулярні, як хід годинника. Але в цьому випадку страх нашої пацієнтки звернений насамперед на те, що цокання годинника може порушити її сон. Цокання годинника можна порівняти з пульсацією клітора під час сексуального збудження¹⁰. Через оце відчуття, що стало для неї таким прикритим, вона й справді не раз прокидалася серед ночі, і тепер страх перед ерекцією клітора виявлявся у вимозі, щоб з її кімнати забирали на ніч усі годинники, які лише працюють. Горщики й вази, як і будь-який посуд із заглибиною, — теж жіночі символи [с. 151], отже, засторога, щоб вони не впали вночі й не розбилися, також не позбавлена цілком певного значення. Всі ми знаємо вельми поширений звичай розбивати горщик чи тарілку під час заручин. Кожен з присутніх бере собі скалку, і цей шлюбний звичай, зародившись, мабуть, у період моногамії, символізує зречення будь-яких претензій на наречену¹¹. З цим фрагментом

¹⁰ [Такий самий зв'язок Фройд згадує у своїй праці про один випадок параної (1915 f), Studienausgabe, Bd. 7, S. 214 f.].

¹¹ [Пор. вказівку на "груповий шлюб" у роботі "Totem und Tabu" (1912-1913), I Aufsatz (Studienausgabe, Bd. 9, S. 300 ff.).]

свого церемоніалу дівчина пов'язала один спогад і кілька асоціацій. Колись у дитинстві вона впала зі склянкою чи то чашкою в руки й порізала собі пальця, сталася сильна кровотеча. Коли вона підросла і дізналась, як відбуваються сексуальні стосунки, в її душі зародився страх, нібито весільної ночі в неї не буде кровотечі і виявиться, що вона не незайманка. Отже, її застороги, щоб часом не розбилась яка ваза, означають відкидання всього комплексу, пов'язаного з незайманістю та кровотечею під час першого сексуального контакту, відкидання страху перед кровотечею, і страху, що кровотечі не буде. Отже, ці застороги мають, по суті, тільки дуже далекий зв'язок із страхом перед можливим шумом.

Головне значення всього церемоніалу з'ясувалося тоді, коли дівчина раптом зрозуміла припис, щоб подушка на ліжку не торкалася бильця. Подушка, сказала вона, завжди означала для неї жінку, а пряме дерев'яне бильце — чоловіка. Тож вона хотіла — слід зауважити, з допомогою магічного обряду — відокремити чоловіка від жінки, тобто тримати своїх батьків порізно, не давати їм здійснювати сексуальних відносин. Раніше, коли ще не виробився церемоніал, дівчинка досягала своєї мети куди безпосереднішим способом. Вона вдавала страх або ж використовувала притаманну їй схильність до страху й не давала зачинити двері зі своєї кімнати до кімнати батьків. Ця вимога збереглась і в її теперішньому церемоніалі. Таким чином дівчина створювала собі можливість підслухувати батьків, — одного разу, скориставшись нею, вона на довгі місяці заробила собі безсоння. Невдоволена перешкодою, що її сама ставила перед батьками, донька від часу до часу залізала навіть у ліжку до батька-матері й укладалася спати між ними. Тоді “подушка” й “дерев'яне бильце” справді були відокремлені одне від одного. Нарешті, підрісши і вже не мігши вигідно розміститись у ліжку між батьками, наша пацієнтка досягала того самого, свідомо симулюючи страх, так що мати була змушена мінятися з нею ліжком і відступати їй своє місце біля батька. Ця ситуація, безперечно,

стала зародком тих фантазій, вплив яких відчутно в церемоніалі.

Якщо подушка правила за жінку, то й струшування ковдри-перини, аж поки все пір'я опинялося внизу, утворивши опуклість, теж мало значення. Це означало, що жінка вагітніє, але пацієнтка не забувала ту вагітність ліквідувати, бо вже довгі роки, як у неї зародився страх, що сексуальні стосунки батька-матері призведуть до народження другої дитини і в неї з'явиться суперник. З другого боку, якщо велика подушка означає жінку, матір, то мала подушка може означати тільки доньку. Навіщо ж ту подушку класти ромбом і вмощувати свою голову точно посередині її? Дівчина легко пригадала, що на розписах, які можна побачити на кожному мурі, ромб є магічним знаком розкритих жіночих геніталій. Тобто вона сама грала роль чоловіка — батька, і замінила своєю головою чоловічий член. (Пор. відтинання голови як символ кастрації).

Страшні думки, скажете ви, ширяють у голові цієї незайманої дівчини. Я теж це визнаю, але не забувайте, що я їх не вигадав, а просто з'ясував. Отакий спальний церемоніал — річ усе-таки незвичайна, і вам незмога заперечити відповідність між церемоніалом і фантазіями, які нам відкрило тлумачення. Проте для мене важливіше, аби ви помітили, що в церемоніалі виявляється не одна фантазія, а кілька, які, однак, певним чином пов'язані між собою. Зауважте, що в подробицях церемоніалу відбите то позитивне, то негативне ставлення до сексуальних бажань, що ці подробиці слугують почасти їхньому вияву, а почасти — обороні від них.

З цього аналізу можна здобути ще й більше інформації, якщо правильно пов'язати церемоніал з іншими симптомами хвороби. Проте нам не годиться збочувати з обраного шляху. Задовольнімося вказівкою, що дівчина стала жертвою еротичної прив'язаності до батька, яка зародилась у ранньому дитинстві. Можливо, через те вона так неприязно ставиться до своєї матері. Не можна не звернути уваги й на те, що аналіз цих симптомів знову привів нас до сексуаль-

ного життя хворого. Може, ми менше цьому дивуватимемось, коли глибше зрозуміємо значення і мету невротичних симптомів.

Отже, на цих двох вибраних прикладах я показав вам, що невротичні симптоми — як і хибні дії та сновиддя — мають своє значення й найтісніше пов'язані з життєвим досвідом пацієнта. Чи можу я сподіватися, ніби ви повірите цьому вкрай важливому твердженню на підставі всього двох прикладів? Ні. Але чи можна від мене вимагати, щоб я й далі подавав вам приклади, аж поки ви нарешті признаєтесь, що вже переконані? Теж ні, бо при тій докладності, з якою я розглядаю кожен окремий приклад, мені знадобиться цілий семестр із п'ятьма лекційними годинами на тиждень, щоб викласти вам цей єдиний пункт теорії неврозів. Тож я обмежуся цими двома прикладами, що покріплюють моє твердження, а за рештою зверніться до літератури: до класичного тлумачення симптомів у першому випадку в Броєра (істерія)¹², до разючих пояснень цілком незрозумілих симптомів при так званій *dementia praecox*, що їх подав К. Г. Юнг [1907] у часи, коли був лише дослідником-психоаналітиком і не прагнув зробитися пророком, а також до всіх тих праць, які виповнюють відтоді наші періодичні видання. Саме такого типу досліджень нам аж ніяк не бракує. Психоаналітики так захопились аналізом, тлумаченням і перекладом невротичних симптомів, що занедбали тим часом усі інші проблеми неврозів.

Той із вас, хто не боїтиметься клопоту ближче ознайомитись із питанням, напевне буде вкрай вражений багатством матеріалу, що покріплює наше твердження. Та при цьому він зіткнеться і з труднощами. Як ми вже знаємо, значення симптому певним чином пов'язане з життєвим досвідом пацієнта. Що індивідуальніший утворений симптом, то швидше можна сподіватися визначити ту пов'язаність. Отже, наше завдання полягає якраз у тому, щоб для кож-

¹² [Міститься в "Studien über Hysterie" (1895 d)].

ної безглуздої ідеї й безцільної дії знайти таку ситуацію в минувшині, коли ідея була виправдана, а дія слугувала певній меті. Нав'язлива дія нашої пацієнтки, що бігла до столу й викликала дзвоником покоївку, — просто чудовий зразок такого симптому. Але трапляються, причому досить часто, симптоми зовсім іншого характеру. Ці симптоми ми називаємо "типовими" симптомами хвороби, в усіх випадках вони більш-менш однакові, індивідуальні відмінності в них зникають або принаймні так затираються, що їх у край важко пов'язати з індивідуальним життєвим досвідом хворого і з якоюсь певною ситуацією, справді пережитою хворим у минулому. Звернімо знову нашу увагу на невроз нав'язливого стану. Вже навіть спальний церемоніал нашої другої пацієнтки має в собі багато типового, але при цьому зберігає ще достатню кількість індивідуальних рис, щоб уможливити так зване *історичне* тлумачення. Але в усіх хворих із нав'язливими станами виявляється схильність до повторюваних ритмічних дій, не пов'язаних з іншими діями. Чимало з них надто старанно вмивається. У хворих, що страждають на агорафобію (боязнь відкритого простору), яку ми вже відносимо не до неврозу нав'язливих станів, а до істерії страху, під час хвороби з утомливою одноманітністю виявляються ті самі загальні і однакові ознаки: вони бояться замкнутого простору, просторих відкритих місць, довгих нескінченних вулиць і алей. Вони почуваються в безпеці, коли їх хто супроводить, або коли за ними їде автомобіль і т. д. Але на цьому спільному для всіх тлі окремі хворі вибудовують свої індивідуальні особливості, можна навіть сказати, настрої, що прямо суперечать настроям, виявленим в інших випадках. Один боїться лише вузьких вулиць, другий — лише широких, один може ходити, коли на вулицях мало людей, другий — коли багато. Так само й істерії, попри багатство індивідуальних виявів, властивий надмір спільних, типових симптомів, які, здається, дуже важко витлумачити в історичній проекції. Не забувайте: саме типові симптоми допомагають нам визначити діагноз. Якщо ми й справді

в окремому випадку істерії встановимо зв'язок типового симптому з певною подією, переживанням або низкою таких переживань, наприклад, істеричної блювоти з колись відчутною огидою, то збентежимося, дізнавшись, що при аналізі іншого випадку блювоти перед нами постане зовсім інша низка переживань, що нібито могли до цього спричинитись. Тоді нам невдовзі видаватиметься, нібито з якихось незрозумілих причин істерики мусять блювати, а розкриті аналізом історичні чинники — лише привід, яким користується та внутрішня доконечність блювати, коли раптом їй для цього трапиться нагода.

Тож невдовзі ми дійдемо невтішного висновку, що, хоча можна задовільно пояснити значення індивідуальних невротичних симптомів, пов'язавши їх із життєвим досвідом пацієнта, в набагато численніших випадках наявності типових симптомів наша наука виявляється безпорадною. А до цього додається ще й те, що я познайомив вас аж ніяк не з усіма труднощами, що постають, коли послідовно дотримуватися принципу історичного тлумачення симптомів. Я й не хотів цього робити, бо хоч і маю намір нітрохи вас не щадити і нічого не приховувати, я не маю права вже на самому початку наших студій лишати вас у безпорадному становищі, створивши у ваших головах мішанину. Звісно, правда, що ми лише приступили до розуміння інтерпретації симптомів, але слід неухильно дотримуватись уже досягнутого і поступово опановувати ще не вивчене. Тож тепер я спробую звернути вашу увагу на думку, що навряд чи можна припускати, ніби між двома різновидами симптомів існує певна кардинальна відмінність. Якщо індивідуальні симптоми так безперечно пов'язані з життєвим досвідом пацієнта, то для типових симптомів застається можливість, що вони пов'язані з досвідом, самим по собі типовим і спільним для всього людства. Інші риси, що регулярно виявляються в неврозгах, як-от повторювані дії та сумніви при невротичних нав'язливих станів, можуть бути загальними реакціями, до яких пацієнтів спонукає сама природа хворобливих змін. Одне слово, в нас немає підстав

завчасу складати зброю; слід побачити, що виявиться далі.

Із труднощами, цілком подібними до цих, ми вже стикалися при вивченні сновидь, проте під час наших тодішніх розмов про сновиддя я не міг вам їх викласти. Явний зміст сновидь украй розмаїтий і різний у кожного індивіда, і ми докладно з'ясували, що можна виснувати з того змісту з допомогою аналізу. Проте є й сновиддя, що їх ми теж називаємо "типовими", вони трапляються геть в усіх людей і мають однаковий зміст, при тлумаченні якого теж постають уже згадані труднощі. Людині сниться, що вона падає, летить, ширяє, плаває, що її щось душить, що вона гола, а також інші страшні сновиддя, що їх у різних людей можна тлумачити по-різному, нічим не можучи пояснити їхньої одноманітності та типовості. Адже й при цих сновиддях ми помічаємо, що для них є спільна основа, на яку накладаються різні для кожного індивіда додатки. Цілком може виявитись, що й вони відповідають нашим уявленням про сновидне життя, які сформувались при вивченні інших сновидь: ми не силоміць утиснемо їх у готові рамки, а просто далі посунемо межі нашого розуміння¹³.

¹³ [Див. уступ про "типові" сновиддя в "Traumdeutung" (1900 а), V Kapitel (D), Studienausgabe, Bd. 2, S. 247-279].

Лекція 18

ФІКСАЦІЯ НА ТРАВМІ. НЕУСВІДОМЛЕНЕ

Вельмишановне товариство! Минулого разу я казав, що ми далі поведемо свою роботу, починаючи не з сумнівів, а з уже вироблених знань. Ми з вами ще взагалі не говорили про найцікавіші висновки, які впливають з аналізу двох випадків, що ми їх узяли для прикладу.

По-перше: обидві пацієнтки справили на нас враження, ніби вони *зафіксовані* на якійсь певній частині своєї минувшини, не знають, як визволитися від неї, й через те відчужені й від сьогодення, і від майбутнього. Тепер вони заховались у свою хворобу, як у давніші часи люди замикались у монастирях, аби пережити там свою нещасливу долю. У випадку з нашою першою пацієнткою таку лиху долю підготував їй шлюб, що насправді розпався з самого початку. Завдяки симптомові пацієнтка й далі підтримує стосунки зі своїм чоловіком; нам ніби вчуваються голоси, що захищають, вибачають, підносять його, оплакують його втрату. Хоча жінка ще молода і приваблива для інших чоловіків, вона вдається до всіх реальних та уявних (магічних) засторог, аби зберегти йому вірність. Нікому чужому вона не показується на очі, забуває про свою зовнішність, нерадо піднімається з будь-якого стільця, що на нього їй трапиться сісти¹⁴, відмовляється підписувати своє прізвище і нікому не робить жодних подарунків, мотивуючи це тим, що ніхто не повинен мати якоїсь її речі.

У нашої другої пацієнтки, молодой дівчини, еротична прив'язаність до батька, сформована ще до періоду статевого дозрівання, й далі відіграє свою роль у її житті. Вона навіть зробила для себе висновок, буцімто їй не можна виходити заміж, поки вона така хвора. Можна припустити, що вона тому й стала

¹⁴ [Даний симптом докладніше описано й пояснено в іншому повідомленні Фрейда про цей випадок (1907 b). Див. Studienausgabe, Bd. 7, S. 16 f.].

хвора, щоб не виходити заміж і далі zostаватися біля батька.

Тепер не можна ухилитись від запитання, яким чином і завдяки яким мотивам формується в людини таке дивне й таке невитідне ставлення до життя. Припустімо, що таке поведження — загальна риса, характерна для всіх неврозів, а не особливість, притаманна цим двом хворим. А це й справді загальна і практично дуже важлива риса, властива всім неврозам. Перша Броєрова пацієнтка-істеричка [с. 254] таким самим чином була зафіксована на часі, коли доглядала свого тяжко хворого батька. Попри своє одужання, вона відтоді певною мірою відцуралася життя; zostавшись здоровою і активною, все ж уникає звичайної жіночої долі. В кожного з наших пацієнтів завдяки аналізу можна встановити, що в своїх хворобливих симптомах та наслідках, які з них випливають, вони повертаються до певного періоду у своїй минувшині. А в переважній більшості випадків вони обирають навіть дуже ранні періоди свого життя, часи свого дитинства і, хоч як сміховинно це звучатиме, часи свого існування як немовляти.

Найближчу аналогію до такого поведження невротиків можна постерегти в захворюваннях, що вкрай часто виникають саме тепер, у воєнні часи: в так званих травматичних неврозах. Звичайно, такі випадки траплялися й до війни — після залізничних катастроф та інших жакливих інцидентів, пов'язаних із небезпекою для життя. Травматичні неврози, по суті, не такі, як неврози, що виникають спонтанно і що їх ми аналітично досліджуємо й лікуємо. Досі нам іще не пощастило поширити наші уявлення й на них, і, сподіваюсь, колись я з'ясую вам, у чому полягає причина такого обмеження¹⁵. Проте слід наголосити, що в одному пункті між цими двома різновидами неврозів є цілковита узгодженість. Травматичні неврози вочевидь свідчать про те, що в їхній основі лежить фіксація на моменті травматичної події. У своїх сновиддях такі пацієнти раз у раз

¹⁵ [Про травматичні неврози згадано нижче на с. 385].

відтворюють травматичну ситуацію; у випадках, коли з'являються істеричні напади, які можна піддати аналізу, ми дізнаємось, що напад полягає в повному зміненому відтворенні тієї ситуації. Здається, немов ті хворі не справилися з травматичною ситуацією, немов перед ними ще й досі стоїть невиконане реальне завдання, і ми сприймаємо таке ставлення цілком поважно: воно показує нам шлях до того, що можна назвати *економічним* уявленням про психічні процеси¹⁶. Так, термін "травматичний" і справді немає ніякого іншого значення, крім економічного. Травматичною ми називаємо подію, яка протягом короткого часу спрямувала в психічне життя таку силу подразливих стимулів, що засвоїти або переробити їх нормальними способами вже не вдається, і наслідком стає тривале порушення функціонування психічної енергії.

Така аналогія спонукає нас називати травматичними ще й ті події, на яких, здається, зафіксовані наші пацієнтки. Таким чином можна сформулювати просту умову виникнення невротичних захворювань. Неврози можна порівняти з травматичними захворюваннями, які виникають унаслідок неспроможності впоратись із надміру сильним афективним переживанням. Такого першого висновку й справді дійшли Брое́р і я, теоретично узагальнивши результати нових спостережень 1893-1895 рр.¹⁷. Випадок із нашою першою пацієнткою, молодого жінкою, відлученою від свого чоловіка, дуже добре вкладається в це визначення. Вона не змогла пережити нестерпності свого шлюбу й весь час була пов'язана зі своєю травмою. Та вже другий наш випадок — із дівчиною, зафіксованою на своєму батькові, показує нам, що формула не досить повна. З одного боку, така закоханість маленьких дівчат у батька — явище дуже поширене, й найчастіше її долають, так що означення "трав-

¹⁶ [Нижче Фройд знову повертається до цього питання (с. 359)].

¹⁷ [Короткий опис цих спостережень і теорій можна знайти у Фройдівій доповіді "Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene" (1893 h)].

матичний” втрачає всякий зміст; з другого боку, з історії хвороби ми дізнаємось, що ця перша еротична фіксація попервах була нібито безневинна і лише через кілька років виявилась через симптоми неврозу нав’язливих станів. Отже, ми тут бачимо ускладнення, наперед виступають багатство й розмаїття чинників, які призводять до неврозів, проте здогадуємось, що не можна відмовитись як від хибних від уявлень про травматичне походження неврозів; їх можна буде приєднати й узгодити десь пізніше.

Тут нам знову потрібно відступити з уже прокладеної дороги. Бо поки що вона далі не веде, і нам треба ще багато дізнатися, перше ніж ми зможемо визначити її дальший правильний напрям¹⁸. Та, полишаючи тему фіксації на якомусь певному періоді минувшини, зауважмо, що таке явище виходить дуже далеко за межі неврозів. Така фіксація є в кожному неврозі, але не кожна фіксація призводить до неврозу, збігається з неврозом або постає на його шляху. Жалоба — чудовий приклад фіксації на минулій події, причому, як і при неврозах, людина цілком відвертається від сьогодення й майбутнього. Але навіть невтаємничена публіка чітко відмежовує жалобу від неврозів. Натомість є неврози, які можна вважати за патологічну форму жалоби¹⁹.

Трапляється, що люди, зазнавши травматичних переживань, які похитнули дотеперішні основи їхнього життя, навертаються до цілковитого спокою, втрачають усякий інтерес до сьогодення й майбутнього і душею весь час перебувають у минулому, проте ці бідолахи аж ніяк не завжди стають невротиками. Отже, характеризуючи неврози, нам не слід переоцінювати цю єдину рису, байдуже, хоч яка вона важлива в інших аспектах і хоч як часто її можна спостерігати.

А тепер перейдімо до другого результату нашого аналізу, і його нам нема жодної потреби потім об-

¹⁸ [Цю тему знову порушено у 22-й лекції].

¹⁹ [Див. також Фройдову працю “Trauer und Melancholie” (1917 е). У 26-й лекції, с. 433, Фройд ще раз побіжно згадує меланхолію].

межувати. Ми вже знаємо, що наша перша пацієнтка вдавалася до безглузвих нав'язливих дій, а згодом пригадала інтимні життєві подробиці, пов'язані з тими діями; далі ми розглянули зв'язок між нав'язливими діями й тими спогадами і, спираючись на нього, з'ясували мету нав'язливих дій. Але ми зовсім знехтували чинник, що заслуговує на нашу цілковиту увагу. Поки пацієнтка виконує свої нав'язливі дії, вона й нітрохи не здогадується, що вони пов'язані з пережитими в минулому подіями. Цей зв'язок прихований від неї, вона цілком щира, кажучи, буцім не знає, що спонукає її виконувати ті дії. Та під впливом лікування вона раптом усвідомлює той зв'язок і може розповісти про нього. Але вона ще не знає про намір, задля якого виконує свої нав'язливі дії, намір, що полягає в тому, аби виправити прикрий фрагмент минувшини і піднести в своїх очах на вищий рівень лютого їй чоловіка. Потрібно чимало зусиль і часу, перше ніж жінка збагне і зможе мені розповісти, що такий мотив сам по собі може бути рушійною силою нав'язливих дій.

Зв'язок із сценою після нещасливої весільної ночі і ніжні почуття хворої до чоловіка становить те, що ми називаємо "значенням" нав'язливої дії. Та поки жінка виконує нав'язливі дії, це значення невідоме їй, вона не знає ні "звідки", ні "навіщо" своїх учинків [пор. с. 282]. Отже, в ній відбуваються психічні процеси, наслідком яких є нав'язливі дії; пацієнтка психічно цілком нормально сприймає цей результат, але до її свідомості не проникає жодного натяку про психічні передумови такого наслідку. Отже, вона поводить, як загипнотизований пацієнт, якому Бернгайм повелів розкрити парасольку через п'ять хвилин після того, як той прокинеться в палаті; прокинувшись, хворий виконав цей наказ, але ніяк не міг пояснити своїх дій. [Пор. вище с. 96]. Таку саму ситуацію ми уявляли собі, говорячи про існування *неусвідомлених психічних процесів*. Ми можемо кинути виклик усім у світі: нехай спробують пояснити ці речі більш правильним науковим способом; якщо їм пощастить у цьому, ми радо зречемося припущення, нібито існу-

ють неусвідомлені душевні процеси. А доти ми твердо триматимемось цього припущення і, байдуже стелючись плечима, відкидаємо як незбагненні твердження, буцімто з погляду науки неусвідомлене не має за собою ніякої реальності, буцімто це лише паліативне пояснення, *une façon de parler*. Добра ж та нереальність, що витворює такі реальні й відчутні нав'язливі дії! [Пор. с. 254].

По суті, те саме ми спостерігаємо і в другій пацієнтки. Вона виробила заборону, щоб подушка не торкалася бильця ліжка, і мусила тій забороні коритись, але не знала, звідки заборона походить, що вона означає і яким мотивам завдячує свою силу. Чи пацієнтка надумає ставитись до заборони байдуже, чи опиратиметься їй, чи гніватиметься на неї — це все ніяк не вплине на її виконання. Їй слід коритись, і пацієнтка марно запитує себе чому. Через те слід визнати, що в симптомах неврозу нав'язливих станів, в уявленнях та імпульсах, які виникають невідомо звідки і які неприступні для всіх тих впливів, що звичайно діють на нормальне психічне життя, так що навіть у хворого з'являється враження, ніби це всемогутні гості з якогось чужого світу, нестерпимі істоти, занурені у вир смертних справ, — отже, тут ми вбачаємо ясну вказівку на існування особної сфери психічної діяльності, відокремленої від усіх інших сфер. Від цих симптомів ми вже непомилково переходимо до переконання, що в психіці існує неусвідомлене, і саме тому клінічна психіатрія, що визнає тільки психологію свідомості, не може дати собі з ними ніякої ради, а лише таврує їх як ознаки особного роду дегенерації. Звичайно, нав'язливі ідеї та імпульси самі по собі не є неусвідомлені, нав'язливі дії теж сприймаються свідомістю хворого. Вони не стали б симптомами, якби не могли проникати в свідомість. Але психічні передумови, існування яких ми висновуємо з аналізу, взаємозв'язки, які ми визначаємо внаслідок тлумачення, — неусвідомлені, принаймні доти, доки ми через аналіз не допоможемо пацієнтам усвідомити їх.

А тепер зважте, що факти, встановлені в обох цих випадках, potwierджуються при будь-яких симптомах усіх невротичних захворювань, що значення симптому завжди і всюди залишається невідомим для хворого, що аналіз раз у раз виявляє, що ці симптоми — наслідок неусвідомлених процесів, які, проте, завдяки розмаїтим сприятливим умовам можна обернути на усвідомлені, і тоді ви збагнете, що в психоаналізі ми не можемо обійтися без неусвідомлених психічних ідей і вже звикли оперувати ними так, немов і справді сприймаємо їх почуттями. Можливо, ви ще зрозумієте, які неспроможні виробити в цьому питанні свою думку всі ті, що знають неусвідомлене лише як певне уявлення, що ніколи нічого не аналізували, не тлумачили сновидь, не шукали значення і наміру невротичних симптомів. Щоб ще раз potwierдити наш шлях, я нагадаю: той факт, що з допомогою аналітичного тлумачення можна з'ясувати значення невротичного симптому, є незаперечним доказом існування — або, коли вам це більше до вподоби, доконечності припустити існування — неусвідомлених психічних процесів.

Але й це ще не все. Завдяки другому Броєровому відкриттю, яке видається мені навіть важливішим за перше [пор. с. 254] і яке він зробив цілком самостійно, ми ще більше дізнаємося про зв'язок між неусвідомленим і невротичними симптомами. Не тільки саме значення симптому завжди неусвідомлене: симптом може існувати тільки тому, що є неусвідомлені процеси, які він таким чином заступає. Ви скоро зрозумієте, що я маю на увазі. Разом із Броєром я хочу проголосити таке: щоразу, стикаючись із якимсь симптомом, можна висувати, що в хворого є певні неусвідомлені процеси, в яких і полягає значення симптому. Але щоб той або той симптом міг виявитись, його значення має залишатись неусвідомленим. З усвідомлених процесів симптоми не будуються; тільки-но щось неусвідомлене стає усвідомленим, симптом мусить щезати. Тут ви зразу постерігаєте, як відкривається шлях до терапії, спосіб позбутися симптомів. Ступивши на цей шлях, Броєр і справді ви-

лікував свою істеричну пацієнтку, тобто визволив її від симптомів; він винайшов техніку, при застосуванні якої неусвідомлені процеси, що містили значення симптомів, стали усвідомленими, і симптоми щезли.

Броєрове відкриття — результат не розважань, а напрочуд щасливих спостережень, зроблених із допомогою пацієнта. А тепер нам аж ніяк не слід сушити собі голову і намагатися зрозуміти це твердження, спираючись на щось інше, вже знайоме, — ви повинні сприйняти його як новий фундаментальний факт, із допомогою якого з'ясується чимало іншого. Тож дозвольте мені ще раз пояснити це все, але вже іншими словами.

Симптоми утворюються як заміник чогось іншого, що застається прихованим. За нормальних умов певні психічні процеси заходять у своєму розвитку так далеко, що людина нарешті усвідомлює їх. А коли такого не стається, перервані, десь перешкоджені процеси, що мають zostаватися неусвідомленими, спричиняють симптом. Отже, відбувається ніби своєрідна заміна; коли нам пощастить повести цей процес у зворотному напрямі, мети в лікуванні невротичних симптомів ми досягнемо.

Броєрове відкриття ще й досі застається основою психоаналітичної терапії. Твердження, що симптоми щезають, коли їхні неусвідомлені передумови зробити свідомими, покріплене всіма дальшими дослідженнями, хоча, спробувавши запровадити його в практику, лікар зіткнеться з найдивовижнішими і найнесподіванішими ускладненнями. Суть нашої терапії полягає в тому, що неусвідомлене вона обертає на усвідомлене і ефективна тільки тією мірою, якою здатна здійснювати це перетворення.

А тепер нам треба на хвилюку відхилитись, аби ви не дійшли небезпечної думки, уявляючи, ніби така терапевтична робота дуже легка. Згідно з нашими дотеперішніми уявленнями, неврози — це наслідок певного незнання, необізнаності з психічними процесами, про які годилося б знати. Такий висновок дуже близький до відомого сократівського принципу, згідно

з яким навіть нечестя є наслідком незнання. І тоді лікареві, що має великий досвід аналітичної роботи, буде здебільшого неважко відгадати, які психічні пориви zostалися неусвідомлені в кожного окремого пацієнта. А далі йому буде не менш легко вилікувати й хворого, розказавши йому про своє знання і виволовивши пацієнта від його власної необізнаності. Принаймні таким способом буде легко розкрити один із складників неусвідомленого значення симптомів, зате про другий — про зв'язок симптому з життєвим досвідом хворого — лікар, щоправда, зможе небагато розказати, бо того досвіду він не знає, він мусить зачекати, поки хворий пригадає його й розповість. Але навіть тут у більшості випадків можна знайти кружні дороги. Про минуле пацієнта можна розпитати його ближніх і родичів, а вони часто спроможні вказати на ті чинники, що справили той чи той травматичний вплив, ба навіть сповістити про ті життєві події, про які не знає навіть хворий, бо вони стались у надто ранньому дитинстві. Отже, коли поєднати ці два способи, виникає цілком обґрунтована надія за якнайкоротший час і з найменшими зусиллями лікувати патогенне незнання хворого.

Та якби ж воно й справді так ставалося! Ми потрапили на відкриття, до яких попервах зовсім не були готові. Не кожне знання тотожне іншому, є різні види знання, і з погляду психології вони аж ніяк не рівновартісні. “Il y a fagots et fagots”, — як сказав про це колись Мольєр²⁰. Знання лікаря — не те саме, що знання хворого, і тому воно не може справляти тієї самої дії. Коли лікар словом передає своє знання хворому, це не дає ніякого результату. Проте ні, так казати було б неправильно. Нема ніякого результату в тому розумінні, що не знято симптомів, зате є другий — можливість почати аналітичну роботу, і її першими здобутками часто є завзятий опір, що виникає в пацієнта. Хворий дізнається про те, чого він раніше не усвідомлював, — про значення власних симптомів, а проте знає його не краще, ніж доти.

²⁰ [“В'язка в'язці не пара” — “Лікар мимоволі”, I дія, 6-а сцена].

Отож ми пересвідчуємось, що існує більш ніж один ступінь незнання. Але щоб показати, в чому саме полягає різниця між окремими ступенями, потрібно значно поглибити наше знання психології²¹, одначе твердження, що симптом щезає, тільки-но стає відомим його значення, зберігає свою силу й надалі. Лише потрібно, аби те знання спиралося на внутрішні зміни в організмі хворого, а цього пощастить досягти тільки тоді, коли вся психічна робота буде спрямована до тієї мети. І тут перед нами постають проблеми, що їх ми невдовзі сформулюємо як динаміку утворення симптомів.

Вельмишановні добродіі! А тепер я мушу спитати вас, чи не видається вам усе те, що я розповів, надто складним і темним. Чи не бентежить вас, що я так часто відступав назад і обмежував свої твердження, починав висновувати думку, а потім полишав її? Мені було б дуже прикро, якби у вас справді виникли такі відчуття. Але сам я відчуваю велику знехоть до спрощення коштом правдивості й натомість дуже прихильний до того, щоб ви дістали повне враження про різнобічність і складність досліджуваного предмета, і гадаю, що не буде ніякої шкоди, коли я про кожен пункт розповім вам більше, ніж ви здатні тієї миті засвоїти. Адже я знаю, що кожен читач і слухач подумки припасовує, скорочує, спрощує все сприйняте і відбирає для себе те, що хоче зберегти. Певною мірою цілком слухна думка, що чим більше запропоновано, тим більше й зостанеться в пам'яті. Дозвольте ж мені сподіватися, що, попри деталізацію, ви все-таки зрозуміли найістотніше з мого викладу, пов'язане зі значенням симптому. Ви, певне, добре розумієте, що наші даліші зусилля підуть у двох напрямках; ми, по-перше, з'ясуємо, як захворюють люди, як у них формується характерне невротичне ставлення до життя, тобто клінічну проблему, а по-друге, як із невротичного стану розвиваються хворобливі симптоми, тобто проблему психічної ди-

²¹ [Фройд ще раз повертається до цього питання у 27-й лекції, с. 442—443].

наміки. Але для обох цих проблем мусить десь існувати точка перетину.

Сьогодні я далі вже не пояснюватиму, та оскільки в нас ще застається час, пропоную звернути увагу на ще одну рису проаналізованих випадків — прогалини в пам'яті або амнезії, — проте оцінити її як слід ми зможемо тільки згодом. Ви вже чули [с. 278], що завдання психоаналітичного лікування ми сформулювали отак: усе патогенне неусвідомлене перетворювати на усвідомлене. А тепер ви, певне, здивуетесь, почувши, що й цю формулу можна замінити іншою, а саме: слід заповнити всі прогалини в спогадах пацієнта, усунути його амнезію. Це, власне, означає те саме. Отже, є підстави вважати, що амнезія невротиків відіграє важливу роль у виникненні їхніх симптомів. Пригадавши наш перший проаналізований випадок, ви гадатимете, ніби ми необгрунтовано так високо піднесли амнезію: адже сцену, з якою пов'язані її нав'язливі дії, хвора не забула, навпаки, зберігає про неї живі спогади, нема й чогось іншого забутого, що могло б брати участь у виникненні тих симптомів. Не така виразна, але цілком аналогічна ситуація і з нашою другою пацієнткою, дівчиною з нав'язливим вечірнім церемоніалом. Навіть вона не забула своєї поведінки в ранні дитячі роки, не забула своїх наполягань, щоб двері з її кімнати до покою батька-матері були прочинені, а також того, що вона зганяла матір, аби зайняти її місце на подружньому ложі, хоча згадувала про це неохоче й з ваганнями. Але вражає нас те, що перша пацієнтка, безліч разів виконуючи свої нав'язливі дії, жодного разу не згадала, що вони подібні до подій весільної ночі; вона нічого не могла пригадати й тоді, коли її прямо стали розпитувати, просячи, аби вона з'ясувала мотиви своїх нав'язливих дій. Те саме слухне і у випадку з дівчиною, коли щовечора раз у раз повторювались не тільки церемоніал, а й ситуація, що сприяла його зародженню. В обох випадках справжньої амнезії нема, немає провалу в спогадах, зате перервалися зв'язки, що мали б від-

повідати за відтворення, за зринання в пам'яті тих спогадів. Такі перешкоди на шляху пам'яті характерні для неврозу нав'язливих станів, при істерії все інакше. Адже для цього різновиду неврозів здебільшого характерний дуже високий ступінь амнезії. Як правило, при аналізі кожного окремого істеричного симптому впливає ціла низка життєвих вражень, і якщо вони отак повертаються, можна, напевне, стверджувати, що доти вони були забуті. Ця низка, з одного боку, сягає найраніших дитячих літ, тож істеричну амнезію можна вважати за безпосереднє продовження інфантильної амнезії, що за нормальних умов приховує від нас зародки нашого психічного життя [пор. с. 196—197]. З другого боку, ми з подивом дізнаємося, що покритись пеленою забуття можуть навіть недавні переживання хворого, а надто — ті безпосередні причини, що сприяли чи то виникненню, чи то посиленню хвороби: всі вони почасти знищені, а то й зовсім затерті амнезією. З повної картини таких-от недавніх спогадів здебільшого зовсім щезають важливі подробиці або ж їх заступають якісь фальсифікації та вигадки, і майже щоразу ми знову і знову пересвідчуємось, що лише наприкінці аналізу в пам'яті зринають певні недавно пережиті події, які доти довгий час були приховані, утворюючи відчутні лакуни в низці взаємопов'язаних подій.

Таке порушення здатності пригадувати становить, як ми вже казали, одну з характерних ознак істерії, хвороби, симптомами якої можуть бути навіть певні стани (істеричні напади), що не полишають у пам'яті жодного сліду. Оскільки при неврозі нав'язливих станів усе по-іншому, з цього можна виснувати, що у випадках амнезії, пов'язаної з істеричними нападами, йдеться не про рису, властиву неврозам узагалі, а про психологічний характер істеричних змін. Проте вагу цієї відмінності трохи поменшує наступне міркування. "Значення" симптому ми розуміли як єдність двох його складників: "звідки" і "куди" (або "навіщо") [с. 275], тобто вражень і подій, з яких він походить, і намірів, яким він служить. Отже, "звідки" симптому полягає у враженнях, які надходять ззовні

і тому доконче були колись усвідомленими і які внаслідок забування згодом можуть стати неусвідомленими. Натомість “навіщо” симптому, його тенденція — це завжди ендопсихічний процес, що, ймовірно, спершу був усвідомленим, але не менш імовірно, що він ніколи не був усвідомленим і з самого початку зостався в неусвідомленому. Отже, те, чи охоплює амнезія також і “звідки”, тобто ті переживання, на які спирається симптом, як це трапляється при істерії, не дуже й важливе, натомість “куди”, тенденція симптому, що з самого початку може бути неусвідомленою, має велику вагу, бо забезпечує залежність симптому від неусвідомленого, однаково велику як при неврозі нав’язливих станів, так і при істерії.

Наголошуючи таким чином на ролі неусвідомленого в психічному житті, ми накликали на психоаналіз вогонь найлютішої критики. Не дивуйтеся цьому й не гадайте, ніби цей опір пов’язаний тільки з цілком зрозумілими труднощами — адже важко уявити неусвідомлене — або з відносною недосяжністю доказів, що потверджували б існування неусвідомленого. Як на мене, цей опір породжують глибші причини. Протягом свого розвитку людство мусило витерпіти два тяжкі удари, що їх завдала наука по його наївному самолюбству. Перший стався тоді, коли людство відчуло, що наша земля — вже не центр усесвіту, а лише невеликий фрагмент світобудови, велич якої годі уявити. Він асоціюється в нас з ім’ям Коперника, хоча ще александрійська наука висловила такі самі твердження. Другого удару завдано тоді, коли біологічні дослідження знищили нібито притаманний людині привілей на особний акт створення, довели, що людина — парость тваринного царства і в її натурі — незатерті тваринні риси. Ця переоцінка, здійснена в наш час під впливом Ч. Дарвіна, Волеса та їхніх попередників, породила найлютіший спротив у сучасників. Третього й найдошкульнішого удару людське прагнення величі зазнало внаслідок сьогочасних психологічних досліджень, які спромоглися

довести кожному людському Я, що воно ніколи не господар у своєму власному домі, а вдовольняється лише жалюгідними частками інформації про те, що відбувається в його психічному житті неусвідомлено. Ми, психоаналітики, не перші й не єдині, хто закликає людину зазирнути у свій внутрішній світ, але, здається, нам судилося найупертіше обстоювати цей принцип і покріплювати його емпіричним матеріалом, що безпосередньо стосується кожної людини. В цьому й причина тієї загальної ворожості до нашої науки, абсолютного нехтування академічної гречності і цілковите відкидання опонентами будь-яких острого неупередженої логіки; крім того, спокій нашого світу ми змушені порушувати ще й іншим чином, і про це ви невдовзі почуєте.

ОПІР ТА ЗГНІЧЕННЯ²²

Вельмишановне товариство! Аби далі просунутись у розумінні неврозів, нам потрібні нові спостереження, і два з них я зараз оприлюдню. Обидва вони просто дивовижні і попервах вельми несподівані. Але завдяки нашій торішній роботі ви вже цілком готові їх сприйняти²³.

По-перше. Починаючи лікувати хворого й визволяти його від симптому, що завдає йому страждань, ми натикаємось на могутній затятий опір, який не слабне протягом усього періоду лікування. Цей факт так приголомшує, що важко сподіватися, ніби його визнають вірогідним. Родичам хворого найкраще про це нічого не казати, бо в них не що іншого з'явиться в думці, як тільки те, ніби це наша вигадка, яка має виправдати нас за тривалість або неуспіх лікування. Так само й хворий виявляє всі ознаки цього опору, проте за такі їх не визнає, і для нас буде великим успіхом, коли нам пощастить допомогти йому усвідомити цей факт і рахуватися з ним. Подумайте лише, хворий, що так тяжко страждає від симптомів, змушуючи страждати й своїх ближніх, і витрачає стільки часу, грошей, зусиль і змагань із самим собою на те, аби визволитися від них, — задля збереження хвороби опирається допомозі, яку йому пропонують. Як неймовірно мусить звучати таке твердження! А проте все і справді так, і коли нам закидають оцю неймовірність, слід лише відповісти, що це явище має свої аналогії, і кожен, хто через нестерпний зубний біль прийшов до дантиста, волів би відтрити руку, що тягнеться зі щипцями до болючого зуба.

Опір хворого дуже розмаїтий, вкрай витончений, і його тяжко розпізнати, бо він, мов Протей, усякчас

²² [Тему згнічення Фройд найдокладніше висвітлює у своїй праці "Die Verdrängung" (1915 d; Studienausgabe, Bd. 3, S. 103 ff.) та в IV розділі праці "Das Unbewußte" (1915 e; ibid., S. 139 ff.).]

²³ [З уявленням про опір Фройд знайомив іще в 7-й лекції, с. 109—110. Друге спостереження описано нижче на с. 297].

змінює форми свого вияву. Це означає, що лікареві неодмінно треба бути недовірливим і пильним. У психоаналітичній терапії ми застосовуємо техніку, вже знайому вам із тлумачення сновидь. Ми вимагаємо, аби хворий досяг стану спокійного самозаглиблення, ні на чому не зосереджувався думкою й повідомляв нам усе, що поставатиме при цьому перед його внутрішнім зором: почуття, думки, спогади — в тій послідовності, в якій вони зринатимуть. Крім того, ми суворо застерігаємо, щоб він не піддавався жодному мотивові, який спонукав би його вибирати або ж відкидати певні асоціації, оскільки вони видаватимуться йому *надто неприємними* або *надто нескромними*, щоб їх можна було назвати, або ж *неважливими*, *не пов'язаними* з тим чи тим, просто *безглуздими*, тож і казати про них немає сенсу. Ми наполягаємо, щоб пацієнт ковзав самою поверхнею своєї свідомості, полишав усякі критичні заперечення, звернені проти його знахідок, і щиро кажемо, що успіх лікування — а передусім його тривалість — залежить від тієї сумлінності, з якою він дотримується цього основного правила аналізу²⁴. З техніки тлумачення сновидь ми вже знаємо, що саме ті асоціації, проти яких висувають названі міркування та заперечення, містять, як правило, матеріал, що веде до розкриття неусвідомленого [пор. с. 110].

Застосовувавши головне робоче правило, ми насамперед бачимо, що весь опір зосереджується на ньому. Пацієнт намагається відкараскатись від цього правила всілякими способами. Він то заявляє, буцімто йому нічого не спадає на гадку, а то, що йому стільки всього тиснеться в голову, що він нічого не може вхопити. Потім ми з невдоволенням і подивом помі-

²⁴ [Фройд згадує про це головне правило ще у зв'язку з тлумаченням сновидь у 7-й лекції, с. 110. Цікаві зауваження з приводу глибоких причин, які перешкоджають хворому дотримуватися цього правила, можна знайти в праці "Hemmung, Symptom und Angst" (1926 d) наприкінці VI розділу, де Фройд указує на великі труднощі, які постають у такій ситуації перед хворими на невроз нав'язливих станів (див. Studienausgabe, Bd. 6, S. 265). Див. також наступну сторінку].

чаємо, що пацієнт піддається то тому, то тому критичному закидові, виказуючи себе довгими паузами, якими часто уриває свою мову. А потім він проголошує, що й справді нічого не може сказати, починає соромитись і дозволяє цьому почуттю цілком відкинути попередню обіцянку. Або ж йому щось таки спало на гадку, але це стосується не тільки його, а й іншої особи і тому не можна все те розказувати. Або те, що йому тільки-но спало на гадку, справді надто вже пусте, дурне і безглузде, тож я, мовляв, аж ніяк не мав на увазі, що він мусить звітувати й про таке, — і так далі в нескінченних варіаціях, на що весь час доводиться пояснювати, що казати все — це справді означає все казати.

Навряд чи можна натрапити на хворого, що не робив би спроби зберегти якусь царину для себе й захистити її таким чином від утручання аналізу. Один з них, що я його мав би зарахувати до високоінтелектуальних людей, цілі тижні замовчував від мене один інтимний любовний зв'язок, а коли я його звинуватив у порушенні священного правила, захищався, кажучи, ніби вважав це за суто приватну справу. Звичайно, психоаналітичне лікування не визнає таких освячених криїв. Якби в такому місті, як Відень, зробити винятки для певних районів і, приміром, заборонити арештовувати на ринковому майдані і на площі біля церкви св. Стефана, то спробуйте тоді знайти злочинця: він буде не деінде, як тільки в тих безпечних притулках. Одного разу я надумав дозволити такий відступ від правила чоловікові, чия спроможність працювати далі дуже залежала від успіху лікування, бо він склав присягу, яка забороняла розповідати йому про певні речі. Хворий був задоволений результатами лікування, зате я — не дуже, й тому постановив надалі вже не братися до спроб лікування на таких умовах.

Хворі з неврозом нав'язливих станів просто-таки бездоганно вміють зробити робоче правило майже непридатним до вжитку, бо занепащують його своєю надмірною сумлінністю та сумнівами²⁵. Хворі з істе-

²⁵ [Пор. попередню примітку]

рією страху часом спробаються довести його ad absurdum, наводячи тільки ті асоціації, які так далеко відбігають від шуканого, що аналіз не дає ніякого результату. Проте я не маю наміру знайомити вас із технічними особливостями лікування таких ускладнених випадків. Досить знати, що зрештою після рішучих і наполегливих зусиль вам пощастить переконати пацієнта виявляти більшу покору головному робочому правилу, зате опір постане в якійсь іншій царині. З'явиться інтелектуальний опір, що спиратиметься на аргументи, обертатиме на свою користь усі труднощі та невірогідності, які нормальне, але невчене мислення знайде в аналітичних теоріях. І тоді з вуст єдиного пацієнта ми чуємо ту всю критику й заперечення, що хором лунають навколо нас зі сторінок наукової літератури. Проте в зауваженнях, що надходять ззовні, для нас немає нічого нового, і коли їх висловлює пацієнт — це просто буря у склянці води. І все ж пацієнт охоче вислуховує вашу аргументацію; радо дозволяє, щоб ми його переконували, напучували, спростовували, вказували йому на літературу, з якої він міг би набратися додаткових знань. Він навіть із радим серцем ладен визнати себе прихильником психоаналізу — за умови, щоб аналіз пощадив його особисто. Але в цьому прагненні знань ми розпізнаємо опір, відступ від наших специфічних завдань, і тому відхиляємо його. А при неврозі нав'язливих станів можна сподіватися зовсім осібної тактики опору. Невротики безперешкодно дозволяють провадити аналіз, так що загадки виникнення хвороби висвітлюються дедалі яскравіше, але кінець кінцем ми починаємо дивуватися, чому ці пояснення не мають жодних практичних наслідків, чому не зменшується сила симптомів. А потім з'ясовуємо, що опір обернувся на сумніви, такі характерні для неврозу нав'язливих станів, і в цьому вигідному становищі успішно відбиває наші напади. Хворий каже собі приблизно таке: "Чудово, це все дуже цікаве. Я б охоче й далі стежив за аналізом. Як, напевне, поліпшився б мій стан, якби це все виявилось правдою. Але я зовсім не вірю, що це пра-

вда, і поки я не вірю, воно на мою хворобу не впливає". Так тягтися може дуже довго, аж поки нарешті ми дістанемось і до цієї оборонної фортеці й почнеться вирішальна боротьба²⁶.

Інтелектуальний опір — ще не найгірший різновид опору, бо його завжди можна подолати. Але пацієнт добре пам'ятає, як провадити опір, зостаючись у рамках аналізу, і подолання такого опору належить до найтяжчих технічних завдань. Замість пригадувати певні настрої й почуття зі свого попереднього життя, пацієнт просто відтворює їх і з допомогою так званого "переносу"²⁷ обертає їх на опір проти лікаря й лікування. Якщо пацієнт чоловік, він здебільшого почерпне цей матеріал зі своїх взаємин із батьком, ставлячи на батькове місце лікаря, і тоді починає чинити опір, виходячи зі свого прагнення до особистої самостійності і свободи власної думки, зі свого честолюбства, що знову має перед собою первісну мету — зрівнятися з батьком, а то й перевершити його, зі свого небажання вдруге в житті звалювати на себе тягар удячності. Іноді створюється враження, що намагання звинуватити лікаря в хибності його уявлень, дати йому відчуття своє безсилля, одержати перемогу над ним цілком витіснило в пацієнті куди шляхетніше прагнення покласти край хворобі. Натомість жінки в інтересах опору вміють вправно використати ніжний, еротично забарвлений перенос на лікаря. Коли це почуття стає досить сильним, у хворої зникає всяка цікавість до реальної ситуації при лікуванні, а водночас зникають і всі ті зобов'язання, які вона брала на себе, починаючи лікування; неминучі ревності, а з ними й досада на неодмінну, хоч і делікатну відмову призведуть до руйнації особистого порозуміння з лікарем, перестане діяти одна з найпотужніших сил, що сприяють психоаналізу.

²⁶ [Про роль сумнівів при неврозі нав'язливих станів згадано в 17-й лекції, с. 257].

²⁷ [Цьому феноменові присвячено всю 27-му лекцію].

Такий різновид опору не слід засуджувати надто однобічно. Адже в ньому так багато важливого матеріалу з минувшини пацієнта, і він так переконливо відтворює ту минувшину, що його можна обернути на найліпшу опору при аналізі, якщо тільки вправно застосувати техніку, що й забезпечить цей позитивний результат. Адже слід брати до уваги, що для опору насамперед був використаний саме цей матеріал і він подається у формі, ворожій лікуванню. Отже, можна стверджувати, що на боротьбу проти можливих змін мобілізовані характерні риси особистості, індивідуальні вияви Я. При цьому ми дізнаємось, як розвивалися ці характерні риси у зв'язку з факторами, що спричинили невроз, і з реакціями на вимоги вже сформованого неврозу, примічаємо ті риси, які за інших умов не виявилися б зовсім або виявилися б не такою мірою; це риси, що їх можна назвати латентними. Ви аж ніяк не повинні улягати враженню, ніби в появі опору ми вбачаємо непередбачену перешкоду на шляху аналітичних впливів. Ні, ми знаємо, що цей опір мусить виявитись, ми недоволені тільки тоді, коли нам не щастить посприяти виразному його вияву і ми не можемо вказати на цей опір пацієнтові. Ми, зрештою, розуміємо, що подолання опору становить найголовніше завдання аналізу — саме ту частину роботи, яка тільки й дає нам певність, що ми можемо чимось зарадити хворому.

Додайте до цього й те, що геть усі випадковості, які трапляються протягом лікування, хворий обертає на перешкоди для дальшого аналізу, хапається за все, що відвертає та відволікає від нього, за кожне вороже аналізу висловлювання, що походить з кола людей, які для нього авторитети, за будь-яке випадкове або поєднане з неврозом органічне захворювання, ба навіть за всяке поліпшення свого стану як за мотив ослаблення власних зусиль. Тільки тоді ви матимете приблизне, аж ніяк не повне уявлення про форми і засоби опору, додання якого потребує аналіз. Я тому так докладно висвітлював це питання, що збираюся сповістити вам таку річ: саме на досвіді

вивчення невротиків, які опираються спробам вилікувати їх від симптомів, ми збудували наше динамічне розуміння неврозів. Брое́р і я спершу здійснювали психотерапію з допомогою гіпнозу. Брое́р вилікував свою першу пацієнтку²⁸, весь час уводячи її в стан гіпнотичної навіюваності; попервах я теж пішов Брое́ровим слідом. Я гадав, що робота в такому разі буде приємніша й легша і забере набагато менше часу. Проте успіхи виявились надто примхливі й нетривалі, тож зрештою я був змушений відмовитись від гіпнозу. І тоді я зрозумів, що проникнути в динаміку цих уражень буде неможливо доти, доки лікарі послуговуватимуться гіпнозом. Адже завдяки гіпнотичному станові лікар нітрохи не здогадується про наявний у пацієнта опір. Гіпноз відсуває опір назад, визволяє певну ділянку для аналітичної роботи, але так концентрує опір на кордонах цієї ділянки, що вони стають непроникні, — схожий ефект породжують сумніви при неврозі нав'язливих станів. Тож я повинен сказати вам, що справжній психоаналіз починається там, де зрікаються допомоги гіпнозу.

Коли виявленню опору надавати такої великої ваги, цілком можна висловити обережний сумнів: а чи не занадто легковажно ми згоджуємось, що він справді існує? Може, існують такі форми неврозів, при котрих нема асоціацій з якихось інших причин, може, аргументи, звернені проти наших теорій, справді заслуговують на серйозну увагу, може, ми чинимо неправильно, спокійнісінько відкидаючи інтелектуальну критику з боку аналізованого на тій підставі, що це, мовляв, опір. Ні, шановні добродії, ми аж ніяк не з легковажності вдаємося до такого засудження. Адже в нас була можливість кожного такого пацієнта-критика спостерігати як до виникнення, так і після зникнення опору. Протягом лікування опір увесь час змінює свою інтенсивність; він щоразу зростає, тільки-но порушити нову тему, найдужчим стає тоді, коли найревініше працювати над цією темою, і слабне, скоро лиш ми закінчуємо тему. Якщо не припусти-

²⁸ [Див. 18-у лекцію, с. 277].

тися серйозних технічних помилок, ми ніколи не стикаємось із максимальною силою опору, можливого в даного пацієнта. Крім того, можна напевне стверджувати, що протягом аналізу та сама людина не раз то переймається своїм критичним настроєм, то знову полишає його. Якщо намагатись увести до свідомості пацієнта новий і надто вже прикрий для нього фрагмент неусвідомленого матеріалу, пацієнт стає вкрай критичним; і хоча до цього він міг уже чимало зрозуміти та прийняти, тепер ті всі здобутки немов пощезли; намагаючись за всяку ціну чинити опір, він ладен навіть удавати нетямущість, прикидатися недоумком. Коли ж пощастить допомогти пацієнтові подолати цей новий опір, до нього знову повертаються проникливість і розуміння. Отже, його критицизм — не щось самостійне й гідне пошани само по собі, це просто попихач його афективних настроїв, яким орудує його власний опір. Коли щось видається пацієнтові не таким, як слід, він може дуже дотепно боронитись і справляти враження критика, та коли його щось улаштовує, він, навпаки, може виявитись украй легковірним. Усі ми, мабуть, такі самі, а залежність інтелекту від афективних станів так виразно проступає в аналізованого тому, що під час аналізу ми надто на нього тиснемо.

І яким же чином можна тепер пояснити спостереження, що пацієнт украй завзято борониться, аби не зникли його симптоми і не відновилося нормальне функціонування психічних процесів? Ми кажемо собі, що вчуваємо тут могутні сили, які опираються змінам у стані хворого; це, напевне, ті самі сили, що колись породили цей стан. Отже, при утворенні симптому мало відбутися щось таке, що його завдяки нашому досвідові усування симптомів можна реконструювати. З Броєрових спостережень ми вже знаємо: передумову існування симптому становить те, що якийсь нормальний психічний процес не зміг відбутися до самого кінця нормальним чином, тобто так, щоб стати усвідомленим. Тож симптом — це заміник того, що не відбулося [с. 278]. Тепер ми вже знаємо, де слід шукати силу, яка діє при цьому. Ця

сила виявляється в потужному намаганні перешкодити тому психічному процесові, про який ідеться, проникнути у свідомість, тобто в намаганні залишити його неусвідомленим. Будучи неусвідомленим, процес має силу утворити симптом. Під час аналітичної терапії те саме намагання знов опирається зусиллям перевести неусвідомлене у свідомість. Отоді ми й відчуваємо опір. Патогенний процес, що його виявляємо через опір, ми називаємо *згніченням*.

Про цей процес згнічення нам потрібно тепер сформулювати точніші уявлення. Згнічення — доконечна передумова утворення симптомів, а водночас іще й процес, що до нього ми не знаємо жодних аналогій. Візьмімо як приклад якийсь імпульс, якийсь душевний процес, що прагне обернутися на дію: нам уже відомо, що він може бути відхиленням — ми це називаємо “відкиданням” або “засудженням”; причому енергію, якою він послуговується, відбираю, імпульс стає безсилим, проте може зберегтись як спогад. Увесь процес вирішування долі цього імпульсу відбувається у свідомості. Зате все по-іншому, коли ми вважаємо, що цей імпульс вартий згнічення: тоді він зберігає свою енергію й по ньому не зостається жодного спогаду; сам процес згнічення відбувається непомітно для Я. Проте це порівняння не допомагає краще зрозуміти суть згнічення.

Я викладу вам тільки ті теоретичні уявлення, які виявились корисні, щоб надати більшої визначеності терміну “згнічення”. Це потрібне передусім на те, щоб від чисто описового розуміння слова “неусвідомлене” перейти до його системного розуміння²⁹, тобто наважитись говорити, що усвідомленість або неусвідомленість певного психічного процесу — це тільки одна з його властивостей, не конче безперечна. Якщо процес зостається неусвідомленим, таке непущання до свідомості є, можливо, лише прикметою

²⁹ [Див. прим. на с. 226].

долі, якої він зазнав, а не самою долею. Щоб унаочнити уявлення про долю, припустімо, що кожен психічний процес — про єдиний виняток я розповім вам згодом³⁰ — спершу існує в неусвідомленій стадії або фазі, а потім з неї переходить в усвідомлену фазу, подібно до того, як фотознімок спершу існує як негатив, а потім завдяки проявному процесові перетворюється на нормальне зображення. Але ж не кожен негатив доконче стає позитивом, так само нема необхідності й у тому, щоб кожен неусвідомлений психічний процес переходив в усвідомлений. Найточніше це можна висловити так: кожен окремий процес належить спершу психічній системі неусвідомленого, проте за певних обставин може перейти в систему усвідомленого.

Найгрубіше — просторове — уявлення про ці дві системи для нас найзручніше. Отже, ми порівнюємо систему неусвідомленого з величезним передпокою, де тиснуться, мов окремі живі істоти, психічні порухи. За цим передпокою іде друге, менше приміщення, своєрідний салон, де міститься свідомість. Але на порозі між двома кімнатами стоїть охоронець, що вивчає окремі психічні порухи, цензурує їх, а коли вони йому не подобаються — не пускає їх до салону. Ви зразу помічаєте, що немає великої різниці, чи той охоронець відхиляє окремі порухи вже з порога, чи витягує їх після того, як вони вже зайшли до салону. Тут ідеться тільки про ступінь його пильності і вчасність розпізнавання. Дотримуючись цієї картини, можна далі розбудувати нашу термінологію. Порухи в передпокої неусвідомленого невидні для свідомості, що перебуває в другій кімнаті: попервах вони мусять зоставатися неусвідомленими. Коли ж вони вже дотислися до порога і їх звідти відтручує охоронець, то в такому разі вони стають нездатні сприйматися свідомістю, і ми називаємо їх згніченими. Але навіть ті порухи, які охоронець пустив через

³⁰ [Фройд більше ніде не згадав про цей виняток; він мав, безперечно, на увазі зовнішнє чуттєве сприйняття].

поріг, не конче стають усвідомлені; вони можуть стати такими тільки тоді, коли їм пощастить повернути до себе погляди свідомості. Тому ми з цілковитим правом називаємо це друге приміщення системою передусвідомленого. Отже, сам процес усвідомлення зберігає своє чисто описове значення. А згнічення для кожного окремого поруху означає те, що охоронець не пускає його з системи неусвідомленого до системи *передусвідомленого*. Це той самий охоронець, із яким ми вже знайомі як з опором, що виникає, коли намагатись аналітичними методами позбутися згнічення.

Я вже знаю, що зараз ви скажете, ніби ці уявлення не менш грубі, ніж фантастичні, і в науковому викладі вдаватись до них неприпустимо. Я знаю, що ці уявлення грубі; ба більше, ми навіть знаємо, що вони хибні, і, якщо я не дуже помиляюсь, у нас уже є чим замінити ці уявлення³¹. А чи й далі вони вам видаватимуться такими фантастичними, я вже не знаю. Поки що ці уявлення нам корисні як допоміжний засіб — подібний до того Амперового чоловічка³², що нібито плаває в колі електричного струму, і поки вони допомагають розуміти спостережувані явища, нема чого зневажати їх. Я все-таки хочу вас запевнити, що ця груба гіпотеза про два приміщення, охоронця на порозі між ними та свідомість як глядача в кінці другої зали — досить осяжне порівняння, яке вказує на справжній стан речей. Я ще хочу дізнатися, чи ви згодні, що наші визначення: “*неусвідомлений*”, “*передусвідомлений*”, “*усвідомлений*” менше улягають критичним нападам і їх легше обстоювати, ніж такі, як “*підусвідомлений*”, “*біляусвідомлений*”, “*співусвідомлений*” та ін.

А проте для мене було б іще важливішим, якби ви мені вказали, що таку будову психічного апарату,

³¹ [Невідомо, що саме тут Фройд мав на увазі].

³² [Андре Марі Ампер (1775 — 1836 рр.), один із засновників теорії електромагнетизму, в одному із своїх ранніх експериментів застосував, аби показати зв'язок між електрикою і магнетизмом, чоловічка з намагнічуваного металу].

яку я подав як гіпотезу задля пояснення невротичних симптомів, можна вважати за правильну взагалі в усіх випадках, і тоді вона допомогла б нам зрозуміти й нормальне функціонування психіки. Тут ви б мали цілковиту слухність. Поки що ми не можемо йти за цим висновком, але наш інтерес до психології утворення симптомів повинен надзвичайно зрости, оскільки попереду відкривається перспектива через вивчення патологічних явищ дійти й до функціонування нормальної психіки, досі оповитого таємницею.

А ви, до речі, ще не помітили, на що спираються наші уявлення про обидві системи і відносини між ними та свідомістю? Адже охоронець між неусвідомленим та усвідомленим — це не що інше, як *цензура*, що, як ми знаємо, формує явне сновиддя [пор. с. 134]. Денні залишки, що їх ми визнали за збудники сновидь, були передусвідомленим матеріалом, що вночі під час сну зазнає впливів неусвідомлених та згнічених бажань і вкупі з ними, завдяки їхній енергії, утворює латентне сновиддя. Оскільки переважає система неусвідомленого, цей матеріал зазнає опрацювання, — відбувається згущення або зсув, — такого, яке в нормальному психічному житті, тобто в системі передусвідомленого, цілком незнане або припущення лише як виняток. Ця відмінність у способах функціонування допомагатиме нам розрізняти обидві системи: зв'язок із свідомістю, притаманний передусвідомленому, правитиме нам за ознаку належності до однієї з цих двох систем³³. Сновиддя — аж ніяк не патологічний феномен: воно може трапитись у кожної здорової людини за умови, що вона спить. Тому кожна гіпотеза про структуру психічного апарату, яка допомагає нам зрозуміти як утворення сновидь, так і формування невротичних симптомів, має неспростовні претензії на те, щоб її вважали за придатну і при вивченні нормального психічного життя.

Оце й усе, що ми мали тепер сказати про згнічення. Але воно — лише передумова утворення симптомів. Ми знаємо, що симптоми — це замітники чо-

³³ [Пор. пояснення наприкінці 13-ї та 14-ї лекцій, с. 209—210 і 226].

гось такого, чому не дало виявитися згнічення; проте від згнічення до розуміння цих замінних утворень дорога ще далека. Але є й інший бік самої проблеми згнічення, тож постають запитання: які різновиди психічних порухів зазнають згнічення? які сили здійснюють його? що спонукає їх діяти? З відповідей на ці всі запитання ми знаємо сьогодні лиш один пункт. Досліджуючи опір, ми дізналися, що його породжують сили Я, вже відомі, а також латентні властивості характеру. Саме ці сили й зумовлюють згнічення або принаймні беруть у ньому участь. Поки що ми більше нічого не знаємо.

Далі нам стане в пригоді ще одне спостереження, про яке я вже згадував [с. 285]. За допомогою аналізу завжди можна визначити, в чому полягає намір невротичного симптому. Тільки й у цьому немає для вас нічого нового. Адрже я вже довів це, проаналізувавши два випадки неврозів [с. 258 і далі]. Але чи багато насправді важать ті два випадки? Ви маєте право вимагати, щоб я довів своє твердження сотні, ба навіть безліч разів. Проте це єдине, чого я не можу. Тут знову треба спиратись або на досвід, або на віру, що її в цьому пункті однодушно покріплюють свідчення всіх психоаналітиків.

Чи пригадуєте ви, що в обох випадках, симптоми яких ми дуже докладно досліджували, аналіз утаємничив нас у найінтимнішу сферу сексуального життя пацієнтів? Крім того, в першому випадку ми дуже виразно з'ясували намір або тенденцію досліджуваного симптому; в другому випадку він, можливо, завуальований іншим чинником, що його ми згадаємо пізніше [с. 299—300]. Отож виявлене в цих обох випадках ми побачимо і в усіх інших випадках, що їх аналізуватимемо. Аналіз щоразу вводитиме нас у царину сексуальних переживань та прагнень пацієнта, і щоразу ми будемо змушені визнати, що його симптоми служать одній меті. В тій меті ми зразу добачаємо задоволення сексуальних бажань. Симптоми стають для хворого замінником сексуального задово-

лення; вони — замінник того задоволення, якого їм бракує в житті.

Ось подумайте про нав'язливі дії першої пацієнтки. Жінка позбавлена свого коханого чоловіка, бо з огляду на його квалітет і неспроможність не може жити з ним укупі. Жінка змушена zostаватися йому вірною і нікого не годна поставити на його місце. А її нав'язливий симптом дає їй те, чого вона так палко жадає, підносить її чоловіка, заперечує, коригує його слабкість і насамперед його імпотенцію. По суті, її симптом — це справдження бажань, і тут він цілком подібний до сновиддя; ба більше, — хоча сновиддя таке не щоразу, — це справдження еротичного бажання. У випадку з другою пацієнткою вам зразу стає зрозуміло, що її церемоніал спрямований на те, аби перешкодити батькам здійснювати статеві стосунки, не допустити, щоб унаслідок тих стосунків народилась нова дитина. Ви, звичайно, вгадаєте ще й те, що церемоніал немов намагається поставити дочку на місце матері. Отже, як бачимо, перед нами знов усування перешкод на шляху статевого задоволення і справдження власних сексуальних бажань. Про вже згадані ускладнення, пов'язані з другим випадком, я розповім трохи згодом.

Вельмишановні добродіі! Я хочу уникнути в майбутньому запізнілої доконечності обмежити загальний характер своїх тверджень і тому звертаю вашу увагу на таке: все, що я тут казав про згнічення, утворення симптомів і тлумачення симптомів, вивчене на основі трьох форм неврозів — істерії страху, конверсійної істерії та неврозу нав'язливих станів, і тому воно слушне насамперед тільки для цих форм. Ці три розлади, що їх ми звикли об'єднувати в одну групу під назвою "неврози переносу"³⁴, становлять ту царину, де можна застосовувати психоаналітичну терапію. Решту неврозів психоаналіз вивчив набагато гірше; в одній з груп, наприклад, підставою такої неуваги є неможливість справляти терапевтичний вплив. Не забувайте, що психоаналіз — наука ще

³⁴ [Це визначення пояснено в одній з дальших лекцій, с. 415].

дуже молода, що його опанування потребує чимало зусиль та часу і що не так давно він узагалі тримався лише на одній людині. І все-таки ми зусебіч наближаємось до кращого розуміння решти уражень, які не належать до неврозів переносу. Сподіваюсь, я ще зможу вам пояснити, яких змін зазнають наші теорії та результати, коли пристосовувати їх до цього нового матеріалу, і покажу вам, що ці дальші студії приведуть не до суперечностей, а до покріплення єдності всього нашого вчення³⁵. Отож якщо все те, що я вам розповів, слухне тільки для трьох неврозів переносу, то дозвольте мені ще одним повідомленням наголосити на значенні симптому. Порівняльне вивчення факторів, що спричиняють захворювання, дає нам результати, які можна виразити однією формулою: люди стають жертвами хвороби тоді, коли перед ними постає якась *відмова*, коли реальність не дозволяє їм задовольнити свої сексуальні бажання³⁶. Бачите, як добре доповнюють один одного ці два висновки. Тож симптоми слід тоді розуміти як ерзацне задоволення бажань, не задоволених у житті.

Звичайно, можна висунути критичні заперечення й проти твердження, що невротичні симптоми — ерзацні задоволення сексуальних бажань. Про два з них я скажу ще сьогодні. Якби ви самі проаналізували велику кількість випадків неврозу, то, похитавши головою, напевне, сказали б: “У цілій низці випадків такого зовсім не спостерігається і симптоми, здається, свідчать про протилежний намір — усунування або припинення сексуального задоволення”. Я не заперечуватиму правильності ваших тлумачень: у психоаналізі часто трапляються речі набагато складніші, ніж нам цього хотілося б. Якби ці всі речі були такі прості, ми б, може, й не потребували психоаналізу, аби пояснити їх. І справді, деякі риси церемоніалу в нашої другої пацієнтки мають аскетичний, ворожий сексуальному задоволенню характер

³⁵ [Див. опис нарцисизму в 26-й лекції].

³⁶ [Цю думку викладено докладніше в 22-й лекції, с. 347—348].

[с. 262], приміром, вона виносить і зупиняє годинники, немов виконуючи магічну дію, спрямовану на уникання нічних ерекцій, або хоче не дати посудинам упасти й розбитися, що можна ототожнити з намаганням зберегти свою незайманість. В окремих випадках церемоніалу вкладання в ліжко, які я досліджував, цей негативний характер проступає ще сильніше; весь церемоніал можна витлумачити як захисні засоби проти сексуальних спогадів та спокус. Але ж у психоаналізі ми вже не раз пересвідчувалися: протилежності аж ніяк не означають суперечності. Тож можна поширити наше твердження, кажучи, що мета симптомів — сексуальне задоволення або ж оборона від нього; і справді, при істерії загалом переважає позитивний характер, справдження бажань, а при неврозі нав'язливих станів — негативний, аскетичний характер. Коли симптоми можуть служити як сексуальному задоволенню, так і його протилежності, то оця двобічність, або полярність, безперечно спирається на якусь деталь у їхньому механізмі, про яку ми ще не мали нагоди згадувати. Симптоми — це справді, як ми зараз почуємо, результати компромісу, зіткнення і взаємодії двох протилежних намагань, і тому в симптомі виявляються обидві тенденції, що брали участь у його утворенні: згнічена і згнічувальна. У такому вияві переважає то одна, то друга сторона, і тільки дуже рідко трапляється, щоб однієї не було зовсім. При істерії обидва наміри здебільшого поєднуються в одному симптомі. При неврозі нав'язливих станів обидві частини часто відокремлені, симптом тоді стає подвійним, складаючись із двох послідовних дій, що заперечують одна одну³⁷.

Не так легко справитися з другою трудностю. Розглянувши цілу низку витлумачених симптомів, ви, напевне, зразу ж подумаєте, що уявлення про ерзацне сексуальне задоволення через симптом слід

³⁷ [Пояснювальний приклад до цього твердження можна знайти у вступі Е першої частини історії хвороби "Rattenmann" (1909 d), Studienausgabe, Bd. 7, S. 61 f. та S. 62, Anm. 3].

поширити до його найдальших меж, аби воно могло охопити всі випадки. Ви не проминете нагоди вказати, що симптоми насправді не пропонують реального задоволення, що вони досить часто обмежуються оживленням певного почуття або виображенням певної фантазії з якогось сексуального комплексу. Крім того, це нібито сексуальне задоволення дуже часто виказує свій інфантильний або непристойний характер, часом воно дуже скидається на акт мастурбації або нагадує про погані звички, які забороняли в дитинстві і які давно вже відмерли. До того ж вас іще дужче здивує, що за сексуальне задоволення іноді правитиме те, що можна назвати задоволенням жорстоких або огидних, ба навіть неприродних жадань. Щодо цього останнього пункту ми, шановні добродіі, не дійдемо порозуміння, не дослідивши докладно людської сексуальності й не визначивши при цьому, що саме з цілковитим правом можна називати сексуальним.

СЕКСУАЛЬНЕ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ³⁸

Вельмишановне товариство! Цілком можна припустити, ніби нема жодного сумніву в тому, що слід розуміти під терміном “сексуальне”. Сексуальне — це насамперед непристойне, те, про що людині не можна говорити. Якось мені розповідали, що учень одного відомого психіатра спробував колись перекопати свого вчителя, що симптоми істеричних хворих дуже часто виображують щось сексуальне. З цим наміром він підвів його до ліжка жінки, хворої на істерію, чиї напади безперечно наслідували хід пологів. Але той заперечив: “Ні, пологи — це не сексуальне”. Певне, пологи не за всяких обставин — щось непристойне.

Я помічаю, що ви аж ніяк не схвалюєте мого гумору, коли йдеться про такі поважні речі. Проте це зовсім не жарт. Кажу по правді, не так уже й легко визначити, що становить зміст такого уявлення, як “сексуальне”. Мабуть, найкращим визначенням було б таке: сексуальне — це все, що пов’язане з різницею статей, але вам воно видасться надто безбарвним і широким. Коли ж у центрі уваги поставити сам статевий акт, то ви, певне, скажете, ніби сексуальне — це все, що пов’язане з отриманням насолоди від тіла (а надто статевих органів) особи іншої статі, і, якщо брати вужче, спрямоване на поєднання геніталій і виконання статевого акту. Але в такому разі ви й справді недалеко відійдете від ототожнення сексуального з непристойним, а пологи й справді не матимуть нічого спільного з сексом. А якщо за ядро сексуальності вважати продовження роду, вам загрожуватиме небезпека відкинути цілу сукупність явищ, не спрямованих на продовження роду, проте безперечно сексуальних, як-от мастурбація або навіть поцілунок. Та ми вже не раз мали нагоду пересвідчи-

³⁸ [Головною працею Фрейда на цю тему є “Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie” (1905 d), до якої впродовж наступних двадцяти років у різних подальших виданнях він уніс дуже багато доповнень і виправлень. В основу цієї і наступної лекції здебільшого ліг матеріал, узятий з тієї праці].

тись, що спроби дати дефініції завжди провадять до труднощів, так що полишмо прагнення досягти кращих результатів саме в цьому випадку. Можна здогадуватися, що в розвитку уявлення про “сексуальне” відбулося щось таке, що, за влучним висловом Г. Зільберера, мало своїм наслідком “накладальну помилку”³⁹. А загалом ми досить добре знаємо, що люди називають сексуальним.

У повсякденному житті для всяких практичних потреб цілком досить знати, що сексуальне — це щось пов’язане з різницею статей, зі статевим потягом і його задоволенням, із продовженням роду, а водночас це речі непристойні, які годилося б ховати від чужого ока. Проте для науки цього мало. Бо завдяки ретельним дослідженням, що вимагали неабиякої самопожертви й дисципліни духу, ми відкрили цілі групи людських індивідів, “сексуальне життя” яких найразючіше відрізняється від звичних для нас стандартів. Одні з цих “збоченців” цілком, так би мовити, скасували у своїй життєвій програмі різницю статей. Сексуальне бажання в них збуджують тільки особи однієї з ними статі; особи протилежної статі, а надто їхні статеві органи для них зовсім не становлять сексуального об’єкта; в крайніх випадках вони навіть навівають їм жах. Через це, звичайно, вони не беруть ніякої участі в продовженні роду. Таких осіб ми називаємо гомосексуалістами або збоченцями. А проте здебільшого — хоч не завжди — це фізично добре збудовані чоловіки й жінки з високим рівнем інтелектуального та етичного розвитку, які вирізняються тільки оцією згубною особливістю. Через вуста своїх наукових репрезентантів вони проголошують себе особним різновидом людського роду, “третьою статтю”, що має не менші права, ніж перші дві. Ми ще, напевне, матимем нагоду критично розглянути ці твердження. [Пор. нижче с. 307]. Звичайно, ці люди —

³⁹ [Зільберер (1914, 161) цим терміном прагнув описати феномен, що інколи людина гадає, ніби досліджує єдиний об’єкт, тим часом як насправді сприймає два об’єкти, що накладаються один на одного].

аж ніяк не “обрані представники” людського роду, як вони самі себе воліли б називати, бо серед них трапляється принаймні стільки ж негідних і нищих людей, як і серед тих, що мають інші сексуальні вподобання.

Але ці збоченці потребують від своїх сексуальних об'єктів принаймні того самого, що вимагають від своїх об'єктів нормальні люди. А далі йде ціла низка ненормальних типів, чия сексуальна активність дедалі більше відхиляється від того, що видається бажаним розважливій людині. Їхнє розмаїття та незвичайність можна порівняти лише з тими гротескними постатями, які намалював П. Брейгель, зображуючи спокусу святого Антонія, або з тими забутими богами та вірними давнини, що в Г. Флобера довгою вервечкою проходять перед побожним покутником⁴⁰. Таке стовпище вимагає хоч якогось упорядкування — якщо тільки воно остаточно нас не приголомшить. Ми ділимо збоченців на тих, що в них, як і в гомосексуалістів, змінився сексуальний об'єкт, і на тих, у котрих насамперед змінилася сексуальна мета. До першої групи належать ті, що відмовились від взаємного поєднання геніталій і при сексуальному акті з партнером замінюють геніталії якоюсь іншою частиною або ділянкою тіла; при цьому вони не зважають на анатомічну невідповідність, не відчують огиди (рот і анус заступають піхву). Далі йдуть інші, що, хоч і прив'язані до геніталій як до об'єкта, цінують їх не за їхні сексуальні, а за інші функції, які вони виконують з огляду на свою анатомічну будову або які відбуваються в безпосередній близькості від них. Так ми дізнаємося, що видільні функції, які в процесі виховання дитини були відкинуті як непристойні, й далі зберігають властивість становити сексуальний інтерес. Далі йдуть ті, що взагалі відмовились від геніталій як об'єкта; пожаданим об'єктом для них замість геніталій стають інші частина тіла: жіночі груди, ноги або заплетені коси. Ще далі настає

⁴⁰ [Флобер, “Спокуса святого Антонія”, V частина останньої редакції (1874 р.).]

черга тих, що для них і частина тіла вже нічого не важить, усі їхні бажання задовольняє якийсь елемент одягу, взуття, білизна — це фетишисти. За ними в цій низці йдуть особи, що, хоча й потребують усього об'єкта в цілості, але ставлять до нього досить своєрідні, незвичайні, а то й просто жахливі вимоги — навіть такі, що він уже має обернутись на безборонний труп; або по-злочинному силують партнера, щоб уволю натішитися ним. Але досить про ці жахіття!

У другому гурті бачимо передусім тих збоченців, мету сексуальних жадань котрих становлять дії, що за нормальних умов лише вступні або підготовчі. Вони прагнуть оглядати чи обмацувати інших осіб, підглядати за їхніми найінтимнішими функціями; або ж оголюють ті частини тіла, які слід приховувати, потай сподіваючись, що їх винагородять за те таким самим учинком. Далі йдуть незбагненні садисти, ніжні прагнення котрих не знають ніякої іншої мети, крім заподіяння болю й мук своєму об'єктові: від перших натяків на вслідження до тяжких тілесних пошкоджень. Немов додатком до них є мазохісти, єдина втіха яких — зазнавати від свого жаданого об'єкта принижень і тортур — як символічних, так і справжніх. А є й такі, в кого поєднуються і сплітаються чимало оцих ненормальних рис; наприкінці ми ще дізнаємося, що кожному з цих груп можна поділити надвоє: на тих, що справді шукають такого сексуального задоволення, і на тих, що вдовольняються самою уявою, мріючи про ці задоволення; їм узагалі не потрібен жодний реальний об'єкт, вони заступають його витворами власної фантазії.

При цьому не виникає навіть найменшого сумніву, що ці всі незвичайні, безумні й жахливі речі справді становлять сексуальну активність тих людей. І не лише тому, що вони їх самі так сприймають і розуміють їхній ерзацний характер; слід визнати, що в житті цих людей вони відіграють ту саму роль, що й нормальне сексуальне задоволення в нашому, вимагаючи не менших, а то й незмірних жертв; цілком можна — як у загальних рисах, так і доклад-

но — простежити, де ці ненормальності зливаються з нормою і де вони відступають від неї. Не уникне вашої уваги й те, що тут також можна знайти почуття непристойності, так тісно пов'язане з сексуальною активністю; ба більше, в переважній більшості випадків воно зростає до справжньої ганьби.

А тепер, вельмишановне товариство, як ми поставимось до цих незвичайних форм сексуального задоволення? Обурення, вияви вашої особистої огиди й запевнення, що нам такі жадання не властиві, вочевидь не дуже нам зарадять. Адже питання полягає не в цьому. Зрештою, це така ж царина феноменів, як і будь-яка інша. Намагання ухилитися, втекти від проблеми, сказавши, ніби це курйозні, рідкісні явища, можна легко спинити. Бо ж, навпаки, йдеться про загальні й досить поширені феномени. А якщо ми заявимо, що через ці незвичайні явища нам немає потреби міняти свої погляди на сексуальне життя людини, оскільки вони всі до одного — лише відступити та відхилення від сексуального інстинкту, то цю відповідь потрібно було б обґрунтувати. Якщо ми не розуміємо цих хворобливих форм сексуальності й не можемо пов'язати їх з нормальним статевим життям, то в такому разі не розуміємо й нормальної сексуальності. Одне слово, перед нами неминуче постає завдання дати докладне теоретичне пояснення, чому існують названі збочення і як вони пов'язані з так званою нормальною сексуальністю.

У цьому нам допоможуть одна свіжа думка і два нові спостереження. Думку ми завдячуємо Іванові Блохові [1902-1903 pp.]: він не згоден, що ці всі збочення — “дегенеративні ознаки”, й доводить, що таке хистке і широке трактування сексуального об'єкта, такі відхилення від сексуальної мети траплялися завжди, в усі відомі нам історичні періоди, в усіх — як у найпримітивніших, так і в найцивілізованих — народів, і часом до них ставились досить стерпно, а часом вони навіть здобували загальне визнання. А спостереженнями ми збагатилися при пси-

хоаналітичному дослідженні невротиків, і тепер вони мають вирішально вплинути на формування наших уявлень про сексуальні збочення.

Ми вже казали [с. 297—298], що невротичні симптоми — це замітники сексуального задоволення, і я вказував, що, доводячи це твердження через аналіз симптомів, нам довелося зіткнутись із чималими труднощами. Власне, воно тільки тоді буде цілковито слухним, коли під “сексуальним задоволенням” розуміти й так звані збочені сексуальні потреби, бо ми несподівано часто змушені раз у раз визнавати саме таку інтерпретацію симптомів. Претензії гомосексуалістів або збоченців на винятковість одразу розсіпаються, тільки-но ми дізнаємось, що наявність гомосексуальних схильностей можна довести в кожного окремого невротика і що чимала частка симптомів є виявом цього латентного збочення. Ті, хто сам себе називає гомосексуалістом, — це лише люди, в котрих це збочення усвідомлене і виявлене, але їхня кількість мізерна, порівнюючи з числом латентних гомосексуалістів. Ми, проте, змушені розглядати вибір сексуального об'єкта з осіб тієї самої статі як регулярне відхилення людської здатності кохати і дедалі більше переконуємось, що воно має дуже велику вагу. Звичайно, цим не касується різниці між явним гомосексуалізмом і нормальною поведінкою: її практичне значення зберігається, натомість її теоретична вартість незмірно зменшується. Ми навіть дійшли висновку, що один певний різновид психічних розладів — параноя, яку вже не можна вважати за невроз переносу, — неодмінно виникає внаслідок спроби боронитися від надміру сильного гомосексуального потягу⁴¹. Напевне, ви пам'ятаєте, що одна з наших пацієнток [с. 258—259] у своїх нав'язливих діях прибрала роль чоловіка, свого власного, але покинутого шлюбного чоловіка; такі симптоми перетілення в чоловіка дуже часто трапляються в невротичних жінок. Якщо такі явища й не можна на-

⁴¹ [Про паранюю йдеться ще й у 26-й лекції, с. 429—430].

звати власне гомосексуальністю, вони все-таки тісно пов'язані з її зародками.

Як ви, очевидно, знаєте, невроз істерії може спричинити симптоми в усіх системах органів людського тіла, порушивши таким чином усі функції. Аналіз показує, що при цьому виявляються всі ті названі збоченими потяги, мета яких — замінити геніталії якимсь іншим органом. Тоді той орган трактовано як замітник геніталій; саме завдяки вивченню симптоматики істерії ми дійшли висновку, що, крім функціональної ролі, органам тіла можна ще приписати сексуальне — ерогенне — значення і що коли їм надати забагато цього значення, нормальне, звичайне функціонування органа порушується⁴². Різноманітні відчуття та іннервації, що постають перед нами як істеричні симптоми в органах, які нібито не мають нічого спільного з сексуальністю, так розкривають нам свою природу, що ми вже бачимо в них задоволення збочених статевих потягів, при яких інші органи узурпували роль геніталій. Далі ми помічаємо, якою великою мірою саме органи травлення та виділення здатні ставати джерелом сексуального збудження. Отже, це ті самі явища, які властиві і явним збоченцям, тільки в них їх можна спостерігати у відкритій, очевидній формі, тоді як при істерії ми змушені йти круговим шляхом через тлумачення симптомів, говорячи, що ті або ті збочені сексуальні потяги властиві не свідомості індивіда, а його неусвідомленим думкам.

Серед багатьох симптомів, породжених неврозом нав'язливих станів, найважливіші симптоми, спричинені надмірною силою садистських, тобто збочених щодо мети сексуальних потягів. Відповідно до структури неврозу нав'язливих станів ці симптоми здебільшого правлять за захист від тих сексуальних жадань або відображують боротьбу між задоволенням жадань і захистом від них. Але й саме задоволення

⁴² [Про це докладно написано у Фройдівій розвідці про психогенне порушення зору (1910 і). Див.: Studienausgabe, Bd. 6, S. 210 ff.]

не приходить коротким, прямим шляхом: воно вміє посуватися кружними стежками, виявляючись у поведінці пацієнта, й полюбляє повертатися проти нього самого, змушує його завдавати собі мук. Іншим формам цього неврозу притаманна зосередженість, занепокоєність; такі форми — вияви надмірної сексуалізації дій, що за нормальних умов є тільки підготовчими до сексуального задоволення: прагнення обдивлятися, обмацувати, досліджувати. Цим можна пояснити ту велику вагу, якої набирає страх до чогось доторкнутись, а також нав'язливе вмивання. Несподівано велику частину нав'язливих дій становить замасковане повторення і варіанти мастурбації, що, як відомо, — єдина незамінна дія, яка супроводить усі форми сексуального фантазування⁴³.

Мені було б зовсім неважко докладніше продемонструвати вам зв'язки між збоченнями і неврозами, але, гадаю, для нашої мети досить і вже викладеного матеріалу. Натомість після такого пояснення симптомів нам слід тепер стерегтися переоцінки частоти та інтенсивності схильності до збочень у людини. Ви вже чули [с. 299], що неможливість нормальним чином задовольняти сексуальну потребу може стати причиною невротичного захворювання. Коли справді постають реальні перешкоди, потреба змушена обирати ненормальні шляхи сексуального збудження. Згодом ви зрозумієте, як це відбувається [с. 348]. Ви принаймні збагнете, що завдяки такому “колатеральному” застою збочені потяги видаються сильнішими, ніж вони були б тоді, якби не існувало жодних реальних перешкод для нормального сексуального задоволення. А втім, такий самий чинник проступає і при явно виражених збоченнях. Адже в багатьох випадках вони бувають спричинені і спровоковані тим, що перед нормальним задоволенням статевого інстинкту виникають надто великі перешкоди, пород-

⁴³ [Механізм розвитку нав'язливих дій Фройд докладно описав у своїй праці “Zwangshandlungen und Religionsübungen” (1907 b)].

жені або тимчасовими обставинами, або соціальними інститутами, що існують тривалий час⁴⁴. Зате в інших випадках схильності до збочень виявляються цілком незалежно від наявності таких сприятливих факторів; певною мірою це нормальні для даного індивіда вияви сексуального життя.

Може, у вас на хвилину виникло враження, ніби ми радше заплутали, ніж з'ясували взаємозв'язки між нормальною та збоченою сексуальністю. Але розгляньте ось таке міркування: якщо реальні перешкоди, утруднивши або внеможлививши нормальне сексуальне задоволення, й справді призводять до вияву в окремих осіб схильності до збочень, котра за інших обставин ніяк не проступила б, то слід припустити, що в таких осіб уже є якийсь сприятливий ґрунт для тих збочень або, якщо хочете, вони мають бути їм притаманні в латентній формі. Таким чином ми підступаємо до другого нового спостереження, про яке я вже згадував [с. 307]⁴⁵. Перед психоаналітичним дослідженням постала необхідність узятися до вивчення й сексуального життя дитини — через те, що при аналізі симптомів [дорослих осіб] їхні спогади та асоціації неодмінно приводили нас у роки раннього дитинства. Те, що ми при цьому з'ясували, згодом було пункт за пунктом potwierджено при безпосередньому спостереженні дітей⁴⁶. І тоді ми виявили, що збочені жадання мають своє коріння в дитинстві, що дитина має схильності до всіх сексуальних збочень і внаслідок своєї незрілості певною мірою виявляє їх, — одне слово, збочена сексуальність — це не що інше, як посилена і поділена на окремі складники інфантильна сексуальність.

⁴⁴ [Останній пункт докладно обговорено у Фройдівій розвідці "Die "kulturelle" Sexualmoral und die moderne Nervosität" (1908 d), Studienausgabe, Bd. 9, зокрема S. 29 f.].

⁴⁵ [Перше спостереження стосувалося важливої ролі, яку відіграє збочена сексуальність при неврозах. Тему дальшого викладу коротко згадувано ще в 13-й лекції, с. 206—207].

⁴⁶ [Найраніше з цих безпосередніх спостережень описано в історії хвороби "kleinen Hans" (1909 b)].

Тільки тепер ви можете справді по-іншому поглянути на збочення й пересвідчитись, що не можна заперечити їхнього зв'язку з сексуальним життям людини — але яка це для вас несподіванка, як прикро вона вражає ваші почуття! Спершу, звичайно, ви намагатиметесь усе заперечити — факт, що в дитини є вияви, які можна було б назвати сексуальним життям, правильність наших спостережень і обґрунтованість нашого твердження, ніби поведінка дитини споріднена з тим, що ми згодом засуджуємо як збочення. Дозвольте мені спершу розкрити мотиви вашого несприйняття, а вже потім викласти підсумок наших спостережень. Те, що діти не мають сексуального життя — їм нібито не властиві сексуальні збудження, потреби і будь-які різновиди сексуального задоволення, — і лише зненацька воно з'являється в них у віці між дванадцятьма та чотирнадцятьма роками, було б — навіть коли не брати до уваги жодних спостережень — з погляду біології не менш неймовірним, ба навіть не менш безглуздим, як і твердження, ніби діти народжуються на світ без геніталій, що починають рости тільки в періоді статевого дозрівання. Бо в цьому періоді в дітей пробуджується лише репродуктивна функція, яка послугує для своїх цілей уже сформованим фізичним та психічним матеріалом. Ви хибите, плутаючи сексуальність із продовженням роду, і тим самим закриваєте собі шлях до розуміння сексуальності, збочень та неврозів. Ця помилка, проте, вкрай вимовна. Джерело її, хоч як дивно, в тому, що ви самі були дітьми і як діти зазнавали впливу виховання. Адже одне з найголовніших виховних завдань суспільства — скувати, обмежити й підкорити волі індивіда (тотожній із вимогами суспільства) сексуальний інстинкт, коли він виявляється у формі продовження роду. Суспільство зацікавлене, щоб затримати його остаточний розвиток, поки дитина досягне певного ступеня інтелектуальної зрілості, бо коли сексуальний інстинкт почне виявлятися повною мірою, можливість виховувати далі практично зникне. Без цього інстинкт прорвав би всі греблі і змив би з неабия-

кими труднощами споруджену будівлю культури. Отже, завдання приборкати його — нелегке; часом успіхи тут украй мізерні, а часом занадто великі. Мотиви, якими керується людське суспільство, кінцею кінцем економічні, бо воно не має достатньої кількості життєвих засобів, щоб підтримувати тих своїх членів, які не працюють, і через те мусить обмежувати число своїх членів та відвертати їхню енергію від сексуальної активності до роботи. Тож, як бачимо, перед нами споконвічна боротьба за існування, що сягає і сьогодення⁴⁷.

З досвіду вихователі зрозуміли, що завдання впокорити сексуальні прагнення нового покоління можна успішно розв'язати лише тоді, коли почати виховний вплив у дуже ранньому віці — не чекати вибуху в періоді статевого дозрівання, а втручатися в сексуальне життя дитини, яке, власне, й готує той вибух. Задля цього забороняють майже всі вияви дитячої сексуальної активності або ж роблять їх неприємними для дитини. Ставлять ідеальну мету зробити життя дитини асексуальним, і згодом справді досягають результату, що те життя видається асексуальним — таке навіть проголошує наука в своїх теоріях. Аби уникнути суперечності зі своєю вірою і намірами, люди воліють узагалі недобачати сексуальної активності дитини — це неабияке досягнення, — а наука вдовольняється тим, що витлумачує її якось інакше. Дитину вважають за чисте, безневинне створіння, а хто інакше її описує — того слід осудити за мерзенне блюзнірство й паплюження найніжніших і найсвятіших людських почуттів.

Тільки діти не беруть участі в цій угоді; з усією наївністю вони стверджують свої тваринні права, знов і знов показуючи, що на дорогу до чистості їм ще треба ступити. Досить прикметно, що саме ті, хто заперечує дитячу сексуальність, у вихованні аж ніяк не виказують недбалості, якнайсуворіше стримуючи саме вияви заперечуваного, проте називають їх “шкідливими звичками дитини”. Великий теоретичний

⁴⁷ [Див. 1-у лекцію, с. 17].

інтерес становить те, що саме той період життя, котрий найвиразніше суперечить упередженій думці, ніби дитина асексуальна, тобто дитячий вік до п'ятого або шостого року покривається в більшості людей пеленою забуття, яку до останку розриває аналітичне дослідження, хоча й раніше окремі сновиддя могли вже пробитися крізь неї. [Пор. с. 197—198].

А тепер я вам викладу те, що найпевніше можна розпізнати в сексуальному житті дитини. Дозвольте мені задля цього ввести термін *лібідо*. *Лібідо*, що цілком аналогічне *голоду*, слід називати силою, з якою виявляється інстинкт — у даному разі сексуальний інстинкт, тоді як у випадку з голодом — харчовий інстинкт. Інші терміни, як-от сексуальне збудження та задоволення, не потребують пояснень. Ми, як ви невдовзі переконаєтесь, тлумачитимемо головню те, що пов'язане з сексуальною активністю немовлят, і, напевне, у вас виникнуть заперечення. До цих результатів ми дійшли внаслідок аналітичних досліджень, ідучи назад від симптому. Сексуальність уперше виявляється в немовлят у сукупності з іншими життєво важливими функціями. Головний інтерес немовляти спрямований, як ви знаєте, на споживання харчу; коли, нагодоване, воно засинає на грудях, на його обличчі проступає таке щасливе вдоволення, що згодом з'являється тільки після пережитого сексуального оргазму. Але цього факту мало, щоб будувати на ньому певні висновки. Далі ми помічаємо, що немовля прагне повторювати процес споживання їжі, проте самої їжі не потребує, отже, до цього його спонукає не голод. Ми кажемо, що дитина ссе або смокче задля втіхи, і після такої діяльності вона знову засинає з утіхою на обличчі, показуючи нам, що їй дає задоволення ссання саме по собі. А невдовзі, як відомо, немовля так пристосовується, що засне лише тоді, коли насмокчеться. Вперше на сексуальну природу цієї діяльності вказав один старий педіатр із Будапешта — доктор Лінднер [1879]. Люди, що піклуються дитиною, хоча й не мають ніяких теоретичних поглядів, здається, так само оцінюють це

сання. Вони не сумніваються, що дитина ссе лише задля втіхи, вважають це за одну з поганих звичок і, якщо сама дитина не хоче полишити звички, суворими карами змушують дитину відмовитись від неї. Отже, ми дізналися, що немовлята виконують дії, які не мають іншої мети, крім отримання втіхи. Ми гадаємо, що дитина спершу зазнавала втіхи під час годування, а невдовзі навчилась утішатися й без цієї додаткової умови. Отримуване задоволення можна пов'язати лише з ділянкою рота та губів, і ми називаємо ці ділянки тіла *ерогенними* зонами, а втіху, якої зазнає дитина під час сання без годівлі, — *сексуальною*. Проте про правильність таких визначень іще треба дискутувати.

Якби немовля вміло говорити, воно, безперечно, акт сання біля материнських грудей назвало б найважливішою річчю в житті. І немовля мало б рацію, бо під час цього акту воно задовольняє обидві найголовніші життєві потреби. А потім із психоаналізу ми не без подиву дізнались, яке велике психічне значення зберігає цей акт упродовж усього життя людини. Сання біля материнських грудей — вихідний пункт усього сексуального життя, недосяжний взірець будь-якого пізнішого сексуального задоволення, до якого в скрутні часи повертається фантазія. Материнські груди стають першим об'єктом сексуального інстинкту; я й близько не можу вам передати, яку визначальну вагу має цей перший об'єкт при всіх пізніших виборах об'єкта, який глибокий вплив — у своїх трансформаціях та замінах — він справляє навіть на найдальші сфери нашого психічного життя. Але немовля, переходячи до сання задля втіхи, зразу ж полишає цей об'єкт і заступає його частиною власного тіла. Дитина смоче палець або власний язык. Таким чином, прагнучи втіхи, вона унезалежнюється від згоди зовнішнього світу, причому завдяки подразненню ще однієї ділянки тіла та втіха посилюється. Але не всі ерогенні зони дають однакову насолоду; це вже важливе відкриття, коли немовля, як повідомляє Лінднер, провівши пошуки на власному тілі, виявляє вкрай чутливу ділянку

геніталій, знаходячи таким чином шлях від ссання задля втіхи до онанізму.

Познайомившись із ссанням задля втіхи, вже можна визначити дві найголовніші риси дитячої сексуальності. Вона виявляється у зв'язку з задоволенням найважливіших органічних потреб і стає *автоеротичною*, тобто дитина шукає і знаходить об'єкти на власному тілі. Те, що найвиразніше проступає під час годування, почасти повторюється при випорожненнях. Ми бачимо, що дитина відчуває втіху при випорожненні прямої кишки та сечового міхура, а невдовзі навчається так виконувати ці процеси, щоб завдяки відповідному подразненню еrogenних зон слизових оболонок діставати якомога більшу насолоду. Як слушно зауважує прониклива Лу Андреас [-Саломе, 1916], зовнішній світ тут уперше виступає як перешкода, як сила, ворожа прагненню дитини зазнати втіхи, як перший натяк на дальшу зовнішню і внутрішню боротьбу. Дитина мусить виділяти свої екскрети не тоді, коли їй заманеться, а тоді, коли визначають інші люди. Щоб спонукати дитину зректися цього джерела насолоди, їй пояснюють, що все, пов'язане з видільними функціями, — непристойне, тож треба ховатися від людського ока. Тут дитина мусить уперше пожертвувати втіхою задля прихильної оцінки навколишніх. Адже з самого початку її ставлення до екскретів зовсім інше. Вона не відчуває огиди до своїх фекалій, приймає їх за частину власного тіла й нерадо розлучається з ними, використовує їх як перший "подарунок", аби відзначити тих осіб, котрих вона дуже цінує. Навіть коли виховання досягає своєї мети й відучує дитину від цих схильностей, вона й далі високо поціновує фекалії як свої "подарунки" і "гроші". А її звитяги при сечовипусканні становлять для неї предмет особливих гордоців⁴⁸.

Я знаю, що вам уже давно кортить урвати мене, крикнути мені просто в обличчя: "Досить цих жахів! Випорожнення — джерело сексуального задоволення,

⁴⁸ [Зв'язок між фекаліями і грошима Фройд пояснив у двох своїх розвідках про анальну еротику (1908 b, 1917 c)].

яким користаються навіть немовлята! Фекалії — вартісна речовина, а відхідник — різновид геніталій! Ми цьому не віримо, але тепер ми вже розуміємо, чому педіатри та педагоги чимдалі віджбурнули психоаналіз та його результати!" Ні, шановні добродії! Ви просто забули, що я хотів показати вам зв'язок між очевидними фактами дитячої сексуальності і реаліями сексуальних збочень. Чому це ви не хочете знати, що у великої кількості дорослих — як гомо-, так і гетеросексуалістів — відхідник при статевих стосунках і справді відіграє роль піхви? Що є чимало індивідів, котрі все життя відчують насолоду при випорожненні й запевняють, що вона немала? Що ж до цікавості до акту дефекації і задоволення, яке відчують, спостерігаючи, як випорожняється хто інший, то вам це потвердять самі діти, коли стануть на кілька років старші і зможуть те описати. Звичайно, дітей перед цим не слід систематично залякувати, інакше вони добре затямлять, що їм слід мовчати. Щодо інших речей, у які ви не хочете вірити, я пропоную вам звернутися до результатів аналізу й до прямих спостережень дітей і стверджую, що потрібне неабияке мистецтво, щоб не бачити цього всього або бачити його якимось по-іншому. Проте я не матиму заперечень, якщо ви скажете, що спорідненість дитячої сексуальності з сексуальними збоченнями просто очевидна. Адже зрозуміло: якщо в дитини взагалі є сексуальне життя, воно му-сить мати збочений характер, бо, крім кількох неясних натяків, дитина зовсім не знає, який існує зв'язок між сексуальністю та продовженням роду. А спільна риса всіх збочень — те, що вони не пов'язані з функцією продовження роду. Адже ми називаємо збоченою будь-яку сексуальну активність, що не спрямована на продовження роду і як незалежну мету ставить перед собою отримання насолоди. Тож тепер ви розумієте, що зламний, поворотний пункт у розвитку сексуального життя — це його підпорядкування цілям продовження роду. Все, що передую цій зміні, і все, що уникло її і служить тільки отри-

манню насолоди, називають непочесним терміном “збочення” і як таке зневажають його.

Дозвольте мені далі повести мою коротку оповідь про дитячу сексуальність. Те, що я вам розповів про системи органів живлення та виділення, я можу доповнити, спираючись на матеріал, пов’язаний з іншими системами органів. Сексуальне життя дитини полягає лиш у вияві цілої низки часткових інстинктів, що незалежно один від одного шукають задоволення почасти на власному тілі дитини, почасти на зовнішніх об’єктах. Серед органів тіла дуже швидко на перший план виходять геніталії: є люди, котрі безперервно дістають насолоду від власних геніталій без допомоги інших геніталій або об’єкта, починаючи від онанізму, звичайного в немовлят, і закінчуючи онанізмом у періоді статевого дозрівання, а потім не уривають цей процес іще бозна-скільки років. А втім, онанізм не можна вичерпно пояснити кількома фразами, ця тема потребує всебічного обговорення.

Попри моє бажання якомога скоротити виклад, я мушу вам іще розповісти про сексуальну допитливість дітей. Вона дуже характерна для дитячої сексуальності й відіграє важливу роль в утворенні симптоматики неврозів⁴⁹. Інфантильна сексуальна допитливість прокидається дуже рано, часто на другому році життя. Вона не пов’язана з різницею статей⁵⁰, яка нічого не означає для дітей, оскільки — принаймні хлопчики — гадають, ніби в обох статей ті самі чоловічі геніталії. Якщо хлопчик зробить відкриття і побачить, що в його малої сестри чи подруги є піхва, то спершу не вірить свідченням власних чуттів, не можучи собі уявити, щоб у подібної

⁴⁹ [Див. працю “Über infantilen Sexualtheorien” (1908 c)].

⁵⁰ [Цю думку, а також пов’язане з нею твердження на початку наступного абзацу Фройд згодом скоригував в одній з приміток до статті “Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds” (1925 j), Studienausgabe, Bd. 5, S. 261, Anm. 1. Там Фройд пояснює, що проблема анатомічної різниці статей, а згодом і питання, звідки беруться діти, першими завжди постають перед дівчатками].

до нього людської істоти не було такої вартісної для нього частини. Згодом він лякається можливості, що раптом розкривається перед ним: чуті раніше погрози, пов'язані з надто великою увагою, якої він надавав своєму невеличкому членові, нарешті починають діяти. Хлопчик потрапляє під владу кастраційного комплексу⁵¹, який значно впливає на формування його характеру, якщо він зостається здоровий, на утворення неврозів, коли він захворює, і на силу виявлюваного опору, коли його лікують аналітичним методом. Про малих дівчаток ми знаємо, що через брак великого і помітного пеніса вони почуваються тяжко покривдженими, заздять хлопчикам, які володіють тим добром, і головню цим почуттям пояснюється, що в них виникає бажання бути чоловіком; це бажання згодом знову проступає в неврозах, що виникають, коли жінки зазнають невдачі у своїй жіночій ролі. А втім, клітор у дівчаток у роки раннього дитинства відіграє абсолютно ту саму роль, що й пеніс, він є носієм осібної чутливості, місцем, де можна досягти автоеротичного задоволення. Щоб дівчинка нормально розвинулась у жінку, ця чутливість досить рано й цілком повинна перенестися з клітора на вхід у піхву. У випадках так званої сексуальної анестезії жінок клітор уперто зберігає свою чутливість.

Сексуальний інтерес дитини спершу звертається до проблеми, звідки беруться діти, — тієї самої, що лежить в основі загадки фіванського сфінкса, — і його пробуджує здебільшого егоїстичний страх перед народженням нової дитини. Відповідь, яку тримають наготові, мовляв, дітей приносить лелека [с. 156], натрапляє частіше, ніж нам здається, на недовіру

⁵¹ [Про цей комплекс уже згадувано (вище с. 205); пор. також міркування на с. 373—374. Кастраційний комплекс Фройд уперше докладно розглянув в історії хвороби “kleinen Hans” (1909 b). Зв'язок з Едіповим комплексом найповніше висвітлено в двох пізніших працях: “Der Untergang des Ödipuskomplexes” (1924 d) та “Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds” (1925 j)].

навіть у маленьких дітей. Відчуття, що дорослі приховують від неї правду, вельми сприяє усамітненню дитини і розвитку її почуття незалежності. Але сама дитина не в змозі розв'язати проблему власними засобами, бо її нерозвинена сексуальна конституція обмежує можливості пізнання. Попервах дитина гадає, ніби діти народжуються тому, що люди щось особливе з'їдають, вона не знає, що тільки жінки можуть народжувати дітей. Згодом дитина дізнається про це обмеження і полишає думку, ніби діти народжуються з їжі, таке уявлення зберігається тільки в казках. Трохи більші діти зауважують, що й батько мусить відігравати певну роль у народженні дітей, проте не можуть здогадатись яку. Якщо вони випадком стануть свідками статевого акту, то гадатимуть, ніби в них перед очима спроба силою подолати жінку, бійка, садистська інтерпретація коїтусу. Спершу вони ніяк не пов'язуватимуть цей акт із народженням дітей. Побачивши плями крові на ліжку або білизні матері, вони вважатимуть їх за докази тих ушкоджень, які заподіяв їй батько. Ще підрісши, діти вже здогадуються, що чоловічий статевий член відіграє певну важливу роль у появі дітей, проте не можуть приписати йому ніякої іншої функції, крім сечовипускання.

З самого початку діти однодушно гадають, ніби народження дітей має відбуватися через відхідник, так що діти з'являються на світ мов грудки калу. Тільки після втрати всякого інтересу до анальної ділянки діти полишають цю теорію й переходять до припущень, що розкривається пуп або що місцем народження дітей є проміжок на грудях між двома молочними залозами. Таким чином допитлива дитина помалу-малу підступає до знань про факти сексуального життя або — через своє невідання — проминає їх, аж поки, здебільшого в роки перед статевим дозріванням, дістає про них звичайно неповні й зневажливі пояснення, які часто травмують юну душу.

Вельмишановні добродії, ви вже напевне чули, що в психоаналізі термін “сексуальне” стали вживати в

надміру широкому розумінні, аби можна було підтримувати твердження про сексуальне походження неврозів і про сексуальне значення симптомів. Тепер ви вже самі спроможні виснувати, наскільки обгрунтоване таке широке розуміння сексуальності. Уявлення про сексуальність ми поширили лише настільки, щоб воно охопило сексуальне життя збоченців і дітей. Це означає, що ми йому надали належної повноти. А те, що називають сексуальністю поза межами психоаналізу, — це вузько обмежене, призначене для продовження роду сексуальне життя, яке називають нормальним.

Лекція 21

РОЗВИТОК ЛІБІДО І СЕКСУАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Вельмишановні добродії! В мене склалося враження, що я не спромігся переконливо пояснити вам важливість збочень для нашого розуміння сексуальності. Тож я хочу, наскільки зможу, вдосконалити і доповнити свій попередній виклад.

Не думайте, ніби самі тільки збочення змусили нас змінити наші уявлення про сексуальність, що й породжує тепер найзапекліший опір. Ще важливішою передумовою цієї зміни стало вивчення дитячої сексуальності, і тільки однаковість результатів двох досліджень остаточно визначила нашу думку. Але вияви інфантильної сексуальності, хоч якими очевидними вони можуть бути в пізньому дитячому віці, на своїх зародкових стадіях, здається, цілком розчиняються в тумані невизначеності. Ті, хто не зважатиме на історію їхнього розвитку та їхні зв'язки, які відкриваються під час психоаналізу, будуть просто заперечувати властивий їм сексуальний характер, натомість приписуючи їм якусь невизначеність. Не забувайте, що в нас іще досі нема загально визнаного критерію оцінки сексуальної природи того чи того феномена, — цим критерієм знов-таки може бути лише пов'язаність феномена з репродуктивною функцією, проте таке визначення ми вже відкинули як занадто вузьке. Біологічні критерії, що їх запропонував В. Фліс [1907] у вигляді двадцятитриденних та двадцятивосьмиденних циклів, не витримують жодної критики; хімічні особливості сексуальних феноменів, існування яких можна припустити, ще чекають свого відкриття. Зате сексуальні збочення дорослих — цілком певні і недвозначні. Як свідчить уже сама їхня загальнопоширена назва, вони мають безперечно сексуальну природу. Можна, звичайно, називати їх дегенеративними ознаками або якось інакше, проте ніхто не наважиться зарахувати їх куди-інде, а не до феноменів сексуального життя. Коли брати до уваги тільки їх, у нас є всі підстави для твердження, що сексуальність і продовження роду

не збігаються між собою, бо ж очевидно, що всі ті збочення не мають за мету продовження роду.

Я бачу тут одну цікаву для нас паралель. Тим часом як для більшості “усвідомлене” та “психічне” означають одне, ми були змушені поширити уявлення про “психічне”, вважаючи за психічне й те, що не є усвідомленим. Те саме, й коли проголошують тотожними такі уявлення, як “сексуальне” та “пов’язане з продовженням роду” — чи, якщо висловитись коротко, “генітальне”: адже ми не можемо не називати сексуальними ті речі, які зовсім не “генітальні” і не мають нічого спільного з продовженням роду. Це все лише формальна аналогія, хоч у неї є й глибше коріння.

Якщо існування статевих збочень — такий переконливий аргумент, то чому він досі не виявив усієї своєї сили й не розв’язав питання? Я й справді не знаю, що вам на це відповісти. На мій погляд, причина в тому, що сексуальні збочення підлягають особній забороні, що впливає й на теорію і не дозволяє підійти до них по-науковому. Здається, ніхто не може забути, що вони не просто огидні, а страхітливі й небезпечні, в них немов убачають велику силу спокуси і в глибинах душі не можуть подолати таємної заздрості до людей, що тішаються такими насолодами — почуття, подібні до цих, висловлює покараний граф у славетній пародії на “Тангейзера”:

На пагорбі Венеринім забув він честь, шанобу!
Дива, — атож! — бо декому таке не до вподоби⁵².

Насправді збоченці — бідолахи, що тяжко спокутують задоволення, яке дістається їм з такими великими труднощами.

Те, що надає збоченій активності — усупереч усій незвичайності її об’єкта та мети — безперечно сексуального характеру, — це обставина, що акт збоченого задоволення здебільшого закінчується повним оргазмом та виходом генітальних продуктів. Це, зви-

⁵² [Йоган Нестрой (1801 — 1862 рр.).]

чайно, стосується тільки дорослих, у дітей оргазм та генітальні екскреції відбутись як слід не можуть, їх заступають процеси, наближені до них, проте їх знов-таки не можна з цілковитою певністю називати сексуальними.

Я мушу додати ще кілька зауважень, щоб доповнити ваші уявлення про сексуальні збочення. Хоч які вони можуть бути огидні, хоч як гостро можуть відрізнятись від нормальної статевої активності, при спокійному спостереженні з'ясовується, що сексуальне життя нормальних осіб дуже рідко обходиться без тієї або тієї збоченої риси. Вже навіть поцілунок із певним правом можна назвати актом збочення, бо він полягає в поєднанні двох еrogenних зон вуст, а не обох геніталій. Проте ніхто не засуджує поцілунок як збочення, навпаки, його дозволяють у сценічних виставах як делікатний натяк на статевий акт. Але саме поцілунки можуть обернутися на цілковите збочення, коли стануть такими інтенсивними, що безпосередньо спричинятимуть вихід статевих екскрецій і оргазм, що трапляється не так уже й рідко. Зрештою можна з'ясувати, що обмацування та обдивляння об'єкта — неодмінні передумови сексуального задоволення, що дехто на вершині сексуального задоволення кусає або щипає, що найдужче збуджують закоханих часом не геніталії, а якісь інші ділянки тіла — цей перелік можна вести в нескінченність. Було б нерозумно людей з такими поодинокими рисами виводити з ряду нормальних і зараховувати їх до збоченців; радше нам стає дедалі зрозуміліше, що найістотніше в збоченнях — не вихід за межі звичайної сексуальної мети, не заміна геніталій чимось іншим, не розмаїття об'єктів, а лише винятковість, із якою дотримуються того або того відхилення і через яку відкидають статевий акт, що служить продовженню роду. Оскільки збочені дії як підготовчі або посилювальні процеси — елементи виконання нормального статевого акту, то вони, власне, вже перестають бути збоченнями. Звичайно, що завдяки таким фактам загладжується прірва між нормальною та збоченою сексуальністю. Постає доконечний ви-

сновок, що нормальна сексуальність виникає з чогось, що безпосередньо їй передує, причому окремі елементи вже наявного матеріалу відкидаються як негодящі, а інші поєднуються так, щоб їх можна було підпорядкувати новій меті — продовженню роду.

Перше ніж скористатися нашим знайомством із збоченнями, щоб уже з ясними перспективами знову заглибитись у вивчення інфантильної сексуальності, я мушу звернути вашу увагу на істотну відмінність, яка існує між обома групами феноменів. Збочена сексуальність, як правило, напрочуд зосереджена, всі дії спрямовані до однієї — а здебільшого й до єдиної — мети, в цій сексуальності безперечно домінує той чи той частковий елемент інстинкту — він виявляється сам або ж підпорядковує всі інші елементи своїм намірам. З цього погляду між збоченою та нормальною сексуальністю не існує іншої різниці, крім тієї, що в кожній з них на чільне місце виходять різні часткові інстинкти і через те вони мають різні сексуальні цілі. Там і там ми немов бачимо дві добре організовані тиранії, тільки в першому випадку всю владу узурпує один рід, а в другому — інший. Натомість для інфантильної сексуальності загалом характерний брак такого зосередження та організації, її окремі часткові інстинкти мають однакову силу, кожен самотужки прагне досягти власної втіхи. Як брак, так і наявність зосередження цілком узгоджуються з фактом, що і збочена, і нормальна сексуальність походять з інфантильної. А втім, є такі випадки збоченої сексуальності, що набагато більше скидаються на вияви інфантильної, бо для них характерні численні часткові інстинкти, що незалежно один від одного досягають — чи, радше, досягали й далі досягають — кожен своєї мети. В таких випадках слушно говорять про інфантилізм, а не про збоченість сексуального життя.

Так підготувавшись, можна тепер перейти до розгляду однієї пропозиції, від якої, напевне, нам не пощастить відкараскатись. Нам кажуть: "Чому ви так наполягаєте, щоб називати сексуальними навіть

ті, за вашими власними словами, невизначені вияви дитинства, з яких згодом розвивається сексуальне? Чому ви не хочете задовольнитися фізіологічним поясненням і просто казати, що в немовлят можна спостерігати такі дії, як-от ссання задля втіхи або затримування екскрементів, які показують нам, що вони шукають *насолюди у власних органах*? Таким чином ви уникнете уявлення про сексуальне життя, яке нібито властиве вже й немовлятам, уявлення, що вражає почуття кожної людини". Гаразд, вельмишановні добродії, я ніколи не заперечував насолюди, яку можна діставати від органів тіла; я знаю, що й найвища насолюда сексуального поєднання — лише різновид насолюди від органів тіла, пов'язаний із діяльністю геніталій. Але, запитасте ви, коли ця попервах безневинна насолюда від органів набуває сексуального характеру, який безперечно властивий їй на пізніших стадіях розвитку? Чи знаємо ми про "насолюду від органів" більше, ніж про сексуальність? Ви відповісте, що сексуальний характер виявляється тільки тоді, коли починають відігравати свою роль геніталії; сексуальне просто означає генітальне. Ви навіть обминете заперечення, пов'язане зі збоченнями, стверджуючи, що при більшості збочень усе ж відбувається генітальний оргазм, дарма що з допомогою якихось інших засобів, ніж поєднання геніталій. Ваша позиція була б набагато кращою, якби ви з характеристики сексуального викинули зв'язок із продовженням роду, який став несумісний із нею з огляду на збочення, тобто якби ви уявляли сексуальне як просто діяльність статевих органів. Але тоді наша незгода буде не така вже й велика: статеві органи протиставлятимуться всім іншим органам. Що ж ви тоді скажете на численні свідчення, які показують, що в пошуках задоволення статеві органи можуть заступатися іншими органами, як-от при звичайному поцілунку, або при збоченнях, власних ловцям заласних утіх, або при різних симптомах істерії? При такому неврозі є цілком звичайним явищем, що подразнення, відчуття та іннервації і навіть процес ерекції, властиві звичайно статевим

органам, пересуваються на інші ділянки тіла (як-от при переході вгору на голову і обличчя). Таким чином ви бачите: у вас нічого не зостається з того, що ви вважали за істотні характеристики сексуального, і ви мусите йти за моїм прикладом і поширити визначення “сексуальне” навіть на ту активність у ранньому дитинстві, що звернена на отримання втіхи від органів.

А тепер дозвольте мені викласти ще два міркування, які потвердять мої погляди. Як вам відомо, ми називаємо сексуальними ті сумнівні та невизначені дії дитини раннього віку, що спрямовані на діставання насолоди, оскільки при аналізі симптомів ми натрапляємо на них як на безперечно сексуальний матеріал. Але зрозуміло, що самі по собі вони не конче мають бути сексуальними. От розгляньмо аналогічний випадок. Уявіть собі, що ми не маємо жодного способу спостерігати розвиток із сімені двох дводольних рослин — яблуні та бобу, зате в обох випадках існує можливість простежити у зворотному порядку їхній розвиток від цілком сформованої рослини до першого паростка з двома сім'ядольними листками. Всі сім'ядольні листки нічим не відрізняються один від одного, в обох рослин вони зовсім однакові. Чи буду я на цій підставі припускати, ніби вони справді однакові і що специфічні відмінності між яблунею і бобом з'являються лише згодом у процесі розвитку рослин? Чи не буде з погляду біології правильніше вважати, що ці відмінності існують уже в зародках, дарма що в сім'ядольних листках ще жодної різниці не помітно? Але це саме ми чинимо й тоді, коли називаємо сексуальною діяльність немовлят, спрямовану на діставання втіхи. Проте чи всяку насолоду від органів тіла можна вважати за сексуальну, а чи поряд із сексуальною існує якась інша насолода, не варта такого означення, — питання, якого я тут не можу обговорювати. Я надто мало знаю про насолоду від органів та умови, потрібні для неї, але я нітрохи не здивуюсь, коли завдяки зворотному поступальному рухові аналізу ми зрештою дійдемо й до тих чинників, які поки що не визначені.

Іще одна річ! Обстоюючи своє твердження про нібито сексуальну чистоту дітей, ви здобудете дуже мало, навіть коли вам пощастить переконати мене, що діяльність немовляти ліпше розглядати не як сексуальну. Бо на третьому році життя вже не може бути жодного сумніву в наявності в дитини сексуального життя: в ту пору статеві органи вже починають збуджуватись, настає, мабуть, неминучий період дитячої мастурбації, тобто задоволення з допомогою статевих органів. Не слід і далі недобачати психічних та соціальних виявів сексуального життя: вибір об'єкта, надто ніжне ставлення до окремих осіб, ба навіть вибір однієї з двох статей, ревності — ці всі факти безперечно встановили безсторонні спостереження в часи, коли психоаналіз іше й не зародився, і кожен, хто хоче бачити, потвердить їхнє існування. Ви заперечите, що сумніваєтесь не в ранньому пробудженні ніжних почуттів, а в тому, що ці почуття мають “сексуальний” характер. Хоча діти від трьох до восьми років уже навчилися приховувати цей характер, та коли бути уважним, завжди можна зібрати достатньо доказів “чуттєвих” намірів цієї ніжності, а матеріал, що уникне вашої уваги, можна без труднощів і у великих кількостях видобувати під час аналітичних досліджень. Сексуальні цілі в цьому періоді життя найтісніше пов'язані з одночасним розвитком сексуальної допитливості, кілька прикладів якої я вже наводив вам [с. 317—318]. Збочений характер окремих цілей звичайно зумовлений конституційною незрілістю дитини, яка ще не розкрила мети статевого акту.

Десь на шостому-восьмому році життя стає помітним застій або навіть відступ у сексуальному розвитку дитини, і такий застій, якщо розвиток досягне високого культурного рівня, цілком можна назвати латентним періодом. Латентного періоду може й бракувати, а загалом він і не означає повного припинення сексуальної активності і ослаблення сексуальних інтересів. Більшість збуджень та психічних переживань долатентного періоду потрапляють тоді під

дію інфантильної амнезії, вже поясненого вище [с. 196—197] забуття, що приховує від нас раннє дитинство й робить його чужим для нас. Завдання психоаналізу завжди полягає в тому, щоб знову повернути пам'яті ці забуті періоди життя; не можна позбутися враження, що мотивом того забуття є зародки сексуальної активності, датовані саме цим періодом, тобто забуття спричинене згніченням.

Починаючи з третього року, сексуальне життя дитини має вже чимало спільних рис із сексуальним життям дорослих; його відмінність, як ми знаємо, полягає в браковій твердої організаційної структури з приматом геніталій, у неминучій наявності збочених рис і, природно, в набагато меншій інтенсивності потягу взагалі. Але найцікавіші для теорії фази сексуального розвитку, або, як кажемо ми, розвитку лібідо, передують цьому періодові. Той розвиток відбувся так швидко, що безпосередньому спостереженню, либонь, ніколи б не пощастило вловити його минуці форми. Тільки з допомогою психоаналітичного дослідження неврозів стало можливим відновити попередні фази розвитку лібідо. Ці фази, звичайно, — не що інше, як лише теоретичні конструкції, та, почавши застосовувати психоаналіз на практиці, ви переконаєтесь, що це потрібні й корисні конструкції. А невдовзі ви зрозумієте, яким чином патологія допомагає відкрити феномени, що їх ми напевне б не побачили на нормальному об'єкті.

Тож тепер уже можна визначити, яких форм набуває сексуальне життя дитини, перше ніж установиться примат геніталій, і цей примат готується протягом першої інфантильної стадії, що передує латентному періодові, а з часу статевого дозрівання він уже цілком організований. У ранньому інфантильному періоді існує не такий жорсткий різновид сексуальної організації, і ми називаємо його *прегенітальним*, бо на передньому плані в цьому періоді стоять не часткові генітальні інстинкти, а *садистські й анальні*. Протилежність між чоловічим та жіночим іще не відіграє ніякої ролі, її місце займає протилежність між *активним і пасивним*, яку можна вважати за

попередника сексуальної полярності, з якою вона згодом і зливається. Те, що в активності, властивій цій фазі, нам видається чоловічим — якщо оцінювати з погляду генітальної стадії, — є виявом потягу до влади, який легко обертається на жорстокість. Потяги з пасивною метою пов'язані з дуже важливою на той час ерогенною зоною відхідника; дуже виразно проступають прагнення підглядати й вивчати; геніталії в сексуальному житті відіграють, власне, лише свою роль органів виділення сечі. На цій стадії частковим інстинктам об'єктів не бракує, але ці об'єкти не конче поєднані в одному об'єкті. Стадія садистсько-анальної організації безпосередньо передує періодові примату геніталій. Докладне вивчення показує, скільки решток садистсько-анальної організації застається в пізнішій остаточній структурі і яким чином її часткові інстинкти підпорядковуються новій генітальній організації⁵³.

За садистсько-анальною фазою розвитку лібідо ми прозираємо ще раніший, іще примітивніший організаційний ступінь, на якому головну роль відіграє ерогенна зона вуст. Ви вже здогадуєтесь, що до нього належить така сексуальна активність, як ссання задля втіхи [с. 313—314], і, напевне, будете вражені проникливістю стародавніх єгиптян, що в своєму мистецтві дитину — навіть божественного Гора — зображували з пальцем у роті. Нещодавно Абрагам опублікував статтю [1916], показавши, які сліди цієї примітивної оральної фази застаються в сексуальному житті пізніших років.

Вельмишановні добродіі! Я цілком собі можу уявити, що мої останні повідомлення про сексуальну організацію не так просвітили, як пригнітили вас. Мабуть, я знову надто зосередився на подробицях. Але майте терпіння: те, що ви зараз почули, згодом, коли ви застосуєте його, видасться вам набагато кориснішим. А поки що не відступайтеся від думки,

⁵³ [Згодом між садистсько-анальним і генітальним організаційними ступенями Фройд помістив “фалічну” фазу: див. “Die infantile Genitalorganisation” (1923 e)].

що сексуальне життя — або, як кажемо ми, функція лібідо — не постає у готовому вигляді, не виростає зі схожих зародкових форм, а проминає низку послідовних стадій, не подібних одна до одної; під час цього розвитку стається стільки змін, як і при розвитку від гусені до метелика. Поворотним пунктом розвитку є підкорення всіх часткових сексуальних інстинктів приматові геніталій, а водночас із цим — підпорядкування сексуальності функції продовження роду. А доти існує так зване фрагментарне сексуальне життя, самостійна активність окремих часткових інстинктів, що прагнуть насолоди від органів. Цю анархію трохи пом'якшують зародки “прегенітальних” організацій — садистсько-анальної фази, що безпосередньо передують генітальній, а ще раніше оральної, мабуть, найпримітивнішої. До цього додаються різні, ще не цілком досліджені процеси, завдяки яким здійснюється перехід з одного організаційного щабля на пізніші і вищі. Яке значення для розуміння неврозів має той довгий і багатий на стадії шлях розвитку, що його долає лібідо, ви дізнаєтеся згодом⁵⁴.

Сьогодні ми дослідимо ще один аспект цього розвитку, а саме: відносини часткових сексуальних потягів з об'єктом. Ми, радше, лише побіжно оглянемо цей розвиток, аби можна було довше зупинитись на більш-менш пізньому його результаті. Окремі складники статевого інстинкту з самого початку мають свій об'єкт і цупко тримаються його: це потяг до влади (садизм), до підглядання, допитливість. Інші, виразніше пов'язані з певними ерогенними ділянками тіла, мають об'єкт лише на початку, поки вони ще залежні від несексуальних функцій [пор. вище с. 314], і відступають від нього, коли відокремлюються від тих функцій. Отже, перший об'єкт орального компонента сексуального інстинкту — це материнські груди, які задовольняють харчові потреби немовляти. У процесі ссання задля втіхи еротичний компонент, що задоволь-

⁵⁴ [Уже в наступній лекції].

нявся під час ссання задля живлення, стає самостійним, полишає чужий об'єкт (тобто материнські груди) і заступає його якоюсь частиною власного тіла. Оральний потяг стає *автоеротичним* — таким, якими з самого початку були анальний та інші ерогенні потяги. Дальший розвиток має перед собою, скажімо, щоб бути найтистислішим, дві мети: по-перше, позбутися автоеротизму, об'єкт на власному тілі знову замінити якимсь зовнішнім об'єктом, а по-друге, об'єднати розмаїті об'єкти окремих потягів, заступити їх єдиним об'єктом. Це, звичайно, можливе тільки тоді, коли той єдиний об'єкт знов буде цілісним, тобто подібним до тіла самого суб'єкта, і при цьому процесі певна частина автоеротичних потягів відкидається як непотріб.

Процес визначення об'єкта — досить-таки складний, і він іще досі не має докладного пояснення. Для нашої мети слід наголосити на тому, що коли процес у дитячі літа в долатентний період став більш-менш завершеним, знайдений об'єкт виявляється майже тотожним із першим об'єктом орального потягу до насолоди, об'єктом, що сформувався внаслідок залежності дитини від нього⁵⁵. Цей новий об'єкт — уже не материнські груди, а сама матір. Ми називаємо матір першим об'єктом кохання. Про кохання ми говоримо власне тоді, коли на перший план виступають психічні аспекти статевого потягу, а на фізичні, чи то “чуттєві” вимоги інстинкту, що лежать у їхній основі, ми поки що не зважаємо або тимчасово забуваємо про них. Десь у той час, коли мати стає об'єктом кохання, в дитини вже починається психічна робота згнічення, яка приховує від неї знання про певну частину її сексуальних цілей. Із цим вибором матері як об'єкта кохання пов'язане все, що під назвою Едіпового комплексу набуло такої великої ваги в психоаналітичному поясненні неврозів, а також, мабуть, не найменша частка того опору, який чинять психоаналізові [пор. с. 205].

⁵⁵ [Це місце докладно пояснено в 26-й лекції, с. 432].

Послухайте про один незначний епізод, що стався під час нинішньої війни. Один із завзятих прихильників психоаналізу потрапив як лікар на німецький фронт десь у Польщі і привернув до себе увагу колег тим, що часом справляв несподівано цілющий вплив на своїх пацієнтів. Коли його розпитали, він признався, що працює методом психоаналізу, і радо дав згоду поділитися своїм знанням із колегами. Тож відтоді щовечора всі лікарі корпусу і навіть медичне начальство збирались, аби послухати про таємниці психоаналізу. Якийсь час усе було добре, та коли він заговорив про Едіпів комплекс, командир підвівся і сказав, що він цьому не вірить, що з боку доповідача це нищість — оповідати їм, батькам родин, сміливим чоловікам, які воюють за батьківщину, такі речі, й заборонив далі читати лекції. На цьому все й скінчилося, аналітика перевели на іншу ділянку фронту. Проте я гадаю, що справи кепські, коли німецька перемога потребує такої “організації” науки, а сама німецька наука з такою організацією не розквітне.

Певне, ви вже нетерпляче прагнете почути, в чому ж полягає цей жахітний Едіпів комплекс. Відповідь дає сама назва. Всі ви знаєте грецький міф про царя Едіпа, якому судилося долею вбити батька й узяти за дружину власну матір, який усе робив, аби уникнути оракулового пророцтва, і покарав себе осліпленням, дізнавшись, що через невідання він уже скоїв ці обидва злочини. Гадаю, що чимало з вас на собі відчули разючий, приголомшливий вплив трагедії, в якій Софокл виклав оцей матеріал. У п’єсі античного драматурга зображено, як унаслідок майстерно уповільнюваного слідства, яке збагачується дедалі новими доказами, мало-помалу розкривається правда про давно сподіяні Едіпові злочини — цей процес має певну подібність до процесу психоаналізу. Під час діалогу з’ясовується, що одурена мати-дружина Йокаста починає чинити опір дальшому слідству. Вона покликається на те, що багатьом чоловікам увижається в снах, ніби вони сплять із власними матерями, але на сновиддя не слід зважати. Натомість

ми на сновиддя зважаємо, принаймні на типові сновиддя, такі, що трапляються в багатьох людей, і тому не сумніваємось, що сон, який згадала Йокаста, внутрішньо пов'язаний із таким разючим і страшним сюжетом міфа.

Дивно, що Софоклова трагедія не викликає обурення у своїх слухачів — така реакція була б куди обґрунтованіша, ніж протест нашого військового лікаря-простака. Бо це, по суті, аморальна п'єса, яка знімає з людини моральну відповідальність, зображує божественну могуть як призвідцю злочинів і безсилля людської моралі перед спокусою злочину. Неважко уявити, що темою міфа мало б стати обвинувачення богів та долі, і в руках критичного Евріпіда, що відкаснувся від богів, п'єса і справді стала б таким звинуваченням. Але в побожного Софокла про таке нема й мови: правовірні викрутки, що найвищою моральністю проголошують покору Божій волі, навіть коли вона схиляє до злочинів, допомагають йому обминути труднощі. Я не можу стверджувати, що така мораль — одне з найсильніших місць п'єси, але вона й не послаблює її звучання. Слухач реагує не на неї, а на тасмне значення і зміст самого міфа. Він реагує так, немов унаслідок самоаналізу розпізнав Едіпів комплекс і в собі, а у волі богів і в пророцтві добачив замасковані піднесені вияви своїх неусвідомлених прагнень. Він немов пригадує в собі бажання вбити батька й замість нього взяти собі за дружину матір і мусить жахатися цієї думки. Розуміє він і голос драматурга, що ніби навіває йому: “Даремно ти заперечуєш свою відповідальність, даремно розказуєш, яких зусиль ти доклав, боронячись проти цих злочинних намірів. Ти винен, бо ніколи не міг заглушити їх, неусвідомлені, вони й далі залишались у тобі”. В цьому й міститься психологічна правда. Навіть коли людина згнітила свої лихі наміри в неусвідомленому, а потім квапиться запевнити себе, ніби за них вона вже не відповідальна, вона все-таки змушена відчувати цю відповідальність як нічим для неї не обґрунтоване почуття провини⁵⁶.

⁵⁶ [Пор. уступ наприкінці 13-ї лекції, с. 209].

Нема жодного сумніву, що в Едіповому комплексі можна вбачати одне з найважливіших джерел почуття провини, від якого так часто тяжко страждають невротики. Ба більше: в розвідці про начатки людської релігії та моралі, яку опублікував 1913 р. під назвою “Тотем і табу” [Freud, 1912-1913], я висловив припущення, що, можливо, почуття провини людства в цілому, почуття, що зрештою стало джерелом релігії та моралі, почало свій історичний розвиток з Едіпового комплексу. Я б охоче розповів вам іще більше, але краще я цього не робитиму. Від цієї теми, якщо вже взявся за неї, відірватися дуже важко, а проте ми мусимо повернутись до психології індивіда.

Що можна виснувати про Едіпів комплекс через пряме спостереження дітей у час вибору об’єкта напередодні латентного періоду? Так-от, малий чоловічок хоче мати матір тільки для себе, присутність батька заважає йому, він сердиться, коли той дозволяє собі якісь ніжності щодо матері, висловлює вдовolenня, коли батько кудись їде або відсутній. Свої почуття він часто безпосередньо висловлює, обіцяє матері, що одружиться з нею. Можна заперечити, що це ніщо проти Едіпового комплексу, але насправді цього цілком досить, по суті, це те саме. Спостереження часто сплутує та обставина, що водночас у інших ситуаціях та сама дитина виявляє вкрай ніжні почуття і до батька, проте такі суперечливі — або, краще сказати, *амбівалентні*⁵⁷ — почуття, що в дорослих осіб можуть doprowadити до конфлікту, в дітей дуже довго мирно вживаються, так само як згодом вони постійно співіснують у неусвідомленому. Тут можна заперечити, що поведінка малих дітей відбиває егоїстичні мотиви й не дає жодних підстав для уявлень про еротичний комплекс. Мати дбає про всі інтереси дитини, і тому дитина зацікавлена, щоб

⁵⁷ [Див. нижче с. 433].

мати більше ні про кого не дбала. Це все правильне, але невдовзі стає ясно, що в цій, як і в подібних до неї ситуаціях, егоїстичні інтереси⁵⁸ становлять лише опору, до якої прив'язуються еротичні жадання. А якщо хлопчик виявляє неприхований сексуальний інтерес до матері, вимагає, щоб його клали спати біля неї, наполягає на своїй присутності при її перевдяганнях або навіть намагається спокусити її, що досить часто помічають матері і сміючись про те розповідають, то еротична природа його почуттів до матері не полишає жодного сумніву. Не слід також забувати, що мати забезпечує й потреби своєї малої доньки, не призводячи до тих самих наслідків⁵⁹, а батько досить часто завзято змагається з матір'ю в піклуванні про сина, проте йому не щастить набутися для нього такого самого значення, яке здобуває мати. Одне слово, ніяка критика не викине з цієї ситуації факту надавання переваги за статтю. З погляду егоїстичних інтересів хлопчика було б просто нерозумом воліти мати до своїх послуг не двох осіб, а тільки одну з них.

Я, як ви помітили, описав тільки відносини хлопчика з батьком-матір'ю. Щодо малих дівчаток, то, з доконечними відмінами, ситуація та сама⁶⁰. Ніжна прив'язаність до батька, потреба усунути матір як зайву особу й зайняти її місце, кокетування та інші хитрощі, властиві дорослим жінкам, створюють такий чарівний образ малих дівчаток, що він змушує нас забути про серйозність і можливі тяжкі наслідки цієї дитячої ситуації. Не забудьмо додати, що часто самі батьки справляють вирішальний вплив на пробудження в дітях Едіпового комплексу, бо йдуть за принципом статевої пов'язаності, коли в сім'ї більш

⁵⁸ [Цей термін знову з'являється, причому дуже часто, в 26-й лекції, там є і редакційна примітка до нього (с. 420)].

⁵⁹ [Див. наступну примітку].

⁶⁰ [Тільки через багато років Фройд остаточно з'ясував асиметрію едіповських взаємин обох статей. Його пізні погляди викладено в 33-й лекції "Нових висновків"].

ніж одна дитина, і в своїх ніжних почуттях батько цілком виразно віддає перевагу доньці, а мати — синові, але навіть цей чинник не може становити поважну підставу для заперечення спонтанної природи дитячого Едіпового комплексу. Коли в сім'ї з'являються інші діти, Едіпів комплекс розростається до родинного комплексу. Його живить та шкода, якої зазнають дитячі егоїстичні інтереси, і він виявляється в неприхильності до нових прибульців і рішучому бажанні позбутися їх. Такі почуття ненависті діти, як правило, висловлюють набагато частіше, ніж почуття, породжені батьківським комплексом. Якщо бажання справдиться і невдовзі смерть забере те небажане поповнення родини, з пізнішого аналізу можна довідатись, якою важливою подією стала смерть брата чи сестри для дитини, дарма що в її пам'яті не конче мають зберегтися згадки про неї. Відсунута через народження брата чи сестри на другий план, уперше майже ізольована від матері, дитина дуже рідко може простити їй таке відтручення; її охоплюють почуття, що їх у дорослих людей можна було б схарактеризувати як почуття гіркої досади, і згодом вони часто стають основою тривалого відчуження. Ми вже згадували [с. 318], що здебільшого саме з цим життєвим досвідом пов'язана в дитини сексуальна допитливість з усіма її наслідками. Коли менші брати чи сестри підростають, ставлення до них зазнає істотних змін. Хлопчик замість невірної матері може вибрати інший об'єкт кохання — сестру; між кількома братами, що змагаються за прихильність молодшої сестри, вже в дитячій кімнаті виникає вороже суперництво, що згодом відіграє таку важливу роль у житті. Маленька дівчинка вбачає у своєму старшому браті заміну батькові, що вже не піклується так ніжно про неї, як у попередні роки, або ж трактує свою молодшу сестру як замітник дитини, що її вона марно бажала народити від батька.

Отаке і чимало іншого, подібного до нього, можна виявити при безпосередньому спостереженні дітей і з'ясувати зі спогадів про дитячі роки, — спогадів, на які ще не впливав жоден аналіз. Ви, зокрема,

виснуєте, що місце дитини в послідовній низці братів і сестер має дуже велике значення для формування її пізнішого життя, тож на нього треба звертати увагу в біографіях. Іще важливіше те, що, з огляду на ці без труднощів здобуті пояснення, ви лиш усміхнесь, згадавши наукові теорії, які втлумачують заборону кровозмішення [пор. вище с. 207—208]. Чого лише не вигадували задля цієї мети! Кажали, ніби статевий потяг до членів родини, які належать до протилежної статі, не виникає завдяки спільному проживанню з самого дитинства або що біологічна тенденція уникати кровозмішення має свій психічний відповідник у природженому страху перед кровозмішенням! Причому цілковито забували, що не потрібні були б жодні суворі заборони, сформульовані в законах і моралі, якби справді існували якісь природні надійні бар'єри на шляху інцестуозних потягів. Насправді все навпаки. Перший вибір об'єкта, як правило, інцестуозний, у чоловіків він спрямований на матір або сестру, і потрібні найсуворіші заборони, щоб не дати реалізуватися цим тривалим інфантильним схильностям. У диких, примітивних народів, які існують ще й досі, заборони проти інцесту набагато суворіші, ніж у нас, і нещодавно Т. Райк у своїй блискучій роботі [1915-1916] показав, що в примітивних народів сенс обрядів, які пов'язані з досягненням статевої зрілості і відображують друге народження, полягає в розриві інцестуозного зв'язку хлопця з матір'ю і в примиренні з батьком.

Міфологія показує нам, що до кровозмішення, якого нібито так сахаються люди, цілком дозволено вдаватися богам, а зі стародавньої історії можна довідатись, що інцестуозні шлюби з сестрою були священним приписом для царів (єгипетських фараонів, інків Перу). Отже, йдеться про привілей, заборонений для простолюду.

Кровозмішення з матір'ю — один з Едіпових злочинів, батьковбивство — другий. Зауважмо, це два найтяжчі злочини, які засуджує ще тотемізм — пер-

ший соціально-релігійний інститут людства⁶¹. Але повернімося від безпосереднього спостереження дітей до аналітичного дослідження дорослих, що стали невротиками. Що дає аналіз для дальшого пізнання Едіпового комплексу? Гаразд, відповідь тут коротка. Він розкриває комплекс так, як відображено у міфі, показує, що кожен із невротиків сам був Едіпом або, що, зрештою, свідчить про те саме, реагуючи на той комплекс, став Гамлетом⁶². Звичайно, аналітична картина Едіпового комплексу — це збільшений і посилений варіант інфантильного ескізу. Ненависть до батька й бажання спричинити йому смерть уже перестали бути несміливими натяками, ніжність до матері обертається на мету володіти нею як жінкою. Чи справді ці виразні крайні вияви почуттів можна приписувати ніжному дитячому вікові, а чи аналіз одурює нас, додаючи якийсь новий чинник? А знайти його не так уже й важко. Щоразу коли хто — хай навіть історик — розповідає про минувшину, слід брати до уваги все те, що він мимоволі переносить або з сьогодення, або з будь-якої іншої проміжної минувшини в ту минувшину, про яку йдеться, і таким чином сфальшовує її. У випадках із невротиками нас узагалі бере сумнів, чи є такий перенос цілком мимовільний; трохи згодом ми дізнаємось про мотиви цього переносу і будемо змушені пояснити явище “ретрогресивного фантазування”⁶³ у глибшу минувшину. Ми без труднощів з’ясуємо, що ненависть до батька посилюється багатьма іншими мотивами, які виникають у пізніші періоди, що сексуальне жадання, спрямоване на матір, прибирає форм, які самій дитині неодмінно видаватимуться чужими. Але спроба пояснити весь Едіпів комплекс через ретрогресивне фантазування й мотиви, що походять із

⁶¹ [Пор. працю Фрейда “Totem und Tabu” (1912-1913)].

⁶² [Перші опубліковані коментарі Фрейда до “Гамлета”, “Царя Едіпа”, а також Едіпового комплексу можна знайти в праці “Traumdeutung” (1900 a), уступ D (β) V розділу. Див. Studienausgabe, Bd 2, S. 265-270].

⁶³ [Див. останню частину 23-ї лекції].

пізніших часів, була б марним зусиллям. Інфантильне ядро з більшими чи меншими нашаруваннями зостається непорушним, що й потверджують безпосередні спостереження дітей.

Клінічні факти, що постають перед нами позаду аналітично визначених форм Едіпового комплексу, набувають тепер щонайбільшого практичного значення. Ми дізнаємося, що в періоді статевого дозрівання, коли вперше з усією силою висуває свої вимоги статевий інстинкт, відбувається повернення до давніх родинних та інцестуозних об'єктів, які наснажуються новим лібідом⁶⁴. Хоч інфантильний вибір об'єкта був досить невиразним, але він став взірцем, що визначив напрям вибору об'єкта в періоді статевого дозрівання. У гру вступають вельми інтенсивні почуття, що або призводять до Едіпового комплексу, або є реакцією на нього, та оскільки психічні передумови цих почуттів стають нестерпні, почуття здебільшого зостаються приховані від свідомості. З часу статевого дозрівання людський індивід мусить присвятити себе величному завданню визволення від батьків, тільки справившись із цим завданням, він перестає бути дитиною і обертається на самостійного члена суспільства. Для сина завдання полягає в тому, щоб відірвати свої лібідинозні жадання від матері, звернувши їх на вибір якогось справді чужого об'єкта кохання, та примиритися з батьком, якщо й далі зберігається ворожість до нього, або визволитися з-під його влади, якщо син унаслідок реакції на інфантильний бунт став надто покірливим. Ці завдання постають перед кожним; примітно, що їх дуже рідко виконують ідеальним чином, тобто задовільно з погляду і психології, і суспільства. А невротикам узагалі не щастить виконати їх, син усе життя схиляється перед батьківським авторитетом, і йому ніколи не до снаги пе-

⁶⁴ [Тобто заряджаються енергією. Концепція наснажень — заряджання психічною енергією — одна з головних гіпотез Фройдового вчення].

ренести своє лібідо на чужий сексуальний об'єкт. З відповідною зміною відносин такою самою може стати й доля дочки. В цьому розумінні Едіпів комплекс слушно вважають за зародок неврозів.

Ви, вельмишановні добродії, здогадуєтесь, як по-біжно я виклав міркування, які пов'язані з Едіповим комплексом і мають украй важливе практичне й теоретичне значення. Я взагалі не згадуватиму про його варіанти та можливу інверсію⁶⁵. З його найдальших наслідків я вам назву такий: виявилось, що Едіпів комплекс має неабиякий вплив на літературну творчість. Отто Ранк у своїй неоціненній праці [1912 b] показав, що драматурги всіх часів черпали матеріал головно з Едіпового та інцестуозного комплексів і їхніх варіантів та замаскованих видозмін. Задовго до часів психоаналізу жадання, властиві Едіповому комплексові, вважали за достеменний вияв нічим не скутих інстинктів. Серед творів енциклопедиста Дідро є славетний діалог "Небіж Рамо", перекладений німецькою мовою не ким іншим, як самим Гете. В ньому ви знайдете промовисту фразу: "Si le petit sauvage était abandonné à lui-même, qu'il conservât toute son imbécillité et qu'il ràunît au peu de raison de l'enfant au berceau la violence des passions de l'homme de trente ans, il tordrait le col à son père et coucherait avec sa mère"⁶⁶.

Але є річ, якої я не можу обминути. Едіпова мати-дружина не даремно нагадувала нам про сновиддя. Згадайте результати нашого аналізу сновидь, згідно з якими бажання, що лежать в основі сновиддя, часто мають збочену, інцестуозну природу або свідчать про несподівану ворожість до найближчих і

⁶⁵ [Цей останній пункт Фройд найдокладніше розглядає в III розділі праці "Das Ich und das Es" (1923 b), Studienausgabe, Bd. 3, S. 299 ff.].

⁶⁶ Якби малий дикун був полишений сам на себе і, зберігши свою недоумкуватість, поєднав із розумом немовляти силу пристрастей тридцятирічного чоловіка, то скрутив би в'язи своєму батькові й спав би з власною матір'ю (фр.). — Перекл.

найдорожчих родичів. Тоді [с. 137] ми не пояснювали, звідки беруться такі лихі пориви. А тепер ви й самі спроможні відповісти. Це ранньоінфантильні, давно вже полишені свідомістю вияви лібідо й наснаження об'єкта⁶⁷, які ще існують уночі і певною мірою навіть здатні поновлювати активність. Оскільки такі збочені, інцестуозні та сповнені жадобою вбивств сновиддя властиві не тільки невротикам, а взагалі всім людям, можна виснувати, що люди, котрі нині нормальні, у своєму розвитку теж проминали етап збочень та наснажень об'єктів, властивих Едіповому комплексові, що такий шлях розвитку — цілком нормальний, і лише в невротиків ми в гіперболізованій, рельєфній формі бачимо те, що виявляємо й при аналізі сновидь у нормальних людей. А це якраз одна з причин, чому ми вирішили скористатися вивченням сновидь як вступом до вивчення невротичних симптомів.

⁶⁷ [Тобто заряджання психічною енергією, яка концентрується на об'єкті. Див. примітку на попередній сторінці].

Лекція 22

АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТА РЕГРЕСІЇ. ЕТІОЛОГІЯ

Вельмишановне товариство! Ми вже чули, що функція лібідо зазнає тривалого розвитку, перше ніж способом, який називають нормальним, стає підпорядкована функції продовження роду. А тепер я хочу вам пояснити, яке значення має цей факт у спричинюванні неврозів.

Гадаю, ми будемо в цілковитій згоді з теоріями загальної патології, припустивши, що такий розвиток пов'язаний із двома небезпеками: по-перше, з *загальмованістю*, по-друге, з *регресією*. Це означає, що за наявності загальної тенденції до варіативності біологічних процесів доконче має ставатися так, що не всі підготовчі фази будуть пройдені однаково добре й подолані з однаковим успіхом; частина функцій назавжди зостанеться на одній з попередніх стадій і для загальної картини буде характерний певний ступінь загальмованості розвитку.

Пошукаймо аналогії до цих процесів в інших царинах. Коли весь народ полишає обжиті місця, аби пошукати нових, — як часто траплялось у ранні періоди історії людства, — то, звичайно, не всі його представники добираються до нової батьківщини. Не беручи до уваги інших утрат, окремі гурти чи громади мандрівників неодмінно зупиняються на півдорозі й залишаються там жити, натомість головна маса посувається далі. Або, щоб пошукати ближчих порівнянь, ви знаєте, що у вищих ссавців зародки чоловічих статевих залоз, які спершу містяться глибоко в черевній порожнині, в певному періоді утробного розвитку починають міграцію, внаслідок якої опиняються безпосередньо під шкірою біля тазового кінця. Після такої міграції в певної кількості чоловічих індивідів можна виявити, що один з парних органів зостався в тазовій порожнині або ж назавжди осів у так званому паховому каналі, що його ці обидва органи мали пройти під час міграції, або, в крайньому разі, той канал не закрився, що за нормальних умов має відбуватися після проходження статевих

залоз. Коли я молодим студентом писав свою першу наукову розвідку під керівництвом п. Брюкке, то досліджував походження дорзальних нервових корінців спинного мозку невеличкої рибки, що мала вельми архаїчну будову. Я з'ясував, що нервові волокна цих корінців починаються від великих клітин заднього рогу сірої речовини — в решти хребетних такого не спостерігається. Але невдовзі я відкрив, що чимало таких нервових клітин міститься поза межами сірої речовини в самих волокнах аж до так званих спинномозкових гангліїв дорзальних корінців, з чого я виснував, що клітини цих гангліозних скупчень мігрували з спинного мозку в нервові корінці. Це potwierджує й сам процес еволюції, але в цієї маленької рибки завдяки клітинам, що відстали, шлях міграції був унаочнений⁶⁸. Проте при докладнішому розгляді вам буде легко виявити слабке місце цього порівняння. Тож дозвольте мені прямо заявити: щодо кожного окремого сексуального потягу ми вважаємо, що одні його елементи можуть залишитись на попередніх щаблях розвитку, натомість інші можуть уже досягти кінцевої мети. З цього зрозуміло, що кожен такий окремий сексуальний потяг ми собі уявляємо як неперервний потік, що почався водночас із життям, проте цей потік ми певною мірою штучно розриваємо на окремі послідовні стадії. Ваше враження, ніби такі уявлення потребують дальших пояснень, цілком слушне, але спроба подати їх завела б нас надто далеко. Отже, дозвольте мені сказати, що таку затримку часткового потягу на одній з попередніх стадій ми називаємо *фіксацією* (потягу).

Друга небезпека такого стадійного розвитку полягає в тому, що навіть ті елементи, котрі пішли далі, дуже легко можуть змінити напрям руху й повернутися на одну з попередніх стадій — цей процес

⁶⁸ [Поданий матеріал становить стислий виклад двох дуже ранніх розвідок Фрейда. Фрейд опублікував список своїх наукових праць за 1877-1897 рр. разом з короткими переказами їхнього змісту, і в тому збірнику згадано як ці дві розвідки, так і решту важливих неврологічних досліджень (1897 b)].

ми називаємо *регресією*. Той чи той потяг буде змушений удатись до регресії, коли здійснення його функції в її пізнішій або вищій формі зіткнеться з великими зовнішніми перешкодами, які не даватимуть йому досягти мети, тобто задоволення. Цілком слушно було б припустити, що фіксація і регресія — процеси, пов'язані між собою. Що сильніша фіксація на якомусь етапі розвитку, то швидше функція, зіткнувшись із зовнішніми перешкодами, обминатиме їх із допомогою регресії, відступу, на стадію фіксації, то менший опір виявляє сформована функція тим зовнішнім перешкодам, котрі не дають їй здійснюватись. Подумайте про те, що коли народ під час міграції залишає великі громади на місцях своїх зупинок, то тим, хто прорвався уперед і зіткнувся з надміру сильним ворогом або зазнав поразки, найприродніше повернутись на ці нещодавно полишені місця. Крім того, що більше люду зостанеться на таких проміжних зупинках, то грізнішою ставатиме загроза поразки.

Щоб ви краще зрозуміли неврози, дуже важливо завжди пам'ятати про відносини між фіксацією та регресією. Тоді ви матимете надійну опору в питанні про спричинювання неврозів, тобто в питанні про етіологію неврозів, до якого ми скоро приступимо.

А поки що ми й далі розглядатимемо регресію. Познайомившись із розвитком функції лібідо, можна сподіватися, що регресія буває двох видів: відступом до першого об'єкта, на який було спрямоване лібідо, об'єкта, що, як відомо, має інцестуозну природу, і відступом сексуальної організації в цілому на попередні стадії розвитку. Обидва вони виявляються при неврозах переносу [с. 298] й відіграють важливу роль у їхньому механізмі. Надто відступ до перших інцестуозних об'єктів лібідо є рисою, яку ми просто з утомливою послідовністю виявляємо в невротиків. Набагато більше можна сказати про регресію лібідо, коли розглянути іншу групу неврозів, так звані на-рцисичні неврози, але поки що в нас такого наміру немає⁶⁹. Ці ураження дозволяють нам дійти певних

⁶⁹ [Нарцисичні неврози пояснено в 26-й лекції].

висновків щодо інших, досі ще не згадуваних процесів розвитку функції лібідо й указати на відповідні їм нові різновиди регресії. Але, гадаю, я насамперед мушу вам нагадати, щоб ви ні в якому разі не сплутували *регресію* та *згнічення*, і в цьому я повинен допомогти вам, прояснивши відносини між цими обома процесами. Згнічення, як ви пам'ятаєте [с. 293—294], — це процес, завдяки якому психічний акт, котрий цілком може стати усвідомленим, тобто належить системі передусвідомленого, стає неусвідомленим, тобто випханим у систему неусвідомленого. Згніченням ми називаємо ще й процес, коли неусвідомлений психічний акт узагалі не потрапляє до наступної передусвідомленої системи: його вже на порозі завертає цензура. Отже, уявлення про “згнічення” не має зв'язку з сексуальністю, прошу, запам'ятайте це добре. Воно означає чисто психологічний процес, що його можна схарактеризувати ще точніше, назвавши *топографічним*. Цим ми хочемо сказати, що він пов'язаний із нашими гіпотетичними просторовими уявленнями або, якщо знову відмовитись від таких грубих допоміжних конструкцій, із структурою психічного апарату, що складається з відокремлених психічних систем.

Щойно введене порівняння звертає нашу увагу на те, що слово “регресія” ми досі вживали не в його загальному, а у вузько спеціальному значенні. Якщо повернути йому загальне значення, тобто “повернення з вищого на нижчий ступінь розвитку”, тоді регресія обійматиме і згнічення, бо її можна було б тлумачити як повернення на раніший і нижчий ступінь розвитку психічного акту. Проте при згніченні такого відступу назад не відбувається, через що ми й називаємо його згніченням ще й у *динамічному* розумінні, коли певний психічний акт утримується на нижчому ступені неусвідомленого. Отже, згнічення — це топографічно-динамічне уявлення, а регресія — чисто дескриптивне. А під тим, що ми досі називали регресією і пов'язували її з фіксацією, слід розуміти лише повернення лібідо на попередні стадії свого розвитку, отже, те, що істотно й цілковито

відрізняється від згнічення і абсолютно незалежне від нього. Тому регресію лібідо не можна вважати за чисто психічний процес і ми не знаємо, де локалізувати його в психічному апараті. Навіть коли вона справляє якнайсильніший вплив на психічне життя, перше місце в ній усе-таки посідає органічний чинник.

Шановні добродії, такі пояснення, напевне, видаються вам занадто сухими. Тож покріпимо їх клінічними ілюстраціями, які завдяки своїй яскравості зроблять матеріал переконливішим. Ви вже знаєте, що істерія та невроз нав'язливих станів — два головні представники групи неврозів переносу. Хоча при істерії відбувається регресія лібідо до первісних інцестуозних сексуальних об'єктів, причому абсолютно послідовно, проте нема регресії на попередні стадії сексуальної організації. Тому головна роль у механізмі істерії припадає згніченню. Якщо мені можна доповнити наші теперішні безперечні знання про цей невроз іще однією конструкцією, я б описав ситуацію наступним чином. Об'єднання часткових інстинктів під приматом геніталій уже відбулось, але результати цього об'єднання натикаються на опір системи передусвідомленого, пов'язаної зі свідомістю. Отже, генітальна організація зберігає свою силу для неусвідомленого, проте аж ніяк не для передусвідомленого, і таке її відтручення з боку передусвідомленого створює стан, трохи подібний до стану, що передував приматові геніталій. А насправді він зовсім відмінний. Із двох різновидів регресії лібідо повернення на ранішу стадію сексуальної організації впадає у вічі незмірно більше. Оскільки цього нема при істерії, а все наше розуміння неврозів іще досі перебуває під дуже сильним впливом результатів вивчення істерії, бо саме з неї ми починали, то значення регресії лібідо стало зрозумілим для нас набагато пізніше, ніж значення згнічення. Можна бути впевненим, що наші погляди й далі змінюватимуться й поширюватимуться, коли на додачу до істерії та

неврозу нав'язливих станів розглянути ще й інші неврози — нарцисичні.

Натомість при неврозі нав'язливих станів найбільше впадає у вічі регресія лібідо на стадію садистсько-анальної організації; саме вона й визначає форми, яких набувають симптоми. Порив до кохання мусить тоді маскуватися під садистський порив. Нав'язлива ідея “Я хочу тебе вбити” означає, по суті, — коли звільнити її від певних, аж ніяк не випадкових, неминучих нашарувань — не що інше як: “Я хочу натішитися тобою в коханні”. Візьміть до уваги й те, що водночас відбувається регресія до попереднього об'єкта й цей порив спрямовується на найближчих і найдорожчих істот — тож можна собі уявити той жах, який породжують ці нав'язливі ідеї в пацієнта, а водночас те, якими чужими видаються вони його свідомому сприйняттю. В механізмі цього неврозу велику роль відіграє також і згнічення, проте в такому побіжному викладі, як наш, пояснити її нелегко. Регресія лібідо без згнічення ніколи б не породила неврозу, а призвела б до збочення. З цього можна виснувати, що згнічення — найпритаманніша ознака неврозів, воно їх найкраще характеризує. Мабуть, зараз у мене з'явилась ще одна нагода розповісти вам усе, що ми знаємо про механізм збочень, і ви скоро переконаєтесь, що й тут не все відбувається так просто, як ми собі охоче уявляємо в своїх теоретичних конструкціях⁷⁰.

Вельмишановні добродіі! Я гадаю, що ви зразу цілковито примиритесь із цими поясненнями фіксації та регресії лібідо, якщо почнете вважати їх за підготовчий етап дослідження етіології неврозів. Досі я вам лише коротенько згадував, що люди захворюють на неврози тоді, коли їх позбавляють можливості задовольняти своє лібідо, отже, коли існує, як я висловлююсь, “відмова”, зречення, вимушена стримли-

⁷⁰ [Здається, це один з тих пунктів, про котрі Фройд наприкінці цього лекційного курсу (с. 470) зауважує, що за браком часу він уже не міг повернутися до них].

вість, і що невротичні симптоми — це заміник задоволення, у якому відмовлено [пор. с. 299]. Природно, це аж ніяк не означає, що кожен, хто зіткнеться з неможливістю задовольнити лібідо, стане невротиком, а лише свідчить, що в усіх досліджених випадках невротичних захворювань доведено наявність відмови. Отже, коли розвернути це твердження, воно втрачає силу. Звичайно, ви добре розумієте, що одне твердження не може розкрити всіх таємниць етіології неврозів — воно лише наголошує на важливій і неодмінній передумові виникнення їх.

А далі невідомо, чи для дальшого обговорення цього твердження нам слід розглядати природу цієї відмови чи характер ураженого нею. Відмова вкрай рідко буває всебічна і абсолютна; аби стати патогенною, вона мусить унеможливлювати саме той спосіб задоволення, якого лише й вимагає та або та особа, той єдиний спосіб, на який вона здатна. Загалом є дуже багато способів терпіти брак лібідозних задовольнень, не стаючи при цьому хворим. Крім того, ми знаємо людей, що без усякої шкоди для себе спроможні витримувати брак сексуальних насолод; вони нещасливі, страждають від невдоволених жадань, але не захворюють. Отже, нам слід припустити, що сексуальні потяги — напрочуд, якщо можна так висловитись, *пластичні*. Вони можуть заступати один одного, якийсь один може посилюватись коштом решти: якщо реальність унеможливлює задоволення одного з них, задоволення решти дає повну компенсацію. Вони взаємопов'язані між собою, мов система наповнених рідиною сполучних судин, і це все попри їхнє підпорядкування приматові геніталій, — уявити собі цей стан у єдиному образі непросто. До того ж часткові сексуальні інстинкти, як і об'єднаний сексуальний потяг, що складається з них, мають велику здатність змінювати свій об'єкт, обирати замість нього новий — той, якого легше досягти. Така здатність переміщатися і готовність задовольнитися сурогатом значно ослаблюють патогенний вплив відмови. Один з процесів, які захищають від захворювань унаслідок стримливості, набув надзвичайно великого значення

для культури. Він полягає в тому, що сексуальний потяг полишає свою первісну мету, до якої його спрямовували частковий потяг або інстинкт продовження роду, і обирає іншу мету, генетично хоч і пов'язану з першою, але саму по собі вже не сексуальну — її годиться назвати соціальною. Цей процес ми називаємо “сублімацією”, причому цілком погоджуємось із загальною думкою, яка соціальні цілі ставить вище, ніж по суті вузькоогоїстичні сексуальні. А втім, сублімація — лиш окремий випадок спрямовування сексуальних поривів на несексуальні цілі [пор. с. 313]. Про це ми ще говоритимемо у зв'язку з іншими явищами⁷¹.

А тепер у вас склалося враження, ніби вимушена стримливість — завдяки всім тим засобам, які дозволяють зробити її стерпною, — має не таку вже велику вагу. Проте ні, свою патогенну силу вона зберігає. Засобів протидіяти їй загалом не досить. Міра незадоволеного лібідо, яку спроможна витримати пересічна людина, обмежена. Пластичність, або нічим не скута рухливість лібідо аж ніяк не притаманна повною мірою кожному з нас, а сублімація може розрядити тільки певну частку лібідо, не кажучи вже про те, що чимало людей має вкрай мізерну здатність до сублімації. Найважливіше з цих обмежень вочевидь пов'язане з рухливістю лібідо, бо через малу рухливість індивід спроможний дістати задоволення тільки від дуже нечисленної групи цілей та об'єктів. Ви лишень пригадайте, що незавершений розвиток лібідо полишає за собою вельми могутні, а часом і численні фіксації лібідо на ранніх фазах сексуальної організації і на ранніх варіантах вибору об'єкта, задовольнити які реально немає жодної можливості, — тож фіксацію лібідо нам слід уважати за другий могутній чинник, що разом із вимушеною стримливістю призводить до захворювань. Схематизуючи, можна стверджувати, що фіксація лібідо — внутрішній сприятливий чинник, натомість вимушена

⁷¹ [Див. кінець наступної лекції, с. 380—381].

стримливість — зовнішній випадковий чинник в етіології неврозів.

Тут я скористаюся нагодою й застережу вас від участі на якомусь одному боці в украй поверховій суперечці. В наукових питаннях вельми полюбують ухопитися тільки за одну половину істини, поставити її замість усієї істини і, обстоюючи тільки її, заперечувати другу половину, що не менш істинна. Таким чином і від психоаналізу відкололося вже чимало напрямів; одні з них визнають тільки егоїстичні інстинкти, натомість заперечують сексуальні; інші визнають тільки вплив реальних життєвих обставин, зате недобачають впливу індивідуальної минувшини⁷² й т. ін. А тепер знову з'являється привід для можливого протистояння й суперечок: неврози — *ендогенні* чи *екзогенні* хвороби; неврози — неминучий наслідок певної конституції, а чи продукт певних несприятливих (травматичних) життєвих обставин, а надто чим спричинені неврози: фіксацією лібідо (і колишньою сексуальною конституцією) а чи тиском вимушеної стримливості? В цій дилемі загалом, на мій погляд, не більше розуму, ніж у іншій, яку я зараз назву вам: завдяки чому народжується дитина — батьковому заплідненню а чи материному зачаттю? Обидві умови, слушно відповісте ви мені, однаково доконечні. У спричинюванні неврозів ситуація якщо не точнісінько така, то принаймні вкрай схожа. Щоб розібратись в етіології, розташуймо випадки невротичних захворювань в один ряд, у якому обидва чинники — сексуальна конституція та пережитий досвід (або, якщо хочете, фіксація лібідо та вимушена стримливість) будуть представлені так, що коли один з них зростатиме, другий відповідно зменшуватиметься. На одному кінці ряду стоять ті крайні випадки, про які можна переконано стверджувати: внаслідок властивого їм ненормального розвитку лібідо ці люди захворіли б у будь-якому разі, байдуже, що трапилося б із ними, байдуже, яким ласкавим

⁷² [Тут Фройд має на увазі школи Адлера та Юнга. Див. також 34-у лекцію "Нових висновків", с. 609—610].

було б до них життя". На другому кінці стоять випадки, про які ви б мусили думати протилежне: "Ці люди напевне б уникнули хвороби, якби життя не поставило їх у ту або ту ситуацію". У випадках посередині ряду більший або менший вплив сексуальної конституції поєднується з меншим або більшим впливом травматичних життєвих обставин. Сексуальна конституція тих хворих не призвела б до неврозу, якби не сталося таких життєвих подій, і ці життєві події не подіяли б так травматично, якби лібідо було збудоване трохи інакше. В цьому ряду я б, мабуть, наполягав на певній перевазі впливу внутрішнього сприятливого чинника, але навіть це припущення залежить від того, як широко ми розтягнемо межі невротичної царини.

Вельмишановні добродіі! Я пропоную такі ряди, як оцей, називати *доповнювальними рядами*⁷³; цим я готую вас до того, що в нас іще не раз буде привід будувати інші такі ряди.

Упертість, із якою тримається лібідо за окремі напрямки та об'єкти, так би мовити, *липкість* лібідо видається нам самостійним індивідуально мінливим чинником; умов, що визначають його силу, ми нітрохи не знаємо, але його значення в етіології неврозів ми, звичайно, вже не будемо недооцінювати. Водночас не слід недооцінювати й залежність між липкістю лібідо та виникненням неврозів. Така сама "липкість" лібідо з невідомих для нас причин за найрізноманітніших обставин трапляється і в нормальних людей; як визначальний чинник притаманна вона й тим особам, котрі в певному розумінні є протилежністю невротикам, — збоченцям. Іще задовго до часів психоаналізу з анамнезів збоченців з'ясовано (Біне [1888]), що дуже часто лібідо пацієнта все життя було припнуте до якогось надто раннього враження, пов'язаного з ненормальним ухилом інстинкту або вибором

⁷³ [Здається, це визначення Фройд ужив тут уперше, хоча воно й близьке до терміна "етіологічне рівняння", яким він послугувався понад двадцять років; далі воно трапляється ще не раз — на с. 366, 369, а також на с. 595 "Нових висновків"].

об'єкта. Часто навіть сказати важко, яким чином спромоглося те враження на таку притягальну силу для лібідо. Я розповім вам про один такий випадок, що його спостеріг я сам. Один чоловік, для котрого сьогодні геніталії та інші жіночі приваби нічого не означають і в котрого нестримне сексуальне збудження може спричинити тільки взута нога певної форми, зміг пригадати подію, що сталася з ним на шостому році життя і виявилась визначальною для фіксації його лібідо. Він сидів на стільчику біля гувернантки, що давала йому урок англійської мови. Гувернантка, стара, суха і негарна панночка з водяними очима і кирпатим носом, мала того дня хвору ногу і тому, не скинувши оксамитового капчика, витягла її вперед і поклала на подушку, проте саму ногу найпристойнішим чином прикрила. Ота суха, жилава нога, що її він бачив тоді в гувернантки, тепер, після боязливої спроби вдатись до нормальної сексуальної активності в періоді статевого дозрівання, стала його єдиним сексуальним об'єктом, а коли до цієї ноги додавалися ще й інші риси, які нагадували про англійську гувернантку, чоловік ставав безборонною жертвою пристрасті. Але через фіксацію свого лібідо чоловік став не невротиком, а збоченцем, або, як ми кажемо, фетишистом ноги⁷⁴. Отже, ви бачите, що хоча надмірна і до того ж дуже рання фіксація лібідо становить неодмінну передумову виникнення неврозів, її вплив виходить далеко за царину неврозів. Тобто сама по собі й ця передумова така ж невіршальна, як і згадана перед цим вимушена стримливість.

Тож тепер проблема етіології неврозів, здається, ускладнюється. І справді, психоаналітичне дослідження знайомить нас з іще одним чинником, якого ми досі не враховували в нашому етіологічному ряду і який найпомітніший у випадках, коли попередній здоровий стан раптом змінюється невротичним захворюванням. У таких осіб ми звичайно виявляємо

⁷⁴ [Пор. Фройдову працю "Fetischismus" (1927 e)].

ознаки боротьби суперечливих жадань, або, як ми кажемо, психічні *конфлікти*. Одна частина особистості обстоює певне жадання, друга частина бореться проти нього й борониться від нього. Такий конфлікт притаманний кожному неврові. Здається, в цьому твердженні нема нічого нового. Адже вам відомо, що наше психічне життя визначають невинні конфлікти, що їх нам потрібно розв'язувати. Отже, мають виникнути якісь осібні передумови, щоб такий конфлікт став патогенним. Можна запитати, в чому полягають ті передумови, які психічні сили беруть участь у патогенних конфліктах, як пов'язаний конфлікт з іншими факторами, що спричиняють неврови.

Сподіваюсь, на ці запитання я вам зможу дати вичерпну відповідь, хоча мені знову доведеться її трохи схематизувати. Конфлікт спричинює вимушена стримливість, унаслідок якої лібідо, позбавлене свого задоволення, мусить шукати собі нові об'єкти та способи задоволення. Доконечна умова конфлікту — нехвалення цих інших способів та об'єктів однією частиною особистості, тож з'являється вето, яке зразу унеможлиблює нові способи задоволення. Звідси відкривається шлях до формування симптомів — ми його простежимо трохи згодом⁷⁵. Відкинуті лібідозні жадання спромагаються утверджуватись кружними шляхами, хоча з огляду на заборону все-таки зазнають певних перекручень та пом'якшень. Кружні шляхи — це шляхи утворення симптомів, симптоми — це нові задоволення, що тепер замінили старі, вони необхідно зумовлені фактом вимушеної стримливості.

Значення психічних конфліктів можна також сформулювати й інакше, кажучи: щоб *зовнішня* вимушена стримливість стала патогенною, її має доповнити *внутрішня* вимушена стримливість. Якщо це сталося, то природно, що зовнішня і внутрішня стримливість пов'язані з різними засобами та об'єк-

⁷⁵ [У наступній лекції].

тами. Зовнішня стримливість усуває можливість задоволення, внутрішня стримливість прагне перекрити ще й іншу можливість, навколо якої, власне, й розгортається конфлікт. Я надаю перевагу саме цьому способу пояснення, бо в цьому криється ще й додатковий зміст. Адже він безперечно вказує, що внутрішні гальма виникли у прадавні періоди розвитку людини з реальних зовнішніх перешкод⁷⁶.

Що ж то за сили, які породжують протест проти лібідозних жадань, становлячи другу сторону патогенного конфлікту? Вони, якщо дати найзагальнішу характеристику, не є сексуальними інстинктами. Ми їх об'єднуємо як "інстинкти Я", психоаналіз неврозів переносу не дає нам жодного задовільного підступу до їхнього дальшого вивчення; в найліпшому разі ми трохи дізнаємося про них завдяки опорові, який вони чинять аналізу. Отже, патогенний конфлікт — це конфлікт між інстинктами Я та сексуальними інстинктами. Щоправда, в цілій низці випадків створюється враження, ніби це конфлікт між різними чисто сексуальними жаданнями, але по суті це те саме, бо з двох сексуальних жадань, що беруть участь у конфлікті, одне, так би мовити, завжди схвалене Я, тоді як друге породжує протест того Я. Тож і в цьому випадку перед нами конфлікт між Я та сексуальністю.

Шановні добродіі! Дуже й дуже часто, коли те, що відбувається в психіці, психоаналіз витлумачував як вияв сексуальних інстинктів, йому обурено закидали, що людина складається не з самої сексуальності, в психічному житті, крім сексуальних, є ще інші інтереси та інстинкти, не "все" слід висновувати з сексуальності й т. ін. Що ж, дуже втішно хоч раз погодитись із своїм опонентом. Психоаналіз не забув, що є й несексуальні інстинкти, він побудований на чіткому відмежуванні сексуальних інстинктів від інстинктів Я і на кожен висунений протест заявляє,

⁷⁶ [Пор. нижче с. 376. Всю проблему вимушеної стримливості як причини виникнення неврозів Фройд висвітлив у праці "Über neurotische Erkrankungstypen" (1912 c)].

що неврози породжені не сексуальністю, а конфліктами між Я та сексуальністю. В психоаналізі немає жодної очевидної причини заперечувати існування або значення інстинктів Я через те, що він вивчає роль сексуальних інстинктів у хворобах та в житті взагалі. Тільки йому вже долею судилося зосередитись передусім на сексуальних інстинктах, бо завдяки неврозам переносу вони стають найприступніші для дослідження, бо він зобов'язаний досліджувати те, що знехтували всі інші галузі науки.

Хибно було б стверджувати й те, буцімто психоаналіз узагалі не переймається несексуальним складником особистості. Саме розмежування між Я та сексуальністю з надзвичайною виразністю показало нам, що й інстинкти Я теж проходять важливий шлях розвитку, який, з одного боку, не є цілком незалежним від розвитку лібідо, а з другого — й сам на нього впливає. Проте розвиток Я ми знаємо набагато гірше, ніж розвиток лібідо, бо лише завдяки вивченню нарцисичних неврозів⁷⁷ у нас з'явилась надія розкрити структуру Я. Однак уже є видатна спроба Ференці [1913] теоретично реконструювати стадії розвитку Я, і ми маємо принаймні дві добре обґрунтовані вихідні тези, зіпершись на які, можна далі досліджувати цей розвиток. Ми аж ніяк не вважаємо, що лібідозні інтереси особи з самого початку суперечать її інтересам самозбереження; радше Я на кожному новому щаблі розвитку намагається досягти гармонії зі своєю тогочасною сексуальною організацією і пристосовується до неї. Послідовність окремих стадій розвитку лібідо визначена, напевне, якоюсь наперед установленою програмою, проте на цей процес безперечно може впливати Я; слід припустити, що існує певний паралелізм, тісна взаємопов'язаність між стадіями розвитку Я та лібідо; ба більше, порушення такої відповідності може стати патогенним чинником. Але для нас набагато важливіше дізнатись, як поводить себе Я, коли його лібідо має сильну фіксацію на одній із попередніх стадій свого розви-

⁷⁷ [Нарцисичні неврози пояснено в 26-й лекції].

тку. Я може погодитись із фіксацією і відповідною мірою теж стане збоченим, або, що, власне, те саме, інфантильним. Але до такої прив'язаності лібідо воно може поставитись і неприхильно, внаслідок чого там, де лібідо зазнало *фіксації*, Я запроваджує згнічення.

Таким чином ми дійшли висновку, що третій чинник в етіології неврозів — це схильність до конфліктів, однаковою мірою залежна і від розвитку Я, і від розвитку лібідо. Отже, ми вже доповнили свої уявлення про етіологію неврозів. Першою, найзагальнішою передумовою є вимушена стримливість, далі йде фіксація лібідо, що спрямовує його в певні напрямки, і, по-третє, схильність до конфліктів, спричинена розвитком Я, що не прийняло ті напрямки лібідо. Тож ситуація не така вже заплутана й темна, як вам, либонь, могло видатись під час моїх пояснень. Правда, невдовзі ми з'ясуємо, що справились іще не з усім. Нам слід буде додати щось нове, а вже відоме досліджувати далі.

Щоб показати вплив розвитку Я на схильність до конфліктів, а водночас і на етіологію неврозів, я наведу вам приклад, котрий, дарма що вигаданий з початку до кінця, анітрохи не відступає від правди. Я назвав його так само, як називається один з Нес-троевих фарсів, — “У бельетажі й на першому поверсі”. Припустімо, на першому поверсі живе швейцар, а в бельетажі домовласник, заможний і шляхетний чоловік. Обидва мають дітей, і, припустімо, доньці домовласника дозволено без усякого нагляду гратися з пролетарською дитиною. І тоді легко може статися, що їхні ігри наберуть непристойного, тобто сексуального характеру, вони гратимуть в “батькаматір”, спостерігатимуть одна одну під час виконання інтимних функцій і подразнюватимуть одна однієї статеві органи. Причому швейцарова донька може відігравати роль спокусниці, бо, попри свої п'ять чи шість років, могла вже чимало дізнатися про сексуальність. Ці контакти, навіть якщо вони тривали не дуже довго, можуть породити в обох дітях певне статеве збудження, яке після припинення спільних

ігор може кілька років виявлятися у мастурбації. Оце спільна риса, але кінцевий результат в обох дітей може виявитися дуже різним. Швейцарова донька мастурбуватиме десь аж до початку менструацій, а потім без труднощів припинить, через кілька років знайде собі коханця, може, породить дитину, обере собі той або той життєвий шлях, а то й стане відомою актрисою і закінчить життя як аристократка. Либонь, їй припаде не така блискуча доля, але, хай там як, рання сексуальна активність не позначиться на ній негативно, не призведе до неврозів, її життя буде повновартісне. Інакше буде з донькою домовласника. В неї дуже рано, ще в дитячому віці з'явиться відчуття, що вона коїть щось хибне, згодом, можливо, після жорстокої боротьби, вона відмовиться від мастурбаційних задоволень, але в її душі все-таки збережеться певна пригніченість. Коли в дівочому віці вона вже щось дізнається про статеві стосунки людей, то з незбагненим жахом відвернеться від них і волітиме нічого не знати. Можливо, тоді вона знову відчує нездоланий потяг до мастурбації, проте нікому не наважиться розповісти про це. В роки, коли їй уже б годилося виходити заміж і мати чоловіка, в неї виникне невроз, що позбавить її і шлюб, і життєвих надій. Якщо ж тепер, завдяки аналізу, пощастить зазирнути в цей невроз, виявиться, що в тієї добре вихованої, розумної та шляхетної дівчини цілковито згнічені всі сексуальні жадання, проте вони існують неусвідомлено, прив'язані до її жалюгідного досвіду з подрукою дитячих літ.

Відмінність двох доль, попри однаковий пережитий досвід, пояснюється тим, що Я однієї дівчини зазнало розвитку, тоді як у другої такого розвитку не відбулося. Швейцаровій доньці її сексуальна активність згодом видавалася такою ж природною і безневинною, як і в дитинстві. Натомість донька аристократа зазнала впливу виховання й перейняла його вимоги. Її Я з запропонованого їй матеріалу вибудувало ідеали жіночої чистоти та відсутності жадань; ці ідеали були несумісні з сексуальною активністю. Інтелектуальне виховання змусило дівчину втратити інтерес

до жіночої ролі, яка їй судилася. Вищий моральний та інтелектуальний розвиток Я призвів дівчину до конфлікту з вимогами її сексуальності.

Сьогодні я зупинюся ще й на другому пункті розвитку Я — як через те, що він певною мірою дозволяє нам бачити далі, так і тому, що він найкраще годиться для обґрунтування, якого ми так прагнемо, гострого й не зразу очевидного розмежування інстинктів Я та сексуальних інстинктів. Розглядаючи два процеси розвитку — Я та лібідо, — слід наголосити на аспекті, якому ми ще досі не надавали достатньої уваги. Ці процеси — по суті, спадщина, скорочене повторення еволюції, якої з давніх-давен упродовж тривалого часу зазнавало все людство. На мою думку, *філогенетичне* походження розвитку лібідо просто очевидне. Згадайте, що в одного класу тварин апарат статевих органів найтісніше пов'язаний із ротом; в іншого класу статеві органи не відокремлені від екскреторного механізму, ще в іншого вони пов'язані з органами руху, — це все цікаво описано в неоціненній книжці В. Бельше [1911-1913]. Отже, у тварин усі види збочень, так би мовити, інкрустовані у форми їхньої сексуальної організації. Проте в людини такий філогенетичний погляд почасти затемнює та обставина, що по суті успадковане все-таки здобувається заново в процесі індивідуального розвитку, — певне, тому, що ті самі обставини, які колись спонукали прийняти його, існують і досі та діють на кожного окремого індивіда. Я маю на увазі, що колись вони діяли творчо, а тепер діють лише як стимул. Крім того, нема сумніву, що перебіг наперед установленого розвитку може зазнавати змін і порушень у кожного окремого індивіда внаслідок нових зовнішніх впливів. Проте сила, що змусила людство до такого розвитку і ще й досі виявляє свій тиск у тому самому напрямі, нам відома: це знов-таки стримливість, до якої зобов'язує реальність, або, коли дати їй її справжнє величне ім'я, життєва *необхідність*, 'Ανάγκη. Вона виявилася суворою вихователькою і чималому нас навчила. Невротики належать до дітей, що на них ця сувора сила подіяла

згубно, проте такий ризик неминуче існує при всякому вихованні. А втім, це вшанування життєвої необхідності як рушія еволюції не вимагає, щоб ми зреклись уявлення про “внутрішні тенденції еволюції”, коли такі й справді виявляться.

Вельми прикметно, що сексуальні інстинкти та інстинкти самозбереження, зіткнувшись із реальною життєвою необхідністю, поведуться неоднаково. На інстинкти самозбереження та решту пов'язаних з ними інстинктів легше справити виховний вплив; вони рано навчаються коритися необхідності і пристосовувати свій розвиток до вимог реальності. Це цілком зрозуміло, бо ніяким іншим чином вони не можуть дістати об'єкти, яких потребують, а без тих об'єктів індивід загине. Сексуальні інстинкти виховувати важче, бо на початку їм об'єкти не потрібні: адже вони майже паразитично поєднуються з іншими фізіологічними функціями і можуть автоеротично задовольнятися на власному тілі; попервах сексуальні інстинкти уникають виховного впливу реальної необхідності, а в багатьох людей вони в тому чи тому аспекті впродовж усього їхнього життя зберігають той характер упертості й неподатливості впливам, який ми називаємо “нерозважливістю”. Крім того, можливість виховувати юну особу, як правило, вичерпується тоді, коли її сексуальні потреби наберуть повної сили. Вихователі це знають, тож відповідно й діють, але, можливо, результати психоаналізу спонукають їх до того, щоб переорієнтуватись і надавати головну увагу в перші роки дитинства — вже починаючи з немовляти. Маленька людина в чотири або п'ять років часто вже зовсім сформована і потім лише поступово виявляє те, що вже сформоване в ній.

Щоб по-справжньому оцінити значення вказаної різниці між обома групами інстинктів, треба трохи відступити й запровадити ще одне міркування, яке годилося б назвати *економічним* [пор. с. 273]. Таким чином ми вийдемо на один з найважливіших і, на жаль, один з найнеясніших теренів психоаналізу. Ми ставимо собі запитання, чи можна визначити якусь

головну мету роботи нашого психічного апарату, й даємо найпершу відповідь, що та мета полягає в отриманні насолоди. Здається, ніби вся наша психічна діяльність спрямована на прагнення насолод і уникання страждань, ніби цю діяльність автоматично регулює принцип насолоди. Тепер з усіх речей, що існують на світі, нам найдужче хотілося б дізнатись, які чинники зумовлюють виникнення насолоди і страждання, але саме тут ми безпорадні. Можна лише припускати, що насолода *якимсь чином* пов'язана з ослабленням, зниженням, згасанням кількості подразнень, наявних у психічному апараті, натомість страждання — з її збільшенням. Дослідження найінтенсивнішої насолоди, приступної для людини, — насолоди при виконанні статевого акту, — не полишає щодо цього пункту жодного сумніву. Оскільки при процесах насолоди йдеться про розподіл кількостей психічного збудження або енергії, міркування такого роду ми називаємо економічними. Тепер ми помічаємо, що завдання і діяльність психічного апарату можна сформулювати інакше й загальніше, ніж наголошуючи на діставанні насолоди. Можна сказати, що мета психічного апарату полягає в опануванні і розрядженні тих кількостей подразнень і потенціалів збудження, що надходять як ззовні, так і зсередини⁷⁸. Щодо сексуальних інстинктів без будь-яких пояснень очевидно, що вони й на початку, і в кінці свого розвитку спрямовані на діставання втіхи; вони виконують цю первісну функцію, без усяких змін. Інша група, інстинкти Я, на початку спрямована на ту саму мету. Але під впливом такої виховательки, як необхідність, інстинкти Я невдовзі навчаються замінювати принцип насолоди чимось іншим. Завдання уникати страждань для них набирає майже такої самої ваги, як і завдання діставати насолоду. Я при-

⁷⁸[Часом Фройд згадує про цю гіпотезу ще як про "принцип сталості". Див. прим. на с. 380 про відносини між "принципом сталості" і "принципом насолоди"].

вчається до неминучості зрікатися безпосереднього задоволення, засвоює, що діставання насолоди треба часом відкласти, що іноді треба витерпіти трохи страждань, а від певних джерел насолоди слід відмовитись узагалі. Отак виховане Я стає “розважливим”, воно вже не дослухається до самого принципу насолоди, а йде за принципом реальності, що власне теж спрямований на насолоду, але насолоду відсунуто і зменшену, гарантовану зважаннями на реальність.

Перехід від принципу насолоди до принципу реальності — один з найважливіших кроків уперед у розвитку Я. Ми вже знаємо, що сексуальні інстинкти пізно і вкрай неохоче приєднуються до цієї стадії розвитку Я, а згодом почуємо, які наслідки має для людини те, що її сексуальність задовольняється таким вільним зв'язком із зовнішньою реальністю. І під кінець іще одне пов'язане з темою зауваження. Якщо Я людини, як і лібідо, має свою історію розвитку, то ви не здивуєтесь, почувши, що є й “регресії Я”, і захочете дізнатись, яку роль можуть відігравати ці відступи Я на попередні стадії розвитку при невротичних захворюваннях.

Лекція 23

ШЛЯХИ УТВОРЕННЯ СИМПТОМІВ

Вельмишановне товариство! Для невтаємниченої публіки симптоми є сутністю хвороби, а лікування означає для неї усунення симптомів. Проте для лікаря найважливіше — відрізнати симптоми від хвороби, він стверджує, що зникнення симптомів аж ніяк не означає одужання від хвороби. Проте єдиний відчутний елемент хвороби, який залишається після зникнення симптомів, — це лише здатність утворювати нові симптоми. Тому ми хочемо поки що стати на місце невтаємниченої публіки і вважати, що виникнення симптомів має не меншу вагу, ніж розуміння хвороби.

Симптоми — тут, природно, йдеться про психічні (або психогенні) симптоми і психічні хвороби — це дії, шкідливі чи принаймні безвартісні для життя в цілому, пацієнт часто скаржиться, що він виконує їх у супереччя власній волі і вони пов'язані зі стражданнями та прикриттями. Головна шкода, що її спричиняють симптоми, полягає в психічній енергії, яка на них марнується, і, крім того, в енергії, яка потрібна для їхнього подолання. При великій кількості симптомів таке подвійне марнування енергії може вкрай виснажити пацієнта та збіднити його на доступну психічну енергію, внаслідок чого він стане неспроможний виконувати всі важливі життєві завдання. Оскільки цей результат залежить головним чином від кількості змарнованої таким чином енергії, ми без труднощів розуміємо, що “хвороба”, по суті, — чисто практичне уявлення. Та якщо подивитися на це все з погляду теорії, незважаючи на ті кількості, то неважко стверджувати, що всі ми хворі, тобто невротичні, бо умови, потрібні для формування симптомів, можна виявити в кожній нормальній людині.

Про невротичні симптоми ми вже знаємо, що вони наслідок конфлікту, який виникає у зв'язку з пошуками нового способу задоволення лібідо [с. 353]. Обидві сили, що тут зіткнулися, знову з'являються в симптомі, проте примирюються, йдучи на комп-

роміс утворення симптомів. Ось чому симптом спроможний на великий опір: його підтримують сили з двох боків. Ми знаємо також, що одна з сторін у конфлікті — це незадоволене, відтручене реальністю лібідо, яке тепер мусить шукати інших шляхів свого задоволення. Якщо реальність зостанеться невблаганною навіть тоді, коли лібідо буде ладне вибрати якийсь інший об'єкт замість відібраного, лібідо зрештою буде змушене ступити на шлях регресії й шукати задоволення на одній з уже пройдених стадій сексуальної організації або в одному з об'єктів, що їх воно вже полишило давніше. На шлях регресії лібідо приманює фіксація, яку воно залишило за собою на тих чи тих щаблях свого розвитку.

А тепер шлях збочень і шлях неврозів гостро розходяться в різні боки. Якщо регресії не викликають заперечень у Я, неврозів не виникає, і лібідо дістає якесь реальне, дарма що вже ненормальне задоволення. Та коли Я, що контролює не тільки свідомість, а й підходи до моторних іннервацій, тобто і засоби реалізації психічних прагнень, не погоджується з тими регресіями, виникає конфлікт. Лібідо немов заблоковане і мусить собі шукати іншого виходу, де відповідно до вимог принципу насолоди могла б розрядитись енергія, якою воно наснажене. Лібідо змушене обминути Я. Такі можливості до втечі надають лібідо фіксації на шляху його розвитку, по якому воно тепер ступає в зворотному напрямі, — фіксації, що від них свого часу боронилось Я з допомогою згнічення. Лібідо, відступаючи, наснажує енергією ці згнічені пункти і таким чином уникає Я та його законів, позбуваючись при цьому й усіх впливів виховання, здобутого за допомогою Я. Лібідо слухняне, доки перед ним є перспектива задоволення; під подвійним тиском зовнішніх і внутрішніх перешкод, які змушують до стримливості, воно стає непокірним і повертається думкою до щасливих минулих часів. Такий, по суті, його незмінний характер. Уявлення, на котрі тепер лібідо переносить свій енергетичний заряд, належать до системи неусвідомленого й через те підлягають процесам, притаманним тій системі,

зокрема згущенню та зсуву. Виникає ситуація, цілком тотожна ситуації при формуванні сновидь. Унаслідок взаємодії латентного сновиддя, яке сформувався у неусвідомленому і є справдженням неусвідомлених фантазій-бажань, із певною (перед)усвідомленою діяльністю, яка виконує функції цензури і дозволяє відповідно до свого присуду утворювати певний компроміс, виникає явне сновиддя, — так само й репрезентація лібідо⁷⁹ в неусвідомленому мусить рахуватися з силою передусвідомленого Я. Опір, що виникає в Я проти лібідо, постає проти нього як протилежне наснаження⁸⁰ і змушує лібідо обирати ту форму вияву, в якій водночас може виявлятися й він сам. Отак і виникає симптом — як не раз перекручений продукт неусвідомлених лібідозних бажань-задовольень, як вправно вибрана двозначність між двома цілком суперечливими значеннями. Тільки в цьому останньому пункті можна додати різницю між утворенням сновидь та утворенням симптомів: адже передусвідомлена мета утворення сновидь полягає в тому, щоб зберегти сон, не допустити до свідомості всього, що може порушити його; ця мета не в тому, щоб гострим, категоричним “Ні, назад!” закрити шлях неусвідомленим бажанням. Мета сновидь може бути поблажлива, бо сонному загрожує не така вже й велика небезпека. Самого стану сну досить, щоб закрити бажанню вихід у реальність.

Ви бачите, що від загрози ймовірного конфлікту лібідо рятується з допомогою вже наявних фіксацій. Регресивне наснаження тих фіксацій дозволяє обминути згнічення й розрядити — або задовольнити — лібідо, причому цей процес мусить неухильно дотримуватись умов компромісу. З допомогою кружних шляхів через неусвідомлене та давніх фіксацій лібідо зрештою спромагається досягти реального задоволення, щоправда, надзвичайно обмеженого, такого, що

⁷⁹ [Тобто психічне представництво лібідо, трактованого як щось соматичне].

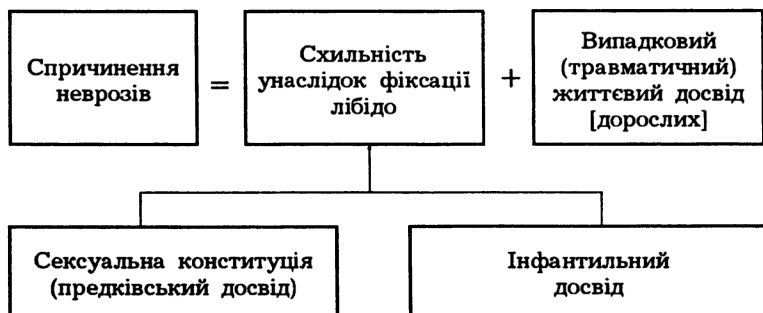
⁸⁰ [Тобто сила, що діє супроти первісної енергії інстинкту].

його важко й розпізнати. Та дозвольте мені до цього висновку додати ще два зауваження. По-перше, чи бачите ви, як тісно тут пов'язані, з одного боку, лібідо та неусвідомлене, а з другого — Я, свідомість та реальність, хоча на початку між ними такого зв'язку не було, а по-друге, знайте: все, що я вам розповів і ще розповідатиму далі, стосується тільки утворення симптомів при неврозах істерії.

Тож де лібідо знаходить собі фіксації, потрібні йому, аби пробитися крізь згнічення? В активності й досвіді інфантильної сексуальності, в полишених часткових жаданнях і покинутих об'єктах дитячих літ. Лібідо знову повертається до них. Значення дитячих літ подвійне: з одного боку, в дитинстві вперше виявляються ті інстинктивні потяги, з якими вже народжується дитина, а з другого — завдяки зовнішнім впливам і принагідному пережитому досвіду вперше пробуджуються, активуються решта інстинктів дитини. Гадаю, в нас є цілковите право запровадити такий поділ. Вияву природжених схильностей не заперечить жодна критика, але досвід аналітичних досліджень переконує нас, що якраз чисто випадкові події, пережиті в дитинстві, здатні призвести до фіксацій лібідо. Я не вбачаю в цьому жодних теоретичних труднощів. Конституційні схильності безперечно теж наслідок досвіду, пережитого попередніми поколіннями; колись вони теж засвоювались: адже без такого засвоєння не існувало б спадковості. І чи можна помислити, що такі засвоєння, які потім передаються в спадок, раптом перестали здійснюватися саме в того покоління, котре ми зараз розглядаємо? Тож не можна нехтувати досвід інфантильних переживань, що ми так полюбляємо робити, протиставлячи його досвідові, пережитому предками, та нашому досвідові зрілих літ; навпаки, слід усіляко наголосити на його важливості. Він може мати найтяжчі наслідки, бо відбувається в періоді ще не завершеного розвитку і саме завдяки цій обставині здатний чинити травматичний вплив. Дослідження механізму

розвитку, що їх провів Ру⁸¹ та інші вчені, показали нам, що коли вколоти голкою клітини ембріона, які перебувають у процесі ділення, це призводить до серйозних порушень процесу розвитку. Якщо таку саму шкоду заподіяти личинці або вже дорослій тварині, лихих наслідків не буде.

Фіксацію лібідо в дорослих осіб, що ми її запровадили в етіологічне рівняння неврозів як зумовлений конституцією чинник [с. 350—351], тепер теж можна розкласти на ще два складники: на впадковані начатки і на схильності, здобуті в ранньому дитинстві. Ми знаємо, що студенти завжди полюбують усілякі схеми. Тож подаймо ці всі процеси у вигляді схеми:

Успадкована сексуальна конституція багата на велике розмаїття природжених схильностей, з чого випливає, що той чи той частковий інстинкт сам по собі або вкупі з іншими може здобути велику силу. З чинником інфантильного досвіду сексуальна конституція утворює ще один “доповнювальний ряд”, цілком подібний до вже знайомого нам ряду співвідношень між схильністю і випадковим досвідом у дорослих осіб [с. 350—351]. Як там, так і тут ми бачимо ті самі крайні випадки і ті самі співвідношення представництва різних чинників. Тут годилося б з’ясувати питання, чи не спричинений переважно спадковим

⁸¹ [Вільгельм Ру (1850 — 1924 pp.), один з засновників експериментальної ембріології].

конституційним фактором найяскравіший різновид регресії лібідо — відступ на попередні стадії сексуальної організації, проте відповідь на це запитання найкраще відсунути до часу, коли ми розглянемо набагато більше форм невротичних захворювань.

А тепер зосередьмо увагу на такому факті: аналітичні дослідження показують, що лібідо невротиків прив'язане до їхнього інфантильного сексуального досвіду. Таким чином цей досвід нібито набуває величезного значення для життя і захворювань людства. Повною мірою таке значення він зберігає доти, доки йдеться про терапевтичну аналітичну роботу. Та, відступивши від цього завдання, неважко побачити, що тут існує небезпека непорозуміння, яке може схилити нас до надто односторонньої хибної оцінки життя з погляду самої невротичної ситуації. Значення інфантильного досвіду все ж треба применшити тому, що лібідо повертається до нього *регресивно*, після того як було вигнане зі своїх пізніших позицій. Звідси вже й недалеко до протилежного висновку, ніби досвід задоволення лібідо в періоді реального формування цього досвіду не має ніякого значення, він набуває його лише згодом унаслідок регресії. Пригадайте, що ми вже обговорювали схожу альтернативу, пояснюючи Едіпів комплекс [с. 338—339].

Але знайти розв'язок нам і тут буде не дуже важко. Твердження, що лібідозне наснаження — а отже, й патогенне значення — інфантильного досвіду посилюється великою мірою завдяки регресії лібідо, безперечно, слушне, але було б хибно вважати цю регресію за єдиний визначальний чинник. Слід узяти до уваги ще й інші міркування. Передусім спостереження з усією очевидністю, не полишаючи жодного сумніву, показують, що інфантильний досвід має своє власне значення, яке виявляється вже в дитячі роки. Існують навіть дитячі неврози, при яких момент відступу в часі з необхідністю стає вкрай малим, іноді його й зовсім бракує, бо захворювання починається зразу після пережитого травматичного до-

свіду. Вивчення цих дитячих неврозів уберігає нас від багатьох небезпечних непорозумінь при аналізі неврозів дорослих людей, — так само як сновиддя дітей дали нам ключ до розуміння сновидь дорослих⁸². Неврози дітей дуже поширені, набагато поширеніші, ніж звичайно гадають. Їх часто недобачають, вважаючи за ознаки зіпсутості або невихованості, часто їх придушує авторитет батьків чи вихователів, але згодом, поглянувши з відстані часу, їх завжди неважко розпізнати. Вони виявляються переважно у формі істерії страху. Про те, що це означає, ми поговоримо з вами при іншій нагоді [пор. с. 404—405]. Коли в пізнішому періоді життя виникає невроз, аналіз неодмінно розкриває, що це безпосереднє продовження того інфантильного захворювання, яке, можливо, існувало тільки в завуальованій, потаємній формі. Проте, як ми вже казали, є випадки, коли оця дитяча нервозність без усякої перерви переходить у дожиттєву хворобу. В кількох випадках ми змогли проаналізувати дітей, котрі справді в теперішньому часі хворіли на невроз⁸³; набагато частіше ми були змушені задовольнятися ретроспективним поглядом на дитячий невроз тепер уже дорослого і знову хворого пацієнта; в таких ситуаціях ніколи не слід забувати про певні корекції та обережність.

По-друге, слід усе-таки сказати, що було б незбагненним, чому лібідо так послідовно регресує в часи дитинства, якби там не існувало чогось такого, що його приваблює. Фіксація, існування якої ми припустили на певних стадіях розвитку, тільки тоді має значення, якщо вважати, що з нею пов'язана певна кількість лібідозної енергії. І, нарешті, я можу вам нагадати, що між інтенсивністю і патогенним значенням інфантильного досвіду та інтенсивністю і пато-

⁸² [Див. 8-у лекцію. Тут Фройд, безперечно, мав на увазі свій аналіз “Wolfsmann” (1918 b), тоді вже закінчений, але ще не опублікований].

⁸³ [Пор. історію хвороби “kleinen Hans” (1909 b)].

генним значенням пізнішого досвіду існують такі ж доповнювальні відносини, як і в попередніх, уже вивчених рядах. Є випадки, коли весь тягар спричинювання припадає на сексуальний досвід дитячих літ, випадки, коли ті ранні дитячі враження безперечно мали травматичний вплив, обійшовшись без допомоги інших патогенних чинників, бо потрапили на сприятливий ґрунт, зумовлений незрілістю пересічної сексуальної конституції. Натомість є інші випадки, коли весь акцент припадає на пізніші конфлікти, і виявлюваний при аналізі наголос на дитячих враженнях видається тільки наслідком регресії. Отже, є крайнощі — “загальмований розвиток” та “регресія”, а між ними існують найрізноманітніші ступені спільної дії обох патогенних чинників.

Такі відносини становлять певний інтерес для педагогіки, що прагне запобігти виникненню неврозів з допомогою раннього втручання в сексуальний розвиток дитини. Звертаючи увагу переважно на інфантильний сексуальний досвід та дбаючи про уповільнення темпів сексуального розвитку й не даючи дитині набиратися дочасного досвіду, можна було б гадати, ніби вже зроблено все для профілактики невротичних захворювань. Проте ми знаємо, що обставини, які породжують неврози, дуже складні, і на них узагалі не можна вплинути, зважаючи лише на один якийсь чинник. Хоч як пильно оберігати дитину, ці заходи виявляться марними супроти конституційного чинника; крім того, їх важче запровадити, ніж уявляє собі вихователь, а водночас вони створюють дві нові небезпеки, що ними аж ніяк не можна легковажити. Вони можуть, по-перше, мати завеликий успіх, тобто сприятимуть надмірному сексуальному згніченню, шкідливому за своїми наслідками, а по-друге, вони посиляють дитину в життя безборонною супроти владних вимог сексуальності, яких можна сподіватися в періоді статевого дозрівання⁸⁴. Тож залишається вельми сумнівним, якими великими мо-

⁸⁴ [Фройд докладно обговорює цю проблему в 34-й лекції “Нових висновків”, с. 618—619].

жуть бути успіхи профілактики в дитинстві і чи стане змінене ставлення до реальності кращим вихідним пунктом для запобігання неврозам.

Повернімося тепер знову до симптомів. Отже, симптоми створюють заміник реально недосяжного задоволення з допомогою регресії лібідо в попередні періоди життя; з регресією неодмінно пов'язаний відступ до давніших стадій розвитку чи то вибору об'єкта, чи то сексуальної організації. Раніше ми чули, що невротик прикутий до якоїсь частки своєї минувшини⁸⁵; тепер ми вже знаємо, що це той період минувшини, коли його лібідо не бракувало задоволення, коли він був щасливий. Користуючися спогадами або уявленнями, що сформувалися згодом, невротик дуже довго переглядає свою біографію, поки врешті знайде той період, і часом навіть змушений повертатись у часи, коли був немовлям. Симптом у тій або тій формі відтворює ранньоінфантильний спосіб задоволення, проте він перевернутий унаслідок притаманної конфліктіві цензури, обернений, як правило, на почуття страждання і змішаний з елементами, що стали приводом для хвороби. Спосіб задоволення, що його забезпечує симптом, має в собі чимало незвичайного для нас, не кажучи вже про те, що пацієнт не годен його розпізнати і оте нібито задоволення сприймає як страждання й нарікає на нього. Таку зміну можна пояснити психічним конфліктом, під тиском якого мав утворитися симптом. Адже те, що колись індивідові видавалося задоволенням, мусить сьогодні викликати в нього опір або жах. Із неяскравим, але повчальним прикладом такої зміни почуттів ми вже знайомі. Та сама дитина, що жадібно ссе молоко з материнських грудей, через кілька років виказує сильну нехіть до молока, яку з великими труднощами вдається подолати вихователеві. Ця нехіть зростає до огиди, коли молоко або напій, де є молоко, покрите зверху плівочкою. Ця плівочка напевне викликає спогади про колись такі

⁸⁵ [Див., наприклад, початок 18-ї лекції].

палко жадані материнські груди, проте після тих давніх щасливих днів сталося відлучення, яке подіяло травматично.

Є ще одна річ, яка робить симптом незвичайним і незбагненим як засіб лібідозного задоволення. Симптоми нітрохи не схожі на все те, від чого ми за нормальних умов сподіваємося задоволення. Здебільшого вони не пов'язані з об'єктом і таким чином позбуваються всякого зв'язку з зовнішньою реальністю. Ми розуміємо це як наслідок відступу від принципу реальності й повернення до своєрідного поширеного автоеротизму, того самого, що задовольняв перші вимоги сексуального інстинкту. Замість змінювати зовнішній світ симптоми змінюють тільки тіло, внутрішня дія стає на місце зовнішньої, пристосування на місце діяльності — з філогенетичного погляду це знов-таки означає дуже й дуже значну регресію. Ми зрозуміємо це все краще, дізнавшись про новий факт, виявлений під час аналітичних досліджень утворення симптомів. Далі пригадаймо, що в утворенні симптомів беруть участь ті самі неусвідомлені процеси, що й при утворенні сновидь: згущення та зсув. Як і сновиддя, симптом зображує щось уже виконаним, зображує задоволення на кшталт інфантильного, але внаслідок крайнього згущення це задоволення може бути стиснене до єдиного відчуття чи іннервації, а внаслідок надзвичайно великого зсуву може обмежитись невеликим фрагментом усього лібідозного комплексу. Тож не дивно, що ми так часто стикаємось із труднощами, намагаючись виявити в симптомі лібідозне задоволення, існування якого припускаємо й завжди можемо потвердити.

Я вам казав, що ми маємо довідатися щось нове — і то факт, який справді вражає й приголомшує. Ви знаєте, що через аналіз симптомів ми дістаємо знання про інфантильний досвід, на якому зафіксоване лібідо і з якого виростають симптоми. Так от, приголомшує те, що ці інфантильні сцени не завжди правдиві. Ба більше, вони неправдиві в більшості випадків, а іноді прямо суперечать історичній правді. Як бачите, це відкриття більше, ніж будь-що інше,

годиться, щоб дискредитувати або аналіз, який призводить до таких результатів, або хворих, на призначення котрих спирається аналіз і все розуміння неврозів. Крім того, тут є те, що вражає нас іще дужче. Якби виявлений під час аналізу інфантильний досвід щоразу був правдивий, у нас з'явилось б відчуття, ніби ми на твердому ґрунті, а якби він щоразу виявлявся сфальшованим, обертався на вигадку, на фантазію пацієнта, ми б мусили покинути той хисткий ґрунт і шукати рятунку десь-інде. Але насправді воно не так і не так, бо в одному випадку ми бачимо, що реконструйований унаслідок аналізу або пригаданий дитячий досвід безперечно сфальшований, іншого разу бачимо, що він безперечно правдивий, а в більшості випадків правда і вигадка змішані. Отже, симптоми то відображують досвід, який справді був пережитий і якому можна приписати вплив на фіксацію лібідо; то відображують фантазії пацієнта, яким, звичайно, не можна приписати таку роль в етіології. Зорієнтуватись у таких ситуаціях важко. Нашою першою опорою стане, либонь, іще одне схоже відкриття, згідно з яким ті окремі дитячі спогади, що їх здавна, задовго до психоаналізу, мала кожна людина [с. 197], так само можуть бути сфальшовані або принаймні містити велику домішку неправди. Докази неправдивості здебільшого знайти дуже легко, і можна принаймні втішитися, що за це несподіване розчарування провина падає не на психоаналіз, а тим або тим чином на хворого.

Трохи поміркувавши, ми без труднощів зрозуміємо, що нас так вражає в цій ситуації. Це зневага до реальності, нехтування відмінностей між нею та фантазією. Нас бере спокуса обуритися тим, що пацієнт марнує наш час вигаданими історіями. Дійсність і вигадка видаються нам такими далекими одна від одної, як небо і земля, ми й оцінюємо їх зовсім інакше. Такої ж думки дотримується й хворий, коли мислить як нормальна людина. Та коли він подає матеріал, що від симптома веде нас до ситуації, яку ми прагнемо з'ясувати і яка відтворює якийсь пережитий у дитинстві досвід, то спочатку завжди су-

мніваємось, не знаючи, йдеться про правду а чи вигадку. Згодом із допомогою певних ознак ми з'ясуємо цей сумнів, і перед нами постає завдання розказати про це й пацієнтові. Таке завдання завжди пов'язане з великими труднощами. Якщо ми з самого початку йому скажемо, що саме зараз він розповідає фантазії, якими обкутав історію власного дитинства, — так само як кожен народ сповиває міфами свою забуту давню історію, — то розчаровано помітимо, що він раптом утратить усякий інтерес до дальших розповідей. Він теж хотів дізнатися правду і зневажає всіляке “химерування”. Та коли ми до самого кінця цього етапу роботи вдаватимемо, ніби справді досліджуємо реальні події його дитячих літ, то ризикуємо, що він згодом зловить нас на помилці і висміє нас за нашу нібито легковірність. А на те, щоб зрозуміти нашу пропозицію однаково трактувати фантазію та дійсність і попервах не сушити собі голову, до вигадки чи правди належать події дитячого життя, про які йде мова, пацієнтові знадобиться чимало часу. І все-таки очевидно, що це єдиний правильний підхід до такого роду психічної продукції. Бо ж і в ній є своєрідна реальність: адже факт, що хворий створив такі фантазії, і цей факт навряд чи має менше значення для його неврозу, ніж якби він і справді пережив усе, що міститься в неврозі. Цим фантазіям притаманна *психічна* реальність на відміну від *матеріальної*, і ми мало-помалу навчаємось розуміти, що *у світі неврозів визначальною є психічна реальність*.

Серед подій, до яких постійно повертаються невротики в оповідях про своє дитинство і які нібито переживав кожен із них, є й дуже важливі, і тому, гадаю, про них треба згадати насамперед. Я перелічу вам приклади такого роду подій: спостереження ставих стосунків батьків, спокушання з боку дорослої особи та загроза кастрації. Було б великою помилкою гадати, ніби такі події ніколи не відбуваються реально, навпаки, їх дуже часто можна потвердити свідченнями інших родичів. Наприклад, аж ніяк не

рідкість, що малому хлопчикові, котрий починає гратися своїм членом і ще не знає, що таку діяльність слід приховувати, батько-матір чи няньки погрожують, ніби йому відітнуть член або грішну руку. Коли розпитати, батьки часто признаються в цьому і вважають, ніби така погроза цілком доцільна; чимало людей має ясні, свідомі спогади про цю погрозу, надто тоді, коли чули її в пізні дитячі літа. Коли погрозу висловлює мати чи яка інша жінка, вона, звичайно, пересуває її виконання на батька або на лікаря. В уславленій книжці “Хлоп’ятко-кошлатко” франкфуртського педіатра Гофмана, що завдячує свою популярність саме розумінню сексуальних та інших комплексів дитячого віку, ви знайдете пом’якшений варіант кастрації — відтин великого пальця як кара за його вперте смоктання. Та все ж украй неймовірно, щоб погрозу кастрації так часто висловлювали дітям, як впливає з аналізу невротиків. Ми вдовольняємося тлумаченням, що дитина вигадує таку погрозу з різних натяків, знаючи, що автоеротичне задоволення заборонене, а також під враженням свого відкриття жіночих геніталій [пор. вище с. 317]. Так само існує ймовірність, що мала дитина, коли вважають, що в неї ще нема ні розуму, ні пам’яті, могла бути свідком статевих стосунків батьків чи інших дорослих, і то не тільки в пролетарських родин, і тоді є підстави гадати, що дитина *опісля* зрозуміє отримане враження й реагуватиме на нього. Та коли статеві стосунки описано з найдокладнішими подробицями, що їх навряд чи можна було спостерегти, або коли, як найчастіше й трапляється, їх подано як такі, що відбувалися ззаду, *more ferarum*⁸⁶, то не залишається жодного сумніву: ці фантазії вирости зі спостережень статевих стосунків тварин (собак) і мотивуються незадоволеним бажанням підглядати, властивим дітям у роки статевого дозрівання. Найвище досягнення такого роду — це фантазія про спостереження статевих стосунків батька-матері ще до власного народження, перебуваючи в материн-

⁸⁶ [Як властиво тваринам (латин.)].

ській утробі. Осібний інтерес становить фантазія спокушання, бо дуже часто це зовсім не фантазія, а реальний спогад. Та, на щастя, в дійсності це трапляється не так часто, як здається спершу, судячи з результатів аналізу. Спокушання з боку старших дітей або однолітків трапляються все ж частіше, ніж із боку дорослих. Якщо дівчатка, розповідаючи про таку подію з історії своїх дитячих літ, майже завжди вказують на батька як на спокусника, то ні фантастична природа цього обвинувачення, ні мотив, що спонукав до цього, не підлягають жодному сумніву⁸⁷. Фантазіями про спокушання, хоча насправді такого не було, діти, як правило, прикривають автоеротичний період своєї сексуальної активності. Дитина уникає сорому за свій онанізм, дофантазовуючи жаданий об'єкт і вводячи його в ті давніші часи. Тільки не гадайте, нібито сексуальні надужиття дітей із боку найближчих родичів-чоловіків цілковито належать до сфери фантазії. Більшість аналітиків розглядали випадки, коли справді траплялися такі ситуації і це можна було безперечно довести; проте вони теж належать до пізніх дитячих літ і лише були перенесені в ранні.

Це все тільки створює в нас враження, ніби такі дитячі пригоди якимось чином просто доконечні, ніби вони становлять неодмінний елемент неврозів. Якщо вони справді відбувалися, тоді добре, якщо ж їх у реальності не було, то вони будуть виснувані з натяків і доповнені фантазією. Результат той самий, і нам іще й донині не пощастило довести, чи є певні відмінності в наслідках залежно від того, фантазія чи реальність відіграє більшу роль у тих подіях дитячого життя. Тут перед нами знову постає один з тих доповнювальних рядів, про які ми так часто згадували, проте з них усіх він нас найдужче вражає. Чого виникає потреба в таких фантазіях і звідки береться для них матеріал? Безперечно, їхнім джерелом є інстинкти, але як пояснити, що кожного разу

⁸⁷ [Фройд докладно висвітлює цю тему в 33-й лекції "Нових висновків"].

створюються ті самі фантазії з тим самим змістом? Я вже маю готову відповідь, проте знаю, що вона видасться вам занадто сміливою. Я гадаю, що ці пражантізії — так я прагну називати саме їх і, звичайно, ще деякі інші — мають філогенетичне походження. В них індивід, коли йому бракує особистого досвіду, виходить за його межі, черпаючи з досвіду прадавніх часів. Мені видається цілком можливим, що все те, що нам сьогодні розповідають під час аналізу як фантазії, — спокушання дітей, пробудження сексуальності внаслідок спостережень статевих стосунків батьків, погроза кастрації — чи, радше, сама кастрація, — в прадавні часи існування людської родини було реальністю, і дитина, фантазуючи, просто заповнює прогалини в індивідуальному досвіді правдивим матеріалом з доісторичного досвіду. В нас знову виникає підозра, що з психології неврозів можна більше дізнатися про первісні етапи людського розвитку, ніж із будь-якого іншого джерела⁸⁸.

Вельмишановні добродії! Щойно обговорені речі змушують нас ближче приглянутись до виникнення і значення такої діяльності духу, як “фантазування”⁸⁹. Як ви знаєте, її завжди дуже високо поцінують, хоча її місце в психічному житті досі ще не з’ясоване. Я вам можу викласти тільки ось що. Як вам уже відомо, Я людини під впливом зовнішньої необхідності помалу-малу привчається шанувати реальність та дотримуватися принципу реальності і мусить при цьому тимчасово або й назавсім зректись певних об’єктів та цілей — не лише сексуальних — своїх жадань насолоди. Але відмова від насолоди лю-

⁸⁸ [Це пояснення “прафантазій” та можливість їхнього успадкування спирається головню на Фройдіві висновки з дослідження історії хвороби “Wolfsmann” (1918 b)].

⁸⁹ [Найважливіші давніші міркування Фрейда про фантазію можна знайти в його працях “Der Dichter und das Phantasieren” (1908 e) та “Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität” (1908 a). Див. також вище с. 91].

дині завжди давалася надто тяжко: вона могла терпіти її, тільки маючи певне відшкодування. Тому людина вдавалася до психічної активності, в якій усі відібрані джерела насолоди й полишені способи задоволення існували й далі у формі, яка була вже неприступна вимогам реальності і процесові, який ми називаємо “випробуванням реальністю”. Кожне жадання невдовзі набирає форми уявлення, ніби те жадання вже справджене; нема жодного сумніву, фантазія, яка відображує справджене жадання, дає задоволення, хоча людина ясно усвідомлює, що реально цього не відбувається. Фантазуючи, людина й далі тішиться свободою від зовнішнього тиску, тією свободою, якої насправді давно вже немає. Виникає стан, коли людина по черзі стає то твариною, спраглою насолод, то розважливою істотою. Бо того злиденного задоволення, яке може забезпечити їй дійсність, їй просто не вистачає. “Без допоміжних витворів не обійтись”, — сказав колись Теодор Фонтане. Творення психічної царини фантазії має свій відповідник у заснуванні “резервацій”, “природоохоронних парків” там, де вимоги сільського господарства, транспорту та промисловості загрожують невпізнанно змінити первісне обличчя землі. Природоохоронний парк зберігає цей давній стан, що його, на жаль, в усіх інших місцях віддано в жертву необхідності. Там усе може рости і множитись як йому заманеться — навіть некорисне й шкідливе. Отакою самою резервацією, що вимкнулася з-під влади принципу реальності, є психічна царина фантазії.

Найвідомішим продуктом фантазії є так звані “сни наяву”, про які ми вже знаємо [с. 91]: це уявлюване задоволення честолубних, владолубних та еротичних бажань, що стає тим яскравішим і буйнішим, чим дужче дійсність закликає до скромності та терпіння. В них з усією виразністю виявляється суть вигадуваного щастя, відновлення незалежності задоволення від згоди реальності. Ми знаємо, що такі сни наяву — це ядро і взірєць нічних сновидь. Нічне сновиддя, по суті, — не що інше, як сон наяву з перекрученнями, властивими нічній формі психічної

діяльності, що виник завдяки свободі інстинктивних збуджень. Ми вже знайомі з думкою, що й сон наяву не конче буває усвідомленим, є й неусвідомлені сни наяву. Такі неусвідомлені сни наяву — джерело як нічних сновидь, так і невротичних симптомів.

Після дальших пояснень вам стане зрозуміле значення фантазії в утворенні симптомів. Ми казали [с. 363], що у випадку вимушеної стримливості лібідо, регресуючи, наснажує свої вже полишені позиції, які, проте, зберігали частку лібідозної енергії. Це твердження ми не будемо ні спростовувати, ні переглядати, тільки вставимо одну проміжну ланку. Як лібідо знаходить шлях до тих точок фіксації? Що ж, об'єкти і напрями, полишені лібідо, покинуті не зовсім: до них або до похідних від них утворень воно ще з певною силою чіпляється у фантастичних уявленнях. Лібідо потрібно лише повернутися до фантазій, щоб перед ним відкрився шлях до всіх згнічених фіксацій. Ті фантазії тішаться певною толерантністю, між ними та Я ніколи не виникне конфлікту, хоч як гостро вони можуть суперечити одне одному, поки дотримувано однієї умови. Ця умова має *кількісну* природу, і вона порушується внаслідок відпливу лібідо до фантазій. Завдяки цьому відпливові наснаженість фантазій енергією так зростає, що вони стають цілком спроможні чинити тиск у бік реалізації. Саме це неминуче доводить до конфлікту між ними та Я. Байдуже, були вони раніше передусвідомлені чи усвідомлені, тепер вони зазнають згнічення з боку Я і стають приступні для притягання з боку неусвідомленого. А тепер від уже неусвідомлених фантазій лібідо переходить аж до їхніх джерел у неусвідомленому, повертається до власних точок фіксації.

Поворот лібідо до фантазій — проміжний етап на шляху утворення симптомів, який цілком заслуговує на окрему назву. К. Г. Юнг викував для нього вельми підхожу назву “інтроверсія”⁹⁰, та, на жаль, те, що

⁹⁰ [Певний час Юнг уживав це визначення лише для *dementia praecox* (пор. Jung, 1911)].

він без потреби використовує цю назву й для інших речей, зовсім негоже. Ми вважаємо, що інтроверсія означає відвернення лібідо від можливостей реально-го задоволення і його зосередження⁹¹ на фантазіях, що їх досі терпіли як нешкідливі. Інтроверт іще не невротик, але перебуває в хисткому становищі; при першій зміні рівноваги сил у нього сформується симптом, якщо він не знайде іншого виходу для свого застояного лібідо. Нереальний характер невротичного задоволення і нехтування різниці між фантазією та дійсністю вже наперед були визначені зупинкою на стадії інтроверсії.

Ви напевне ж помітили, що в своїх останніх поясненнях я запровадив новий чинник у структуру етіологічного ланцюга, а саме: кількість, величину енергії, про яку йдеться; цей чинник завжди слід брати до уваги. Чисто якісного аналізу етіологічних передумов нам не досить. Або, висловившись інакше, суто *динамічного* розуміння цих психічних процесів недостатньо, потрібно зважати й на економічний аспект. Нам слід зрозуміти, що конфлікт між двома жаданнями виникає тільки тоді, коли буде досягнутий певний ступінь наснаження енергією, навіть якщо сутнісні передумови існують уже давно. Так само й конституційний чинник набуває патогенного значення тільки тоді, коли один частковий інстинкт набагато переважає другий частковий інстинкт, теж властивий цій людині, формується схильність; можна навіть уявити собі, що в якісному розумінні схильності всіх людей цілком однакові і різняться між собою лише кількісними співвідношеннями. Не менш вирішальне значення має кількісний чинник і для опірності супроти невротичних хвороб; вона залежить від того, який заряд невикористаного лібідо може вільно витерпіти людина і яку завелику частину свого лібідо вона може відвернути від сексуальних цілей і сублімувати. Кінцева мета психічної діяльності, що її якісно можна описати як прагнення насолоди та уникання страждань, з економічного погляду виобра-

⁹¹ [Тобто заряджання додатковою психічною енергією].

жується як завдання погамувати кількості збуджень (потенціали подразнень), які діють у психічному апараті, й уникати їхнього накопичення, що призводить до страждань⁹².

Оце й усе, що я збирався розказати про утворення симптомів при неврозах. Але я не промину нагоди іще раз вам твердо нагадати: все тут сказане стосується тільки утворення симптомів при істерії. Вже при неврозі нав'язливих станів, хоча головні риси зберігаються, ми бачимо чимало відмінного. Протилежне наснаження, спрямоване проти вимог інстинктів, — ми згадували також і за нього у зв'язку з істерією [с. 364], — при неврозі нав'язливих станів висувається наперед і визначає клінічну картину у формі так званих “реактивних утворень”. Такі, а то й більші відхилення ми спостерігаємо при інших неврозах — досліджуючи механізм утворення їхніх симптомів, ми ще не дійшли певних висновків.

Перше ніж відпустити вас сьогодні, я хочу ще на хвилину привернути вашу увагу до того боку світу фантазії, що заслуговує на якнайширший інтерес. Адже є один зворотний шлях від фантазії до реальності, і той шлях — мистецтво. За своїми схильностями митець — таки інтроверт, якому й до неврозу недалеко. На нього тиснуть надміру могутні інстинктивні потреби, він прагне честі, влади, багатства, слави й жіночого кохання, проте йому бракує засобів досягти цих усіх насолод. Тому, як і будь-хто незадоволений, він відвертається від дійсності й переносить усі свої інтереси, а також своє лібідо на вибудову тих бажань у світі власної фантазії, звідки дорога може допровадити й до неврозу. Потрібен збіг

⁹² [Тут Фройд, здається, ототожнює “принцип насолоди” із “принципом сталості”, хоча вище, де він докладніше обговорює цю тему (с. 360), нібито висловлює сумнів у такій можливості. Згодом Фройд виразно розмежовує обидва принципи; див. “Das ökonomische Problem des Masochismus” (1924 c), Studienausgabe, Bd. 3, S. 343-345].

багатьох різних чинників, щоб таки не дійти остаточного наслідку цього розвитку: адже відомо, як часто саме митці страждають на часткове ураження здоров'я через неврози. Либонь, їм притаманна надто могутня здатність до сублімації й певна поступливість згнічення, яке визначає конфлікт. Проте поворот до реальності митці знаходять наступним чином. Митець — не єдина людина, що живе у світі фантазії. Суміжний світ фантазії тішиться загальною прихильністю всього людства, і кожна знедолена душа сподівається знайти в ньому затишок і потіху. Але для немитця доступ до насолоди з джерел фантазії дуже обмежений. Безжальність згнічень, що їх він зазнає, змушує його задовольнятися злидінними снами наяву, які можуть стати усвідомленими. А правдивий митець може скористатися набагато більшим. Він, по-перше, тямить, як обробити свої сни наяву так, щоб вони втратили все особисте, яке відтручує решту людей, і стали втішними для них, тямить, як їх пом'якшити так, щоб нелегко було вгадати, що вони походять із заборонених джерел. Митець, крім того, володіє загадковою спроможністю формувати певний матеріал, аж поки він адекватно відтворить його фантастичні уявлення, і вміє з цим відображенням своїх неусвідомлених фантазій пов'язати такі потоки насолоди, що вони принаймні тимчасово стають сильніші за згнічення і змітають їх. Маючи таку спроможність, митець водночас і решті людей дає можливість знову черпати затишок і потіху з їхніх власних неусвідомлених джерел насолоди, що були якийсь час недоступні, викликає їхню вдячність та захоплення і завдяки своїм фантазіям досягає того, чого попервах досягав тільки у фантазіях: честі, влади й жіночого кохання.

Лекція 24

ЗВИЧАЙНА НЕРВОЗНІСТЬ

Вельмишановне товариство! Після того як на останній лекції ми справились із такою великою роботою, я на якийсь час полишу тему нашого викладу і звернуся до вас.

Бо я знаю, що ви незадоволені. “Вступ до психоаналізу” ви уявляли собі інакше. Ви сподівалися, що я вам подаватиму живі приклади, а не теорію. Ви скажете мені, що одного разу, коли я вам запропонував паралель “У бельетажі й на першому поверсі” [с. 356], ви таки трохи зрозуміли причини неврозів, тільки годилося б подавати реальний приклад, а не вигадану історію. Або що, коли я на початку описав вам два симптоми — сподіваймось, не вигадані — й показав, як їх витлумачити і як вони пов’язані з життям хворого [с. 258 і далі], почали розуміти “значення” симптомів і сподівалися, що я й далі розповідатиму такі приклади. Натомість я став викладати розлогі, вкрай неясні й незавершені теорії, щоразу додаючи до них щось нове, та використовував уявлення, з якими вас іще не знайомив, від суто дескриптивної подачі матеріалу перейшов до динамічної концепції, від неї — до так званої “економічної”, й через це вам тепер важко збагнути, скільки з уже запроваджених наукових термінів означають те саме, бо їх тільки ставили один замість одного з мотивів евфонії; я запровадив такі широкі концепції, як принцип насолоди і принцип реальності, розповів, що у вас виявляється успадкована філогенетична спадщина, і замість пояснити я знову чимшвидше прибрав з ваших очей те, що й без цього було незрозуміле.

Чому я не почав свого вступу до вивчення неврозів з того, що ви самі знаєте про нервозність і що давно вже збуджує вашу цікавість? Чому я не почав з рис, які притаманні невротикам, з їхніх незбагнених реакцій на людські взаємини й зовнішні впливи, з їхньої дратливості, неможливості покластися на них, з їхньої негодящості до діла? Чому я не вів вас крок

за кроком від простих повсякденних форм нервозності до її загадкових крайніх виявів?

Так, шановні добродії, ваші закиди слушні. Я не так уже й хизуюся своїм викладацьким мистецтвом, щоб уважати, ніби кожен його гандж має свій особливий чар. Я навіть гадаю, що задля більшої для вас користі годилося б викладати інакше, і таким і справді був мій задум. Але не завжди щастить здійснити свої цілком зважені наміри. В самому матеріалі міститься щось таке, що немов опановує людину й відвертає її від первісних задумів. Навіть таке нібито звичайне завдання, як упорядкування добре знайомого матеріалу, не завжди залежить від волі автора, а відбувається якимсь своїм чином, і потім можна лише дивуватися, чому сталося так, а не інакше.

Одна з причин, мабуть, полягає в тому, що назва курсу “Вступ до психоаналізу” не відповідає тому розділові, в якому йдеться про неврози. За вступ до психоаналізу нам правило вивчення хибних дій та сновидь; учення про неврози — це сам психоаналіз. Я не вірю, що за такий короткий час я міг би викласти весь матеріал учення про неврози інакше, ніж у такий сконцентрований формі. Адже вам треба було розповісти про сенс і значення симптомів у зв’язку з зовнішніми та внутрішніми передумовами й механізмом утворення симптомів. Саме це я й спробував зробити, і цей матеріал більш-менш становить ядро того, що сьогодні може запропонувати психоаналіз. При цьому ми багато говорили про лібідо та його розвиток, трохи згадували й розвиток Я. Завдяки вступові ви підготовлені й до розуміння основ нашої техніки, розуміння широких концепцій неусвідомленого та згнічення (опору). В одній з дальших лекцій [26-й] ви дізнаєтесь, де саме психоаналітична робота органічно провадиться далі. Тим часом я ніколи від вас не приховував, що весь наш виклад спирається тільки на вивчення єдиної групи невротичних уражень — так званих неврозів переносу, а механізм утворення симптомів я простежив тільки на прикладі неврозу істерії. Хоч ви, може, й не здобули твердих знань і не пам’ятаєте кожної подробиці, я

все-таки сподіваюсь, що ви принаймні маєте уявлення, якими засобами послуговується психоаналіз, які проблеми він порушує і які результати може запропонувати.

Я приписав вам побажання, щоб я почав розповідати про неврози з опису поведінки невротиків, страждань, яких вони зазнають при неврозах, і того, як вони захищаються від них, як пристосовуються до них. Це, звичайно, цікавий і вартий вивчення матеріал, його не дуже важко й розглядати, проте немає рації починати саме з нього. Адже виникла б небезпека не відкрити неусвідомленого, не помітити великого значення лібідо, і все було б оцінене так, як воно видається Я самого невротика. Те, що це Я — ненадійна і аж ніяк не безстороння інстанція, видно як на долоні. Бо Я — це сила, яка заперечує неусвідомлене і згнічує його, — як же можна на нього покладатися в усьому, що стосується неусвідомленого? А згнічене передусім складається з відкинутих вимог сексуальності; цілком зрозуміло, що ми ніколи не дізнаємось про їхній обсяг і значення, переймаючи погляди Я. Тільки-но почавши здогадуватися про природу згнічення, нам слід застерегтися, щоб не поставити за суддю в цій справі одну з двох супротивних партій, і, звичайно, не переможну. Ми вже попереджені, що признання Я можуть завести на хибний шлях. Якщо вірити Я, воно ніби всюди активне, тобто й само прагнуло створити свої симптоми. Ми знаємо, що великою мірою Я поводить пасивно, проте згодом намагається приховати й прикрасити таке своє поводження. Але ці спроби не завжди йому вдаються — при симптомах неврозу на в'язливих станів воно змушене визнати, що стикається з чимось чужим, насилу боронячись від нього.

Хто не дотримається цих засторог і прийматиме фальсифікації Я за чисту монету, той і справді полегшить собі завдання і уникне всього того опору, на який наражається психоаналіз, наголошуючи на неусвідомленому, сексуальності та пасивності Я. Той може заявити разом з Альфредом Адлером [1912], що "нервозний характер" — причина неврозу, а не

його наслідок, але буде неспроможний пояснити бодай одну подробицю утворення симптомів або хоч однісіньке сновиддя.

Ви запитаете: “Невже й справді не можна об’єктивно визначити, яку роль відіграє Я в нервозності й утворенні симптомів, не нехтуючи цілковито при цьому ті чинники, що їх відкрив психоаналіз?” Я відповім: “Звичайно, це має бути можливим і колись таке й справді станеться, але психоаналіз працює в іншому напрямі, тож йому й не годиться починати саме з цього. Зате можна добре передбачити, коли це завдання стане часткою психоаналізу. Є неврози, в яких Я бере набагато діяльнішу участь, ніж у тих, що ми їх вивчали досі, — такі неврози ми називаємо “нарцисичними”. Аналітичне дослідження цих уражень дозволить нам найбезсторонніше і найнадійніше визначити участь Я в невротичних захворюваннях⁹³.”

Один із зв’язків Я зі своїм неврозом такий очевидний, що його можна помітити з самого початку. Його, здається, не бракує ніде, але найвиразніше він проступає при тих ураженнях, до розуміння яких нам сьогодні ще дуже далеко, — при *травматичних неврозах*. Вам треба знати, що у спричиненні й механізмі всіх розмаїтих форм неврозів завжди беруть участь ті самі чинники, проте при утворенні симптомів головного значення набуває той або той з цих чинників. Це немов актори однієї трупи, де кожен має своє головне амплуа: герой, довірник, інтриган тощо, але кожен обирає для свого бенефісу іншу п’єсу. Приміром, фантазії, що обертаються на симптоми, найпомітніші при істерії, протилежне насування, або реактивні утворення Я, займає чільне місце при неврозі нав’язливих станів; те, що ми у сновиддях назвали *вторинним опрацюванням* [с. 177—178], виступає наперед як марення при параної.

Тож при травматичних неврозах, а надто спричинених жахіттями війни, ми з усією ясністю виявляємо егоїстичні мотиви Я, що прагне користі й за-

⁹³ [Цю тему Фройд докладно пояснює у 26-й лекції].

хисту; їх самих навряд чи досить для виникнення хвороби, але вони підтримують і живлять її, коли вона вже виникла. Мета цих мотивів — уберегти Я від небезпек, загроза яких і стає приводом до захворювання; вони стають перешкодою й для одужання, яке настає тільки тоді, коли здається, ніби небезпека більше не повториться або коли Я дістає відшкодування за пережиту небезпеку.

Але такий самий інтерес виявляє Я і в усіх інших випадках виникнення та існування неврозів. Ми вже казали [с. 367], що Я теж підтримує симптом, бо в ньому є такий елемент, що пропонує задоволення згніченим тенденціям Я. Крім того, залагодження конфлікту через утворення симптомів — найвигідніший і найприємніший вихід для принципу насолоди; воно безперечно позбавляє Я важкої і прикрої внутрішньої роботи. Ба більше, є навіть випадки, коли й лікар змушений визнати, що перехід конфлікту в невроз — найменш шкідливий і соціально найприйнятніший розв'язок. Не дивуйтеся, почувши, що часом навіть сам лікар мусить ставати на бік хвороби, з якою він бореться. Бо ж не годиться йому геть в усіх життєвих ситуаціях грати роль фанатика здоров'я, він знає, що на світі є не тільки невротичні страждання, а й реальні нещастя, яких не можна уникнути, необхідність часом вимагає від людини, щоб вона пожертвувала власним здоров'ям, і лікар знає, що завдяки такій жертві однієї людини відвертається лихо від багатьох інших людей. Отже, якщо можна сказати, що кожен невротик від конфлікту *втікає у хворобу*, то слід припустити, що в багатьох випадках ця втеча цілком обґрунтована, і лікар, дізнавшись про такий стан речей, мовчки й делікатно відступить.

Але провадьмо далі наш виклад, незважаючи на такі виняткові випадки. За звичайних обставин ми бачимо, що завдяки втечі в невроз Я дістає певний внутрішній *виграш від хвороби*. В багатьох життєвих ситуаціях його часто супроводить зовнішній *виграш*, більш-менш високо оцінюваний у реальності. Роз-

гляньмо найчастіший випадок такого роду. Жінка, з якою дуже грубо поводитьсь чоловік і безжально експлуатує її, досить-таки регулярно знаходить вихід у неврозі, — якщо це уможливлюють її схильності, якщо вона надто боязлива або порядна, щоб потай шукати втіхи в іншого чоловіка, якщо вона не досить сильна, щоб, попри всі зовнішні стрими, розлучитися з чоловіком, якщо в неї немає перспектив самій утримувати себе або знайти кращого чоловіка і якщо вона, крім того, сексуально міцно прив'язана до свого брутального чоловіка. Її хвороба буде лише її зброєю в боротьбі проти надміру сильного чоловіка, зброєю, яку вона може вжити задля оборони і надужити задля помсти. На хворобу вона може скаржитись, хоча, певне, скаржитись на свій шлюб не наважиться. В лікарі вона знаходить собі помічника і змушує свого звичайно жорстокого чоловіка дбати про неї й дозволяти на якийсь час бути відсутньою вдома, тобто й вивільнятися з-під подружнього ярма. Де такий зовнішній або випадковий виграш від хвороби добре виражений і реально його нічим не можна замінити, то не слід дуже високо оцінювати можливості вплинути на невроз за допомогою терапії.

Тут ви мені закинете, що все сказане про виграш від хвороби цілком промовляє на користь поглядів, які я вже відкинув, що Я само прагне неврозів і їх створює [с. 384]. Та стривайте, добродію, це, можливо, означає не що більшого, як те, що Я приймає неврози, яким воно аж ніяк не може перешкодити, і використовує їх з якнайбільшою вигодою, якщо з них узагалі можна мати вигоду. Це лиш один бік справи, хоч і приємний. Коли невроз дає виграш, Я дуже добре розуміється з ним, але він дає не самі тільки виграші. Як правило, невдовзі з'ясовується, що, погодившись із неврозом, Я здійснило кепську оборудку. За розв'язку конфлікту воно заплатило надто дорогою ціною, і страждання, породжені симптомами, мабуть, не менш тяжкі, ніж страждання, спричинені конфліктом, а можливо, й перевершують

їх. Я хоче позбутися страждань, пов'язаних із симптомами, проте не хоче втрачати виграшу від хвороби — й саме цього йому не щастить зробити. Таким чином виявляється, що Я не було таким абсолютно активним, як йому здавалося, і нам слід добре запам'ятати цей факт.

Вельмишановні добродії, коли ви як лікарі почнете працювати з невротиками, то скоро відмовитесь від сподівань, що ті з хворих, котрі найтяжче скаржаться й нарікають на свою хворобу, найшвидше підуть назустріч вашим зусиллям і чинитимуть щонайменший опір. Радше буває навпаки. Ви без труднощів зрозумієте: все, що збільшує виграш від хвороби, посилює опір, пов'язаний із згніченням, і перешкоджає терапевтичному впливові. До тієї частини виграшу від хвороби, що, так би мовити, народжується з симптомом, слід додати ще другу, яка виникає згодом. Коли така психічна структура, як хвороба, існує довгий час, вона зрештою поводить себе мов незалежна істота, виявляє щось подібне до інстинкту самозбереження; формується своєрідний *modus vivendi* між нею та іншими складниками психічного життя — навіть тими, що, по суті, ворожі їй, — і навряд чи бракує нагод, при яких вона знову може засвідчити свою корисність і потрібність, хвороба немов набуває *вторинної функції*, і та функція знову зміцнює її становище. Візьмімо тепер замість прикладу з патології яскраву ілюстрацію з повсякденного життя. Тямущий робітник, що сам собі заробляв на прожиття, внаслідок нещасного випадку на виробництві став калікою. Роботі тепер уже кінець, але бідолаха від часу до часу отримує невеличку пенсію за каліцтво й навчився використовувати свою куксу як жебрак. Його новий, хоч і погіршений спосіб існування цілковито спирається на те, що урвало його попереднє існування. Якби ви змогли усунути його каліцтво, то попервах позбавили б його засобів існування, бо постало б питання, чи він іще здатен узятися до попередньої роботи. Те, що при неврозах

відповідає такому вторинному використанню хвороби, можна назвати *вторинним* виграшем від хвороби, ставлячи його поряд із первинним⁹⁴.

Загалом я хочу вам нагадати, щоб ви не недооцінювали практичного виграшу від хвороби і не перебували під дуже великим враженням його теоретичної ваги. Як не брати до уваги раніше згаданих винятків [с. 385], виграш завжди нагадує нам одну з ілюстрацій “розуму звірів”, які подає Оберлендер у своїх “*Fliegenden Blättern*”. Араб їде верхи на верблюді по вузькій стежці, прорубаній на схилі крутої гори. Раптом за поворотом він помічає лева, що готується скочити на нього. Вершник не бачить виходу: з одного боку — прямовисна стіна, з другого — прірва; завернути й утікати неможливо, вже пропащий, гадає він. Натомість верблюд не такої думки. Разом із вершником він шугає в прірву, лев тільки очима кліпнув. Як правило, допоміжні засоби, що їх створює невроз, дають для хворого не кращий результат. Можливо, це стається тому, що розв’язка конфлікту через утворення симптомів — зрештою, автоматичний процес, що може не відповідати вимогам життя і водночас не даватиме людині використовувати свої найкращі й найвищі сили. Якщо існує можливість вибирати, перевагу слід віддавати чесній боротьбі з долею.

Вельмишановні добродії! Я повинен вам пояснити ще й інші мотиви, чому я не почав викладу вчення про неврози з повсякденної нервозності. Ви, можливо, гадаєте, ніби я так учинив через те, що потім мені було б набагато важче довести сексуальне походження неврозів. Але ви помиляєтесь. Щоб дійти такого висновку, при неврозах переносу ми й справді мусили починати з тлумачення симптомів, натомість

⁹⁴ [Питання виграшу від хвороби докладно обговорено в історії хвороби “Dora” (1905 e; Studienausgabe, Bd. 6, S. 118-120). Там у доданій 1923 р. великій примітці (ibid., S. 118 f., Anm.) Фройд повідомляє про свій власний давніший аналіз і найяскравіше висвітлює цю проблему].

при поширених формах так званих *актуальних неврозів*⁹⁵ етіологічне значення сексуального життя — очевидний факт, якого годі не помітити. Я натикався на нього більше ніж двадцять років, поки одного разу запитав себе, чому, обстежуючи невротиків, ми поспідовно обминаємо все, що пов'язане з їхньою сексуальною активністю. Тодішні мої дослідження призвели до того, що я втратив популярність у хворих, зате невдовзі завдяки своїм зусиллям я дійшов висновку, що коли *vita sexualis* нормальне, нема жодних неврозів — я маю на увазі, актуальних неврозів⁹⁶. Я знаю, що це твердження занадто ігнорує властиві людям індивідуальні відмінності і містить велику невизначеність, неминуче пов'язану зі словом “нормальний”, але як приблизний орієнтир воно й досі зберігає свою вагу. Я тоді навіть зайшов так далеко, що визначав специфічні зв'язки між певними формами неврозів і окремими формами сексуальних порушень; не сумніваюсь, що сьогодні я міг би провести ті самі спостереження, якби мав перед собою такий же матеріал хворих. Я досить часто спостерігав, що чоловік, задовольняючись котроюсь неповноцінною формою сексуального задоволення, прирізом, онанізмом з допомогою руки, захворює на певну форму актуального неврозу, і що цей невроз швидко поступається місцем іншому, коли чоловік удається до іншого, теж не бездоганного способу сексуального задоволення. Тоді я за змінами в стані хворого міг визначати перемену способів його статевого життя; я навчився також зятято боронити свої припущення, аж поки мені вдавалося подолати нещирість пацієнта і змусити його потвердити мої висновки. Правда, вони тоді воліли перейти до якогось

⁹⁵ [Ця група неврозів названа “актуальними”, бо їхні причини походять безпосередньо з сьогодення, а не з минувшини пацієнта, як при психоневрозах].

⁹⁶ [Цитата з розвідки про сексуальність в етіології неврозів (1906 а; Studienausgabe, Bd. 5, S. 151). Цей погляд Фройд висловлював і давніше; пор. його розвідку про невроз страху (1895 b), де вже було чимало з того, про що він тут знову розказує].

іншого лікаря, котрий би не так ревно розпитував про їхнє сексуальне життя.

Навіть тоді я не міг не помічати, що причини хвороби не завжди пов'язані з сексуальністю. Один пацієнт справді захворює безпосередньо на ґрунті сексуального порушення, а другий — тому, що втратив своє майно або перехворів на тяжку органічну недугу. Таке розмаїття причин я поясню згодом, коли ми прозирнемо ті взаємовідносини, які, на нашу думку, існують між Я та лібідо, — і що глибше ми глянемо, то задовільніше пояснимо. Людина тільки тоді захворює на невроз, коли її Я втратило спроможність давати собі раду з лібідо. Що сильніше Я, то легше йому впоратись із таким завданням, кожне, байдуже чим спричинене ослаблення Я матиме такі самі наслідки, як і надмірне зростання вимог лібідо, тобто вможливить невротичне захворювання. Є й інші, потаємні зв'язки між Я та лібідо, які, проте, нині не входять до кола розглядуваних питань, і тому я не говоритиму про них⁹⁷. Найістотніше і найповчальніше для нас те, що в кожному разі, байдуже, які обставини спричинили хворобу, невротичні симптоми породжуються лібідо і свідчать про його ненормальне застосування.

А тепер я мушу вказати вам на вирішальну різницю між симптомами актуальних неврозів і симптомами психоневрозів, першу групу яких, неврози переносу, ми дотепер так довго вивчали. В обох випадках симптоми походять з лібідо, тобто є способами його ненормального застосування, сурогатами задоволень. Проте симптоми актуальних неврозів — головний біль, болючі відчуття, подразнення якогось органу, ослаблення або загальмування якоїсь функції — не мають жодного “сенсу”, ніякого психічного значення. Вони не просто побіжно виявляються на тілі, як, приміром, істеричні симптоми, а самі є суто соматичними процесами, при виникненні яких не постає всіх складних психічних механізмів, що ми їх

⁹⁷ [Тут, безперечно, натяк на обговорену в 26-й лекції тему нарцисизму].

уже вивчили. Отже, вони справді відповідають тим характеристикам, що їх дуже довго приписували психоневротичним симптомам. Але як вони можуть бути виявами лібідо, про яке ми дізналися, що воно становить рушійну силу психіки? Ну, шановні добродії, це дуже просто. Дозвольте мені нагадати вам одне з найперших заперечень, будь-коли висунутих проти психоаналізу. Тоді казали, ніби він силкується виробити суто психологічну теорію невротичних явищ, а це цілком безперспективне завдання, бо психологічні теорії не можуть прояснити виникнення хвороб. Ці критики воліють забувати, що сексуальні функції не є чисто психічні, — так само як не є і чисто соматичні. Вони впливають як на тіло, так і на психіку. Якщо в симптомах психоневрозів убачати психічні вияви порушень сексуальності, то ми й не здивуємось, виявивши, що актуальні неврози — це безпосередні соматичні наслідки сексуальних порушень.

Клінічна медицина дає нам вартісну й potwierdжену багатьма дослідниками вказівку до розуміння актуальних неврозів. Подробицями своєї симптоматики і властивістю впливати на всі органи та функції тіла актуальні неврози надзвичайно схожі на хворобливі стани, спричинені хронічною дією чужорідних отруйних речовин або раптовим припиненням їхньої дії, тобто на інтоксикації та абстиненцію. Обидві групи уражень стануть іще ближчими між собою, коли порівняти їх зі станом, який існує при базедовій хворобі, що, як з'ясовано, теж виникає внаслідок інтоксикації, але діють не ті токсини, що вводяться в тіло ззовні, а ті, що виробляються в самому організмі під час обміну речовин. Гадаю, нам слід скористатися цією аналогією і вважати неврози за наслідки порушення сексуального обміну речовин, що виникає, коли сексуальних токсинів виробляється більше, ніж їх може засвоїти людина, або коли внутрішні і навіть психічні обставини перешкоджають правильному використанню тих речовин. У народній творчості з давніх-давен поширені такі припущення про природу сексуального жадання, кохання там на-

живається “сп’янінням”, а закоханість виникає від якогось любовного дання, причому дія цього напою певною мірою виявляється й зовні. При цій нагоді можна згадати про ерогенні зони й про те, що сексуальне збудження може виникати в найрізноманітніших органах [с. 325—326]. А в усьому іншому слова “обмін сексуальних речовин” або “хімізм сексуальності” — не що інше, як пустий звук; ми нічого про це не знаємо і навіть не годні вирішити, чи нам слід припускати існування двох сексуальних речовин, що їх можна було б назвати “чоловічою” та “жіночою”⁹⁸, чи слід задовольнитись *одним* сексуальним токсином, у якому можна вбачати носія всіх подразнень, що їх породжує лібідо. Тож теорія психоаналізу, що ми її створили, — насправді лише надбудова, яка колись таки твердо ляже на свій органічний підмурок, але ми його поки що не знаємо.

Психоаналіз як науку характеризує не матеріал, що його він розглядає, а методи його роботи. Не змінюючи суті цих методів, їх можна з не меншим успіхом застосувати до історії культури, релігієзнавства, міфології, як і до вчення про неврози. Метою і досягненням психоаналізу стало не що інше, як відкриття неусвідомленого в психічному житті. Психоаналіз ніяк не може підступитися до розв’язання проблеми актуальних неврозів, симптоми яких, імовірно, виникають унаслідок прямих інтоксикацій; він може лише трохи прояснити її, полишивши це завдання медико-біологічним дослідженням. Тепер ви, мабуть, краще розумієте, чому я саме так скомпонував свій матеріал. Якби я вам викладав “Вступ до теорії неврозів”, було б безперечно слушно почати від простих форм актуальних неврозів і йти до складних психічних хвороб, спричинених порушеннями лібідо. Я спершу мусив би розповісти все, що ми з різних джерел знаємо або гадаємо, ніби знаємо, про актуальні неврози, а потім заговорив би про психоаналіз як про найважливіший метод, який дозво-

⁹⁸[У “Нових висновках”, с. 600, Фройд рішуче відкидає цю гіпотезу].

ляє прозирнути природу психоневрозів. Натомість я мав намір прочитати курс “Вступ до психоаналізу” й оголосив про це; для мене важливо, щоб ви мали уявлення про психоаналіз, а не якесь знання про неврози, і тому актуальні неврози, які нічого не дають для розуміння психоаналізу, я не міг висувати на перше місце. Гадаю, такий мій вибір найпридатніший і для вас, бо з огляду на свої незглибимі гіпотези й далекосяжні взаємозв’язки психоаналіз заслуговує на місце серед зацікавлень кожної культурної людини; вчення про неврози — такий же розділ медицини, як і будь-які інші.

Тим часом у вас є підстави сподіватися, що й про актуальні неврози ми дізнаємось щось цікаве. Ці сподівання зумовлює вже навіть тісний клінічний зв’язок актуальних неврозів із психоневрозами. Отож я розкажу вам, що ми розрізняємо три чисті форми актуальних неврозів: *неврастенію*, *невроз страху* та *іпохондрію*. Навіть така класифікація зазнає критичних зауважень: терміни, щоправда, вживані повсюдно, проте їхнє значення хистке й непевне. Є лікарі, що заперечують будь-яке виокремлення в заплутаному світі невротичних явищ, не вирізняють жодних клінічних едностей, чи то типів хвороб і навіть не визнають поділу на актуальні неврози та психоневрози. Гадаю, вони зайшли дуже далеко й проминули дорогу, котра веде до поступу. Названі форми неврозів інколи трапляються в чистій формі, а найчастіше комбінуються один з одним і з якимсь психоневротичним ураженням. Цей факт не конче має спонукати нас відмовитись розрізняти їх. Подумайте про різницю між ученням про мінерали та петрологію в мінералогії. Мінерали описують індивідуально, — певне, з огляду на обставину, що їх так часто знаходять у вигляді кристалів, виразно відокремлених від свого середовища. Гірські породи складаються з суміші мінералів, що поєдналися, звичайно ж, не випадково, а внаслідок умов свого формування. В ученні про неврози ми ще дуже мало розуміємо процес їхнього розвитку, щоб сформулювати щось по-

дібне до петрології. Ми, проте, чинимо найрозумніше, коли з усієї сукупності спершу вибираємо розрізнявані клінічні елементи, які можна порівняти з мінералами.

Важливим додатком до наших знань про утворення симптомів при психоневрозах є вартий згадки зв'язок між симптомами актуальних неврозів та симптомами психоневрозів: симптом актуального неврозу часто становить ядро або попередню стадію психоневротичного симптому. Найвиразніше такий зв'язок проступає між неврастенією та неврозом переносу, названим "конверсійною істерією", між неврозом страху та істерією страху, а також між іпохондрією та формами, що їх ми розглянемо згодом, а саме: парафренією (*dementia praecox* і параноєю) [с. 429—430]. Візьмімо за приклад випадок істеричного головного болю чи шпигання в попереку. Аналіз показує, що через згущення та зсув він стає сурогатом задоволення для цілої низки лібідозних фантазій або спогадів. Але колись цей біль існував реально, і тоді він був симптомом, безпосередньо спричиненим сексуальним токсином, соматичним виявом лібідозного збудження. Ми аж ніяк не стверджуємо, що всі істеричні симптоми мають таке ядро, але виявляється, що таке ядро наявне дуже часто і що всі — чи то нормальні, чи то патологічні — наслідки впливів на тіло лібідозних збуджень найпридатніші для утворення симптомів істерії. Вони тоді відіграють роль піщинки, яку моллюск огортає шарами перламутру. Таким самим чином минулі ознаки сексуального збудження, яке супроводить статевий акт, стають найзручнішим і найпридатнішим матеріалом для утворення психоневротичних симптомів.

Процес, подібний до згаданих, становить для нас великий діагностичний і терапевтичний інтерес. В осіб, що схильні до неврозів, проте ще не страждають на яскраво виражене захворювання, нерідко трапляється, що якесь хворобливе ураження тіла — як-от унаслідок запалення або травми — спонукає до дії процес утворення симптомів, і цей процес чимшвидше обертає той наданий реальністю симптом на

представника всіх тих неусвідомлених фантазій, що тільки й чекали, аби знайти якийсь засіб вираження. Лікар у такому разі вдається то до одного терапевтичного методу, то до другого, прагнутьиме або усунути органічні підвалини симптому, не переймаючись їхнім інтенсивним невротичним опрацюванням, або подолати невроз, який постав при цій нагоді, нехтуючи його органічні передумови. Успіх лікування виправдовуватиме то одну, то другу з терапевтичних методик, а виробити загальні приписи для таких мішаних випадків навряд чи можлива річ.

Лекція 25

СТРАХ⁹⁹

Вельмишановне товариство! Те, що я на минулій лекції розповів про звичайну нервозність, напевне видалось вам найфрагментарнішим і найгіршим з усіх моїх пояснень. Я знав це й передчував, що ніщо не здивує вас дужче, як те, що я навіть не згадував страху, на який нарікає багато невротиків, описуючи його як свої найтяжчі страждання — і він справді може набирати в них незвичайної сили, змушуючи вдаватись до найбезглуздіших засторог. Але, чинячи так, я принаймні не намірявся скоротити свій виклад; навпаки, я збирався дуже гостро поставити проблему страху в невротиків і докладно пояснити її.

Саме явище страху не потребує пояснень: кожен з нас хоч колись мав таке відчуття, або, точніше, відчував цей афективний стан. Але, гадаю, ніхто досить серйозно не замислювався, чому саме невротики відчувають набагато більший страх, ніж решта людей. Можливо, це вважали за цілком зрозумілу річ: адже слова “нервовий” і “настраханий” так часто вживають одне замість одного, немов вони означають те саме. Проте на це ми не маємо жодного права: деякі настрахані люди в усьому іншому аж ніяк не нервові, а деякі невротики страждають на багато різних симптомів, серед яких, однак, немає схильності до страху.

Хай там як, твердо встановлено, що проблема страху — це вузловий пункт, у якому сходяться найрізноманітніші й найважливіші питання, загадка, розв’язок якої може яскраво висвітлити все наше психічне життя. Я не стверджую, ніби зможу вам дати певний розв’язок, але ви, звичайно, сподіваєтесь, що й до цієї теми психоаналіз підступає зовсім

⁹⁹ [Перше докладне висвітлення цієї теми Фройд подає у своїй розвідці про невроз страху (1895 b), останнє — в праці “Hemmung, Symptom und Angst” (1926 d). Хоча ця лекція, як побіжно зауважує Фройд у передмові (с. 7—8), містила найповніший на той час виклад проблеми страху, згодом він переглянув свої погляди в багатьох важливих аспектах. Його остаточні погляди викладено в 32-й лекції “Нових висновків”].

інакше, ніж академічна медицина. Там, здається, насамперед цікавляться анатомічними процесами, завдяки яким виникає страх. Сповідують, що подразнюється *medulla oblongata* (довгастий мозочок), а хворий дізнається, що в нього невроз блукаючого нерва. *Medulla oblongata* — дуже цікавий і чудовий об'єкт. Я добре пам'ятаю, скільки часу й зусиль присвятив його вивченню багато років тому. Але сьогодні я мушу вам признатись: я не знаю нічого, що було б байдужішим для психологічного розуміння страху, ніж знання нервових шляхів, по яких поширюється збудження страху.

Передусім страх можна дуже довго розглядати, взагалі не згадуючи про нервозність. Ви зрозумієте мене без усяких пояснень, коли я позначу цей різновид страху як *реальний страх*, на відміну від *невротичного*. Реальний страх видається нам чимось раціональним і природним, його можна назвати реакцією на сприйняття зовнішньої небезпеки, тобто сподіваного, передбачуваного ушкодження; він пов'язаний із рефлексом утечі, і його можна вважати за вияв інстинкту самозбереження. За яких обставин, тобто перед якими об'єктами і в яких ситуаціях виникає страх, великою мірою — і це цілком природно — залежить від обсягу наших знань і від почуття влади над зовнішнім світом. Ми не дивуємося, що дикун боїться гармати або сонячного затемнення, тоді як біла людина, що вміє використовувати зброю і може передбачати астрономічні явища, в таких ситуаціях не лякається. Іншим разом причиною страху стає якраз завелике знання, бо воно завчасу прозирає небезпеку. Дикун відсажується, побачивши в лісі сліди, бо вони свідчать про близькість хижого звіра, а для необізнаної білої людини ті сліди нічого не означають. Досвідчений моряк із жахом спостерігає хмаринку на небі, бо вона віщує близьку вже бурю, а пасажир не звертає на неї уваги.

Міркуючи далі, ми доходимо висновку, що думка, ніби реальний страх — раціональний і доцільний, потребує ґрунтового перегляду. Адже єдиною до-

цільною поведінкою перед загрозою небезпеки була б холодна, зважена оцінка власних сил, порівнюючи з величиною небезпеки, і подальший висновок, що саме дає найбільше надій на щасливий кінець: утеча, оборона чи, може, власний напад. Коли триматися такого міркування, для страху не залишається місця: все, що стається, відбулося б так само добре або навіть краще, якби страху не виникало. Адже ви знаєте: коли страх надміру сильний, він виявляється вкрай недоцільним, паралізує всяку дію і навіть утечу. Реакція на небезпеку звичайно складається з суміші афекту страху і захисної дії. Сполохана тварина боїться й утікає, але доцільна тут “утеча”, а не “страх”.

Тож з’являється спокуса припустити, що в зародженні страху ніколи нема доцільності. Можливо, ми краще зрозуміємо цю думку, якщо ретельно проаналізуємо ситуацію страху. Перший її елемент — це *готовність* до небезпеки, що виявляється в підвищеній сенсорній чутливості і в моторному напруженні. Цю очікувальну готовність безперечно слід уважати за корисну, бо якби її раптом не стало, це могло б мати серйозні наслідки. Від неї, з одного боку, походить моторна дія — передусім утеча, а на вищому щаблі — активна оборона, а з другого боку — стан, який ми відчуваємо як страх. Що більше розвиток страху обмежується самим тільки його зародженням, просто сигналом¹⁰⁰, то з меншими перешкодами відбувається перехід — готовність до страху поступається місцем дії, — то доцільнішим стає весь процес. Отже, як на мене, *готовність до страху* — доцільний компонент, а *розвиток страху* — недоцільний компонент того, що ми називаємо страхом.

Гадаю, не слід заглиблюватись у питання, чи слова “страх”, “боязнь”, “переляк” мають у нашій мові однакове або різні значення. На мій погляд, страх — це певний стан, незалежний від об’єкта, тоді як при

¹⁰⁰ [Уявлення про страх як про “сигнал” з’являється також і далі на с. 410 і в “Нових висновках” на с. 552].

боязні вся увага спрямована на об'єкт. Натомість переляк, здається, має осібне значення, а саме: це стан, спричинений несподіваною небезпекою, якому не передувала готовність до страху. Тож можна сказати, що з допомогою страху людина захищається від переляку.

Вашої уваги, мабуть, не уникла певна багатозначність і невизначеність в уживанні слова "страх". Здебільшого під страхом розуміють суб'єктивний стан, у якому опиняється людина, відчувши, як у ній "розвивається страх"; такий стан називають афектом. Що ж таке афект у динамічному розумінні? Вочевидь щось поєднане з багатьох компонентів. Афект обіймає, по-перше, певні моторні іннервації, або способи вияву, по-друге, певні відчуття, що до того ж діляться на два види: сприймання моторних дій, які відбулись, і безпосередні почуття насолоди або страждання, що становлять, як кажуть, домінуючу ноту афекту. Проте я не вірю, що цим переліком пояснив вам природу афекту. При деяких афектах, здається, можна прозирнути глибше й дізнатися, що ядром, яке поєднує всю цю комплексну структуру, є повторення певних дуже важливих попередніх життєвих переживань. Ці переживання можуть бути лише вкрай ранніми враженнями дуже загальної природи, що їх скорше можна знайти в попередній історії виду, а не індивіда. Щоб ви краще зрозуміли мене, я міг би сказати, що стан афекту збудований так само, як напад істерії, і те, і те — наслідок, осад спогаду. Істеричний напад можна порівняти з новоутвореним індивідуальним афектом, а нормальний афект — з виявом загальної успадкованої істерії¹⁰¹.

Лише не думайте, ніби моя розповідь про афекти — визнання надбання нормальної психології. Навпаки, це уявлення, що постали на ґрунті психоаналізу, і тільки в цій царині вони узвичаєні. Те, що можна дізнатися про афекти з психології, — при-

¹⁰¹ [Таке міркування з приводу істеричного нападу Фройд висунув в одній із своїх попередніх праць на цю тему (1909 а): див. Studienausgabe, Bd. 6, S. 201 f.]

міром, з теорії Джеймса-Ланга, — для нас, психоаналітиків, незрозуміле й не варте обговорення. Проте й своє знання про афекти ми не вважаємо за абсолютно точне; це лише перша спроба зорієнтуватись у тій темній царині. Тепер поведу далі: при афекті страху ми, здається, вже знаємо, яке надто раннє враження він раз у раз відтворює. Ми кажемо, що це *акт народження*, при якому відбувається те поєднання почуттів страждання, реакцій спротиву й соматичних відчуттів, що стає прообразом усіх ситуацій, коли виникає загроза життю, і відтоді відтворюється в нас як стан страху. Величезне подразнення, породжене перервою в оновленні крові (зупинкою внутрішнього дихання), становило тоді причину переживання страху, тобто перший страх мав токсичну природу. Сама назва Angst (“страх”) — angustiae, Enge (“тіснява”, “тиск”) — наголошує на такій власливості, як утруднене дихання, що було тоді наслідком реальної ситуації, а тепер майже послідовно відтворюється в афекті. Крім того, цілком можна припустити, що вперше стан страху виник при відлученні від матері [пор. с. 412]. Ми, звісно, переконані, що завдяки незліченним людським поколінням схильність до повторення цього першого стану страху так глибоко вкарбувалася в організм, що жоден індивід не може уникнути афекту страху, навіть коли його, як легендарного Макдуфа, “із лона материнського дочасно вийнято”¹⁰², тобто він не зазнавав народження. Що стало прообразом страху в решти тварин — не ссавців, — ми сказати не можемо. До того ж ми не знаємо, який комплекс відчуттів відповідає в цих створіннь нашому страхові.

Вам, певне, було б цікаво почути, як можна дійти висновку, ніби акт народження — джерело і прообраз афекту страху. Розважання тут прислужилися найменше, набагато більше я запозичив у наївного народного мислення. Багато років тому ми, молоді лікарі, сиділи за обідом у ресторані, і один асистент з пологового будинку розповідав нам про кумедні ви-

¹⁰² [Шекспір, “Макбет”, V дія, сцена 7].

падки, які сталися на останньому акушерському іспиті. Одну з кандидаток запитали, чому при народженні в плодових водах, що відходять, є месопіум (первородний кал, екскременти), і та швидко відповіла: “Бо дитина перелякалась”. З неї покепкували й не прийняли іспиту. Але я мовчки став на її бік і почав здогадуватися, що необтяжений мудруваннями розум цієї бідолахи з простолюду відкрив важливу закономірність.

Перейдімо тепер до невротичного страху: в яких нових формах і за яких обставин виявляється страх у невротиків? Говорити тут можна дуже багато. По-перше, ми бачимо загальну настраханість, так би мовити, страх, який вільно ширяє і ладен учепитися за будь-яке більш-менш придатне уявлення, який впливає на судження, зумовлює очікування й чатує на кожну нагоду виправдати себе. Цей стан ми називаємо “очікувальним страхом” або “боязливим очікуванням”. Особи, котрим дошкуляє такий різновид страху, з усіх можливих варіантів завжди передбачають найгірший, витлумачують кожну випадкову подію як призвістку лиха, трактують кожну непевність найнесприятливішим чином. Схильність до такого очікування лиха — риса, притаманна багатьом людям, котрих з огляду на решту обставин аж ніяк не можна назвати хворими, і ми називаємо їх страхопудами й песимістами. Досить велика частка очікувального страху завжди властива нервовому ураженню, що його я назвав “*неврозом страху*”, зарахувавши до актуальних неврозів¹⁰³.

Другий різновид страху, на відміну від щойно описаного, має радше психічну природу¹⁰⁴ і пов'язаний із певними об'єктами та ситуаціями. Це страх напрочуд розмаїтих і часто вкрай дивних “*фобій*”. Стенлі Гол, видатний американський психолог, нещодавно завдав собі клопоту і цілій низці фобій по-

¹⁰³ [Пор. першу Фройдову розвідку про невроз страху (1895 b)].

¹⁰⁴ [Тобто це не страх, що вільно ширяє].

надавав пишні грецькі назви. Ті назви нагадують перелік десяти єгипетських кар, тільки число їх набагато перевершує десяток¹⁰⁵. Тож послухайте, майже кожен об'єкт або сутність може обернутися на фобію: темрява, свіже повітря, відкриті місця, коти, павуки, гусінь, змії, миші, гроза, шпичаки, кров, замкнені простори, кормища, самотність, перехід через міст, подорож морем чи залізницею тощо. При першій спробі зорієнтуватись у цій мішанині можна поділити фобії на три групи. Чимало з об'єктів та ситуацій, які породжують страх, навіть для нас, нормальних людей, мають у собі щось лиховісне, певний зв'язок із небезпекою, і ці фобії нам зрозумілі, хоча ми признаємо, що їхня сила надмірна. Приміром, кожен із нас, побачивши змію, відчуває страх і огиду. Отже, можна стверджувати, що змієфобія — риса загальнолюдська; Чарлз Дарвін дуже яскраво описував, як він не міг позбутися страху перед змією, що кидалась на нього, хоча знав, що захищений від неї товстим склом¹⁰⁶. До другої групи ми відносимо випадки, коли для фобії теж характерний певний зв'язок із небезпекою, проте ми звичайно нехтуємо такі небезпеки і не зосереджуємось на них. До цієї групи належить більшість ситуативних фобій. Ми знаємо, що, їдучи залізницею, в нас більше шансів здибитись із лихом, ніж сидючи вдома, бо ж поїзди можуть зіткнутися, знаємо, що й корабель може піти на дно, причому люди, як правило, топляться, але не думаємо про ці небезпеки й без усякого страху подорожуємо залізницею й пароплавом. Не можна заперечити, що, коли обвалиться міст, людина, йшовши тоді по ньому, впаде в річку, але це трапляється так рідко, що ніхто не зважає на таку небезпеку. Навіть самотність має свої небезпеки, і за певних обставин ми уникаємо її, але ж не йдеться про те, що ми за яких завгодно обставин неспроможні терпіти її жодної миті. Те саме слухне і щодо кормищ, замкнених

¹⁰⁵ [Stanley Hall (1914) налічує 132 фобій].

¹⁰⁶ [Charles Darwin (1889, 40)].

просторів, грози і т. ін. У невротиків нам видається дивним не так зміст фобій, як їхня інтенсивність. На страх, що виявляється у фобіях, просто неможливо впливати! А часом з'являється враження, що невротики бояться зовсім не тих самих об'єктів та ситуацій, які й у нас за певних обставин можуть викликати страх і яким вони дають ті самі назви, що й ми.

Залишилась тільки третя група фобій, які зовсім для нас незрозумілі. Коли дужий дорослий чоловік боїться перейти вулицю чи площу в добре йому знайомому рідному місті, коли здорова, цілком розвинена жінка відчуває майже безтямний страх, бо її сукні черкнувся кіт чи по кімнаті пробігла мишка, то як можна пов'язати такі ситуації з небезпекою, хоча для жертв цих фобій вона вочевидь існує? При належних до цієї групи тваринних фобіях аж ніяк не може йтися про посилення властивих усім людям антипатій, бо ж можна довести протилежне: чимало людей не пройде біля kota, не покликавши його й не погладивши. Миша, якої так бояться жінки, — водночас одне з найпоширеніших ласкавих імен; чимало дівчат, що з насолодою дослухаються, коли їх так називають кохані, перелякано зойкають, побачивши милу тваринку з тією самою назвою. Поведінку чоловіка, що боїться перейти вулицю чи майдан, можна пояснити лише одним чином: він поводить мов мала дитина. Дитину під час виховання безпосередньо привчають уникати таких ситуацій, бо вони небезпечні, і наш агорафобік справді позбувається свого страху, коли перевести його через майдан.

Обидва з описаних вище різновидів страху — очікувальний, нічим не зумовлений страх і страх, пов'язаний із фобіями, — незалежні один від одного, один з них — аж ніяк не вищий ступінь другого, вони дуже рідко, і то чисто випадково, трапляються разом. Інтенсивніша за виявом загальна настраханість не конче призводить до фобій; особи, все життя скуті агорафобією, можуть зовсім не мати песимістичного очікувального страху. Можна довести, що

чимало фобій, як-от боязнь відкритих місць або залізничних подорожей, з'являються в уже зрілому віці, інші, приміром страх перед темрявою, грозою, тваринами, здається, існують з самого початку. Фобії першого виду скидаються на тяжкі хвороби, другого виду — мають випадковий, настроєвий характер. Якщо в когось проступає одна з фобій другого виду, то, як правило, можна припустити й наявність інших, подібних до неї фобій. Я мушу додати, що ці всі фобії вкупі ми означаємо як *істерію страху*, тобто розглядаємо їх як ураження, тісно споріднене з добре відомою конверсійною істерією¹⁰⁷ [с. 395].

Третій різновид невротичного страху ставить нас перед загадкою: тут ми взагалі не бачимо зв'язку між страхом і небезпекою, що загрожує. Цей страх з'являється, наприклад, при істерії як супровід істеричного симптому; або за будь-яких обставин при збудженні, коли справді можна було б сподіватись якихось афективних виявів, але афекту страху — якнайменше; або з'являється як чистий напад страху незалежно від будь-яких обставин і зостається однаково незбагненим і для нас, і для пацієнта. Про страх чи навіть притичину, яку, перебільшивши, можна було б видати за страх, тут вочевидь не йдеться. Спостерігаючи такі спонтанні напади, ми дізнаємося: комплекс, що його ми означили як стан страху, здатний розщеплюватись. А напад у цілому може бути замінений єдиним, інтенсивно вираженим симптомом — тремтінням, запамороченням, серцебиттям, задишкою, а загального відчуття, що його ми характеризуємо як страх, може при цьому бракувати або ж воно буде невираженим. І все-таки це стани, що ми їх уважаємо за "еквіваленти страху", бо в усіх клінічних та етіологічних аспектах вони дорівнюють страхові.

Тепер перед нами постає два запитання. Чи можна невротичний шлях, при якому небезпека не відіграє

¹⁰⁷ [Фройд уперше докладно розглядає істерію страху в історії хвороби "kleinen Hans" (1909 b), Studienausgabe, Bd.8, S. 99 ff.].

ніякої ролі або ж відіграє дуже маленьку роль, пов'язати з реальним страхом, що, власне, й становить реакцію на небезпеку? І, по-друге, як можна зрозуміти невротичний страх? Аби відповісти, нам передусім слід не відступати від сподівання: де є страх, там має бути й те, чого людина боїться.

Деякі вказівки до розуміння невротичного страху дають нам клінічні спостереження, і я вам зараз поясню їхнє значення.

А. Неважко встановити, що очікувальний страх, або загальна настраханість, тісно пов'язаний із певними процесами сексуального життя, чи, радше, з певними способами застосування лібідо. Найпростіший і найповчальніший випадок такого роду ми спостерігаємо в осіб, що зазнають так званого марного (фрустрованого) збудження, коли інтенсивне сексуальне збудження не може достатньо розрядитись і не доходить до задовільного кінця. Такий стан трапляється, наприклад, у чоловіків у часи залицяння і в жінок, чиї чоловіки не досить потентні або з обережності зумисне скорочують статевий акт чи закінчують його невластивим чином. За таких обставин лібідозне збудження зникає і його заступає страх — як у формі очікувального страху, так і у формі нападів та еквівалентів страху. Уривання статевого акту з обережності, якщо воно вже становить частину звичайного сексуального режиму, стає причиною неврозу страху в чоловіків, а надто в жінок так послідовно, що в медичній практиці при цих випадках найрозумніше було б з'ясувати, чи нема там такої етіології. Величезна кількість випадків показує, що невроз страху зникає, якщо відмовитись від неправильної сексуальної практики.

Наскільки я знаю, факт зв'язку між сексуальною стримливістю і страхом уже не заперечують навіть ті лікарі, котрі далекі від психоаналізу. Проте я цілком собі можу уявити, що вони не полишають спроб надати цьому зв'язку зворотного характеру, припускаючи, ніби тут ідеться про осіб, що з самого початку мали схильність до всіляких страхів, тож і в сексуальній царині вони виявляють стримливість.

Рішучим аргументом проти цього є реакція жінок, чия сексуальна практика має, по суті, пасивну природу, тобто визначається поведінкою їхніх чоловіків. Що темпераментніша жінка, — отже, що сильніший у неї потяг до статевих стосунків і більша здатність задовольнятися, то з більшою ймовірністю вона реагуватиме явищами страху на імпотентність свого чоловіка або на *coitus interruptus*, натомість у житті фригідних або мало лібідозних жінок таке недбання відіграє набагато меншу роль.

Сексуальна стримливість, до якої сьогодні подружньому закликають лікарі, матиме, природно, таку саму вагу в зародженні страху тільки тоді, коли лібідо, позбавлене задовільних розряджань, відносно сильне, а сублімація недостатня, щоб нейтралізувати велику його частину. Тільки кількісний чинник визначає, виникне зрештою хвороба чи ні. Навіть там, де йдеться не про хворобу, а про формування характеру, неважко переконатися, що сексуальні обмеження йдуть рука за рукою з певною боязливістю та обачністю, натомість безстрашність і відвага несуть із собою нескуте задоволення сексуальних потреб. Хоча розмаїті культурні впливи вельми змінюють і ускладнюють ці відносини, пов'язаність страху з сексуальними обмеженнями в пересічній людини зостається незаперечним фактом.

Я виклав вам іще далеко не всі спостереження, які промовляють на користь уже згадуваного генетичного зв'язку між лібідо та страхом. До них належить, наприклад, вплив певних життєвих періодів на виникнення патологічного страху, — таких періодів, як статеве дозрівання і менопауза, під час яких значно підвищується витворення лібідо. При збудженнях можна часто безпосередньо спостерігати змішування лібідо і страху, а зрештою остаточну заміну лібідо страхом. Враження, що його справляють ці всі факти, подвійне: по-перше, йдеться про нагромадження лібідо, перед яким закриті шляхи його нормального застосування, а по-друге, ми стаємо свідками процесів, які відбуваються в суто соматичній царині. Як з лібідо виникає страх, ми поки що не годні

пояснити; безперечно те, що лібідо щезає і його заступає страх.

Б. Другу вказівку ми дістаємо з аналізу психоневрозів, зокрема істерії. Ми вже чули, що при цьому ураженні супроводом до симптомів часто виступає страх, але часто трапляється й нічим не зумовлений страх, виявляючись у формі нападів або тривалих станів. Хворі не спроможні відповісти, чого вони бояться, і — безперечно, з допомогою вторинного опрацювання [с. 177—178] — пов'язують свій страх із першими-ліпшими фобіями, як-от смерті, божевілля, апоплексичного удару. Проаналізувавши ситуацію, з якої походить страх або симптоми, що їх супроводить страх, можна, як правило, визначити, який нормальний психічний процес був перерваний і його заступили вияви страху. Цю думку можна сформулювати й інакше: ми так конструємо неусвідомлений процес, немов він зовсім не зазнавав згнічення і без перешкод проникав у свідомість [пор. с. 292—293]. Цей процес супроводився б якимсь певним афектом, і тепер, на превеликий подив, ми дізнаємося, що цей супровідний до нормального процесу афект, байдуже, який його характер, після згнічення неодмінно поступається страхові. Отже, коли розглядати істеричний стан страху, то його неусвідомлений відповідник може бути збудженням подібної до нього природи — страхом, соромом, збентеженням, — так само як і позитивним лібідозним збудженням або ворожими, агресивними почуттями — люттю чи гнівом. Таким чином страх — це загальновизнана поширена монета, на яку обмінюються або можуть обмінюватись усі афективні збудження, якщо відповідний їм зміст уявлень зазнав згнічення¹⁰⁸.

В. Третій аргумент постає, коли спостерігати хворих із нав'язливими діями: їх, хоч як дивно, страх, здається, зовсім обминув. Та коли спробувати перешкодити їхнім нав'язливим діям, умиванням та церемоніалам або коли вони самі зважаться на спробу

¹⁰⁸ [Пор. виклад у праці “Die Verdrängung” (1915 d), Studienausgabe, Bd. 3, S. 113 ff.].

позбутись якоїсь нав'язливої дії, нестерпний страх знову присилує їх покірно виконувати нав'язане. Ми здогадуємось, що страх був прикритий нав'язливою дією і що нав'язливу дію тільки на те й виконували, аби уникнути страху. Тому страх є і при невроті нав'язливих станів; той страх, що в інших ситуаціях мав би виявлятися, тут уже заступлено симптомом, а звернувшись до істерії, ми побачимо, що й цьому невротіві властиві дуже схожі відносини: результатом процесу згнічення є або страх у чистій формі, або страх з утворенням симптомів, або утворення симптомів без страху. В абстрактному розумінні, здається, не буде хибним стверджувати, що симптоми взагалі утверджуються тільки на те, аби уникнути неминучого за інших обставин розвитку страху. Коли триматися цього погляду, страх немов зразу стає осередком нашого інтересу до проблеми невротів.

Зі спостережень невроту страху ми виснували, що відвертання лібідо від способів його нормального застосування, внаслідок чого виникає страх, відбувається на основі соматичних процесів. З аналізу істерії та невроту нав'язливих станів ми висновуємо додаткове міркування, що те саме відвертання, коли і його результат той самий, може бути ще й наслідком спротиву з боку психічних інстанцій. Оце й усе, що ми знаємо про виникнення невротичного страху, однак це знання видається досить непевним. Але я поки що не бачу жодного шляху, по якому можна було б просуватися далі. Друге завдання, котре ми ставимо перед собою, — визначити зв'язок між невротичним страхом (ненормально застосованим лібідо) і реальним страхом, що становить реакцію на небезпеку, — видається ще важчим. Можна було б гадати, ніби тут ідеться про зовсім різні речі, проте ми не знаємо жодного способу відмежувати почуття реального страху від почуття невротичного страху.

Потрібний нам зв'язок можна зрештою визначити з допомогою суперечності між Я та лібідо, про яку

ми вже так часто згадували. Як ми знаємо, виникнення страху — це реакція Я на небезпеку і сигнал до початку втечі [пор. с. 399], — звідси недалеко до висновку, що й при невротичному страхові Я так само намагається втекти від вимог свого лібідо; Я так трактує цю внутрішню небезпеку, немов вона зовнішня. Таким чином потверджується наше сподівання [с. 406], що там, де з'являється страх, є й те, чого людина боїться. Проте аналогію можна вести ще й далі. Спробу втекти від зовнішньої небезпеки можуть заступати інші дії: людина залишається на місці й провадить доцільну оборону, — так само й розвиток невротичного страху теж може поступитись утворенню симптомів, і той процес забезпечує скоювання страху.

Труднощі розуміння пов'язані тепер з іншим аспектом. Сам страх, який означає втечу Я від власного лібідо, теж має походити з лібідо. Це твердження темне й нагадує нам, щоб ми не забували, що лібідо, властиве людині, — один із складників її сутності і його не можна протиставляти їй як щось зовнішнє. Саме топографічна динаміка розвитку страху, яка досі нам незрозуміла, мала б прояснити питання, які психічні енергії при цьому діють і з яких психічних систем вони походять. Я не можу вам пообіцяти, що відповім на це питання, проте ми аж ніяк не збираємось полишати дві інші стежки: ми знову звернемось до безпосередніх спостережень і аналітичних досліджень, аби допомогти собі в розважаннях. Ми подивимось, як з'являється страх у дітей і як зароджується невротичний страх, пов'язаний із фобіями.

Боязливість дітей — явище дуже поширене, і з'ясувати, чи то реальний страх, чи невротичний, дуже важко. Ба більше, навіть поведінка самих дітей ставить під сумнів вартість такого з'ясування. Бо, з одного боку, ми не дивуємось, що дитина боїться всіх чужих осіб, нових ситуацій і предметів, і дуже легко пояснюємо цю реакцію дитячою слабкістю й невіданням. Отже, ми приписуємо дитині велику схильність

до реального страху і вважали б за доцільне, якби така схильність передавалась у спадок. У такому разі дитина лише повторювала б поведінку пралюдини й сучасних дикунів, що через своє невідання та безпорадність відчувають страх перед усім новим і навіть перед уже добре знайомим, що нам самим не навіває сьогодні ніякого страху. Цілком відповідало б нашим сподіванням і те, якби фобії дітей принаймні почасти були такими самими, як і фобії, що їх можна було б приписати тим прадавнім часам розвитку людства.

З другого боку, не можна не побачити, що не всі діти боязливі однаковою мірою і що саме ті діти, які надміру бояться всяких нових об'єктів та ситуацій, згодом стають невротиками. Отже, схильність до неврозів виявляється через надмірну схильність до реальних страхів; саме боязливість, а не нервозність видається первинною, і ми доходимо висновку, що дитина, а згодом і доросла особа боїться сили свого лібідо, бо вона взагалі всього боїться. Тому від думки, ніби страх походить з лібідо, потрібно було б відмовитись, а дослідження умов, за яких виникає реальний страх, логічно підводить до твердження, що усвідомлення власної слабкості й безпорадності — меншовартості, за термінологією А. Адлера, — є, якщо воно здатне тягтися з дитинства аж у зрілі літа, вирішальною причиною неврозів.

Це твердження видається таким простим і спокусливим, що, безперечно, заслуговує на нашу увагу. Якщо його прийняти, то розгадку проблеми неврозів годилося б шукати десь-інде. Збереження стану меншовартості — а вкупі з ним і схильності до страхів та утворення симптомів — видається таким обґрунтованим, що радше потрібні були б пояснення, чому в деяких виняткових випадках результатом є те, що ми називаємо здоров'ям. Але що можна висувати з ретельних спостережень дитячої боязливості? Мала дитина передусім боїться чужих людей; ситуації тільки тому стають важливі, що пов'язані з певними особами, а об'єкти взагалі виходять на сцену тільки згодом. Проте незнайомих людей дитина боїться не

тому, що приписує їм лихі наміри й порівнює свою слабкість із їхньою силою, отже, не тому, що вони становлять небезпеку для її існування, спокою і свободи від страждань. Отаке підозріливе дитя, налякане агресивними інстинктами, що панують у світі, — жалюгідна, чисто теоретична конструкція. Адже дитина відсахується від чужої постаті через те, що сподівалася побачити любов і близьку їй постать — по суті, матір. Саме її розчарування і жага виливаються в страх, — тобто лібідо, яке не знайшло застосування й водночас не може зоставатись нерозрядженим, розряджується, перетворюючись на страх. Аж ніяк не випадково, що в цій ситуації, яка стає прообразом дитячого страху, повторюються обставини першого стану страху під час акту народження, тобто відлучення від матері¹⁰⁹.

Перші ситуативні дитячі фобії — це страх перед темрявою і самотійністю; перший часто зберігається впродовж усього життя, а спільне для них обох — це відсутність коханої доглядачки, тобто матері. Одного разу я почув, як дитина, що боялася темряви, гукнула з сусідньої кімнати: “Тітусю, говори зі мною, мені страшно”. — “Та що це тобі дасть? Ти ж не бачиш мене?” А дитина на те відповіла: “Коли хтось говорить, стає світліше”. Отже, жага, яку відчують у темряві, обертається на страх перед темрявою. Цей висновок дуже далекий від твердження, ніби невротичний страх — вторинний, лиш окремий випадок реального страху, навпаки, навіть у маленьких дітей ми бачимо: те, що виявляється як реальний страх, має з невротичним страхом таку спільну суттєву рису, як постання з незастосованого лібідо. Правдивий реальний страх дитина, здається, мало чим допоможе пояснити. В усіх ситуаціях, що згодом можуть зумовити виникнення фобій, — на височині, на вузьких кладках через воду, під час подорожей залізницею і морем, — дитина зовсім не виказує

¹⁰⁹ [Barу відлучення від матері як одного з чинників розвитку страху докладно пояснено у VIII розділі праці “Hemmung, Symptom und Angst” (1926 d), див. Studienausgabe, Bd. 6, S. 277 ff.]

страху, ба більше: що менше вона знає, то менше боїться. Було б дуже бажаним, щоб дитина успадкувала більше інстинктів самозбереження; клопіт пильнування, щоб вона не вскочила то в одну, то в другу небезпеку, тоді був би набагато легшим. Насправді дитина спочатку переоцінює свої сили й поводить себе без усякого страху, бо ще не відає небезпеки. Вона бігтиме берегом водойми, вилізатиме на підвіконня, гратиметься з гострими предметами й вогнем — одне слово, робитиме все, що їй може зашкодити і завдасть клопоту її доглядачам. Тільки внаслідок виховання в дитини нарешті з'являється реальний страх, бо ж не можна дозволити, щоб вона засвоїла його на власному досвіді.

Якщо ж діти дуже охоче переймають це призвичаєння до страху, а потім і самі вбачають небезпеки навіть там, де їх ніхто не застерігав, це можна пояснити тим, що вони успадкували в своїй конституції більшу міру лібідозної потреби, ніж інші діти, або надто рано були розбещені лібідозними задоволеннями. Не диво, що серед таких дітей є й ті, що згодом стануть невротиками: адже ми знаємо, що одна з найсприятливіших обставин виникнення неврозів полягає в нездатності терпіти довгий час істотне нагромадження лібідо. Ви помітили, що тут відіграє свою роль і конституційний чинник, хоча його ваги ми ніколи не заперечували. Ми лише тоді протестуємо, коли хто надміру підносить конституційний чинник, нехтуючи рештою чинників, і запроваджує його навіть там, де за однастайними свідченнями спостережень і аналізу він не бере жодної участі або грає мізерну роль.

Отож підсумуймо наші спостереження дитячої боязливості. Інфантильний страх має дуже мало спільного з реальним страхом, натомість він тісно споріднений із невротичним страхом дорослих осіб. Як і невротичний страх, він утворюється з незастосованого лібідо й заступає відсутній об'єкт любові якимсь зовнішнім об'єктом або ситуацією.

Тепер ви раді були б почути, що й аналіз фобій додасть небагато нового до того, що ми вже вивчили. При них відбувається, власне, те саме, що й при звичайному страхі: постійно незастосовуване лібідо обертається на нібито реальний страх, так що незначна зовнішня небезпека стає заміником того, чого жадає лібідо. В цій узгодженості між обома формами страху нема нічого дивного: інфантильні фобії — не тільки прообраз пізніших фобій, що їх ми зараховуємо до “істерії страху”, а й їхня безпосередня передумова, прелюдія до них. Кожну істеричну фобію можна простежити аж до дитячого страху; вона — його продовження, навіть коли має вже інший зміст і її слід називати по-іншому. Відмінність між двома ураженнями полягає тільки в їхньому механізмі. Щоб лібідо в дорослих осіб перетворилося на страх, уже не досить, щоб лібідо-жага миттю втратило можливість застосування. Адже дорослий дуже довго привчався утримувати лібідо незастосованим або застосовувати його інакше. Та коли лібідо пов'язане з якимсь психічним збудженням, яке зазнало згнічення, тоді знову встановлюються такі самі відносини, як у дитини, в якій ще немає розрізнення між усвідомленим та неусвідомленим; а внаслідок регресії немовби відкривається прохід до інфантильних фобій, завдяки якому може легко відбутися перетворення лібідо на страх. Ми вже, як ви пам'ятаєте, чимало говорили про згнічення¹¹⁰, але при тому розглядали лише долю ідеї, якій судилося згнічення, — і, природно, через те, що це легше розпізнати й легше викласти. А те, що відбувається з афектом, пов'язаним із згніченою ідеєю, ми завжди нехтували і лише тепер дізналися [с. 407—408], що безпосередньою долею цього афекту є перетворення на страх, байдуже, якою була б природа цього афекту, якби процес тривав нормально. Оце перетворення афекту — безперечно найважливіший елемент процесу згнічення. Це не так-то й легко пояснити, бо не можна стверджувати, що неусвідомлені афекти існують

¹¹⁰ [У 19-й лекції].

у тому самому розумінні, що й неусвідомлені ідеї¹¹¹. Ідея, власне, залишається та сама, байдуже, усвідомлена вона чи неусвідомлена; різниця виникає тільки в одному аспекті, отож можна вказати, що відповідає неусвідомленій ідеї. Натомість афект є шляхом впливу, розряджання енергії, і його треба розглядати зовсім інакше, ніж ідею. Без глибокого дослідження і перевірки наших гіпотез про сутність психічних процесів ми не зможемо сказати, що відповідає афекту в неусвідомленому. Братися до цього завдання нам зараз незмога. Проте ми збережемо щойно здобуте враження, що розвиток страху тісно пов'язаний із системою неусвідомленого.

Я сказав, що перетворення на страх, або, ліпше, розряд у формі страху, є найбезпосереднішою долею лібідо, яке зазнало згнічення. До цього я мушу додати: не єдиною або остаточною долею. При неврозах відбуваються й процеси, спрямовані зупинити цей розвиток страху, і з допомогою різних засобів їм це вдається. Наприклад, при фобіях можна виразно розрізнити дві фази невротичного процесу. Перша клопочеться згніченням і перетворенням лібідо на страх, пов'язаний із зовнішньою небезпекою. Друга полягає у вибудові засторог і гарантій, які мали б не допустити до контакту з тією небезпекою, що її трактовано як щось зовнішнє. Згнічення відповідає спробі втечі Я від лібідо, що його тлумачено як небезпеку. Фобію можна порівняти з окопами проти зовнішньої небезпеки, яку тепер заступає лібідо, що навіває такий страх. Слабкість оборонних систем при фобіях пояснюється, звичайно, тим, що фортеця, так добре зміцнена ззовні, застається незахищеною зсередини. Проекція лібідозної небезпеки назовні — завжди не дуже успішний захід¹¹². Тому при інших

¹¹¹ [Докладно про це можна прочитати в працях "Das Unbewußte" (1915 e; Studienausgabe, Bd. 3, S. 136-137) та "Das Ich und das Es" (1923 b; *ibid.*, S. 288-295)].

¹¹² [Міркування про структуру фобій можна знайти також наприкінці праці "Die Verdrängung" (1915 d; Studienausgabe, Bd. 3, S. 115 f.) і в IV розділі праці "Das Unbewußte" (1915 e; *ibid.*, S. 141 ff.)].

неврозах використовувано інші системи оборони проти можливого розвитку страху. Це вельми цікава галузь психології неврозів, — на жаль, вона заводить нас дуже далеко і вимагає ґрунтовних спеціальних знань. Я додам тільки ось що. Я вам уже згадував [с. 364] про “протилежне наснаження”, до якого вдається Я при згніченні і яке воно мусить увесь час підживлювати, щоб зберігалось згнічення. Саме цьому протилежному наснаженню припадає завдання запроваджувати всілякі форми захисту проти розвитку страху після згнічення.

Повернімося тепер до фобій. Сподіваюсь, ви вже побачили, якою недостатньою була б спроба пояснити лише їхній зміст, не цікавлячись нічим іншим, крім того, чому саме той або той об’єкт чи якась ситуація стали об’єктом фобії. Зміст фобії має для неї самої десь таке саме значення, як явне сновиддя для власне сновиддя, — це лише фасад. Можна ще додати, зробивши необхідні поправки, що серед змісту різних фобій є чимало такого, що, як зазначав Стенлі Гол [1914, див. вище с. 403], дуже добре годиться на роль об’єкта страху завдяки філогенетичній спадщині. Це навіть узгоджується з тим, що чимало з цих об’єктів страху не мають жодного зв’язку з небезпекою — крім хіба символічного.

Отак ми переконалися, що проблема страху справді посідає просто-таки центральне місце в питаннях психології неврозів. При цьому в нас склалося переконливе враження, що розвиток страху пов’язаний із долею лібідо й системою неусвідомленого. Тільки один аспект стоїть перед нами одинцем, утворивши немов прогалину в наших уявленнях: факт, — і на-вряд чи можна його заперечити, — що реальний страх слід розглядати як вияв інстинкту самозбереження Я¹¹³.

¹¹³ [Цей аспект розглянуто наприкінці наступної лекції, с. 436].

Лекція 26

ТЕОРІЯ ЛІБІДО Й НАРЦИСИЗМ

Вельмишановне товариство! Ми вже не раз, а востаннє зовсім недавно [с. 354] згадували, що існує відмінність між інстинктами Я і сексуальними інстинктами. Спершу згнічення показало нам, що вони можуть суперечити одні одним і що сексуальні інстинкти, формально підкорившись, змушені шукати задоволення на кружних шляхах регресії і завдяки своїй нездоланності одержують там відшкодування за попередню поразку. Потім ми дізналися, що обидві групи інстинктів з самого початку по-різному пов'язані з виховною необхідністю [с. 359] та що вони проходять неоднаковий шлях розвитку і по-різному співвідносяться з принципом реальності. І, нарешті, ми нібито дізналися, що сексуальні інстинкти, на відміну від інстинктів Я, дуже тісно поєднані з афективним станом страху, — висновок, який в одному важливому пункті видається нам недоведеним. А щоб potwierдити його, ми змушені зважити на ще один додатковий непересічний факт: непогамування голоду чи спраги, двох головних інстинктів самозбереження, ніколи не призводить до перетворення їх на страх, натомість перехід незадоволеного лібідо в страх належить до найвідоміших і найчастіше спостережуваних феноменів.

Наші підстави розрізняти інстинкти Я та інстинкти самозбереження навряд чи можна похитнути. Ми навіть припускаємо, що життя сексуальних інстинктів — це особливий різновид діяльності індивіда. Можна лише запитати, якої ваги ми надаємо цьому поділові, яку глибину йому приписуємо. Відповідь залежатиме від результатів з'ясування, якою мірою сексуальні інстинкти в своїх соматичних та психічних виявах поведуться інакше, ніж решта інстинктів, що ми їх протиставимо сексуальним, і яке значення мають наслідки такого розрізнення. А втім, у нас немає причини стверджувати, ніби існує відчутна сутнісна різниця між обома групами інстинктів. Обидві постають перед нами як просто назви джерел енергії в індивіда, і дискусію, чи вони, по суті, одне, а чи

їхня природа різна, і, якщо вони одне, то коли ж вони поділяються, не можна провадити на ґрунті самих уявлень, потрібно звертатися до біологічних фактів, що правлять за основу для них. Про це ми поки що знаємо дуже мало, а якби навіть знали більше, те знання однаково не стосувалося б наших аналітичних завдань.

Мало нам буде користі й тоді, коли ми, подібно до Юнга, наголосимо на первісній єдності всіх інстинктів і всю енергію, що виявляється в них, назовемо “лібідо”¹¹⁴. Оскільки сексуальну функцію ніякими викрутнями не можна випхати з царини психічного життя, ми тоді були б змушені говорити про сексуальне і несексуальне лібідо. Проте назву “лібідо” можна з цілковитим правом застосовувати тільки до інстинктивних сил сексуального життя, що ми й робили досі.

До того ж я гадаю, що питання, як далеко можна проводити безперечно обґрунтований поділ на сексуальні інстинкти та інстинкти самозбереження, не має великої ваги в психоаналізі, так само й психоаналіз некомпетентний розглядати такі питання. Проте біологія дає нам кілька різних доказів, що цей поділ дуже важливий. Адже сексуальність — безперечно, єдина функція живого організму, що виходить за межі індивіда й забезпечує зв'язок організму з його видом. Нема сумніву, що здійснення цієї функції не завжди дає індивідам таку користь, як дає її інша діяльність; задля незвичайно великої насолоди організм через цю функцію потрапляє в небезпеку, яка загрожує його життю і досить часто уриває його. Потрібні, мабуть, цілком осібні, відмінні від усіх інших метаболічні процеси, щоб віддати частку свого особистого життя в користування нащадкам. І, нарешті, індивід, що вважає себе за головне, а свою сексуальність — за такий самий засіб власного задоволення, як і будь-який інший, з погляду біології — лише епізод у низці поколінь, недовговічний додаток

¹¹⁴ [Пор. Jung (1911)].

до справді обдарованої безсмертям зародкової плазми, своєрідний тимчасовий мешканець успадкованого маєтку, який переживе його смерть¹¹⁵.

Тим часом психоаналітичне пояснення неврозів не потребує таких далекосяжних розважань. Дотримуючись поділу на сексуальні інстинкти та інстинкти Я, ми таки спромоглися знайти ключ до розуміння сукупності неврозів переносу. Ми змогли простежити їхнє походження до тієї визначальної ситуації, коли сексуальні інстинкти вступили в конфлікт з інстинктами самозбереження, або — якщо висловитись із погляду біології, проте з меншою точністю — коли одна позиція Я як самостійного індивіда стала суперечити іншій його позиції як члена низки поколінь. До такого роздвоєння доходить, мабуть, лише в людей, і тому неврози можна з цілковитим правом вважати за суто людський привілей, що підносить людину над тваринами. Надміру сильний розвиток людського лібідо і, либонь, саме цим зумовлене витворення багатого й складного психічного життя видаються доконечними умовами виникнення такого конфлікту. І без дальших пояснень зрозуміло, що ці чинники — ще й передумови того великого поступу, який здійснила людина, вийшовши за межі свого спільного з тваринами набутку, і через те її схильність до неврозів мала б бути лише зворотним боком її спроможності культурно розвиватись. Але це все лише розважання, що відволікають нас від наших безпосередніх завдань.

Досі наша робота спиралася на гіпотезу, що інстинкти Я можна відрізнити від сексуальних інстинктів за їхніми виявами. Коли досліджувати неврози переносу, ця процедура не становитиме жодних труднощів. Ті енергетичні наснаження, що їх спрямовує Я на об'єкти своїх сексуальних жадань, ми називаємо “лібідо”, всі інші наснаження, породжені інстинк-

¹¹⁵ [Цей аргумент Фройд докладно висвітлив у своїй праці “Jenseits des Lustprinzips” (1920 g), надто в VI розділі].

том самозбереження, ми називаємо *“інтересом”*¹¹⁶, простежуючи наснаження лібідо, їхні перетворення та їхню остаточну долю, ми вперше змогли зазирнути в механізм роботи психічних сил. Неврози переносу постачали нам найпридатніший матеріал для досліджень. Але саме Я і його організаційна структура, властиві йому будова і спосіб функціонування, zostавалися приховані від нас, і тому можна припустити, що лиш аналіз інших невротичних розладів допоможе зрозуміти ці речі.

Ми досить давно почали поширювати психоаналітичні концепції й на інші ураження. Ще 1908 р. К. Абрагам після дискусії зі мною висунув таке твердження: головною рисою *dementia praecox* (яку відносили до психозів) є те, що *при цій хворобі об'єкти не наснажуються лібідо* (*“Die psychosexuellen Differenzen der Hysterie und der Dementia praecox”*). Тоді постає запитання: що діється з відверненим від об'єктів лібідо хворих на *dementia*? Абрагам не завагався відповісти: воно спрямовується на Я, і *цей рефлексорний поворот є джерелом манії величі при dementia praecox*. Манію величі цілком можна порівняти з добре знайомою в [нормальному] любовному житті сексуальною переоцінкою об'єкта. Таким чином ми вперше підступаємо до розуміння однієї риси психотичних уражень через зв'язок із нормальним любовним життям.

Додам іще, що ці ранні Абрагамові погляди були використані психоаналізом і стали основою нашого підходу до неврозів. Ми мало-помалу звикли до уявлення, що лібідо, яке ми бачили припнутим до певних об'єктів і яке є виявом жадання дістати від об'єктів задоволення, може полишати об'єкти і ста-

¹¹⁶ [В усій цій лекції Фройд безперечно намагається відрізнати “інтерес Я” (або інстинкт самозбереження) від “лібідо Я” (або нарцисичного лібідо). Та невдовзі після публікації лекцій Фройд змінив свої погляди й пояснив у роботі *“Jenseits des Lustprinzips”* (1920 г, VI розділ; Studienausgabe, Bd. 3, S. 261), що нарцисичне лібідо доконечно ототожнювати з “інстинктом самозбереження”. У подальших працях термін “інтерес” уже не з'являється].

вити на їхнє місце власне Я, — і ми дедалі по-свідоміше розвиваємо це уявлення. Назву такого застосування лібідо — *нарцисизм* — ми запозичили в описаного П. Неке [1899] збочення, при якому дорослий індивід наділяє своє тіло всіма тими пестощами, які звичайно бувають звернені лише на сторонній сексуальний об'єкт¹¹⁷.

Дальші розважання показують: якщо існує така фіксація лібідо на власному тілі й на власній особі замість зосередження на певному об'єкті, то це явище аж ніяк не випадкове і має велику вагу. Навпаки, дуже ймовірно, що нарцисизм — загальнопоширений первісний стан, з якого тільки згодом вибудовується кохання, спрямоване на об'єкт, причому сам нарцисизм після цього не конче має зникнути. Пригадайте еволюцію спрямованого на об'єкти лібідо і те, скільки сексуальних інстинктів попервах задовольняються на власному тілі дитини, або, як ми казали [с. 314—315], *автоеротично*; цю здатність до автоеротизму визначають гальмування у привченні сексуальних жадань до принципу реальності [с. 359]. Отже, автоеротизм — це сексуальна діяльність нарцисичної стадії спрямування лібідо.

Одне слово, з відносин між лібідо, спрямованим на Я, та лібідо, спрямованим на об'єкти, ми висновуємо уявлення, яке я вам проілюструю прикладом із зоології. Згадайте ті найпростіші живі організми, що складаються з грудочки малодиференційованої протоплазматичної речовини. Вони випинають відростки, названі псевдоподіями, в які перетікає їхня життєва субстанція. Але можуть увібрати, втягти назад ті відростки, знов обернувшись на грудочку. Порівняймо випинання відростків з випроміненням лібідо на об'єкти, тоді як головна маса лібідо може зоставатись у Я, й припустімо, що за нормальних умов лібідо, пов'язане з Я, безперешкодно перетворюється на лібідо, спрямоване на об'єкти, а лібідо, звернене на об'єкти, може знов увіходити в Я.

¹¹⁷ [Найважливіші міркування Фрейда про нарцисизм викладено в його праці, присвяченій цій темі (1914 с)].

З допомогою цього уявлення тепер можна пояснити цілу низку психічних станів, або, висловившись скромніше, описати мовою теорії лібідо стани, властиві нормальному життю, як-от психічні стани при захворюванні, при органічних хворобах, під час сну. Про стан сну ми стверджували, що він полягає у відвертанні від зовнішнього світу і в зосередженості на бажанні спати [с. 80]. Ми з'ясували, що нічна психічна діяльність, яка виявляється в сновиддях, підпорядкована бажанню спати, і, крім того, нею керують суто егоїстичні мотиви [с. 137]. А згідно з теорією лібідо ми тепер можемо пояснити, що сон — це стан, у якому припиняється всяке наснаження об'єктів енергією — як лібідозне, так і егоїстичне, — і енергія вбирається в Я. А чи це не пояснює по-новому відпочинок під час сну і природу втоми взагалі? Отже, властива для утробного життя картина щасливої ізоляції, яку нам щонаочі демонструє сонний, тепер доповнюється з психічного боку. У сонного знову відтворюється первинний стан розподілу лібідо, тобто абсолютний нарцисизм, при якому лібідо та інтерес Я ще об'єднані й нерозлучно перебувають у Я, що само себе задовольняє.

Саме тут слід замислитись над двома зауваженнями. По-перше, як ми розрізняємо такі уявлення, як “нарцисизм” і “егоїзм”? Що ж, гадаю, нарцисизм — це лібідозне доповнення егоїзму. Говорячи про егоїзм, ми маємо на увазі тільки користь для індивіда; а говорячи про нарцисизм — ще й лібідозне задоволення цього індивіда. Як практичні мотиви нарцисизм і егоїзм можуть досить довго поєднуватись. Можна бути абсолютно егоїстичним, а проте мати сильну лібідозну прив'язаність до об'єктів, оскільки лібідозне задоволення через об'єкт належить до потреб Я. Егоїзм тоді пильнуватиме, щоб жадання об'єкта не завдало Я ніякої шкоди. А можна бути егоїстичним і при цьому ще й надміру нарцисичним, тобто відчувати дуже невелику потребу в об'єкті, і

це знову виявляється або через безпосереднє сексуальне задоволення, або через оте вище, похідне від сексуальної потреби жадання, яке ми принагідно називаємо “коханням”, протиставлячи його “чуттєвості”. В цих усіх ситуаціях егоїзм — очевидний, постійний елемент, нарцисизм — змінний елемент. Протилежний егоїзмові альтруїзм нетотожний уявленню “лібідозне наснаження об’єкта”; *альтруїзм* відрізняється від нього браком прагнення сексуальних задоволень. Та коли закоханість сягає найвищого ступеня, альтруїзм зливається з лібідозним наснаженням об’єкта. Як правило, сексуальний об’єкт відтягує до себе певну частку нарцисизму Я, і він стає очевидним у формі так званої “сексуальної переоцінки” об’єкта. Якщо до цього додається похідний від егоїзму закоханого альтруїзм, спрямований на сексуальний об’єкт, той об’єкт стає надміру потужним і цілком поглинає Я.

Гадаю, для вас буде полегшенням, коли після цієї, по суті, сухої наукової фантастики я викладу поетичну версію економічної¹¹⁸ протилежності між нарцисизмом і закоханістю. Я взяв її із “Західно-східного дивану” Гете:

З У Л Е Й К А . Раб, і переможець, і народ
Знай одне виплекують у серці:
Що найвище щастя всіх істот —
Зберегти особи незатертість.

Кожен хай живе собі як знає,
Якщо тільки сутність берегтиме,
І нехай до решти все втрачає,
Не змінившись рисами святими.

Х А Т Е М . Може, й так, нехай собі гадають,
Я натомість думки не такої:
Щастя всього сонячного краю

¹¹⁸ [Тобто пов’язаної з кількісними вимірами енергій, про які йдеться, с. 379].

Зібране в Зулейки під габою.

Як вона очима мило гляне,
Я нарешті справжність набуваю,
Скоро лиш дивитись перестане, —
У ту ж мить навів себе втрачаю.

А проте загине тільки Хатем,
Після впертого із долею змагання
Я спроможусь якнайшвидше стати
Тим, хто вп'ється милої коханням.

Друге зауваження є доповненням до теорії сновидь. Ми не змогли б пояснити, як виникають сновиддя, якби не припустили, що згнічене неусвідомлене здобуває певну незалежність від Я і через те не кориться бажанню спати й зберігає свої наснаження — навіть коли всі залежні від Я наснаження об'єктів увібрані в Я на догоду сну. Тільки таким чином можна зрозуміти, як неусвідомлене може скористатися тим, що вночі зникає або ослаблюється цензура, і спробується опанувати денні залишки, аби з їхнього матеріалу сформувані заборонений сон-бажання. З другого боку, частину свого опору проти спричиненого бажанням спати втягування лібідо денні залишки можуть завдячувати тому зв'язку, який уже існує між ними і згніченим неусвідомленим. Цю важливу динамічну рису ми додамо до наших раніше сформованих уявлень про утворення сновидь¹¹⁹.

Органічні захворювання, болючі подразнення, запалення органів створюють стан, наслідком якого вочевидь є відкасування лібідо від усіх його попередніх об'єктів. Увібране лібідо знову перебуває в Я як посилене наснаження тих частин тіла, які захворіли. Ба навіть можна зважитись на твердження, що за таких обставин відтягування лібідо від об'єктів більш упадає у вічі, ніж відвертання егоїстичних інтересів від зовнішнього світу. І тут, здається, перед нами

¹¹⁹ [Докладно про це див. у Фройдівій праці "Metapsychologische Ergänzung zum Traumlehre" (1917 d); див. Studienausgabe, Bd. 3, S. 181 ff.].

відкривається шлях до розуміння іпохондрії, хвороби, що при ній якийсь орган, хоча ми не вважаємо його за хворий, теж таким самим чином стає об'єктом піклування Я.

Але я проти спроб далі викладати цей матеріал або пояснювати інші ситуації, які стануть зрозуміліші чи унаочненіші, якщо дотримуватися гіпотези про перехід лібідо з об'єктів на Я, бо відчуваю потребу відповісти на два заперечення, котрі, як я знаю, поглинають тепер усю вашу увагу. По-перше, ви захочете дізнатися, чому, обговорюючи сон, хворобу та інші подібні до них стани, я наполягаю на розрізненні лібідо та інтересу, сексуальних інстинктів та інстинктів Я, тоді як усе спостережуване можна вичерпно пояснити з допомогою гіпотези про існування єдиної неподільної енергії, що, рухлива й нескута, може наснажувати то об'єкти, то Я, однаково добре слугуючи і першим, і другим інстинктам. По-друге, як я можу бути аж таким сміливим, щоб трактувати відтягування лібідо від об'єктів як причину патологічних станів, коли таке перетворення лібідо, зверненого на об'єкти, на лібідо, спрямоване на Я, — або взагалі на енергію, пов'язану з Я, — належить до нормальних процесів психічної динаміки, які відбуваються щодня й щоночі.

На це я відповім: ваше перше заперечення видається слушним. Пояснення станів сну, хвороби, закоханості, мабуть, ніколи не привело б нас до розрізнення лібідо, спрямованого на Я, та лібідо, пов'язаного з об'єктами, або лібідо та інтересу. Але при цьому ви знехтували дослідження, з яких ми почали і спираючись на які розглядаємо психічні ситуації, про котрі зараз ідеться. Внаслідок вивчення конфліктів, з яких постають неврози переносу, ми визнали необхідність відрізняти лібідо від інтересу, а сексуальні інстинкти від інстинктів самозбереження. Відтоді ми вже змушені зважати на таке розрізнення. Припущення, що лібідо, пов'язане з об'єктами, може перетворюватись на лібідо, спрямоване на Я, тобто що слід брати до уваги ще й лібідо, спрямоване на

Я, видається нам єдиною гіпотезою, спроможною розв'язати загадку так званих нарцисичних неврозів, приміром, *dementia praecox*, або пояснити, що в них спільного з істерією та неврозом нав'язливих станів і що розрізняє ці групи захворювань. До хвороби, сну, закоханості ми тепер застосуємо те, що вже визнали незаперечно встановленим десь-інде. Отже, й далі застосовуймо визначені нами принципи, і тоді вже побачимо, як далеко вони заведуть нас. Єдине твердження, яке безпосередньо спирається на наш аналітичний досвід, полягає в тому, що лібідо зостається лібідо, байдуже, чи воно звернене на об'єкти, чи на саме Я, і ніколи не перетворюється на егоїстичний інтерес, — так само й навпаки. Це твердження, власне, — те саме, що й розрізнення сексуальних інстинктів та інстинктів Я, яке ми щойно критично розглянули, і з евристичних мотивів ми дотримуватимемося його, поки воно зберігатиме свою вартість.

Запитання, що міститься у вашому другому запереченні, теж цілком слухне, тільки ви поставили його в неправильному напрямку. Втягування лібідо, пов'язаного з об'єктами, в Я, звичайно, не має безпосереднього патогенного впливу: адже ми бачимо, що воно щоразу відбувається, коли людина засинає, а коли вона прокидається, процес іде у зворотному напрямі. Протоплазматичні створіння втягують свої відростки, аби знову їх випнути при наступній нагоді. Але все стає іншим, коли якийсь визначений потужний процес змушує лібідо відірватися від об'єктів. Тоді лібідо, ставши нарцисичним, не може знайти дороги назад до об'єктів, і таке обмеження рухливості лібідо стає вже патогенним. Видається, що нагромадження нарцисичного лібідо понад якусь певну міру стає нестерпним. Можна собі навіть уявити, що саме це вперше призвело до наснаження об'єктів, оскільки Я мусило відсилати своє лібідо, щоб не захворіти від його застою. Якби наші плани обіймали докладне знайомство з *dementia praecox*, я б вам показав, що процес, який відриває лібідо від об'єктів

і загороджує йому зворотний шлях до них, тісно пов'язаний із процесом згнічення, становить немов додаток до нього. Передусім ви б уже відчували під ногами знайомий ґрунт, дізнавшись, що умови, за яких виникає цей процес, майже тотожні — принаймні наскільки ми знаємо тепер — умовам, за яких постає процес згнічення. Конфлікт, здається, той самий і відбувається між тими самими силами. Якщо ж його результат такий відмінний від, скажімо, результату при істерії, то це можна пояснити лише різницею схильностей. У таких пацієнтів розвиток лібідо має свої слабкі місця на іншій стадії, визначальна фіксація, що, пригадайте [див. с. 349], пробиває шлях утворенню симптомів, локалізована деінде, ймовірно, на стадії примітивного нарцисизму, на яку зрештою й повертається *dementia praecox*. Украй примітно, що при всіх нарцисичних неврозах точки фіксації лібідо мають, на нашу думку, міститися на значно раніших стадіях розвитку, ніж при істерії та неврозі нав'язливих станів. Але ви вже чули, що уявлення, вироблені при вивченні неврозів переносу, придатні й для орієнтації в практично набагато тяжчих нарцисичних неврозах. Між ними, проте, дуже багато спільного: адже, по суті, це явища з однієї царини. Тепер ви вже спроможні уявити, якою безнадійною була б спроба пояснити ці ураження, що, власне, належать до психіатрії, якби в цій роботі нам не допомагало аналітичне дослідження неврозів переносу.

Картину, утворену симптомами *dementia praecox*, — до речі, вкрай мінливу, — визначають не лише ті симптоми, що виникають унаслідок відтягування лібідо від об'єктів і нагромадження його як нарцисичного лібідо в Я. Значно більший простір займають, радше, інші феномени, і їх можна пояснити намаганнями лібідо знову повернутися до об'єктів, тобто вони відповідають спробам відновлення та одужання. Ці симптоми навіть більш упадають у вічі, галасливіші: вони виявляють безсумнівну подібність

до симптомів істерії, а зрідка — й до симптомів неврозу нав'язливих станів, проте в кожному аспекті відрізняються від них. Здається, що при *dementia praecox* лібідо в своїх намаганнях знову дістатись до об'єктів, тобто до уявлень про об'єкти, справді щось ухоплює, проте самі лише тіні — я маю на увазі словесні уявлення, пов'язані з об'єктами. Довше говорити про це я не маю змоги, але гадаю, що зусилля лібідо, спрямовані на повернення до об'єктів, дозволяють нам прозирнути, в чому насправді полягає різниця між усвідомленими та неусвідомленими ідеями¹²⁰.

Тепер я завів вас у царину, де можна сподіватися дальшого поступу в аналітичній роботі [пор. с. 383]. Відколи ми зважились використовувати таке уявлення, як лібідо, спрямоване на Я, нам стали доступні нарцисичні неврози, і далі перед нами постає завдання: з'ясувати динамічні чинники, які діють при цих ураженнях, і водночас доповнити наше знання психічного життя розумінням Я. Психологія Я, яку ми прагнемо створити, має спиратися не на дані нашого власного самосприйняття, а, як і психологія лібідо, на аналіз порушень і руйнувань Я. Ми, напевне, дуже мало перейматимемось нашим дотеперішнім дослідженням долі лібідо, зіпертим на вивчення неврозів переносу, якщо нам пощастить справитись із тим великим завданням. Але поки що наші успіхи невеликі. Техніка, якою ми послуговуємось при неврозах переносу, навряд чи придасться при розгляді нарцисичних неврозів. А чому — ви скоро почуєте [пор. с. 454]. При цих хворобах завжди трапляється те, що після невеликого поступу ми опиняємося перед муром, який незмога переступити. Ви знаєте, що

¹²⁰ [Ледь порушене тут питання про кардинальну різницю між усвідомленими та неусвідомленими уявленнями Фройд докладно розглядає в VII розділі своєї праці "Das Unbewußte" (1915 e); Studienausgabe, Bd. 3, S. 159 ff.].

й при неврозах переносу ми з вами впирались у такі бар'єри, але спромоглися мало-помалу розібрати їх. Натомість при нарцисичних неврозах опір нездоланий; ми зможемо щонайбільше кинути цікавий погляд по той бік муру, аби підглянути, що там діється. Отже, нам треба вдатись до інших технічних методів, і поки що ми не знаємо, чи знайдемо гідну заміну тим методам, якими користувалися досі. Але й при цих хворобах нам не бракує матеріалу: адже хворі висловлюються, і, хоча їхні висловлювання не дають відповіді на наші запитання, ми тепер можемо братися до тлумачення тих висловлювань із допомогою розуміння, здобутого при вивченні симптомів неврозу переносу. Узгодженість між двома формами хвороби досить велика, щоб забезпечити нам спочатку задовільний підступ. А як далеко заведе нас ця техніка, побачимо потім.

А, крім цього, є й інші труднощі, які можуть зупинити наш поступ. Нарцисичні ураження та пов'язані з ними психози можуть розглядати тільки ті спостерігачі, котрі мають навички аналітичного дослідження неврозів переносу. Але наші психіатри не вивчають психоаналізу, а ми, психоаналітики, дуже рідко беремося до психіатричних захворювань. Спершу має вирости покоління психіатрів, у формуванні якого одним із підготовчих етапів стане вивчення психоаналізу. Перші кроки до цього зроблено нині в Америці, де дуже багато провідних психіатрів викладають своїм студентам психоаналітичні теорії і де керівництво медичних закладів та божевілень клопочеться, щоб хворих доглядали згідно з цими теоріями. Але й нам іноді щастить зазирнути за нарцисичний мур, і далі я розповім, що, як на мене, ми змогли там розгледіти.

Хвороба параноя, хронічне послідовне божевілля, займає дуже непевне місце в усіх спробах класифікації, до яких удається сучасна психіатрія. Проте нема жодного сумніву, що вона тісно споріднена з *dementia praecox*. Я колись і справді запропонував

об'єднати параною і *dementia praecox* під однією назвою *парафренія*¹²¹. За змістом, якого набуває параною, розрізняють такі її форми: марення величі, марення переслідування, любовне марення (еротоманія), марення ревності і т. ін. Марно сподіватися, що їх спробує пояснити психіатрія. Як приклад, щоправда, застарілий і не дуже вартісний, я нагадаю вам про спробу висувати один симптом з іншого з допомогою певної інтелектуальної раціоналізації: хворий, у якого є первісна схильність гадати, ніби його переслідують, виснує з цього переслідування, ніби він має бути дуже важливою особою, і через це в нього розів'ється марення величі. А згідно з нашими аналітичними уявленнями марення величі — це безпосередній наслідок звеличення Я через утягування лібідозних наснажень, пов'язаних з об'єктами, вторинний нарцизм, що є ніби доповненням до початкового ранньоінфантильного нарцизму. А у випадку марення переслідування ми спостерігаємо деякі явища, котрі спонукають нас вийти на цілком певний слід. Спершу випадає у вічі, що в переважній більшості випадків переслідувач належить до тієї самої статі, що й переслідуваний. Це ще можна було б пояснити якимсь невинним чином, але в окремих добре вивчених випадках ясно проступає, що особа тієї самої статі, котру пацієнт найдужче любив у своєму нормальному стані, обертається, відколи він захворів, на переслідувача. Дальший розвиток може виявлятися в тому, що внаслідок поширених асоціативних зв'язків кохану істоту заступає якась інша, приміром, батька заступає вчитель або начальник. Із таких, дедалі численніших спостережень ми висновуємо, що *paranoia persecutoria* — це форма захворювання, при якій індивід борониться від надміру сильних гомосексуальних потягів. Перетворенню любові на ненависть, що, як відомо, може становити серйозну загрозу для життя коханого і зненавидженого об'єкта, згодом відповідає перетворення лібідозного потягу на

¹²¹ [Фройд уперше запровадив цей термін у своєму аналізі Шребера (1911 с; Studienausgabe, Bd. 7, S. 197 f.), найдокладніше описаному випадку параної].

страх, що є неодмінним результатом процесів згнічення. Зараз я вам розповім про останній у моїй практиці випадок такого типу. Одного молодого лікаря мусили вислати з його рідного краю, бо він загрожував життю сина тамтешнього університетського професора; доти той син був його найліпший приятель. Своєму колишньому приятелеві він приписував диявольські задуми й демонічну владу. Той був винен в усіх нещастях, що протягом кількох останніх літ сталися з родиною хворого, став причиною всіх його приватних і громадських невдач. Але й цього не досить, лихий приятель і його батько професор призвели й до війни, накликали в країну росіян. Приятель руйнував його життя тисячами способів, і наш хворий був переконаний, що зі смертю того переступника скінчиться все зло у світі. І все ж його давня любов була ще така сильна, що паралізувала його руку, коли одного разу йому трапилася нагода впритул застрелити свого ворога. У короткій розмові з хворим, яку я провів, з'ясувалося, що дружні взаємини між обома чоловіками почалися дуже давно, ще в гімназичні роки. Принаймні один раз вони вийшли за межі дружби: ніч, проведена разом, стала для них нагодою здійснити завершений статевий акт. Наш пацієнт ніколи не мав до жінок тих почуттів, які відповідали б його вікові і привабливій зовнішності. Одного разу він був заручений із гарною й чудовою дівчиною, але та розірвала заручини, бо її наречений виявився надто холодний. Через кілька років почалася його хвороба, саме тієї миті, коли йому вперше пощастило цілком задовольнити жінку. Коли та вдячно і віддано обплела його руками, він раптом відчув загадковий біль, що мов гострий ніж оббіг йому навколо черепа. Згодом він тлумачив це відчуття так, ніби йому розрізали шкіру як мерцеві, котрому мають розтинати мозок, а оскільки його приятель став патологічним анатомом, йому помалу відкрилося, що тільки він міг послати йому цю останню жінку як спокусу. Відтоді з його очей стала спадати полуда і він побачив інші переслідування, жертвою яких він став через викрутні свого колишнього приятеля.

А що можна сказати про випадки, коли переслідувач не належить до тієї самої статі, що й переслідований: адже вони суперечать нашому поясненню, що хвороба є захистом від гомосексуального лібідо? Одного разу мені трапилася нагода вивчати такий випадок, і, хоч він нібито суперечив нашому твердженню, я добачив у ньому потвердження. Молода дівчина, що гадала, ніби її переслідує чоловік, із яким вона двічі мала інтимні стосунки, спершу й справді була жертвою марення, спрямованого проти жінки, яку можна було розуміти як заступницю матері. Тільки після другої сексуальної зустрічі з чоловіком вона зробила поступ і відірвала це марення від жінки, перенісши його на чоловіка. Отже, й у цьому випадку спочатку існувала умова, що переслідувач належить до тієї самої статі, що і його жертва. У своїх скаргах адвокатові та лікареві пацієнтка не згадувала про цю попередню стадію свого марення, і тому видавалося, що виникає суперечність із нашим розумінням параної¹²².

Гомосексуальний вибір об'єкта з самого початку тісніше пов'язаний із нарцисизмом, ніж гетеросексуальний, тому, коли відхиляються небажано сильні гомосексуальні потяги, повернення до нарцисизму стає вкрай легким. Досі я мав дуже мало нагод розповідати вам про основи любовного життя, наскільки ми його вже пізнали, і навряд чи я зможу це тепер надолужити. Я розкажу тільки ось що: вибір об'єкта, цей крок уперед у розвитку лібідо, що йде після нарцисичної стадії, може відбуватися за двома основними типами. Ці типи такі: *нарцисичний тип*, згідно з яким на місце власного Я ставиться об'єкт, якомога подібніший до нього; та *опорний тип*, згідно з яким об'єктами лібідо стають особи, котрі набули вартості з огляду на те, що задовольняли інші життєві потреби. Сильну фіксацію лібідо на нарцисичному типі вибору об'єкта ми вважаємо ще й за схильність до явного гомосексуалізму.

¹²² [Докладний опис цього випадку Фройд опублікував незадовго до цього (1915 f; Studienausgabe, Bd. 7, S. 205 ff.).]

Пригадайте, як на нашій першій зустрічі в цьому семестрі я розповів вам про випадок марення ревнощів в однієї жінки [с. 245] і далі. Тепер, коли ми вже дійшли до самого кінця, ви, звичайно, хочете почути, як ми психоаналітично пояснюємо марення. Але я вам скажу про це менше, ніж ви сподіваєтесь. Невразливість марення до логічних аргументів та реальних життєвих фактів можна пояснити так само, як і у випадку з нав'язливими станами: зв'язком з неусвідомленим, яке представлене маренням або нав'язливою ідеєю і згнічується. Різниця між ними полягає в різній топографії та динаміці обох уражень.

При меланхолії (хоча під цією назвою описані дуже різні клінічні форми), як і при параної, теж можливо знайти місце, з якого можна поглянути на внутрішню структуру цього ураження. Ми дізналися, що всі ті докори, якими меланхолік мучить себе найбезжальнішим чином, насправді звернені до іншої особи — до сексуального об'єкта, або втраченого, або знеціненого через якусь його провину. З цього можна висувати, що меланхолік, хоч і відтяг своє лібідо від об'єкта, але зробив це через процес, який слід назвати "нарцисичним ототожненням": помістив той об'єкт у власне Я, немов спроектувавши його на себе. Я можу вам тут подати лиш образний опис, а не докладну топографічно-динамічну характеристику¹²³. Власне Я тоді трактовано як полишений об'єкт, і воно зазнає всіх агресивних і мстивих нападів, які призначались об'єктові. Навіть суїцидальні пориви меланхоліків стануть нам зрозуміліші, коли зважити, що озлоблення хворого спрямоване водночас і на власне Я, і на коханий та ненависний об'єкт. При меланхолії, як і при інших нарцисичних ураженнях, дуже виразно проступає така риса життя емоцій, яку, за Блейлером, ми звикли називати *амбівалентністю*. Під нею ми розуміємо наявність суперечливих, водночас приязних і ворожих почуттів до тієї самої особи. На жаль, протягом наших лекцій я не

¹²³ [Докладно про це див. Фройдову працю "Trauer und Melancholie" (1917 e), Studienausgabe, Bd. 3, S. 197 ff.].

маю змоги докладно розповісти вам про амбівалентність почуттів [пор. с. 450].

Окрім нарцисичної, є ще істерична ідентифікація, з якою ми вже давно знайомі¹²⁴. Хотілося б, щоб різницю між ними можна було пояснити кількома чітко сформульованими твердженнями. А про періодичні й циклічні форми меланхолії я розповім вам те, що ви з великою охотою послухаете. За сприятливих обставин цілком можливо — я досягав цього двічі — з допомогою аналітичного лікування в ясні проміжки між нападами хвороби відвернути насування хворобливих станів, обернувши їх на байдужість або на протилежні почуття. При цьому ми дізнаємося, що і в меланхолії та мареннях ідеться про особливий спосіб розв'язати конфлікт, передумови якого точнісінько такі, як і передумови конфліктів при інших неврозах. Можна собі уявити, скільки нового має ще дізнатися психоаналіз у цій царині.

Я казав вам [с. 420], що через аналіз нарцисичних уражень ми сподіваємося дізнатись про склад нашого Я і про його побудову з різних інстанцій. В одному пункті ми вже почали цю роботу¹²⁵. З аналізу марення спостереження ми виснували, що в Я справді існує інстанція, яка ненастанно спостерігає, критикує та порівнює, і таким чином вона протиставлена решті Я. Тому, на нашу думку, пацієнт каже правду, — яку ми недостатньо поціновуємо, — скаржачись, ніби за кожним його кроком наглядають, дізнаються про кожну його думку й критикують її. Хворий помиляється тільки в тому, що приписує цю гнітючу владу чомусь чужому і зовнішньому. Він відчуває, як у його Я порядкує якась інстанція, що зіставляє його реальне Я і кожну його дію з *ідеальним* Я, що його він створив для себе в процесі свого розвитку. На нашу думку, він удався до цієї творчості з наміром відновити самозадоволеність, пов'язану з первісним

¹²⁴ [Різницю між двома видами ідентифікації пояснено в праці "Trauer und Melancholie" (1917 e); див. *ibid.*, S. 204 f.].

¹²⁵ [Із дальшим викладом пор. III розділ праці "Zur Einführung des Narzissmus" (1914 c), Studienausgabe, Bd. 3, S. 60 ff.].

інфантильним нарцисизмом, яка відтоді зазнала стількох образ і ударів. Цю самоспостережну інстанцію ми знаємо як цензуру Я, як сумління; це та сама цензура, що вночі функціонує в сновиддях, що запроваджує згнічення неприпущених бажань. Коли при маренні спостереження ця інстанція розпадається, то викриває при цьому своє походження: її породжують впливи батьків, вихователів та соціального середовища, самоототожнення з декотрими з осіб, що їх уважано за взірць.

Я виклав вам тільки окремі результати, що ми їх отримали, застосувавши психоаналіз до нарцисичних уражень. Звичайно, вони дуже нечисленні і часто ще позбавлені тієї виразності, якої можна досягти в новій царині тільки після досить докладного ознайомлення з нею. Ці всі результати здобуто завдяки використанню уявлення про лібідо, пов'язане з Я, або нарцисичне лібідо, з допомогою якого ми поширили на нарцисичні неврози висновки, досягнуті при вивченні неврозів переносу. Але тепер ви запитаете: "Як можна, підпорядкувавши всі розлади при нарцисичних неврозах та психозах теорії лібідо, повсюди звинувативши лібідозний чинник психічного життя у спричиненні захворювань, ніколи не скласти частину відповідальності за хвороби на зміни у функціонуванні інстинктів самозбереження?" Що ж, вельмишановні добродійки та добродії, як на мене, тут немає потреби квапитися з висновком, а передусім ми ще не готові до нього, — спокійно полишмо його, і нехай усе з'ясовує дальший поступ наукової роботи. Я не здивуюсь, коли виявиться, що здатність спричиняти патогенний вплив справді становить привілей лібідозних інстинктів, так що теорія лібідо святкуватиме свою цілковиту перемогу по всій лінії від найпростіших актуальних неврозів до найтяжчих психотичних відчужень особистості. Адже ми знаємо, що характерною рисою лібідо є його небажання підпорядковуватись реаліям життя, необхідності. Але, на мій погляд, цілком імовірно, що внаслідок патогенних впливів, властивих лібідо, інстинкти Я зазнають вторинних уражень і виникає вимушене порушення

їхніх функцій. Та я не вбачатиму краху для нашого напрямку досліджень навіть у тому разі, коли виявиться, що при тяжких психозах самі інстинкти Я зазнають первинних порушень, — усе з'ясує, принаймні для вас, майбутнє.

Дозвольте мені ще на хвилину повернутись до страху, аби прояснити останнє темне місце, яке ми там залишили. Ми казали [с. 416], що з нашими загальним добре визначеними взаємовідносинами страху і лібідо не дуже узгоджується твердження, хоча його навряд чи можна заперечити, що реальний страх перед лицем небезпеки є виявом інстинкту самозбереження. А що було б, якби афект страху спричинявся не егоїстичними інстинктами Я, а лібідо, пов'язаним з Я? Стан страху недоцільний у будь-якому разі, і його недоцільність стає очевидна, коли він досягає високого ступеня. Він тоді заважає дії — чи то втечі, чи обороні, — а тільки дія має доцільність і слугує самозбереженню. Але якщо афективний складник реального страху приписати лібідо, пов'язаному з Я, а виконувану дію — інстинктам самозбереження, ми уникнемо будь-яких теоретичних труднощів. А втім, не вірите ж ви серйозно, що людина втікає, бо відчуває страх? Ні, людина відчуває страх і вдається до втечі внаслідок одного спільного імпульсу, породженого усвідомленням небезпеки. Люди, життю яких загрожувала велика небезпека, розповідають, що вони нітрохи не злякались, а тільки діяли, скажімо, направляли зброю на хижого звіра, і така поведінка, звичайно, була найдоцільніша.

Лекція 27

ПЕРЕНОС

Вельмишановне товариство! Оскільки ми тепер підходимо до кінця наших лекцій, ви, певне, живите одне сподівання, яке не мало б виявитись марним. Ви, звичайно, гадаєте, що я не на те вам викладав складний і незвичайний психоаналітичний матеріал, аби в кінці відпустити, не мовивши й слова про терапію, на яку, власне, й спирається можливість провадити психоаналітичну роботу. Я й сам не відпустив би вас, не виклавши цієї теми, бо, розглянувши царину терапії, ви б збагатилися новими фактами, без знання яких ваше розуміння хвороб, що ми їх досліджуємо, зоставалося б украй неповним.

Я знаю, що ви не сподіваєтесь настанов, якої техніки слід дотримуватися, застосовуючи аналіз із терапевтичною метою. Ви лише хочете загалом дізнатись, яким способом діє психоаналітична терапія і як її приблизно провадити. Дізнатися про це у вас є безперечне право. Проте я нічого вам не розказуватиму, а наполягатиму, щоб усе це ви відкрили самі.

Замисліться! Ви дізналися все найістотніше про причини виникнення хвороб і про чинники, які діють у хворій психіці. Де ж тут місце для терапевтичного втручання? Передусім тут виявляється успадкована схильність — ми не дуже часто говорили про неї, бо на ній надто вже наголошують в інших царинах, і чогось нового ми не скажемо. Тільки не думайте, ніби ми недооцінюємо її: саме як терапевти ми досить виразно відчуваємо її силу. Хай там що, нам несила змінити її, вона зостається для нас тим даним, що ставить межі нашим зусиллям. Далі йде вплив пережитого в ранні дитячі літа, якому ми при аналізі звикли надавати великої ваги; він належить до минувшини, й нам несила спрямувати його інакше. Потім усе те, що ми об'єднуємо під назвою "реальна вимушена стримливість", тобто життєві нещастя, від яких походить усякий брак любові, — злидні, родинні чвари, невдалий вибір шлюбного партнера, несприятливі соціальні обставини, суворість моральних вимог, тиску яких зазнає особа. Тут уже справді до-

сить простору для втручання ефективної терапії, але це має бути така терапія, до якої, за віденською легендою, вдавався імператор Йосиф, — зичливий деспотизм можновладця, перед волею якого згинаються люди і зникають труднощі. Але хто ми такі, щоб мати змогу використовувати таке доброчинство як терапевтичний засіб? І самі бідні та позбавлені впливу серед громадськості, ми змушені заробляти собі на прожиття лікарською практикою і навіть, на відміну від решти лікарів, котрі послуговуються іншими методами лікування, не можемо дозволити собі лікувати тих, хто не має грошей: наша терапія потребує дуже багато зусиль і часу. Але, можливо, ви вже вхопилися за один із названих пунктів і гадаєте там знайти плацдарм для терапевтичного втручання. Якщо моральні обмеження, яких від нас вимагає суспільство, відіграють свою роль у тих нещастях, що від них страждає пацієнт, то лікування може надати йому мужності (або й прямо вкаже на такий шлях) переступити ті бар'єри і знайти задоволення та зцілення коштом відмови від дотримання ідеалів, котрі суспільство так високо підносить і все ж часто відступається від них. Таким чином людина одужає тому, що "тішитиметься" сексуальним життям. Але при цьому на аналітичне лікування падає тінь, ніби воно не сприяє утвердженню моралі: адже те, що психоаналіз надаватиме одиницям, він відбратиме в загалу.

Але, вельмишановне товариство, хто вам так хибно витлумачував аналіз? Адже не йдеться про те, що порада тішитися свободою сексуального життя відіграє якусь роль в аналітичній терапії — вже навіть через те, що, за нашими власними твердженнями, в хворого існує затятий конфлікт між лібідозним поривом і сексуальним згніченням, між чуттєвою і аскетичною тенденціями. Конфлікт не буде розв'язаний, якщо допомогти одній з цих тенденцій одержати перемогу. Ми навіть бачимо, що в невротиків бере гору аскетизм, і внаслідок цього згнічене сексуальне жадання знаходить собі вихід у симптомах. Якщо ж учинити навпаки й забезпечити перемогу чуттєвості,

то тепер уже усунене сексуальне згнічення буде змушене виявлятися у симптомах. Жоден з обох варіантів не зможе покласти край конфліктові, щоразу один його складник залишатиметься незадоволений. Тільки в дуже нечисленних випадках конфлікт настільки лабільний, що такий чинник, як лікарева порада, може на нього вплинути, і ці випадки, власне, й не потребують аналітичного втручання. Особи, на яких лікар може вплинути таким чином, знайшли б той самий спосіб розв'язку й без нього. Адже ви знаєте, що стримливий молодик, який наважився на недозволені сексуальні стосунки, або незадоволена жінка, яка надолужує своє з іншим чоловіком, як правило, не чекають на дозвіл лікаря і тим паче аналітика.

Розглядаючи це питання, звичайно не добачають одного важливого аспекту: патогенний конфлікт невротиків аж ніяк не слід плутати із звичайною боротьбою психічних поривів, що стоять на одному психологічному ґрунті. Це битва між силами, одна з яких дісталася на рівень передусвідомленого та усвідомленого, а другу затримано на рівні неусвідомленого. Через те конфлікт і не може дійти до розв'язку; вороги так рідко бачаться один з одним, як полярний ведмідь і кит з відомої оповідки. Справжній розв'язок настане тільки тоді, коли вони обидва опиняться на одному ґрунті. Гадаю, що створити умови для цього — єдине завдання терапії.

Крім того, я можу вас запевнити, що ви просто введені в оману, припускаючи, ніби складовою частиною аналітичного лікування є порада та провід в усіх життєвих справах. Навпаки, ми якомога відсуваємось від такої менторської ролі, ми радше прагнемо, щоб хворий самостійно зважився на ту або ту постанову. Задля цієї мети ми вимагаємо, аби на весь час лікування він відклав усі життєво важливі постанови щодо вибору професії, підприємницької діяльності, одруження чи розлучення і брався до них, лише скінчивши курс лікування. Признайтеся, що насправді все інакше, ніж ви собі уявляли. Тільки в тому разі, коли окремі пацієнти дуже молоді або над-

то безпорадні й нестійкі, нам не щастить як слід дотримуватися цих бажаних обмежень. Лікуючи таких хворих, потрібно поєднувати фах лікаря і фах вихователя, бо ми цілком усвідомлюємо свою відповідальність і поводимося із належною обережністю¹²⁶.

З завзяття, з яким я боронився супроти звинувачень, ніби під час аналітичного лікування ми схиляємо невротиків до сексуальної свободи, ви не повинні висновувати, що ми впливаємо на них згідно з узвичаєною суспільною мораллю. Така мета принаймні не менш далека від нас, як і перша. Ми ніякі не реформатори, а просто спостерігачі, але спостерігати некритичними очима ми не можемо; тому ставати на бік узвичаєної сексуальної моралі або високо цінувати способи, якими суспільство намагається впорядкувати практичні проблеми сексуального життя, — для нас неможлива річ. Нам неважко продемонструвати суспільству: те, що воно називає своєю мораллю, вимагає більших жертв, ніж вартує насправді; така позиція суспільства не свідчить ні про чесність, ні про мудрість. Ми не вберігаємо своїх пацієнтів від цієї критики, ми привчаємо їх до неупередженого погляду як на сексуальні справи, так і на будь-які інші, і коли, скінчивши лікування, вони стають самостійні і самі, керуючись власним розумом, вибирають якусь середню позицію між цілковитою сексуальною свободою і безумовним аскетизмом, наше сумління не буде обтяжене жодним із варіантів того вибору. Ми кажемо собі, що той, хто успішно здолав сам себе і привчився до правди, матиме надійний захист і від небезпек неморальності, навіть якщо його власні моральні норми трохи відрізняються від загальновизнаних. А втім, слід стерегтись, аби не переоцінити ролі сексуальної абстиненції в етіології неврозів. Тільки в невеликій кількості випадків патогенну ситуацію, спричинену вимушеною стримливістю та подальшим нагромадженням лібідо, можна усунути з допомогою сексуальних стосунків, здійснити які можна без труднощів.

¹²⁶ [Докладно про це див. у 34-й лекції "Нових висновків", с. 617—618].

Отже, терапевтичну ефективність психоаналізу не можна пояснити тим, що він дозволяє пацієнтам сексуальну свободу. Озирніться й пошукайте що іншого. Гадаю, одне з моїх зауважень, що його я висловив, спростовуючи ваше припущення, виведе вас на правильний слід. Напевне ж ми опікуємось перетворенням неусвідомленого на усвідомлене, заступаємо неусвідомлене усвідомленим. Так, саме це ми й робимо. Заводячи неусвідомлене до свідомості, ми позбуваємося згнічення, усуваємо умови, що призвели до утворення симптомів, змінюємо патогенний конфлікт на нормальний, який неодмінно дійде того чи того розв'язку. Чогось іншого ми й не прагнемо: потрібно, щоб у хворого сталася психічна переміна, і що вона повніша, то ефективніша наша медична допомога. Там, де не пощастить позбутися згнічення або подібного до нього психічного процесу, наша терапія виявиться безсила.

Мету наших зусиль можна сформулювати по-різному: усвідомлення неусвідомленого, усунення згнічень, заповнення прогалин пам'яті — це все означає те саме, але, можливо, ви незадоволені цим твердженням. Оздоровлення невротика ви уявляли собі інакше, гадали, ніби після проведеної з ним марудної аналітичної роботи він стане зовсім іншою людиною, а тепер дізнаєтесь: увесь результат полягає в тому, що в нього буде трохи менше неусвідомленого і трохи більше усвідомленого, ніж раніше. Що ж, ви, мабуть, недооцінюєте важливість такої внутрішньої переміни. Вилікуваний невротик і справді стає іншою людиною, хоча, природно, по суті залишається тим самим, тобто стає таким, яким у кращому разі він став би за сприятливих обставин. А це вже багато. Коли ви почувате, як усе це діється і яких зусиль коштує досягти тієї нібито невеликої переміни в психічному житті хворого, то значення такої зміни психічних рівнів стане для вас цілком зрозумілим.

Я відхилився на хвилину, аби запитати, чи знаєте ви, що називають “каузальною терапією”? Під нею розуміють лікування, спрямоване не на усунення виявів хвороби, а на ліквідацію її причин. Так от, пси-

хоаналіз — каузальна терапія чи ні? Відповідь не проста, зате в нас, здається, з'являється нагода переконатись у безвартісності такої манери запитувати. Поки аналітична терапія не ставить собі за найперше завдання усування симптомів, її провадять як каузальну терапію. З другого боку, можна сказати, що вона не каузальна: адже ми простежували каузальний (причинно-наслідковий) ланцюг далеко поза згнічення аж до інстинктивних схильностей, їхньої відносної активності в конституції та відхилень у процесах їхнього розвитку. А тепер припустімо, ніби якимсь хімічним способом ми змогли б утрутитись у цей психічний механізм і збільшувати чи зменшувати кількість лібідо, наявного будь-якої миті, або посилювати якийсь один потяг коштом іншого, — тоді й справді це була б властива каузальна терапія, для якої наш аналіз провів би таку доконечну попередню роботу рекогносцування. Але нині, як ви знаєте, про такі впливи на процеси лібідо не може бути й мови; наша психічна терапія вибирає для нападу інше місце в ланцюгу взаємопов'язаних явищ і процесів, не на саме видиме нам коріння феноменів, але все-таки досить далеко від симптомів, — місце, яке стало приступним для нашого втручання за вкрай дивовижних обставин.

Що нам діяти, аби в наших пацієнтів заступити неусвідомлене усвідомленим? Колись ми гадали, що це буде дуже легко, потрібно лише визначити неусвідомлене й розповісти про нього пацієнтові. Але ми вже знаємо, що це твердження хибне і неглибоке [с. 279]. Адже наше знання про пацієнтове неусвідомлене не еквівалентне його знанню про нього; коли ми викладемо йому своє знання, він ставить його не на місце свого неусвідомленого, а поряд із ним, і майже нічого не змінюється. Нам слід уявляти це неусвідомлене радше *топографічно*, слід шукати його в пацієнтових спогадах там, де воно й утворилося внаслідок згнічення. Треба усунути те згнічення — тільки тоді можна успішно замінити неусвідомлене усвідомленим. Як же ми позбуваємось згнічень? Тут починається друга фаза нашої роботи: спершу слід

знайти згнічення, а потім усунути опір, який те згнічення підтримує.

Як нам щастить долати опір? Тим самим способом: ми виявляємо його й розповідаємо про нього пацієнтові. Опір теж породжений згніченням, тим самим згніченням, якого ми прагнемо позбутись, або тим, що з'явилося раніше. Адже опір створений супротивним наснаженням, яке зростає, аби придушити, згнітити непристойні пориви. Отже, тепер ми чинимо те, що намірялися чинити з самого початку: тлумачимо, визначаємо й повідомляємо пацієнтові, але робимо це все на слухному місці. Супротивне наснаження або опір належать не до неусвідомленого, а до Я, яке співпрацює з нами навіть тоді, коли цього не усвідомлює. Ми знаємо, що тут ідеться про двозначність слова “неусвідомлене” — з одного боку, це феномен, а з другого — система. Це твердження видається дуже неясним і важким, але хіба ми не повторюємо того, про що вже говорено раніше?¹²⁷ Ми вже давно готові сприйняти таке твердження. Ми сподіваємось, що нам пощастить усунути опір і розрядити супротивне наснаження, якщо завдяки тлумаченню дамо Я нагоду розпізнати їх. Тож із якими рушійними силами ми працюємо в таких випадках? По-перше, ми питаємось на пацієнтове прагнення одужати, що спонукає його братися з нами до спільної роботи, а по-друге, на його розум, який ми підтримуємо завдяки нашому тлумаченню. Нема жодного сумніву, що пацієнтовому розуму буде легше розпізнати опір і визначити неусвідомлену згнічену ідею, пов'язану з тим опором, якщо ми дамо йому наздогад, чого йому треба сподіватися. Коли я скажу вам: “Подивіться на небо, і ви побачите там повітряну кулю”, ви знайдете її набагато швидше, ніж якби я просто запропонував подивитися, чи нема там чого. Так само й студентів, котрий уперше зазирає в мікроскоп, викладач пояснює, що він там має поба-

¹²⁷ [Див. вище редакційну примітку на с. 226, де наведено й раніші згадки; там є ще й вказівка на пізніші, переглянуті погляди Фройда на неусвідомлене].

чити, бо інакше той там узагалі нічого не побачить, дарма що там усе є і все добре видно.

А тепер я викладу факт¹²⁸. При багатьох формах невротичних захворювань — при істерії, станах страху, неврозі нав'язливих станів — наші гіпотези видаються слушними. Завдяки пошукам згнічень, виявленню опору, вказівкам на згнічене нам і справді щастить розв'язати наше завдання, тобто подолати опір, усунути згнічення і обернути неусвідомлене на усвідомлене. Тоді ми з усією можливою ясністю бачимо, як при подоланні кожного часткового елементу опору в душі пацієнта відбувається люта боротьба, нормальна душевна боротьба на одному психологічному рівні між мотивами, що прагнуть підтримувати супротивне наснаження, і мотивами, що ладні скасувати його. Перші — це ті самі давні мотиви, що свого часу призвели до згнічення, серед других ми бачимо нові, які виникли згодом і які, сподіваємось, розв'яжуть конфлікт на нашу користь. Ми спробуємо відродити давній конфлікт згнічення, піддати ревізії тоді вже вирішену справу. Новий матеріал, що ми його приносимо, полягає, по-перше, в нагадуванні, що попередній розв'язок конфлікту призвів до хвороби, і в обіцянці, що інший розв'язок відкриє шлях до одужання; по-друге, у вказівці, що всі обставини істотно змінились, відколи вперше відхилено ті пориви. Тоді Я було слабке, інфантильне і, можливо, мало підстави відсахуватись від вимог лібідо як від небезпеки. А сьогодні Я зміцніло, набралось досвіду і, крім того, має собі помічника в особі лікаря. Тож можна сподіватися, що оновлений конфлікт призведе до ліпшого розв'язку, ніж згнічення, і, як ми вже казали, при істерії, неврозах страху і нав'язливих станів успіх загалом потверджує наші сподівання.

Є, проте, інші форми хвороб, при яких, попри схожість обставин, наші терапевтичні заходи ніколи не мали успіху. При них теж ідеться про первісний

¹²⁸ [Див. перший абзац цієї лекції].

конфлікт між Я та лібідо, що призвів до згнічення, — навіть якщо цей конфлікт топографічно слід характеризувати інакше, ніж конфлікт при неврозах переносу, — в них теж можливо виявити такі етапи в житті пацієнта, на яких сталося згнічення; ми застосовуємо ті самі методи, вдаємось до тих самих обіцянок, пропонуємо ту саму допомогу, розповідаючи пацієнтові, чого йому треба сподіватися; відстань у часі між сьогоднішнім і тим давнім згніченням так само сприяла б іншому розв'язковій конфлікту. А проте нам не щастить подолати опір чи усунути згнічення. Ці пацієнти, параноїки, меланхоліки та уражені *dementia praecox*, застаються незачеплені, вони невразливі супроти психоаналітичної терапії. Що тут за причина? Аж ніяк не брак розуму, хоча ми, звичайно, потребуємо, щоб у наших пацієнтів збереглися певні інтелектуальні спроможності; але, якщо про це мова, то, наприклад, є дуже багато кмітливих комбінаторних параноїків [пор. с. 61]. Не бракує хворим і інших рушійних сил. Наприклад, на відміну від параноїків, меланхоліки чудово усвідомлюють, що вони хворі, і через те так тяжко страждають, але досягнути до них однаково важко. Отже, ми зупинилися перед фактом, якого не розуміємо, і змушені через це засумніватись, чи справді ми розуміємо всі ті умови, котрі уможливають наші успіхи при лікуванні інших неврозів.

Якщо ж ми й далі розглядатимемо лише хворих на істерію та невроз нав'язливих станів, то дуже скоро зіткнемось із другим фактом, до якого нітрохи не готові. Почавши лікувати, ми невдовзі помічаємо, що хворі ставляться до нас вельми незвичайно. Нам здавалося, ніби ми врахували всі ті рушійні сили, які діють під час лікування, ніби ми цілковито раціоналізували ситуацію, яка складається між нами і пацієнтом, і тепер вона нам така ж ясна, як арифметичний приклад, аж тут на сцену немов уповзає щось таке, чого ми зовсім не враховували. Цей новий і несподіваний чинник складний та розмаїтий, і я опишу передусім найчастіші й найзрозуміліші форми його вияву.

Отож ми помічаємо, що пацієнт, який не повинен перейматися чимось іншим, окрім розв'язку конфлікту, що став для нього джерелом страждань, починає виявляти особний інтерес до особи лікаря. Все, що пов'язане з тією особою, видається йому важливішим, ніж його власні справи, і відволікає його від власної хвороби. Після цього на якийсь короткий час спілкування з хворим стає дуже приємним: він украй люб'язний, намагається, де тільки може, вказувати вдячність, демонструє свої хороші риси й переваги, що їх ми, певне, й не сподівалися від нього. Лікар формує дуже прихильну думку про свого пацієнта і вихваляє долю, що дала йому нагоду лікувати таку чудову людину. Якщо лікар випадком зустрінеється з родичами пацієнта, то втішиться, почувши, що та прихильність взаємна. Пацієнт удома невтомно вихвалитиме лікаря і неодмінно вбачатиме в ньому щоразу нові чесноти. "Він просто марить вами, в усьому вам сліпо вірить; усе, що ви скажете йому, для нього немов одкровення", — розповідають ближні. Вряди-годи хтось із того хору висловиться й гостріше: "Вже всім набридло, як він знай про вас і про вас, ви в нього весь час на язиці".

Ми сподіваємося, що лікар виявиться досить сумлінним, аби таку високу оцінку своєї особи з боку пацієнта приписати тим надіям, що їх він зміг навіяти хворому, і поширенню інтелектуальних обріїв пацієнта завдяки несподіваним і свобододайним відкриттям, які принесло з собою лікування. За таких обставин аналіз можна провадити з великим успіхом, пацієнт розуміє, на що йому вказують, зосереджується на завданнях, які ставить перед ним лікування, щедро постачає матеріал спогадів та асоціацій, часом приголомшує лікаря певністю й точністю своїх тлумачень, — і можна вдоволено відзначити, з якою готовністю переймає хворий усі ті нові психологічні ідеї, які загалом у світі породжують найзапекліший опір з боку здорових людей. Доброму порозумінню під час аналітичної роботи відповідає і об'єктивне, зусебіч потверджуване поліпшення стану здоров'я.

Але така чудова погода не може тривати дуже довго і якогось дня таки псується. Виникають труднощі при аналізі, пацієнт заявляє, ніби йому вже нічого не спадає на думку. Складається очевидне враження, що він уже не зацікавлений у роботі й нехтує даний йому припис казати все, що спадає на гадку, й не піддаватися при цьому жодним критичним запереченням. Він поводить себе так, ніби лікування його не обходить, ніби він не укладав ніякої угоди; хворий вочевидь чимсь переймається, але воліє берегти це для себе. Для лікування така ситуація дуже небезпечна. Ми вочевидь зіткнулись із у край сильним опором. Але що тут сталося?

Якщо є можливість знову прояснити ситуацію, ми довідаємось про причину порушення: пацієнт переніс на лікаря інтенсивні ніжні почуття, що їх не можна обґрунтувати ні поведінкою лікаря, ні взаєминами між ним і пацієнтом, які виникли протягом лікування. Природно, що форма, у якій виявиться ця ніжність, і мета, до якої вона прагне, залежать від особистих обставин обох учасників. Якщо це дівчина і ще не старий чоловік, то в нас створиться враження нормального кохання, адже цілком зрозуміло, що дівчина закохується в чоловіка, з яким багато буває на самоті і може говорити про інтимне, який перебуває у вигідній для себе позиції авторитетного радника, — і при цьому ми, либонь, не помітимо, що в невротичної дівчини слід радше сподіватись якоїсь перешкоди, що унеможливорює кохання. Чим більше особисті обставини лікаря й пацієнта відрізнятимуться від зображених у цьому прикладі, тим дужче нас дивуватиме, що попри це ми в кожному випадку виявляємо ті самі почуття. Ще буде зрозумілим, якщо молода, нещаслива у шлюбі жінка справді відчує нібито серйозне кохання до свого ще не одруженого лікаря, якщо вона буде ладна піти на розлучення з чоловіком, щоб належати лікареві, або, в разі, якщо існують соціальні перешкоди, надумає вступити з ним у таємні любовні стосунки. Ці речі трапляються й поза психоаналізом. І в таких ситуаціях нас у край дивують признання жінок та дівчат, що повідомля-

ють про своє цілком певне ставлення до терапевтичних проблем: вони завжди знали, що їх може вилікувати тільки кохання, з самого початку лікування вони сподівалися, що завдяки цьому зв'язку життя на решті подарує їм те, в чому досі так довго відмовляло. Лише задля цієї надії вони згодилися терпіти стільки мук протягом аналізу й подолали всі труднощі, пов'язані з доконечністю викладати свої думки. А ми тут додамо: "І легко зрозуміла все те, що, звичайно, сприймають дуже важко". Але такі признання приголомшують нас: усі наші розрахунки зв'язно вітром. Невже ми не врахували найважливішого?

І справді, що більший ми здобуваємо досвід, то менше в нас змоги заперечувати цю поправку, яка присоромлює всю нашу науку. Попервах нам іще видається, що аналітичне лікування зіткнулося з якоюсь чисто випадковою перешкодою, не пов'язаною з його метою і не спричиненою ним. Та коли така ніжна любов пацієнта до лікаря послідовно трапляється в кожному новому випадку, зароджується навіть за найнесприятливіших обставин, коли існує просто гротескна невідповідність між пацієнтом і лікарем, — приміром, у підстаркуватої жінки до сивобородого чоловіка, — навіть там, де, на нашу думку, нема жодних спокус, тоді ми полишаємо ідею про випадковий характер перешкод і визнаємо, що тут ідеться про феномен, найтісніше пов'язаний із самою природою хвороби.

Цей новий факт, що його ми всупереч власній волі змушені визнати, ми називаємо *переносом*. Під цим ми розуміємо перенос почуттів на особу лікаря, бо не віримо, що ситуація лікування могла б виправдати такі почуття. Ми радше припускаємо, що ця готовність походить з іншого джерела; вона була вже сформована у хворого і вхопилася за нагоду аналітичного лікування, аби перенестись на особу лікаря. Перенос може виявлятися як бурхлива вимога кохання, а може набувати й поміркованих форм. Коли йдеться про молоду дівчину і старого чоловіка, то замість бажання бути коханою може виявитись ба-

жання стати улюбленою донькою; лібідозне жадання може проступити в пом'якшеній формі як пропозиція нерозривної, але ідеальної, платонічної дружби. Чимало жінок спрмагається сублімувати перенос і так його змодельовати, що він урешті якимось виправдає своє існування, інші виявляють перенос у його грубій, первісній, здебільшого неможливій формі. Але, по суті, він завжди залишається тим самим, і ми непомилково визначаємо, що джерело в нього одне.

Перше ніж запитати, як нам класифікувати цей факт, опишімо його трохи докладніше. А що, коли пацієнти чоловіки? Можна сподіватися, що тут не втрутиться такий обтяжливий чинник, як різниця статей та статеве притягання. Що ж, відповідь буде така: ситуація не дуже відрізнятиметься від ситуації з жінками. Та сама прив'язаність до лікаря, та сама переоцінка його особистих рис, та сама перейнятість його інтересами, ті самі ревності проти всіх, хто пов'язаний із ним. Сублімовані форми переносу між чоловіком і чоловіком трапляються частіше, а прямі сексуальні вимоги — рідше тією мірою, якою явна гомосексуальність поступається іншим виявам цього часткового інстинкту. Крім того, в пацієнтів-чоловіків лікар частіше, ніж у жінок, спостерігає такі форми переносу, які на перший погляд нібито суперечать усьому, описаному вище, — ворожий, або *негативний* перенос.

Передусім нам слід усвідомити, що перенос існує в пацієнта з самого початку лікування і якийсь час є найпотужнішою рушійною силою роботи. Перенос ніяк не виявляється, і ним немає потреби перейматися, поки він сприяє провадженню спільно аналітичній роботі. Та коли він обертається на опір, лікар уже змушений звернути на нього увагу і при цьому з'ясовує, що ставлення до лікування змінюється під впливом двох різних і протилежних одна одній обставин: по-перше, коли ніжна прихильність стала такою сильною і ознаки її походження з сексуальної потреби проступили з такою виразністю, що проти неї зародився внутрішній спротив, і, по-друге, коли

в його основі не прихильні, а ворожі почуття. Як правило, ворожі почуття з'являються пізніше, ніж прихильні, і прикриваються ними; коли ж вони виявляються одночасно — це добрий приклад амбівалентності почуттів [с. 434], що виявляється в більшості наших інтимних стосунків з іншими людьми. Ворожі почуття означають таку саму прив'язаність почуттів, як і прихильні: адже відкидання чогось означає таку саму залежність, як і цілковита покора йому, — різні тільки ознаки цих залежностей. Те, що ворожі почуття до лікаря заслуговують на назву "перенос", не викликає в нас жодного сумніву, бо ситуація, що склалася при лікуванні, не дає жодного приводу для їхнього зародження; необхідність саме такого розуміння негативного переносу потверджує правильність нашої оцінки позитивного, або любовного переносу.

Звідки походить перенос, які труднощі він готує нам, як можна подолати його і яку користь він зрештою дасть нам — це все питання, які слід докладно розглядати при технічному викладі аналітичного методу, тому сьогодні я лише згадаю про них. Навіть мови нема про те, щоб ми поступалися вимогам пацієнта, зумовленим переносом; крім того, було б нерозумно відкидати їх із неприязню чи обуренням; ми долаємо перенос, переконуючи хворого, що його почуття породжені не теперішньою ситуацією й не стосуються особи лікаря, вони лише відтворюють те, що траплялося з ним колись давніше. Таким чином ми змушуємо його обернути те повторення на спогад. І тоді перенос, що, байдуже, ворожий чи прихильний, нібито становив найбільшу загрозу для лікування, ми перетворимо на найкращий інструмент, з допомогою якого відкриємо найпотемніші шухляди психічного життя. Я хочу сказати вам іще кілька слів, аби розвіяти те прикре враження, яке справляє на вас цей несподіваний феномен. Тож не забуваймо, що хвороба пацієнта, яку ми піддаємо аналізу, не є чимось завершеним і заляклим; вона весь час розвивається і змінюється, наче жива істота. Початок лікування аж ніяк не кладе край цьому розвитку,

але оскільки лікування бере гору над пацієнтом, то виявляється, що весь новий доробок хвороби з початку лікування зосереджується на одному напрямі: на ставленні до лікаря. Отже, перенос можна порівняти з прошарком камбію між деревиною та корою дерева, прошарку, який забезпечує ріст нових тканин і потовщення дерева. Тільки-но перенос набуває такого значення, робота над спогадами пацієнта відступає далеко назад. Тоді ми не помилилися б, стверджуючи, що перед нами не давня пацієнтова хвороба, а новостворений і видозмінений невроз, що заступив попередній. За цим новим виданням старого ураження ми стежимо від самого його народження, ми бачимо, як воно виникає й росте, і дуже добре орієнтуємось у ньому, оскільки за його центральний об'єкт править сам лікар. Усі пацієнтові симптоми втратили своє первісне значення і пристосувалися до нового значення, яке полягає в їхньому зв'язку з переносом; або ж зостануться тільки ті симптоми, що їх можна використати таким чином. Подолати цей новий штучний невроз — однаково, що усунути хворобу, яка існувала до лікування, тобто виконати наше терапевтичне завдання. Людина, що у своєму ставленні до лікаря стала нормальною і вільною від впливів згнічених інстинктивних жадань, зостанеться такою і в своєму власному житті, коли вже не спілкуватиметься з лікарем.

Таке надзвичайне, просто-таки центральне значення для лікування має перенос при істерії, істерії страху та неврозі нав'язливих станів, що їх, отже, ми мали цілковите право об'єднати під назвою "*неврози переносу*". У кого під час аналітичної роботи виникло очевидне враження, що він постав перед фактом переносу, той уже не сумніватиметься, які саме згнічені жадання виказали себе через симптоми даного неврозу, і не потребуватиме переконливіших доказів на potwierдження їхньої лібідозної природи. Тож можна сформулювати так: нашу переконаність, що симптоми означають не що інше, як сурогатне лібідозне задоволення, остаточно potwierджує лише наявність переносу.

Тепер у нас є всі підстави вдосконалити нашу попередню динамічну концепцію процесів лікування і узгодити її з цим новим відкриттям. Коли перед пацієнтом постає завдання розв'язати нормальний конфлікт і подолати опір, що на нього ми вказали йому під час аналізу [с. 444], потрібна якась могутня рушійна сила, котра схилила б його до бажаної для нас постанови і провадила б до одужання. Бо інакше може статися, що він вирішить повторити попередній результат і дозволить тому, що піднялось у його свідомість, знову відступити під дією згнічення. Вислід такої боротьби не залежить від інтелектуальної прозорливості хворого — для цього їй бракує і сили, і свободи, — а визначається тільки його ставленням до лікаря. Поки пацієнтів перенос має позитивний знак, він зодягає лікаря в шати авторитету, перетворюється на віру в його слова і погляди. Без такого переносу — або коли перенос негативний — хворий ніколи б не дослухався до лікаря та до його аргументів. Віра відтворює історію свого власного походження: вона похідна від любові й попервах не потребує аргументів. Тільки згодом вона так їм поступається, що починає критично оцінювати їх, коли їх вимовить той, до кого відчують любов. Без такої підтримки з боку віри аргументи не мали б ваги для пацієнта, так само як вони не мають її і для більшості звичайних людей. Отже, і з інтелектуального боку людина загалом доступна впливам тільки такою мірою, якою здатна до лібідозних наснажень об'єктів, і тому ми маємо всі підстави вбачати в надмірі нарцисизму межу її сприйнятливості до впливів, яка не зникає, навіть коли застосовувати найкращу аналітичну техніку, — через те ми й боїмося його.

Здатність спрямовувати лібідозне наснаження об'єктів іще й на особи нам слід, звичайно, приписати всім нормальним людям. Схильність до переносу в так званих невротиків — це лише надзвичайне посилення цієї загальної властивості. Було б украй дивовижним, якби таку поширену і важливу людську рису ніколи не помічали й не використовували. І її таки справді помітили. Бернгайм із непомильною

прозорливістю збудував учення про гіпнотичні явища на твердженні, що всі люди меншою або більшою мірою піддаються навіюванню, сугестії. Людська сугестивність — не що інше, як схильність до переносу, взята в трохи вужчому розумінні, бо негативний перенос уже виходить за її межі. Але Бернгайм не спромігся сказати, що таке власне сугестія і як вона виникає. Вона становила для нього фундаментальний факт, і він не міг пояснити її походження. Він не помітив залежності “suggestibilité” від сексуальності, від функціонування лібідо. Зостається лише зауважити, що в своїй техніці ми тільки тому відмовилися від гіпнозу, щоб знову відкрити сугестію вже у формі переносу.

А тепер я зупинюсь і надам слово вам. Я помітив, як одне заперечення набуло у ваших думках такої сили, що, мабуть, відібрало б усяку здатність слухати, якби ви його не сформулювали словами: “Отож ви нарешті призналися, що й самі, як і гіпнотизери, працюєте з допомогою сугестії. В нас давно вже була така підозра. Але ж навіщо тоді ті всі манівці пригадування минувшини, розкриття неусвідомленого, тлумачення і зворотного перекладу перекрученого, незмірні витрати зусиль, часу і грошей, коли єдина справді діяльна сила — це сугестія? Чому ви безпосередньо не навіювали проти симптомів, як чинять чесні гіпнотизери? І далі, якщо ви хочете виправдатися тим, що на тих манівцях, якими ви блукали, вам пощастило зробити численні психологічні відкриття, котрі були б недоступні при безпосередньому навіюванні, то хто тепер поручиться за правдивість цих відкриттів? Може, й вони є наслідком сугестії, тільки вже незумисної? Хіба і в цій царині ви не могли втовкмачити пацієнтові все, що вам хотілося й видавалося слухним?”

Те, що ви закидаєте мені, надзвичайно цікаве й потребує відповіді. Але сьогодні я дати її не можу, бо немає часу. Отже, почекайте до наступного разу, й ви переконаєтесь, що відповісти я спроможен. А сьогодні я мушу довести до кінця вже почате. Я по-

обіцяв із допомогою явища переносу з'ясувати вам, чому наші терапевтичні зусилля при нарцисичних неврозах не мають анінайменшого успіху.

Я можу відповісти кількома словами, і ви побачите, як просто розв'язується загадка і як добре все узгоджується між собою. Спостереження показують, що при нарцисичних неврозах хворі не мають здатності до переносу або мають тільки недостатні її залишки. Хворі відвертаються від лікаря — не з ворожості, а з байдужості. Через це лікар і не може на них вплинути: все, що він каже, не зворушує їх, не справляє на них ніякого враження, тому нам незмога лікувати їх так, як ми лікуємо інших пацієнтів, тобто ми не можемо відновити патогенний конфлікт і подолати опір, спричинений згніченням. Вони зостаються такими, як є. Вони вже не раз пробували вилікуватись, але це призводило до патологічних результатів [с. 429], і ми нічого тут не змінимо.

Спираючись на клінічні спостереження цих пацієнтів, ми заявляли, що в них немає лібідозного наснаження об'єктів, їхнє лібідо, пов'язане з об'єктами, перетворилося на лібідо, пов'язане з Я [с. 425—426]. Саме за цією особливістю ми відрізняємо їх від невротиків першої групи (що хворіють на істерію, неврози страху та нав'язливих станів). Поведінка таких пацієнтів при спробах вилікувати їх потверджує наше припущення. Їм не властивий перенос — через те вони й неприступні для наших зусиль, ми їх вилікувати не можемо.

Вельмишановне товариство! Ви вже знаєте, про що ми говоритимемо сьогодні. Коли я припустив, що наш терапевтичний вплив спирається, по суті, на перенос, тобто на сугестію, ви запитали, чому в психоаналітичній терапії ми прямо не використовуємо навіювання, і пов'язали з тим запитанням сумнів, чи при такій панівній ролі сугестії ми ще можемо поручитися за об'єктивність наших психологічних відкриттів. Я пообіцяв, що дам вам докладну відповідь.

Пряме навіювання — це сугестія, спрямована проти виявів симптомів, боротьба між вашим авторитетом і мотивами хвороби. При цьому ви нітрохи не переймаєтесь тими мотивами, а лише вимагаєте від хворого, щоб він придушив їхній вияв у вигляді симптомів. І тут немає принципової різниці, привели ви хворого в гіпнотичний стан чи ні. Адже Бернгайм із властивою йому прозірливістю таки стверджував, що найістотнішим у явищах гіпнотизму є сугестія, а сам гіпноз — це тільки наслідок сугестії, сугестований, навіяний стан¹³⁰; Бернгайм надавав перевагу навіюванню в стані неспання, яке може дати ті самі результати, що й навіювання під час гіпнозу.

А тепер що саме вам кортить спершу почути — дані досвіду чи теоретичні розважання?

Почнімо з першого. 1889 р. я розшукав Бернгайма в Нансі, став його учнем і переклав його книжку про навіювання німецькою мовою¹³¹. Я кілька років використовував сугестивні методи лікування — спершу тільки заборонне навіювання, а згодом поєднував його

¹²⁹ [Ця лекція містить найдокладніші теоретичні міркування Фройда про терапевтичний вплив психоаналізу].

¹³⁰ [Згодом Фройд відступив від цього Бернгаймового погляду. Пор. його заувагу в праці "Massenpsychologie und Ich-Analyse" (1921 с), Studienausgabe, Bd. 9, S. 119].

¹³¹ [Загалом Фройд переклав дві Бернгаймові праці: "De la suggestion et de ses applications a la thérapeutique" (1886 р., перекладено 1888/89 р.) та "Hypnotisme, suggestion et psychothérapie" (1891 р., перекладено 1892 р.)].

го з Броєровою системою докладного вивчення пацієнтового життя [пор. с. 291]. Отже, про результати гіпнотичної, чи то сугестивної, терапії я можу говорити, спираючись на свій широкий досвід. Згідно з давнім медичним приписом, ідеальна терапія має бути швидка, надійна і не прикра для пацієнта, проте Бернгаймові методи задовольняють лише дві з цих вимог. Лікування за його системою можна провадити набагато швидше, — незмірно швидше, — ніж аналітичне лікування, і воно не завдає пацієнтові ні труднощів, ні клопоту. А для лікаря воно врешті стає одноманітним: адже в будь-якому разі він діє одним способом, відтворює той самий церемоніал, аби заборонити існування найрізноманітніших симптомів, часом нітрохи не розуміючи ні їхнього сенсу, ні значення. Це була не наукова діяльність, а якась суто реміснича робота, що скидалася на ворожіння, чари і штукарство, але з огляду на інтереси хворого цього не брали до уваги. Тільки третьої вимоги не задовольняв цей метод лікування: він у жодному аспекті не забезпечував надійності. З одними хворими його можна було застосовувати, з іншими — ні, в деяких випадках можна було досягти дуже багато, в інших — жалюгідно мало, і ніхто не знав чому. Ще прикрішим за таку примхливість була нетривалість результатів. Минало трохи часу, і, якщо ви чули про пацієнта, давня хвороба поверталась або ж її заступала якась нова хвороба. Можна було знову братися до гіпнозу. Проте ми завжди зважали на продиктоване досвідом попередження і стереглися, щоб унаслідок частого застосування гіпнозу не позбавити пацієнта самостійності й не привчити його до цієї терапії мов до наркотика. Щоправда, часом нам удавалося все, чого ми прагнули: після невеликих зусиль ми досягали повного і тривалого успіху. Але причини такого задовільного результату залишалися для нас невідомими. В одному випадку, коли я цілковито усунув тяжкий стан після короткого гіпнотичного лікування, він повернувся в незміненому вигляді після того, як пацієнтка без усякого приводу з мого боку прийнялася до мене ворожістю; після нашого

примирення я знову і вже набагато ретельніше звільнив її від цього стану, але він ще раз повернувся, коли пацієнтка вдруге стала до мене неприхильна. Іншого разу трапилось, що хвора, яку я не раз позбавляв нервових станів із допомогою гіпнозу, під час лікування одного надто вже впертого нападу раптом обійняла мене руками за ший. Такі випадки хоч не-хоч змушують замислитись над природою і походженням властивого лікареві сугестивного авторитету.

Поки що йшлося про досвід. Він показав нам, що, відмовившись від прямого навчовання, ми не втратили чогось незамінного. Але тепер додаймо до фактів іще трохи розважань. Застосування гіпнотичної терапії вимагає як від пацієнта, так і від лікаря лише невеликих зусиль. Така терапія напрочуд узгоджується з поширеними серед більшості лікарів поглядами на неврози. Лікар каже невротикові: “У вас нема нічого серйозного, це просто нерви, тому я за кілька хвилин кількома словами розвію всі ваші труднощі”. Але це суперечить нашим уявленням про енергію: як можна невеликими зусиллями зрушити величезний тягар, якщо безпосередньо братися до діла, не використавши відповідних допоміжних пристроїв? Поки всі обставини залишаються більш-менш однакові, досвід навчає нас, що при неврозах таке штукарство не вдається. Я знаю, що цей аргумент не бездоганний: адже є така річ, як “миттєве зцілення”.

Зіпершись на знання, які ми здобули з психоаналізу, різницю між гіпнотичним та психоаналітичним навчованням можна описати так: гіпнотична терапія намагається щось приховати й забілити в психічному житті, аналітична — щось розкрити й усунути. Перша працює як косметика, друга — як хірургія. Перша використовує сугестію, аби заборонити симптом, посилює згнічення, проте не змінює процесів, які призвели до утворення симптомів. Аналітична терапія бере глибше, доходить до самого коріння, до конфлікту, з якого походять симптоми, і використовує сугестію тільки на те, аби змінити ре-

зультат цього конфлікту. Гіпнотична терапія залишає пацієнта бездіяльним і незмінним, — отже, й не менш безборонним супроти всякого нового приводу до захворювання, аналітичне лікування і від лікаря, і від пацієнта вимагає великих зусиль, потрібних для подолання внутрішнього опору. Коли подолати опір, психічне життя пацієнта змінюється назавжди, піднімається на вищий ступінь розвитку і зостається захищеним від можливості захворіти в майбутньому. Подолання опору — найістотніше в аналітичній терапії; цю роботу має здійснити хворий, і лікар уможливорює її з допомогою так званої *виховної* сугестії. Можна з цілковитим правом стверджувати, що психоаналітичне лікування — це своєрідне *перевиховання*.

Сподіваюсь, ви тепер уже зрозуміли, в чому полягає різниця між нашим способом терапевтичної сугестії і тим єдиним способом, що можливий при гіпнотичній терапії. А завдяки тому, що ми простежили вплив сугестії і при явищах переносу, нам стала зрозуміла й дивовижна примхливість, притаманна гіпнотичній терапії, тоді як аналітична терапія у властивих їй межах цілком передбачувана. Застосовуючи гіпноз, ми залежимо від стану наявної в пацієнта здатності до переносу, проте на сам той стан ніяк не можемо вплинути. Перенос у загіпнотизованої особи може бути негативним або, як здебільшого й трапляється, амбівалентним; крім того, пацієнт може застерегтися від свого переносу, відповідно настроївшись, — цього всього ми не знаємо. В психоаналізі ми працюємо на самому переносі, розвіюємо те, що перешкоджає йому, готуємо собі інструмент, із яким працюватимемо. Таким чином з'являється можливість цілком по-новому скористатися силою сугестії, ми починаємо контролювати її, і пацієнт уже не може керувати власною сугестивністю, як йому заманеться, — ми самі, якщо він узагалі приступний впливові навіювань, направляємо його сугестивність.

А тепер ви скажете, що байдуже, як назвати руйнівну силу аналізу — переносом чи навіюванням,

бо й далі існує небезпека, що наш вплив на пацієнта може поставити під сумнів об'єктивність наших відкриттів. Те, що на користь терапії, шкодить дослідженню. Це заперечення найчастіше висувають проти психоаналізу, і слід визнати, що, навіть коли воно невинуватне, його все ж не можна знехтувати як нерозумне. Якби воно було виправданим, то психоаналіз виявився б не чим іншим, як напрочуд добре замаскованим і надзвичайно ефективним способом сугестивного лікування, і ми б могли злегковажити всі його твердження про вплив життєвого досвіду, психічну динаміку та неусвідомлене. Так думає наш опонент; надто все, що пов'язане з важливістю сексуального досвіду, коли не весь той досвід узагалі, ми нібито "втравляли" в голову пацієнтові, спершу виплекавши ті всі комбінації у власній розбещеній уяві. Ці звинувачення набагато легше можна спростувати завдяки свідченням спостережень, ніж із допомогою теорії. Той, хто сам провадив психоаналіз, не раз міг переконатись, що навіть щось пацієнтові таким способом — неможлива річ. Звичайно, зовсім не важко обернути його на прихильника якоїсь теорії, таким чином давши йому нагоду поділити, можливо, хибні погляди свого лікаря. Він поводить себе при цьому, як і будь-хто інший, як учень, але в такому разі ми впливаємо тільки на його розум, а не на хворобу. Досягти розв'язку конфлікту у хворого і подолати опір нам пощастить тільки тоді, коли наші вказівки щодо того, чого йому треба сподіватися, відповідатимуть тому, що справді є в ньому. А те, що в припущеннях лікаря виявилось хибним, відпаде під час самого аналізу, і його треба буде відкликати й заступити чимось правильним. Аби вберегтись від минулих, спричинених навіюванням успіхів, слід застосовувати вкрай обережну техніку, але не буде великої біди і тоді, коли вони з'являться: адже ми не задовольняємось першим успіхом. Аналіз тільки тоді можна вважати за закінчений, коли прояснено всі темні місця даного випадку, заповнено всі прогалини пам'яті, відкрито всі приводи для згнічень. В успіхах, які з'являються надто рано, ми вбачаємо

радше перешкоду, ніж сприяння аналітичній роботі, і ці успіхи щезають, коли перенос, на який вони спираються, зникає. По суті, це вирішальна риса, яка відрізняє аналітичне лікування від чисто сугестивного і звільняє аналітичні результати від підозри, ніби це лиш успіхи навіювання. При будь-якому іншому способі сугестивного лікування перенос дбайливо зберігають і не чіпають його, а при аналітичному він сам стає об'єктом лікування і його розбивають в усіх розмаїтих формах його вияву. Наприкінці аналітичного лікування сам перенос має бути зруйнований, і якщо після того з'являється або зберігається успіх, то спирається він не на сугестію, а на досягнуте з її допомогою подолання внутрішнього опору, на внутрішні зміни, які стались у пацієнта.

Виникненню окремих сугестій під час лікування, мабуть, перешкоджає та невпинна боротьба, яку ми провадимо проти опору, що вміє перетворюватись на негативний (ворожий) перенос. Ми не проминаємо нагоди вказати ще й на те, що чимало окремих знахідок аналізу, котрі можна було б запідозрити, нібито вони — здобутки сугестії, можна потвердити з допомогою інших, бездоганих свідчень. За наших поручителів будуть у цьому разі недоумки та параноїки, які, звичайно, вищі за всяку підозру щодо можливості вплинути на них навіюванням. Усе, що нам розповідають ці хворі як фантазії і переклади символів, котрі проникли до їхньої свідомості, точно збігається з результатами наших досліджень неусвідомленого хворих на неврози переносу і потверджує таким чином об'єктивну правдивість наших тлумачень, у яких так часто сумніваються. Гадаю, ви не помилитесь, зважившись повірити аналізу в цьому аспекті.

Тепер нам потрібно доповнити наш опис механізму одужання, сформулювавши його мовою теорії лібідо. Невротик нездатний до насолоди і дії, по-перше, тому, що його лібідо не спрямоване на жоден реальний об'єкт, а по-друге, тому, що чимало своєї колишньої енергії він змушений витрачати, аби утримувати

лібідо в стані згнічення і боронитися проти його спроб утвердитись. Він був би здоровий, якби конфлікт між його Я і його лібідо закінчився і Я знову могло користуватись усім своїм лібідо. Отже, завдання терапії полягає в тому, щоб звільнити лібідо від його теперішніх, незалежних від Я прив'язей і знову повернути йому здатність служити Я. Де ж перебуває лібідо невротиків? Відповісти дуже легко: воно прив'язане до симптомів, що на теперішню хвилю забезпечують невротикам єдино можливе сурогатне задоволення. Тому нам слід опанувати симптоми, позбутися їх — саме цього вимагає від нас хворий. Щоб зруйнувати симптом, потрібно повернутися до його джерел, до конфлікту, з якого він походить, і оновити той конфлікт, а потім із допомогою рушійних сил, котрих свого часу бракувало, схилити його до іншого розв'язку. Таку ревізію процесу згнічення можна лише почати провести з допомогою залишків спогадів про ті процеси, які спричинили згнічення. Вирішальна частина роботи здійснюється тоді, коли в ставленні до лікаря, в "переносі" створюється нове видання того давнього конфлікту, в якому пацієнт намагається поводитись так само, як і давніше, натомість ми, надаючи пацієнтові всі наявні психічні сили, спонукаємо його до іншого вирішення. Отже, перенос стає бойовищем, на якому мають зустрітись усі сили, що беруть участь у борні.

Усе лібідо і весь опір проти нього зосереджені на одному — на ставленні до лікаря; при цьому симптоми неминуче позбуваються свого лібідо. Замість власної хвороби пацієнта з'являється штучно створений перенос, хвороба переносу, замість різноманітних нереальних об'єктів лібідо постає знов-таки примарний об'єкт — особа лікаря. Але нова боротьба за цей об'єкт із допомогою лікаревих навіювань піднімається на вищий психічний рівень і відбувається як нормальний душевний конфлікт. Оскільки при цьому не виникає нового згнічення, відчуженню між Я та лібідо настає кінець, відновлюється психічна єдність особи. Коли лібідо відривається від свого тимчасового об'єкта — особи лікаря, — воно вже не

може повернутися до своїх попередніх об'єктів і описується в розпорядженні Я. Сили, з якими довелося боротись лікареві під час терапевтичної роботи, — це, з одного боку, неприхильність Я до певних тенденцій лібідо, що виявляється як процес згнічення, а з другого — затятість, або липкість, лібідо [с. 351], яке неохоче полишає колись уже наснажені об'єкти.

Таким чином терапевтична робота розпадається на дві фази: в першій усе лібідо відбирають від симптомів і зосереджують на переносі; в другій провадиться боротьба навколо цього нового об'єкта, і лібідо вивільняється від нього. Вирішальною зміною для щасливого кінця є усунення згнічення при цьому оновленому конфлікті, внаслідок чого лібідо через утечу в неусвідомлене вже не зможе знову відсунутись від Я. Цього ми досягаємо з допомогою зміни Я, яка стається під впливом лікарєвих навіювань. Унаслідок роботи тлумачення, що перетворює неусвідомлене на усвідомлене, Я зростає коштом неусвідомленого, а через виховання замирюється зі своїм лібідо і стає схильним надати йому якесь задоволення; страх Я перед вимогами свого лібідо зменшується, оскільки вже набуто здатність почасти витратити лібідо через сублімацію. Що більше реальні процеси лікування відповідають цьому ідеальному описові, то більшого успіху досягає психоаналітична терапія. Межами для неї стають брак рухливості лібідо, що опирається, не хоче полишати свої об'єкти, і заціпенілість нарцисизму, який не дозволяє переносові на об'єкти вийти за певні рамки. Ми, може, краще висвітливо динаміку процесів лікування, зауваживши, що, притягуючи в переносі частину лібідо на себе, ми збираємо до купи все лібідо, що було уникло влади Я.

Тут буде ще доречним нагадати, що з розподілу лібідо, який відбувається під час і внаслідок аналітичного лікування, не можна зробити безпосередніх висновків про його розміщення під час хвороби. Припустімо, нам пощастило успішно закінчити лікування, визначивши і усунувши сильний батьківський перенос на особу лікаря, — тоді можна було б висну-

вати, що пацієнт до цього страждав від неусвідомленої прив'язі свого лібідо до батька. Батьківський перенос — це тільки бойовище, на якому ми здобуваємо владу над лібідо, а саме пацієнтове лібідо мало й інші позиції, до яких воно прихилилося. Адже битва не конче відбувається в найголовнішій фортеці ворога, оборона ворожої столиці не конче провадиться перед самою брамою. Тільки після того як зруйновано й перенос, можна подумки реконструювати той розподіл лібідо, який існував під час хвороби.

З погляду теорії лібідо можна сказати ще й останнє слово про сновиддя. Сновиддя невротиків, як і їхні хибні дії та пов'язані з ними вільні асоціації, допомагають нам відгадати значення симптомів і з'ясувати розподіл лібідо. У формі справдження бажань вони показують нам, які бажання та пориви зазнали згнічення і що то за об'єкти, до яких приліпилося лібідо, відкаснувшись від Я. Тому тлумачення сновидь відіграє дуже велику роль у психоаналітичному лікуванні і в багатьох випадках досить довго є найважливішим методом роботи. Ми вже знаємо, що в стані сну згніченню дається трохи попуску. Завдяки такому ослабленню тиску на згнічене бажання воно спромагається набагато виразніше виявитись у сновидді, ніж протягом дня в симптомах. Отже, вивчення сновидь стає найзручнішим способом пізнання згніченого неусвідомленого, до якого належить лібідо, що відкаснулося від Я [пор. с. 216].

Проте сновиддя невротиків нічим істотним не відрізняються від сновидь нормальних людей, ба більше, вони, мабуть, узагалі нічим від них не відрізняються. Адже було б дурницею так оцінювати сновиддя невротиків, щоб та оцінка не годилась і для сновидь нормальних людей. Тоді треба сказати, що різниця між неврозом і здоров'ям існує тільки вдень, у сновидному житті вона щезає. Тож частину припущень, виснуваних із взаємозв'язків сновидь і симптомів невротиків, ми змушені таким чином поширити й на здорових людей. Ми не можемо не визнати, що й у психічному житті здорових людей є ті

чинники, які уможлиблюють як утворення сновидь, так і утворення симптомів; не можемо не виснувати, що й у них є згнічення, які потребують певних витрат енергії для своєї підтримки, що й у їхній системі неусвідомленого є згнічені і ще насліджені енергією жадання і що *частка їхнього лібідо завжди вислизає з-під влади їхнього Я*. Отже, і здорова людина — віртуальний невротик, але сновиддя — це, здається, єдиний симптом, який вона здатна утворити. Та якщо якнайпильніше приглянутись до її життя, коли вона не спить, ми й справді відкриємо те, що суперечить цьому першому враженню: те нібито здорове життя пронизане безліччю незначних, практично неважливих симптомних утворень.

Отже, різниця між нервовим здоров'ям і справжнім неврозом звужується до суто практичної, все залежить від того, чи zostавлено тій або тій особі достатню здатність насолоджуватись і діяти. Цю різницю можна, напевне, пояснити співвідношенням між часткою вільної енергії і часткою енергії, зв'язаної через згнічення, тобто вона не якісна, а кількісна. Гадаю, вам нема потреби пояснювати, що цей погляд становить теоретичну основу нашої переконаності в принциповій вибіковності неврозів, попри те, що в їхній основі лежать конституційні схильності.

Оце й усе, що ми, характеризуючи здоров'я, можемо виснувати з факту тотожності сновидь здорових людей і сновидь невротиків. А щодо самого сновиддя можна зробити ще й далі висновки: неможливо розірвати їхній зв'язок з невротичними симптомами, не слід гадати, ніби їхню природу вичерпно пояснює формула перекладу думок в архаїчні форми вираження [с. 196], натомість слід припустити, що вони розкривають нам справді наявний розподіл лібідо і об'єкти, що їх воно наснажує.

Скоро ми підійдемо до кінця. Ви, може, розчаровані, що в розділі “Психоаналітична терапія” я обмежився самим теоретичним викладом, нічого не сказавши про умови, за яких провадиться лікування, і про результати, яких воно досягає. Я полишу ці

обидві теми — по-перше, тому, що не намірявся дати вам практичні настанови з застосування психоаналізу, а по-друге — що мене утримує від цього не одна причина. На початку наших лекцій [у цьому семестрі, с. 253] я наголошував, що за сприятливих обставин ми досягаємо успіхів у лікуванні, які нічим не поступаються найблискупішим успіхам в царині терапії внутрішніх органів, і можу до цього ще додати, що таких успіхів не можна було б досягти жодним іншим способом. Якби я сказав більше, виникла б підозра, ніби таким самовихвалянням я намагаюся заглушити дедалі гучнішу критику наших опонентів. На публічних конгресах наші “колеги”-медики не раз висловлювали спрямовану проти психоаналітиків погрозу, що, опублікувавши зібрання невдач і шкідливих наслідків аналітичного лікування, вони знімуть полуду з очей бідолашної громадськості і та побачить безвартісність цього методу терапії. Але таке зібрання, якщо не брати до уваги мерзенного, підступного характеру цього заходу, аж ніяк не стане переконливим свідченням, що уможливить об’єктивну оцінку терапевтичної ефективності аналізу. Аналітична терапія, як ви знаєте, ще молода; мине довгий час, перше ніж буде вироблена її техніка, а це можливе тільки в процесі роботи під впливом дедалі більшого досвіду. Внаслідок значних труднощів викладу матеріалу лікар — початківець у психоаналізі, більшою мірою, ніж будь-який інший медичний фахівець, залежить від власної спроможності до розвитку, і за результатами перших років його роботи не можна оцінювати можливих досягнень аналітичної терапії.

Чимало спроб лікування в ранню добу психоаналізу скінчилося невдачею тому, що лікарі бралися до випадків, які взагалі не годились для такої процедури, і сьогодні ми, зважаючи на певні ознаки, теж не беремося до них. Але вивчити ці ознаки можна тільки внаслідок спроб. Адже свого часу ніхто наперед не знав, що параноя і *dementia praecox* у своїх розвинених формах неприступні для аналітичного лікування, — отже, існувало право випробувати метод на всіх можливих ураженнях. Але чимало не-

вдач тих перших років зумовлено не помилками лікарів чи то вибором непридатних об'єктів, а неприхильністю зовнішніх обставин. Адже досі ми говорили тільки про внутрішній опір — той неминучий і подоланий опір, який чинять пацієнти. Зовнішній опір проти аналізу, зумовлений обставинами життя пацієнта та його середовищем, має менший теоретичний інтерес, зате величезну практичну вагу. Психоаналітичне лікування можна порівняти з хірургічною операцією, і, як і та, воно теж має право сподіватись, що його провадитимуть за найсприятливіших обставин. Ви знаєте, до яких попередніх готувань удається при цьому хірург: потрібна відповідна кімната, добре освітлення, асистенти, відсутність родичів і т. ін. А тепер запитаймо себе, чи багато хірургічних операцій мало б успішний результат, якби при них були присутні всі члени родини, що устромляли б носа в операційне поле і зойкали при кожному розтині. А при психоаналітичному лікуванні втручання родичів — це просто небезпека, та ще й така, з якою не знати як упоратись. Лікар озброюється проти внутрішнього пацієнтового опору, що його вважає за неминучий, але як нам уберегтися від зовнішнього опору? Пацієнтових родичів не позбудешся жодним поясненням, неможлива річ — умовити їх триматися чимдалі від усієї справи; ніколи не слід утаємничувати когось із родичів, бо з'являється небезпека, що ви втратите довіру хворого, який — а втім, із цілковитим правом — вимагає, щоб той, кому він довіряє, ставав на його бік. Хто взагалі знає, які прірви часто поділяють членів однієї родини, той і як аналітик нітрохи не здивується, що найближчі родичі хворого часом менше зацікавлені в його одужанні, ніж у тому, щоб він залишався в своєму теперішньому стані. Де, що трапляється досить часто, невроз пов'язаний із конфліктами між членами родини, то хтось здоровий не дуже замислюється перед вибором між своїм інтересом і одужанням хворого. Нема чого дивуватись, якщо чоловік неприхильно ставиться до лікування, під час якого, слушно припускає він, можуть вияви-

тись його гріхи; такому ми й не дивуємось, але після цього не можемо дорікати собі, якщо наші зусилля не матимуть успіху і передчасно припиняться: адже чоловіків опір додається до опору його хворої дружини. Ми просто взялися за те, що за наявних обставин нездійсненне.

Замість описувати численні випадки я розповім вам лише про один, коли мені судилося постраждати через мою лікарську сумлінність. Багато років тому я взявся лікувати аналітичним методом одну юну дівчину, яка вже довгий час боялася виходити на вулицю й zostаватися сама вдома. Після довгих вагань хвора нарешті призналася мені, що її уява зайнята тими любовними стосунками, які існують між її матір'ю та заможним другом родини і які їй випадково трапилося спостерегти. Вона була така небережна — або ж надміру метикована, — що натякнула матері про теми наших розмов під час аналізу і тим часом змінила своє ставлення до матері, наполягаючи, що ніхто інший, крім матері, не вбереже її від страху zostаватись удома на самоті, і злякано заступаючи їй двері, коли та намірялася вийти з дому. Давніше мати й сама була дуже нервова, але кілька років тому одужала, пройшовши курс лікування у водолікарні, — додаймо до цього те, що в тому закладі вона познайомилась із чоловіком, з котрим у неї склалися стосунки, які задовольняли її в кожному аспекті. Ставши пильною під впливом наполегливих доччиних вимог, мати *зненацька* зрозуміла, що означає страх її доньки. Вона стала хворою, аби обернути свою матір на полонянку й відібрати в неї свободу, потрібну їй, щоб підтримувати зв'язок із коханцем. Мати недовго вагалась і враз поклала край шкідливому для неї вихованню. Дівчину помістили в клініку для нервовохворих і довгі роки демонстрували її як “бідолашну жертву психоаналізу”. Стільки ж років ходили про мене лихі чутки з приводу нещасливого кінця того лікування. Я мовчав, бо вважав себе зв'язаним принципом дотримання професійної таємниці. Через кілька років від одного зі своїх колег, що навідував той заклад і

бачив там дівчину з агорафобією, я довідався, що про зв'язок її матері з заможним другом родини дізналося все місто і, мабуть, законний чоловік і батько схвалив його. Тож задля такої “таємниці” по-жертвували одужанням дівчини.

У передвоєнні роки, коли наплив пацієнтів з багатьох країн зробив мене незалежним від ласки чи неласки рідного міста, я став дотримуватись правила не брати на лікування жодного пацієнта, що не *suī juris*, не є незалежним від інших в усіх найважливіших життєвих аспектах. Таке собі може дозволити не кожен психоаналітик. З моєї застороги ви, напевне, виснували, що задля успіху психоаналітичного лікування пацієнта слід забирати з родинного кола, тобто провадити терапію тільки на тих, хто перебуває в закладах для нервовохворих. Але тут я з вами не погоджусь: набагато вигідніше, коли хворий — якщо тільки він не дійшов до стану тяжкого виснаження — протягом лікування зостається в тих самих умовах, у яких йому доведеться боротись із вимогами свого повсякденного життя. Тільки нехай родичі не знищують цієї вигоди своєю поведінкою, а насамперед нехай не відчують неприхильності до лікаревих зусиль. Але як можна вплинути на чинники, які нам нітрохи не підвладні! Ви вже, звичайно, здогадалися, наскільки перспективи лікування залежать від соціального середовища, що оточує пацієнта, і культурного рівня його родини.

Усе це створює досить похмурі перспективи для ефективності психоаналізу як терапії, навіть якщо переважну кількість наших невдач списувати на несприятливі зовнішні чинники! Прихильники аналізу радять нам відповісти на те зібрання терапевтичних невдач статистичним звітом про наші успіхи. Але й така пропозиція мене не приваблює. На мою думку, статистика буде безвартісна, якщо послідовно наведені в ній дані не будуть однорідними і випадки невротичних захворювань, у яких провадилося лікування, справді не будуть еквівалентні з усіх поглядів. Крім того, часовий проміжок, який спроможна охопити людина, надто короткий, щоб можна було су-

дити про надійність одужання¹³², а багато випадків узагалі не можна оприлюднювати. Адже йдеться про осіб, чиї хвороби, так само як і факт лікування, слід зберігати в таємниці, — отже, й про їхнє одужання теж не можна поширюватись. Але найдужче мене стримує міркування, що до питань терапії людство ставиться ірраціонально, так що немає жодної надії вплинути на нього з допомогою раціональних аргументів. До терапевтичних новацій ставляться або з несамовитим завзяттям, як-от, наприклад, коли Кох уперше оприлюднив дані про ефективність свого протисухотного туберкуліну¹³³, або з глибокою недовірою, як-от до справді благословенних Джено-рових щеплень, що й сьогодні ще мають непримирених опонентів. До психоаналізу вочевидь ставляться з упередженням. Якщо комусь пощастило ви-лікувати тяжкий випадок, можна почути: “Це ніякий не доказ, за такий час хворий і сам би одужав”. А коли хворий, що вже пройшов крізь чотири цикли пригнічення й маячні, потрапив до мене на лікування в проміжку після меланхолії і через три тижні в нього знову почалася маячня, то всі його родичі і навіть закликаний на пораду високий медичний авторитет були переконані, що цей новий напад — не що інше, як наслідок провадженого аналізу. Проти упереджень нічого не вдієш: зараз ви й самі це бачите, спостерігаючи упередження, вироблені однією групою народів, що провадять війну, проти інших народів. Найрозумніше в такій ситуації зачекати, поки мине час і ті упередження зужуються. Настане день, коли ті самі люди думатимуть про ті самі речі зовсім по-іншому, ніж доти; чому вони не думали так раніше — залишиться темною таємницею.

Можливо, упередження проти аналітичної терапії вже й тепер починає слабнути. Про це, здається,

¹³² [До цього питання Фройд знову повертається в “Нових висновках”, с. 580, де він говорить про терапевтичну вартість психоаналізу].

¹³³ [1890 р.; сподівання, які покладали на туберкулін, не виправдались].

свідчить невпинне поширення аналітичного вчення і поява в багатьох країнах лікарів, що лікують аналітичним методом. Ще будучи молодим лікарем, я потрапив у такий самий вихор висловлюваного лікарями обурення проти гіпнотичного сугестивного лікування, який сьогодні здійснюють “тверезі” супроти психоаналізу. Як терапевтичний засіб гіпнотизм не виправдав надій, покладених на нього на початку; ми, психоаналітики, можемо вважати себе за його законних спадкоємців і ніколи не забуваємо, скільки спонук до дослідження і теоретичних пояснень ми йому завдячуємо. Шкідливі наслідки, приписувані психоаналізові, здебільшого обмежуються минулими явищами, пов’язаними із загостренням конфлікту, коли аналіз провадили неправо або зненацька уривали посередині. Ви добре чули, як ми поведомось із нашими хворими, і тому здатні самі судити, чи можуть наші зусилля завдати пацієнтові тривалої шкоди. Надуживати аналіз можна багатьма різними способами: надто перенос — небезпечне знаряддя у руках несумлінного лікаря. Але від надуживань не вбереже жоден медичний засіб чи засторога: якщо ніж не ріже, то як він служитиме зціленню?

Вельмишановне товариство, я вже підійшов до кінця. Не буде суто формальністю сказати, що я сам тяжко пригнічений тими численними ганджами, якими рясніють прочитані вам лекції. Насамперед мені дуже шкода, що я так часто обіцяв вам знову повернутися до якоїсь лише трохи порушеної теми, а потім уже сам послідовний виклад матеріалу не давав мені виконати обіцянку. Я взявся розповідати вам про ще не сформовану науку, яка перебуває в розвитку, і через те мій короткий виклад і сам став недосконалий. У багатьох місцях я цілковито підготував матеріал для дальшого висновку, але потім нічого не висновував. Проте я не прагнув зробити з вас фахівців з психоаналізу: я лише хотів пояснити його і пробудити вашу цікавість до нього.

НОВІ ВИСНОВКИ ПЕРЕДМОВА

“Лекції зі вступу до психоаналізу” прочитано протягом двох зимових семестрів 1915/16 р. і 1916/17 р. у лекційній залі Віденської психіатричної клініки перед мішаною аудиторією із слухачів усіх факультетів. Перша половина лекцій мала імпровізований характер, і їх записано безпосередньо після прочитання, другу половину складено в Зальцбургу під час літніх вакацій між семестрами і дослівно переказано наступної зими. Тоді мені ще був притаманний дар фонографічної пам’яті.

На відміну від тодішнього курсу ці нові лекції насправді ніколи не відбулися. Адже тим часом мій вік позбавив мене обов’язку — дарма що не головного — засвідчувати свою належність до університету читанням лекційних курсів, а нещодавно зроблена хірургічна операція вже не дозволяє мені бути промовцем. Отож коли протягом дальшого викладу я вдаю, ніби знову стою перед аудиторією, — це лише гра уяви: вона допомагає мені, заглибившись у пояснення теми, не забути про читача.

Нові лекції аж ніяк не заступають попередні. Вони взагалі не становлять окремого самостійного розділу, що міг би сформував власне читацьке коло, а тільки продовжують і доповнюють попередні лекції, ділячись за характером зв’язку з ними на три групи. До першої групи належать нові опрацювання тем, уже розглянутих п’ятнадцять років тому, — тем, котрі нині, оскільки збільшилось наше розуміння і змінилися погляди, вимагають нового висвітлення, тобто критичного перегляду. До двох інших груп належать властиві доповнення, бо там ідеться про речі, що про них у добу перших лекцій психоаналіз іще не знав або знав дуже мало, щоб описувати їх у окремому розділі. Не вдалось уникнути, але нема чого й шкодувати, що декотрі з нових лекцій поєднують у собі характер і тієї, і тієї з названих груп.

Залежність нових лекцій від “Лекцій зі вступу до психоаналізу” виявляється навіть у тому, що вони продовжують їхню нумерацію. Перша лекція цього

курсу має порядковий номер "29". У поданому курсі знов-таки дуже мало нового пропоновано аналітикам-фахівцям, лекції звернено до того широкого загалу освіченої публіки, якому хотілося б приписати зичливу, ба навіть якщо і стриману цікавість до особливостей і здобутків нової науки. Й цього разу мій провідний намір полягає в тому, щоб нічим не жертвувати задля подоби простоти, зрозумілості і завершеності, не приховувати проблем, не заперечувати наявності прогалин та неясностей. У жодній іншій царині наукової роботи не можна було б похвалитися такою схильністю до тверезої поміркованості, бо всюди вона видається зрозумілою, публіка й не чекає чогось іншого. Жоден читач астрономічного трактату не почуватиметься розчарованим і одуреним, коли йому вкажуть на межі, на яких наше знання всесвіту розпливається в туманностях. Тільки в психології все інакше, тільки тут найповнішою мірою проступає конституційна нездатність людства провадити наукові дослідження. Здається, немов від психології вимагають не поступу у здобутку знань, а іншого задоволення: їй закидають кожну нерозв'язану проблему, кожну неясність, у якій вона відверто признається.

Той, хто справді кохається в науці про психічне життя, мусить миритись із такими прикροщами.

ФРОЙД

Відень, улітку 1932 р.

Лекція 29

ПЕРЕГЛЯД ТЕОРІЇ СНОВИДЬ

Вельмишановне товариство! Якщо після більш ніж п'ятнадцятирічної перерви я знову скликав вас, аби розповісти, що тим часом з'явилося нового, а може, й докладніше вивченого в психоаналізі, то з багатьох поглядів видається доречним і слухним, щоб ми звернули увагу передусім на стан теорії сновидь. В історії психоаналізу ця теорія посідає особне місце, позначає поворотний пункт; з її допомогою психоаналіз ступив крок від психотерапевтичного лікування до психології неусвідомленого. Теорія сновидь стала відтоді найприкметнішою і найвластивішою рисою молодой науки, її ні з чим не можна було порівняти, це був новий науковий терен, відвойований у народних забобонів та містики. Завдяки незвичності тверджень, що їх висувала ця теорія, їй припала роль своєрідного пробного каменя, вдавшись до якого, з'ясовують, хто може стати прихильником психоаналізу, а кому він залишиться навіки незбагненим. Навіть мені самому теорія сновидь правила за надійний притулок у ті тяжкі часи, коли ще не пізнані факти невротичних явищ бентежили мій розум, що тоді ще не виробив виразних уявлень. Іноді я починав сумніватись у правильності своїх тоді ще нетвердих знань, та коли мені щастило обернути безглузде заплутане сновиддя на впорядкований і зрозумілий психічний процес у душі сновидця, відновлювалась моя впевненість, що я вийшов на правильний слід.

Через те саме теорія сновидь становить для нас особний інтерес, нам цікаво простежити, яких, з одного боку, змін зазнав за цей час психоаналіз, а з другого — якого поступу досягли тим часом сучасники в його розумінні та оцінці. Одразу скажу вам, що вас чекає розчарування на обох цих напрямках.

Перегорніть разом зі мною річні комплекти "Internationalen Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse", що в ньому з 1913 р. публікують найвидатніші праці в нашій царині. В його ранніх числах ви всюди побачите постійну рубрику "До тлумачення сновидь" із численними додатками та доповненнями до теорії

сновидь. Але що далі ви гортатимете, то менше траплятиметься таких додатків, і зрештою та постійна рубрика зникає зовсім. Аналітики поводяться так, ніби їм уже більше нема чого сказати про сновиддя, ніби теорія сновидь уже завершена. Та коли запитати, що перейняли з тлумачення сновидь люди, далекі від психоаналізу, оті численні психіатри та психотерапевти, котрі на нашому вогні свою юшку варять, — не виявляючи навіть малої вдячності за пропонувану їм гостинність, — і так звані освічені верстви, що не зволікають привласнити собі видатні досягнення науки, письменники і широка публіка, відповідь буде не така задовільна. Певні формули стали загальновідомі, серед них і ті, що їх ми ніколи не обстоювали, як-от твердження, ніби всі сновиддя мають сексуальну природу, але саме такі важливі речі, як принципова відмінність явного змісту сновиддя від латентних думок сновиддя, погляд, що сні, де є страх, не суперечать сновидній функції справдження бажань; неможливість тлумачити сновиддя, коли дослідник нічого не знає про пов'язані з ним асоціації сновидця, а передусім визнання, що найістотніший елемент сновиддя полягає в роботі сновиддя, — свідомості людського загалу це все й досі видається не менш чужим, ніж тридцять років тому. Моє твердження обґрунтоване, бо протягом цього часу я отримав безліч листів, автори яких просили розтлумачити свої сновиддя або вимагали пояснити їм природу сновидь, заявляли, що читали моє "Тлумачення сновидь" [1900 а], і при цьому кожною фразою виказували своє нерозуміння нашої теорії сновидь. Саме це й спонукає нас іще раз стисло викласти все, що ми знаємо про сновиддя. Пригадайте, що минулого разу ми присвятили сновиддям цілу низку лекцій, аби показати, як людина дійшла розуміння цих досі не збагнених психічних феноменів.

Коли хто, приміром, пацієнт під час аналізу, переказує нам одне зі своїх сновидь, ми припускаємо, що тим самим він сповіщає інформацію, яку й зобов'язаний сповіщати, бо ж наважився на аналітичне

лікування. Щоправда, переказуючи, сновидець удається до негодящих засобів, бо сновиддя — аж ніяк не різновид людського спілкування, не засіб порозуміння між людьми. Ми навіть не розуміємо, що нам прагнуть сповістити, але й сам він розбирається не краще. Тепер нам слід чимшвидше схилитись до котроїсь постанови: або сновиддя, як запевняють нас лікарі-неаналітики, справді свідчать про те, що сновидець погано спав, що не всі ділянки його мозку однаковою мірою досягли стану спокою, що під впливом невідомих подразників окремі сектори прагнуть і далі працювати, причому виявляють свою активність у край недосконалим способом. Коли й справді так, тоді цілком слушно припинити далі зосереджуватись на практично безвартісних продуктах нічних розладів. Адже якого пожитку для наших намірів можна сподіватися від таких досліджень? Або ж — і тут ми пам'ятаємо, що з самого початку дійшли іншої постанови. Ми — припустімо, цілком довільно — висунули гіпотезу, ба навіть сформулювали постулат, що навіть незрозуміле для нас сновиддя — завершений, сповнений сенсу і ваги психічний акт, що в процесі аналізу його можна використовувати, як і будь-яку іншу інформацію. Чи слушно ми вчинили, покаже тільки успіх експериментів. Якщо нам пощастить перетворити сновиддя на вартісне повідомлення, ми вочевидь матимемо надію дізнатися щось нове, здобути певне знання, що інакше зосталося б для нас недоступним.

Але тепер перед нами постають труднощі нашого завдання і загадки нашої теми. Яким чином перетворити сновиддя на отаку звичайну інформацію і як пояснити, що певна частина повідомлень пацієнта прибирає форм, однаково незрозумілих і для нього, і для нас?

Як бачите, вельмишановне товариство, цього разу я ступив на шлях не генетичного, а догматичного пояснення. Перший етап нашого нового підходу до проблеми сновидь полягає в запровадженні двох нових уявлень, чи то термінів. Те, що звичайно розуміють під сновиддям, ми називаємо сюжетом сно-

виддя, або явним сновиддям, а те, що ми прагнемо відгадати, припускаючи його існування, так би мовити, за сновиддям, одержало від нас назву *латентних* думок сновиддя. Тоді наші обидва завдання можна сформулювати так: явне сновиддя ми перетворюємо на латентне і пояснюємо, як у психічному житті сновидця латентне стає явним. Перша частина — практичне завдання, і воно припадає *тлумаченню сновидь* та потребує певної техніки; друга частина — теоретична, вона має пояснити гіпотетичний процес *роботи сновиддя* і може бути тільки теорією. І техніку тлумачення сновидь, і теорію роботи сновиддя слід сформулювати по-новому.

З чого ж нам починати? Як на мене, з техніки тлумачення сновидь: вона видається набагато виразнішою і має справити на вас сильне враження.

Отож пацієнт переповів нам сновиддя, що його ми повинні розтлумачити. Ми спокійно вислухали його, навіть не почавши міркувати. Що ж ми зразу робимо? Ми постановили якомога менше перейматися почутим, тобто явним сновиддям. Звичайно, явному сновиддю часом, бува, властиві риси, що не можуть бути байдужими для нас. Воно може бути зв'язним і гладеньким, немов вірш, або незрозумілим і плутаним, мов маячня, може містити безглузді елементи, а то й дотепи і нібито розумні висновки, може постати перед сновидцем виразно і ясно, а може видатись каламутним і розмитим; образи сновиддя можуть зберігати всю силу чуттєвості й породжувати відповідне сприйняття, а можуть обертатись на згустки туману, на невиразний віддих; ці розмаїті риси можуть поєднуватись в одному сновидді, переважаючи в тих або тих його фрагментах; сновиддя може, зрештою, з'являтись у сповитку нечутливості та байдужості або супроводитись сильними радісними чи прикрими почуттями, — не думайте, ніби ми не зважаємо на все це нескінченне розмаїття явних сновидь, згодом ми повернемося до нього і знайдемо в ньому дуже багато вартісного матеріалу, що сприятиме тлумаченню, але попервах ми це розмаїття

проминаємо, виходячи на той битий шлях, що провадить до тлумачення сновидь. Це означає, що ми й від сновидця вимагаємо, щоб він визволився від враження, створюваного явним сновиддям, спрямував свою увагу від цілого до окремих фрагментів змісту сновиддя і послідовно переказував нам, що спадає йому на гадку з приводу кожного окремого фрагмента, які асоціації спливають у його голові, коли він зосереджується на котромусь із фрагментів.

Хіба не правда, що ця техніка особлива, геть відмінна від звичайного способу сприймати інформацію або вислуховувати пацієнта? Ви, напевне, вгадали, що вказана процедура вимагає кількох передумов, про які ми ще не згадували. Та ходімо далі. В якій послідовності ми спонукаємо пацієнта розглядати окремі елементи свого сновиддя? Тут перед нами відкрито декілька шляхів. Можна просто дотримуватись того хронологічного порядку, що постає при переказі сновиддя. Це, так би мовити, класичний, найпотужніший метод. Або ж можна вказати сновидцеві, щоб зі сновиддя він насамперед виділив *денні залишки*, бо досвід переконав нас, що майже в кожне сновиддя проникають уривки спогадів про ту або ту, а то й декілька подій попереднього дня, натяки на ті події, і коли простежити ці зв'язки, можна досить часто враз знайти перехід від нібито далекого світу сновиддя до реального життя пацієнта. Або ж ми наказуємо сновидцеві почати з тих елементів змісту сновиддя, що привернули його увагу з огляду на свою незвичайну виразність і чуттєву силу. Адже ми знаємо, що саме до таких елементів найлегше підібрати асоціації. Немає жодного значення, котрим з названих способів ми дістанемо потрібні нам асоціації.

І ось, нарешті, ми вже знаємо ті асоціації. Вони містять найрозмаїтіші елементи, спогади як попереднього дня, так і давніших часів і навіть далекої минулості, міркування, дискусії з усіма "за" і "проти", признання і запитання. Чимало з них мов самі вириваються з пацієнта, перед іншими він на хвилю затинається. Переважна більшість асоціацій має виразний зв'язок із котримсь елементом сновиддя, тож

не дивно, що той елемент їх породжує, але трапляється й таке, що декотрі асоціації пацієнт супроводить словами: “Здається, це нітрохи не пов’язане зі сновиддям, я сказав про це тільки тому, що воно спало мені на гадку”.

Вислухавши всю ту силу асоціацій, невдовзі можна помітити, що вони тісно пов’язані зі змістом сновиддя, а не просто спираються на нього як на вихідну точку. Несподівано для нас вони висвітлюють усі частини сновиддя, заповнюють прогалини між ними, пояснюють часом досить химерну поєднаність окремих елементів. Нарешті дослідникові стає очевидним співвідношення між асоціаціями і змістом сновиддя. Сновиддя постає як скорочений витяг з асоціацій, складений за поки що неясними правилами, а його елементи — це немов найвидатніші представники, вибрані з усієї сукупності асоціацій. Нема жодного сумніву: завдяки нашій техніці ми дізналися те, що було заступлене сновиддям і в чому слід шукати психічного значення сновидь, те, що вже втратило притаманний сновиддям характер незвичайності та плутаності й уже не дивує нас.

Та стережіться непорозумінь! Асоціації до сновиддя — це ще не латентні думки сновиддя. Латентні думки містяться в асоціаціях ніби в маточному розчині, проте до решти не виповнюють його. Асоціації, з одного боку, дають набагато більше матеріалу, ніж ми потребуємо для визначення латентних думок сновиддя, а саме: ті всі конструкції, переходи, зв’язки, що їх мусив витворити розум пацієнта, ступивши на шлях, який провадить до думок сновиддя. З другого боку, асоціації не раз зупиняються безпосередньо перед справжніми думками сновиддя, лише підступають до них, сповіщаючи про них самими натяками. Ми хапаємось за самостійні асоціації, доповнюємо натяки, доходимо неспростовних висновків, висловлюємо те, що пацієнт у своїх асоціаціях лише побіжно згадував. Здається, немов ми полишаємо нашій дотепності і сваволі гратися матеріалом, що його надав нам сновидець, і надуживаємо той матеріал, щоб дотлумачити до пацієнтових висловлювань те, чого

з них самих витлумачити не можна; крім того, в такому абстрактному викладі, що я його подаю, правильність наших процедур довести нелегко. Проте ви самі проведіть аналіз хоч одного сновиддя або зосередьтеся на якомусь прикладі, докладно описаному в психоаналітичній літературі, й тоді переконаєтесь, із якою логічною доконечністю відбувається тлумачення сновидь.

При тлумаченні сновидь ми загалом і насамперед залежні від асоціацій сновидця, натомість щодо певних елементів змісту сновиддя ми поводимося цілком самостійно — передусім тому, що змушені до цього, бо при них, як правило, асоціації не спрацьовують. Раніше ми вже зауважували, що таке трапляється завжди при тих самих елементах змісту; ці елементи не вельми численні, і часто повторюваний досвід навчив нас, що їх слід розуміти і тлумачити як *символи* чогось іншого. Порівнюючи з іншими елементами сновиддя, їм можна приписати стале значення, проте вони не конче мають бути однозначними; діапазон їхнього значення визначено особливими, відомими нам правилами. Оскільки ми знаємо, як перекладати ці символи, а сновидець — ні, дарма що вживає їх, може статися, що зміст котрогось сновиддя зразу нам стане зрозумілим, — ще до того, як братися тлумачити його, — тільки-но ми почуємо переказ сновиддя, зате сновидець і далі стоятиме перед загадкою. Але про символіку, нашу обізнаність із нею, проблеми, які вона ставить перед нами, я вже так багато розказував у попередній лекції, що нині немає жодної потреби знову повертатися до неї¹³⁴.

Отже, в цьому й полягає наш метод тлумачення сновидь. Наступне, цілком обґрунтоване запитання звучить так: “Чи можна, спираючись на нього, тлумачити геть усі сновиддя?” А відповіддю буде: “Ні, не всі, але так багато, що ми цілком упевнені в придатності та слушності наших процедур”. А чому не всі? Нова відповідь сповіщає щось дуже істотне, і воно вже підводить нас до психічних передумов

¹³⁴[Див. 10-у лекцію].

утворення сновидь: “Оскільки процес тлумачення сновидь відбувається супроти опору, що варіюється від майже невідчутного спротиву до нездоланної — принаймні для наших теперішніх спроможностей — нехоті”. Вияви цього опору неможливо не помітити під час аналітичної роботи. В деяких місцях асоціації подавано без усяких вагань, і вже перша чи друга асоціація прояснює той чи той елемент сновиддя. В інших місцях пацієнт затинається й зволікає, перше ніж назве асоціацію, і тоді часто доводиться вислуховувати довгу низку асоціацій, поки трапиться щось придатне для розуміння сновидь. Що довший ланцюг асоціацій і що кружнішими шляхами він в’ється, то сильніший опір — гадаємо ми, маючи, звісно, слухність. Навіть у забуванні сновидь ми вбачаємо той самий вплив. Досить часто трапляється, що пацієнт, попри всі свої зусилля, ніяк не може згадати власного сновиддя. Та коли на якомусь етапі аналітичної роботи усунути труднощі, що перешкоджали пацієнтові прихильно ставитись до аналізу, забуте сновиддя раптом виринає в його пам’яті. Тут можна назвати ще два спостереження. Дуже часто трапляється, що сновиддя спершу втрачає якийсь один фрагмент, і тільки згодом забуте долучається до сновиддя як додаток. Це слід розуміти як спробу забути той фрагмент. Досвід показує, що саме цей фрагмент найважливіший; подолавши пов’язаний із ним сильніший опір, ми сприймаємо інформацію, що містилась у ньому, так само, як інформацію, надану іншими фрагментами. Крім того, ми часто бачимо, як сновидець намагається перешкодити забуванню власних сновидь, записуючи їх безпосередньо після прокидання. Можна сказати йому, що це марна праця, бо тоді опір, у якого він відвоював сюжет сновиддя, переходить на асоціації і робить явне сновиддя недоступним для тлумачення. За таких обставин немає чого дивуватися, коли даліше зростання опору взагалі зупиняє потік асоціацій, унеможлививши тим тлумачення сновиддя.

З цього всього ми висновуємо, що опір, який ми помічаємо, приступаючи до тлумачення сновидь,

відіграє певну роль і при виникненні сновидь. Адже можна розрізняти сновиддя, що виникли за малого опору, і сновиддя, що їх супроводив великий опір. Сила опору, проте, зазнає змін навіть у межах одного сновиддя, стаючи в певних місцях то більшою, то меншою; саме в цьому криється причина прогалин, неясностей, плутанини, що порушують хід наших найчарівніших сновидь.

Але що породжує опір і проти чого він спрямований? Так-от, опір для нас — це певна прикмета конфлікту. Мусить існувати сила, яка прагне щось виразити, і друга сила, яка намагається зупинити той вияв. А те, що згодом постає як явне сновиддя, може охоплювати всі розв'язки, якими закінчуватиметься боротьба двох прагнень. У якомусь фрагменті сновиддя певній силі пощастить утвердити все, що вона прагла виразити, натомість в іншому фрагменті інстанції, яка провадить опір, удається цілком затерти наготовлену інформацію або заступити те невисловлене повідомлення чимось таким, що ніяк не виказує його. Найчастіше трапляються випадки, — при утворенні сновидь вони найхарактерніші, — коли конфлікт закінчується компромісом, тож передавальна інстанція хоч і висловила те, що намірялася, проте не так, як намірялась, а в пом'якшеній, перекрученій і невпізнанній формі. Отже, коли сновиддя не точно відтворює сновидні думки й потребує тлумачення, аби загатити прірву між думками і самим сновидням, це свідчить про успіх супротивної гальмувальної і обмежувальної інстанції, існування якої ми виснували, відчуваючи опір при тлумаченні сновидь. Поки ми розглядали сновиддя як окремий феномен, незалежний від пов'язаних із ним психічних структур, то називали цю інстанцію *цензором сновидь*.

Ви давно вже знаєте, що така цензура притаманна не тільки самим сновидням. Конфлікт двох психічних інстанцій, що їх ми — неточно — назвали неусвідомлене згнічене та усвідомлене, панує над нашим психічним життям узагалі, а опір проти тлумачення сновидь, що свідчить про цензуру сновидь, — не що інше, як опір, проваджений згніченням, і завдяки йо-

му обидві інстанції протиставлені одна одній. Ви знаєте також, що конфлікт тих самих супротивних сил за певних обставин породжує інші психічні явища, що, так само як і сновиддя, мають компромісну природу, і через те не вимагатимете, щоб я переповів вам усе, що міститься у вступі до теорії неврозів, і ви таким чином ознайомились із тим, що ми знаємо про утворення цих компромісних явищ. Ви зрозуміли, що сновиддя — патологічний витвір, перший член ряду, який обіймає істеричні симптоми, нав'язливі уявлення та всілякі маревні ідеї, проте з-поміж інших членів він вирізняється своєю минуцністю і постанням за умов, властивих нормальному життю. Адже твердо запам'ятаймо: сновиддя, як сказав ще Арістотель, — це спосіб діяльності нашої психіки під час сну. Стан сну забезпечує відвертання від реалій навколишнього світу, отже, й створює цим умови для виникнення психозу. Найретельніше вивчення найтяжчих психозів не відкриє нам жодної риси, яка була б характерніша для цих хворобливих станів. Проте в психозі відвертання від реальності відбувається двома способами: або неусвідомлене і згнічене стає надміру сильним, беручи гору над пов'язаним із реальністю усвідомленим, або реальність стає сповненою таких нестерпних страждань, що загрожене Я, розпачливо протестуючи, кидається до рук неусвідомлених потягів. Безневинний сновидний психоз — наслідок усвідомленого бажаного, проте лише тимчасового відвертання від зовнішнього світу, і, коли поновити зв'язок з усім навколишнім, він зникає. Під час такого відвертання від дійсності в сонної людини відбуваються й зміни в розподілі її психічної енергії: частину витрат на згнічення, раніше потрібних для упокорення неусвідомленого, можна тепер заощаджувати, бо коли неусвідомлене скористається своїм відносним визволенням, аби діяти, воно все-таки виявить, що шлях до дії закритий, і лише нешкідливим складникам стелиться вільна дорога до галюцинаторного задоволення. Неусвідомлене може утворити також сновиддя; сама наявність цензури

сновидь потверджує те, що й під час сну зберігається досить велика частина згнічувального опору.

Тут перед нами відкривається шлях до відповіді на запитання, чи має сновиддя якусь функцію, чи виконує воно корисну роботу. Для спокою і відсутності подразнень, що їх прагне встановити стан сну, виникає загроза з трьох боків: більш-менш випадкова загроза з боку зовнішніх подразників, що порушують сон, та денних інтересів, що не можуть угамуватись, і неминуча загроза з боку незадоволених згнічених інстинктів, що чекають нагоди для свого вияву. Внаслідок нічного спаду згнічення постає небезпека, що спокій сну щоразу порушуватиметься, тільки-но зовнішній або внутрішній імпульс зможе поєднатись з одним із неусвідомлених інстинктивних джерел. Процес сну перетворює продукти такої дії на нешкідливе галюцинаторне переживання, забезпечуючи таким чином неперервність сну. Цій функції аж ніяк не суперечить і те, коли сновиддя на якийсь час пробуджує сновидця нападом страху: це ж бо сигнал, що сторож уважав ситуацію за дуже небезпечну і вже не вірив, що впорається з нею. В таких випадках нам нерідко вчувається під час сну заспокоєння, яке має вберегти від прокидання: "Та ж це лише сон!"

Саме стільки, шановні добродійки та добродії, я збирався розповісти вам про тлумачення сновидь, завдання якого полягає в тому, щоб від явного сновиддя допровадити до латентних думок сновиддя. Коли цього досягнути, інтерес до сновидь у практичному аналізі здебільшого зникає. Інформацію, одержану у формі сновиддя, додають до інших результатів і просуваються в аналізі далі. Проте ми маємо певний інтерес довше затриматись на сновиддях: нам кортить пізнати процес, завдяки якому латентні думки сновиддя обертаються на явне сновиддя. Цей процес ми назвали роботою сновиддя. Пригадайте: в попередній лекції я його описав так докладно [в 11-й лекції], що у своєму теперішньому огляді обмежуся найистислішими узагальненнями.

Отже, процес роботи сновиддя — це щось цілковито нове й незвичне, і чогось подібного до нього ми досі ще не знали. Він дав нам першу нагоду поглянути на процеси, які відбуваються в системі неусвідомленого, показав, що вони кардинально відрізняються від того, що ми знаємо про наше усвідомлене мислення, і що цьому останньому вони мусять видаватися чимось нечуваним і хибним. Вагу цієї знахідки згодом побільшило відкриття, що при утворенні невротичних симптомів діє той самий механізм — ми не зважуємось сказати “процес мислення”, — що перетворює латентні думки сновиддя на явне сновиддя.

Далі я вже не можу уникнути певної схематичності у викладі матеріалу. Припустімо, ніби в якомусь одному випадку ми переглянули всі латентні більш або менш афективно наснажені думки, що після завершеного тлумачення заступили явне сновиддя. І тоді серед них ми помічаємо різницю, й та різниця веде нас уже далі. Майже всі ті сновидні думки сновидець визнає або впізнає; признається, що так він думав або ж міг так думати того чи того разу. Він затято відмагатиметься лише від одної думки, та думка йому чужа, може, навіть огидна; можливо, запалившись завзяттям, він уперто відкидатиме її. Тепер нам очевидно: вся решта думок — це фрагменти усвідомленого, чи, правильніше, передусвідомленого мислення; такі думки можуть траплятись у людини й тоді, коли вона не спить, імовірно, вони утворювались протягом дня. Проте та єдина відкинута думка, або, правильніше, той єдиний порив — дитя ночі; вона належить неусвідомленому сновидця, і через те він заперечує та відкидає її. Вона мусить чекати нічного спаду згнічення, щоб виявитись у тій або тій формі. Цей вияв неодмінно ослаблений, перекручений, замаскований; не витлумачивши сновиддя, ми ніколи не натрапили б на нього. Поєднанню з іншими, бездоганними сновидними думками цей неусвідомлений порив завдячує нагоду прокрастися в якомусь невидному вбранні крізь цензурні бар'єри. З другого боку, цьому самому поєднан-

ню передусвідомлені сновидні думки завдячують силу займати психічне життя навіть під час сну. Бо в нас уже не зостається жодного сумніву: саме цей неусвідомлений порив — властивий творець сновиддя, він постачає потрібну для його утворення психічну енергію. Як і будь-який інший інстинктивний порив, він може прагнути тільки власного задоволення, крім того, досвід тлумачення сновидь переконує нас, що таке задоволення становить сутність усіх сновидь. У кожному сновидді інстинктивне бажання постає як справджене. Нічна ізоляція психічного життя від реальності створює умови для регресії до примітивних механізмів, а це уможливорює галюцинаторне переживання тих бажаних інстинктивних задоволень немов справжніх подій. Унаслідок тієї самої регресії уявлення у сновидді перетворюються на візуальні картини, отже, латентні думки сновиддя драматизуються та ілюструються.

З цього фрагмента роботи сновиддя ми дізнаємось про декілька найпримітніших і найхарактерніших рис сновидь. Я повторю вам хід утворення сновиддя. Вступ: бажання спати, зумисне відвертання від насколишнього світу. З цього випливають два наслідки для психічного апарату: по-перше, можливість вияву давніх і примітивних способів його діяльності, регресія; по-друге, зменшення згнічувальної сили опору, що немов придушує неусвідомлене. Внаслідок цього другого явища постає можливість утворення сновидь, і за приводи до такого утворення правлять інтенсивні внутрішні та зовнішні подразники. Сновиддя, що постає таким чином, із самого початку становить компромісний утвір і виконує подвійну функцію: з одного боку, воно потрібне Я, служить бажанню спати, нейтралізуючи подразники, які порушують сон, а з другого боку, за таких обставин воно надає якомусь згніченому інстинктивному потягу можливість задоволення у формі галюцинаторного справдження бажань. Проте дозволений сонним Я весь процес утворення сновидь відбувається за наявності цензури, яку здійснюють рештки неослабленого згнічення. Простіше цей процес я викласти не можу, бо

він і не є простішим. Зате опис роботи сновиддя я можу провадити далі.

Повернімось іще раз до латентних думок сновиддя! Їхнім найпотужнішим елементом є згнічений інстинктивний порив, що в цих латентних думках, зіпершись на наявні випадкові подразники і перенісшись на денні залишки, забезпечив собі певний вияв, дарма що пом'якшений і замаскований. Як і будь-яке інстинктивне жадання, цей порив також прагне до задоволення через дію, проте шлях до діяльності закритий фізіологічними особливостями сонного стану; порив змушений пробивати зворотний шлях до відчуття і задовольнятися галюцинаторним задоволенням. Отже, латентні думки заступаються низкою чуттєвих образів та візуальних сцен. Саме тут і стається з ними те, що видається нам таким незвичним і дивним. Усі мовні засоби, завдяки яким висловлюють найтонші зв'язки між думками, — сполучники і прийменники, відмінювання та дієвідмінювання, — зникають, оскільки для них бракує засобів вираження; мов у якійсь первісній мові без граматики виражатиметься лише сировинний матеріал мислення, абстрактні уявлення повертатимуться до конкретних, що лежать у їхній основі. Те, що після цього зостається, дуже легко може видаватися незв'язним. Коли зображення певних об'єктів і процесів щедрою мірою заступлене символами, чужими для усвідомленого мислення, це відповідає як архаїчній регресії в психічному апараті, так і вимогам цензури. Проте набагато далекосяжніші наслідки мають інші заміни, що відбуваються з елементами сновидних думок. Ті думки, що мають між собою якісь дотичні місця, згущуються до нових єдностей. При перетворенні думок на образи перевага, безперечно, надається тим образам, що спроможні на таке поєднання, дозволяють згущення; створюється враження, ніби діє певна сила, що стискає і ущільнює матеріал. Унаслідок згущення один елемент у явному сновидді може відповідати численним елементам у латентних сновидних думках, і навпаки: один елемент сновид-

них думок також можуть заступати численні образи в сновидді.

Іще дивовижніший наступний процес *зсуву* або *переносу акценту*, відомий в усвідомленому мисленні лише як логічна помилка або засіб побудови дотепу. Окремі уявлення сновидних думок мають неоднакову вартість, вони наснажені різними за значенням афективними зарядами, і розум залежно від власних інтересів відповідно оцінює їх як більш або менш важливі. В процесі роботи сновиддя ці уявлення відокремлюються від пов'язаних із ними афектів, афекти здобувають волю, можуть зсуватися на що інше, можуть зберігатися, зазнавати змін або взагалі не з'являтися в сновидді. Важливість позбавлених афектів уявлень відтворюється в сновидді як чуттєва сила сновидних образів, але ми помічаємо, що цей акцент із важливих елементів переходить на незначні, тому те, що в сновидді виходить, здається, на перший план як головний елемент, у сновидних думках грає лише другорядну роль; і навпаки, те, що в сновидних думках істотне, в сновидді має лише побіжне, невиразне зображення. Жоден інший складник сновидної роботи не дає так багато, щоб зробити сновиддя чужим і незбагненим для сновидця. Зсув становить головний засіб *перекручення сновидь*, завдяки якому сновидні думки зазнають утручання цензури.

Після такої дії на сновидні думки сновиддя майже готове. З'являється, правда, досить несталий чинник, так зване вторинне опрацювання, внаслідок якого сновиддя постає перед свідомістю як об'єкт сприйняття. Ми тоді трактуємо його так, як узагалі звикли трактувати зміст наших відчуттів, намагаємось заповнити прогалини, встановлюємо зв'язки, причому дуже часто породжуємо грубі непорозуміння. Але цієї нібито раціональної діяльності, що в найкращому разі надала б сновиддю гладенький фасад, який ми не змогли б припасувати до його справжнього змісту, може й зовсім бракувати або вона виявлятиметься невеликою мірою там, де сновиддя відкрито виставлятиме всі свої розколини і шпари. З другого боку, не слід забувати, що й робота сновиддя не завжди

провадиться з однаковою силою; досить часто вона обмежена лише певною частиною сновидних думок, натомість решта думок може без усяких змін з'явитися в сновидді. Тоді створюється враження, ніби людина під час сну здійснює найвитонченіші і найскладніші розумові операції, розважає, жартує, висновує, розв'язує проблеми, а тим часом усі ці дії властиві нашій нормальній психічній діяльності і можуть відбуватись як напередодні сновиддя, так і протягом ночі, вони не мають нічого спільного з роботою сновиддя і не виявляють нічого характерного для самих сновидь. Тож не буде зайвим іще раз наголосити на різниці, яка існує всередині самих думок сновиддя, між неусвідомленими інстинктивними потягами та денними залишками. Якщо останні засвідчують усе розмаїття наших психічних дій, інстинктивні потяги, що є властивим мотором утворення сновидь, послідовно виливаються у справдження бажань.

Усе це я міг би розповісти вам іще п'ятнадцять років тому, і, гадаю, я й справді тоді вам розповів. А тепер я хочу узагальнити ті всі зміни й нові погляди, які з'явилися за цей час.

Я вже казав вам про свої побоювання, що ви виявите, як мало тих змін, і не розумітимете, чому я примусив вас удруге вислухати те саме, а сам удруге розказував. Але ж відтоді минуло п'ятнадцять років, і я сподіваюсь, що саме таким способом мені пощастить найлегше відновити контакт із вами. Крім того, це такі основоположні принципи і вони мають таку визначальну вагу для розуміння психоаналізу, що про них залюбки можна послухати і вдруге; варто дізнатися й те, що за минулі п'ятнадцять років ці принципи майже ні в чому не змінилися.

У літературі цього періоду ви, звичайно, знаходили чимало потверджень і докладних описів, з яких я наміряюсь подати вам лише самі зразки. Крім того, я можу послатись і на декілька вже раніше відомих прикладів. Це стосується здебільшого символіки сновидь та інших засобів виображення в сновиддях. Сьогодні ви чуєте, що недавно лікарі одного амери-

канського університету відмовились визнавати психоаналіз як науку, мотивуючи тим, що він не допускає експериментальної перевірки. Але цей самий закид вони могли б звернути і проти астрономії: надто вже важко експериментувати з небесними тілами. В нашій царині ми спираємось на самі спостереження. А проте один віденський дослідник започаткував експериментальне потвердження нашої символіки сновидь. Такий собі доктор Шротер 1912 р. виявив, що коли глибоко загипнотизованій людині звеліти, щоб їй снилося про сексуальні стосунки, в сновидді, спровокованому таким чином, сексуальний матеріал заступають відомі нам символи. Наприклад: одній жінці навіяли, щоб їй приснилися статеві стосунки з її подругою. В її сновидді та подруга з'являлася з дорожньою сумкою, до якої був приклеєний ярличок: "Тільки для жінок". Ще промовистіший дослід Бетльгайма і Гартмана, 1924 р., які працювали з пацієнтом, хворим на так звану Корсакова сплутаність. Дослідники розказували хворому оповідки грубого сексуального змісту і спостерігали переключення, що з'являлись, коли згодом вони просили переказати почуте. При цьому знову впливали знайомі нам символи статевих органів і статевих стосунків, а серед інших і символ драбини, про який автори слушно казали, що він залишався недосяжний для усвідомленого бажання переключувати.

Г. Зільберер у низці дуже цікавих дослідів [1909-й та 1912 рр.] показав, що роботу сновиддя можна немов упіймати *in flagranti* на тому, як вона перетворює абстрактні думки на зорові образи. Коли він у стані втоми та оспалості намагався присилувати себе до розумової роботи, думки часто втікали від нього й замість них з'являлися видива, що вочевидь заступали їх.

Ось один простий приклад: "Я думав про те, — розказував Зільберер, — як мені виправити в одній статті коструbate місце. Видиво: я бачу, що стругаю рубанком шматок дерева". При цих дослідях не раз спостерігалось, що не думка, яка чекала опрацювання, а власний суб'єктивний стан дослідника під час

зосередження ставав змістом видива, замість об'єкта висувався стан, і Зільберер назвав це "функціональним феноменом". Один приклад зразу з'ясує вам, про що тут ішлося. Автор намагався зіставити між собою погляди двох філософів на одну певну проблему. Та від сонноти, що охопила його, один з тих поглядів раз у раз вислизав від нього, і нарешті перед ним постало видиво, буцімто він вимагає якоїсь довідки в похмурого секретаря, що схилився над бюрком і спершу не помічає його, а потім невдоволено, неприхильно оглядає. Обставини досліду, либонь, самі пояснюють, що таким чином викликане видиво дуже часто відображує результат самоспостереження.

Поговорімо ще трохи про символи. Серед них є такі, котрі видаються нам знайомими і при котрих нам усе-таки муляє, що ми не можемо здогадатись, як символ набув пов'язаного з ним значення. В таких ситуаціях ми надзвичайно раді одержати potwierдження з якихось інших царин — з мовознавства, фольклору, міфології, ритуалів. За приклад цього роду править такий символ, як плащ. Ми казали, що в жіночих сновиддях плащ означає чоловіка¹³⁵. А тепер, сподіваюсь, ви будете вражені, почувши, що 1920 р. повідомив нам Т. Райк: "У найдавнішій шлюбній церемонії бедуїнів наречений покриває наречену особним плащем, який називається "аба", і промовляє при цьому ритуальні слова: "Надалі тебе вже ніхто не покриватиме, крім мене" (За Робертом Айслером: "Weltenmantel und Himmelszelt" [1910, Bd. 2, 599 f.]). Ми відкрили цілу низку нових символів, і з них я хочу назвати вам принаймні два приклади. За Абрагамом, 1922 р., павук у сновиддях — символ матері, проте фалічної матері, перед якою відчують страх, так що боязнь павуків — це вияв страху перед кровозміщенням з матір'ю і огида до жіночих геніталій. Ви напевне знаєте, що міфологічне зобра-

¹³⁵[Про цей символ докладніше сказано вище, с. 151 та с. 153, проте там не згадано, що його значення пов'язане з жіночими сновиддями].

ження голови Медузи повертає нас до того самого мотиву страху перед кастрацією. Другий символ, про який я вам хочу розповісти, — це міст. Його пояснив у 1921-1922 рр. Ференці. Попервах він означав чоловічий член, що поєднує подружню пару при статевих стосунках, але згодом набув і ширшого значення, похідного від первісного. Оскільки завдяки саме чоловічому членові людина взагалі з'являється на світ з навколоплідних вод, міст став означати перехід з того світу (зі стану ненародженості, з материнської утробы) на цей світ (у життя), а позаяк людина ще й смерть уявляє собі як повернення в материнську утробу (у воду), міст набув значення переходу в смерть, а зрештою, ще далі відступивши від свого початкового значення, став означати будь-який перехід узагалі, зміну стану. З цим добре узгоджується те, коли жінці, що не може подолати бажання обернутись на чоловіка, так часто сниться міст — надто короткий, щоб сягнути другого берега.

У явному змісті сновидь дуже часто трапляються образи та ситуації, що нагадують відомі мотиви з казок, легенд та міфів. Тлумачення таких сновидь прояснює й ті початкові інтереси, що створили такі мотиви, причому нам, звичайно, не слід забувати про зміни значення, які з плином часу могли зачепити й цей матеріал. Робота тлумачення розкриває, так би мовити, сировинний матеріал, який досить часто в широкому розумінні можна назвати сексуальним, але при пізнішому опрацюванні він знаходить собі найрізноманітніше застосування. Такі відступи в минуле не забарилися стягти на нас гнів далеких від аналізу дослідників, котрі стверджують, ніби ми заперечуємо або недооцінюємо все, що вибудовується з нього під час пізнішого розвитку. А проте такі погляди повчальні і цікаві. Те саме стосується й походження певних мотивів образотворчого мистецтва, коли, приміром, Айслер (1919 р.) почав їх аналітично тлумачити за вказівкою сновидь свого пацієнта, якому снівся хлопчик, що грався з юнаком, представленим в образі Гермеса Праксітеля. А тепер тільки ще одне слово, бо я не можу не згадати, як часто

міфологічні теми пояснюються завдяки саме тлумаченню сновидь. Наприклад, у легенді про лабіринт можна розпізнати виображення анального народження: плутані переходи — це кишки, а нитка Аріадни — пуповина.

Зі способами виображення, властивими роботі сновиддя, — цим вабливим і навряд чи вичерпним матеріалом — ми, провадячи докладне вивчення їх, стаємо дедалі краще обізнані; тут я також подам вам лише кілька прикладів. Сновиддя, приміром, виображує таке уявлення, як частота, з допомогою помноження однакових предметів. Послухайте, який дивний сон приснився молоденькій дівчині: вона зайшла до великої зали й побачила, що в ній на стільці сидить одна особа, повторюючись шість, вісім, а то й більше разів, і щоразу це був її батько. Сновиддя зрозуміти дуже легко, якщо з допомогою побічних обставин тлумачення довідатись, що те приміщення представляло материнську утробу. Тоді сон стає еквівалентом однієї з добре відомих дівочих фантазій, ніби, ще не народившись, вони вже зустрічалися з батьком, коли той під час вагітності навідував материнську утробу. А те, що в сновидді дещо перекрутилось і вхід батька зсунувся на власну особу, нехай не вводить вас у оману: адже цей епізод має осібне значення. Множинність батьківської особи виражає тільки те, що подія, про яку йдеться, траплялася не раз. Ми, властиво, мусимо ще припустити, що сновиддя не дуже й сваволить, коли *частоту* замінює *нагромадженням*. Воно лише повертається до первісного значення слова, що сьогодні означає для нас повторюваність у часі, проте походить від нагромадження в просторі. Але ж робота сновиддя всюди, де вона відбувається, завжди перетворює часові відносини на просторові і зображує їх як такі. Комусь, наприклад, приснилася сцена між двома особами, котрі видавалися дуже малими і віддаленими, немов їх розглядувано через обернутий навпаки театральний бінокль. Невеличкість, як і просторова віддаленість, означають те саме, йдеться про віддаленість у часі, слід розуміти, що це сцена з далекої минув-

шини. Ви, напевне, пригадуєте: ще на попередніх лекціях я казав вам і пояснював на прикладах, що навіть чисто формальні риси явних сновидь ми навчилися використовувати для тлумачення, отже, перетворювати на зміст, складений із латентних думок [пор. с. 172]. Тепер ви вже знаєте, що всі сновиддя однієї ночі пов'язані між собою. Проте аж ніяк не байдуже, чи ті сновиддя з'являлися сновидцеві як неперервність, а чи членувалися на фрагменти і на скільки саме. Число тих фрагментів часто відповідає кількості як окремих центрів у структурі мислення латентних думок сновиддя, так і різних, ворожих одна одній течій у психічному житті сновидця, причому кожна з них домінує в якомусь особному фрагменті, навіть якщо й не виражена з достатньою силою. Коротке попереднє сновиддя і довге головне сновиддя часто пов'язані між собою як умова та її виконання, і дуже яскравий приклад цього можна знайти в одній з давніх лекцій [с. 182]. Сновиддя, яке сновидець позначає як нібито вставлене чи додане, насправді відповідає підрядному реченню в латентних думках сновиддя. Франц Александр (1925 р.) в розвідці про пари сновидь показав, що два сновиддя однієї ночі нерідко розподіляють між собою сновидне завдання таким чином, що вкупі відтворюють справдження бажань у два етапи, чого не могло б виобразити кожне з цих сновидь поодиноці. Коли змістом сновидного бажання є недозволена дія щодо певної особи, в першому сновидді ця особа з'являється відкрито, а на дію є лише боягузливі натяки. Друге сновиддя чинить тоді інакше. Дію там названо відверто, зате особа стає невпізнанна або ж її заступає хтось байдужий. Це, по суті, створює враження хитроців. Другий різновид зв'язку між двома частинами пари сновидь подібний до першого і полягає в тому, що одне сновиддя зображує покарання, а друге — справдження грішного бажання. Тож висновок ніби такий: якщо людина ладна прийняти за те кару, то може дозволити собі заборонене.

Я не можу далі затримувати вашу увагу на отаких дрібних знахідках, так само як і на дискусіях, пов'язаних із застосуванням тлумачення сновидь в аналітичній роботі. Я здогадуюсь, що вам уже не терпиться почути, як змінилися принципові погляди на сутність і значення сновидь. Та ви вже підготовлені до того, що саме про це розповісти можна дуже мало. Найбільше суперечок породжувало, звичайно, те твердження теорії, що всі сновиддя — це справдження бажань. Ми, наважуся запевнити, ще в попередній лекції цілком спростували неминучий, знов і знов повторюваний закид нефахівців, нібито цьому суперечить велика кількість страшних сновидь¹³⁶. Поділивши сновиддя на сновиддя бажань, страху і кари, ми зміцнили нашу теорію.

Навіть сновиддя кари — це справдження бажань, проте бажань, властивих не інстинктивним потягам, а тій інстанції психічного життя, що запроваджує критику, цензуру і кари. Коли перед нами чисте сновиддя кари, ніхто не забороняє нам здійснити невеличку розумову операцію і відтворити сновиддя бажання, прямим запереченням якого є сновиддя кари і яке в явному сновидді заступлене цією негативною реакцією. Ви знаєте, вельмишановне товариство, що вивчення сновидь спершу допомогло нам зрозуміти неврози. Вам видається зрозумілим і те, що згодом знання неврозів могло вплинути й на наші уявлення про сновиддя. Як ви далі почувєте¹³⁷, ми були змушені припустити існування в психічному житті осібної інстанції, що критикує і забороняє; її ми назвали над-Я. Якщо тепер навіть цензуру сновидь ми визнали за один з виявів дії цієї інстанції, то будемо готові звернути якнайпильнішу увагу на участь над-Я в утворенні сновидь.

Досі теорія справдження бажань у сновиддях зіткнулася тільки з двома серйозними перешкодами, обговорення яких завело б нас дуже далеко, проте

¹³⁶[Див. 14-у лекцію].

¹³⁷[у 31-й лекції].

жодну з них іще не пощастило подолати цілком задовільно. Перша полягає у факті, що особи, котрі зазнали діткливого удару, пережили тяжкі психічні травми, які часто трапляються на війні, стаючи основою для травматичної істерії, в своїх сновиддях регулярно знов опиняються в тій травматичній ситуації. А це вочевидь не узгоджується з нашою гіпотезою про функцію сновидь. Яке бажання може задовольнятися під час таких повернень до найбільш травматичних переживань? Відповісти тут важко. З другим фактом ми майже щодня зустрічаємось у процесі аналітичної роботи, і він становить не таке серйозне заперечення, як перший. Ви знаєте, що одне з завдань психоаналізу — розвіяти туман амнезії, що огортає перші дитячі роки, і ввести до усвідомлених спогадів властиві тим рокам вияви ранньої дитячої сексуальності. Так от, ці перші сексуальні переживання дитини пов'язані з прикрими враженнями страху, заборони, розчарування і кари. Ми розуміємо, що вони зазнали згнічення, проте нам несила збагнути, чому вони мають такий широкий доступ до сновидь, чому вони правлять за взірць для великої кількості сновидних фантазій і чому трапляються сновиддя, в яких відтворюються ті інфантильні сцени або містяться натяки на них. Видається, ніби їхній прикрий характер і тенденція роботи сновиддя задовольняти бажання кепсько узгоджуються між собою. Та, можливо, в цьому випадку ми просто перебільшуємо труднощі. Адже з тими самими дитячими переживаннями пов'язані всі неминущі, несправджені інстинктивні жадання, що впродовж усього життя постачають енергію для утворення сновидь, і цілком можна припустити, що, маючи таку могутню силу, вони спромагаються витягти на поверхню матеріал навіть отих прикрих подій. З другого боку, в способі і манері відтворення цього матеріалу непомилно можна добачити намагання роботи сновиддя заперечити ту прикрість через перекручення, обернути розчарування на задоволення. При травматичних неврозах усе інакше, тут сновиддя регулярно закінчується розвитком страху. На мою

думку, ми не повинні боятися визнати, що в цьому випадку функція сновидь не спрацьовує. Я не покликатимусь на твердження, нібито виняток potwierджує правило: його мудрість видається мені вкрай сумнівною. Проте виняток, звичайно, не скасовує правила. Коли з метою вивчення ізолювати певний психічний процес, як-от сновиддя, від усієї сукупності інших психічних процесів, то можна буде відкрити властиві тільки йому закономірності, та коли знову розглядати процес у складі сукупності, слід бути готовим виявити, що внаслідок взаємодії з іншими чинниками ці результати збліднуть або втраять силу. Ми сказали, що сновиддя — це справдження бажань, та коли вам хочеться врахувати ці останні закиди, ви однаково скажете, що сновиддя — це спроба справдити бажання. Жодній людині, спроможній осягнути психічну динаміку, ви не пояснили б цього інакше. За певних обставин сновиддя може виконати свій намір лише почасти, а то й зовсім відмовляється від нього; серед усіх інших перешкод, що постають перед функцією сновиддя, неусвідомлена фіксація на травмі посідає, здається, чільне місце. Коли сонному має снитися сон, а нічний спад згнічення побільшує силу травматичної фіксації, робота сновиддя, що прагнула обернути на справдження бажань сліди спогадів про травматичну подію, не впорується зі своїм завданням. За таких обставин трапляється, що людина страждає на безсоння, зрікаючися сну через страх перед неуспіхом сновидної функції. Травматичний невроз демонструє нам крайній випадок, проте й дитячим переживанням нам слід приписати травматичний характер, і тому нема чого дивуватися, коли до незначних порушень функції сновиддя призводять ще й інші чинники¹³⁸.

¹³⁸[Тему цього останнього уступу Фрейд уперше порушив у II та III розділах праці "Jenseits des Lustprinzips" (1920 g). Дальші згадки можна знайти в 32-й лекції, с. 575].

СНОВИДДЯ ТА ОКУЛЬТИЗМ¹³⁹

Вельмишановне товариство! Ми пройдемо сьогодні невеличкий шлях, але він може відкрити перед нами далекі перспективи.

Звістка, що я розповідатиму про зв'язок сновидь із окультизмом, навряд чи заскочила вас. Адже сновиддя часто розглядали як браму до світу містики, ще й сьогодні чимало людей вважає його за окультистний феномен. Навіть ми, перетворивши сновиддя на об'єкт наукових досліджень, не заперечуємо, що одна або кілька ниток пов'язують його з тими темними явищами. Містика, окультизм — що розуміють під цими назвами? Не сподівайтесь, що я охоплю дефініціями ці неясні, розмиті царини. В певному загальному і невизначеному розумінні всі ми знаємо, про що тут ідеться. Це своєрідне потойбіччя ясного світу, який збудувала нам наука і в якому панують неблаганні закони.

Окультизм проголошує реальне існування тих “речей між небом і землею, про які вашій шкільній ученості й не снилось”¹⁴⁰. Ні, ми не дотримуватимось шкільної дріб'язковості, ми ладні повірити в те, вірогідність чого нам доведуть.

Ми гадаємо поводитись із цими речами так, як і з будь-яким іншим матеріалом науки: спершу визначимо, чи справді можна довести існування таких явищ, а тоді — лише тоді, коли не зостанеться сумнівів у їхній реальності, — почнемо клопотатись, як їх пояснювати. Проте не можна заперечити, що навіть така постанова завдала нам прикрощів з огляду на інтелектуальні, психологічні та історичні чинники. Це особний випадок, відмінний від тих, коли ми приступаємо до інших досліджень.

Передусім про труднощі інтелектуальні! Дозвольте мені вдатися до грубих, наочних пояснень. Припустімо, ми розглядаємо питання про будову земних

¹³⁹[У XIV розділі третього тому біографії Фрейда (1962 b) Ернест Джонс подає докладний опис Фрейдових поглядів на окультизм].

¹⁴⁰[Шекспір, “Тамлет”, I дія, 5-а сцена].

надр. Звісно, ми не знаємо про них нічого певного. Ми гадаємо, що вони складаються з важких металів у розплавленому стані. Аж от хтось висуває твердження, ніби всередині Землі вода, насичена вуглекислою, тобто своєрідна содова вода. Ми, звичайно, скажемо, що це вкрай неймовірне твердження, яке суперечить усім нашим сподіванням і не узгоджується з тими основами наших знань, що спонукали нас виробити гіпотезу про металеве ядро Землі. А проте це твердження не безглузде: коли хто продемонструє, як можна довести гіпотезу про содову воду, ми, не сперечаючись, погодимось із ним. Але хай-но прийде хто інший і серйозно заявить, ніби ядро Землі складається з мармеладу! До цього ми поставимось геть інакше. Ми скажемо собі: "Таж мармелад не створено природою, це продукт людської кухні, крім того, передумовою існування цієї речовини є наявність садка та плодів із нього, а ми не знаємо, як можна переправити в земні глибини рослинність та людське кулінарне мистецтво". Поява таких інтелектуальних заперечень означатиме перемену наших інтересів: замість братись досліджувати, чи справді земне ядро складається з мармеладу, ми питатимемо, що то за чоловік, що натрапив на таку ідею, і в крайньому разі запитаємо, звідки він те знає. Бідолашний автор мармеладної теорії почується тяжко ображеним і звинувачуватиме нас, ніби ми, спираючись на псевдонаукові упередження, відмовляємось об'єктивно оцінити його твердження. Але це йому не зарадить. Ми відчуваємо, що упередження не завжди гідні осуду, що часом вони виправдані та доцільні, вберігаючи нас від непотрібних витрат. Такі упередження — не що інше, як висновки, зроблені за аналогією з іншими, добре обґрунтованими судженнями.

Чималенька кількість окультних тверджень діє на нас подібно до мармеладної гіпотези, тож ми цілком слушно вважаємо, що їх зразу можна відкинути без усякої перевірки. А проте це не так уже й просто. Порівняння, як-от те, що я вибрав, нічого не доводить, доводить так само мало, як і всяке порівняння взагалі. Зостається сумнів, підходить воно чи ні, і

зрозуміло, що позиція зневажливого відкидання зразу визначає свій вибір. Упередження часом доцільні і виправдані, а часом хибні й шкідливі, і людина не знає, коли вони слушні, а коли ні. Сама історія науки вкрай щедра на випадки, які застерігають від надміру поквапного осуду. Довгий час гіпотези, що камені, котрі ми сьогодні називаємо метеоритами, потрапляють на землю з неба або що гірські породи, які містять у собі рештки черепашок, колись утворювали морське дно, вважали за безглуздя. А втім, і з психоаналізом усе відбувалось не набагато інакше, коли ми відкрили існування неусвідомленого. Отже, в нас, аналітиків, є свої підстави з обережністю ставитись до використання інтелектуальних мотивів для відкидання нових гіпотез, і ми змушені визнати, що це не допомагає нам подолати спротив, невпевненість і сумніви.

Другий чинник я назвав психологічним. Я розумію під ним загальну схильність людства до легковірності та віри в чудеса. З самого початку, тільки-но нас ухопить життя в свої немилосердні лабета, в нас прокидається опір проти неблаганної одноманітності законів мислення і супроти принципу перевірки реальністю¹⁴¹. Розум перекидається на ворога, що відбирає в нас силу можливостей утіхи. Людина з'ясовує, скільки втіхи принаймні тимчасово ладні от-от відібрати в неї, і подається на вабливий поклик нерозуму. Школяр потішається, перекручуючи слова, вчений-фахівець після наукового конгресу кпить із своєї діяльності, ба навіть найповажніші чоловіки тішаються дотепами¹⁴². Непримиренна ворожість до "розуму і знань, найвищого людського надбання"¹⁴³, лише чекає нагоди, квапиться віддати перевагу чу-

¹⁴¹ [Цю тему пояснено в розвідці "Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre" (1917 d; Studienausgabe, Bd. 3, S. 187-194). Див. також вище 23-ю лекцію, с. 362].

¹⁴² [Втіху від безглуздя Фройд докладно висвітлив у IV розділі своєї праці про дотепність (1905 c; Studienausgabe, Bd. 4, S. 118-120)].

¹⁴³ [Гете, "Фауст", I частина, 4-а сцена].

дотворцеві або знахурові перед “ученим” лікарем, вона радо визнає твердження окультизму, допоки його нібито факти можна вважати за виломи в мурах закону і порядку, вона присипляє критика, вводить у оману сприйняття, силує до потверджень і згод, що їх годі виправдати. Той, хто зважить на оцю схильність людства, матиме всі підстави відкинути чимало з того, про що мовиться в окультній літературі.

Третій сумнів я назву історичним і при цьому зауважу, що в світі окультизму, власне, не відбувається нічого нового, що в ньому знову постають усі ті знаки, чуда, пророцтва і пришествя духів, віддавна знайомі нам і описані в усіх давніх книжках, і ми нібито давно засудили їх як витвори нестримної фантазії або тенденційну брехню, як продукти доби, коли людське незнання було ще дуже великим, а дух наукового пошуку ще не вбився в колодочки. Якщо ми визнаємо за правду те, що, згідно з заявами окультистів, відбувається ще й сьогодні, то будемо змушені вважати за вірогідні і всі ті вістки з давнини. А тепер помисліть, що в переказах та священних книгах різних народів аж ніяк не бракує таких чудесних історій і що свої претензії на вірогідність релігії спирають саме на такі надзвичайні й дивовижні події і вбачають у них докази існування надлюдських сил. І тоді нам буде важко уникнути підозри, що окультні інтереси — властиво релігійні, що потаємним мотивом окультних течій є допомога релігії, якій загрожує поступ наукового мислення. А коли визнати такі мотиви, в нас неодмінно зросте недовіра і нехіль братися до дослідження тих нібито окультних феноменів.

Але цю нехіль, зрештою, слід таки подолати в собі. Адже тут ідеться про фактичний бік справи: чи правда те, що розповідають окультисти, чи ні. Відповісти на це запитання можна тільки після спостережень. По суті, ми маємо бути вдячні окультистам. Адже оповіді про всякі чуда, що сталися в давнину, нам уже не пощастить перевірити. Гадаючи, що нема як довести їхньої реальності, ми все ж повинні припускати, що з усією певністю її й заперечити не можна.

Але про те, що відбувається, і ми при цьому будемо присутні, можна скласти цілком певну думку. Якщо переконалися, що нині таких чудес не відбувається, то не слід боятися закидів, ніби вони все-таки могли відбуватись у давнину. І тоді до решти пояснень доступитися буде легко. Отже, ми сформулювали свою думку і тепер готові брати участь у спостереженні окультичних феноменів.

На лихо, ми опиняємось у ситуації, вкрай несприятливій для здійснення нашого чесного наміру. Спостереження, від яких залежатиме наш присуд, провадитимуться за умов, що роблять наше сприймання непевним, притуплюють увагу: в темряві або при тьмяному червоному світлі після довгих годин марного чекання. Нам скажуть, нібито вже наше недовірливе, тобто критичне ставлення може перешкодити постановку сподіваних феноменів. Створена таким чином ситуація — правдива карикатура на обставини, за яких ми намагаємось провадити решту наукових досліджень. Спостереження провадитимуться на так званих медіумах, особах, котрим приписують особливі “чутливі” властивості, хоч вони, на відміну від давніх чудотворців, нітрохи не вирізняються видатними прикметами духу чи характеру, їм не властиві ні великі ідеї, ні поважні наміри. Навпаки, навіть ті, хто вірить у їхні потаємні сили, вважають їх за вкрай ненадійних, більшість із них уже не раз викривали як ошуканців, і слід сподіватися, що незабаром таке станеться і з рештою. Те, що вони виробляють, справляє враження зумисних дитячих пустощів або кишенькового штукарства. Під час сеансів із цими медіумами ніколи не постає чогось корисного, як-от, приміром, нового і приступного джерела енергії. Щоправда, від фокусів штукаря, який вичаровує голубів зі свого порожнього циліндра, ніхто не сподівається допомоги у розведенні голубів. Мені дуже легко уявити себе на місці людини, яка прагне дотриматись вимог об’єктивності і тому бере участь в окультичних сеансах, та за якийсь час їй те набридає, вона відчуває огиду до незмірних претензій, що їх виставляють перед нею, відвертається від

окультного і, нічого не навчена, повертається до своїх давніших упереджень. Такій людині можна закинути, що в її поведінці нема слухності, феноменам, котрі хтось береться досліджувати, не годиться приписувати, якими вони мають бути і за яких обставин виникати. Тут радше слід виявляти велике терпіння і вдаватися до всіляких засобів контролю і перевірки, з допомогою яких віднедавна почали захищатися від ненадійності медіумів. На жаль, ці сучасні способи перевірки закрили легкий шлях до спостережень окультних явищ. Дослідження окультизму — це особна, важка робота, діяльність, якої не можна провадити побіжно поряд з іншими своїми інтересами. І поки дослідник у цій царині не дійде певних висновків, ми й далі будемо полишені сумнівам і власним гіпотезам. Серед цих гіпотез найімовірніша та, що при окультних явищах ідеться про реальне ядро ще не пізнаних фактів, густо обплутане майже нерозривним павутинням брехні і фантазії. Але як нам підступитися до цього ядра, з якого боку братися за проблему? Тут, гадаю, нам зарадять сновиддя, давши натяк, як з усього того нагромадження витягти на світ божий тему телепатії.

Ви знаєте, що телепатією ми називаємо явище, коли якась подія, ставшись певного часу, нібито майже одночасно стає відома віддаленій у просторі особі, хоча при цьому не використовувано жодних відомих нам засобів сполучення. При цьому є одна передумова, якої звичайно не згадують: подія стосується особи, до котрої інша особа, одержувач вістки, відчуває сильний емоційний інтерес. Ось, приміром, з особою А стався нещасний випадок або вона померла, а особа Б, тісно з нею пов'язана, — мати, донька чи кохана, — нібито враз дізнається про це, сприйнявши подію зором або слухом; отож у останньому випадку вони нібито порозумілися телефоном, чого насправді не було; перед нами немов психічний аналог бездротового телеграфу. Мені немає потреби вказувати, які ці процеси неймовірні. Крім того, більшість із таких повідомлень можна цілком обґрунтовано відкинути; зостануться, правда, ті, з якими цього не вдається

легко доконати. Дозвольте мені, щоб я, в інтересах свого сьогоднішнього викладу, облишив обережне слівце “нібито” і провадив далі лекцію так, наче я вірю в об’єктивну реальність телепатичних феноменів. Але твердо затямте, що насправді такого нема, що я нітрохи не переконаний в існуванні телепатії.

Я, власне, розповім вам дуже мало, лише про один незначний факт. До того ж я немов іще більше обмежив ваші сподівання, сказавши, що сновиддя, по суті, мають дуже мало спільного з телепатією. Як телепатія не висвітлює по-новому сутності сновидь, так і сновиддя не засвідчують безпосередньо реальності телепатії. Феномен телепатії аж ніяк не пов’язаний із сновиддям, він може відбуватись і тоді, коли людина не спить. Єдина причина, що розкриває зв’язок між сновиддям і телепатією, полягає в тому, що стан сну видається дуже сприятливим для сприйняття телепатичних повідомлень. Перед нами в такому разі так зване телепатичне сновиддя, і при його аналізі ми переконуємось, що телепатичні повідомлення грають ту саму роль, що й денні залишки, і, як і ті, теж зазнають змін під впливом роботи сновиддя і можуть служити її тенденції.

При аналізі таких телепатичних сновидь трапляється те, що мені видається досить цікавим, аби, попри незначущість матеріалу, зробити його вихідним пунктом сьогоднішньої лекції. Коли 1922 р. я робив перше повідомлення на цю тему¹⁴⁴, я міг спиратися лише на єдине спостереження. Відтоді я провадив чимало подібних до нього спостережень, проте зостанусь при своєму першому прикладі, оскільки він найлегше надається для пояснення, а водночас уведе нас *in media res* питання.

Один вочевидь інтелігентний і, згідно з його заявою, аж ніяк не “перейнятий окультизмом” чоловік описав мені власне сновиддя, яке видалось йому дивовижним. Передусім він повідомив, що його заміжня

¹⁴⁴[“Traum und Telepathie” (1922 a)].

донька, живучи десь далеко від нього, чекала в середині грудня своїх перших пологів. Донька була дуже близька йому, він знав також, що в душі вона з ним тісно пов'язана. І от у ніч з 16-го на 17 листопада йому сниться, ніби його дружина народила двійню. Далі йшли всілякі подробиці, які я тут можу оминати, тим паче, що не всі їх пощастило пояснити. Жінкою, що стала в сновидді матір'ю двійнят, була його друга дружина, мачуха доньки. Дітей від цієї жінки він мати не хотів, кажучи, ніби вже не годен як слід виховати дитину, до того ж на час сновиддя він давно припинив статеві стосунки з нею. Написати мені лист його спонукав не сумнів у теорії сновидь, до якого мав би схилити явний зміст сновиддя: адже навіщо сновиддя допускає, що цілком усупереч його бажанням та жінка народжує дітей? За його словами, не було в нього й жодних підстав для страху, що така небажана подія може трапитися насправді. А причиною написати лист стала така обставина: вранці 18 листопада він одержав телеграфом звістку, що його донька народила двійню. Телеграма була вислана напередодні, пологи сталися в ніч з 16-го на 17-е, приблизно в той самий час, коли йому снилося, ніби його дружина народжує двійнят. Сновидець запитав мене, чи вважаю я за випадковий збіг сновиддя й реальну подію. Він не зважився назвати сновиддя телепатичним, бо різниця між змістом сновиддя і подією полягала саме в тому, що йому видавалося найістотнішим, — в особі породіллі. Але з одного його зауваження випливало, що він не здивувався б і справжньому телепатичному сновиддю. Донька, гадав він, у тяжку для себе хвилину напевне “багато думала про нього”.

Вельмишановне товариство! Я певен, що ви вже можете пояснити це сновиддя і розумієте, навіщо я розповів його вам. Це чоловік, невдоволений своєю другою дружиною, він волів би мати таку дружину, як його донька від першого шлюбу. Неусвідомленому, звичайно, припадає запитання: “Як?” Аж тут протягом ночі надійшла телепатична вістка, що його донька народила двійню. Робота сновиддя скористалася

цією звісткою, дозволила неусвідомленому бажанню, що прагло поставити доньку на місце другої дружини, вплинути на неї, і так постало, видавшись незвичайним, явне сновиддя, замаскувавши бажання й перекрутивши звістку. Слід сказати, що лише тлумачення показало нам: тут ідеться про телепатичне сновиддя, психоаналіз відкрив телепатичний стан, про який ми інакше б не довідались.

Але не давайте завести себе на манівці! Адже тлумачення сновидь нічого не говорить про об'єктивну реальність телепатичного явища. Може навіть виникнути враження, ніби пояснити його можна ще й іншим способом. Цілком можливо, що латентні сновидні думки того чоловіка звучали так: "Сьогодні, певне, день, коли мають настати пологи, якщо донька, як я, власне, й гадаю, на місяць помилилася. Та й тоді, коли я бачив її востаннє, вона видавалася такою, ніби має народити двійню. А моя покійна дружина так любила дітей, як би вона зраділа близняткам!" (Останні слова я додав на основі ще не згаданих асоціацій сновидця). В такому разі приводом до сновиддя були б добре обґрунтовані припущення сновидця, а не телепатична звістка, наслідок залишився той самий. Тож, як бачите, навіть розтлумачене сновиддя не з'ясувало нам питання, чи справді можна вважати телепатію за об'єктивну реальність. Дійти якогось певного висновку можна лише після докладного вивчення всіх обставин даного випадку, чого, на жаль, досягти так само неможливо, як і при будь-яких інших випадках, відомих мені з досвіду. Припустімо, що гіпотеза телепатії загалом править за найпростіше пояснення, але при цьому наші здобутки невеликі. Найпростіше пояснення не завжди правильне, правда дуже часто непроста, і, перше ніж схилитися до такої далекосяжної гіпотези, слід виявити неабияку зваженість і обережність.

На цьому тему сновиддя та телепатії можна нині полишити, я більше не маю що казати про це. Лише не забувайте, що не сновиддя з'ясовує нам щось про телепатію, а саме тлумачення сновидь, психоаналі-

тичне опрацювання. Отже, надалі ми можемо цілком відійти від сновидь і сподіватися, що застосування психоаналізу трохи висвітлить інші факти, названі окультними. Такий, наприклад, феномен індукції, або передачі думок, що стоїть дуже близько до телепатії; принаймні їх можна поєднати без великого примусу. Кажуть, мовляв, психічні процеси однієї особи — її уявлення, збудження, бажання — можуть через відкритий простір передаватись іншій особі, причому ніхто не вдаватиметься до таких відомих засобів спілкування, як мова або знаки. Ви зрозумієте, як вражало б це явище і яку, можливо, воно мало б практичну вагу, якби відбувалося насправді. До речі, вкрай дивно, що саме цей феномен найменше згадувано в давніх оповідках про чуда.

Під час психоаналітичного лікування пацієнтів у мене склалося враження, що поведінка професійних провісників майбутнього становить для нас сприятливу нагоду провести вільні від будь-яких закидів спостереження передачі думок. Саме незначні або навіть маловартісні особи віддаються котромусь із способів гадань — викидають карти, вивчають почерки та лінії на долоні, складають астрологічні таблиці і при цьому провіщають майбутнє своїм відвідувачам, попередньо продемонструвавши обізнаність із фрагментами їхнього минулого або теперішнього життя. Клієнти таких ворожбитів здебільшого бувають цілком задоволені почутим і не гніваються на них, навіть коли згодом виголошені пророцтва не справджуються. Я познайомився з багатьма такими випадками, простудіював їх аналітично і міг би зараз переповісти вам найцікавіші з них. На жаль, сила аргументації цих повідомлень була б ослаблена численними замовчуваннями, до яких мене зобов'язує лікарська скромність. А всяких перекручень я твердо постановив уникати, тож послухайте історію однієї з моїх пацієнток, котрій довелося пережити таку пригоду з ворожбитом.

Вона належала до старших дітей у довгій низці братів і сестер, виросла, надзвичайно сильно при-

кипівши серцем до батька, замолоду вийшла заміж і була цілковито задоволена шлюбом. Її щастю бракувало тільки одного: вона не мала дітей, тож не могла остаточно поставити свого коханого чоловіка на батькове місце. Коли після довгих років марного чекання вона стала думати про гінекологічну операцію, чоловік їй признався, що провина лежить на ньому, що внаслідок однієї дошлюбної хвороби він втратив спроможність бути батьком. Це розчарування тяжко пригнітило жінку, вона стала нервовною, вочевидь страждала на страх спокуси¹⁴⁵. Аби трохи звеселити дружину, чоловік узяв її з собою в ділову подорож до Парижа. Якось вони сиділи у вестибюлі готелю, і їй упало у вічі, як заметушилась готельна обслуга. Жінка запитала, що сталося, і почула, що приїхав *monsieur le professeur* і дає консультації в своєму кабінеті. Вона висловила бажання і собі піти до професора. Чоловік відмовив, проте не дуже її пильнував, і вона нишком пробралася в кімнату консультацій, поставши перед ворожбитом. Було їй тоді 27 років, видавалась вона молодшою, а обручку зняла. *Monsieur le professeur* звелів їй покласти долоню на чашу з попелом, ретельно вивчив відбиток і потім розповів їй усяке про тяжкі муки, що чекають на неї попереду, і закінчив утішним запевненням, що вона ще вийде заміж і в тридцять два роки вже матиме двох дітей. Коли ця жінка розповіла мені свою історію, їй виповнилось 43 роки, вона була тяжко хвора й не мала ніякої надії коли-небудь народити дитину. Пророцтво, отже, не справдилось, а проте вона згадувала про нього не зі смутком, а з виявом відвертого вдоволення, мов пригадуючи радісну подію. Неважко було переконатися, що вона нітрохи не здогадувалась, що можуть означати ті обидві напроочені цифри [2 і 32] і чи взагалі вони щось означають.

Ви скажете, що я вам розповів темну й незрозумілу історію, і запитаете, навіщо я це вчинив. Що ж, я був би такої ж думки, що й ви, якби — а це

¹⁴⁵[Страх перед спокусою зрадити свого чоловіка].

якраз головне питання — аналіз не надав нам можливості тлумачити те пророцтво: адже сила аналізу виявляється саме в з'ясуванні подробиць. Обидві цифри пов'язані з життям матері моєї пацієнтки. Та вийшла заміж пізно, після тридцяти років, і в родині не раз подейкували, ніби вона так успішно і швидко народжує дітей, бо надолужує прогаяне. Дві перші дитини, що з'явилися на світ раніше від нашої пацієнтки, були народжені з найменшим можливим інтервалом протягом одного календарного року, і в 32 роки вона й справді вже мала двох дітей. Отже, те, що сказав *monsieur le professeur* нашій пацієнтці, звучало так: "Заспокойтеся, ви ще молоді. На вас чекає та сама доля, що й на вашу матір, яка також довго чекала на дитину, в 32 роки ви матимете двох дітей". Але дістати материну долю, заступити матір і зайняти її місце біля батька було найпалкішим бажанням її юності, бажанням, несправдження якого призвело тепер до хвороби. Пророцтво пообіцяло їй, що бажання ще справдиться, — що ж іншого, крім тепла і приязні, могла вона відчувати до пророка? Та чи вважаєте ви за можливе, що *monsieur le professeur* міг знати дати інтимної родинної історії своєї випадкової клієнтки? Немоżliво; тож як він дістав знання, що дало йому нагоду висловити найсильніше й найпотаємніше бажання пацієнтки, ввівши в своє пророцтво ті обидві цифри? Я вбачаю тільки два можливі пояснення. Або історія, як жінка розповіла її мені, неправдива, бо вона її виклала інакше, або слід визнати, що передача думок існує як реальний феномен. Можна, звичайно, припустити, що пацієнтка після часового проміжку в 16 років перевела обидві цифри, на які вона натрапила, з царини неусвідомленого в той спогад. Я не маю на чому обґрунтувати своє припущення, проте не можу й відкинути його, і гадаю, що ви радше повірите такій відповіді, ніж реальності передачі думок. А схилившись до останнього, не забувайте, що саме аналіз породив окультний факт, виявив його там, де він був перекручений так, що й розпізнати годі.

Якби тут ішлося лише про один такий випадок, як оцей із моєю пацієнткою, то, стеновши плечима, ми б спокійно рушили собі далі. Ніхто не надумає сперти віру, що означає такий вирішальний поворот, на одне окреме спостереження. Але, запевняю вас, це не єдиний випадок з мого досвіду. Я зібрав цілу низку таких пророцтв, і всі вони справили на мене враження, що ворожбит лише висловив думки, а надто потаємні бажання осіб, що звернулися до нього, тож у нас є підстави аналізувати ці пророцтва, немов вони — суб'єктивні витвори, фантазії або сновиддя тих, кого це обходить. Звичайно, не всі випадки мають однакову доказову силу і не в усіх випадках однаково можливо знайти раціональні пояснення, але вся їхня сукупність має достатньо вірогідності, щоб схилити нас до думки про реальність передачі думок. З огляду на важливість порушеної теми я мав би розповісти вам про всі відомі мені випадки, проте я цього не можу, і то з двох причин: через докладність потрібних для цього пояснень і небажання вдаватися до неминучих порушень лікарської таємниці, яку годиться належно шанувати. Я спробую якомога краще заспокоїти власне сумління, розповівши вам іще один випадок.

Якось до мене зайшов високоінтелектуальний молодик, студент напередодні свого останнього іспиту на докторський ступінь, проте був негоден його скласти, бо, як він скаржився, утратив усі інтереси, здатність зосереджуватись і навіть спроможність упорядковано пригадувати. Передісторія цього хворобливого стану невдовзі була з'ясована, він захворів після тяжкої перемоги над собою. Він мав сестру, до якої, як і вона до нього, відчував сильне, але завжди стримуване кохання. “Який жаль, що ми не можемо побратися”, — досить-таки частенько говорили вони проміж себе. Один гідний чоловік закохався у ту сестру, вона відповіла йому прихильністю, проте батьки не погоджувались на шлюб. У цій скрутній ситуації закохані звернулися по допомогу до брата, і той не відмовив їм. Він передавав їхні листи, і завдяки своєму впливові йому зрештою пощастило перекона-

ти батька-матір дати дозвіл на шлюб. Протягом періоду заручин стався випадок, значення якого вгадати дуже легко. Разом із майбутнім швагром він без провідника здійснив важку подорож у гори, обидва збилися з дороги й мало не загинули, зазнавши страшної небезпеки. Невдовзі після одруження сестри студент опинився в стані психічного виснаження.

Ставши працездатним після психоаналітичного лікування, студент пішов від мене, аби скласти іспити; успішно їх склавши, восени того самого року він знов на короткий час зайшов до мене. Він розповів про дивовижну пригоду, яка сталася з ним на початку літа. В його університетському містечку жила ворожка, що славилася великим успіхом. Навіть володарі монарших домів раз у раз радились із нею напередодні важливих подій. Спосіб, яким вона працювала, дуже простий. Ворожка просила назвати дату народження особи, про яку йшлося, — і більше нічого, навіть імені, — потім зазірала в астрологічні книжки, довго щось обраховувала і в кінці подавала пророцтво щодо долі того, хто запитував. Мій пацієнт надумав скористатися її потаємним мистецтвом задля швагра. Прийшов до ворожки й назвав потрібну їй дату народження свого родича. Обрахувавши що слід, ворожка виголосила пророцтво: та особа помере в липні або серпні цього року, отруївшись раками або устрицями. Тут мій пацієнт закінчив свою розповідь словами: “Це було дивовижне пророцтво!”

З самого початку я слухав його трохи неохоче. Після цього вигуку я дозволив собі запитати: “Що ж тут дивовижного в цім пророцтві? Зараз пізня осінь, ваш швагер не помер, ви вже самі мені про це розповіли. Отже, пророцтво не справдилось”. — “Воно-то так, — зауважив він, — але дивує ось що. Мій швагер страшенно любить раків та устриць і минулого літа, тобто до відвідин ворожки, отруївся устрицями, від чого мало не вмер”. Що я мав на те все відповісти? Я міг тільки бурчати, що високоосвічена людина, яка, крім того, має за собою успішно проведений аналіз, не може добачити зв'язку між подіями. Як на мене, я радше, ніж вірити, ніби з

астрологічних таблиць можна вчитати отруєння раками і устрицями, припускаю, що мій пацієнт іще не подолав остаточно ненависті до суперника, внаслідок згнічення якої він свого часу захворів, і астролог лише висловила його власні сподівання: цьому бахурові він не попустить, і колись той таки знайде собі смерть. Я наполягаю, що для цього випадку я не знаю жодного іншого пояснення, хіба що мій пацієнт дозволив собі пожартувати наді мною. Але ні тоді, ні згодом він не давав мені підстав для такої підозри, а коли розповідав, видавався цілком серйозним.

Іще один випадок. Один молодик, що мав пристойне становище в суспільстві, підтримував зв'язок із світською дамою, причому в молодика подеколи виявлялись незвичайні нав'язливі дії. Час від часу він немов мусив глузливими і зневажливими словами ображати свою кохану, аж поки доводив її до справжнього розпачу. Досягши такого прикрого і високого ступеня, він відчував полегшення, мирився з нею і обдаровував її. Але тепер той молодик прагнув звільнитися від неї, нав'язливі дії стали для нього справжнім жахиттям, він помітив, що через цей зв'язок страждає його власна репутація, а він хотів одружитися, заснувати родину. Проте самотужки не міг розірвати зв'язку зі своєю коханкою і тому звернувся по допомогу до психоаналізу. Після однієї з тих прикрих сцен, уже під час аналітичного лікування, він попросив даму написати листівку, яку потім поніс до графолога. Той розповів йому, що цей почерк належить людині, яка перебуває в крайньому розпачі, і нема жодного сумніву, що в найближчі кілька днів її спіткає смерть. Такого, правда, не сталося, дама жила собі й далі, зате аналізу пощастило розірвати її кайдани, і наш пацієнт полишив даму й став залицятися до молоденької дівчини, сподіваючись, що та стане йому доброю дружиною. Невдовзі йому приснився сон, який можна було витлумачити тільки так, що в нього зароджуються сумніви в чеснотах тієї дівчини. Пацієнт і від неї взяв зразок почерку й поніс до того самого графологічного експерта,

почувши авторитетний вирок, що potwierдив його занепокоєність. Тож він і відмовився від наміру взяти її за дружину.

Аби поцінувати присуди графолога, передусім перший, нам слід хоч трохи знати потаємну історію нашого молодого пацієнта. У юнацькі роки він, у цілковитій згоді зі своєю палкою вдачею, нестямно закохався в одну молоду жінку, що, проте, була старша за нього. Одержавши відмову, він спробував накласти на себе руки, і в серйозності його наміру ніхто не сумнівався. Тільки чудом уник він смерті і лише після довгого лікування відновив здоров'я. Але цей несамотий учинок глибоко розчулив кохану жінку, вона подарувала йому свою прихильність, він став її коханцем, відтоді перебував із нею в потаємному зв'язку і служив їй чисто по-лицарськи. Після більше ніж двох десятиріч, коли вони обоє постаріли, жінка, природно, більше від нього, в ньому прокинулася потреба відступити від неї, стати вільним, жити власним життям, самому заснувати дім і родину. Водночас із цим пересиченням пробудилась у ньому й віддавна тамована потреба помститися коханці. Якщо колись він прагнув загибелі, бо вона відтрутила його, то тепер утішився б, якби жінка шукала собі смерті через те, що він покинув її. Але його кохання було ще надто сильним, щоб те бажання стало усвідомленим; крім того, він був неспроможний заподіяти їй стільки зла, щоб це призвело її до смерті. Коли в нього сформувались такі настрої, він узяв світську даму як своєрідного хлопчика для биття, щоб *in corpore vili* задовольнити жадобу помсти, і завдавав їй усіх тих мук, від яких сподівався, що вони справлять на неї таке саме враження, якого він хотів досягти у взаєминах із коханою жінкою. Оскільки помста призначалася власне цій останній, він виказав себе тією обставиною, що замість приховати свій відступ перетворив ту жінку на спільницю і порадницю в своїх любовних справах. Бідолашна жінка, що давно вже не щедро дарувала кохання, а смиренно випрошувала його, страждала від довіри свого коханця, мабуть, тяжче, ніж світська дама від

його брутальності. Спрямовані на іншу нав'язливі дії, на які пацієнт скаржився і звернувся через них до аналізу, були, звичайно, перенесені зі старої коханки на нову; саме це останнє й було тим, від чого він прагнув визволитись і не міг. Я ніякий не графолог і не дуже вірю в мистецтво вгадувати характер за почерком, а ще менше вірю в можливість провіщати таким способом майбутнє власника почерку. Та, проте, ви бачите, яким чином може сформуватися думка про вартість графології: адже очевидно, що віщун, вирікши, ніби власник показаного йому зразка почерку помре найближчим часом, знов-таки лише виявив сильне потаємне бажання особи, що зверталася до нього з запитом. Щось подібне до цього сталося і при другому пророцтві, тільки тут уже ідеться не про неусвідомлене бажання: сумніви і тривога запитувача, тільки-но почавши прокльовуватись, набули ясних і виразних форм у вустах графолога. Моєму пацієнтові з допомогою психоаналізу зрештою таки пощастило знайти собі пару за межами того зачарованого кола, в якому він був опинився.

Вельмишановне товариство! Ви щойно почули, в якій пригоді стають для окультизму тлумачення сновидь і психоаналіз взагалі. Ви на прикладах переконалися, що завдяки їхньому застосуванню можна пояснити окультині факти, які інакше zostалися б незрозумілі. На питання, яке, звичайно, цікавить вас найдужче, — чи можна вірити в об'єктивну реальність цих даних, — психоаналіз не може прямо відповісти, але виявлений із його допомогою матеріал принаймні схиляє нас до потвердження. На цьому ваша цікавість не зупиниться. Вам кортітиме довідатись, яких обґрунтованих висновків дозволить дійти незмірно багатший матеріал, що до нього психоаналіз не причетний. Але так далеко я з вами піти не можу, бо це вже виходить за межі моєї царини. Єдине, що я міг би ще зробити, — це розповісти вам про спостереження, принаймні пов'язані з психоаналізом; я провів їх під час аналітичного лікування, певне, саме воно й уможливило їх. Я розповім

вам про один такий приклад, той, що справив на мене найсильніше враження, причому буду дуже докладним, аби привернути вашу увагу до маси подробиць, хоча ще чимало з них, котрі б набагато побільшили переконливість спостережень, я буду змушений оминати. Це приклад, у якому ясно ви-мальовуються факти, їх не треба було виявляти аналітично. Проте, обговорюючи їх, ми не зможемо обійтися без допомоги психоаналізу. Але скажу вам наперед, що й цей приклад нібито передачі думок в аналітичній ситуації не є невразливим щодо можливих сумнівів і не дозволяє остаточно схилитись до визнання реальності окультних феноменів.

Отож слухайте. Одного осіннього дня 1919 р. десь о три чверті на одинадцяту ранку, коли я працював із пацієнтом, мені передав свою візитку доктор Девід Форсайт¹⁴⁶, який щойно прибув з Лондона. (Мій шановний колега з Лондонського університету, напевне, не сприйме за нескромність, коли я тут вкажу, що під моєю орудою він кілька місяців опановував мистецтво психоаналітичної техніки). Я мав лише час, аби привітатися з ним і призначити зустріч на пізнішу годину. Доктор Форсайт становив для мене особливий інтерес: адже то був перший іноземець, що приїхав до мене після років воєнного лихоліття, і його візит провіщав початок кращих часів. Невдовзі після цього, об одинадцятій годині, до мене з'явився інший пацієнт, пан П., дотепний люб'язний чоловік у віці від сорока до п'ятдесяти років; колись він звернувся до мене через певні ускладнення у стосунках із жінками. Його випадок не обіцяв ніякого терапевтичного успіху; я вже давно пропонував йому припинити лікування, проте він хотів лікуватися й далі, вочевидь тому, що почувався дуже затишно у своєму стані переносу на мене почуттів, спрямованих на батька. Гроші на той час не грали ніякої ролі, оскільки обставини нітрохи тому не сприяли; години,

¹⁴⁶[Доктор Девід Форсайт (1877 — 1941 рр.) — головний лікар шпиталю Charing Cross у Лондоні, один з перших членів заснованого 1913 р. Лондонського психоаналітичного товариства].

проведені з тим пацієнтом, і для мене обертались на стимул і відпочинок; отже, переступивши одне з найсуворіших правил лікарського фаху, ми далі провадили лікування, сподіваючись можливого результату.

Цього дня пан П. знову спробував установити любовний зв'язок із жінкою і ще раз розповів мені про гарну, пікантну бідолашну дівчину, в якій він міг би мати успіх, якби сам факт її незайманості не відлякував його від усяких поважних намірів. Він і давніше не раз говорив про неї, але сьогодні вперше розповів, що вона, звісно, нітрохи не здогадується про справжні мотиви його неспроможності, прозвала його паном *Vorsicht*, Обачність. Ця звістка приголомшила мене, візитка доктора Форсайта, *Forsyth*, була в мене під рукою, і я показав її панові П.

Оце такий факт. Я знав, що він видасться вам жалюгідним, проте слухайте далі, за цим криється набагато більше.

Колись замолоду пан П. жив у Англії і відтоді зберігав тривкий інтерес до англійської літератури. Він мав багату англійську бібліотеку, не забував приносити мені з неї книжки, і я завдячую йому знайомство з такими авторами, як Бенет і Голсуорсі, творів яких до того я майже не читав. Якось він приніс мені роман Голсуорсі під назвою "Власник", дія якого відбувалася в лоні вигаданої автором родини Форсайтів, *Forsyte*. Голсуорсі вочевидь сам захопився власним творінням, бо і в наступних своїх оповіданнях зображував членів цієї родини, аж поки зібрав їх усіх, поєднавши своїм творчим генієм, у романі під назвою "Сага про Форсайтів". Якраз за кілька днів до події, що про неї я розповідаю, пан П. приніс мені новий том із цієї серії. Прізвище Форсайт і все типове, що прагнув у ньому втілити письменник, відіграло певну роль і в моїх розмовах із паном П., стало складовою тієї потаємної мови, що так легко утворюється при регулярному спілкуванні двох осіб. Що ж, прізвище *Forsyte* в тих романах дуже мало відрізняється від прізвища мого відвідувача *Forsyth*, німецька вимова навряд чи й розрізняє їх,

а повнозначне англійське слово, яке ми теж згадували, було foresight, що його перекладають отак: Voraussicht або Vorsicht, завбачливість або обачність. Пан П. під час особистих взаємин і справді дістав собі точнісінько таке ім'я, що на той час унаслідок невідомих йому подій займало мене.

Що ж, чи не здається вам, що це вже краще? Але, на мою думку, ми будемо ще дужче вражені цим таким незвичайним феноменом і навіть зможемо поглянути на причини його зародження, коли аналітично висвітлимо дві інші асоціації, про які тоді ж таки розповів пан П.

Перша: одного дня на минулому тижні я марно чекав пана П. на одинадцяту годину і вийшов потім на вулицю, аби провідати доктора Антона Фройнда, Freund¹⁴⁷, у його пансіоні. Я був заскочений, виявивши, що пан П. живе на іншому поверсі будинку, в якому містився пансіон. Маючи це на увазі, я згодом розповів панові П., що я, так би мовити, навідав його у власному домі, проте я абсолютно певен, що не називав йому імені особи, котру шукав у пансіоні. А тепер невдовзі після згадки про пана Обачність він запитав мене: "Ота Фройд-Отторего, що провадить англійські курси в Народному університеті, часом не ваша донька?" І тут уперше за наше довге спілкування він перекутив моє прізвище, до чого мене давно вже привчили начальство, службовці та складачі в друкарнях: замість Freud він сказав Freund.

Друга асоціація: наприкінці цієї самої години пан П. розповів мені сон, після якого він прокинувся від страху; на його думку, то був справжній жах, Alptraum. До цього додав, що недавно він забув англійське слово на означення цього явища і коли хтось запитав його, відповів, що Alptraum англійською мовою передають як "a mare's nest". Це, звичайно, безглуздя, "a mare's nest" означає щось неймовірне, якусь небилицю, а Alptraum перекладають як night-mare. Цей випадок, як на мене, має лиш один елемент,

¹⁴⁷ [Відомого уторського прихильника психоаналізу].

спільний із попередніми випадками: англійська мова, проте мене він примусив згадати незначну подію, що сталася майже місяць тому. Пан П. сидів зі мною в кімнаті, як раптом після довгої розлуки несподівано завітав ще один любий гість із Лондона, доктор Ернест Джонс. Я кивнув йому, щоб він зайшов до іншої кімнати, поки я закінчу розмову з паном П. А той одразу впізнав гостя за фотографією, що висіла в передпокої, і навіть висловив бажання бути йому представленим. А доктор Джонс — автор монографії про кошмари, *night-mare* [1912]; чи був із нею знайомий пан П., я не знаю, а загалом він уникав читати психоаналітичну літературу.

Я хочу у вашій присутності зразу ж дослідити, як можна психоаналітично витлумачити низку асоціацій пана П. та їхню мотивацію. Пан П. на прізвище Forsyte або Forsyth був настроєний точнісінько так, як і я, воно означало для нього те саме, я взагалі завдячую йому знайомство з цим прізвищем. Незвичайність факту полягає в тому, що це прізвище він безпосередньо, через найкоротший проміжок часу, вніс до аналізу після того, як унаслідок нової події — приїзду лондонського лікаря — воно стало важливим для мене в трохи іншому розумінні. Але, певне, не менш цікавим за сам факт є спосіб, скориставшись яким прізвище виринуло під час аналітичного сеансу. Адже пан П. не сказав: “А тепер мені спало на гадку прізвище Форсайт із знайомого вам роману”, а спромігся без будь-якого усвідомленого зв’язку з тим джерелом переплести його з власним досвідом і тільки тоді вже виявити, що, власне, давно вже могло статись, але досі не ставалося. Отже, в такому разі він сказав: “Я теж Forsyth, саме так назвала мене дівчина”. Вкрай важко не добачити, як виявилась у цій фразі суміш ревливих претензій і сумного самоприпинення. Ми навряд чи помилились, доповнивши її десь такими словами: “Мені прикро, що ваші думки так зосереджені на прибульці. Поверніться ж ізнов до мене, адже я теж Forsyth — щоправда, лише пан Vorsicht, як сказала мені дівчина”. І тепер хід його думок зачіпає асоціативні нитки найістот-

нішого: англійську мову в двох попередніх випадках, що могли пробудити такі самі ревнощі. “Кілька днів тому ви навідали мій будинок, та, на жаль, прийшли не до мене, а до якогось добродія Фройнда”. Ця думка й призвела до того, що прізвище Фройд він перекрутив на Фройнд. За це мусила розплатитися Фройд-Отторего, що провадила курси, бо вона, оскільки викладала англійську мову, стала посередником для очевидної асоціації. І тоді вже приєднується спогад про іншого відвідувача, що приходив кілька тижнів тому, до котрого пан П., напевне, так само відчував ревнощі й розумів, що йому до нього ще далеко: адже доктор Джонс спромігся написати розвідку про кошмари, натомість він у щонайліпшому разі лише бачив кошмарні сновиддя. Навіть згадка про його помилку при тлумаченні звороту “a mare’s nest” належить до цього самого ряду, її сенс полягав начебто в таких словах: “Я, звичайно, аж ніяк не правдивий англієць, так само як і не справжній Forsyth”.

Тепер ці вияви ревнощів я не можу назвати ні випадковими, ні незрозумілими. Таким чином пацієнт був підготовлений, що його аналізу, а вкупі з ним і нашому спілкуванню настане кінець, тільки-но до Відня знову приїде з-за кордону якийсь учень або пацієнт, і таке й справді невдовзі сталося. Але поки що ми з вами провели певну аналітичну роботу, внаслідок якої спромоглися пояснити три асоціації, що трапились протягом однієї години і живлені тим самим мотивом, і ця робота майже зовсім не пов’язана з іншим питанням: чи можна пояснити ці асоціації, не покликаючись на передачу думок? Це запитання можна поставити до кожної з трьох асоціацій, і воно зразу розпадається на три окремі запитання: чи міг пан П. знати, що доктор Форсайт щойно вперше навідав мене? Чи міг він знати, яке прізвище в чоловіка, котрого я приходив навідати в його будинку? Чи знав він, що доктор Джонс написав розвідку про кошмари? Або, може, в його асоціаціях виявилось тільки моє власне знання про ці речі? Від відповіді на ці три окремі запитання залежатиме, чи мої спос-

тереження дозволяють зробити висновок на користь передачі думок. Облишмо поки що перше запитання, а інші два розглядати легше. Випадок візиту до пансіону справляє на перший погляд украй вірогідне враження. Я певен, що за час своєї короткої жартливої розповіді про візит до його будинку я не назвав жодного прізвища; як на мене, зовсім не ймовірно, щоб пан П. розпитував у пансіоні про прізвище чоловіка, до якого я приходив, я радше повірю, що він навіть не здогадувався про його існування. Але доказову силу цього прикладу істотно зменшує одна дрібна випадковість. Чоловік, що його я навідав у пансіоні, не тільки мав прізвище Фройнд, — усім нам він і справді був Freund, другом. Це був доктор Антон Фройнд, завдяки жертвам якого виникло наше видавництво. Його передчасна смерть, так само як і смерть нашого Карла Абрагама через кілька років, стали найтяжчими ударами для розвитку психоаналізу. Тож я міг сказати тоді панові П.: “Я навідав у вашому будинку einen Freund, приятеля”, і коли визнати цю можливість, зникає всякий окультийний інтерес до його другої асоціації.

Швидко вивітряється враження і від третьої асоціації. Чи міг пан П., не читавши психоаналітичної літератури, знати, що доктор Джонс опублікував розвідку про кошмари? Так, він міг знати. Він одержував книжки з нашого видавництва, міг принаймні бачити назви на обкладинках оголошуваних нових видань. Довести цього не можна, але не можна й спростувати. На цьому шляху ми також не зможемо дійти певного висновку. Я змушений шкодувати, що моє спостереження хибить на той самий гандж, що й багато подібних до нього. Воно запізно записане і стало на той час уже дискусійним, оскільки я більше не бачив пана П. і не міг розпитати його далі.

Тож повернімося до першого випадку, що нібито сам підпирає факт передачі думок. Чи міг пан П. знати, що за чверть години перед ним до мене приходив доктор Форсайт? Чи міг він узагалі знати про його існування або присутність у Відні? Не слід

піддаватися спокусі зразу дати негативну відповідь на обидва запитання. Я бачу тільки один шлях, що почасти привів би до потвердження. Я міг усе-таки розповісти панові П., що чекаю першого лікаря з Англії, що прагнув би вдосконалюватись у психоаналізі, немов першого голуба після всесвітнього потопу. Це могло статись улітку 1919 р.: за місяць до свого приходу доктор Форсайт надіслав мені листа. Я міг навіть згадати його прізвище, хоча це мені видається вкрай неймовірним. Якби це ім'я мало для нас обох якесь значення, згадка про нього стала б нам за привід до розмови, і тоді хоч окремі її фрагменти zostалися б у моїй пам'яті. Розмова все-таки могла відбутись, і я потім цілковито забув про неї, так що пан Vorsicht під час аналітичного сеансу міг приголомшити мене немов чудом. Уважаючи себе за скептика, час від часу годиться сумніватись навіть у власному скепсисі. Може, й у мене існувала потаємна схильність до чудесного, що так сприяє появи окультих фактів.

Отже, перешкоду чудесного з дороги ми вже прибрали, проте нас чекає ще одна перешкода, найважча з усіх. Припустімо, пан П. знав, що існує такий доктор Форсайт і на нього восени чекатимуть у Відні, — як пояснити, що він став чутливим до нього саме в день його приїзду і безпосередньо після його першого візиту до мене? Можна сказати, що це випадковість, тобто ніяк не пояснити, але я саме на те вам з'ясовував ті дві інші асоціації пана П., аби усунути всяку випадковість, аби показати вам, що він справді відчував ревності до людей, котрі навідували мене і котрих навідував я; або ж можна, аби не відкидати навіть крайньої можливості, висунути припущення, що пан П. помітив моє особливе збудження, якого я зовсім не помічав, і зробив із того свій висновок. Або пан П., що прийшов усього через чверть години після англійця, міг зустрітись з ним десь на невеличкому відтинку спільного для них обох шляху і впізнати його за характерною англійською зовнішністю; всякчас настроєний на ревниве очікування, він подумав: "Отже, це доктор Форсайт, з його приїздом

мій аналіз закінчиться. Напевне, він щойно вийшов від професора". Далі з цими своїми раціоналістичними припущеннями я йти вже не можу. Завжди застається певна *non liquet*, але я змушений визнати, що, як на мене, шальки терезів навіть тут схиляються на користь передачі думок. А втім, я, звичайно, не єдина людина, що спромагалася спостерігати такі "окультні" явища в процесі психоаналізу. Гелена Дойч 1926 р. опублікувала подібні до названих спостереження, пояснюючи їхню зумовленість наявністю передачі думок між пацієнтом і аналітиком.

Я певен, що моїм підходом до цієї проблеми, — мовляв, остаточно я не переконаний, а все-таки близький до переконаності, — ви не дуже вдоволені. Можливо, ви скажете: "Ось перед нами ще один випадок, коли чоловік, усе життя чесно працюючи як природознавець, на старість стає недоумкуватим, побожним і легковірним". Я знаю, що до цього ряду належить кілька видатних імен, але мене не слід зараховувати до нього. Побожним принаймні я не став, сподіваюсь, не став і легковірним. Проте, коли людина все своє життя стояла, зігнувшись, аби уникнути прикрого зіткнення з фактами, то вона й на старості згинає спину, схиляючись перед новими фактами. Вам, звичайно, більше б припало до серця, якби я цупко тримався поміркованого теїзму і був безжальний, відкидаючи всякий окультизм. Але я ніколи не вмів здобувати симпатій і лише закликаю вас прихильніше ставитись до можливості об'єктивного існування передачі думок, а водночас і телепатії.

Не забувайте, що цю проблему я розглядаю тут тільки такою мірою, якою до неї можна підійти з боку психоаналізу. Коли понад десять років тому ця проблема вперше увійшла до кола моїх думок, я й сам відчував страх перед загрозою нашому науковому світогляду, що в разі, коли певна частина окультизму дістала б потвердження, мусив би поступитися спиритизмові або містиці. Сьогодні я думаю інакше: гадаю, що, коли не вірити науці, ніби вона спроможна сприймати і опрацьовувати навіть те, що

виявляється правдивим серед окультних тверджень, це свідчитиме про не дуже велику впевненість у ній. А що стосується зокрема передачі думок, то, гадаю, вона безпосередньо сприяє поширенню наукового — опоненти скажуть: механістичного — способу мислення навіть на невловну царину духу. Адже телепатичний процес саме в тому й має полягати, що новий психічний акт однієї особи породжує той самий акт в іншій особі. Те, що міститься між цими двома психічними актами, цілком може виявитись фізичним процесом, на який перетворюється психічний акт на одному кінці і який на другому кінці знову перетворюється на той самий психічний акт. У такому разі неминуче постане аналогія з іншими перетвореннями, як-от при мовленні й слуханні по телефону. Лише уявіть собі, що людина зможе зареєструвати ці фізичні еквіваленти психічних актів! Я хочу сказати, що, вставивши неусвідомлене між фізичним світом і тим, що ми досі називали “психічним”, психоаналіз підготував нас до сприйняття таких процесів, як телепатія. Звикнувши спершу до уявлення про телепатію, людина зможе з ним чималого досягти, поки що, правда, лише в уяві. Людина, звичайно, не знає, як формується загальна воля у великих комахиних родин. Можливо, це відбувається способом такої прямої психічної передачі. Тоді можна припустити, що цей спосіб — первісний, архаїчний шлях порозуміння між окремими істотами, спосіб, який у процесі філогенетичного розвитку був витиснений досконалішим методом спілкування з допомогою знаків, що їх людина сприймає органами чуттів. Проте й давній метод може десь зоставатися на задньому плані, виявляючись за певних обставин, приміром, у збудженій, розворушеній юрбі. Все це поки що непевне і сповнене нерозв’язаних загадок, але підстав для страху перед незнаним немає.

Якщо телепатія існує як реальний процес, то попри те, що довести її існування важко, можна припустити, що вона — досить поширений феномен. Якби ми змогли виявити її в психічному житті саме дітей, це цілком відповідало б нашим сподіванням.

Тут ви, напевне, пригадаєте часті страхи дітей, нібито батьки знають усі їхні думки, дарма що вони нічого їм не казали; ці страхи — безпосередній прототип, а може, навіть і джерело віри дорослих у всевідучість Бога. Нещодавно одна гідна довіри жінка, Дороти Берлінгем, у статті “Психоаналіз дитини і матері” [1932] опублікувала спостереження, котрі, якщо їх можна буде потвердити, покладуть край головним сумнівам у реальності передачі думок. Дослідниця скористалася не такою вже й рідкісною ситуацією, коли мати й дитина водночас беруть участь в аналізі, й повідомила про один дивовижний випадок, що стався під час роботи. Якось під час аналітичного сеансу мати розповіла їй про золоту монету, що відіграла певну роль в одній з її дитячих сцен. Одразу після цього, коли вона повернулася додому, до неї в кімнату зайшов її малий, десь десятирічний син і приніс їй золоту монету, яку вона мала берегти для нього. Здивувавшись, мати запитала, звідки в сина монета. Він дістав її на свій день народження, але від дня народження вже минуло багато місяців, і не було ніякого приводу, чому дитина саме тепер згадала про золоту монету. Мати розповіла аналітичці про цей збіг і попросила її дослідити підстави такої поведінки в дитини. Проте аналіз дитини не привів до жодного висновку, той учинок, немов чужорідне тіло, вдерся в життя дитини. Кілька тижнів по тому мати сиділа за бюрком, аби, про що її попросили, описати ту дивну подію. Але тут увійшла дитина й стала вимагати монету назад, вона хотіла взяти її з собою на свої аналітичні сеанси, щоб показати. Знов-таки при аналізі дитини ніяк не можна було досягнути до цього бажання.

Отут ми й повернули до психоаналізу, що від нього тим часом відступилися.

ПСИХІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ¹⁴⁸

Вельмишановне товариство! Я знаю, що вам з власного досвіду відомо, яку велику вагу мають вихідні пункти, байдуже, йдеться про особи, предмети чи явища. Те саме і в психоаналізі: для розвитку, якого він набуває, для сприйняття істин, що їх він проголошує, аж ніяк не байдуже, що свою роботу він почав із симптому, котрий з усіх наявних у психіці видається найнезвичайнішим для Я. Той симптом породжено згніченим, і водночас такий симптом — представник цього згніченого перед Я, а саме згнічене — це закордон для Я, внутрішній закордон, наомість реальність — дозвольте мені вжити незвичний вислів, — зовнішній закордон. Від симптому шлях веде до неусвідомленого, до світу інстинктів, до сексуальності, і були часи, коли проти психоаналізу висували палкі заперечення: людина, мовляв, — не просто сексуальне створіння, їй властиві ще й вищі і шляхетніші пориви. До цього можна додати, що, піднесена усвідомленням цих вищих поривів, людина часто привласнює собі право вигадувати всілякі дурниці і нехтувати факти.

Ви знаєте не гірше за мене: ми з самого початку проголошували, що людина захворює внаслідок конфлікту між вимогами інстинктів і опором, що зароджується в людині проти них, ми ніколи навіть на мить не забували про цю супротивну, відпорну, згнічувальну інстанцію і наділили її особливими силами, інстинктами Я; ця інстанція, крім того, збігається з Я загальноновизнаної психології. Проте на широкій дорозі наукового поступу і в психоаналізі не можна одночасно досліджувати всі царини і судити про всі проблеми, не переводячи духу. Нарешті ми вже зайшли так далеко, що можемо спрямувати свою увагу від згнічуваного до згнічувального і постати перед тим Я, що видається таким зрозумілим, із певними

¹⁴⁸[Матеріал цієї лекції взято головним чином з розділів I, II, III та V праці "Das Ich und das Es" (1923 b); щоправда, в цьому викладі окремі пункти висвітлено ширше].

сподіваннями, що й тут пощастить виявити те, до чого людина ще не готова; проте визначити, куди ступити перший крок, було вкрай нелегко. От саме про це я й розповідатиму вам сьогодні!

Я все-таки сподіваюся, що моє пояснення психології Я подіє на вас інакше, ніж вступ до психічного підсвіту, який ви вже опанували. Чому я живлю такі сподівання, я напевне відповісти не зможу. Спершу я гадав, що ви побачите, ніби раніше я повідомляв здебільшого факти, дарма що часом незвичайні і дивні, тоді як зараз вам доведеться слухати переважно теорію, отже, розважання. Але це не так, краще все зваживши, я змушений заявити, що участь опрацювання думкою фактичного матеріалу в нашій психології Я не більша за таку участь у психології неврозів. До того ж я змушений відкинути ще й другу підставу моїх сподівань: тепер я гадаю, що причина полягає в характері самого матеріалу і в бракові звички працювати з ним. Хай там як, я не здивуюся, коли ви, судячи про матеріал, виявлятимете ще більшу обережність і стриманість, ніж досі.

Сама ситуація, в якій ми опинилися на початку дослідження, має підказати нам дорогу. За об'єкт дослідження ми хочемо взяти Я, наше власне Я. Та чи можлива річ — до такого братися? Адже Я — це найвластивіший суб'єкт, як його можна обернути на об'єкт? Ні, сумнівів тут немає, обернути можна. Я й справді може само себе брати за об'єкт, може розглядати себе, як і решту об'єктів, спостерігати та критикувати і бозна-що іншого виробляти з собою. При цьому одна частина Я стає наспроти решти Я. Таким чином Я може розкладатися, воно розкладається під час багатьох власних функцій, принаймні тимчасово. Згодом окремі частини можуть знову з'єднатися. В цьому нема нічого нового, незвичний хіба що наголос на загальновідомих речах. З другого боку, ми вже знайомі з поглядом, що патологія, побільшуючи та матеріалізуючи, звертає нашу увагу на нормальні процеси, які інакше zostалися б непомічені. Там, де патологія показує злам або розколину, за

нормальних умов може бути лише членування. Коли ми кинемо кристал на підлогу, він розіб'ється, проте не довільно, а розпадеться за властивими йому лініями розколу на фрагменти, обриси яких, хоч і невидні, вже були визначені наперед структурою кристала. Такі розколені й надламані структури наявні також у душевнохворих. Щось близьке до шанобливого страху, з яким люди в давнину ставились до божевільних, певною мірою властиве й нам. Божевільні відвернулися від зовнішньої реальності, але саме тому вони знають більше про іншу, психічну реальність і можуть виказати нам чимало того, що за інших обставин залишилося б для нас недоступним. Про одну групу цих божевільних ми кажемо, що вони страждають на марення спостереження. Вони скаржаться, що їм ненастанно дошкуляє спостереження — навіть за їхніми найінтимнішими діями — з боку незваної сили, либонь, усе-таки якихось осіб; під час слухових галюцинацій вони чують, як ті особи повідомляють результати своїх спостережень: щойно він сказав отаке, тепер одягається, щоб вийти, і т. ін. Таке спостереження — не те саме, що переслідування, проте недалеко від нього й відступає, воно наперед визначає, що цим людям не довіряють, що їх сподіваються заскочити на заборонених учинках, за котрі має припасти кара. Що було б, якби й справді виявилось, що ці божевільні мають слухність, що в усіх нас у Я є спостережна інстанція, яка загрожує карами, проте в тих хворих вона лише гостро відмежована від Я і хибно висунена в зовнішню реальність?

Не знаю, чи мали ви колись такі відчуття, як я. Відколи, перебуваючи під сильним враженням від картини цієї хвороби, я сформував думку, що відокремлення спостережної інстанції від решти Я може виявитись загальнопоширеною особливістю структури Я, вона вже ніколи не полишала мене, і я відчував потребу досліджувати інші риси та властивості цієї відокремленої інстанції. Невдовзі я просунувся далі. Вже сам зміст марення спостереження підказує, що спостереження — лише підготовчий етап до направи і покарань, тож ми здогадуємося, що в цієї

інстанції має бути ще й інша функція, яку ми називаємо власним сумлінням. Навряд чи є в нас що іншого, крім властиво сумління, що його ми б так часто відділяли від нашого Я і так легко протиставили йому. Я відчуваю схильність щось учинити, внаслідок чого дістану втіху, проте відмовляюсь від наміру на підставі, що мені цього не дозволяє власне сумління. Або, спонуканий сподіванням незмірної втіхи, я вчинив щось таке, проти чого піднімався голос сумління, і після вчинку сумління карає мене прикрими докорами, виповнює мене каяттям за сподіяне. Я міг би просто сказати, що особна інстанція, яку я став вирізняти в Я, — це сумління, але буде обачніше вважати цю інстанцію за самостійну й припустити, що сумління — лиш одна з її функцій, а самопостереження, ця неминуха передумова судочинства, провадженого сумлінням, — друга функція. А якщо визнавати, що певна річ має окреме існування, то та річ мусить мати і власну назву; отож цю інстанцію в Я віднині я позначатиму як над-Я.

Тепер я готовий, що ви глузливо запитаете мене, чи взагалі вся наша психологія Я не полягає в тому, щоб словесно позначати узвичаєні абстракції й матеріалізовувати їх, перетворювати з уявлень на речі, з чого, звісно, пожитку небагато. Я відповім, що в психології Я дуже важко відступити від загальновідомого, ми не дійдемо нових відкриттів, а радше поновому все сформулюємо і впорядкуємо. Тож стримайте поки що свою зневажливу критику й почекайте дальших пояснень. Факти патології дають нашим зусиллям основу, що її ви б марно шукали для загальної психології. Тож я веду далі. Тільки-но ми ознайомились з ідеєю отакого над-Я, що тішитись певною самостійністю, переслідує власні наміри і має свій незалежний від Я енергетичний припас, як нас вражає картина однієї хвороби, що яскраво увиразнює силу, ба навіть жорстокість цієї інстанції, а також зміни її ставлення до Я. Я маю на увазі стан меланхолії¹⁴⁹, точніше меланхолічні напади, про які

¹⁴⁹[Згідно з сучасною термінологією, тут ідеться, напевне, про депресію]

ви достатньо вже чули, навіть не будучи психіатром. При цій хворобі, причини та механізм якої ми знаємо дуже мало, найпримітнішою рисою є спосіб, яким над-Я — скажімо нишком: сумління — трактує Я. Якщо в здорові періоди меланхолік, як і будь-яка інша людина, відчувається більш-менш сильним і впевненим, то в нападі меланхолії над-Я ганьбить, упосліджує, принижує, висміює бідолашне Я, примушує його чекати щонайтяжчих кар, дорікає йому за давноминулі вчинки, які свого часу сприймано легковажно; здається, немов увесь той проміжок часу воно збирало скарги і лише чекало свого теперішнього посилення, аби вкупі з тими скаргами виступити наперед і, зіпершись на них, засуджувати. Над-Я підходить із найсуворішими моральними вимогами до Я, що безпорадно здається на його ласку, воно репрезентує вимоги моралі взагалі, і ми вмиль побачили, що наше почуття моральної провини — це вияв конфлікту між Я і над-Я. Ми вкрай спантеличені, коли бачимо, що моральність, що її нібито дав Господь і так глибого вкоренив у нас, [у таких пацієнтів] є періодичним феноменом. Бо через кілька місяців увесь той моралістичний гвалт ущухає, критика над-Я замовкає, Я реабілітоване і знову тішиться всіма людськими правами аж до наступного нападу. Ба більше, при багатьох формах хвороби в той проміжний період відбувається щось протилежне: Я перебуває в стані щасливого сп'яніння, тріумфує, немов над-Я втратило всю силу або злилося з Я, і це маніякальне визволене Я справді без усякого стриму задовольняє всі свої жадання. Ось де процес, багатий на нерозв'язані загадки!

Ви, певне, чекали більшого, ніж просто однієї ілюстрації, коли я повідомив, що ми чимало дізнались про будову над-Я, отже, про зародження сумління. Наслідуючи відомий Кантів вислів, у якому він поєднав сумління в нас із зоряним небом над головою, побожна людина цілком могла б спробувати вшанувати ці обидві речі як шедеври творіння. Зірки, звісно, прекрасні, а от що стосується сумління, то в цій царині Господь працював нерівно і недбало, бо величезній кількості людей властива тільки дуже не-

велика міра сумління або така мізерна його частка, що про неї й говорити не варт. Ми аж ніяк не ігноруємо ту психологічну істину, яка міститься в твердженні, ніби сумління має божественне походження, проте ці слова потребують тлумачення. Адже якщо сумління — це щось “у нас”, воно притаманне нам не з самого початку. В такому разі воно становить пряму протилежність сексуальності, що справді властива нам від самого початку життя, а не з’являється згодом. Але всім відомо, що мала дитина аморальна, в неї нема жодних внутрішніх стримувань супроти її імпульсів, спрямованих на втіху. Роль, яку згодом переймає над-Я, спершу виконує зовнішня сила, батьківський авторитет. Батьківський вплив керує дитиною з допомогою виявів любові і погроз карами, які засвідчують дитині втрату любові і яких дитина має боятися. Цей реальний страх — попередник пізнішого страху сумління; поки він домінує, нема потреби говорити про над-Я й про сумління. Тільки згодом у процесі розвитку сформовується вторинна ситуація, що її ми надто вже схильні вважати за нормальну: зовнішні стрими стають внутрішніми, замість батьківської інстанції постає над-Я, яке тепер точнісінько так само спостерігає, веде і лякає Я, як раніше батьки дитину.

Над-Я, що переймає таким чином силу, функції й навіть методи батьківської інстанції, — не тільки її правонаступник, а й правдивий законний спадкоємець. Над-Я походить безпосередньо з неї, і невдовзі ми довідаємося, завдяки якому процесові. Спершу ми все ж мусимо зупинитись на розбіжностях, що існують між обома інстанціями. Здається, що для над-Я характерний однобічний вибір, бо воно переймає тільки силу й суворість батьків, виконуючи властиву їм функцію заборон і покарань, натомість сповнена любові батьківська турбота не має ніякого відповідника чи продовження. Якщо батьки й справді давали суворе виховання, нам видаватиметься цілком зрозумілим, що й у дитині ми виявимо надміру розвинене над-Я, але всупереч нашим сподіванням досвід показує, що в над-Я може сформуватись той

самий невблаганно суворий характер навіть тоді, коли виховання було м'яке і поблажливе, а погрози і кар якомога уникали. До цієї суперечності ми повернемося згодом, коли розглядатимемо переорієнтацію інстинктів при формуванні над-Я [пор. с. 578].

Про перетворення батьківської інстанції на над-Я я вам можу розповісти менше, ніж мені хотілося б, почасти тому, що цей процес такий складний, що його опис не вкладається в рамки вступу, який я вам прагну викласти, а почасти тому, що в нас самих нема певності щодо повного його розуміння. Тож задовольнімося наступними зауваженнями. За основу цього процесу править так звана ідентифікація, тобто ототожнення одного Я з якимсь чужим Я, внаслідок чого перше Я в певних аспектах поводить ся так, як друге, наслідуює його, якоюсь мірою вбирає його в себе. Ідентифікацію цілком можна порівняти з оральним канібальським набуванням тіла іншої людини. Ідентифікація — дуже важлива форма прив'язаності до іншої особи, можливо, вона навіть первісна на відміну від такої форми, як вибір об'єкта. Різницю між ними можна сформулювати так: коли хлопчик ототожнює себе з батьком, то хоче бути таким, як батько; коли ж він обертає батька на об'єкт свого вибору, то хоче його мати, володіти ним; у першому випадку його Я змінюється, припасовуючись до батькового взірця, у другому — в цьому нема потреби. Ототожнення та вибір об'єкта загалом незалежні одне від одного, проте можна ототожнити себе з тією самою особою, котра, приміром, стала об'єктом сексуального вибору, і змінити на її кшталт своє Я. Кажуть, нібито вплив на Я через сексуальний об'єкт дуже часто відбувається в жінок і взагалі він становить одну з прикмет жіночості. Про надзвичайно велику вагу зв'язку між ототожненням і вибором об'єкта я напевне вже розповідав на одній з попередніх лекцій, і цей зв'язок дуже легко можна помітити як у дітей, так і в дорослих, як у хворих, так і в здорових людей. Коли хто втратив об'єкт або мусить зректись його, то часто відшкодовує собі тим, що ототожнює себе з утраченим об'єктом, знову вибу-

довує його в своєму Я, так що в цьому разі вибір об'єкта немов відступає до ототожнення¹⁵⁰.

Сам я не дуже вдоволений тим, як я пояснив ідентифікацію, але досить, аби ви погодились зі мною, що виникнення над-Я можна схарактеризувати як успішний випадок ототожнення з батьківською інстанцією. Вирішальний для такого уявлення факт полягає в тому, що створення в Я нової, вищої інстанції найтісніше пов'язане з долею Едіпового комплексу, тож над-Я видається немов спадщиною цього такого важливого для дитини чуттєвого зв'язку. Ми розуміємо, що, відступаючи від Едіпового комплексу, дитина мусить зректись інтенсивного наснаження об'єкта, що спрямовувалось на батьків, і задля відшкодування цієї втрати об'єкта в її Я незмірно посилюється ототожнення з батьками, либонь, давно вже наявне в дитини. Таке ототожнення як наслідок відмови від наснажування об'єкта згодом досить часто повторюватиметься в житті дитини, але за своєю емоційною вартістю воно завжди відповідатиме цьому першому випадку такого перетворення, яке, відбувшись, посідає осібне місце в Я. Докладні дослідження показують, що над-Я втрачає на силі і на розвої, коли Едіпів комплекс щастить подолати лише почасти. Протягом свого розвитку над-Я сприймає впливи також і тих осіб, що заступають батьків, тобто вихователів, учителів, ідеальних уявних образів. За нормальних умов воно дедалі більше відходить від початкових батьківських постатей, стає, так би мовити, безособовим. Не слід забувати й про те, що в різні періоди життя дитина по-різному оцінює батьків. До часу, коли Едіпів комплекс поступається місцем над-Я, батьки становлять щось незмірно високе, згодом та височінь значно меншає. Тоді відбувається ототожнення з цими пізнішими образами батьків, раз у раз воно обертається на один з істотних елементів фор-

¹⁵⁰[Про це в попередніх лекціях є лише побіжні натяки (див. 26-у лекцію, с. 432—434). Про ідентифікацію йдеться в VII розділі праці "Massenpsychologie und Ich-Analyse" (1921 c); формування над-Я докладно пояснено в III розділі праці "Das Ich und das Es" (1923 b)].

мування характеру, проте стосується лише самого Я, нітрохи не впливаючи на над-Я, визначене найдавнішими образами батьків.

Сподіваюсь, тепер ви зрозуміли, що уявлення про над-Я справді означає певні структурні співвідношення, а не просто втілює певну абстракцію, як-от сумління. Нам слід згадати про ще одну важливу функцію, що її ми приписуємо над-Я. Над-Я — це ще й носій ідеалу Я, ідеалу, з яким Я порівнює себе, який воно прагне наслідувати, намагаючись дедалі повніше задовольняти його вимоги. Нема жодного сумніву, що цей ідеал Я — наслідок давніх уявлень про батьків, вияв зачудування тією довершеністю, яку тоді приписувала їм дитина¹⁵¹.

Я знаю, що ви багато чули про почуття меншовартості, яке вирізняє саме невротиків. Надто великий розголос воно має в так званому красному письменстві. Письменник, уживши слова “комплекс меншовартості”, гадає, ніби тим самим він задовольнив усі вимоги психоаналізу і підніс свій твір на вищий психологічний рівень. Насправді такі образні слова, як “комплекс меншовартості”, навряд чи й уживані в психоаналізі. Бо значення, виражене ними, непросте, ба більше, для нас вони аж ніяк не однозначні. Таке любе представникам школи так званої індивідуальної психології¹⁵² твердження, ніби вони означають усвідомлення нерозвиненості певних органів, видається нам нерозважливим і хибним. Почуття меншовартості має сильне еротичне коріння. Дитина відчувається меншовартісною, коли помічає, що ніхто її не любить, те саме відбувається і з дорослим. Єдиний орган, що його справді можна вважати за меншовартісний, — це нерозвинений пеніс, тобто дівчачий клітор. Але головний складник почуття меншовартості походить з відносин Я із своїм над-Я, свідчить,

¹⁵¹[Тут (як і в 26-й лекції, с. 434) Фройд розрізняє “над-Я” та “ідеал Я”. Натомість у своїх інших працях, приміром, у “Das Ich und das Es” (1923 b; Studienausgabe, Bd. 3, S. 296), він уживає обидва терміни як синоніми].

¹⁵²[Погляди цієї школи розглянуто в 34-й лекції, с. 609—610].

так само як почуття провини, про напруженість між ними. Почуття меншовартості і почуття провини взагалі дуже важко відокремити одне від одного. Мабуть, у почутті меншовартості було б слушно вбачати еротичне доповнення до почуття моральної меншовартості. Якраз цьому питанню — розмежуванню уявлень — ми надавали дуже мало уваги в психоаналізі.

Саме тому, що комплекс меншовартості набув такої популярності, я дозволю собі зробити в цьому місці невеличкий відступ. Одна історична постать нашої доби, яка ще досі живе, хоч уже відійшла на другий план, унаслідок травми при пологах страждала на певний фізичний гандж. Дуже відомий письменник сьогодення, що найлюбіше опрацьовував біографії видатних осіб, описав і життя цього чоловіка, що я про нього розкажу¹⁵³. Пишучи біографію, вкрай важко приглушити потребу психологічного заглиблення в матеріал. Наш автор, проте, наважився на спробу побудувати весь процес формування характеру героя на почутті меншовартості, яке мав породжувати той фізичний гандж. При цьому він недобачив незначного, проте вельми істотного факту. Звичайно мати, якій доля подарувала хвору або скалічену дитину, намагається надолужити цю незаслужену кривду надміром любові. У випадку, про який ідеться, пихата мати повелась інакше, через те каліцтво вона позбавила дитину своєї любові. Коли дитина обернулась на впливову людину, своїм поведженням вона незаперечно показала, що не простила матері. Якщо ви замислитесь над значенням материнської любові для психічного життя дитини, то подумки легко скоригуєте теорію меншовартості в тій біографії.

Повернімося ж ізнову до над-Я! Ми приписали йому функцію самоспостереження, функцію сумління та функцію визначення ідеалу¹⁵⁴. З наших пояснень

¹⁵³[“Wilhelm II” von Emil Ludwig (1926)].

¹⁵⁴[Пор. прим. 1 на с. 532].

походження над-Я впливає, що передумовою його виникнення є надзвичайно важливий як з погляду біології, так і з погляду психології та впливу на подальше життя дитини факт, а саме: довга залежність людських дітей від своїх батьків та Едіпового комплексу; обидва явища тісно пов'язані між собою. Над-Я для нас — представник усіх моральних обмежень, поборник прагнень до досконалості, одне слово, те, що ми завдяки психології стали розуміти як так зване вище в людському житті. Оскільки й саме воно постає внаслідок впливу батьків, вихователів тощо, ми ще більше довідуємось про його значення, повернувшись до його джерел. Як правило, батьки та подібні до них авторитети, виховуючи дитину, надихаються приписами своїх власних над-Я. Хоч, як нерідко трапляється, ваше Я може не мирити з над-Я, виховуючи дітей, обидва вони сильні і вимогливі. Ви забули труднощі свого власного дитинства, задоволені, якщо вам щастить цілковито ототожнити себе з власними батьками, що свого часу тяжко вас кривдили. Отож над-Я дитини вибудовується, власне, за взірцем не батька-матері, а батьківських над-Я; воно виповнюється того самого змісту, обертається на носія традиції, всіх тих невмирущих вартостей, що передаються таким чином упродовж довгих поколінь. Тепер вам уже неважко здогадатись, яку неоціненну допомогу дає над-Я для розуміння соціального поводження людини, наприклад, за умов, коли бракує належного нагляду, а також яких практичних виховних рекомендацій можна дійти, зважаючи на нього. Так зване матеріалістичне розуміння історії, либонь, грішить тим, що недооцінює цей чинник. Воно відкасується від нього, заявляючи, буцімто та чи та “ідеологія” людства — не що інше, як вислід і надбудова його реальних економічних відносин. Правда в цьому твердженні є, але ж напевне не вся. Людство живе не тільки сьогоденням; в ідеологіях над-Я живе ще й минушина, традиції всього людського роду й окремих народів, украй поволі поступаючись місцем новочасним впливам та змінам, і поки вони діють через над-Я, поти відіграють могутню, незалежну від еко-

номічних обставин роль у людському житті [пор. с. 649—650].

1921 р., вивчаючи психологію мас, я спробував застосувати відмінність Я від над-Я. Тоді я добувся такої формули: з погляду психології маса — це об'єднання індивідів, які завели у свої над-Я одну й ту саму особу і які на ґрунті цієї спільності ототожнюють свої Я¹⁵⁵. Формула, звичайно, слухна тільки щодо тієї маси, яка має проводиря. Якби ми знали більше отаких прикладів, гіпотеза про існування над-Я вже нітрохи не видавалася б нам незвичною, ми б цілком звільнилися від тієї заскоченості, що часом іще охоплює нас, коли ми, звикнувши до нижніх атмосферних шарів, потрапляємо у верхні, вищі верстви психічного апарату. Ми, звісно, аж ніяк не вважаємо, що, виділивши над-Я, ми вже сказали останнє слово в психології Я. Ми поки що на самому початку, але в цьому разі важкий не тільки початок.

А тепер нас чекає ще одне завдання, так би мовити, на протилежному краї Я. Поставило його перед нами одне спостереження під час аналітичної роботи, спостереження, власне, вже дуже давнє. Як не раз трапляється, збігло чимало часу, поки ми наважились належно поцінувати його. Як ви знаєте, властиво вся психоаналітична теорія побудована на визнанні реальності опору, який чинить нам пацієнт при спробі довести до його свідомості його неусвідомлене. Об'єктивними прикметами наявності опору є неспроможність пацієнта подавати асоціації або надзвичайно великі відхилення від порушеної теми. Опір можна визначити і за суб'єктивними ознаками: в пацієнта при наближенні до теми можуть виникати прикрі відчуття. Проте цих останніх ознак може й бракувати. Тоді ми кажемо пацієнтові, що з його поведінки ми висновуємо: він чинить опір, а пацієнт відповідає, що нічого про це не знає, лише помітив, що йому важко підібрати асоціацію. Виявляється, що

¹⁵⁵[“Massenpsychologie” (1921 c), VIII розділ, Studienausgabe, Bd. 9, S. 108].

ми мали слухність, але в такому разі його опір теж неусвідомлений, так само неусвідомлений, як і згнічене, що ми його намагаємось виявити. Вам, певне, давно вже кортить запитати: “Яка частина психіки пацієнта породжує такий неусвідомлений опір?” Початківець у психоаналізі не забариться з відповіддю, яка буде в нього напихваті: “Опір породжує саме неусвідомлене”. Але ж це двозначна, негодяща відповідь! Коли під цим розуміти, що його породжує згнічене, ми змушені заперечити: “Аж ніяк!” Згніченому нам слід радше приписати сильний імпульс, тиск, порив, спрямований на те, аби проникнути у свідомість. Опір може бути виявом лише Я, що свого часу запровадило згнічення, а тепер прагне й далі підтримувати його. Такої думки ми дотримувались і раніше. Та припустивши, що в Я існує особня інстанція, чії вимоги полягають в обмеженнях та відхиленнях, тобто існує над-Я, можна стверджувати, що згнічення — це вияв над-Я, над-Я здійснює його або самотужки, або, давши доручення, через покірне йому Я. В разі, коли опір при аналізі пацієнта не став усвідомлений, це означає, що або над-Я і Я в дуже важливих ситуаціях можуть працювати неусвідомлено, або — ще важливіше твердження — певні частини як Я, так і над-Я, неусвідомлені. І в першому, і в другому випадках ми змушені змиритися з думкою, що, з одного боку, (над-)Я та усвідомлене, а з другого — згнічене та неусвідомлене аж ніяк не збігаються між собою.

Вельмишановне товариство! Я відчуваю потребу зробити короткий перепочинок, який і ви сприймете з полегшею та вдячністю, і, перше ніж провадити далі, вибачитися перед вами. Я намірявся викласти додатки до вступу в психоаналіз, курс якого я прочитав вам п'ятнадцять років тому, і мушу поводитись так, ніби й ви весь цей час досліджували і практикували психоаналіз. Я знаю, що таке припущення не відповідає дійсності, але тут я вже безпорадний, учинити інакше я не міг. Причина, звичайно, та, що тому, хто сам не психоаналітик, узагалі дуже важко

дати певне уявлення про психоаналіз. Повірте, нас нітрохи не тішить, що ми створюємо враження, ніби становимо потаємну спілку і плекаємо таємничу науку. А проте ми змушені заявити, висловивши свою абсолютну переконаність, що ніхто не має права втручатися в психоаналіз, поки він не набув певного досвіду, яким можна збагатитись тільки при аналізі власної особи. Коли п'ятнадцять років тому я читав вам лекції, то намагався приоздобити нашу теорію певними умоглядними фрагментами, але саме з ними пов'язані ті нові здобутки, що про них я сьогодні розповідаю.

Тож повернімося до теми. Коли виникає сумнів, чи Я і над-Я самі по собі неусвідомлені, чи їм тільки властиві неусвідомлені вияви, ми, зіпершись на цілком слушні підстави, схилиємось до першої можливості. Так, значні частини Я і над-Я можуть зоставатися неусвідомленими, і за нормальних умов вони неусвідомлені. Це означає, що людина нічого не знає про їхній зміст, і потрібно докласти немалих зусиль, аби довести його до свідомості. Виявляється, що Я та усвідомлене, згнічене та неусвідомлене не збігаються між собою. Ми відчуваємо потребу ґрунтовно переглянути наш підхід до проблеми усвідомленого-неусвідомленого. Попервах ми відчуваємо схильність зовсім заперечити вартість такого критерію, як усвідомленість, оскільки він виявивсь у край ненадійним. Але в такому разі ми б учинили неправильно. Тут те саме, що й з нашим життям: воно небагатого варт, але це все, що ми маємо. Без світла, що його дає усвідомленість, ми б заблукали в темряві психології неусвідомленого, але тепер нам слід спробувати зорієнтуватись по-новому.

Нема потреби пояснювати, що таке усвідомлене, бо воно не породжує жодних сумнівів. Найдавніше й найкраще тлумачення слова “неусвідомлене” — описове: неусвідомленим ми називаємо такий психічний процес, існування якого ми змушені припустити, спостерігаючи властиві йому вияви, тобто ми висноуємо його існування, дарма що власне про нього

нічого не знаємо. Тоді ми ставимось до нього як психічного процесу якоїсь іншої людини, хоча він усе-таки притаманний нам. Якщо ж висловитись іще коректніше, ми змінимо твердження і називатимемо неусвідомленим той процес, коли ми змушені припустити, що він *поки* що активований, *хоча поки* що ми нічого про нього не знаємо. Це обмеження спонукає нас замислитись над тим, що більшість усвідомлених процесів усвідомлені тільки дуже короткий час, невдовзі вони стають *латентними*, проте дуже легко знову можуть стати усвідомленими. Ми могли б також сказати, що вони стають неусвідомленими, якби взагалі мали певність, що в латентному стані вони й далі застаються психічними. Отже, ми не дізналися нічого нового і не здобули права запроваджувати у психології уявлення про неусвідомлене. А тоді виступає новий досвід, яким ми могли збагатитися ще при розгляді хибних дій. Наприклад, пояснюючи мовні похибки, ми були змушені припустити, що в того, хто їх скоює, існував конкретний мовний намір. Ми впевнено відгадуємо його, проаналізувавши здійснене порушення мови, але ж намір не був реалізований, отже, залишився неусвідомленим. Коли згодом ми розкриваємо цей намір мовцеві, той може признатися, що він йому знайомий, тобто був неусвідомленим лише тимчасово, або заперечить його як щось цілковито чуже — тоді намір застається постійно неусвідомленим¹⁵⁶. На підставі цього досвіду ми здобуємо право оголошувати неусвідомленим і те, що ми називали латентним. Коли тепер зважити на ці динамічні відносини, це дозволить нам розрізняти два види неусвідомленого: перший — за часто повторюваних умов він легко переходить в усвідомлене, і другий, коли такий перехід відбувається дуже важко, з великими зусиллями, а то й зовсім ніколи не відбувається. Щоб уникнути двозначності, — яке саме неусвідомлене ми маємо на увазі, в якому розумінні (описовому чи динамічному) вживаємо це слово, — ми вдаємося до простого й дозволеного спо-

¹⁵⁶[Пор. вище 4-у лекцію, с. 58].

собу розрізняти їх. Те неусвідомлене, яке тільки латентне, а отже, легко стає усвідомленим, ми називаємо передусвідомленим, зберігши означення “неусвідомлене” тільки для другого різновиду. Тепер ми маємо три терміни: усвідомлене, передусвідомлене та неусвідомлене, і їх нам цілком вистачить для опису психічних феноменів. Повторюю ще раз: із чисто описового погляду передусвідомлене — теж неусвідомлене, проте ми називаємо його так тільки при дуже вільному викладі матеріалу або коли взагалі обстоюємо існування в психічному житті неусвідомлених процесів.

Ви, певне, з надією припускаєте, що поки що ситуація не така вже й прикра і надалі можна без клопоту вживати зазначені терміни. На жаль, ні, в процесі психоаналітичної роботи ми виявилися змушені вживати слово “неусвідомлене” ще й у іншому, третьому значенні, і тут уже може виникнути плутанина. Під новим і сильним враженням, що існує широка і важлива царина психічного життя, яка за нормальних умов неприступна пізнанню з боку Я, так що процеси, наявні в ній, слід називати неусвідомленими у властивому динамічному розумінні, термін “неусвідомлене” ми почали вживати і в топографічному, або системному, значенні, говорячи про систему передусвідомленого та неусвідомленого, про конфлікт Я з системою неусвідомленого, позначаючи цим словом радше певну провінцію психіки, ніж якість психічного. Саме по собі незатишне відкриття, що навіть певні частини Я і над-Я в динамічному розумінні неусвідомлені, становить для нас немов полегшення, дозволяючи усунути ускладнення. Ми бачимо, що не маємо ніякого права чужо для Я царину психіки називати системою неусвідомленого, оскільки неусвідомленість не становить її виняткової характеристики. Гаразд, тож ми вже не хочемо вживати слово “неусвідомлене” в системному розумінні і воліємо тому, що його ми досі позначали цим словом, дати якусь кращу назву, яка вже не породжуватиме непорозумінь. Зіпершись на таке слововживання в Ніцше та на ініціативу Г. Гродека [1923], ми надалі називатимемо його “Воно”. Цей не-

конкретизований займенник видається дуже підходящим, бо відображує головну прикмету цієї психічної царини — її чужість для Я. Отже, над-Я, Я і Воно — це три округи, царини, провінції, на які ми розкладаємо психічний апарат особистості, і надалі ми досліджуватимемо відносини, що існують між ними.

Передусім додаймо короткі зауваження. Гадаю, ви незадоволені тим, що три якості свідомості і три провінції психічного апарату не виявились трьома мирними парами, і вбачаєте в цьому певну каламуть, що затьмарює ясність наших результатів. Натомість я вважаю, що нам не слід про це шкодувати, ми повинні проголосити, що не маємо жодного права сподіватися на такий простий порядок. Дозвольте мені навести одне порівняння. Це правда, що порівняння нічого не вирішують, але вони можуть уявити те, що ми лише потай відчуваємо. Я уявив собі країну з багатим рельєфом, із пагорбами, долинами і низками озер, із мішаним населенням — живуть у ній німці, мадяри і словаки, що виконують різні роботи. Тоді можливий такий розподіл: на горбах житимуть німці, що плекають худобу, в долинах — мадяри, що вирощують збіжжя і виноград, а біля озер — словаки, що ловлять рибу і плетуть очеретяні кошики. Якби такий поділ відбувся гладко і чисто, Вільсон страшенно б тішився¹⁵⁷, була б у цьому і велика полегша для викладу матеріалу на уроках географії. Проте ще й як вірогідно, що, поїхавши в ту місцевість, ви побачите менше ладу і більше мішанини. Німці, мадяри і словаки всюди живуть одні біля одних, крім того, на верховинах є й рільництво, а в долинах випасають худобу. Проте дещо є таким, як ви й сподівалися, бо у горах риби

¹⁵⁷[Тут слід згадати, що десь за рік до запису цієї лекції Фройд разом із В. К. Булітом (тодішнім американським послом у Берліні) працював над психологічною розвідкою про президента Вудро Вільсона, чиї політичні судження Фройд оцінював вельми критично. Тільки 1966 р. Буліт опублікував англійською мовою розвідку про Вільсона, що, хоч безперечно й натхнена Фройдовими думками, вочевидь не містить — як не брати до уваги вступу (1966 б) жодного фрагмента, що справді належить Фройдіві].

не половиш, а виноград у воді не росте. В картині місцевості, складеній у вашій уяві, чимало рис загальномо може збігатися з реальною дійсністю, а в окремих подробицях ви неминуче схибите.

Не сподівайтесь, що про Воно, крім нової назви, я розповім вам багато нового. Це темна, неприступна частина нашої особистості, ті дрібки, що ми їх про неї знаємо, дісталися нам унаслідок вивчення роботи сновиддя і невротичних симптомів, і чимало з цього матеріалу має негативний характер, тобто Воно можна описати лише як протилежність Я. Ми трохи наблизились до Воно з допомогою порівняння, назвавши його хаосом, казаном, у якому киплять і вирують збудження. Ми уявляємо, ніби Воно зрештою відкрито для соматичних впливів, бо сприймає інстинктивні потреби, які набувають у ньому свого психічного вияву¹⁵⁸, хоча характер цього субстрату ми визначити не годні. Від інстинктів до Воно припливає енергія, але йому бракує організації та виявів загальної волі, окрім намагань задовольнити інстинктивні потреби, дотримуючись принципу насолоди. Для процесів, що відбуваються у Воно, закони логічного мислення, передусім закон суперечності, нічого не означають. Протилежні потяги існують поряд, не скасовуючи і не знищуючи один одного, хіба що, в крайньому разі, змушені економічною доконечністю, об'єднуються задля постачання енергією компромісних утворень. У Воно нема нічого, що можна було б порівняти з запереченням, ми приголомшено помічаємо й виняток із твердження філософа, що простір і час — доконечні форми нашої психічної діяльності¹⁵⁹. У Воно нема нічого, що відповідало б уявленням про час, жодної вказівки на плин часу, що нас у край дивує, і ця риса ще чекає на свою оцінку з боку філософії; нема жодних змін психічних процесів із плином часу. Бажання, які не змогли вимкнутись із Воно, стають, по суті, безсмертними і навіть через десятки років видаються такими, немов щойно виникли. Щось може

¹⁵⁸ [Інстинкти тут Фройд розуміє як щось соматичне, а репрезентують їх психічні процеси].

¹⁵⁹ [Тут Фройд має на увазі Канта].

бути визнане за вже минуле, знецінене (внаслідок чого виявиться й позбавленим свого енергетичного наснаження) тільки тоді, коли в процесі аналітичної роботи стане усвідомленим, і від цього великою мірою залежить терапевтичний ефект аналітичного лікування.

У мене знов і знов з'являється враження, що твердо визначений факт, який не піддається жодним сумнівам і полягає в незмінності згніченого з плином часу, майже нічим не збагатив нашу теорію, хоча тут, здається, відкривається шлях до глибшого проникнення в суть явищ. Проте, на жаль, навіть я не зміг просунутися далі.

Цілком зрозуміло, що Воно не визнає ніяких варіантів, не знає добра і зла, не має моралі. Економічний, або, якщо ваша ласка, кількісний чинник, тісно пов'язаний із принципом насолоди, панує над усіма процесами. На нашу думку, всі інстинктивні наснаження, що вимагають розряду, певного відпливу енергії, перебувають у Воно. Навіть здається, що енергія цих інстинктивних жадань перебуває в якомусь іншому стані, ніж енергія в інших царинах психіки, вона набагато рухливіша і спроможніша відпливати¹⁶⁰, бо інакше не ставалося б тих зсувів та згущень, які властиві Воно і які нітрохи не зважають на характер наснаженого — в Я ми б це назвали репрезентацією. Хотілося б розповісти про це докладніше — та якби ми трохи краще розуміли ці явища! Принаймні ви бачите, що в нас є спромога вказати й на інші властивості, крім того, що Воно неусвідомлене, і вже можна розпізнати можливість, що певні частини Я і над-Я будуть неусвідомлені, а проте не матимуть того самого примітивного та ірраціонального характеру, властивого Воно¹⁶¹. Про одну

¹⁶⁰[На цій відмінності Фройд наголошував не раз, наприклад, у праці “Das Unbewußte” (1915 e; Studienausgabe, Bd 3, S. 147), де він приписав її Броеврові й зауважив: “Гадаю, що таке розрізняння поки що відображує наші найглибші погляди на природу нервової енергії”. Пор. також нижче прим. на с. 557].

¹⁶¹[Це пояснення природи Воно спирається головню на V розділ праці “Das Unbewußte” (1915 e; *ibid.*, S. 145-8)].

з характеристик власне Я — тією мірою, якою його можна відділити від Воно і над-Я — ми найпевніше дізнаємось, узявши до уваги зв'язок Я з зовнішньою, поверхневою частиною психічного апарату, що її ми позначили як систему усвідомленого сприймання. Ця система звернена до зовнішнього світу, опосередковує його сприйняття, і саме в ній під час її функціонування виникає феномен усвідомленості. Це орган чуттів усього психічного апарату, що, до речі, сприймає не тільки збудження, які надходять ззовні, а й ті, що надходять із глибин психіки. Навряд чи потрібно обґрунтовувати погляд, що Я тієї частини — це Воно, яке через близькість і вплив зовнішнього світу зазнало змін, пристосувалося до сприймання подразників і до захисту від них; його можна порівняти з оболонкою, яку будує навколо себе грудочка живої речовини. Зв'язок із зовнішнім світом став для Я вирішальним, Я перебрало на себе завдання представляти той зовнішній світ перед Воно задля добра Воно, що, знехтувавши могутні сили зовнішнього світу, неминуче загинуло б у своєму сліпому пориві до задоволення інстинктів. Щоб виконувати цю функцію, Я мусить спостерігати зовнішній світ, подавати його правдиве відображення в слідах спогадів про його сприйняття, а діючи, твердо дотримуватись принципу перевірки реальністю¹⁶² того, що породжене внутрішніми джерелами збуджень і долучається до даної картини зовнішнього світу. За дорученням Воно Я стає господарем шляхів, що провадять до дії, проте між потребою і дією Я вставляє паузу для роботи мислення¹⁶³, протягом якої використовує рештки спогадів про минулий досвід. Таким чином Я стручує з трону принцип насолоди, що має необмежену владу над ходом усіх процесів у Воно, і заступає його принципом реальності, що обіцяє більшу безпеку й певніший успіх.

¹⁶²[Пор. прим. 1 на с. 474].

¹⁶³[Докладніше про це див. нижче на с. 557].

Навіть такий важкий для опису зв'язок із часом Я здійснює через систему сприйняття; навряд чи можна сумніватися, що спосіб роботи цієї системи став зародком первісних уявлень про час¹⁶⁴. Найвиразніше Я відрізняється від Воно тим, що йому властивий потяг до синтезу власного змісту, до сполучення і об'єднання властивих йому психічних процесів, цієї риси цілковито бракує Воно. Коли ми десь найближчим часом знову розглядатимемо значення інстинктів у психічному житті, то, сподіваюсь, нам пощастить простежити цю визначальну характеристику Я аж до її джерела¹⁶⁵. Саме ця риса забезпечує високий ступінь організації, потрібний Я для оптимального функціонування. Я розвивається від сприйняття інстинкту до панування над ним, але цього можна досягти лише тоді, коли [психічна] репрезентація інстинкту¹⁶⁶ увійде до ширших структур, поєднається з іншими елементами. Висловившись популярно, можна сказати, що Я у психічному житті уособлює розум і розважливість, а Воно — неприборкані пристрасті.

Досі ми тішилися переліком переваг та спроможностей Я; тепер настав час замислитись і над зворотним боком. Я — всього-на-всього фрагмент Воно, фрагмент, доцільно змінений унаслідок небезпечної близькості до зовнішнього світу. В динамічному розумінні Я слабке, свою енергію воно запозичує у Воно, і ми хоч трохи все-таки розпізнали методи — а можна сказати: викрутні, — з допомогою яких Я й далі відбирає енергію у Воно. Один із цих способів полягає, наприклад, в ототожненні з об'єктами, до яких є прив'язаність або від яких відмовляються. На-

¹⁶⁴[Вказівку на те, як Фройд розуміє цей взаємозв'язок, можна знайти в статті 'Notiz über den "Wunderblock"' (1925 a), Studienausgabe, Bd. 3, S. 369].

¹⁶⁵[Та насправді до цієї теми Фройд у лекціях уже не повернувся. Синтетичну властивість Я докладно пояснено в III розділі праці "Hemmung, Symptom und Angst" (1926 d; Studienausgabe, Bd. 6, S. 242-5)].

¹⁶⁶[Див. прим. на с. 541].

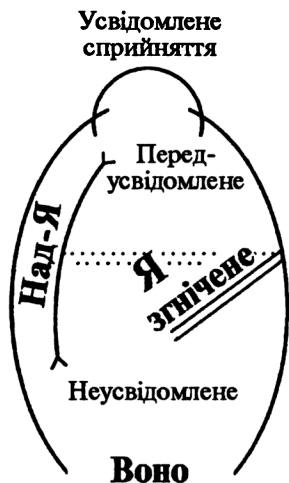
снаження об'єктів зумовлене інстинктивними вимогами Воно. Я одразу ж реєструє ці наснаження. Але Я, ототожнивши себе з об'єктом, пропонує себе Воно замість об'єкта, прагне повернути до себе лібідо Воно. Ми вже чули [с. 531], що протягом життя Я вбирає чимало таких залишків колишніх наснажень, спрямованих на об'єкти. Загалом Я мусить упроваджувати наміри Воно, і Я виконує доручене завдання, вишукуючи обставини, за яких цих намірів можна досягти найлегшим способом. Відносини Я і Воно можна порівняти з відносинами між вершником і конем. Кінь постачає енергію для руху, вершник має привілей визначати мету, спрямовувати рух куди сильнішої за нього тварини. Проте між Я і Воно досить часто трапляється аж ніяк не ідеальна ситуація, коли вершник мусить вести коня туди, куди заманулося коневі.

Я виділилося з певної частини Воно завдяки згнічувальному опоріві. Проте згнічення недовго притаманне Воно. Натомість згнічене зливається з рештою Воно.

Прислів'я застерігає нас, щоб ми не служили двом панам водночас. Бідолашньому Я доводиться ще тяжче, воно служить зразу трьом грізним панам і намагається узгодити між собою їхні претензії та вимоги. Ці вимоги завжди суперечливі, раз у раз видається, ніби їх годі поєднати, тож не дивно, що Я так часто не впорується зі своїм завданням. Тими трьома суворими панамі є зовнішній світ, над-Я і Воно. Коли простежити за намаганнями Я догодити їм усім трьом зразу, або, висловившись точніше, коритися водночас усім трьом, ви не розкаєтесь, персоніфікувавши це Я, уявивши його осібною істотою. Я відчувається затиснутим з трьох боків, відчуває потрійну загрозу, і в скрутному становищі реагує на це розвитком страху. Оскільки Я безпосередньо породжене досвідом системи сприйняття, Я на те й призначене, аби репрезентувати вимоги зовнішнього світу, але Я хоче бути також вірним слугою Воно, хоче зберігати порозуміння з ним, рекомендувати йому себе як об'єкт, притягувати до себе його лібідо.

Намагаючись бути посередником між Воно і реальністю, Я часто буває змушене одягати неусвідомлені накази Воно в свої передусвідомлені раціональні конструкції, згладжувати конфлікти Воно з реальністю, з дипломатичною пронозуватістю забезпечувати повагу до реальності навіть тоді, коли Воно вперте і неподатливе. З другого боку, кожен порух і дію Я спостерігає неблаганне над-Я, дорікаючи йому за певні норми його поведінки, нітрохи не зважаючи на труднощі, що їх створюють Воно і зовнішній світ, а у випадку недотримання приписів карає Я прикрими почуттями меншовартості і провини. Отож Я, зацьковане Воно, пригнічене над-Я, приперте реальністю, змагається, щоб виконати своє економічне завдання, досягти гармонії між силами і впливами, що діють у ньому й на нього, і ми тепер розуміємо, чому так часто нам несила притлумити крик: "Життя нелегке!" Коли Я змушене визнати власну слабкість, то сповнюється страху: реального страху перед зовнішнім світом, страху сумніння перед над-Я, невротичного страху перед силою пристрастей у Воно.

Щойно викладену структурну будову психіки я хочу зобразити ще й у вигляді непретензійного малюнка, що його й пропоную вам.

Отже, на малюнку ви бачите, що над-Я занурене у Воно; як спадщина Едіпового комплексу над-Я навіть має тісний зв'язок із ним; над-Я міститься далі від системи сприйняття, ніж Я. Воно спілкується з зовнішнім світом тільки через Я, принаймні на цій схемі. Сьогодні ще дуже важко сказати, якою мірою цей малюнок правдивий, в одному аспекті він, звичайно, хибує. Простір, що його займає неусвідомлене Воно, мусить бути незрівнянно більшим за простір

Я або простір передусвідомленого. Будь ласка, уясніть собі це подумки.

І під кінець цих, звичайно, складних і, мабуть, не дуже зрозумілих пояснень, іще одне нагадування! Не думайте, ніби при цьому поділі особистості на Я, над-Я і Воно йдеться про якісь чіткі межі чи то кордони, як-от штучно проведені в політичній географії. Своєрідності царини психічного не можна правдиво відтворити лінійними контурами, мов на графічному зображенні або в примітивному малярстві, слід, радше, вдаватися до розмитих мазків, поширених у сучасному живописі. Після того як ми поділили, поділеному слід дати можливість знову злитись до купи. Не судіть надто прискіпливо нашу першу спробу унаочнити світ психічного, що його так важко збагнути. Цілком імовірно, що структура такого поділу в різних осіб матиме величезні розбіжності, можливо, що при функціонуванні вона змінюється, тимчасово повертається на попередні стадії розвитку. Це стосується передусім найостаннішого й найскладнішого з погляду філогенезу поділу на Я і над-Я. Нема жодного сумніву, що такі зміни трапляються й унаслідок психічних захворювань. Крім того, неважко уявити, що, вдавшись до певних містичних ритуалів, пощастить змінити на протилежні відносини між окремими царинами психічного, тож, приміром, сприйняття стануть приступні недосяжні за інших обставин взаємозв'язки, наявні в глибинах Я і Воно. А чи дійдемо ми цим шляхом до остаточної істини, від якої всі чекають одужання, — тут, звичайно, треба не боятися сумнівів. До цього слід додати, що й психоаналіз у своїх теоретичних зусиллях починав десь із такої самої вихідної точки. Адже ваш намір полягає в тому, щоб посилити Я, унезалежити його від над-Я, поширити його поле сприйняття і вибудувати його організаційну структуру, щоб Я могло собі привласнити нову частку Воно. Там, де було Воно, має стати Я.

Це титанічна культурна робота, яку можна порівняти хіба що з осушуванням затоки Зейдер-Зе.

Лекція 32

СТРАХ ТА ІНСТИНКТИ

Вельмишановне товариство! Ви, певне, не здивуєтесь, почувши, що я повідомлю вам багато нового про розвиток наших уявлень про страх та основний інстинкт психічного життя, не здивуєтесь і тому, що жодне з цих тверджень не можна вважати за остаточний розв'язок проблеми, яка постає перед нами. Тут я свідомо ставлю наголос на розумінні: адже це найтяжче завдання, що коли-небудь поставало перед нами, проте труднощі полягають ані в неприступності спостережень, — навпаки, ці загадкові феномени — дуже поширені й добре відомі нам, — ані в розлогих міркуваннях, до яких вони спонукають: у цій царині суто умоглядне мислення не дуже й придатне. Тут і справді йдеться про розуміння, тобто про формування правильних абстрактних уявлень, застосовавши які на сирому матеріалі спостережень, можна буде впорядкувати і пояснити його.

Страхові я вже присвячував одну лекцію з попередньої низки — двадцять п'яту, і тепер мушу коротко переповісти її зміст. Ми сказали, що страх — це афективний стан, отже, поєднання певних відчуттів з ряду насолода-страждання з іннерваціями, що забезпечують відплив енергії, та їхнім сприйняттям; страх — це ще, либонь, і залишкове враження певної важливої події, що ми його дістаємо в спадок, — одне слово, страх можна порівняти з індивідуально набутих істеричним нападом¹⁶⁷. Як подію, що полишає такий афективний слід, ми розглядали акт народження, що при ньому властивий страхові вплив на серцеву діяльність та дихання був доцільний. Отже, як бачимо, найперший страх мав токсичну природу. Далі ми перейшли до поділу на реальний страх та невротичний страх; перший видався нам нібито цілком зрозумілою реакцією на небезпеку, тобто на сподівану шкоду, заподіяну ззовні, другий був нібито цілковито загадковий і недоціль-

¹⁶⁷[Пор. куди ясніший виклад матеріалу в 25-й лекції, с. 399—400].

ний. Аналізуючи реальний страх, ми звели його до стану підвищеної сенсорної чутливості і моторного напруження, який ми назвали *готовністю до страху*. З цього стану розвивається реакція страху, що може мати два виходи. Це або *розвиток страху*, коли повторення давнього травматичного переживання обмежується, відіграючи роль сигналу, а далі реакція вже пристосовується до нової небезпечної ситуації, закінчуючись утечею чи обороною; або ж давнина бере гору, сукупна реакція вичерпується розвитком страху, і в такому разі абсолютно недоцільний нині афективний стан паралізує людину.

Далі ми перейшли до вивчення невротичного страху і сказали, що розглядали його в трьох різних аспектах. По-перше, як загальну настраханість, що вільно ширяє, ладна тимчасово поєднатись із кожною новою нагодою; це так званий очікувальний страх, як, приміром, при типовому неврозі страху. По-друге, страх, тісно пов'язаний зі змістом певних уявлень при так званих *фобіях*, коли ще можна розпізнати зв'язок із зовнішньою небезпекою, але страх перед нею слід уважати за надміру перебільшений. По-третє, страх при істерії та інших формах тяжких неврозів, що або супроводить симптоми, або з'являється незалежно як напад чи більш-менш тривалий стан, ніколи не мотивуючись очевидною зовнішньою небезпекою. Тоді ми поставили запитання: "Чого бояться при невротичному страхові?" І друге: "Як можна пов'язати цей страх із реальним страхом перед зовнішньою небезпекою?"

Наші дослідження аж ніяк не були безрезультатні, ми дійшли кількох важливих висновків. Почавши з очікувального страху, ми завдяки клінічному досвідові визначили його регулярний зв'язок зі структурою лібідо в сексуальному житті. Найпоширенішою причиною неврозу страху є марне, незадоволене збудження. Приміром, виникає лібідозне збудження, але його задоволення нема, воно застається незастосованим; замість лібідо, що не дістало застосування, з'являється боязкість. Як на мене, було б цілком слушно казати, що незадоволене лібідо безпосередньо пере-

творюється на страх. Таке твердження спирається на певні, регулярно простежувані фобії малих дітей. Чимало з тих фобій для нас цілком загадкові, інші, як-от страх зостатись на самоті або страх перед чужими людьми, можна цілком обґрунтовано пояснити. Самотність, так само як і незнайомі обличчя, пробуджує жадання любові матінки; цього лібідозного збудження дитина опанувати не може, не може й лишити його незастосованим, через те й перетворює на страх. Такий дитячий страх — аж ніяк не реальний страх, його слід назвати невротичним. Дитячі фобії і очікувальний страх при неврозах становлять для нас два приклади того, що невротичний страх виникає внаслідок безпосереднього перетворення лібідо. Невдовзі ми дізнаємось і про другий механізм, побачивши, що він не дуже й відрізняється від першого.

За страх при істерії та інших неврозах ми складаємо відповідальність на процес згнічення. Гадаю, цей процес тепер можна описати докладніше, ніж раніше, відокремивши долю ідеї, яка підлягає згніченню, від долі пов'язаного з нею заряду лібідо. Ті або ті ідеї, зазнавши згнічення, зрештою невпізнанно перекручуються, проте їхній афективний заряд послідовно обертається на страх, байдуже, яким той заряд міг бути: агресивністю чи любов'ю. Не грає істотної ролі й те, з якої причини заряд лібідо зостався незастосованим: чи то внаслідок інфантильної слабкості Я, як-от при дитячих фобіях, чи то внаслідок соматичних процесів, пов'язаних із сексуальним життям, як-от при неврозі страху, або внаслідок згнічення, як при істерії. Отже, обидва механізми виникнення невротичного страху, власне, збігаються між собою.

Під час цих досліджень ми звернули увагу на вкрай важливий зв'язок між розвитком страху і утворенням симптомів, а саме: обидва явища взаємно репрезентують і замінюють одне одного. Наприклад, в агорафобіка страждання починаються з нападу страху на вулиці. Далі напад щоразу повторюватиметься, тільки-но хворий знову вийде на вулицю. Таким чи-

ном утворюється симптом страху перед вулицею, який можна ще назвати гальмуванням, функціональним розладом Я, не згадуючи при цьому про напад страху. І навпаки, ми бачимо протилежне, коли, як, приміром, при нав'язливих діях, можна втрутитись в утворення симптомів. Якщо хворому хто перешкодить здійснити вмивальну церемонію, він опиняється в дуже тяжкому стані страху, що від нього хворого вочевидь захищав його симптом. Причому видається, ніби розвиток страху — давніше явище, а утворення симптомів — пізніше; симптом немов утворюється на те, аби запобігти розвитку страху. З цим добре узгоджується й те, що перші неврози — це фобії дитячого віку, стани, при яких ми надзвичайно виразно розпізнаємо, як початковий розвиток страху згодом був заступлений утворенням симптомів; у нас склалося враження, що від цих відносин пролягає найкращий шлях до розуміння невротичного страху. Водночас нам пощастило відповісти й на запитання, чого бояться при невротичному страхові, визначивши таким чином зв'язок між невротичним страхом і реальним страхом. Людина вочевидь боїться свого лібідо. Різниця з ситуацією, коли виникає реальний страх, полягає в двох аспектах: небезпека тут не зовнішня, а внутрішня, і до того ж її не усвідомлюють.

При фобіях можна дуже легко розпізнати, як ця внутрішня небезпека перетворюється на зовнішню, тобто невротичний страх переходить у нібито реальний страх. Припустімо, спростивши часто дуже складну ситуацію, що агорафоб раз у раз боїться спонук до спокуси, що можуть прокидатись у ньому внаслідок випадкових зустрічей на вулиці. У своїй фобії він удається до зсуву і тепер боїться лише зовнішніх ситуацій. Його здобуток при цьому очевидний, бо він гадає, що так краще захистився. Проте від зовнішньої небезпеки можна врятуватися втечею, спроба втечі від внутрішньої небезпеки — захід незмірно важчий.

Наприкінці моєї тодішньої лекції про страх я навіть висловив думку, що розмаїті результати на-

ших досліджень не те що суперечать один одному, а не зовсім взаємоузгоджуються. Страх як афективний стан відтворює давню подію, коли загрожувала небезпека, страх слугує самозбереженню, звіщаючи про нову небезпеку, страх постає з якимсь чином незастосованого лібідо, а також при процесі згнічення, страх поступається утворенню симптомів, стаючи немов зв'язаним психічно, — і ми вже відчуваємо, що тут чогось бракує, чогось такого, що з фрагментів утворило б цілість.

Вельмишановне товариство! Та будова психіки особистості, що складається з над-Я, Я і Воно, про яку я розповів на останній лекції, змушує нас по-новому зорієнтуватись у проблемі страху¹⁶⁸. Із твердженням, що Я — єдиний господар страху, тільки Я може створювати та відчувати страх, ми дісталися на нові, твердіші позиції, з яких чимало аспектів проблеми набувають нового вигляду. І справді, ми не знаємо, який би мало сенс говорити про “страх Воно” або приписувати над-Я здатність боятися. Натомість ми як бажану відповідність вітали те, що три головні різновиди страху — реальний страх, невротичний страх і страх сумління — так невимушено пов'язані з трьома чинниками, що впливають на Я: зовнішнім світом, Воно і над-Я [с. 546]. Із цим новим розумінням навіть функція страху як сигналу про наявність небезпечної ситуації, що й давніше була нам аж ніяк не чужа [пор. с. 399 і с. 410], тепер виходить на передній план; питання, з якого матеріалу утворюється страх, втрачає для нас інтерес, а стосунки між реальним страхом і невротичним страхом найнесподіванішим чином прояснюються і спрощуються. Варто принаймні зазначити, що тепер нібито складні

¹⁶⁸[Більшу частину матеріалу, викладеного тут під темою “Страх”, узято з праці “Hemmung, Symptom und Angst” (1926 d), проте подані пояснення становлять остаточне Фройдове розуміння найсуперечливіших пунктів].

випадки виникнення страху ми розуміємо краще, ніж ті, що ми їх вважали за прості.

Отож ми по-новому дослідили, як виникає страх при певних фобіях, що їх ми приписали істерії страху, і вибрали випадки, коли йдеться про типове згнічення жадань, породжених Едіповим комплексом. Згідно з нашими сподіваннями, ми мали б виявити, що лібідозне наснаження материнського об'єкта внаслідок згнічення обертається на страх і відтоді постає у вигляді симптомів, пов'язаних з особою, що заступає батька. Я не маю змоги розповісти вам про кожен крок такого дослідження, досить сповістити, що приголомшливий результат прямо суперечить нашим сподіванням. Згнічення не створює страху, бо страх існував давніше, саме страх призводить до згнічення!¹⁶⁹ Але що то за страх? Тільки страх перед грізною зовнішньою небезпекою, отже, реальний страх. Адже правда, що страх у дитини виникає перед вимогами її лібідо, в даному разі перед коханням до матері, тобто перед нами і справді випадок невротичного страху. Проте ця закоханість видається дитині внутрішньою небезпекою, якої слід уникнути, зрікшись об'єкта, лише через те, що породжує зовнішню небезпечну ситуацію. В усіх випадках, що їх нам довелося досліджувати, ми доходили того самого висновку. Але признаймося: тоді ми не розуміли, що внутрішня небезпека виявиться передумовою, підготовчим етапом зовнішньої реальної небезпечної ситуації.

Ми, проте, ще досі не сказали, що то за реальна небезпека, якої боїться дитина внаслідок своєї закоханості в матір. Це кара, що полягає в кастрації, втраті статевих органів. Ви, звичайно, закинете, що в цьому немає жодної реальної небезпеки. Адже наших хлопчиків не каструють, коли вони на стадії Едіпового комплексу закохуються в матір. Але спекатися цього питання не так просто. Передусім зовсім не йдеться про те, чи справді вдаються до кастрації:

¹⁶⁹[Ці гіпотези потверджено при аналізі "kleinen Hans" (1909 b) та "Wolfsmann" (1918 b)].

важить лише те, що її вважано за зовнішню небезпеку і дитина вірить у неї. Для цього в неї є певні причини, бо під час фалічної фази розвитку¹⁷⁰, в періоді раннього онанізму, їй досить часто погрожували відтяти статевий член, і натяки на цю кару щоразу знаходили в дитини ще й філогенетичне підтвердження. Ми гадаємо, що в прадавні часи існування людської родини ревнивий і жорстокий батько справді кастрував своїх уже великих дітей, і обрізання, що в примітивних народів так часто становить один з обрядів посвячення в чоловіки, — це добре впізнавані залишки колишньої кастрації. Ми усвідомлюємо, наскільки ми тут відступаємо від загальнопоширених поглядів, але нам слід твердо дотримуватися думки, що страх перед кастрацією — одна з найчастіших і наймогутніших причин згнічення, тобто й утворення неврозів. Аналіз випадків, коли, правда, здійснювано не кастрацію, а обрізання як терапевтичний захід або як кару за онанізм, що в англо-американському суспільстві трапляється не так уже й рідко, надав нашим переконанням остаточної певності. Є велика спокуса саме тут докладніше зупинитись на кастраційному комплексі, але нам слід не відступати від теми. Страх перед кастрацією, звичайно, — не єдиний мотив згнічення, адже його зовсім немає в жінок, які, хоч і мають кастраційний комплекс, не відчувають страху перед кастрацією. Замість нього в другій статі з'являється страх перед утратою любові, що вочевидь є далшим розвоєм страху немовляти, що втрачає матір. Ви розумієте, на яку реальну небезпечну ситуацію вказує цей страх. Коли мати відсутня або позбавляє дитину своєї любові, задоволення дитячих потреб опиняється під сумнівом, що, можливо, призводить до прикрих переживань і розпаду. Не відхиляйте ідею, що ці умови виникнення страху по суті повторюють ситуацію первісного страху народження, що теж означало розлуку з матір'ю. Ба більше, вчитавшись у міркування Ференці [1925], до цього ряду можна додати й страх

¹⁷⁰[Фалічну фазу пояснено в цій лекції трохи нижче, див. с. 566].

перед кастрацією, бо втрата чоловічого статевого члена пов'язана з неможливістю знову поєднатися з матір'ю або з особою, що заступатиме її, під час статевого акту. Побіжно нагадаю вам, що така поширена фантазія, як повернення в материнське лоно, становить ерзац цього бажання злягатися з матір'ю. Можна було б іще розповісти про багато цікавих фактів і несподіваних висновків, але я не можу виходити за рамки нашого вступу до психоаналізу і зверну вашу увагу лише на те, як близько психологічні знахідки тут підступили до біологічних фактів.

Отто Ранк, що йому психоаналіз завдячує чимало чудових розвідок, серед своїх досягнень має й те, що докладно пояснив велику вагу акту народження і розлуки з матір'ю [1924]. Та все ж ми вважаємо за неможливе погодитись із його крайніми висновками, що їх, зіпершись на цей чинник, він дійшов у теорії неврозів і навіть в аналітичній терапії. Він уже тоді сформулював суть своєї теорії, яка полягає в тому, що страх, пережитий під час народження, — прообраз усіх пізніших небезпечних ситуацій¹⁷¹. Дотримуючись цієї думки, можна стверджувати, що, власне, кожному періодові розвитку відповідають певні умови виникнення страху, отже, певна небезпечна ситуація. Небезпека психічної беспорядності відповідає ранній стадії незрілості Я, небезпека втрати об'єкта (любви) — несамостійності перших дитячих літ, небезпека кастрації — фалічній фазі і, нарешті, страх перед над-Я, що посідає осібне місце, — латентному періодові. В процесі розвитку давні умови, за яких виникає страх, зникають, оскільки внаслідок посилення Я відповідні їм небезпечні ситуації вже не становлять жодної загрози. Але це далеко не повна правда. Чимало людей не може позбутися страху втратити любов; вони не здобувають достатньої не-

¹⁷¹[Пор. вище с. 410 і с. 412. Критичні зауваження Фрейда з приводу теорії народження Ранка містяться у VIII й на початку X розділу праці "Hemmung, Symptom und Angst" (1926 d), Studienausgabe, Bd. 6, S. 276 f. та S. 289-91].

залежності від любові інших осіб, отже, в цьому аспекті й далі зберігають свою інфантильну поведінку. Страх перед над-Я за нормальних умов не щезає ніколи, оскільки як страх сумніння він доконечний у суспільних взаєминах і тільки окремі особи в дуже рідкісних випадках можуть унезалежитись від людського суспільства. Деякі з давніх небезпечних ситуацій спрмагаються знайти собі притулок і на пізніших стадіях розвитку, змінюючи відповідно до них свої умови виникнення страху. Приміром, небезпека кастрації зберігається під машкарою сифілофобії. Подорослішавши, юнак розуміє, що до кастрації вже не вдаються як до кари за цілковиту свободу задоволення сексуальних жадань, але натомість дізнається, що таке потурання інстинктам загрожує тяжкими хворобами. Нема жодного сумніву, що особи, котрих ми називаємо невротиками, у своєму ставленні до небезпеки застаються інфантильними і не можуть подолати застарілих умов виникнення страху. Цей факт — один із вагомих внесків до характеристики невротиків, але пояснити його ми поки що не можемо.

Сподіваюся, ви ще спроможні стежити за викладом і пам'ятаєте, що ми досліджували відносини між страхом і згніченням. При цьому ми довідались дві нові речі, по-перше, що саме страх зумовлює згнічення, а не навпаки, як ми спершу гадали, а [по-друге], що та ситуація страху, в якій опиняється інстинкт, зрештою породжена зовнішньою небезпекою. Наступне запитання звучатиме так: "Як ми тепер уявляємо собі процес згнічення під впливом страху?" Гадаю, отак: Я помічає, що задоволення тієї чи тієї інстинктивної вимоги, яка раптом виникла, призведе до створення добре пригадуваної небезпечної ситуації. Отже, дане наснаження, підтримуване інстинктом, слід якось придушити, зняти, знесилити. Ми знаємо, що Я щастить упоратись із таким завданням, коли Я сильне, а інстинктивне жадання, про яке йдеться, становитиме елемент його організації. Згнічення відбувається тоді, коли інстинктивне жадання ще належить Воно, а Я почувається кволо.

В такому разі Я зараджує собі з допомогою способу, по суті тотожного зі способом, властивим нормальному мисленню. Мислення — це пробна діяльність із невеликими витратами енергії, і його можна порівняти з пересуванням фігурок по карті місцевості до того, як полководець справді поведе вперед війсьсько¹⁷². Отже, Я передбачає задоволення задуманого інстинктивного жадання і тому дозволяє відтворити прикрі почуття на початку небезпечної ситуації, якої воно боїться. Таким чином до гри вступає автоматизм принципу насолоди-страждання, що тепер здійснює згнічення небезпечного інстинктивного жадання.

“Зупиніться! — гукнете ви. — Бо йти з вами далі ми вже не можемо!” Ви маєте слухність, я ще не все зробив для того, щоб ці погляди видались вам прийнятними. Спершу мені треба пояснити поступку, до якої я вдався, спробувавши мовою нашого нормального мислення пояснити те, що насправді не конче має бути усвідомленим чи передусвідомленим процесом, що відбувається між певними енергетичними зарядами на якомусь субстраті, що його й уявити годі. Але цей закид у мій бік великої сили не має: вчинити тут якось інакше — неможлива річ. Куди важливіше, щоб ми ясно розрізняли, що при згніченні відбувається у Я, а що — у Воно. Те, що стосується Я, ми щойно розповіли. Я вдається до пробного наснаження і сигналом страху пробуджує автоматизм принципу насолоди-страждання. Далі можуть іти всілякі реакції чи навіть суміші їх у різних пропорціях. Або виникає напад страху, і Я цілковито відсахується від непристойного збудження, або замість пробного наснаження відбувається протилежне наснаження, яке разом з енергією згніченого жадан-

¹⁷²[Про цю пересувну функцію мислення вже згадано в 31-й лекції на с. 543 як про одну з основних функцій Я. Уявлення про мислення як про пробну діяльність у зменшеному масштабі — цей істотний елемент “перевірки реальністю” — належить до найдавніших, основоположних Фрейдових теорій і тісно пов’язане з його розрізненням первинних і вторинних процесів (пор. с. 542 та прим.)].

ня призводить до утворення симптомів чи до формування реакцій, посилення певних схильностей, тривалих змін, що застаються притаманними Я. Що більше розвиток страху обмежується просто сигналом, то менше витрачається Я на захисні реакції, що їх можна порівняти з психічним зв'язуванням згніченого [тобто згнічених жадань], то більше скидається процес на нормальне опрацювання, звичайно, не дорівнюючись до нього. До речі, затримайтесь на хвилинку тут. Ви, напевне, вже й самі зрозуміли: те, що його так важко визначити і що люди називають характером, цілковито належить Я. Деякі чинники, що формують характер, ми вже розпізнали. Передусім це інкорпорація ранньої батьківської інстанції як над-Я, бо цей елемент найвирішальніший і найважливіший, далі йде ототожнення з батьком-матір'ю пізнішого періоду та з іншими особами, спроможними чинити потужний вплив, і таке саме ототожнення як наслідок розірваних зв'язків з об'єктами [пор. с. 531]. Додаймо сюди ще й такий постійний складник формування характеру, як розвиток реакцій, що їх Я набуває спершу у своїх згніченнях, а згодом, відхиляючи небажані інстинктивні жадання, — нормальним способом¹⁷³.

Тепер повернімося назад і звернімося до Воно. Те, що відбувається при згніченні побороного інстинктивного жадання, розгадати не так уже й легко. Наш інтерес пов'язаний головню з тим, що відбувається з енергією, з лібідозним зарядом того збудження, як вона застосовується. Згадайте, що наше попереднє припущення полягало в тому, ніби саме вона завдяки згніченню перетворюється на страх [пор. с. 408]. Тепер ми вже не зважуємось повторити це твердження; скромніша відповідь звучатиме радше так: можливо, її доля не завжди однакова. Певне, існує тісна

¹⁷³[Перші речення до теми "Характер" узято з матеріалу на початку III розділу праці "Das Ich und das Es" (1923 b), див. Studienausgabe, Bd. 3, S. 296 ff.; пешта походить із XI(A) розділу праці "Hemmung, Symptom und Angst" (1926 d; Studienausgabe, Bd. 6, S. 295 f.)].

відповідність між процесом у Я і процесом у Воно, бо обидва пов'язані із згніченим жаданням, яке має стати відомим нам. Відколи ми пов'язали з згніченням принцип насолоди-страждання, що його пробуджує сигнал страху, нам можна змінити свої сподівання. Цей принцип цілком необмежено регулює процеси у Воно. На нашу думку, він здійснює щонайглибші зміни того чи того інстинктивного жадання. З цього ми виснували, що згнічення може мати найрізноманітніші, більші чи менші ступені успіху. В багатьох випадках згнічене інстинктивне жадання зберігає своє лібідозне наснаження і, не змінюючись, далі перебуває у Воно, дарма що під постійним тиском Я. Інколи жадання нібито цілковито руйнується, внаслідок чого його лібідо остаточно спроваджується на інші шляхи. Гадаю, саме так за нормальних умов іде процес визволення від Едіпового комплексу, який у цьому бажаному випадку не просто згнічується, а руйнується у Воно¹⁷⁴. Крім того, клінічний досвід переконує, що в багатьох випадках замість звичного успіху згнічення відбувається опускання лібідо, регресія організації лібідо на одну з попередніх стадій розвитку. Таке, звичайно, може відбуватись тільки у Воно, і відбувається під впливом того самого конфлікту, що почався сигналом страху. Найяскравіший приклад такого роду дає нам невроз нав'язливих станів, коли регресія лібідо і згнічення діють разом.

Вельмишановне товариство! Я непокоюся, що мої пояснення видаватимуться вам незрозумілими, і ви слушно гадатимете, що вони аж ніяк не повні. Я шкодую, що ненароком пробудив ваше невдоволення. Я не ставив перед собою ніякої іншої мети, як лише дати вам уявлення про характер результатів нашої роботи й труднощі їхнього опрацювання. Що глибше ми проникаємо у вивчення психічних процесів, то більше дізнаємось про їхнє розмаїття і складність. Чимало простих формул, які спершу видавалися відповідними, згодом виявились незадовільними. Ми

¹⁷⁴[Пор. розвідку "Der Untergang des Ödipuskomplexes" (1924 d), Studienausgabe, Bd. 5, S. 248].

й далі невтомно змінюватимемо та вдосконалюватимемо їх. У лекції про теорію сновидь [29-й лекції] я ввів вас у царину, в якій за п'ятнадцять років навряд чи зроблено бодай одне нове відкриття, а коли ми розглядаємо страх, то тут, як бачите, все тече і змінюється. Ці всі нові набутки і знахідки ґрунтовно ще не опрацьовані, — мабуть, через те й виклад, у якому йдеться про них, становить такі труднощі. Потерпіть іще трохи, ми скоро полишимо тему страху, проте я аж ніяк не стверджую, що ми вичерпаємо її й будемо вельми з того вдоволені. Та, сподіваюсь, ми все ж на один крок просунемось далі і по дорозі збагатимось новими поглядами. Отож навіть тепер завдяки вивченню страху ми матимемо змогу додати нові риси до нашого уявлення про Я. Ми сказали, що Я — слабке супроти Воно, вірно служить йому, намагається виконувати його накази, задовольняти його вимоги. В нас і в гадці нема відмовлятися від такого твердження. Але, з другого боку, Я — це все-таки краще організована, зорієнтована на реальність частина Воно. Нам не слід надміру наголошувати на поділі між Я і Воно і дуже дивуватись, коли виявиться, що і Я своєю чергою спроможне чинити вплив на процеси, що відбуваються у Воно. На мою думку, Я здійснює цей вплив, коли з допомогою сигналу страху пробуджує до дії майже всемогутній принцип насолоди-страждання. Проте безпосередньо після цього Я знову засвідчує свою слабкість, бо внаслідок згнічення зрікається певної частини своєї організації і мириться з тим, що згнічене інстинктивне жадання надовго зостається недоступним для його впливу.

А тепер іще одна заувага до проблеми страху! Невротичний страх у наших руках перетворився на реальний страх, на страх перед певними зовнішніми небезпечними ситуаціями. Але на цьому зупинятися не можна, ми мусимо ступити дальший крок, який, проте, буде кроком назад. Ми запитуємо, що, власне, є таким страхітливим і загрозливим у тих небезпечних ситуаціях? Вочевидь не та об'єктивно зважена шкода, якої зазнає людина, — адже з погляду пси-

хології та шкода може нічого не означати, — а те, що вона породжує в психічному житті. Приміром, акт народження, наш прообраз виникнення страху, сам по собі навряд чи можна розглядати як шкоду, дарма що небезпека скалічитись при цьому існує. Найістотніше в народженні, як і в будь-якій іншій небезпечній ситуації, — це те, що в процесі перебігу психічних переживань воно створює високу напругу збудження, і цей стан сприймає як страждання, людина не може опанувати його, якимось розрядивши. Назвімо ж такий стан, що об нього розбиваються зусилля принципу насолоди, *травматичним* чинником, тоді через низку “невротичний страх — реальний страх — небезпечна ситуація” ми підступимо до простого твердження: те, чого бояться, тобто об’єкт страху, щоразу полягає у виникненні травматичного чинника, якого не можна позбутися згідно з нормами принципу насолоди. Ми зразу розуміємо, що завдяки принципів насолоди ми забезпечуємо захист не від об’єктивних пошкоджень, а від певної шкоди, що її можна заподіяти нашій психічній економіці. Від принципу насолоди до інстинкту самозбереження дорога ще дуже далека, ще чималого бракує, аби можна було з самого початку задовольнити їх обидва. Проте ми бачимо й інше: можливо, це той розв’язок, якого ми шукаємо. Адже тут усюди йдеться про відносні кількості. Тільки сила та інтенсивність збудження обертають враження на травматичний чинник, перешкоджають дії принципу насолоди, надають небезпечній ситуації властивого їй значення. Якщо це правда, якщо цю загадку й справді розв’язує така твереза відповідь, то чом не може статися, що такий самий травматичний чинник виникає в психіці без усякого зв’язку з попередньо засвоєною небезпечною ситуацією, причому страх не пробуджується як сигнал, а постає заново вже на іншій основі? Клінічний досвід із певністю переконує нас, що це справді так. Тільки пізніші згнічення виявляють уже описаний механізм, і страх пробуджується як сигнал якоїсь попередньої небезпечної ситуації, а початкові, первісні згнічення безпосередньо виника-

ють із травматичних чинників при зіткненні Я зі своїми надміру великими лібідозними вимогами, вони будують свій страх наново, хоча, звичайно, за прообразом страху народження. Це саме твердження можна вважати за слухне і для розвитку страху при неврозах страху внаслідок соматичних порушень сексуальної функції. Ми вже не запевнятимемо, що при цьому на страх перетворюється саме лібідо. А от проти двоїстого походження страху, що одного разу є прямим наслідком травматичного чинника, а другого — лише сигналом, що загрожує повторенням того чинника, я не бачу жодних закидів.

Вельмишановне товариство! Тепер ви, певне, радієте, що вам більше не доведеться слухати про страх. Але з цього вам нема ніякого зиску, бо далі йде не краще. Я маю намір іще сьогодні перейти до царини теорії лібідо, або вчення про інстинкти, де теж з'явилося чимало нового. Я, проте, не стверджую, що ми досягли в цій царині величезного поступу і коли, мовляв, брати звідти знання, винагородяться всі ваші зусилля. Ні, це царина, де ми довго і затято виборюємо орієнтацію та ясність; ви станете лишень свідками наших зусиль. Але й тут я спершу мушу повернутися до багатьох речей, що про них я розповідав вам раніше.

Теорія інстинктів — це, так би мовити, наша міфологія. Інстинкти — міфічні істоти, дивовижні у своїй невизначеності. Під час нашої роботи можна ні на мить не спускати з них ока, а все ж не буде певності, чи ми ясно їх бачимо. Ви знаєте, які популярні погляди, поширені про інстинкти. Припускають, ніби існує таке велике розмаїття інстинктів, що людина просто потребує інстинктів авторитету, наслідування, гравецького інстинкту, товариського інстинкту та багатьох подібних до них. Людина немов збирає їх, доручає кожному виконувати якусь осібну роботу, а потім знову розпускає їх. У нас завжди жеврів здогад, що за цією силою дрібних інстинктів-наймитів ховається щось серйозне й могутнє, що до нього ми прагнемо тихенько підступитися. Наш перший крок був досить скромний. Ми сказали собі, що навряд чи

помилилось, розрізняючи передусім два головні інстинкти, чи то різновиди або групи інстинктів, відповідно до двох могутніх потреб: голоду та кохання. Хоч в інших ситуаціях ми ревниво обстоюємо незалежність психології від решти наук, тут нам доводиться схилитись перед неситими біологічними фактами, які полягають у тому, що живий індивід служить двом намірам: самозбереженню та збереженню виду, які видаються незалежними один від одного; наша наука поки що не спромоглася виявити щось спільне для них, а в житті тварин їхні інтереси часто суперечать одні одним. Тут, власне, йдеться про біологічну психологію, пізнання психічних явищ, що супроводять біологічні процеси. Відповідно до сформульованих уявлень у психоаналізі запроваджено терміни “інстинкти Я” та “сексуальні інстинкти”. До перших ми зараховуємо все, пов’язане зі збереженням, утвердженням та експансією особи. Інстинктам другої групи ми мусили приписати розмаїття, що обіймає навіть інфантильне та збочене сексуальне життя. Оскільки, досліджуючи неврози, ми визнали Я за обмежувальну, згнічувальну силу, а сексуальні жадання — за те, що зазнає обмежень і згнічень, то сподіваємось, що нам дасться до рук не тільки різниця між двома групами інстинктів, а й конфлікт між ними. Об’єктом наших досліджень поки що будуть лише сексуальні інстинкти, енергію яких ми назвали “лібідо”. Саме на них ми спробували прояснити, що таке інстинкт і які властивості йому можна приписувати. От про це й ідеться в теорії лібідо.

Отож інстинкт відрізняється від подразника тим, що походить із джерела подразнень усередині тіла і діє як стала сила, так що людина не може врятуватися від нього втечею, як то можна, коли діють зовнішні подразники. В інстинкті можна розпізнати джерело, об’єкт і мету. Джерело — це стан збудження в тілі, мета — зняття того збудження, на шляху від джерела до мети інстинкт виявляється у психічній сфері. Ми уявляємо його як певний енергетичний заряд, що лине в конкретному напрямі. Саме через цей рух інстинкт має в німецькій мові назву *Trieb*,

похідну від дієслова *treiben* — гнати. Часом говорять про активні й пасивні інстинкти, хоча правильніше було б говорити про активні та пасивні інстинктивні цілі, бо для досягнення навіть пасивної мети теж потрібна активність. Мети можна досягти і на власному тілі, та, як правило, з'являється якийсь зовнішній об'єкт, на якому інстинкт і досягає своєї зовнішньої мети; внутрішньою метою завжди застаються певні зміни в організмі, що їх відчують як задоволення. Чи зв'язок із соматичним джерелом надає інстинктові якоїсь специфіки і якої саме — для нас іще не ясно. Досвід аналітичної роботи незаперечно засвідчує, що інстинктивні жадання з одного джерела приєднуються до інстинктивних жадань з іншого джерела й надалі поділяють їхню долю; що задоволення одного інстинкту може взагалі заступати задоволення іншого інстинкту. Ми, проте, усвідомлюємо, що не дуже добре розуміємо ці факти. Зазнає змін навіть зв'язок інстинкту з метою і об'єктом, і мету, і об'єкт можуть заступати інші об'єкти та цілі. Однак найлегше ослабити зв'язок з об'єктом. Певну модифікацію цілей та заміну об'єктів, пов'язану з нашими соціальними оцінками, ми позначили як *сублімацію*. Крім того, в нас іще є підстави вирізняти інстинкти, загальмовані в прагненні до мети: це інстинкти з добре відомих джерел, з недвозначними цілями, проте вони зупинилися на шляху до задоволення, тож наслідком стає тривале наснаження об'єкта і затяжне [чуттєве] прагнення. До такого різновиду інстинктів належать, приміром, вияви ніжності, що безперечно походять із джерел сексуальної потреби і послідовно зрікаються задоволення тих потреб¹⁷⁵. Ви бачите, скільки ще властивостей і доль, притаманних інстинктам, застаються незрозумілими для нас; до того ж нам слід іще замислитись над різницею, яка проступає між сексуальними інстинктами та інстинктами самозбереження і яка з

¹⁷⁵[Цей останній вступ великою мірою повторює першу частину праці "Triebe und Tribschicksale" (1915 c); Studienausgabe, Bd 3, S. 81 ff.].

погляду теорії мала б дуже велику вагу, якби стосувалась усієї групи. Сексуальні інстинкти впадають у вічі своєю пластичністю, здатністю міняти свої цілі, спроможністю поступатися: задоволення одного інстинкту можна замінити задоволенням іншого інстинкту; для них характерна велика рухливість — чудовий її приклад становлять саме загальмовані інстинкти. Проте в цих властивостях ми відмовляємо інстинктам самозбереження і кажемо, що вони негнучкі, нерухливі, виявляють свою імперативність зовсім інакше і цілком по-іншому пов'язані і зі згніченням, і зі страхом. Та вже наступне міркування показує нам, що це виняткове становище властиве не всім інстинктам Я, а тільки голоду та спразі, і причина вочевидь полягає в характері джерела інстинкту. Чималу плутанину створює ще й те, що ми не розглядали окремо, яких змін зазнають інстинктивні жадання, що спершу належали Воно, під впливом організованого Я.

Ми станемо на твердіший ґрунт, коли дослідимо, яким чином царина інстинктів служить сексуальній функції. Про це питання ми сформуvalи найвизначальніші погляди, які вже й для вас не нові. Ми, отже, розпізнаємо сексуальний інстинкт аж ніяк не по тому, що він із самого початку прагне мети, властивої сексуальній функції, тобто поєднання двох статевих клітин. Адже ми бачимо велику кількість часткових інстинктів, спрямованих до різних місць і ділянок тіла; ці інстинкти незалежно один від одного прагнуть задоволення і знаходять те задоволення в тому, що можна назвати *насолодою від органів*¹⁷⁶. Геніталії за часом найпізніші серед усіх ерогенних зон, насолоді, яку дістають від цих органів, уже ніхто не відмовляє в назві *сексуальна насолода*. Не всі з жадань, що прагнуть насолоди, стають елементом остаточної організації сексуальної функції. Чимало з них відкидаються як непридатні — внаслідок згні-

¹⁷⁶[Термін “насолода від органів” досить докладно пояснено у 21-й лекції, с. 325—330. Там є й ширші пояснення до першої частини цього уступу].

чення або якихось інших процесів, — декотрі згаданим вище дивовижним способом відхиляються від своєї мети і вживаються для посилення інших жадань, іще декотрі застаються на другорядних ролях, служачи виконанню підготовчих дій, створенню попередньої насолоди¹⁷⁷. Ви чули, що в процесі того тривалого розвитку можна розпізнати кілька фаз, властивих попередній організації, і що, знаючи історію розвитку сексуальної функції, можна пояснити її відхилення та розлади. Першу з *прегенітальних* фаз ми назвали *оральною*, бо вона відповідає способу, яким харчується немовля; крім того, ерогенна зона вуст панує тоді над тим, що можна назвати сексуальною активністю того життєвого періоду. На другій сходинці тиснуться *садистські* та *анальні* імпульси, пов'язані, звичайно, з прорізуванням зубів, зміцненням мускулатури та опануванням діяльністю сфінктера. Саме про цей примітний ступінь розвитку ми дізналися багато цікавих подробиць¹⁷⁸. Третьою нам видається *фалічна* фаза, в якій для обох статей чоловічий член і те, що йому відповідає в дівчат, набувають ваги, якої вже годі не помітити¹⁷⁹. *Генітальною* фазою ми називаємо остаточну сексуальну організацію, що сформовується, коли досягнуто статевої зрілості; жіночі геніталії здобувають тоді те саме визнання, яким давно вже тішилися чоловічі.

Досі ми лише стисло переповідали відомий матеріал. Тільки не вважайте, ніби все, цього разу не згадане, вже не має ніякої ваги. Повторення потрібне, аби прилучити до нього оповідь про поступ у розвитку наших поглядів. Ми можемо похвалитися, що дізналися багато нового саме про ранні організації

¹⁷⁷ [Докладне пояснення, що таке попередня насолода, можна знайти на початку третьої розвідки з праці “Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie” (1905 d), Studienausgabe, Bd. 5, S. 115-17. До цієї теми Фройд іще не раз повертається в книжці про дотепність (1905 c)].

¹⁷⁸ [Ці подробиці обговорено нижче на с. 567—570].

¹⁷⁹ [Див. розвідку “Die infantile Genitalorganisation” (1923 e)].

лібідо та краще розуміємо значення відомого вже давніше, і я хочу показати це принаймні на одному прикладі. Абрагам 1924 р. повідомив, що в садистсько-анальній фазі можна розрізнити два ступені. На першому з них панують деструктивні тенденції нищити і губити, на другій — прихильні до об'єктів тенденції утримувати та володіти. Отже, посередині цієї фази вперше зароджується увага до об'єкта, стаючи попередницею спрямованого на об'єкт насаження любов'ю, яке відбувається згодом. Не менш слушно зробити поділ і в першій, оральній фазі. В її першій частині йдеться лише про оральне живлення, нема ніякої амбівалентності в ставленні до об'єкта — материнських грудей. Другу частину, коли з'являється здатність кусатися, можна означити як орально-садистську; тут уперше проступають вияви амбівалентності, що стають набагато виразніші в наступній, садистсько-анальній фазі. Вага цих нових поділів стане особливо помітна, коли при певних неврозах — неврозі нав'язливих станів, меланхолії — шукати місця диспозицій¹⁸⁰ у розвитку лібідо. Пригадайте, що саме ми вже знаємо про зв'язок фіксації лібідо, диспозиції та регресії [пор. 22-у лекцію].

Наші погляди на фази організації лібідо змінилися загалом дуже мало. Коли раніше ми наголошували передусім на тому, як минає та чи та фаза, поступаючись місцем наступній, то тепер наша увага звернена на факти, які показують, скільки змісту кожної попередньої фази зостається поряд із пізнішими формами й ховається під ними, здобуваючись на тривалу репрезентацію в структурі лібідо і в характері людини. Ще важливішими стали студії, які переконали нас, як часто за патологічних умов відбувається регресія на попередні стадії і що певні регресії характерні для певних форм хвороб¹⁸¹. Але

¹⁸⁰ [Йдеться про ті місця в розвитку лібідо, на яких унаслідок фіксації утворюється диспозиція, схильність до певної форми неврозу. Пор. "Die Disposition zur Zwangsneurose" (1913 i)].

¹⁸¹ [Тут Фрейд, мабуть, знову покликається на важливу працю Абрагама, опубліковану 1924 р.].

розглядати цю тему я не маю змоги, бо вона вже належить до спеціальної теорії неврозів.

Переорієнтацію інстинктів та подібні до неї процеси ми мали найкращу нагоду дослідити, вивчаючи анальну еротику, збудження з джерел ерогенної анальної зони, і при цьому були приголомшені, наскільки розмаїте застосування знаходять собі ці інстинктивні жадання. Мабуть, нелегко звільнитися від зневаги, з якою в процесі розвитку ставляться саме до цієї зони. Тому прислухаймось до нагадувань Абрагама [1924], що з погляду ембріології анус відповідає первісному ротові, який перемістився на кінець кишкового тракту. Далі ми довідуємось, що водночас із знеціненням власного посліду, екскрементів, інстинктивні інтереси з анальних джерел переходять на об'єкти, що їх можна давати як подарунки. І це цілком слушно, бо кал був першим подарунком, який могло зробити немовля і від якого воно відмовляється з любові до своєї доглядачки. А далі, цілком подібно до зміни значення при розвитку мови, цей давній каловий інтерес перетворюється на поцінування золота і грошей, даючи, проте, частку своєї енергії на афективне наснаження *дитини* і *пеніса*. Адже, як переконані всі діти, довгий час дотримуючись клоачної теорії, дитина народжується з кишкового тракту мов грудка калу¹⁸², дефекація — це прообраз акту народження. Так само й пеніс має свого попередника в стовпчику калу, що виповнює слизову оболонку кишечника й подразнює її. Коли дитина з досить великою огидою відкриває, що є такі людські істоти, які цього члена не мають, пеніс починає видаватись їй чимось таким, що може відокремлюватись від тіла, і за аналогією, якої годі не помітити, дитина повертається до екскрементів, що становили перший елемент належного їй фізичного ества, якого вона мусила зректися. Таким чином значна частина анальної еротики переходить у наснаження пеніса, але інтерес до цієї частини тіла, крім анальноеро-

¹⁸²[Пор. давнішу Фройдову працю "Über infantile Sexualtheorien" (1908 c), Studienausgabe, Bd. 5, S. 179 f.].

тичного, має, мабуть, іще потужніше оральне коріння, бо коли немовля припиняє ссати, пеніс успадковує дещо також і від пипки материнської молочної залози.

Нема ніякої змоги зорієнтуватись у фантазіях, в асоціаціях, натхнених неусвідомленим, і в значенні симптомів, якщо не знати цих відносин, схованих у глибинах. Кал, гроші, подарунок, дитину, пеніс розглядувано тут як речі, що мають одне значення, отже, їх заступає спільний символ. Не забувайте також, що я зміг вам подати тільки вкрай неповну інформацію. Я можу хіба що квапливо додати, що й інтерес до вагіни, який пробуджується згодом, здебільшого теж має анальноеротичне походження. Це не дивно, бо й сама вагіна, за влучним висловом Лу Андреас-Саломе [1916], "оренована" в прямої кишки; в житті гомосексуалістів, що не здолали всієї відстані на шляху сексуального розвитку, вагіну знову заступає пряма кишка. У сновиддях часто з'являється приміщення, яке раніше становило єдиний простір, а тепер стіною поділене на два або навіть навпаки. Під цим завжди слід розуміти зв'язок вагіни з кишковим трактом. Можна переконливо простежити, як у дівчат цілковито нежіноче бажання мати пеніс за нормальних умов перетворюється на бажання мати дитину, а потім і чоловіка як носія пеніса та породжувача дітей, тож навіть тут помітно, як певний елемент первісних анальноеротичних інтересів забезпечує собі участь у пізнішій генітальній організації¹⁸³.

Дослідження прегенітальних фаз лібідо дозволило нам по-новому поглянути на формування характеру. Ми звернули увагу на тріаду рис, які досить часто трапляються вкупі: охайність, ощадливість, упертість, і з аналізу осіб, котрим властиві такі риси, виснували, що ці риси зумовлені виснаженням анальної

¹⁸³[Два останні уступи спираються головню на працю "Über Triebumsetzungen, insbesondere der Analerotik" (1917 c), проте містять окремі доповнення. Цю тему порушено ще в 20-й лекції, с. 315].

еротики внаслідок якогось іншого її застосування. Отже, там, де бачимо таке примітне поєднання цих рис, ми говоримо про *анальний характер* і певною мірою протиставимо його незужитій анальній еротичі¹⁸⁴. Подібний до цього, а можливо, ще сильніший зв'язок ми виявляємо між честолюбством і уретральною еротиною. Дивовижний натяк на цей зв'язок ми бачимо в легенді, що Александр Великий народився тієї самої ночі, коли сумнозвісний Герострат задля пустого марнославства спалив храм Артеміди Ефеської, що ним так захоплювалися сучасники, спалив немов на те, щоб античний світ дізнався про такий зв'язок! Як багато спільного у сечовипусканні з вогнем і гасінням пожежі, ви вже знаєте¹⁸⁵. Ми, звичайно, сподіваємося, що й інші властивості характеру так само є наслідком певних прегенітальних формацій лібідо, постаючи як їхні залишки або утворивши на їхній основі певні реакції, проте показати вам цього не маємо змоги.

А тепер настала пора повернутися до теми і знову порушити найзагальніші проблеми, пов'язані з інстинктами. В основі нашої теорії лібідо передусім лежить протилежність між інстинктами Я та сексуальними інстинктами. Коли згодом ми почали докладно вивчати власне Я і дістали уявлення про нарцисизм, то й сама ця різниця втратила ґрунт під собою. Тільки в дуже рідкісних випадках можна розпізнати, що Я бере за об'єкт себе самого, поводячись так, немов закохалося само в себе. Звідси й запозичений з грецького міфа термін *нарцисизм*. Проте нарцисизм — лише крайній вияв того, що існує за нормальних умов. Ми зрозуміли, що Я завжди є головним резервуаром лібідо, від якого відходять лібідозні наснаження до об'єктів і до якого вони знову повертаються, тим часом як більша частина лібідо не-

¹⁸⁴[На цей зв'язок указано в одній з найраніших Фройдових праць: "Charakter und Analerotik" (1908 b)].

¹⁸⁵[Незадовго до цього Фройд присвятив цій темі невеличку розвідку (1932 a)].

змінно перебуває у Я¹⁸⁶. Отже, лібідо, спрямоване на Я, неперервно перетворюється на лібідо, спрямоване на об'єкти, а лібідо, спрямоване на об'єкти, — на лібідо, спрямоване на Я. В такому разі вони мають однакову природу, і нема жодного сенсу відрізняти енергію лібідо, спрямованого на Я, від енергії лібідо, спрямованого на об'єкти; від слова “лібідо” тоді можна відмовитись або вживати його як термін, цілком рівнозначний психічній енергії взагалі.

Проте такого погляду ми дотримувались недовго. Здогад про антагонізм усередині царини інстинктів згодом проступив у новій, іще виразнішій формі. Я не збираюся знову ставати на шлях, яким ми дійшли до цих нових висновків: вони теж спираються на біологічні підвалини, і я їх подав вам уже як готовий продукт. Ми припускаємо, що існують два різновиди інстинктів, які істотно різняться між собою: сексуальні інстинкти, тлумачені в найширшому розумінні, або, якщо вам до вподоби таке визначення, ерос, та агресивні інстинкти, мета яких — нищення. Це твердження навряд чи видасться вам новим, воно скидається на спробу теоретичного пояснення банальної протилежності між коханням і ненавистю, яка, можливо, збігається з іншою полярністю — притягування та відштовхування, що її виявила фізика в неорганічному світі. Проте дивно, що багатьом із вас цей погляд видається все-таки новим, причому ще й дуже небажаним, таким, що його якомога швидше слід позбутися. Гадаю, що таке несприйняття породжене сильним афективним чинником. Чого ж тоді нам самим знадобилося стільки часу, щоб наважитись визнати існування агресивних інстинктів, чому ж тоді ми вагаємось зіперти теорію на факти, що відкрито лежать в усіх перед очима і відомі кожному? Напевне, ми натрапили б на менший опір, якби наявність такого руйнівного інстинкту приписували тваринам. Але вводити його до людської конституції видається зухвальством: він суперечить багатьом

¹⁸⁶[Пор. усе-таки твердження на с. 544: “Наснаження об'єктів зумовлене інстинктивними вимогами Воно”. З іншого боку, див. згадку про злиття Я і Воно при розгляді інстинкту нищення, с. 573].

релігійним принципам і громадській пристойності. Ні, від природи людина має бути добра або принаймні зичлива. Якщо вона час від часу виявляє свою брутальність, насильство, жорстокість, це лише минуще, здебільшого спровоковане збурення в царині її почуттів, можливо, це лише наслідок недосконалого суспільного ладу, що й досі панує на землі.

На жаль, те, чого нас навчає історія, і те, про що ми дізналися з досвіду, не промовляють на користь цього твердження, а радше виправдовують судження, що віра в “добрість” людської натури належить до тих найшкідливіших ілюзій, від яких людство сподівається приоздоблення і полегшення власного життя, тоді як насправді вони лише шкодять. Нема потреби провадити цю полеміку далі, бо ми обстоюємо гіпотезу про наявність осібних агресивних та руйнівних інстинктів не з огляду на науку, яку дають нам історія й життєвий досвід, а стаючи на ґрунт загальних міркувань, що до них нас схилило вивчення феноменів *садизму* та *мазохізму*. Як ви знаєте, про садизм ми говоримо, коли сексуальне задоволення пов'язане з умовою, щоб сексуальний об'єкт зазнавав болю, знущань, принижень, а про мазохізм — коли існує потреба самому стати об'єктом, з котрого знущаються. Ви знаєте також, що певні домішки цих обох жадань належать до складників нормальних сексуальних відносин і що ми трактуємо такі жадання як збочення лише тоді, коли вони відсувають усі інші сексуальні цілі, ставлячи замість них власні¹⁸⁷. Від вас навряд чи й сховалося, що садизм має тісний зв'язок із чоловічістю, а мазохізм — із жіночістю, немов між ними існує потаємна спорідненість, хоча я зразу повинен вам сказати, що цим шляхом ми далі не просунулись. І садизм, і мазохізм становлять для теорії лібідо воістину загадкові феномени, надто це стосується мазохізму, і лише закономірно, коли те, що становило камінь спотикання для якоїсь теорії, стає для її наступниці наріжним каменем.

Отож ми дотримуємось думки, що і садизм, і мазохізм — два видатні приклади змішування обох

¹⁸⁷[Пор. із цим 20-у і 21-у лекції, надто с. 322—325].

інстинктів, суміші еросу з агресивністю, а далі ви-суваємо гіпотезу, що таке співвідношення — це лише зразок, який показує нам, що всі інстинктивні жа-дання, котрі можуть правити за об'єкт наших до-сліджень, складаються з отаких сумішей або сплавів обох різновидів інстинктів. І, звичайно, пропорції змі-шування найрізноманітніші. Причому еротичні ін-стинкти вводять у суміш розмаїття своїх сексуаль-них цілей, тим часом як інші інстинкти лише по-м'якшують та ослаблюють свою одноманітну тенден-цію. Зіпершись на цю гіпотезу, ми відкрили перед собою перспективу досліджень, що колись можуть набути великої ваги для розуміння патологічних про-цесів. Адже суміші можуть часом і розпадатися, і таким розпадам поєднаних груп інстинктів можна приписати найтяжчі функціональні наслідки. Але такі погляди ще досить нові, і досі ще ніхто не спро-бував використати їх під час роботи¹⁸⁸.

Ми ж повернемося назад до тієї осібної проблеми, яку становить для нас мазохізм. Якщо на мить за-бути про його еротичний компонент, ми побачимо, що під мазохізмом криється прагнення, мета якого — самознищення. Коли й щодо інстинкту нищення [як і для лібідо] виявиться слушною думка, що Я — але під ним ми розуміємо радше Воно, всю особис-тість¹⁸⁹ — напочатку поєднувало в собі всі інстинк-тивні жадання, то з'являється розуміння, що ма-зохізм давніший за садизм, а садизм — це інстинкт нищення, спрямований назовні, і саме через це він прибирає агресивного характеру. Певна частина руйнівного інстинкту, мабуть, завжди застається все-редині, бо здається, ніби ми спроможні сприймати його лише за наявності двох умов: тільки тоді, коли він разом з еротичними інстинктами утворює ма-зохізм або коли як агресивність — з більшими чи меншими еротичними домішками — обертається про-ти зовнішнього світу. Але тепер ми змушені припус-тити, що агресивність проти зовнішнього світу не мо-

¹⁸⁸ [До цього питання див. IV розділ праці “Das Ich und das Es” (1923 b)].

¹⁸⁹ [Пор. прим. на с. 571].

же знайти задоволення, оскільки її зупиняє реальна перешкода. В такому разі вона, либонь, вертається назад, посилюючи те самознищення, що діє всередині. Далі ми почуємо, що таке й справді відбувається, і цей процес має дуже велику вагу. Агресивність, якій не дали виявитись, здається, призводить до тяжких ушкоджень; воістину створюється враження, ніби ми мусимо зруйнувати когось і щось, аби не зруйнувати самих себе, аби вберегтись від схильності до самознищення. Зрозуміло, яке це трагічне відкриття для поборника етики!

Проте сам той поборник ще довго потішатиметься неймовірністю наших розважань. Ото вже химерний інстинкт, що опікується нищенням свого власного органічного притулку! Правда, поети розказують про такі речі, але поети безвідповідальні, вони тішаються привілеєм поетичного вільнодумства. Проте уявлення, подібні до цих, не чужі й фізіології, приміром, ми знаємо, що слизова оболонка шлунка сама себе перетравлює. Але слід додати, що наш інстинкт самознищення потребує іншого опертя. Адже ми зважились висунути гіпотезу такої великої ваги не просто тому, що кілька бідолашних йолопів пов'язують своє сексуальне задоволення з особливими умовами. Гадаю, що поглиблене вивчення інстинкту дасть нам те, чого ми потребуємо. Інстинкти регулюють не тільки саме психічне, а й вегетативне життя, і ці органічні інстинкти виявляють одну характерну рису, яка заслуговує на найбільшу цікавість. Чи є вона спільною рисою, властивою всім інстинктам, — про те ми поміркуємо згодом. Ця риса виявляється як прагнення відновити якийсь попередній стан. Можна припустити, що з тієї миті, коли один з таких уже досягнених станів руйнується, виникає інстинкт, аби створити його заново, і породжує феномен, який можна назвати *манією повторення*. Таким чином уся ембріологія становить фрагмент манії повторення, спроможність відбудовувати втрачений орган дуже поширена серед тварин, а лікувальний інстинкт, якому ми поряд із терапевтичною допомогою завдячуємо своє одужання, — лише рештки тієї здатності, так чудово розвиненої в нижчих тварин. Нерестові ман-

дрівки риб, можливо, пташині перелети і, мабуть, усе, що в тварин ми називаємо виявами інстинктів, успішно відбуваються, коли дотримано принципу манії повторення, яка засвідчує *консервативну природу* інстинкту. Навіть у царині психічного нам немає потреби довго шукати подібних до цього явищ. Ми звернули увагу, що саме забуті і згнічені переживання раннього дитинства відтворюються під час аналітичної роботи в сновиддях і реакціях, надто в реакціях переносу, хоча їхнє повторне збудження суперечить інтересам принципу насолоди; тоді ми пояснили собі це тим, що в таких випадках манія повторення бере гору навіть над принципом насолоди. До речі, таке можна спостерігати й без аналізу. Є люди, що в своєму житті завжди без усяких коректив повторюють собі на шкоду ті самі реакції, їх немов переслідуює безжальна доля, тим часом як пильніше дослідження показує, що, нітрохи про те не здогадуючись, таку долю вони самі собі готують. Отож у таких випадках ми приписуємо манії повторення *демонічний* характер.

Та чи ця консервативна риса інстинкту допоможе нам зрозуміти наше самознищення? Який попередній стан прагне відновити цей інстинкт? Що ж, відповідь лежить недалеко і відкриває нам далші перспективи. Якщо правда, що колись за сивої давнини нежива матерія якимсь незбагненим чином породила життя, то згідно з нашою передумовою тоді мав виникнути й інстинкт, що прагнув те життя ліквідувати, знов утворити неорганічний стан. Якщо в цьому інстинкті ми добачимо те самознищення, про яке йдеться в нашій гіпотезі, то його можна витлумачувати як *інстинкт смерті*, якого не бракуватиме в жодному життєвому процесі. Отже, тепер ми ділимо інстинкти, що їхнє існування визнаємо, на дві групи: еротичні, які завжди прагнуть збільшувати масу живої субстанції, та інстинкти смерті, які протистоять цьому прагненню й повертають живе до неорганічного стану. Взаємодія і протидія обох груп породжують вияви життя, яким смерть кладе край.

Ви, мабуть, стеновши плечима, заперечите: "Це не природознавство, а Шопенгауєрова філософія". Але

чому, вельмишановні добродійки та добродії, сміливий мислитель не може висунути здогад, що його згодом потвердить тверезе і ретельне дослідження подробиць? Крім того, все вже колись було сказане, щось подібне до цього не раз виголошували й до Шопенгауера. До того ж наші слова — аж ніяк не правдивий Шопенгауер. Ми не стверджуємо, ніби смерть — єдина мета життя; поряд із смертю ми бачимо ще й життя. Ми визнаємо існування двох основних інстинктів і кожному полишаємо його власну мету. Як обидва вони поєднуються в процесі життя, як інстинкт смерті починає служити намірам еросу, зокрема виявляючись назовні як агресивність — ось завдання, що їх ми полишимо майбутнім дослідникам. Бо далі місця, з якого нам відкривається така перспектива, ми ступити не годні. Бо навіть запитання, чи такий консервативний характер властивий усім інстинктам без винятку, чи й еротичні інстинкти прагнуть відновити якийсь попередній стан, коли намагаються синтезом побільшити живе, — так-от, навіть таке запитання ми змушені полишити без відповіді¹⁹⁰.

Ми вже трохи задалеко відступили від нашої основи. Я хочу бодай наприкінці нагадати вам, що правило за вихідний пункт наших розважань про теорію інстинктів. Те саме, що привело нас до ревізії поглядів на відносини між Я та неусвідомленим, — наше враження, що пацієнт, чинячи опір під час аналітичної роботи, дуже часто нічого про той опір не знає. Але для нього застається неусвідомленим не тільки факт опору, а й причини його. Ми мусили дослідити ті причини або причину і несподівано виявили її у великій потребі покарань, що її, звісно, можна зарахувати лише до мазохістських бажань. Практичне значення цих знахідок не поступається їхній теоретичній вазі, бо ця потреба покарань —

¹⁹⁰[Матеріал про манію повторення та інстинкт смерті майже цілком узято з праці "Jenseits des Lustprinzips" (1920 g). Докладніше про мазохізм можна дізнатися з пізнішої Фройдової розвідки "Das ökonomische Problem des Masochismus" (1924 c)].

найлютіший ворог наших терапевтичних зусиль. Її задовольняють страждання, пов'язані з неврозом, і через те вона цупко тримається хвороби. Здається, що цей чинник — неусвідомлена потреба покарань — властивий кожній невротичній хворобі. І в цьому нас справді переконують випадки, коли невротичних страждань можна позбутися, лише замінивши їх іншими стражданнями. Про один з таких випадків я хочу вам розповісти. Одного разу мені пощастило визволити від комплексу симптомів стару панну; ті симптоми десь років із п'ятнадцять прирікали її на страждання існування й не давали брати участь у житті. Тепер вона почувалася вже здоровою й поринула в гарячкову діяльність, аби розвинути свої не такі вже й малі таланти і здобути хоч трохи поваги, втіхи та успіху. Але кожна її спроба закінчувалася тим, що їй давали втямки або й сама вона бачила, що стала надто стара, аби досягти чогось у тій царині. Після кожного такого результату передусім можна було б сподіватися повернення хвороби, але цього не траплялося, натомість кожного разу з нею ставалися нещасні випадки, які на певний час позбавляли її можливості діяти і завдавали страждань. Вона падала й розтягувала ногу або забивала коліно, щось роблячи, калічила собі руки. Коли я звернув увагу пацієнтки на те, яка велика її власна участь у цих нібито випадкових подіях, вона, так би мовити, вдалася до іншої техніки. Замість нещасних випадків ставалися з тих самих причин легкі захворювання — нежиті, ангіни, грипозні стани, ревматичні опухи, аж поки нарешті вона зневірилася, припинивши всяку метушню.

На нашу думку, в походженні цієї неусвідомленої потреби покарань нема жодного сумніву. Вона поводить як складова частина сумління в неусвідомленому, отже, має таке саме походження, як і сумління, тобто відповідає певному фрагменту агресивності, перейнятому від над-Я і засвоєному. Якби йшлося лише про те, щоб підібрати слова, які краще пасували б одне одному, то в будь-якому практичному розумінні це явище було б слушно називати "неусвідомленим почуттям провини". Але нас огортають те-

оретичні сумніви, чи можна вважати, що всю відвернену від зовнішнього світу агресивність зв'язує над-Я, спрямовуючи таким чином проти Я, а чи якась її частина провадить свою мовчазну й лиховісну діяльність як вільний інстинкт нищення в Я і Воно. Цей поділ усе-таки ймовірніший, хоча більше про це ми нічого не знаємо. На початку формування над-Я той фрагмент агресивності, певне, для устаткування цієї інстанції, обертається проти батьків, але тій агресивності дитина внаслідок як своєї фіксації любові, так і зовнішніх перешкод не може дати виходу назовні, і через те сила над-Я не завжди відповідає суворості виховання [див. с. 530]. Цілком імовірно, що при пізніших нагодах згнічення агресивності інстинкт стає на той самий шлях, що був йому відкритий тієї вирішальної миті.

Люди, чиє неусвідомлене почуття провини надміру сильне, виказують себе під час аналітичного лікування негативними терапевтичними реакціями, що заповідають у край несприятливий прогноз дальшого розвитку хвороби. Коли таким пацієнтам повідомити розгадку симптому, що за нормальних умов призводить принаймні до тимчасового зникнення симптомів, ми, навпаки, досягнемо раптового посилення симптомів і страждань. Часто буває досить похвалити хворих за їхню поведінку під час лікування, висловити кілька сповнених надії слів про поступ аналізу, щоб призвести до очевидного погіршення їхнього стану. Неаналітики сказали б, що їм бракує “бажання одужати”; згідно з аналітичним мисленням, ми бачимо в такій поведінці вияв неусвідомленого почуття провини, для якого хвороба з її стражданнями та утрудненнями — віднова справедливості. Проблеми, що їх порушило неусвідомлене почуття провини, їхній зв'язок із мораллю, педагогікою, криміналістикою та безнаглядністю становлять тепер одну з найперспективніших ділянок психоаналітичної роботи¹⁹¹.

¹⁹¹[Найважливіші пояснення про характер почуття провини можна знайти в V розділі праці “Das Ich und das Es” (1923 b), в розвідці “Das ökonomische Problem des Masochismus” (1924 c) та в розділах VII і VIII праці “Das Unbehagen in der Kultur” (1930 a)].

Украї несподівано для себе ми тут раптом вийшли з підземного світу психіки на велелюдний ринок. Бути вашим проводирем далі я вже не можу, але, перше ніж прощатися з вами, мушу познайомити вас з іще однією думкою. Ми побіжно згадували, що наша культура вибудована коштом сексуальних прагнень, притлумлених суспільством: почасти, правда, згнічених, а почасти звернених до нової мети. Попри всю нашу гордість нашими культурними досягненнями, ми призналися, що нам нелегко виконувати вимоги цієї культури і затишно почуватися в ній, бо накинута нею обмеження інстинктів означає для нас тяжкий психічний тягар. Що ж, те, в чому ми призналися у зв'язку з сексуальними інстинктами, не меншою, а можливо, й більшою мірою стосується інших інстинктів — агресивних. Передусім саме ці інстинкти утруднюють спільне проживання людей і загрожують його тривалості; обмеження власної агресивності — це найперша, а може, й найтяжча жертва, якої суспільство вимагає від індивіда. Ми дізнались, яким вигадливим способом здійснюється це приборкання норовливого. Запровадження над-Я, що запановує над усіма небезпечними агресивними поривами, немов уводить залоги до бунтівливих міст. Але з другого боку, якщо дивитися з суто психологічного погляду, слід визнати, що Я при цьому відчувається негаразд: адже його віддали в жертву суспільним потребам, Я змушене звернути проти самого себе руйнівні агресивні тенденції, що їх воно б охоче спрямувало на інших людей. Це ніби дальший розвиток у царині психіки дилеми про те, що краще: пожирати чи стати жертвою, бо ця дилема панує в світі органічної природи. На щастя, агресивні інстинкти ніколи не зостаються самі, вони завжди поєднані з еротичними інстинктами. Ці останні за умов створеної людьми культури чимало пом'якшують і запобігають не одному лихові¹⁹².

¹⁹²[Агресивні та руйнівні інстинкти незадовго до цього курсу лекцій Фройд докладно описав у своїй праці "Das Unbehagen in der Kultur", передусім у V та VI розділах].

Лекція 33

ЖІНОЧІСТЬ¹⁹³

Вельмишановне товариство! Весь цей час, готуючись до розмови з вами, я боровся з внутрішніми труднощами. Я, так би мовити, відчув невпевненість, завагався, чи маю слушність. Коли правда, що за останні п'ятнадцять років досліджень психоаналіз змінився і збагатився, то чи можу я залишити без змін та доповнень вступ до психоаналізу? Мені завжди ввижається, що цим моїм лекціям бракує обґрунтованості. Аналітики почують від мене нового дуже мало, а то й зовсім нічого, вам, проте, я кажу забагато, і то такі речі, до розуміння яких ви не готові, які не належать до знайомих вам царин. Я почав шукати виправдань і кожну окрему лекцію намагався обґрунтувати по-своєму. Перша лекція, присвячена теорії сновидь, мала воднораз увести вас в атмосферу психоаналізу й показати, якими неситими виявились наші погляди. В другій лекції, що простежувала шлях від сновиддя до так званого окультизму, мене спокусила нагода сказати вам вільне слово про ту ділянку досліджень, де сьогодні упереджені сподівання зіткнулись із затятим опором, і я мав надію, що ваш розум, привчившись на прикладі психоаналізу до толерантності суджень, не відмовиться супроводити мене і в тій розвідці. Третя лекція, присвячена психічній структурі особистості, поставила, звісно, до вас найсуворіші вимоги, таким-бо незвичним був її зміст, проте я не міг не розповісти вам про цей наш перший внесок до психології Я, і якби ми знали цей матеріал п'ятнадцять років тому, я б уже тоді розповів про нього. І, нарешті, остання лекція, стежити за якою вам, певне, коштувало чималих зусиль, дала вам необхідну інформацію, розповіла про нові спроби розв'язку за-

¹⁹³[Ця лекція спирається головню на дві попередні розвідки: "Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds" (1925 j) та "Über die weibliche Sexualität" (1931 b). Остання частина, де йдеться про дорослих жінок, містить, правда, й новий матеріал].

гадкових питань, і мої вступні пояснення тільки збили б вас із пантелику, якби я все те замовчав. Отож, як бачите, коли людина береться вибачатись, зрештою виявляється, що все було неминучим, усім заправляла невблаганна доля. Я вже скорився їй, благаю, зробіть це й ви.

Навіть сьогоднішньої лекції не слід було б вводити до вступу, але вона дасть вам уявлення про аналітичне дослідження подробиць, і я можу сподіватися вашої прихильності, пославшись на дві причини. По-перше, вона не дає нічого, крім спостережених фактів, майже не містячи розважань, а по-друге, в ній порушено тему, вашу цікавість до якої навряд чи можна порівняти з цікавістю до будь-яких інших тем. Над загадкою жіночості завжди замислювалось стільки

Голів в шапочках з ієрогліфами,
Голів у тюрбанах і чорних беретах,
Голів з париками і тисячі інших,
Спітнілих від дум бідолашних голів.
(Гайне, "Північне море"¹⁹⁴)¹⁹⁵.

Навіть ви не вільні від таких думок, бо ви чоловіки; від жінок, що є серед вас, такого ніхто й не сподівається, бо вони самі та загадка. Чоловік або жінка — це перша різниця, яку ви відзначаєте, зустрівшись з іншою людиною, і ви звикли отак розрізняти людей з незаперечною певністю. Анатомічна наука поділяє вашу певність тільки в одному аспекті, сягаючи поза ним не дуже далеко. Чоловіче — це чоловічі статеві продукти, сперматозоїди та його носій, жіноче — це яйцеклітина та організм, що надає їй притулок. В обох статей сформувалися органи, що служать лише статевій функції, вони, либонь, розвинулись із одних основ, набувши різної форми. Крім того, і в чоловіків, і в жінок вплив статі позначається ще й на інших органах, на формах тіла

¹⁹⁴[Другий цикл, 7. "Запитання"].

¹⁹⁵Переклад Андрія Малишка. — Перекл.

і на тканинах, але його вияви несталі та мінливі, це так звані вторинні статеві ознаки. А потім наука сповіщає ще й те, що суперечить вашим сподіванням і вочевидь здатне заплутати вас остаточно. Наука привертає вашу увагу до факту, що частини чоловічого статевого апарату можна знайти і розпізнати й на жіночому тілі, дарма що в зредукованому вигляді, те саме слухне й щодо жіночих статевих органів. В існуванні таких зредукованих частин наука добачає ознаки двостатевості, *бісексуальності*¹⁹⁶, немов індивід — не чоловік і не жінка, а водночас і чоловік, і жінка, тільки чогось одного набагато більше, ніж другого. Тоді ви наполягатимете, щоб вам пояснили, чому співвідношення, в якому поєднані в окремій істоті чоловіче й жіноче, зазнає таких значних коливань. Та оскільки, як не брати до уваги надзвичайно рідкісних випадків, одна особа має лише ті або ті статеві продукти — яйцеклітини чи сперматозоїди, — у вас виникне хибна думка, ніби саме ці елементи мають вирішальне значення, і ви виснуєте: те, що становить чоловічість або жіночість, — річ невідома, і анатомія збагнути її сутності не може.

То, може, це під силу психології? Слова “чоловічий” та “жіночий” ми звикли вживати як психологічні характеристики, перенісши таким чином уявлення про двостатевість у царину психіки. Тож ми кажемо, що людина, чи то чоловік, чи то жінка, одного разу поводить по-чоловічому, а другого — по-жіночому. Але ви скоро добачите, що це лише поступки анатомії та умовностям. Уявленням “чоловічий” та “жіночий” вам *несила* надати нового змісту. Різниця аж ніяк не психологічна: кажучи “чоловічий”, ви, як правило, маєте на увазі “активний”, а кажучи “жіночий” — “пасивний”. Що ж, і справді є така протилежність. Чоловічі статеві клітини активні, рухливі і шукають жіночої клітини; натомість яйцеклітини нерухливі й пасивно очікують. Такі від-

¹⁹⁶[Про бісексуальність див. “Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie” (1905 d), Abhandlung I (I, A), Studienausgabe, Bd 5, S. 52-55].

носини статевих найпростіших організмів навіть правлять за взірць поведінки для статевих індивідів під час сексуальних стосунків. Чоловіки переслідують жінок, аби злягтися з ними, хапають і беруть їх. Але таким чином саме з погляду психології характер “чоловічого” ви зведете до агресивності. Вас візьмуть сумніви, чи ви справді натрапили на щось істотне, коли зважити, що в багатьох класах тварин самиці сильніші та агресивніші, а самці виявляють активність лише при самому акті статевого поєднання. Такі риси, наприклад, властиві павукам. Навіть функції догляду за потомством та його виховання, що видаються нам такими вишукано жіночими, в тварин не конче пов’язані з самицями. В досить високорозвинених видів ми бачимо, що обидві статі беруть однакову участь у догляді за потомством або навіть самі самці виконують цю функцію. Навіть у царині людських сексуальних взаємин ми скоро помічаємо, що недостатньо визначати чоловічу поведінку через активність, а жіночу через пасивність. Мати в будь-якому розумінні активна щодо своєї дитини, навіть про акт ссання з не меншим правом можна сказати, що дитина ссе матір так, як та дозволяє себе ссати. Та що далі ми відступаємо від вузької сексуальної царини, то виразніша стає “накладальна похибка”¹⁹⁷. Жінки можуть виявляти велику активність в різноманітних сферах, чоловіки не годні ужитися з такими жінками, якщо не розвинуть у собі великої поступливості, тобто пасивності. Коли тепер ви скажете, що ці факти лише містять доказ, що з погляду психології і чоловіки, і жінки бісексуальні, то я з цього висную, що подумки ви постановили ототожнювати “активний” із “чоловічий”, а “пасивний” із “жіночий”. Але від цього я вас відраджую. Таке злиття уявлень видається мені недоцільним, воно не збагачує нашого пізнання.

У такому разі може з’явитися думка, що з погляду психології для жіночості характерне надання переваги пасивним цілям. Це, звичайно, не те саме, що

¹⁹⁷[Цей термін пояснено у 20-й лекції, с. 303].

й пасивність: іноді потрібна неабияка активність, аби досягти пасивної мети. Таке явище, певне, породжене тим, що в жінки надання переваги пасивній поведінці і пасивне прагнення до мети, пов'язані з її участю в сексуальній функції, більшою чи меншою, але досить значною мірою поширюються й на життя взагалі, обмежуючи або збагачуючи його відповідно до взірця, сформованого в сексуальних взаєминах. При цьому, проте, не слід недооцінювати впливу суспільних звичаїв, які немов змушують жінку виявляти пасивність. Усе це дуже неясне, але ми хочемо повернути вашу увагу до одного надто вже постійного зв'язку між жіночістю та інстинктами. Згнічення агресивності в жінок, що до нього їх схиляє властива їм конституція та зобов'язують суспільні звичаї, сприяє формуванню сильних мазохістських поривів, яким іноді навіть щастить еротично приборкати звернені досередини руйнівні тенденції. Отже, мазохізм, як кажуть, — явище суто жіноче. Коли ж ми, не так уже й рідко, натрапляємо на мазохізм у чоловіків, то що нам застається, як не сказати, що цим чоловікам притаманні явно жіночі риси?

Тепер ви вже готові до того, що й психології не під силу розкрити загадку жіночості. Розв'язку слід шукати десь-інде, і ми не знайдемо його, якщо не довідаємось, як узагалі виникла диференціація живих істот на дві статі. Про це ми нічого не знаємо, а проте двостатевість — та примітна риса органічного життя, якою воно виразно відрізняється від неживої природи. Тим часом на тих людських індивідах, що їх завдяки наявності жіночих геніталій можна характеризувати як вочевидь або здебільшого жіночі, ми мали досить матеріалу для досліджень. Психоаналіз відповідно до свого духу не прагне описувати, що таке жінка, — це було б для нього навряд чи розв'язним завданням, — а лише досліджує, яким чином формується жінка з дитини, що має зародки обох статей. Дещо ми таки довідалися останнього часу завдяки тій обставині, що багато наших неоцінених колег-жінок почали під час аналізу вивчати це питання. Наступне його обговорення набуло особного

чару через різницю статей, бо щоразу, коли жінкам здавалося, ніби те чи те порівняння випадає не на користь їхньої статі, наші дами висловлювали підозру, буцімто ми, аналітики-чоловіки, не годні подолати певних глибоко вкорінених упередженостей супроти жіночості, і стверджують, що така необ'єктивність знецінює наші дослідження. Натомість на ґрунті бісексуальності ми маємо чудову нагоду уникнути будь-якої негречності. Адже нам досить лише промовити: "Вас це не стосується, ви ж бо виняток, у цьому пункті ви більше чоловік, аніж жінка".

До дослідження сексуального розвитку жінки ми підступаємо з двома сподіваннями. По-перше, що й тут конституція не без опору підкоряється функції, а по-друге, що вирішальні зміни відбуваються або стаються ще до періоду статевого дозрівання. Ці обидва припущення невдовзі будуть потверджені. Ще більше ми довідуємось, порівнюючи формування дівчаток із формуванням хлопчиків: розвиток дівчаток до нормальної жінки набагато тяжчий і складніший, бо пов'язаний із двома додатковими завданнями, що не мають відповідників у розвитку чоловіків. Тож простежмо за процесом розвитку і хлопчиків, і дівчаток із самого початку. Звичайно, нема жодного сумніву, що навіть вихідний матеріал у хлопчиків і дівчаток різний: аби з'ясувати це питання, не треба й психоаналізу. Різницю в будові геніталій супроводять ще й інші відмінності в будові тіла, які надто відомі, щоб про них було варто згадувати. Навіть у зародках інстинктів проступають відмінності, за якими можна вгадати майбутню жіночу вдачу. Малі дівчатка, як правило, менш агресивні, менш вимогливі й не такі вперті, в них, здається, більша потреба в ніжності, що її до них слід виявляти, тобто вони залежніші і покірніші. Те, що їх легше і швидше щастить привчити контролювати видільні процеси, — мабуть, лише наслідок цієї покірливості. Сеча і кал — це перші подарунки, які дає дитина своїм доглядачам [див. с. 568], контроль над ними — перша поступка, яку вдається відвоювати в дитячих

інстинктів. Створюється враження, ніби малі дівчатка розумніші та жвавіші за хлопчиків одного з ними віку, вони швидше йдуть назустріч зовнішньому світові, досягають сильнішого наснаження об'єктів. Я не знаю, чи цю перевагу в розвитку можна потвердити точними фактами; хай там як, але безперечне те, що про дівчаток аж ніяк не можна сказати, ніби вони пасуть задніх в інтелектуальному розвитку. Проте на цю різницю між статями ми не дуже зважаємо, її можуть посилювати індивідуальні відмінності. При розгляді питання, що його ми собі поставили, її цілком можна знехтувати.

Ранні фази розвитку лібідо проминають, здається, однаково в обох статей. Можна було б сподіватися, що в дівчаток уже в садистсько-анальній фазі проступає відставання агресивності, але такого не стається. Аналіз дитячих ігор показав нашим аналітикам-жінкам, що за багатством і силою виявів агресивності імпульсів малих дівчат нітрохи не поступається хлопчачій агресивності. З початком фалічної фази різниця між статями зникає цілковито. Ми мусимо тоді визнати, що дівчатка — це малі чоловіки. Та фаза в хлопчиків, як відомо, вирізняється тим, що вони навчаються діставати насолоду від своїх маленьких пенісів і пов'язують цей збуджений стан зі своїми уявленнями про сексуальні відносини. Те саме чинять і дівчата зі своїми ще меншими кліторами. Здається, що всі їхні онаністичні акти відбуваються за допомогою цього еквівалента пеніса, бо власне жіноча вагіна для обох статей тоді ще не відкрита. Щоправда, окремі дослідники повідомляють і про ранні вагінальні відчуття, але їх, певне, не легко відрізнити від анальних або зовнішніх навколовагінальних, і вони ні в якому разі не можуть відігравати великої ролі. Далі можна визначити, що у фалічній фазі в дівчат клітор — провідна ерогенна зона. Але так zostаватися не має, з поворотом до жіночості клітор мусить цілком або частково відступити свою чутливість, а вкупі з нею і значення, вагіні, і це становить одне з двох завдань, які слід розв'язати жінці в процесі свого розвитку, тим часом як щасливішим

чоловікам у період статевої зрілості досить лише й далі дотримуватися того, до чого вони звикли в процесі статевого дозрівання.

До ролі клітора ми ще повернемося, звернімося ж тепер до другого завдання, що обтяжує розвиток дівчат. Першим об'єктом любові в хлопчиків є мати, вона застається ним і в добу формування Едіпового комплексу, а по суті і впродовж усього життя. Також і для дівчат мати — а водночас і постаті годувальниці і няньки, що зливаються з материнською, — мусить бути першим об'єктом; перші наснаження об'єктів відбуваються на основі задоволення головних і простих життєвих потреб¹⁹⁸, а обставини догляду за дітьми для обох статей однакові. Але в едіпівській ситуації об'єктом любові для дівчат стає батько, і ми сподіваємось, що при нормальному ході розвитку буде знайдено шлях від об'єкта-батька до остаточного вибору об'єкта. Отже, дівчата з плином часу мають змінювати ерогенну зону та об'єкт, натомість хлопчики зберігають і те, і те. Тоді перед нами постає запитання: яким чином це відбувається, зокрема як від матері дівчатка переходять до любові до батька, або, іншими словами, зі своєї чоловічої до біологічно визначеної притаманної їм жіночої фази?

Що ж, ідеально простий розв'язок був би тоді, якби ми могли припустити, що з якогось певного віку починає виявляти свій вплив елементарний потяг до протилежної статі, внаслідок якого дівчатка прихилилися б до чоловіків, а хлопчикам той самий закон дозволяв би зберігати любов до матері. Можна було б іще додати, що діти при цьому зважають на те, кому саме надають статеву перевагу їхні власні батьки. Проте такого добра нам не судилося, й ми не знаємо, чи не слід нам серйозно повірити в ту таємничу, аналітично далі вже нездатну розкладатися силу, якою марить стільки поетів. Проте внаслідок ретельних досліджень знайти матеріал для яких принаймні не становило труднощів, ми здобули зовсім іншу інформацію. Тож ви мусите знати, що

¹⁹⁸[Пор. 21-у лекцію, с. 330].

число жінок, котрі і в пізніші часи перебувають у любовній залежності від батьківського об'єкта, а то навіть і реального батька, дуже велике. Досліджуючи жінок з такою інтенсивною і тривалою прив'язаністю до батька, ми натрапили на несподівані відкриття. Ми знали, звичайно, що їй передувала стадія прив'язаності до матері, але ж не знали, що ця попередня стадія така багата змістом, так довго триває і залишає стільки приводів до фіксацій та диспозицій. Протягом цього часу батько — лише надокучливий суперник, у багатьох випадках прив'язаність до матері зберігається й тоді, коли дівчинці виповнюється чотири роки. Майже все, що згодом ми знаходимо у відносинах із батьком, було наявне ще в тій стадії, і тільки згодом перенеслося на батька. Одне слово, ми стали переконані, що не можна зрозуміти жінки, не вивчивши як слід цієї фази до-едіпової прив'язаності до матері.

Тепер ми, звичайно, прагнемо дізнатись, які ж лібідозні зв'язки дівчат із матір'ю. А відповідь така: дуже розмаїті. Оскільки вони проходять крізь усі три фази дитячої сексуальності, то набувають характеру окремих фаз, виявляючись в оральних, садистсько-анальних та фалічних бажаннях. Ці бажання репрезентовані як активними, так і пасивними поривами; коли зіставити їх із різницею статей, що проступає згодом — а цього годиться уникати, — то їх можна було б назвати чоловічими і жіночими. Крім того, вони цілковито амбівалентні, виявляючи водночас і ніжний, і ворожо-агресивний характер. Агресивні бажання часто стають помітні тільки тоді, як перетворюються на уявлення, пов'язані зі страхом. Не завжди легко розкрити зміст цих ранніх сексуальних бажань: найвиразніше проступає бажання зробити матері дитину або відповідне йому бажання народити їй дитину; обидва бажання належать до фалічного періоду й видаються досить незвичними, проте аналітичні спостереження не полишають жодного сумніву в наявності їх. Привабливість таких досліджень полягає в несподіваних окремих відкриттях, що до них ми доходимо. Приміром, ми з'ясували, що

страх бути отруєним або вбитим, який згодом може стати ядром параноїдного захворювання, існує вже в цьому доєдіповому періоді і пов'язаний з матір'ю. Або інший випадок: пригадайте один цікавий епізод з історії аналітичних досліджень, що завдав мені чимало прикрих годин. У добу, коли мій головний інтерес був спрямований на виявлення дитячих сексуальних сновидь, майже всі мої пацієнтки розповідали мені, що їх свого часу спокусив батько. Зрештою я мусив дійти висновку, що ці оповідання неправдиві, і навчився розуміти, що істеричні симптоми породжені фантазіями, а не реальними подіями. Тільки згодом у цих фантазіях про спокушання з боку батька я спромігся розпізнати типовий для жінок вияв Едіпового комплексу. А тепер у доєдіповій передісторії дівчат ми знову виявляємо фантазії про спокушання, але спокусниця, як правило, — власна мати. Проте ці фантазії спираються на дійсність: адже, доглядаючи тіло дитини, мати й справді викликає почуття насолоди в геніталіях, якщо не взагалі вперше пробуджує його.

Гадаю, ви вже ладні запідозрити, ніби отаке зображення багатства і сили сексуальної прив'язаності дівчат до власної матері дуже перебільшене. Адже кожен мав нагоду спостерігати дівчаток, і ніхто не помічав чогось близького до цього. Але ваше заперечення не слушне, треба досить довго приглядатися до дітей — тим, хто тямить спостерігати; крім того, замисліться, якій дрібці своїх сексуальних жадань дитина спроможна надати передусвідомленого вияву або як мало вона може розказати про них. Тож ми маємо цілковиту слухність, коли згодом вивчаємо залишки й наслідки цих чуттєвих взаємин в осіб, у котрих такі процеси розвитку досягли вкрай виразного, а то й надмірного ступеня вияву. Патологія завжди ставала нам у пригоді, бо завдяки патологічному виділенню та перебільшенню ми пізнавали процеси, які за нормальних обставин зоставалися б приховані. А оскільки наші дослідження ніколи не провадились на людях із значними відхиленнями від

норми, я гадаю, що результати таких досліджень слід уважати за вірогідні.

Звернімо тепер свій інтерес на питання, чому в дівчат зникає така сильна прив'язаність до матері. Ми знаємо, що це звичайна для неї доля, яка їй судилась, аби звільнити місце прив'язаності до батька. І тут ми зіткнулися з фактом, що показав нам дальшу дорогу. Під час цього кроку на шляху розвитку не йдеться про звичайну зміну об'єктів. Відступ від матері відбувається під знаком ворожості, любов до матері обертається на ненависть. Така ненависть може стати дуже помітною і зберігатись усе життя, згодом її дбайливо можуть надміру компенсувати, як правило, її почасті долають, а почасті вона зостається. На це, звичайно, дуже сильний вплив справляють події пізніших літ. Але ми вивчаємо цю прив'язаність до матері лише доти, доки вона переходить на батька, і прагнемо розкрити причини такого переходу. Ми вислуховували довгі скарги і нарікання на матір, які мали виправдати ворожі почуття дитини, зміст тих нарікань різноманітний, і ми ніколи не нехтували їх. Чимало з них — вочевидь раціоналізація емоцій, а правдивих джерел ворожості ще треба дошукатися. Сподіваюся, що й вам буде цікаво, коли цього разу я познайомлю вас із подробицями одного психоаналітичного дослідження.

Закид проти матері, який найдалі відбігає в минуле, полягає в тому, нібито вона давала дитині мало молока, і це їй зараз тлумачать як брак любові. Що ж, нині в наших родинх цей закид має певні підстави. Мати часто не має досить поживи для дитини, і та мусить задовольнятися тим, що ссе кілька місяців, півроку, в крайньому разі дев'ять місяців. У примітивних народів дитина живиться біля материнських грудей до двох, до трьох років. Постать мамки-годувальниці, як правило, зливається з матір'ю, коли цього не сталося, закид повертають в інший бік: годувальницю, що так щедро годувала дитину, надто рано відіслали геть. Але хоча така ситуація могла існувати й насправді, неможливо, щоб закид дитини був виправданий шоразу, коли ми його чуємо. Нам

радше здається, ніби після першого годування жадоба дитини взагалі стає непогамовною, ніби дитина ніколи не переживе втрати материнських грудей. Я нітрохи не був би приголомшений, якби при аналізі примітивної людини, що ссе материнські груди ще й тоді, коли вже може бігати й розмовляти, ми виявили ті самі закиди. З відлученням від грудей імовірно пов'язаний також страх отруєння. Отрута — це пожива, що спричиняє хворобу. Дитина, певне, поєднує з відлученням і свої дитячі хвороби. Ми вже дістали добрий інтелектуальний вишкіл, аби вірити в просту випадковість: люди — і примітивні, і неосвічені, і навіть дитина — спмагаються для всього, що відбувається, знайти причину. Первісно такою причиною був, либонь, мотив, близький до анімізму. В багатьох верствах нашого народу ще й досі ніхто не може вмерти, щоб йому не заподіяв ту смерть хто інший — найкраще лікар. А часто спостережувані невротичні реакції на смерть близької людини — це все-таки самозвинувачення в тому, що, власне, ти сам спричинив їй смерть.

Наступна скарга на матір спалахує тоді, коли в родині з'являється ще одна дитина. Якщо є можливість, із цим фактом міцно пов'язують неспроможність задовольняти оральну чутливість. Мати не могла або не хотіла давати дитині молока, бо лишала поживу для нового прибульця на світ. У разі, коли друга дитина народилася безпосередньо по першій, так що друга вагітність перешкодила лактації, цей закид і справді має реальну підставу, і дивовижно, що дитина, навіть коли різниця у віці сягає всього одинадцяти місяців, не така вже й мала, щоб збагнути справжній стан речей. Але не тільки через годування молоком заздрить дитина небажаному прибульцеві і супернику, а й через решту ознак материнської турботи. Вона почувається поваленою з трону, бачить, що зламано її права, звертає ревниву ненависть на братів та сестер і виповнюється гнівом супроти невірної матері, який дуже часто виявляється в прикрих змінах дитячої поведінки. Дитина стає "поганою", дратливою, неслухняною і відмовляється

від своїх здобутків в опануванні процесів виділення. Це все давно відоме і кожному зрозуміле, але ми дуже рідко маємо справжнє уявлення про силу цих ревних поривань, про їхню невідчепність, а також про силу їхнього впливу на дальший розвиток. Надто тоді, коли в пізніших дитячих літах ці ревності не-настанно дістають поживу і весь той душевний струс повторюється при народженні кожної наступної дитини. Небагато міняється від того, що дитина застається материним улюбленцем: вимоги любові в дитини просто незмірні, вона претендує на винятковість, не допускає ніякого поділу.

Одним із багатьох джерел ворожості дитини до матері є різноманітні та ще й змінювані залежно від фази розвитку лібідо сексуальні жадання, що їх здебільшого не змога задовольнити. Найразючіші з цих чуттєвих розчарувань стаються у фалічному періоді, коли мати забороняє чіпати з метою насолоди геніталії, — часто з суворими погрозами і з усіма ознаками несхвалення, — до чого, власне, вона сама й привчила дитину. Отож нам здається, що ніколи б не бракувало мотивів, аби обґрунтувати відкасування дівчаток від матері. Тоді можна було б припустити, що такий розрив — неминучий наслідок самої природи дитячої сексуальності, незмірності любовних вимог і нездійсненності сексуальних жадань. А може, хто думає, ніби ці перші любовні вияви дитини приречені на загибель уже тому, що вони перші; що ці передчасні об'єктні наснаження, як правило, дуже великою мірою амбівалентні; поряд із сильною любов'ю завжди є і велика схильність до агресивності, і що палкіше любить дитина свій об'єкт, то чутливіша супроти розчарувань і відмов з боку того об'єкта. Зрештою любов мусить поступитися нагромадженій ворожості. Або ж можна відкинути таку первісну амбівалентність наснажень любов'ю і, зіпершись на це, вказати, ніби відносини матері з дитиною мають особливу природу, що з не меншою неминучістю призводить до ослаблення дитячої любові, бо навіть найлагідніше виховання не може не провадитись як примус і не виставляти обмежень, і ко-

жен такий замах на властиву дитині свободу породжує в ній як реакцію схильність до бунту та агресії. Як на мене, обговорення всіх цих можливостей було б дуже цікавим, аж тут раптом постає заперечення, що спрямовує нашу цікавість в іншому напрямі. Ці всі чинники — образи, любовні розчарування, ревності, спокушання з наступною заборонаю — проступають і діють і у відносинах хлопчиків із матір'ю, а проте не спромагаються відчужити хлопця від материнського об'єкта. Якщо ми не знайдемо чогось такого, що було б характерне лише для дівчат, а в хлопчиків не відбувалося б або відбувалося б не так, то не зможемо пояснити спад прив'язаності до матері в дівчат.

Гадаю, ми відкрили ті специфічно жіночі чинники, і то на сподіваному місці, дарма що в несподіваній формі. Я сказав “на сподіваному місці”, бо вони полягають у кастраційному комплексі. Адже анатомічна різниця [між статями] мусить усе-таки виливатись і в психічні наслідки. А несподіванка така: в процесі аналізу ми виявили, що відповідальність за брак пеніса дівчата покладають на матір і не можуть їй вибачити такого ганджу.

Отже, ви чули, що кастраційний комплекс ми приписуємо й жінці. Підстави для цього цілком слушні, проте аж ніяк не такі, як у хлопчиків. У хлопчиків кастраційний комплекс виникає тоді, коли, побачивши жіночі геніталії, вони дізнаються, що член, який вони так високо цінують, не конче має бути разом з тілом. Хлопчики зразу згадують погрози, що їх стягли на свою голову, бавлячись власним членом, починають йняти їм віри і потрапляють під вплив *страху кастрації*, що стає найпотужнішим рушієм їхнього дальшого розвитку. Кастраційний комплекс у дівчат теж починається після знайомства з геніталіями іншої статі. Вони зразу зважають різницю в будові і — слід припустити — її значення. Дівчатка почуваються тяжко покривдженими, часто кажуть, що їм собі хотіли б “мати отаке”, і потрапляють під вплив *пенісної заздрості*, що полишає незнищенні

слід, впливаючи на розвиток і формування характеру в дівчат, і навіть за найсприятливіших умов для її подолання потрібні великі витрати психічної енергії. Коли дівчата усвідомлюють факт, що їм бракує пеніса, це аж ніяк не означає, що вони змирилися з цим фактом. Навпаки, вони ще довго чіпляються за бажання й собі стати такими, вірять у таку можливість у неймовірно пізні літа і навіть у ті часи, коли знання реальності давно вже відсунуло це бажання як нездійснення, психоаналіз може засвідчити, що воно зосталось у неусвідомленому і зберігає досить високе енергетичне напруження. Бажання нарешті здобути пожаданий пеніс може також стати одним із мотивів, які зріла жінка згодом виявляє під час аналізу, і в тому, що, як ми розуміємо, від аналізу вона сподівається здатності виконувати якусь інтелектуальну роботу, часто можна розпізнати сублімовану видозміну цього згніченого бажання.

У важливості пенісної заздрості навряд чи можна взагалі сумніватись. Ви, певне, чули як приклад чоловічої несправедливості твердження, буцімто заздрість і ревності в психічному житті жінки відіграють набагато більшу роль, ніж у психічному житті чоловіків. Не те, що ці риси невластиві чоловікам або в жінок вони не мають ніякого іншого коріння, крім пенісної заздрості, але ми схильні значну частину жіночих рис приписувати саме цьому останньому впливові. А проте чимало аналітиків схильні применшувати значення того першого нападу пенісної заздрості у фалічній фазі. На їхню думку, те, що ми виявляємо з таких настроїв у жінок, має вторинну природу, бо внаслідок численних пізніших конфліктів відбулася регресія до ранньоінфантильних поривань. Що ж, це одна з загальних проблем психології неусвідомленого. При багатьох патологічних — або просто лише незвичних — інстинктивних настроєностях, приміром, при всіх сексуальних збоченнях, постає запитання, скільки їхньої сили зумовлено ранньоінфантильними фіксаціями, а скільки — впливом пізніших подій та процесів розвитку. При цьому май-

же завжди йдеться про доповнювальні ряди, існування яких ми припустили, пояснюючи етіологію неврозів¹⁹⁹. Обидва чинники більшою чи меншою мірою беруть участь у спричинюванні; менше з одного боку буде надолужене більшим з другого боку. Інфантильне завжди вказує напрям, проте не завжди визначальне, хоч усе-таки часто. Саме у випадку пенісної заздрості я хочу рішуче обстати за перевагу інфантильного чинника.

Відкриття своєї кастрації — поворотний пункт у розвитку дівчат. Далі від нього пролягають три шляхи розвитку: один веде до сексуального гальмування або неврозу; другий — до зміни характеру в душі комплексу чоловічості, і, нарешті, третій — до нормальної жіночості. Про всі три шляхи ми довідалися якщо й не все, то принаймні багато. Суть першого напряму розвитку полягає в тому, що дівчинка, яка доти жила по-чоловічому, навчившись через збудження клітора діставати насолоду і пов'язувати цю діяльність зі своїми часто активними сексуальними бажаннями, спрямованими на матір, унаслідок впливу пенісної заздрості занапастила собі втіху своєї фалічної сексуальності. Порівнявши себе з набагато краще устаткованішими хлопчиками і зазнавши важкого удару по самолюбству, дівчинка зрікається свого мастурбаційного задоволення на кліторі, нехтує свою любов до матері і при цьому нерідко згнічує добрий шмат сексуальних прагнень узагалі. Розрив з матір'ю не щастить запровадити одним заходом, бо дівчинка спершу вважає свою кастрацію за індивідуальне лихо і тільки мало-помалу поширює її і на інші жіночі істоти, а зрештою і на власну матір. Її любов стосувалася *фалічної* матері; відкриття, що мати кастрована, дає змогу відкинути її як об'єкт любові, так що довго нагромаджувані мотиви ворожості зрештою беруть гору. Це означає, що внаслідок відкриття безпенісності жінка втрачає вартість як для дівчат, так і для хлопчиків, а згодом, можливо, ще й для чоловіків.

¹⁹⁹[Див. 22-у і 23-ю лекцію, с. 351, с. 366 та с. 368—369].

Усі ви знаєте, якого величезного етіологічного значення надають невротики своєму онанізмові. Вони покладають на нього відповідальність за всі свої немочі, і нам коштує величезних зусиль переконати їх, що вони помиляються. Хоча, власне, ми повинні визнати, що вони мають рацію, бо онанізм — це практика дитячої сексуальності, від неправильного розвитку якої вони все-таки страждають. Але невротики винуватять здебільшого онанізм періоду статевого дозрівання; ранній дитячий онанізм, від якого він насправді походить, вони здебільша забули. Хотілося, щоб колись я таки мав нагоду докладно пояснити вам, яку величезну вагу мають фактичні подробиці — дарма, знаємо ми їх чи не знаємо — раннього онанізму для формування пізніших неврозів і характеру індивіда, розповісти, як батьки поборюють його або потурають йому і чи щастить самому індивідові згнітити його. Це все полишає неминучі сліди в розвитку індивіда. Але я б іще дужче зрадів, якби мені цього розповідати не довелося: це було б важким, тривалим завданням, а в кінці ви б засоромили мене, бо, звичайно, вимагали б практичних порад, як батькам або вихователям слід ставитись до онанізму малих дітей. Ви дізналися, що в розвитку дівчат, який я пояснюю вам, є й випадки, коли дитина сама опікується своїм визволенням від онанізму. Проте в цьому їй не завжди щастить. Там, де пенісна заздрість породила сильний імпульс проти кліторного онанізму, а той усе-таки не відступає, починається відчайдушна боротьба за визволення, в якій дитина немов сама бере на себе роль тепер уже усуненої матері і виявляє всю свою невдоволеність маловартісним клітором у борні з задоволенням від нього. Навіть через кілька років, коли онанізм давно вже згнічений, зберігається один інтерес, який ми змушені тлумачити як захист від іще сильної спокуси. Він виявляється у вияві симпатій до осіб, яким приписують труднощі такого самого роду, стає мотивом укладання шлюбу і може навіть визначати вибір шлюбного або любовного партнера. Отже, припинення

ранньої дитячої мастурбації — справді аж ніяк не легка або неістотна справа.

Відкидання кліторної мастурбації пов'язане з відмовою від певної частки активності. Пасивність тепер бере гору, поворот прихильності до батька здійснюється здебільшого з допомогою пасивних інстинктивних жадань. Ви вже знаєте, що такий зсув у процесі розвитку, прибравши з дороги фалічну активність, готує ґрунт для жіночості. Коли при цьому не втрачено дуже багато через згнічення, жіночість розвиватиметься цілком нормально. Бажання, що його дівчинка спрямувала на батька, попервах, звичайно, полягає в бажанні мати пеніс, у якому їй відмовила мати і якого вона тепер сподівається від батька. Але справжня жіночість постає тільки тоді, коли бажання мати пеніс поступається бажанню мати дитину, дитина, таким чином, згідно з давньою символічною еквівалентністю, стає на місце пеніса [пор. с. 569]. Від нашої уваги не сховалося, що в дівчат і раніше, в періоді непорушеної сексуальної фалічної фази, з'являється бажання мати дитину; в цьому й полягає сенс їхніх забав із лялькою. Але ця гра не становить справжнього вияву їхньої жіночості, а лише свідчить про ототожнення з матір'ю з наміром заступити пасивність активністю. Дівчинка вдає матір, а лялька — це вона сама; тепер вона може робити з дитиною все, що робить мати, доглядаючи дитину. Лише коли зароджується бажання мати пеніс, дитина-лялька обертається на дитину від батька, і відтоді й з'являється жіноча мета-жадання, якої прагнуть з усією силою. Велике щастя, коли згодом це дитяче бажання справджується, а ще більше — коли та дитина хлопчик, що прийшов на світ із пожаданим пенісом [див. нижче с. 603]. У словосполученні "дитина від батька" наголос досить часто припадає на "дитину", лишаючи без уваги батька. Отож давнє чоловіче бажання мати пеніс проступає і крізь покров уже зрілої жіночості. Мабуть, оце бажання мати пеніс нам слід радше вважати за вишукану прикмету жіночості.

З переносом дитячого бажання мати пеніс на батька дівчинка потрапляє в ситуацію Едіпового комплексу. Ворожість до матері, яку аж ніяк не конче виплекувати заново, значно посилюється: адже тепер вона звернена на суперницю, яка дістає від батька все те, чого жадає від нього дівчинка. Едіпів комплекс у дівчаток довго приховував від нас ту доедіпову прив'язаність до матері, яка має таку велику вагу і залишає такі тривалі фіксації. Для дівчат Едіпів комплекс — це кінець довгого і тяжкого розвитку, своєрідний тимчасовий розв'язок, місце спочинку, яке покидають не дуже скоро, надто тому, що початок латентного періоду вже недалеко. І тепер, придивившись до зв'язку Едіпового комплексу з кастраційним комплексом, ми помічаємо різницю між статями, що, напевне, має важливі наслідки. Едіпів комплекс хлопчика, що в ньому він жадає свою матір і прагне усунути батька як суперника, природно розвивається з фази його фалічної сексуальності. Проте загроза кастрації змушує хлопчика зректися таких настроїв. Коли хлопчика придавлює небезпека втратити пеніс, Едіпів комплекс слабне, зазнає згнічення і за нормальних обставин цілковито руйнується [див. с. 559]; як його спадщина постає сильне над-Я. А в дівчаток відбувається якраз протилежне. Кастраційний комплекс готує ґрунт для Едіпового комплексу замість руйнувати його; внаслідок впливу пенісної заздрості дівчинка немов утікає від прив'язаності до матері, рятуючись в Едіповому комплексі, мов у гавані. Коли не стає страху перед кастрацією, щезає головна причина, що змушувала хлопчиків долати Едіпів комплекс. Дівчатка перебувають під впливом комплексу невизначено довго, позбуваються його дуже пізно, і то не цілком. За таких обставин формування над-Я зазнає перешкод, а саме над-Я не може досягти тієї сили та незалежності, що надають властивого йому культурного значення — феміністки нерадо чують, коли їм указують, як впливають ці чинники на розвиток пересічного жіночого характеру.

А тепер повернімося назад: як другу з можливих реакцій після відкриття жіночої кастрації [с. 595] ми згадали розвиток потужного комплексу чоловічості. Ми розуміємо під цим, що дівчинка немов відмовляється визнати нелюбі для неї факти і, затявшись, надміру перебільшує свою дотеперішню чоловічість, цупко тримається кліторної активності і знаходить притулок в ототожненні з фалічною матір'ю або батьком. Що може бути вирішальним для такого ходу подій? Нам несила уявити собі щось інше, крім якогось конституційного чинника, надміру активності, яка загалом властива чоловікам. Найістотніший елемент процесу полягає в тому, що в цьому місці розвитку не стається зсуву до пасивності, який відкриває шлях до жіночості. Крайнім виявом цього комплексу чоловічості нам видається вплив на вибір об'єкта в дусі явної гомосексуальності. Щоправда, аналітичний досвід показує, що жіночий гомосексуалізм дуже рідко, а то й ніколи не походить безпосередньо від інфантильної чоловічості. Видається також імовірним, що навіть такі дівчатка на якийсь час беруть батька за об'єкт і потрапляють в едипівську ситуацію. Але згодом унаслідок неминучих розчарувань у батькові вони змушені регресувати до свого раннього комплексу чоловічості. Значення цих розчарувань не слід переоцінювати, бо зазнають їх і ті дівчатка, яким судилася жіночість, проте їхні розчарування не призводять до такого результату. Бага конституційних чинників видається незаперечною, але дві фази у розвитку жіночого гомосексуалізму дуже добре віддзеркалюються в самій практиці гомосексуалістів, які не менш часто й не менш виразно, ніж чоловіка й жінку, вдають іще матір і дитину.

Усе, про що я вам розказав, — так би мовити, передісторія жінки. Це результати наших досліджень протягом останніх років, і вони можуть бути цікаві для вас як зразок марудної аналітичної роботи. Оскільки наша тема — це сама жінка, дозвольте мені цього разу поіменно згадати кількох жінок, що зро-

били важливі внески в нашу дослідницьку роботу. Доктор Рут Мак Брунsvік [1928] першою описала випадок неврозу, який повертався до фіксації на доедіповій стадії і взагалі не досяг едіпівської ситуації. Він набув форми параної ревностів і виявився приступним для терапевтичного втручання. Доктор Жанна Ламплъ де Грут [1927] цілком певними спостереженнями potwierдила фалічну активність дівчат супроти матері, — активність, що видавалася такою неймовірною. Доктор Гелена Дойч [1932] показала, що любовні акти гомосексуальних жінок відтворюють відносини матері і дитини.

Зображення дальшого розвитку жіночості через стадію статевого дозрівання аж до періоду зрілості вже не відповідає моїм намірам. Крім того, наше знання тих процесів дуже неповне. Кілька головних особливостей того розвитку я назву вам під час дальшого викладу. У зв'язку з передісторією я хочу наголосити, що розвиток жіночості має долати перешкоди, створювані залишковими явищами попереднього чоловічого періоду. Вкрай часто відбуваються регресії до фіксацій на тих доедіпових фазах, і в житті багатьох індивідів виникає повторюване чергування періодів, коли бере гору то чоловічість, то жіночість. Певна частина того, що ми, чоловіки, називаємо "загадкою жінки", породжена, либонь, враженням від бісексуальності, притаманної їм у житті. Але під час цих досліджень ми, здається, відповіли на ще одне запитання. Інстинктивну силу сексуального життя ми назвали лібідо. В сексуальному житті панує полярність чоловік — жінка, отже, звідси вже недалеко й до того, щоб визначити зв'язок лібідо з тією протилежністю. Не було б ніякої несподіванки, якби виявилось, що кожному різновидові сексуальності відповідає осібне лібідо, так що один різновид лібідо прагнув би до цілей, властивих чоловічій сексуальності, а другий — до цілей, властивих жіночій сексуальності. Але насправді такого нема. Є тільки одне лібідо, поставлене на службу і чоловічій, і жіночій сексуальній функції. Йому самому неможливо надати ніякої статі; коли ми, згідно з узвичасним

ототожненням активності та чоловічості, інколи й називаємо його чоловічим, нам не слід забувати, що воно репрезентує і прагнення з пасивними цілями. Натомість словосполучення “жіноче лібідо” обґрунтувати не можна. Це лише наше враження, що на лібідо чиниться більший тиск, коли воно присилуване служити жіночій функції, і що, — вдавшись до телеологічних зворотів, — природа не так ревно стежить за дотриманням своїх вимог [тобто вимог тієї функції], ніж у випадку з чоловічістю. І це можна — якщо знов-таки мислити телеологічно — пояснити тим, що досягнення біологічних цілей довірено агресивності чоловіків, а від згоди жінок воно певною мірою незалежене.

Сексуальна фригідність жінок, поширеність якої нібито потверджує цю зневагу, — феномен, поки що не досить зрозумілий. Часом вона має психогенну природу і в такому разі приступна терапевтичному впливові, в інших випадках видається слухною гіпотеза про конституційну зумовленість, навіть про вияв якогось анатомічного чинника.

Я пообіцяв вам розповісти ще про деякі психічні особливості зрілої жіночості, що їх ми виявляємо під час аналітичних спостережень. Ми вважаємо, що ці наші твердження правдиві не абсолютно, а лише в пересічному випадку; крім того, не завжди легко відокремити, що слід приписати впливові сексуальної функції, а що — соціальному вихованню. Отже, ми приписуємо жіночості велику міру нарцисизму, що впливає й на вибір об'єкта: адже жінка має більшу потребу бути коханою, ніж кохати. Фізичну самозакочаність жінки певною мірою зумовлює пенісна заздрість, оскільки її чари — немов пізні надолуження початкової сексуальної меншовартості, — тим більше їх слід цінувати²⁰⁰. Сором'язливість, що її вважають за вишукану жіночу прикмету, дарма що вона набагато частіше, ніж здебільша гадають, — данина умовностям, ми приписуємо первісному намірові при-

²⁰⁰[Пор. розвідку “Zur Einführung des Narzißmus” (1914 c), розділ II, Studienausgabe, Bd. 3, S. 55 f.]

ховати свій гандж у геніталіях. Не забуваймо, що згодом вона переймає й інші функції. Тут ідеться про те, що жінки дуже мало причетні до відкриттів та винаходів в історії культури, хоча, мабуть, усе ж винайшли одну техніку — плетення та ткання. Якщо це так, можна спробувати відгадати й неусвідомлені мотиви такого досягнення. Сама природа дала взірець для наслідування, дозволивши разом із статевою зрілістю виростати волоссю, що приховує геніталії. Крок, який потім іще треба було ступити, полягав у тому, щоб з'єднати між собою волокна, що на тілі стирчали зі шкіри і лише спліталися між собою. Якщо ж ви відкинете цю асоціацію як фантазію і вважатимете, що вплив відсутності пеніса на формування жіночості став для мене ідеєю фікс, я, звичайно, буду беззахисний.

Критерії вибору об'єкта в жінок досить часто вкрай важко визначити внаслідок впливу соціальних обставин. Там, де цим критеріям вільно виявлятися, дівчина часто вибирає нарцисичний ідеал чоловіка, яким їй хотілося б стати. Якщо дівчина зостається прив'язана до батька, тобто в неї зберігся Едіпів комплекс, відбувається вибір за батьківським типом. Оскільки при повороті від матері до батька ворожість амбівалентних почуттів зостається з матір'ю, такий вибір має забезпечувати щасливий шлюб. Але досить часто з'являється результат, що взагалі загрожує такому розв'язку конфлікту амбівалентних почуттів. Залишена ворожість наздоганяє нову прихильність і переходить на новий об'єкт. Шлюбний чоловік, що спершу переймає спадщину від батька, згодом стає спадкоємцем і матері. Тож легко може статися, що друга половина життя жінки буде сповнена боротьбою з власним чоловіком, так само як коротка перша половина — бунтом проти матері. Після того як та реакція виявиться до самого кінця, другий шлюб цілком може стати набагато задовільнішим. Ще одна зміна в сутності жінки, що до неї ті, хто її кохає, не готові, може статися, коли вона народить у шлюбі першу дитину. Під впливом власного материнства жінка знову може пережити ототожнення зі своєю матір'ю, на яку вона гнівалася до самого шлюбу, і

все наявне лібідо привласнити собі, так що манія повторення відтворить нещасливий шлюб батька-матері. Те, що давній чинник браку члена ще не втратив своєї сили, виявляється в різних реакціях матері на народження сина і дочки. Тільки взаємини з сином дають матері необмежене задоволення; це взагалі найдовершеніші, справді найвільніші від амбівалентності людські взаємини²⁰¹. На сина мати може переносити честолюбство, яке вона в собі мусила пригнічувати, від нього вона чекає задоволення всього того, що залишилося їй від комплексу чоловічості. Навіть шлюб не буде справді міцним, аж поки жінці не пощастить обернути свого чоловіка на свою дитину і вдавати матір у ставленні до нього.

У властивому жінці ототожненні з матір'ю можна розпізнати дві верстви: доєдіпову, в основі якої ніжна любов до матері, та сама любов стає і взірцем для цієї верстви; і пізнішу верству, пов'язану з Едіповим комплексом, коли намагаються усунути матір і посісти її місце біля батька. Від обох верств чимало застається для майбутнього, і можна з цілковитим правом сказати, що жодну з них у процесі розвитку не щастить подолати достатньою мірою. Але фаза ніжної доєдіпової прив'язаності до матері вирішальна для майбутнього жінки, у ній вона набуває властивостей, з допомогою яких згодом виконує свою роль у сексуальній функції і пропонує свої неоціненні послуги суспільству. В цьому ототожненні жінка набуває привабливості й для чоловіка, чия едіпівська прив'язаність до матері сприяє закоханості. Проте дуже часто лише син отримує те, що здобув для себе чоловік. Створюється враження, що кохання чоловіка і кохання жінки на одну психологічну фазу не збігаються одне з одним.

Ми змушені визнати, що в жінок украй кепсько розвинене почуття справедливості, і ця нерозвиненість дуже добре узгоджується з перевагою заздрості в її психічному житті, бо справедливість вимагає перетравлення заздрощів, і ця вимога вказує на умови,

²⁰¹[Це твердження Фройд сформулював іще в 13-й лекції, с. 203. Наявність винятків Фройд продемонстрував на прикладі на с. 533].

за яких можна їх позбутися. Ми кажемо також, що в жінок громадські інтереси слабші, а здатність до сублімації інстинктів менша, ніж у чоловіків. Перше явно походить від асоціального характеру, безперечно властивого всім сексуальним відносинам. Закоханим досить одне одного, родина опирається спробам затягти її в неосяжні союзи²⁰². Здатності до сублімації притаманна велика індивідуальна мінливість. При цьому я не можу не згадати про одне враження, що неодмінно виникає в нас під час аналітичних досліджень. Тридцятирічний чоловік видається ще юним, ба навіть несформованим індивідом, від якого ми сподіваємося, що він зможе на повну силу скористатися можливостями розвитку, які йому відкриваються в аналізі. Натомість жінка того самого віку часто лякає нас своєю психічною заціпенілістю і неспроможністю змінюватись. Її лібідо зайняло остаточні позиції і видається нездатним полишити їх задля переходу на інші. На шляхи дальшого розвитку вона не виходить; жінка немов уже пройшла весь процес і відтоді не реагує на жодні впливи; здається, що тяжкий шлях розвитку жіночості вичерпав усі можливості людини. Як терапевти ми нарікаємо на таке становище, навіть коли нам щастить припинити страждання, поклавши край невротичному конфліктові.

Це все, що я вам збирався розповісти про жіночість. Моя розповідь, звичайно, неповна і фрагментарна, та ще й не завжди прихильна. Не забувайте, що жінку ми описали тільки тією мірою, якою її єство визначене її сексуальною функцією. Цей вплив, щоправда, заходить дуже далеко, але ми зважаємо й на те, що кожна жінка — це ще й людська істота. Якщо про жіночість вам кортить дізнатися більше, зазирніть у свій власний життєвий досвід, розпитайте поетів або зачекайте, поки наука дасть вам глибшу і внутрішню узгодженішу інформацію.

²⁰²[Пор. деякі міркування щодо цього в XII (D) розділі праці "Massenpsychologie und Ich-Analyse" (1921 c), Studienausgabe, Bd. 9, S. 130-132].

Лекція 34 **ПОЯСНЕННЯ, ПОРАДИ, РЕКОМЕНДАЦІЇ**

Вельмишановне товариство! Чи можу я бодай раз полишити, так би мовити, сухий тон і поговорити з вами про речі, що мають невелике теоретичне значення, проте дуже близько стосуються вас, бо ви прихильно ставитеся до психоаналізу? Візьмімо, наприклад, випадок, коли ви в години дозвілля берете до рук якийсь німецький, англійський чи американський роман, де сподівається знайти відображення людей та ситуацій сьогодення. Прочитавши кілька сторінок, ви зіткнетесь із першим висловлюванням про психоаналіз, а невдовзі з другим, третім тощо, навіть коли контекст нібито й не вимагає цього. Тільки не думайте, що при цьому йдеться про застосування психології неусвідомленого задля кращого розуміння людей, зображених на сторінках романів, та їхніх учинків, хоча є, звичайно, й серйозні твори, де справді вдаються до таких спроб. Ні, то здебільша глузливі зауваги, що з їхньою допомогою автор роману прагне похизуватися начитаністю або показати свою розумову вищість. Не завжди у вас складеться враження, що він справді тямить у тому, про що веде мову. Або ж, приміром, задля відпочинку ви йдете в товариство, причому не конче у Відні. Мине небагато часу, і розмова зайде про психоаналіз, ви почуєте, як різні люди висловлюють свої судження, здебільша незаперечно впевненим тоном. Ті судження звичайно зневажливі, часто виповнені ненавистю або принаймні знов-таки глузливі. Коли ви необачно викажете, що трохи тямите в цій науці, на вас накинуться геть усі, вимагаючи довідок та пояснень, і за короткий час ви переконаєтеся, що всі ті суворі судження висловлено, не зіпершись ні на яку інформацію, що навряд хоч один з тих опонентів брав коли-небудь до рук аналітичну книжку, а якщо й брав, то навряд чи подолав перший опір, зіткнувшись із новим матеріалом.

Від вступу до психоаналізу ви, певне, сподіваєтесь також вказівок, до яких аргументів слід удаватись,

аби спростовувати вочевидь хибні твердження про психоаналіз, які книжки можна порадити для кращого ознайомлення з матеріалом або навіть на які приклади з моїх лекцій або з вашого досвіду можна спиратися, щоб змінити думку товариства. Благаю вас, не робіть цього нічого. Це не дасть жодної користі; найкраще взагалі приховати своє повніше знання. Коли ж цього уникнути не можна, обмежтеся фразою, мовляв, як на вашу гадку, психоаналіз — особна царина знань, справді важка для розуміння і пояснення, він досліджує вельми серйозні речі, тож із допомогою жартів не підступиш до нього ближче і для розваги товариства краще пошукати іншої забавки. І, звичайно, не беріть участі в жодних спробах тлумачення, якщо необачні люди розповідатимуть вам свої сновиддя, утримуйтеся і від спроб завоювати прихильність до психоаналізу з допомогою розповідей про одужання.

Ви можете, правда, запитати, чому ці люди, які чи то пишуть книжки, чи то починають балачки, так некоректно поведуться, і схилитеся до припущення, що причина полягає не тільки в людях, а й у психоаналізі. Я теж такої думки: те, що в літературних творах чи в товаристві постане перед вами як упередження, — лише наслідок суджень, висловлюваних представниками офіційної науки про молодий психоаналіз. Колись я вже скаржився на це в одній історичній розвідці²⁰³ і більше такого не чинитиму, — либонь, і одного разу забагато, — хоч і справді нема такого порушення логіки, пристойності, доброго смаку, якого тоді собі не дозволяли б наукові опоненти психоаналізу. Це була ситуація, подібна до середньовічної кари, коли злочинця або лише політичного суперника прив'язували до ганебного стовпа і віддавали на ласку потолочі, що знущалася з жертви. Ви, певне, навіть не усвідомлюєте, які поширені в нашому суспільстві дух і звичаї потолочі, які неподобства дозволяють собі коїти люди, коли стають частиною юрби і почуваються позбавленими відпові-

²⁰³[“Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung” (1914 d)].

дальності. На початку тієї доби я був майже сам і невдовзі побачив, що полеміка нічого не дає, нема сенсу ні скаржитись, ні звертатися до найясніших голів, нема жодної інстанції, до якої я міг би подати скаргу. Через те я обрав собі інший шлях; я вперше застосував психоаналіз, пояснивши поведінку мас як феномен того самого опору, який мені доводилось долати в окремих пацієнтів, і в мене зникло всяке бажання провадити полеміку, в цьому самому напрямі я вплинув і на своїх прихильників, які малопомалу з'являлися. Тактика виявилася слушною, бар'єри, свого часу поставлені перед аналізом, тепер уже знято, але якщо полишена віра живе далі як забобон, а теорія, від якої відмовилася наука, — як загальнопоширена думка, то й початкова неувага до психоаналізу з боку наукових кіл і сьогодні існує далі у формі глузливої зневаги книгописців і балакунів. Отже, з неї ви, певне, вже більше не дивуватиметесь.

Проте не сподівайтесь почути радісну звістку, що боротьба за психоаналіз уже скінчилася, бо його визнали як науку і ввели як навчальний предмет в університетах. Про це нема й мови, боротьба триває, щоправда, в увічливішій формі. Новим є і те, що в товаристві науковців утворився своєрідний буферний прошарок між аналізом та його опонентами. Це люди, які в чомусь визнають слушність психоаналізу, проте погоджуються лише з окремими твердженнями, і то з певними кумедними обмеженнями, натомість усе інше відкидають, бо про нього буцімто не можна говорити вголос. Що при цьому визначає їхній вибір, розгадати нелегко. Здається, це просто особисті симпатії. Один уважає за непристойність сексуальність, другий — неусвідомлене; надто вже нелюбим видається факт існування символіки. Ці еkleктики вочевидь не беруть до уваги, що будівля психоаналізу, дарма що незавершена, вже сьогодні становить єдність, з якої не можна витягти, коли заманеться, жодного окремого елемента. Від жодного з цих напів-і начвертьприхильників я не отримав враження, що, відкидаючи те чи те твердження, він спирається на

докази. До цієї категорії належить і чимало видатних людей. Вони, правда, вибачаються, покликаючись на те, що присвячують свій час іншим інтересам, а саме: прагнуть дослідити та опанувати незмірно важливіші речі. А чи не слід їм у такому разі почекати зі своїм судженням, ніж так рішуче ставати на бік однієї партії? Одного з цих видатних людей мені пощастило досить швидко переконати. Це був уславлений на весь світ критик, що з зичливим розумінням і пророчою видючістю стежив за духовними течіями свого часу. Я познайомився з ним, коли йому пішов уже вісімдесятий рік, проте він і тоді був цікавим співрозмовником. Неважко здогадатися, кого саме я маю на увазі²⁰⁴. Але тему психоаналізу зачепив не я. Це зробив він, найскромнішим чином звернувшись до мене. “Я всього лише літератор, — сказав він, — зате ви природознавець і учений. Але одне я все-таки мушу сказати: я не мав сексуальних почуттів до своєї матері”. — “Але їх вам не конче усвідомлювати, — була моя відповідь, — бо для дорослих це вже неусвідомлені процеси”. — “Ох, он воно що”, — сказав він полегшено й потис мені руку. Ми порозмовляли ще кілька годин в атмосфері найкращого взаєморозуміння. Згодом я чув, що ті недовгі роки, які йому судилося ще прожити, він не раз приязно висловлювався про аналіз і охоче вживав нове для себе слово “згнічення”.

Відомий афоризм повчає, що слід учитись у ворога. Признаюся, в цьому мені не пощастило, але я все-таки гадав, що для вас було б корисним, якби я подав зразки тих усіх закидів та заперечень, що їх підносять проти психоаналізу його опоненти, а потім указав на упередженість і нелогічність, що так виразно проступають у них. Але *on second thoughts*, подумавши вдруге, я сказав собі, що це буде зовсім

²⁰⁴[Ідеться про Георга Брандеса, славетного датського критика (1842 — 1927 рр.), що до нього Фройд шанобливо ставився все життя].

нецікавим, а тільки завдасть вам втоми і прикрощів; сталося б саме те, чого я старанно уникав усі минулі роки. Тож даруйте мені, що далі я вже не підую цим шляхом і вбережу вас від суджень наших так званих наукових опонентів. Адже майже завжди йдеться про осіб, чий єдиний сильний доказ — необізнаність, що її вони виплекали, якомога цураючись аналітичного досвіду. Але я знаю, що за інших обставин ви мені б не дозволили так легко спекатися вас. Бо ви заперечили б: “Усе-таки є багато людей, котрих ваше останнє зауваження не стосується. Вони аж ніяк не уникали аналітичного досвіду, навпаки, аналізували пацієнтів, можливо, й самі ставали об’єктом аналізу, якийсь час були, може, вашими співробітниками, проте дійшли інших уявлень, сформулювали інші теорії, спираючись на які, відступили від вас і заснували самостійні школи психоаналізу. Ви все ж повинні пояснити, чому в історії психоаналізу так часто трапляється оте відступництво і яке його значення”.

Так, я спробую пояснити, щоправда, дуже стисло, бо ми дізнаємось набагато менше корисного для розуміння психоаналізу, ніж можна було б сподіватись. Я знаю, що передусім ви думаєте про Адлерову індивідуальну психологію, що її, приміром, в Америці вважають за рівноправну парость нашого психоаналітичного вчення і раз у раз поєднують ці дві назви. Насправді вона має дуже мало спільного з аналізом, але внаслідок певних історичних обставин намов паразитує його коштом. Тобто підмурок, на який спирається індивідуальна психологія, дозволяє нам тільки дуже невеликою мірою називати її прихильників своїми опонентами. Сама назва є негодящою і видається наслідком непорозуміння; ми не можемо заперечувати проти обґрунтованого вживання цього терміна як протилежного термінові “масова психологія”; так само й те, що ми робимо, — це здебільшого і насамперед психологія людських індивідуумів. До об’єктивної критики Адлерової індивіду-

альної психології я сьогодні не вдаватимусь, бо це виходить за рамки нашого вступу, крім того, одного разу я вже спробував подати її і маю дуже мало причин щось змінювати в тому матеріалі²⁰⁵. Проте враження, породжуване цією психологією, я вам проілюструю невеличкою подією з часів, коли ще не постав психоаналіз.

Поблизу від невеликого моравського містечка²⁰⁶, в якому я народився і яке покинув іще трирічною дитиною, є скромний курорт, гарно обсаджений зеленню. Навчаючись у гімназії, я не раз їздив туди на вакації. Десять років тому через хворобу одного близького родича я мав привід знову відвідати те містечко. Розмовляючи з лікарем-курортологом, що опікувався моїм родичем, я запитав про його взаємини з — як я гадав — словацькими селянами, що взимку становлять його єдину клієнтуру. Той відповів, що лікарська практика відбувається таким чином. Коли починалися його приймальні години, пацієнти заходили до кабінету і вишикувалися у ряд. Один за одним вони виходили наперед і скаржились на свої недуги. Кому боліли крижі, кому різало в животі, хто нарікав на ноги. Після цього лікар обстежував хворих і, зорієнтувавшись, проказував діагноз, у кожному випадку той самий. Він переклав мені те слово, яке означало щось немов “наслання”. Я здивовано запитав, чи не обурює селян, що він при усіх хворобах доходить того самого висновку. “О ні, — заперечив лікар, — вони цим дуже вдоволені, адже це саме те, чого вони сподіваються. Кожен, хто

²⁰⁵[Найдокладнішу критику Адлерових поглядів Фройд виклав у III розділі своєї праці “Geschichte der psychoanalytischen Bewegung” (1914 d). Дивно, що в цій лекції нічого не сказано про відступництво Юнга (якщо не зважати на побіжний натяк, що навіть не згадує ім’я, нижче на с. 612—613), дивує й те, що Фройд уважає, ніби його читачі надаватимуть перевагу вченню саме Адлера, а не Юнга. Це цілком узгоджується з одним зауваженням в “Geschichte”. Там написано: “З двох щойно розглянутих напрямів Адлерів безперечно важливіший”].

²⁰⁶[Фрайберга, чеською мовою Пршибора].

повертається в ряд, тлумачить іншим рухами і мигами: “Так, оце вже тямущий чоловік”. Я тоді й не здогадувався, за яких обставин знову зіткнуся з аналогічною ситуацією.

Адже чи йдеться про гомосексуаліста або про некрофіла, про перестрашеного істерика чи про замкненого невротика з нав’язливими діями, чи про буйного божевільного — в будь-якому випадку індивідуальний психолог адлерівської школи за рушійний мотив, що призводить до того чи того стану, вважає тиме прагнення хворого дорожитися, надолужити власну меншовартість, піднести себе, повестись не по-жіночому, а як личить чоловікам. Щось цілком подібне до цього ми чули ще замолоду студентами в клініці, коли нам продемонстрували випадок істерії. Істерик, мовляв, вигадує свої симптоми, аби зробитися цікавим, привернути до себе увагу. Як усе-таки давня мудрість виринає знову і знову! Але нам ще тоді здавалося, що отака психологія нітрохи не розкриває загадки істерії, зостається, приміром, нез’ясованим, чому, досягаючи свого наміру, хворий не послуговується якимсь іншим засобом. Щось у вченні індивідуальної психології мусить, звичайно, бути слухним — якась невелика часточка з усього. Інстинкт самозбереження прагнутиме скористатися будь-якою ситуацією, Я намагатиметься навіть хворобу обернути на перевагу. В психоаналізі ми це називаємо “вторинним виграшем від хвороби”²⁰⁷. Щоправда, коли замислитись над фактами мазохізму, неусвідомленої потреби в покараннях і невротичного самоушкодження, які начебто схиляють до думки, що є інстинкти, котрі суперечать самозбереженню, то ми схибимо, визнаючи беззастережну слухність тієї банальної істини, на якій вибудовано теорію індивідуальної психології. Проте широка публіка безперечно мусить вітати те вчення, яке не визнає ніяких ускладнень, не запроваджує жодних нових, важко зрозумілих уявлень, навіть не згадує про неусвідомлене, а всі тяжкі проблеми сексуальності од-

²⁰⁷[Пор. 24-у лекцію, с. 387—388].

ним рухом відсуває вбік, обмежується лише винаходом викрутнів, із допомогою яких люди прагнуть улаштувати собі супокійне, ледаче життя. Бо широкий загал сам по собі ледачий, для пояснень йому потрібна не більш як одна причина, він не вдячний науці за її всеосяжність, він прагне простих відповідей і розв'язаних проблем. Якщо зважити, якою великою мірою відповідає індивідуальна психологія цим вимогам, то не можна не згадати рядків із "Валенштайна":

Якби цій думці чару не надали,
Її б умить дурницею назвали²⁰⁸.

Критики-фахівці, такі безжальні супроти психоаналізу, індивідуальну психологію загалом трактують, одягаючи оксамитні рукавички. Щоправда, в Америці один з найвидатніших психіатрів опублікував статтю проти Адлера, назвавши її "Enough", "Досить"; у цій статті він енергійно висловив свій пересит "манією повторення" індивідуальної психології. Якщо ж решта психологів ставиться до Адлера набагато люб'язніше, то до цього немало спричинилась ворожість до аналізу.

Про інші школи, які відгалузились від психоаналізу, потреби довго розводитись немає. Те, що сталося такі відгалуження, не можна використати ні за, ні проти правдивої суті психоаналізу. Подумайте про сильні афективні чинники, з огляду на які дуже багатьом людям важко змиритися і визнати чийось вищість, і про ще більші труднощі, що на них слушно вказує афоризм *quot capita tot sensus*²⁰⁹. Коли різниця в поглядах досягає певного ступеня, найдоцільніше розійтись і йти далі кожен своєю дорогою, надто коли внаслідок теоретичних розбіжностей формуються різні терапевтичні практики. Візьмімо, наприклад,

²⁰⁸[Шілер, "Піколоміні", II дія, 7-а сцена].

²⁰⁹[Цей афоризм відоміший у формі, що її використав Теренцій ("Форміон", II, 4): "*Quot homines tot sententiae*" ("Скільки голів, стільки умів")].

аналітика²¹⁰, що недооцінює вплив особистої минувшини і намагається пояснити виникнення неврозів лише мотивами сьогодення й сподіваннями, спрямованими в майбутнє. В такому разі він нехтує аналіз дитячих літ і пропонує зовсім іншу методику, а нехтування подій раннього дитинства, виявлених під час аналізу, мусить надолужувати сильнішим наголосом на своєму виховному впливі і прямими вказівками на певну життєву мету. І тоді ми б сказали йому: “Це може бути якась школа мудрості, проте аж ніяк не психоаналіз”. Або якийсь інший учений²¹¹ може дійти висновку, що переживання страху народження стає зародком усіх пізніших невротичних розладів; йому може видатися слушним зосередити аналіз лише на наслідках цього єдиного впливу і обіцяти одужання після трьох або чотирьох місяців лікування. Як ви помітили, я вибрав тільки два приклади, що спираються на діаметрально протилежні гіпотези. Майже загальною рисою цих “розкольніцьких рухів” є те, що кожен з них опановує якийсь фрагмент із величезного багатства мотивів психоаналізу і на основі цього загарбаного добра стає самостійним, обираючи, приміром, інстинкт влади, етичний конфлікт, матір, генітальність тощо. Якщо вам здається, що такі розколи в історії психоаналізу сьогодні трапляються частіше, ніж в історії решти духовних царин, то не знаю, чи слід мені погодитись із вами. Якщо це справді так, відповідальність за такий стан справ слід покласти на тісні зв’язки між теоретичними поглядами і способами терапевтичного лікування, які існують у психоаналізі. Бо саму різницю в поглядах можна було б терпіти набагато довше. Нам, психоаналітикам, полюбляють закидати нетолерантність. Єдиним виявом цієї неприємної властивості якраз і є відчахування інакодумців. Але ми ніколи не спонукали їх до цього, натомість вони, відчахнувшись, тільки виграли, відтоді їм дуже по-

²¹⁰[Тут ідеться про Юнга].

²¹¹[Тут Фройд говорить про Ранка].

велосю: адже, відкаснувшись від нас, вони, звичайно, вивільняються від одного з тих тягарів, що не дають нам звести духу, — від тавра дитячої сексуальності або ж від сміховинності символіки, — і тепер навколишній світ певною мірою щиро вшановує їх, чого ми, zostавшись позаду, ще не досягли. До того ж вони самі — крім одного вартого згадки винятку — повідгороджувались від нас²¹².

То яку ж вимогу потрібно виставляти в ім'я толерантності? А таку: коли хто висловлює думку, що нам вона видається наскрізь хибною, ми кажемо йому: "Дуже дякуємо за ваше заперечення. Ви вберігаєте нас від небезпеки самовдоволення і даєте нам нагоду показати американцям, що ми справді такі broadminded, відкриті й неупереджені, як їм хотілося б. Ми, правда, не віримо жодному вашому слову, але це нічого не означає. Ви, либонь, маєте таку саму слушність, як і ми. І хто взагалі може знати, хто саме має слушність? Тож дозвольте нам, щоб ми, попри нашу незгоду, представили ваші погляди в літературі. Сподіваємось, ви досить люб'язні, щоб, віддячуючи за це, обстоювати й наші погляди, що нині ви їх відкидаєте". У майбутньому, коли буде цілковито подолане надужиття Ейнштейнового релятивізму, таке поводження вочевидь стане традицією в науковій роботі. Щоправда, поки що ми не зайшли так далеко. Відповідно до давніх традицій ми обмежуємось тим, що репрезентуємо в літературі лише власні переконання, наражаючись на небезпеку помилок, бо нікому не під силу захиститися від них, і відхиляємо те, що суперечить нашим поглядам. А правом змінювати свої погляди, коли нам здається, ніби ми відкрили щось краще, в психоаналізі ми користалися дуже широко.

Одне з перших зіткнень психоаналізу з дійсністю навіч показало, як вороже до нас ставляться сучасники саме через те, що ми вивчаємо психоаналіз. Інші зіткнення, коли труднощі, що поставали перед

²¹²[Тут, певне, йдеться про Штекеля].

аналізом, мали об'єктивний характер, уже можуть претендувати на загальний інтерес. Адже наша первісна мета полягала в тому, щоб збагнути причини психічних розладів у людини, та неоціненний досвід показав нам, що тут розуміння і лікування майже збігаються, від розуміння до лікування пролягає цілком приступна дорога²¹³. Довгий час це було нашою єдиною метою. Але потім ми дізналися про тісні зв'язки, ба навіть про внутрішню тотожність патологічних і так званих нормальних процесів, психоаналіз обернувся на психологію неусвідомленого, а оскільки без допомоги психоаналізу нічого не можна зрозуміти з того, що робить людина або за що вона береться, психоаналіз зразу стали застосовувати в численних наукових галузях, а надто серед наук, що досліджують царину духу, нові дані нагромаджувались і вимагали опрацювання. На жаль, ці нові завдання натрапили на перешкоду, не подолану ще й сьогодні, бо в її основі реальна ситуація. Передумовою такого широкого застосування психоаналізу є фахові знання в тій або тій галузі, проте психоаналітики їх не мають, а ті, що мають, фахівці, нічого не знають про аналіз, а можливо, й знати не хочуть. Отож сталося так, що аналітики, немов дилетанти, маючи більш або менш задовільну підготовку, часто у великому поспіху здійснюють наїзди в такі наукові царини, як міфологія, історія культури, етнологія, релігієзнавство і т. ін. Дослідники, що працюють у тих царинах, трактуватимуть вас загалом як непроханих зайд, а ваші методи і ваші результати, якщо тільки вони звернуть на них увагу, будуть відкинуті зразу. Але така ситуація мало-помалу виправляється, в усіх царинах зростає кількість науковців, що вивчають психоаналіз, аби застосовувати його у своїй обраній фаховій галузі, — здається, немов на зміну піонерам ідуть колоністи. Тут уже можна сподіватися щедрого врожаю нових поглядів. Кожне практичне застосування психоаналізу потверджує його принци-

²¹³[Тут ідеться про те, як Броєр лікував свою першу пацієнтку, див. 18-у лекцію, с. 277].

пи. Там, де наукова робота дуже віддалена від практичної діяльності, неминуча боротьба ідей стає, звичайно, не така запекла.

Я відчуваю велику спокусу познайомити вас із застосуванням психоаналізу в усіх гуманітарних науках. Є речі, які варто знати кожній людині, що плекає духовні інтереси, а поговорити яку хвилину не про ненормальності й хвороби було б заслуженим відпочинком. Але я змушений зректися цього наміру, він знов-таки вивів би нас за межі теперішнього викладу, а, як признатися чесно, мені таке завдання ще й не під силу. В деяких із тих царин я, щоправда, сам ступив перші кроки, але сьогодні я вже не знаю всього матеріалу і мені б довелося довгенько вчитись, аби опанувати все те, про що дізналися після мене. Ті з вас, хто розчарований моєю відмовою, можуть надолужити непочуте, звернувшись до нашого часопису "Imago", присвяченого немедичним аспектам аналізу²¹⁴.

Тільки одну тему я не можу так легко проминути, і не тому, що дуже багато на ній тямлю або сам брав велику участь у її дослідженні. Навпаки, я навряд чи й підступався до неї²¹⁵. Але вона дуже важлива й містить чи не найбільше обіцянок на майбутнє; ця тема, либонь, найважливіша з усього, до чого брався аналіз. Я маю на увазі застосування психоаналізу в педагогіці, вихованні молодого покоління. Я принаймні радий сповістити, що для моєї доньки Анни Фройд ця робота стала життєвою метою, і таким чином вона надолужить те, чого не спромігся

²¹⁴[Див. 10-у лекцію, с. 163].

²¹⁵[Це й справді найдовший, проте аж ніяк не єдиний вступ, що його Фройд присвятив зв'язку психоаналізу з вихованням. Як не брати до уваги численних принагідних згадок, про цей зв'язок досить докладно розказано, наприклад, у 3-у розділі III частини розвідки про випадок із "kleinen Hans" (1909 b), Studienausgabe, Bd. 8, S. 118-22. Осібні проблеми, пов'язані з сексуальним вихованням, становили тему однієї з ранніх праць: "Zur sexuellen Aufklärung der Kinder" (1907 c). Тема релігійного виховання не раз постає в IX та X розділах книжки "Die Zukunft einer Illusion" (1927 c)].

зробити я. Шлях, що провадить до такого застосування, побачити дуже легко. Коли ми лікуємо дорослого невротика і намагаємось виявити причини, що породили невротичні симптоми, то завжди повертаємось у роки його раннього дитинства: адже знання пізнішої етіології не досить ні для розуміння хвороби, ні для терапевтичного втручання. Отож ми були змушені познайомитись із психічними особливостями дитячого віку і при цьому дізналися чимало нового; без допомоги аналізу ми б про те ніколи не дізналися. До того ж ми змогли виправити не одне з загальнопоширених суджень про дитинство. Ми з'ясували, що перші роки дитинства (десь до п'яти років) з багатьох причин набувають особісного значення. По-перше, тому, що на них припадає провесінь сексуальності, що залишає вирішальні орієнтири для сексуального життя зрілих літ. По-друге, враження цього періоду діють на несформоване й слабке Я і діють на нього мов сновиддя. Від афективних бур, породжених тими враженнями, Я може захиститися, тільки вдавшись до згнічення, набуваючи таким чином уже в дитинстві диспозицій до всіх пізніших хвороб і функціональних розладів. Ми зрозуміли: труднощі дитинства полягають у тому, що дитина за дуже короткий час мусить опанувати плоди культурного розвитку, який тривав кілька тисячоліть, а також результати приборкання інстинктів і соціального припасування — або принаймні їхні окремі елементи. Тільки частину цих змін дитина може опанувати в процесі власного розвитку, а чимало їй треба втовкмачувати через виховання. Ми нітрохи не дивуємось, коли дуже часто дитина справляється з цим завданням лише почасти. Багатьом дітям у ці ранні літа властиві стани, що їх можна порівняти з невротами, і звичайно вони властиві всім, хто згодом і справді захворіє. В багатьох дітей невротичні захворювання не чекають періоду зрілості, а починаються вже в дитячі роки, завдаючи клопоту батькам і лікарям.

Ми без усяких сумнівів почали застосовувати аналітичну терапію при лікуванні дітей, що або вияв-

ляли недвозначні невротичні симптоми, або вже виходили на шлях несприятливого розвитку характеру. Небезпека, що дітям може зашкодити аналіз, — про це часто говорили опоненти аналізу, — виявилася безпідставною. Наш здобуток від запровадження такої практики полягав у тому, що ми на живому об'єкті могли потвердити висновки, зроблені, так би мовити, на основі історичних документів у дорослих. Проте й діти мали вельми втішні здобутки. Виявилось, що діти — дуже сприятливий об'єкт для аналітичної терапії, причому терапевтичні успіхи ґрунтовні і тривкі. Звичайно, при роботі з дітьми методи лікування, вироблені для дорослих, зазнають певних глибоких змін. З погляду психології дитина — зовсім інший об'єкт, ніж доросла людина, в неї нема над-Я, метод вільних асоціацій не дає потрібних результатів, перенос, оскільки реальні батьки ще живі, відіграє іншу роль. На місце внутрішнього опору, що його ми поборюємо в дорослих, у дітей здебільшого стають зовнішні труднощі. Коли опір починають чинити батьки, то або мета аналізу, або сам він опиняються під загрозою, і не раз буває потрібним пов'язувати з аналізом дитини певний аналітичний вплив на батьків. З другого боку, неминучі відхилення аналізу дитини від аналізу дорослих згладжуються тією обставиною, що дехто з наших пацієнтів зберігає так багато інфантильних рис характеру, що аналітик, пристосовуючись до об'єкта, знов-таки не може обійтися без використання певних методів дитячого аналізу. Якимось само собою сталося, що дитячий аналіз став цариною аналітиків-жінок — нехай уже так і буде.

Погляд, що більшість наших дітей проминає в своєму розвитку невротичну фазу, містить у собі зарок однієї гігієнічної вимоги. Можна запитати, чи не було б доцільним прийти з аналізом на допомогу дитині навіть тоді, коли в неї не виявлено жодних ознак розладу; це був би один із способів піклування про здоров'я дитини — так само як сьогодні здорових дітей щеплять проти дифтерії, не чекаючи, поки вони захворіють на цю хворобу. Обговорення цього

питання має нині суто академічний інтерес, і я дозволю собі дещо пояснити: переважній більшості наших сучасників такий проект видався б нечуваним зухвальством, а знаючи ставлення більшості батьків до аналізу, поки що слід полишити всяку надію на впровадження цього проекту. Така профілактика розвитку неврозів, що вочевидь була б дуже ефективна, вимагає зовсім іншого стану суспільних настроїв. Наголос на застосуванні психоаналізу у вихованні припадає сьогодні на інше місце. Зрозуміймо, що є найпершим завданням при вихованні. Дитина повинна навчитись опановувати власні інстинкти. Надати їй свободу, щоб вона могла необмежено користися кожному своєму імпульсові, неможливо. Це був би дуже повчальний експеримент для дитячого психолога, але батьки при цьому занепасться своє життя, а самі діти заподіють собі великої шкоди, що виявиться почасти відразу, а почасти лише згодом. Отже, виховання мусить загальмовувати, забороняти, пригнічувати і таки справді весь час цим ревно переймається. Але з аналізу ми дізналися, що саме згнічування інстинктів чаїть у собі небезпеку невротичних захворювань. Ви, певне, пам'ятаєте, що ми докладно досліджували, яким саме чином це відбувається²¹⁶. Отже, виховання має шукати свій шлях між Сціллою потурання і Харібдою заборон. Якщо загалом це завдання нерозв'язне, слід знайти такий оптимум виховання, що може найбільшого досягти й завдати найменшої шкоди. Отже, треба з'ясувати, як діяти, скільки можна забороняти, в які періоди і з допомогою яких засобів. Крім того, слід іще узяти до уваги, що об'єктам виховного впливу притаманні дуже різні конституційні схильності, так що ті самі виховні методи не можуть бути однаково добрі для всіх дітей. Наступне міркування переконує нас, що досі виховання справлялось із своїм завданням дуже кепсько і заподіяло дітям великої шкоди. Коли ж буде знайдений оптимум і виховання ідеально впо-

²¹⁶[Див., зокрема, лекції 22 і 23. Дилему виховання обговорено на с. 369—370].

рається зі своїм завданням, можна буде сподіватися, що пощастить усунути одну з причин в етіології захворювань — вплив випадкових психічних травм у дитячому віці. Іншу причину, силу непокірних інстинктів, властивих людській конституції, усунути аж ніяк не вдасться. Якщо зважити всі ті великі завдання, що постають перед вихователем, — пізнати конституційні особливості дитини, за непомітними ознаками вгадати, що відбувається в її несформованій психіці, надавати дитині достатню міру любові і при цьому підтримувати на високому рівні свій авторитет, — то можна виснувати, що єдина доцільна підготовка до виховательського фаху — ґрунтовні психоаналітичні студії. Найкраще, коли й сам аналітик стане об'єктом аналізу, бо без досвіду на власній особі психоаналізу опанувати не можна. Аналіз викладача і вихователя видається дієвішим профілактичним заходом, ніж аналіз самої дитини, крім того, провадити його набагато легше.

Побіжна згадка при аналізі, непрямая виховна вимога до дитини з часом може набути великого впливу. Батьки, що самі ставали об'єктом аналізу і чимало йому завдячують, зокрема й розуміння похибок у власному вихованні, ставитимуться до своїх дітей із більшим розумінням і вберігатимуть їх від того, від чого самих батьків не вберіг ніхто. Паралельно з зусиллями аналітиків направити хід виховання йдуть дослідження, присвячені виникненню та запобіганню злочинності і безнаглядності. Тут я теж лише відчиню перед вами двері й покажу внутрішні покої, але вас туди не водитиму. Я певен, що коли у вас не згасне цікавість до психоаналізу, ви й самі дізнаєтесь про ці речі чимало нового й вартісного. Я, проте, не можу полишити теми виховання, не розглянувши декілька поширених тверджень. Кажуть, — і, звичайно, слушно, — що всяке виховання має партійну спрямованість і прагне підпорядкувати дитину наявному суспільному ладові, незважаючи на те, яким вартісним або міцним є той лад сам по собі. Якщо нині з'явиться переконаність у недосконалому сучасному нам соціальному ладу, то такий стан не випра-

виш, поставивши на службу тому ладові ще й психоаналітично спрямоване виховання. Перед вихованням треба ставити іншу, вищу мету, вільну від панівних на той час суспільних потреб. Проте, гадаю, цей аргумент тут недоречний, бо така вимога виходить за межі функціональних повноважень психоаналізу. Адже й лікареві, що його покликали лікувати пневмонію, нема чого перейматися тим, хто саме захворів — порядна людина, самовбивця або злочинець, — думати, чи заслуговує хворий, щоб йому залишили життя, і чи слід бажати хворому одужання. Навіть ця інша мета, що її прагнутимуть накинути вихованню, буде партійною, а ставати на бік котроїсь партії — аж ніяк не справа аналітиків. Я зовсім не маю на увазі тих випадків, коли психоаналіз позбавляють права на виховний вплив, якщо він ставить перед собою мету, несумісну з наявним суспільним устроєм. Психоаналітичне виховання брало б на себе непотрібну відповідальність, якби намірялося обернути своїх вихованців на бунтівників. Воно досягне свого, коли зробить їх якомога здоровішими і дієздатнішими. Психоаналіз сам по собі містить досить революційних моментів, щоб запевнити вас у тому, що виховані на ньому згодом у своєму житті ніколи не стануть на бік ретроградів і гнобителів. Я навіть гадаю, що діти-революціонери небажані з будь-якого погляду.

Вельмишановне товариство! Я ще маю сказати вам кілька слів про психоаналіз як терапію. Теоретично про це ми говорили ще п'ятнадцять років тому²¹⁷, і навіть сьогодні я не можу сформулювати інакше викладені тоді принципи; зараз я розповідатиму лише про досвід, набутий за останні роки. Ви знаєте, що психоаналіз постав як терапія, а потім далеко переріс її межі, проте не полишив свого материнського ґрунту; крім того, для свого поглиблення й дальшого розвитку він і далі потребує роботи з хворими: адже ніяким іншим способом неможливо нагромадити вра-

²¹⁷[У 27-й та 28-й лекціях].

ження, на основі яких ми розвиваємо свої теорії. Невдачі, що спіткали нас як терапевтів, завжди ставлять перед нами нові завдання, вимоги реального життя — дієвий захист супроти надмірного розростання умоглядних міркувань, що без них у своїй роботі ми все-таки не можемо обійтися. Якими засобами психоаналіз допомагає хворому, якщо допомагає, і до яких методів вдається — це все ми вже пояснювали раніше; сьогодні ми хочемо запитати, наскільки він ефективний.

Ви, певне, знаєте, що я аж ніяк не завзятий терапевт, тож нема небезпеки, що я використаю цю лекцію для самореклами. Я говоритиму краще мало, ніж багато. В часи, коли я був іще єдиний аналітик, мене тішило слухати закиди тих, що нібито прихильно ставились до моєї справи: "Це все, звичайно, дуже гарне й дотепне, але покажіть мені хоч єдиний випадок, коли пацієнт одужав унаслідок аналізу". Це була одна з численних формул, що з плином часу міняли одна одну, прагнучи звести нанівець незручну для всіх нову науку. Сьогодні ця формула так само застаріла, як і чимало інших, — у портфелях аналітиків тепер є цілі стоси вдячних листів від вилікуваних пацієнтів. На цьому аналогії не закінчуються. Психоаналіз — це справді така сама терапія, як і багато інших. Він має як свої перемоги, так і труднощі, свої обмеження й показання. Одного разу проти аналізу висунули звинувачення, ніби як терапію його не слід сприймати поважно, бо він не наважується опублікувати статистику своїх успіхів. Відтоді Психоаналітичний інститут, що його заснував доктор Макс Айтінґон у Берліні, опублікував звіт про перше десятиріччя психоаналітичної роботи. Лікувальні успіхи не дають підстав ні нахвалятися ними, ні соромитися їх. Але такі статистичні дані загалом не показові, опрацьований матеріал такий різномірний, що тільки дуже велика кількість випадків могла б щось засвідчити. Краще було б розпитати про окремі випадки успішного лікування. Тут я хочу сказати, що нітрохи не вірю, ніби наші лікувальні успіхи можуть дорівнятися до чудесних зцілень у Лурді. Адже

набагато більше людей вірять у чуда Святої Диви, ніж в існування неусвідомленого. Звернімося ж до земних конкурентів, тобто порівняймо результати психоаналітичної терапії з результатами інших методів психотерапії. Про органічні фізичні методи лікування невротичних станів сьогодні навряд чи й варто згадувати. Як один із способів психотерапевтичного впливу аналіз аж ніяк не протиставлений іншим методам цього особного різновиду лікування: він, ані знецінює, ані відкидає їх. З погляду теорії нема жодної суперечності, коли лікар, що прагне називатися психотерапевтом, застосовує на своїх хворих аналіз поряд з іншими лікувальними методами залежно від особливостей даного випадку та сприяння чи несприяння зовнішніх обставин. А насправді психоаналіз — це метод, що вимагає певної спеціалізації лікувального процесу. З тих самих причин мусять відокремлюватись одна від одної хірургія та ортопедія. Психоаналітичне лікування важке, його вимоги суворі, ним не можна послуговуватись як окулярами, що їх, читаючи, одягають, а йдучи на прогулянку, знімають. Як правило, психоаналіз цілком захоплює лікаря або не захоплює зовсім. Психотерапевти, що лише принагідно послуговуються аналізом, не стоять, як мені відомо, на твердому психоаналітичному ґрунті. Вони не приймають усього аналізу, а лише розбавляють його, чи то, може, “знезаражують”; їх аж ніяк не можна назвати аналітиками. Гадаю, що така ситуація дуже прикра, натомість співпраця в лікувальному процесі аналітика й психотерапевта, що послуговується іншими методами лікування, була б вельми доцільною.

Коли порівняти з іншими методами психотерапії, психоаналіз, безперечно, найефективніший; крім того, він правдивий, а водночас потребує найбільше зусиль і часу, в легких випадках до нього не вдаються; з його допомогою у відповідних випадках можна усунути розлади, викликати зміни на краще — таких успіхів у доаналітичні часи ніхто навіть не сподівався. А проте психоаналіз має і свої досить відчутні межі. Терапевтичному честолюбству багатьох моїх

прихильників коштувало величезних зусиль подолати таку-от, приміром, перешкоду: вони гадали, ніби з допомогою психоаналізу можна вилікувати будь-які невротичні розлади. Вони намагались увібгати аналітичну роботу в стислі терміни, пробували так посилити перенос, щоб він долав усякий опір; дехто поєднував з аналізом інші способи впливу, аби пошвидшити одужання. Ці спроби, звичайно, хвали гідні, але, гадаю, марні. З ними, до того ж, пов'язана небезпека, що дослідник буде змушений покинути навіть психоаналіз і пуститися в безкінечне експериментування²¹⁸. Сподівання, що все невротичне можна вилікувати, має, як на мене, підозріле походження, бо його висловлюють ті дилетанти, котрі гадають, ніби неврози — це щось зайве, що не має жодного права існувати. Насправді це тяжкі конституційно зумовлені ураження, що дуже рідко обмежуються єдиним спалахом; більшість із них триває довгі роки, а то й усе життя. Аналітичний досвід, показавши нам, що на неврози можна великою мірою впливати, якщо знати історичні притичини, які призвели до хвороби, та випадкові чинники, котрі сприяли її розвитку, спонукав нас знехтувати конституційний чинник у терапевтичній практиці. Проте ми й нітрохи не зазіхаємо на нього, і в теорії слід завжди про нього пам'ятати. Вже цілковита неприступність психозів для аналітичної терапії мала б, оскільки вони тісно споріднені з неврозами, обмежити наші претензії при лікуванні неврозів. Терапевтичну ефективність аналізу й далі обмежують важливі чинники, на які навряд чи можна вплинути. При лікуванні дітей, коли можна було б сподіватися найбільших успіхів, існують такі зовнішні труднощі, як ставлення батьків; ці труднощі, проте, невіддільні від самого дитинства. При лікуванні дорослих це передусім два чинники: міра психічної закростенілості і форма хвороби разом з усім, що вона, як поглянути глибше, обіймає. Перший чинник часом досить безпідставно недобачають. Хоча пластичність психічного

²¹⁸[Тут, можливо, Фройд мав на увазі свого приятеля Ференці].

життя і можливості направити задавлені хворобливі стани дуже великі, психіку не завжди щастить оновити. Чимало змін видаються остаточними, скидаючись на рубці від уже проминулих процесів. Іноді створюється враження загальної закріпленості психічного життя; психічні процеси, що їх хотілося б направити на інший шлях, видаються нездатними полишити узвичаєні дороги. Але це, мабуть, та сама закріпленість, тільки вже з іншого погляду. Дуже часто лікареві здається, ніби він відчуває, що терапії бракує лише потрібної рушійної сили, аби призвести до змін. Якась залежність, певний складник інстинкту можуть виявитись надто сильними, порівнюючи з протилежними силами, що ми їх спроможні запускати. Такий стан загалом властивий для психозів. Ми розуміємо їх тією мірою, що добре знаємо, де годилося б підставити важіль, проте підняти тягар тим важелем нам несила. З цим питанням пов'язані й наші надії на майбутнє: пізнавши дію гормонів, — ви знаєте, про що йдеться, — ми дістанемо засіб успішної боротьби з кількісними чинниками захворювань, але сьогодні нам до такого ще далеко. Я розумію, що непевність цих усіх обставин створює сталу спонуку вдосконалювати техніку аналізу й зокрема переносу. Надто вже початківці в аналізі, зазнавши невдачі, сумніваються, що саме тут слід звишувачувати: чи особливості випадку, чи власну невірність у провадженні терапевтичних процедур. Але я вже казав, що не вірю, ніби коштом зусиль у цьому напрямі можна досягти значного поступу.

Другий бар'єр перед аналітичними успіхами ставлять форми хвороб. Ви вже знаєте, що цариною застосування аналітичної терапії є неврози переносу, фобії, істерії, невроз нав'язливих станів, а крім того, ненормальності характеру, що розвиваються на місці таких захворювань. Усе, що має інакшу природу, — нарцисичні і психотичні стани, — більшою або меншою мірою не піддається лікуванню. Отже, було б цілком виправданим, якби ми вберігалися від невдач, ретельно відкидаючи такі випадки. Завдяки такій обережності статистика аналізу набагато б поліпши-

лась. Та ба, навіть і тут є свої терни. Дуже часто свої діагнози ми ставимо не на початку лікування, і вони, немов та проба на відьомство, що до неї вдавався король Шотландії; про це я вичитав у Віктора Гюго. Той король заявив, що знає несхибний метод розпізнавати відьом. Жінку треба вкинути в казан з окропом, а потім покуштувати юшку. Лише після цього він міг сказати: "Це була відьма". Або: "Ні, то не відьма". Така сама ситуація і в нас, тільки страждаємо всі ми. Ми можемо дійти якогось певного висновку щодо пацієнта, який прийшов лікуватись, або студента, що прийшов опановувати психоаналіз, лише після того, як кілька тижнів або місяців аналітично вивчатимемо його. Ми й справді купуємо kota в мішку. Пацієнт приходить із невизначеними загальними скаргами, які не дозволяють поставити діагноз. Тільки в кінці такого пробного періоду може з'ясуватися, що перед нами негодящий випадок. Тоді студента ми відсилаємо геть, а пацієнта ще якийсь час вивчаємо, дивлячись, чи він часом не постане перед нами в сприятливішому світлі. Пацієнт помщається за це тим, що продовжує список наших невдач, відставлений студент, якщо він належить до параноїдального типу, певне, тим, що сам пише книжку з психоаналізу. Тож, як бачите, наша обережність не стає нам у пригоді.

Я непокоюся, що мої докладні пояснення виходять за межі ваших інтересів. Але ще більшого жалю мені завдає те, що ви можете подумати, ніби мій намір полягав у тому, щоб зменшити вашу повагу до психоаналізу як терапії. Мабуть, я й справді почав трохи невправно, бо ж прагнув якраз протилежного: виправдати терапевтичну обмеженість аналізу, вказавши на її неминучість. Із тим самим наміром я звертаюся й до іншого пункту: до закиду, що аналітичне лікування потребує непропорційно багато часу. На це можна відповісти, що психічні зміни відбуваються лише дуже повільно; коли вони настають швидко, зненацька — це недобра ознака. Таки правда, лікування тяжких неврозів розтягується на довгі роки, але в разі успіху запитайте себе, як довго тривали

б страждання. Либонь, із десятків років на кожен рік лікування, — і це означало б, як ми часто бачимо на хворих, котрих не лікували, що хвороба ніколи б не вщухла. В багатьох випадках ми мали підстави знов удаватись до аналізу через кілька років: життя, скориставшись новими приводами, розвинуло нові хворобливі реакції, а весь цей період між двома лікувальними циклами пацієнт залишався здоровим. Або ж перший аналіз не виявив усіх патологічних диспозицій пацієнта, і було тільки природним, що перший аналіз припинили після досягнутого успіху. Є, проте, й тяжко нещасні люди, що за ними слід упродовж усього їхнього життя провадити аналітичний нагляд і час від часу знову піддавати їх аналізу, але в будь-якому іншому випадку такі люди взагалі були б неспроможні жити, і слід лише радіти, що можна підтримувати їх із допомогою такого порційного, наворотного лікування. Тривалих лікувальних циклів потребує також і аналіз при розладах формування характеру, але він досить часто закінчується успіхом, і чи знаєте ви якусь іншу терапію, що з нею міг би хто хоч підступитися до цього завдання? Терапевтичне честолюбство після таких нахвалень може й далі залишатись незадоволеним, проте на прикладі туберкульозу та вовчаку ми вже переконалися, що успіху можна досягти лише тоді, коли терапія відповідає характерові хвороби.

Я сказав вам, що психоаналіз постав як терапія, але повернути ваш інтерес до нього я прагну не тому, що це терапія, а тому, що він розкриває правду, допомагає дійти висновків, які найближче стосуються людини, її ества, вказує на зв'язки, що існують між найрізноманітнішими видами людської діяльності. Психоаналіз як терапія — лиш один із багатьох методів лікування, щоправда, *primus inter pares*. Якби він не мав своєї терапевтичної вартості, його б не відкрили при роботі з хворими і не розвивали б упродовж понад тридцяти років.

Лекція 35

ПРО СВІТОГЛЯД²¹⁹

Вельмишановне товариство! На нашій останній зустрічі ми з вами переймалися дрібним повсякденним клопотом, немов порядкуючи у своєму скромному домі. А тепер ми хочемо здійснити сміливий наїзд і наважитись відповісти на запитання, яке знов і знов ставлять перед нами наші опоненти: чи веде психоаналіз до якогось певного світогляду і до якого саме?

Боюся, що світогляд — специфічно німецьке уявлення, і переклад цього слова чужими мовами пов'язаний із великими труднощами. Якби я спробував визначити його, моя спроба вочевидь видалася б незграбною. Так-от, я гадаю, що світогляд — це інтелектуальна структура, яка цілісно розв'язує всі проблеми нашого існування на підставі певної вищої гіпотези, причому жодного питання не зостається відкритим і все, що становить наш інтерес, займає своє визначене місце. Неважко зрозуміти, що володіння таким світоглядом належить до ідеальних прагнень людства. Вірячи в такий світогляд, можна певніше почуватися в житті, знати, до чого слід прагнути, як найдоцільніше застосовувати свої почуття та інтереси.

Якщо саме таким є характер світогляду, відповідь для психоаналізу буде легка. Як особна царина знань, галузь психології — глибинна психологія або психологія неусвідомленого, — він цілком не годиться для вибудови власного світогляду і мусить переймати звичайний науковий світогляд. А проте науковий світогляд значно відступає від нашого визначення. Щоправда, він визнає принцип *цілісності* і *єдності* пояснення світу, але лише як програму, виконання якої відсунуте в майбутнє. Зате він вирізняється своїм негативним характером, бо ж обмежений досі пізнаним і суворим відкиданням певних, чужих йому елементів. Науковий світогляд проголошує, що нема

²¹⁹[Тему цієї лекції Фройд уже порушував наприкінці II розділу праці “Hemmung, Symptom und Angst” (1926 d); Studienausgabe, Bd. 6, S. 241].

жодного іншого джерела пізнання світу, крім інтелектуального опрацювання ретельно перевірених спостережень, отже, того, що ми називаємо дослідженням, натомість одкровення, інтуїція, пророцтва не дають нам ніяких знань. Здається, таке розуміння наприкінці минулого сторіччя от-от уже мало стати загальновизнаним. Проте наше сторіччя свого не попустило і винайшло зверхній закид, буцімто такий світогляд водночас і жалюгідний, і невтішний, не відповідає величі людського духу й потребам людської душі.

Цей закид завжди треба спростовувати що є сили й завзяття. Він цілком безпідставний, бо й дух, і душа — такі самі об'єкти наукового пізнання, як і будь-які інші речі позалюдської природи. Психологія має особливий привілей оступатися за науковий світогляд, бо йому аж ніяк не можна закинути, ніби в картині світу він нехтує царину психічного. Адже його внесок до науки якраз і полягає в поширенні досліджень на царину психіки. Без такої психології наука була б дуже неповна. Коли науку збагатили дослідженнями інтелектуальних та емоційних функцій людини (і тварини), виявилось, що загальний стан науки не змінився, не постало жодних нових джерел знань або методів досліджень. Інтуїція та пророцтва й справді були б такими, якби вони існували, але їх можна спокійнісінько вважати за людські ілюзії, своєрідні справдження бажань. Неважко розпізнати, що претензії на такий світогляд мають чисто афективну основу. Наука бере до уваги, що психічне життя людини ці претензії створює, і готова дослідити їхні джерела, проте не має навіть найменшого приводу визнавати їхню обґрунтованість. Навпаки, вона не забуває нагадувати, що все те ілюзія, такі афективні претензії слід ретельно відділяти від науки.

Це аж ніяк не означає, що слід зневажливо відкидати такі бажання або недооцінювати їхню вагу в людському житті. Ми ладні простежити, як реалізовані ці бажання в творах мистецтва, в системах релігії та філософії, але треба зважати й на те, що переносити ці претензії в царину пізнання було б

найвищою мірою необґрунтованим і недоцільним. Бо тим самим відкрилися б шляхи, що провадять нас у царину психозу, чи то індивідуального, чи то масового, і зупинилися б потоки неоціненної енергії, звернені до дійсності, зупинилися б, щоб бажання й потреби скількимога задовольняти в собі самому.

З позиції науки тут уже видається неминучим удатись до критики, виступивши з запереченнями і спростуваннями. Адже не досить сказати, що наука — це одна царина духовної діяльності людини, а релігія та філософія — інші, які своєю вагою принаймні не поступаються першій, і що наука не може в них утручатись; усі ті царини мають однакові претензії на істину, і кожній людині вільно обирати, на чому їй спирати свої переконання і на що звертати свою віру. Такий погляд уважають за надто вже шляхетний, толерантний, широкий і вільний від дріб'язкових упереджень. Та, на жаль, він необґрунтований і додає свою частку до тієї всієї шкоди, яку спричиняє цілковито ненауковий світогляд, а практично ще й тотожний із ним. Отож виявляється, що істина не може бути толерантною, вона не терпить жодних компромісів та обмежень, а дослідження трактує як свої власні всі три царини людської діяльності і мусить ставати неблаганно критичним, коли якась інша сила намагатиметься відібрати собі ту чи ту окрему галузь.

З трьох сил, що можуть виборювати в науки ґрунт, тільки релігія — серйозний супротивник. Мистецтво майже завжди нешкідливе й зичливе, воно не прагне ставати чимось іншим, крім ілюзії. За винятком небагатьох осіб, що, як кажуть, одержимі мистецтвом, митці не зважуються втручатись у царину реальності. Філософія не суперечить науці, радше й сама вона діє як наука, використовує почасти ті самі методи, але відступає від неї в тім, що плекає ілюзію виробити взаємопов'язану картину світу, що не містила б прогалин, проте при кожному поступі наших знань ця картина неминуче розлітається вщент. З погляду методології філософія хибить тим, що пере-

оцінює значення логічних операцій у процесі пізнання і почасти визнає вагу інших джерел пізнання, приміром, інтуїції. І не раз з'являється думка, що жарт поета (Г. Гайне) певною мірою слушний, коли він сказав про філософа:

Сорочкою нічною та чепцем
Він діри затулив світобудови²²⁰.

Але філософія не має безпосереднього впливу на великі маси людей, ба більше, вона цікава лише нечисленній меншості тонкого прошарку інтелектуалів, уся решта навряд чи й розуміє її. Зате релігія — це величезна потуга, що використовує наймогутніші емоції людини. Адже відомо, що раніше вона обіймала майже все, що відіграло певну роль у духовному житті людини, посідала місце науки, коли самої науки ще майже не було, і створила світогляд, до якого годі було дорівнятися у послідовності та цілісності, і хоч скільки його розхитували, він існує й тепер.

Якщо ви хочете уявити собі всю велич релігії, то вам слід усвідомити, що вона давала людині. Релігія пояснювала, як зародився і розвивався світ, гарантувала людині захист і безкінечне щастя в мінливих обставинах життя; до своїх поглядів та вчинків вона схиляла через приписи, які підпирала всім своїм авторитетом. Отже, релігія виконувала три функції. По-перше, задовольняла людську жадобу знань, чинила те саме, чого з допомогою своїх засобів пробувала досягти наука, і тут релігія виступала як суперниця науки. Своїй другій функції релігія, звичайно, завдячує велику частину власного впливу. Коли релігія зменшує страх людини перед життєвими небезпеками й несподіваними поворотами долі, запевняє, ніби все скінчиться добром, розвіює тугу в нещасті, наука ніяк не може конкурувати з нею. Наука, правда, навчає, як уникнути певних небезпек, і може

²²⁰[“Знову на батьківщині”, LVIII].

успішно поборювати численні нещастя; було б несправедливо заперечувати її роль могутньої помічниці людства, але в багатьох ситуаціях вона змушена полишати людей наодинці з їхнім лихом і може порадити їм тільки покору. У своїй третій функції — даючи настанови, запроваджуючи заборони та обмеження — релігія найбільше відрізняється від науки. Бо наука задовольняється тим, що лише досліджує й визначає, хоча її практичне застосування й стає джерелом правил та порад, що вказують, як жити. За певних обставин вони збігаються з тим, що забороняє релігія, проте підстави зовсім інші.

Поєднання цих трьох аспектів релігії не зовсім зрозуміле. Що спільного між поясненням походження світу і накиданням певних етичних приписів? Натомість запевнення в захисті та кінцевому щасті тісно пов'язані з етичними вимогами. Такі запевнення — винагорода за дотримання релігійних заповідей; тільки дотримуючись їх, можна сподіватись обіцяного добра, на непокірних чекає кара. А втім, щось подібне діється й тоді, коли йдеться про науку. Як уважає наука, той, хто нехтує її рекомендації, завдає собі шкоди.

Дивовижне поєднання в релігії повчання, втішання та вимогливості стане зрозумілим лише тоді, коли піддати її аналізу з погляду походження. Цей аналіз можна починати з найпримітнішого елемента всієї сукупності — з теорії виникнення світу: адже чому тоді космогонія — неодмінна складова частина кожної релігійної системи? Тож теорія полягає в тому, що світ створено подібною до людини істотою, яка, проте, мала незмірно більшу могутність, мудрість, силу і пристрасть, тобто створено своєрідною ідеалізованою надлюдиною. Звірі як творці всесвіту вказують на вплив тотемізму, що про нього згодом ми принаймні побіжно ще згадаємо. Цікаво, що цей творець усесвіту завжди виступає тільки в однині, навіть там, де вірять у багатобожжя. Цікаве й те, що здебільшого це чоловік, хоч аж ніяк не бракує

згадок про жінок-богинь і чимало міфологічних оповідей про створення світу починається саме з того, що Бог-чоловік повалює жіноче божество²²¹, принижене до якоїсь потвори. З цим питанням пов'язані надзвичайно цікаві поодинокі проблеми, проте ми мусимо поспішати. Дальший шлях стане нам добре знайомим, якщо Бога-творця прямо назвати батьком. Психоеаналіз висновує, що це справді батько — такий величний, яким він колись видавався малій дитині. Тож релігійна людина уявляє собі створення світу так само, як і власне виникнення.

Після цього вже легко пояснити, чому з космогонією поєднані втішні запевнення і суворі етичні приписи. Та сама особа, якій дитина завдячує власне існування, — батько (хоча правильніше було б сказати: батьківська інстанція, складена з постатей батька-матері), — береже й охороняє кволу, безпорадну дитину, беззахисну супроти всіх небезпек, що чигають на неї в навколишньому світі; перебуваючи під її опікою, дитина почувається в безпеці. Навіть вирішивши та усвідомлюючи, що вже володіє значними силами, людина все ж і далі зважає на життєві небезпеки і слухно висновує, що, по суті, вона така сама безпорадна і безборонна, як і в дитинстві, що супроти світу вона ще досі дитина. Людина й далі не хоче позбавляти себе того захисту, яким тішилась, будучи дитиною. Проте людина давно вже дізналася, що її батько — дуже обмежений у своїй потузі, аж ніяк не всемогутня істота. Через те вона знову повертається до зображеного в спогадах образу батька, так переоціненого в дитинстві, підносить його до божества і вводить у реальне сьогодення. Афективна сила цього образу-спогаду і невмируща потреба захисту витворюють разом віру людини в Бога.

Так само і третій головний пункт релігійної програми — етичні вимоги — невимушено припасову-

²²¹[Про жіноче божество Фройд говорить набагато більше у своїй праці "Der Mann Moses und die monotheistische Religion" (1939 a), III Aufsatz, I Teil, Abschnitt D].

ється до цієї дитячої ситуації. Я нагадаю вам уславлений Кантів вислів, що зоряне небо і моральний закон усередині нас створено за одним подихом [пор. вище с. 528]. Хоч яким незвичним видається таке зіставлення, — що може бути спільного між небесними тілами і питанням, любить чи забиває на смерть одна людська істота іншу? — воно все-таки відображує велику психологічну істину. Той самий батько (батьківська інстанція), що дав дитині життя і захищав її від усіляких небезпек, крім того, ще й напучував її, повчав, що їй можна чинити і чого не слід, вказував, які певні обмеження її інстинктивних жадань матимуть схвалення, пояснював, якої поваги до батьків і братів та сестер сподіваються від дитини, якщо вона хоче стати терпним і любим членом родинного кола, а згодом і ширших людських спільнот. Через систему заохочень і кар у дитини формується знання своїх соціальних обов'язків, і вона починає усвідомлювати: її безпека в житті залежить від того, що батьки, а згодом і інші люди люблять її і можуть вірити, що й вона відповідає їм любов'ю. Ці всі обставини неминуче приводять людину до релігії. Заборони та вимоги батьків і далі живуть у її серці як сумління, моральне чуття; Бог керує людським світом із допомогою тієї самої системи винагород і кар, від виконання етичних вимог залежить те, якою мірою захисту і щастя тішитиметься окрема людина; безпека спирається на любов до Бога і на усвідомлення, що й він любить кожну людину; почувуючись у такій безпеці, людина не боїться небезпек навколишнього світу і людського суспільства. І, нарешті, з допомогою молитви людина забезпечує собі безпосередній вплив на божественну волю, а водночас і певну частку божої всемогутності.

Я знаю, що, слухаючи мене, ви гамуєте в собі численні запитання, на які вам кортіло б почути відповідь. Сьогодні я не маю змоги відповідати на них, але певен, що жодне з цих часткових досліджень не похитне нашого твердження, що релігійний світогляд зумовлений ситуацією, в якій ми опиняємось у ди-

тинстві. І тим дивовижніше, що попри свій інфантильний характер релігійний світогляд усе-таки мав і попередників. Безперечно, були часи, коли не існувало ні релігії, ні богів. Той світогляд тепер називають анімізмом. Тоді світ був сповнений подібних до людини нематеріальних істот, що їх ми називаємо демонами, всі об'єкти зовнішнього світу ставали для них притулком або навіть були тотожні з ними, проте не існувало жодної вищої сили, яка створила б їх усіх, а потім і врядувала ними й до якої людина могла б звертатися по допомогу та захист. Демони анімізму здебільшого були неприхильні до людей, проте здається, ніби людина вірила в себе тоді більше, ніж згодом. Людина, звичайно, всякчас трусилася від страху перед цими лихими духами, проте й боронилася від них із допомогою певних дій, яким приписувала силу проганяти їх. Та й сама людина не почувалась тоді безсилою. Жадаючи чогось від природи, приміром, дощу, вона не зверталася з молитвою до бога погоди, а вдавалась до чарів, що від них сподівалася безпосереднього впливу на природу, сама створювала щось подібне до дощу. В боротьбі з силами докільля її першою зброєю стала *магія*, перший провісник нашої сьогодишньої техніки. Ми припускаємо, що віра в магію породжена переоцінкою власних інтелектуальних операцій, а втім, віру у "всемогутність думки" ми спостерігаємо й сьогодні у хворих із неврозом нав'язливих станів²²². Можна собі уявити, що в ті часи люди вельми пишалися своїми здобутками в мові, які мали набагато полегшити процес мислення. Тодішні люди надавали слову чарівної сили. Цю рису згодом перейняла собі релігія. "І сказав Бог: "Хай станеться світло!" І сталося світло". А втім, наявність магічних дій показує, що людина анімістичної доби не просто покладалася на силу власних бажань. Вона сподівалася успіху радше від виконання певних дій, які мали примусити природу до наслідування. Коли людині був потрібен дощ, вона

²²²[Див. "Totem und Tabu" (1912-13), III. Aufsatz, Studienausgabe, Bd. 9, надто S. 374 ff.].

сама кропила водою землю, коли прагнула спонукати землю до родючості, влаштовувала їй видовисько — статеві зносини просто серед ланів.

Ви знаєте, як важко минає те, що колись залишило на психіці свій відбиток. Тож для вас не буде несподіванкою почути, що чимало виявів анімізму збереглося й донині, здебільшого як так звані забобони, що існують поряд із релігією й ховаються за нею. Ба більше, ви навряд чи зможете спростувати думку, що наша філософія зберегла істотні риси анімістичного способу мислення: переоцінку словесних чарів, віру, що реальні процеси у світі йдуть шляхами, на які їм указало наше мислення. Це й справді був би анімізм, лише без магічних дій. З іншого боку, можна сподіватися, що вже за тих давніх часів існувала певна етика, приписи, які регулювали людські взаємини, але ніщо не промовляє за те, що вони мали внутрішній зв'язок з анімістичними віруваннями. Вони, либонь, безпосередньо відображували наявний розподіл сили і практичні потреби.

Було б дуже цікаво дізнатися, що спонукало перейти від анімізму до релігії, але можна собі уявити, яка темінь ще й нині огортає ті прадавні періоди історії розвитку людського духу. Видається незаперечним фактом, що першим виявом релігії був подиву гідний тотемізм, ушанування тварин, що після нього з'явилися перші етичні закони, так звані табу. Свого часу в книжці "Totem und Tabu" [1912-13] я дослідив гіпотезу, що ця переміна була пов'язана з революцією взаємин у людській родині. Головний набуток релігії порівняно з анімізмом полягає в психічному зв'язуванні страху перед демонами. Проте злий дух як пережиток тих прадавніх часів усе-таки зберіг певне місце в системі релігії.

Досі йшлося про передісторію релігійного світогляду, тож звернімося тепер до того, що сталося відтоді і ще й досі відбувається перед нашими очима. Дух наукових досліджень, зміцнівши під час спостережень природних процесів, з плином часу почав трак-

тувати релігію як суто людську справу і піддавати її критичному розглядові. Проте на цьому він не зупинився. Після цього він кинув виклик оповідкам про чуда, дивовижам і небилицям, оскільки вони суперечили всьому, чого навчало тверезе спостереження, і надміру ясно виказували вплив людської фантазії та вигадливості. Після цього дійшло й до спростування наявних теорій виникнення світу, бо вони свідчили про незнання, яке мало на собі тавро тих прадавніх часів і яке наука спромоглася подолати завдяки дедалі кращому знайомству з законами природи. Відколи мислення було змушене визнати поділ на живих та одушевлених істот і неживу природу, який унеможливив збереження віри в давній анімізм, думка, ніби світ постав унаслідок творчого акту, подібно до того, як виникає окрема людина, вже видавалася не більш ніж найближчим, найбезпосереднішим припущенням. Не слід недооцінювати також і порівняльного вивчення різних релігійних систем та впливу їхніх суперечливих, протилежних висновків і взаємної нетерпимості.

Зміцнівши під час цих підготовчих вправ, дух наукових досліджень нарешті набрався сміливості і наважився на перевірку найважливіших і афективно найвартісніших елементів релігійного світогляду. Хоча це завжди можна було добачити, людина досить пізно спромоглася заявити, що навіть ті релігійні постулати, які обіцяють — якщо лише виконувати певні етичні вимоги — захист і щастя, виявились украй далекими від правди. З'ясувалося, що насправді у всесвіті немає ніякої потуги, яка б із батьківською турботою дбала про життєві гаразди кожної окремої людини і доводила до щасливого кінця все, що її стосується. Радше виявилось, що людське життя не влізає в рамки ані гіпотези про світове добро, ані — почасти протилежної їй — гіпотези про світову справедливість. Землетруси, повені та пожежі нітрохи не відрізняли добрих і побожних від лихих і безвірних. Навіть там, де йшлося не про неживу природу, а

про залежність долі окремих людей від їхнього ставлення до інших людей, аж ніяк не потверджувалось правило, ніби чесноту винагороджують, а на лихих чекають кари; радше навпаки, хитра, жорстока, безоглядна людина дуже часто здобувала собі пожадані багатства світу, а побожна й далі животіла в злиднях. Долі окремих людей визначають байдужі, темні, неприхильні сили: система винагород і кар, що їй релігія приписувала панування над світом, здається, не існує. Тут у нас знову з'являється нагода відкинути ще один фрагмент одушевлення, який урятувався, перейшовши з анімізму до релігії.

Останній внесок до критики релігійного світогляду зробив психоаналіз, указавши на походження релігії з дитячої безпорадності і виснувавши її зміст із бажань і потреб дитячого періоду, що збереглися й у зрілі роки. Це твердження ще не означає безпосереднього спростування релігії, але все-таки воно значно поглибило наші знання про неї і принаймні в одному пункті прямо суперечить релігії, оскільки вона претендує навіть на божественність власного походження. Щоправда, в цьому вона має слушність, якщо тільки погодитись із нашим розумінням Бога.

Отже, узагальнене судження науки про релігійний світогляд звучатиме так. Поки окремі релігії чубляться між собою за те, котра з них володіє істиною, ми гадаємо, що можна взагалі знехтувати ту істину, яка є змістом релігії. Релігія — це спроба опанувати чуттєвий світ, у якому нам судилось опинитися, з допомогою світу бажань, що сформувався в нас унаслідок біологічної та психологічної необхідності. Але релігія не впорується з таким завданням. Її вчення зберігає на собі відбиток доби, за якої воно постало, — повитого темрявою дитинства людського роду. Релігійні втішання не варті найменшої довіри. Досвід навчає нас: світ — не дитяча кімната. Етичні вимоги, на важливості яких прагне наголосити релігія, вимагають радше якогось іншого обґрунтування, бо без них людському суспільству не обійтися, і тому вкрай

небезпечно пов'язувати дотримання тих вимог із релігійною вірою. Якщо спробувати прилучити релігію до процесу розвитку людства, вона видається не тривалим здобутком, а лиш аналогом неврозу, крізь який має пройти кожна культурна людина на своєму шляху від дитинства до зрілості²²³.

Ви, звичайно, маєте повну волю критично поставитись до висловлених поглядів; у такому разі я й сам вам сприятиму. Моя розповідь про поступове руйнування релігійного світогляду дуже неповна, оскільки я подав її в скороченому вигляді; не зовсім правильно відтворено й послідовність окремих процесів, не простежено взаємодії різних сил при пробудженні духу наукових досліджень. Крім того, я не звернув уваги на зміни, які відбулись у самому релігійному світогляді протягом доби його незаперечно-го панування, а потім і під впливом пробудженої критики. Нарешті я обмежив свої пояснення лише тією подобою релігії, яка відома нам, людям Заходу. Я, так би мовити, створив своєрідну модель, щоб якнайшвидше подати якомога разючішу картину. І вже полишмо питання, чи досить моїх знань узагалі, аби ця картина стала досконалою й повною. Я знаю, що все, про що я розповів, можна знайти і десь-інде, і то в кращій формі, тут нема нічого нового. Дозвольте ж мені висловити переконаність, що найретельніше опрацювання змісту релігійних проблем нітрохи не похитне наших результатів.

Ви знаєте, що боротьба духу наукових досліджень проти релігійного світогляду ще не скінчилася, вона точиться й сьогодні, відбувається перед нашими очима

²²³[Фройд обмірковує можливість, що суспільство, подібно до індивіда, теж може страждати від неврозу, в працях "Die Zukunft einer Illusion" (1927 c, Studienausgabe, Bd. 9, S. 177) та "Das Unbehagen in der Kultur" (1930 a, ibid., S. 269). Ще докладніше він пояснює цю тему в праці "Der Mann Moses und die monotheistische Religion", III. Aufsatz, Teil I, C (1939 a, ibid., S. 521 ff.). Але ще задовго до цього Фройд указав на аналогію між церковною відправою і нав'язливими діями (Freud, 1907 b)].

ма. Як не брати до уваги психоаналізу, в цій боротьбі використовують таку обмаль полемічної зброї, що ми аж ніяк не відмовляємось покладати на неї певні надії. При цьому ми, мабуть, краще з'ясуємо наше ставлення до світогляду. Ви побачите, як легко можна спростувати деякі аргументи, що їх висувають прихильники релігії; інші аргументи, проте, не піддаються спростуванню.

Перше заперечення, яке ми чуємо, полягає в тому, нібито для науки це зухвальство — перетворювати релігію на об'єкт своїх досліджень: адже релігія — суверенна царица, вища від усякого людського розуміння, і до неї не можна підступатися ба навіть з найрозумнішою критикою. Іншими словами, наука неспроможна висловлювати судження про релігію. А в усьому іншому наука придатна й корисна, допоки вона обмежується своєю цариною, проте релігія — це вже інша царица, і науці нема там чого шукати. Якщо ж вас не стримає ця груба заборона і ви далі запитуватимете, на що спирається така претензія на виняткове становище серед усіх людських справ, то почуєте у відповідь, якщо вам узагалі зволють відповісти, що релігію не можна вимірювати людською мірою, бо вона божественного походження і дана нам через одкровення Духа, що його не до снаги збагнути людському духові. Слід гадати, що ви не дасте збити себе з пантелику таким аргументом, адже це очевидне *petitio principii*, висновок з недоведеного, *begging the question*, — я не знаю жодного годящого вислову німецькою мовою. Тут зразу виникне запитання, чи існує той божественний Дух і його одкровення, і ми, звичайно, не почуємо нічого певного, коли нам скажуть, що такого запитувати не можна, бо до Бога не годиться звертатись із запитаннями. Тут ситуація така, як інколи в аналітичній роботі. Коли в усьому іншому тямущий пацієнт відкидає, покликаючись на якісь неясні підстави, певне припущення, такий логічний гандж указує на існування надто вже сильних мотивів опору, що можуть мати лиш афек-

тивну природу, пов'язаність із конкретними почуттями.

Можна дістати й іншу відповідь, де цей мотив буде висловлений відверто. До релігії не можна підходити з критичною перевіркою, бо вона уособлює найвище, найвартісніше, найпіднесеніше з усього, що створив людський дух, бо вона дозволяє виявитись найглибшим почуттям; тільки вона робить світ стерпним, а життя — гідним людини. На такі аргументи слід відповідати, не заперечуючи оцінку релігії, а спрямовуючи увагу на інші обставини. Треба наголосити, що тут аж ніяк не йдеться про втручання духу наукових досліджень у царину релігії, а навпаки: йдеться якраз про втручання релігії в сферу наукового мислення. Хоч якими можуть бути вартість і значення релігії, вона не має жодного права якимсь чином обмежувати мислення, не має також і права сама себе виводити з-під дії наукового мислення.

За своєю природою наукове мислення не відрізняється від нормального повсякденного мислення, яким усі ми, побожні і безвірні, послуговуємось, залагоджуючи свої життєві справи. Воно має лише кілька особливих, відмінних рис: цікавиться ще й речами, які не мають жодної безпосередньої, відчутної користі, ретельно відкидає всі індивідуальні чинники та афективні впливи, перевіряє свідчення органів чуттів, що на них спирає свої висновки; наукове мислення надійніше, воно створює нові способи сприйняття, недосяжні з допомогою повсякденних засобів, ізолювано вивчає умови виникнення тих або тих явищ, зумисне варіюючи досліди. Наукове мислення намагається досягти узгодження з реальністю, тобто з тим, що існує поза нами та незалежно від нас і, як показує досвід, вирішальне для справдження або несправдження наших бажань. Цю узгодженість із зовнішньою реальністю ми називаємо істиною. Вона й становить мету наукової роботи, навіть коли не брати до уваги практичної вартості тієї роботи. А коли релігія проголошує, що може заступити науку,

що вона вже тому, що зичлива й піднесена, має бути ще й істинна, то це, по суті, свавільне втручання, якому в інтересах усього загалу слід дати відкоша. Завелике зухвальство — вимагати від людей, навчених провадити свої повсякденні справи, спираючись на правила досвіду і оглядаючись на реальність, передати турботу про свої найважливіші інтереси самій інстанції, яка немов на свій привілей претендує на визволення від принципів раціонального мислення. Ну, а щодо захисту, який обіцяє релігія своїм вірним, то, гадаю, ніхто з нас навіть не сів би в автомобіль, якби водій заявив, що він, нехтуючи всі правила вуличного руху, непомильно їздить, корячись високим злетам власної фантазії.

Заборона мислити, до якої вдається релігія задля підтримки власного існування, — незаперечна небезпека як для окремих осіб, так і для людського суспільства загалом. Аналітичний досвід показав, що така заборона, навіть коли спочатку вона стосувалася лише певної обмеженої царини, схильна поширюватись і ставати причиною тяжких порушень індивідуального розвитку. Такий результат можна простежити й на жіночій статі, він є наслідком заборони переїматися власною сексуальністю навіть подумки. Шкідливість релігійного гальмування думки можуть потвердити й біографії майже всіх видатних постатей минувшини. З іншого боку, інтелект, або — на звімо його ближчою для нас назвою — розум, належить до сил, від яких можна сподіватися найповажнішого об'єднавчого впливу на людство, — на людство, єдність якого так важко забезпечити і яким через те навряд чи можливо керувати. Уявіть собі, яким неможливим для життя стало б людське суспільство, якби кожен індивід мав свою окрему таблицю множення і свою особну систему мір і ваги. Наша найоптимістичніша надія на майбутнє саме в тому й полягає, що інтелект — дух наукових досліджень, розум — із плином часу встановить диктатуру в людському психічному житті. Сама природа розуму

стала б тоді запорукою, що він і далі відводитиме належне місце сфері людських почуттів і всього, зумовленого ними. Таке панування розуму і примус, які воно чинитиме на всіх, стало б наймогутнішою об'єднавчою силою людського суспільства і сприяло б дедалі більшій єдності. А все, що опирається такому розвитку, як-от релігійна заборона мислити, — це небезпека для майбутнього людства.

А тепер можна запитати: чому релігія не покладе край цій безнадійній для себе боротьбі, вільно оголосивши: “Це правда, що я не можу вам дати того, що загалом називають істиною, тому я й змушена відсилати вас до науки; але те, що я можу вам дати, незрівнянно гарніше, втішніше і піднесеніше, ніж усе, що ви можете дістати від науки. Через те я й стверджую, що я, релігія, істинна в іншому, вищому розумінні”. Відповідь дати тут неважко. Релігія нездатна на це признание, бо таким чином утратить будь-який вплив на юрбу. Пересічна людина знає лиш одну істину в загальному розумінні цього слова. Вона неспроможна уявити собі якусь вищу або найвищу істину. На думку пересічної людини, істина, так само як і смерть, не може мати ступенів порівняння, перейти від прекрасного до правдивого такій людині несила. Мабуть, ви разом зі мною думаєте, що тут вона має слухність.

Тож боротьба не скінчилася. Прихильники релігійного світогляду поведуться згідно з давнім принципом: напад — найкраща оборона. Вони запитують: “Що воно таке та наука, що наважилася знецінити нашу релігію, яка тисячі років мільйонам людей давала щастя і втіху? Чого натомість досягла ваша наука? Чого ще можна сподіватися від неї? Адже вона сама признається, що неспроможна втішати і підносити. Та дарма, на це можна і не зважати, хоча нам відмовитись від такого добра нелегко. Але чого нас навчають її теорії? Чи можуть вони розповісти, як виник світ і яка на нього чекає доля? Чи може наука бодай подати цілісну картину світу, показати,

звідки походять нез'ясовані життєві феномени, пояснити, як духовні сили спромагаються діяти на інертну матерію? Якщо науці це справді під силу, ми, звичайно, схилимось перед нею. Але такого нема й близько, жодної з великих проблем наука поки що не розв'язала. Вона подає нам фрагменти нібито знань і не може хоч трохи узгодити їх між собою, нагромаджує спостереження про регулярності в плині подій і вирізняє ті регулярності, називаючи їх законами, зухвало їх витлумачує. І яким невеликим ступенем вірогідності забезпечує вона свої результати! Все, чого навчає нас наука, — лише тимчасове: те, що сьогодні вихваляють як найвищу мудрість, завтра нехтують і заступають знов-таки новою гіпотезою. І тоді найостанніші блуди виставляють за істину! І оцій істині ми повинні віддавати в жертву наше найвище добро!"

Вельмишановне товариство! Гадаю, що, оскільки ви самі належите на прихильників наукового світогляду, на який отак нападаються, ця критика вас глибоко не зачепить. В імператорській Австрії пролунали колись слова, які я вам хочу нагадати. Літній Добродій²²⁴ вигукнув якось перед депутатами незручної для нього партії: "Це вже не звичайна, а упереджена опозиція". Такими самими несправедливими і неприхильними видадуться вам і закиди супроти науки, яка, мовляв, іще не розв'язала світових загадок. Але ж насправді для розв'язку таких грандіозних завдань наука досі мала вкрай небагато часу. Наука ще дуже молода, ця сфера людської діяльності розвинулася пізно. Ось, приміром, аби вибрати кілька дат, згадаймо, що минуло десь триста років, як Кеплер відкрив закони руху планет, життєвий шлях Ньютона, що розклав світло на барви і сформулював теорію тяжіння, скінчився 1727 р., отже, трохи більше, ніж двісті років тому, незадовго до французької революції Лавуазьє відкрив кисень.

²²⁴[Так у народі називали імператора Франца Йосифа].

Людське життя дуже коротке, порівнюючи з тривалістю людського розвитку. Я сьогодні, може, вже й старий²²⁵, проте я вже з'явився на світ, як Ч. Дарвін опублікував свою працю про походження видів. Того самого 1859 р. народився П'єр Кюрі, відкривач радію. А коли відійти ще далі, до зародків точного природознавства в античних греків, до Архімеда й Арістарха Самоського (близько 250 р. до н. е.), Коперникових попередників, або навіть до перших начатків астрономії у вавилонців, ми охопимо лише невеликий проміжок часу, потрібного, як уважає антропологія, для розвитку людини від стадії її мавпоподібного предка, і той час, звичайно, довший за сто тисяч років. Не забуваймо, що останнє сторіччя дало нам стільки нових відкриттів і так прискорило науковий поступ, що ми маємо всі підстави з надією дивитись на майбутнє науки.

Проте певною мірою ми все-таки змушені визнати слушність окремих закидів. Бо шлях науки такі справді тяжкий і повільний, не кожна її спроба закінчується успіхом. Тут нема чого заперечувати і нічого не можна змінити. Тож не дивно, що панове з іншого боку незадоволені: вони розбещені, в одкровеннях їм усе давалося набагато легше. Поступ у науковій роботі відбувається майже так само, як в аналізі. До роботи беруться з певними сподіваннями, але їх слід притлумлювати. Провадячи спостереження, дослідник то тут, то там дізнається щось нове, ті фрагменти спершу не узгоджуються один з одним. Він висуває гіпотези, будує допоміжні конструкції, від яких відмовляється, коли слушність тих побудов не potwierджується; потрібно багато терпіння, готовності до будь-яких можливих ситуацій, до зречення всіх попередніх переконань, аби під їхнім тиском не прогледіти нових несподіваних чинників, і лише в кінці винагороджуються всі зусилля, окремі знахідки узгоджуються між собою, дослідник прозирає всю

²²⁵ [Фройдіві, коли він писав ці слова, було сімдесят шість років].

психічну подію загалом, завершує своє завдання і тепер уже готовий до наступного. Проте в аналізі лікар, на жаль, не має тієї допомоги, що її надає при дослідженні експеримент.

Крім того, в тій критиці науки чимало перебільшень. Це неправда, що наука сліпо блукає від одного досліду до іншого і замість одних хибних поглядів приймає інші. Наука, як правило, працює мов митець на глиняній моделі, коли той на сирому матеріалі невтомно все змінює, додає й віднімає, аж поки досягне задовільного для себе ступеня подібності з баченим або уявленим об'єктом. До того ж, принаймні в давніших і зріліших наукових галузях, уже сьогодні є просторі терени, що їх лиш обробляють та розбудовують, а самі вони не бояться ні ерозії, ні виснаження.

І, нарешті, яка мета цих несамовитих упосліджень науки? Попри свою теперішню недосконалість і при-таманні їй труднощі, наука сьогодні стала необхідною, і чимось іншим заступити її не можна. Вона спроможна вдосконалюватись так, що й уявити годі, а релігійний світогляд — ні, бо в своїх найістотніших елементах він уже сформований; якщо він хибний, то залишиться таким і довіку. Жодне приниження науки не змінить також того факту, що вона намагається зрозуміти причини нашої залежності від реалій зовнішнього світу, тоді як релігія — це ілюзія, і її сила пов'язана з тим, що вона відповідає нашим інстинктивним поривам і бажанням²²⁶.

Я відчуваю обов'язок згадати ще й про інші світогляди, які теж суперечать науковому, проте роблю це неохоче, бо знаю, що мені бракує належної компетенції, аби як слід оцінити їх. Тож, стежачи за моїм далшим викладом, не забувайте про це при-

²²⁶[у своїй праці "Die Zukunft einer Illusion" (1927 с) Фройд висловлює найдокладніші міркування про релігію].

знання, і якщо у вас прокинеться цікавість, пошукайте повнішої інформації десь-інде.

Передусім тут слід назвати розмаїті філософські системи, які наважувалися зображувати картину світу так, як вона вимальовувалась у головах найвідверненіших від світу мислителів. Але я вже пробував дати загальну характеристику філософії та її методам [вище, с. 630—631], а до оцінки окремих філософських систем я такий непридатний, як мало хто інший. Тож звернімо нашу увагу на два інші явища, що їх саме в теперішню добу аж ніяк не можна обминути.

Один з цих світоглядів — немов своєрідний аналог політичного анархізму, можливо, одне з його відгалужень. Інтелектуальні нігілісти траплялися, звичайно, й раніше, але нині, здається, їм ударила в голову теорія відносності сучасної фізики. Вони спираються, щоправда, на науку, проте спромагаються довести її до самознищення, до самогубства, дають їй завдання самій себе прибрати з дороги, відмовившись від власних вимог і намірів. При цьому часто створюється враження, ніби той нігілізм — лише тимчасовий настрій, якого дотримуються, поки пощастить домогтися свого. Якби людина раптом позбулася науки, на вивільненому місці поширився б якийсь містицизм або знов-таки релігійний світогляд. Згідно з анархічним ученням, істини немає взагалі, немає вірогідного пізнання навколишнього світу. Те, що ми видаємо за наукову істину, — лише продукт наших власних потреб (бо ж треба їм якось виявлятися за мінливих зовнішніх обставин), тобто знов-таки ілюзія. По суті, ми знаходимо лише те, чого потребуємо, бачимо лише те, що хочемо бачити. До чогось іншого ми нездатні. Оскільки тут нема критерію істини, узгодженості з навколишньою реальністю, то цілковито байдуже, яких поглядів дотримуватись. Усі вони однаково істинні і однаково хибні. І ніхто не має права вказувати іншим на помилки.

Для духу, що прагне досліджувати теорію пізнання, було б спокусою дослідити, якими способами, завдяки яким софізмам анархістам щастить приписати науці такі кінцеві завдання. При цьому ми неодмінно зіткнулися б із ситуаціями, подібними до згаданої у відомому прикладі: “Один критянин сказав: “Усі критяни — брехуни” і т. д. Проте мені бракує бажання і здібностей заглиблюватись у ці питання. Я можу лише сказати, що анархічне учення видається величним лише тією мірою, якою стосується просторікувань про абстрактні речі; воно стає неспроможним, тільки-но ступивши перший крок у практичне життя. Там дії людей уже залежать від їхніх поглядів та знань і ширяє той самий дух наукових досліджень, що просторікує про будову атома або походження людини і розробляє проект міцного мосту. Якби й справді було байдуже, яких поглядів дотримуватись, ми не мали б ніяких знань, що, як на нашу думку, повинні узгоджуватися з дійсністю, і тому споруджували б мости, байдуже, з картону чи з каменю, впорскували б хворим дециграми морфіну замість сантиграмів, а при наркозі вживали б замість ефіру сльозоточивий газ. Але навіть інтелектуальні анархісти енергійно протестуватимуть проти таких практичних застосувань своєї теорії.

Інших суперників слід сприймати куди серйозніше, проте в цьому разі, на мій превеликий жаль, мені прикро бракує належних знань. Я гадаю, що ці речі ви знаєте краще за мене і давно вже стали на позицію за або проти марксизму. Дослідження К. Маркса економічної структури суспільства та впливу різних форм господарювання на всі царини людського життя набули в наш час незаперечного авторитету. Якою мірою окремі Марксові тези істинні, а якою хибні, я, звичайно, не можу знати. Я чув, що й іншим, обізнанішим за мене людям визначити це нелегко. В марксистській теорії мене дивують такі-от твердження, як “Розвиток форм суспільства — це

природно-історичний процес” або “Соціальне розшарування суспільства відбувається внаслідок діалектичного процесу”. Я не певен, що правильно розумію ці твердження, до того ж звучать вони зовсім не “по-матеріалістичному”, це радше відгомін тієї темної Гегелевої філософії, крізь школу якої пройшов Маркс. Я не знаю, наскільки я можу звільнитися від своїх дилетантських поглядів, бо причини зародження класів у суспільстві я звик убачати в боротьбі, що відбувається з самого початку історії між трохи відмінними одна від одної людськими ордами. Соціальні відмінності, як на мене, полягали спершу в родовій або расовій різниці. Перемогу визначали психологічні чинники, як-от надмір конституційної агресивності або міцність внутрішньої організації якоїсь орди, а також матеріальні: володіння кращою зброєю тощо. При спільному проживанні на одній території переможець ставав господарем, а переможений — рабом. І нема тут чого відкривати якісь природні закони або запроваджувати нові уявлення, натомість не можна заперечити вплив, який справляє дедалі більше опанування сил природи на соціальні відносини людей: адже всі новоздобуті засоби влади над природою людина неодмінно ставила на службу своїй агресивності і застосовувала їх проти своїх ближніх. Запровадження металів — бронзи і заліза — значувало кінець цілих культурних епох та їхніх соціальних інституцій. Я й справді вірю, що порох та вогнепальна зброя знищили лицарство та панування аристократії і що російський деспотизм був приречений уже з часів програної війни, оскільки ніякий інцухт поміж європейських монарших родин не зміг би породити покоління царів, спроможне протистати вибуховій силі динаміту.

Ба більше, можливо, наша теперішня господарча криза, що почалася після світової війни, — лише та ціна, яку ми платимо за останню велику перемогу над природою — завоювання повітряного простору. Таке твердження, може, не дуже зрозуміле, але при-

наймні перші ланки в ланцюгу подій розпізнати легко. Політика Англії спиралася на безпеку, яку гарантували їй моря, що омивали острів. Коли Блеріо перелетів Ла-Манш на аероплані, оборонна ізоляція була прорвана, і тієї ночі, коли в мирні часи, здійснюючи тренувальний політ, над Лондоном кружляв німецький цепелін, війна проти Німеччини стала вже вирішеною справою²²⁷. Не слід при цьому забувати й загрозу з боку підводних човнів.

Мені майже соромно говорити про таку важливу і складну тему, обходячись кількома недостатніми аргументами, крім того, я знаю, що не сказав вам нічого ісінько нового. Я лише прагнув звернути вашу увагу, що й дедалі більша влада людини над природою, коли набуті сили вона починає використовувати для боротьби зі своїми ближніми, неминуче мусить впливати і на форми людського господарювання. Ми, здається, вже далеко відійшли від проблем світогляду, та невдовзі знову повернемося до них. Сила марксизму вочевидь полягає не в його розумінні історії і зіпертому на це розуміння передбаченні майбутнього, а в переконливому доведенні, що економічні обставини людського життя безперечно впливають на інтелектуальні, етичні та художні уявлення людини. При цьому відкрито цілі низки взаємопов'язаних, взаємозалежних явищ, які досі були майже зовсім невідомі. Але аж ніяк не можна припускати, ніби економічні мотиви — єдині мотиви, що визначають поведінку людини в суспільстві. Вже навіть той незаперечний факт, що окремі індивіди, раси, народи за однакових економічних обставин поведуться по-різному, спростовує самовладне панування економічних чинників. Узагалі незрозуміло, як можна було не враховувати психологічних чинників там, де йдеться про реакції живих людських істот, бо ці чинники не тільки беруть участь у зародженні

²²⁷Про це в перший рік війни мені розповів один гідний довіри чоловік.

тієї чи тієї форми господарювання: навіть тоді, коли певні економічні відносини вже стали панівними, людина й далі не може чинити інакше, як виявляти свої правічні інстинкти: інстинкт самозбереження, агресивність, потребу в коханні, прагнення діставати насолоду й уникати страждань. В одному з попередніх досліджень ми звернули увагу й на дуже важливі тенденції над-Я репрезентувати традиції та ідеальні картини минушини і протягом певного часу чинити опір стимулам, породженим новою економічною ситуацією [пор. вище, с. 534]. І, нарешті, не слід забувати, що в людській масі, яка кориться економічній необхідності, відбувається ще й процес культурного розвитку — або, як кажуть інші, процес цивілізації, — на який, звичайно, впливає решта чинників, хоча при своєму зародженні він безперечно незалежний від них і його можна порівнювати з органічним процесом; зі свого боку, він теж спроможний впливати на решту чинників²²⁸. Цей процес відсуває інстинктивні цілі, тож унаслідок його дії людина бореться проти того, що доти давало їй вигоду; істотним елементом цього процесу видається й дедалі більше посилення духу наукових досліджень. Якби хто міг докладно показати, як поведуться ці всі розмаїті чинники — спільні для всього людства інстинктивні начатки, їхні расові видозміни та культурні модифікації — під впливом соціального устрою, виробничої діяльності та можливостей заробітку, як вони посилюють і пригнічують один одного, марксизм

²²⁸[Фройд на той час вельми переймався ідеєю “культурного процесу”. Про нього він не раз уже згадував у своїй праці “Das Unbehagen in der Kultur” (1930 a; див., напр., Studienausgabe, Bd. 9, S. 226-8, S. 249, S. 264 ff.); потім згадав наприкінці свого відкритого листа до Ейнштейна “Warum Krieg?” (1933 b, *ibid.*, S. 285 f.). Ця ідея все-таки пов’язана з іншим уявленням, яке Фройд обстоював раніше, а саме: гіпотезою, що згнічення — органічний процес. На цей зв’язок Фройд з усією ясністю вказав у двох довгих примітках на початку і в кінці IV розділу праці “Das Unbehagen in der Kultur” (*ibid.*, S. 229 f., Anm. та S. 235 f., Anm. 2)].

був би доповнений, ставши справжнім суспільство-знавством. Тоді й соціологія, що вивчає поведінку людей у суспільстві, була б уже не чим іншим, як ужитковою психологією. Якщо бути точним, є лише дві науки: психологія, чиста та ужиткова, і природознавство.

Разом із засвоєнням нових поглядів на величезну вагу економічних відносин з'являється спокуса надалі вже не полишати історичному розвитку зміну економічних відносин, а запроваджувати її революційним способом. У своєму розвитку у формі російського більшовизму теоретичний марксизм набув енергії, єдності та винятковості окремого світогляду, а водночас і страхітливої подібності до того, що він поборює. Спершу він сам становив одну з наукових галузей, при своєму запровадженні спирався на науку і техніку, проте встановив заборону мислити, не менш жорстоку, ніж заборона, що її свого часу насаджувала релігія. Критичне вивчення марксистської теорії заборонене, за сумніви в її правильності переслідують не менш люто, як колись переслідувала за ересі католицька церква. Замість Біблії і Корану тепер Марксові праці визнано за джерело одкровення, хоча вони аж ніяк не вільніші від суперечностей і неясних місць, ніж обидві давніші священні книги.

Попри те, що практичний марксизм немилосердно викоринив усі ідеалістичні системи та ілюзії, він сам перетворився на ілюзію, не менш сумнівну і безпідставну, ніж усі попередні. Він сподівається протягом кількох поколінь так змінити людську природу, що за нового суспільного ладу люди проживатимуть спільно майже без усякого взаємного тертя і без жодного примусу братимуться до виробничих завдань. А тим часом доконечне для життя суспільства обмеження інстинктів він спрямував в інший бік і скерував агресивні інстинкти, що загрожують усякій людській спільноті, назовні, культивує ворожість злидарів до заможних, доти безсилим нацьковує на колишніх можновладців. Але така переміна людської

натури видається вкрай неймовірною. Завзяття, з яким сьогоднішня юрба вітає більшовицьку ініціативу, поки новий суспільний лад іще не сформований і зазнає загрози ззовні, не дає жодних гарантій на майбутнє, коли лад буде збудований і незагрожений. Точнісінько так, як і релігія, більшовизм також мусять відшкодовувати своїм вірним за страждання і злидні сьогоднішнього обіцянками кращого потойбіччя, коли вже не буде жодної незадоволеної потреби. А проте такий рай має бути таки сьогобічним, споруджуватись на землі, і то в недалекому, осяжному зором майбутньому. Але пригадаймо, що навіть юдеї, чия релігія нічого не каже про потойбічне життя, сподівалися прищестя на землю месії, а середньовічні християни всякчас вірили, що от-от настане Царство Небесне.

Нема жодного сумніву, яку відповідь дасть більшовизм на ці закиди. Він скаже: "Поки людська природа не змінилася, потрібно вдаватися до засобів, які діють на людей сьогодні. Виховуючи людей, поки що не можна відмовитися від примусу, заборони мислити та застосування сили аж до проливу крові; якби не йшлося про прищеплення ілюзій, ми б не мусили вимагати покори від людей". І більшовизм гречно запропонує відповісти, як можна було б учинити поіншому. Ось тут ми б і зазнали цілковитої поразки. Що тут можна порадити, я не знаю. Я б наполягав, що умови, яких потребує цей експеримент, не дозволяють мені і подібним до мене брати участь у ньому, проте ми не єдині люди, що зіткнулися з ним. Крім нас, є ще люди дії, несхитні в своїх переконаннях, неприступні сумнівам, нечутливі до страждань своїх ближніх, коли ті стають на дорозі їхніх намірів. Саме завдяки таким людям у Росії справді запроваджений величний експеримент побудови нового ладу. В добу, коли великі нації сповіщають, що чекають рятунку лише від зміцнення християнської віри, російський переворот, попри невтішні поодинокі риси, стає немов провісником кращого майбутнього.

На жаль, і наші сумніви, і фанатична віра прихильників більшовизму вже ніби вказують на те, чим закінчиться такий експеримент. Майбутнє навчить, а може, навіть покаже, що цей експеримент почато передчасно, що цілковита зміна суспільного ладу має дуже мало надій на успіх, поки нові відкриття не збільшили нашої влади над силами природи і не полегшили тим самим задоволення наших потреб. Тільки аж тоді новий суспільний лад зможе не лише позбавити маси злиденного животіння, а й сприятиме розвою культурних інтересів окремих індивідів. А з труднощами, що їх для будь-якого людського суспільства становить непогамовність людської натури, ми, певне, й тоді провадитимемо довгу і невпинну боротьбу.

Вельмишановне товариство! Дозвольте мені тепер сформулювати висновок про зв'язок психоаналізу з проблемою світогляду. Психоаналіз, як на мене, неспроможний створити свій окремий світогляд. Він цього й не потребує, бо є однією з наук і для нього досить просто наукового світогляду. Проте цей світогляд навряд чи заслуговує на таку величну, гучну назву, бо він іще не сформований і не висуває жодних претензій на єдність та системність. Наукове мислення людства надто юне, і з величезною кількістю важливих проблем воно ще не може дати ніякої ради. Світогляд, що спирається на науку, має, попри свою позитивну зосередженість на реаліях зовнішнього світу, ще й, по суті, негативні риси, як-от вузька обмеженість тільки тим, що істинне, відкидання ілюзій. А хто з наших сучасників незадоволений таким станом речей, хто для свого минулого спокою вимагає більшого, той нехай собі створює світогляд там, де знайде його. З таких людей ми не глузуватимемо, хоч і не зможемо їм допомогти, проте на них не зважатимемо і своєї думки не змінимо.

ДОДАТОК

БІБЛІОГРАФІЯ

Попередні зауваження: назви книжок і часописів подано курсивом, назви статей у часописах та книжках — у лапках. Скорочення відповідають “World List of Scientific Periodicals” (London, 1963—65). Кілька скорочень, уживаних у цьому виданні, пояснено в списку скорочень після бібліографії. Цифри в круглих дужках у кінці бібліографічної статті позначають сторінки, де вказано на відповідну працю. Малі латинські літери, подані після року видання наведених нижче Фройдових праць, пов’язані з обов’язковою бібліографією, що міститься в останньому томі повного англійського видання творів Фрейда “Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud”. Доповнений німецький варіант цієї бібліографії підготували Ingeborg Meyer-Palmedo und Gerhard Fichther, видавши “Freud-Bibliographie mit Werkkonkordanz”, “S. Fischer, Frankfurt am Main 1989. Про авторів-ненауковців, а також про авторів-науковців, чиїх спеціальних праць не названо, див. Іменний та предметний покажчик.

ABEL, K. (1884) *Über den Gegensinn der Urworte*, Leipzig. 175—176, 228—229

ABRAHAM, K. (1908) “Die psychosexuellen Differenzen der Hysterie und der Dementia praecox”. *Zentbl. Nervenheilk.*, N. F. Bd. 19, S. 521. Нове вид. у кн.: K. Abraham, *Psychoanalytische Studien II*, hrsg. von J. Gremerius, *Conditio humana*, Frankfurt am Main 1971. 420

(1916) “Untersuchungen über die früheste prägenitale Entwicklungsstufe der Libido”, *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, Bd. 4, S. 71. Нове вид. у кн.: K. Abraham, *Psychoanalytische Studien zur Charakterbildung* (та інші праці), hrsg. von J. Gremerius, *Conditio humana*, Frankfurt am Main 1969; у новому вид. після 1971 р. під назвою *Psychoanalytische Studien I*. 329

(1922) “Die Spinne als Traumsymbol”, *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 8, S. 470. Нове вид. у кн.: K. Abraham, *Psychoanalytische Studien I* (див. вище). 490

(1924) *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido*, Leipzig, Wien, Zürich. Нове вид. у кн.: K. Abraham, *Psychoanalytische Studien I* (див. вище). 567

- ADLER, A. (1910) "Der psychische Hermaphroditismus im Leben und in der Neurose", *Fortschr. Med.*, Bd. 28, S. 486. 237
(1912) *Über den nervösen Charakter*, Wiesbaden. 384
- ALEXANDER, F. (1925) "Über Traumpaare und Traumreihen", *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 11, S. 80. 493
- ANDREAS-SALOMÉ, L. (1916) "Anal" und "Sexual", *Imago*, Bd. 4, S. 249. 315, 569
- ARISTOTELES *De Somniis* i *De divinatione per somnum*. 80
- ARTEMIDORUS VON DALDIS *Oneirocritica*. 78, 235
- BERNHEIM, H. (1886) *De la suggestion et de ses applications à la thérapeutique*, Paris. 455
(1892) *Hypnotisme, suggestion et psychothérapie: études nouvelles*, Paris. 455
- BETLHEIM, S. und HARTMANN, H. (1924) "Über Fehlreaktionen des Gedächtnisses bei Korsakoffscher Psychose", *Arch. Psychiat. Nervenkr.*, Bd. 72, S. 278. 489
- BINET, A. (1888) *Études de psychologie expérimentale: le fétichisme dans l'amour*, Paris. 351
- BINZ, C. (1878) *Über den Traum*, Bonn. 79
- BLOCH, I. (1902—03) *Beiträge zur Ätiologie der Psychopathia sexualis* (2 Bde.), Dresden. 306
- BÖLSCHÉ, W. (1911—13) *Das Liebesleben in der Natur* (2 Bde.), Jena. 358
- BREUER, J. und FREUD, S. (1893) див. Freud, S. (1893 a)
(1895) *aus. Freud, S. (1893 d)*
- BRILL, A. A. (1912) *Psychoanalysis: Its Theories and Practical Application*, Philadelphia und London. 47, 50
- BRUNSWICK, R. MACK (1928) "Die Analyse eines Eifersuchtswahnes", *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 14, S. 458. 600
- BULLITT, W. C. (1966) und Freud, S., *Thomas Woodrow Wilson, Twentieth President of the United States: A Psychological Study*, Boston und London, 1967. 540
- BURLINGHAM, D. (1932) "Kinderanalyse und Mutter", *Psychoanal. Päd.*, Bd. 6, S. 269. 523
- DARWIN, C. (1889) *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (2-е вид.), London (1-е вид., London, 1872). 403
(1958) *The Autobiography of Charles Darwin*, London (1-е вид., 1887). 71
- DEUTSCH, H. (1926) "Okkulte Vorgänge während der Psychoanalyse", *Imago*, Bd. 12, S. 418. 521
(1932) "Über die weibliche Homosexualität", *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 18, S. 219. 600
- DU PREL, C. (1885) *Die Philosophie der Mystik*, Leipzig. 128

- EISLER, M. J. (1919) "Beiträge zur Traumdeutung", *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, Bd. 5, S. 295. 491
- EISLER, R. (1910) *Weltenmantel und Himmelszelt* (2 Bde.), München 490
- FECHNER, G. T. (1860) *Elemente der Psychophysik*, Leipzig (2. Aufl., 1889). 83
- FEDERN, P. (1914) "Über zwei typische Traumsensationen", *Jb. Psychoanalyse*, Bd. 6, S. 89. 150
- FERENCZI, S. (1913) "Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes", *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, Bd. 1, S. 124. 355
- (1921) "Die Symbolik der Brücke", *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 7, S. 211. 491
- (1922) "Die Brückensymbolik und die Don Juan-Legende", *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 8, S. 77. 491
- (1925) "Zur Psychoanalyse von Sexualgewohnheiten", *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 11, S. 6. 554
- FLIESS, W. (1906) *Der Ablauf des Lebens*, Wien. 321
- FREUD, S. (1888—89) Переклад із передмовою та примітками праці H. Bernheims *De la suggestion et de ses applications à la thérapeutique*, Paris, 1886, під назвою *Die Suggestion und ihre Heilwirkung*, Wien. Передмова у вид.: G. W., Nachtr., S. 109; eine Fußnote S. 119, Anm. 455
- (1892 a) Переклад праці H. Bernheims *Hypnotisme, suggestion et psychothérapie: études nouvelles*, Paris, 1891, під назвою *Neue Studien über Hypnotismus, Suggestion und Psychotherapie*, Wien. 455
- (1893 a) und Breuer, J., "Über den psychischen Mechanismus hysterische Phänomene: Vorläufige Mitteilung", *G. W.*, Bd. 1, S. 81. 254, 273
- (1893 h) Доповідь: "Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene" [переглянута стенограма доповіді], *G. W.*, Nachtr., S. 181; *Studienausgabe*, Bd. 6, S. 9. 273
- (1895 b [1894]) "Über die Berechtigung, von der Neurasthenie einen bestimmten Symptomenkomplex als "Angstneurose" abzutrennen", *G. W.*, Bd. 1, S. 315; *Studienausgabe*, Bd. 6, S. 25. 242, 390, 397, 402
- (1895 d) und Breuer, J., *Studien über Hysterie*, Wien; Neuausgabe (Fischer Taschenbuch), Frankfurt a. M. 1970. *G. W.*, Bd. 1, S. 75; Nachtr., S. 217, 221. 254, 267, 272, 273, 277—278, 291, 292, 456, 615

- (1897 b) *Inhaltsangaben der wissenschaftlichen Arbeiten des Privatdozenten Dr. Sigm. Freud (1877—1897)*, Wien. G. W., Bd. 1, S. 463. 343
- (1900 a) *Die Traumdeutung*, Wien. G. W., Bd. 2—3; *Studienausgabe*, Bd. 2. 70, 75, 78, 120, 137, 144, 165, 166, 169, 170, 173, 178, 195, 199, 270, 338, 474
- (1901 b) *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, Berlin, 1904. G. W., Bd. 4. 19, 50, 55
- (1905 c) *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten*, Wien. G. W., Bd. 6; *Studienausgabe*, Bd. 4, S. 9. 24, 33, 112, 167, 169, 235, 499, 566
- (1905 d) *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*, Wien. G. W., Bd. 5, S. 29; *Studienausgabe*, Bd. 5, S. 37. 197, 302, 566, 582
- (1905 e [1901]) "Bruchstück einer Hysterie-Analyse", G. W., Bd. 5, S. 163; *Studienausgabe*, Bd. 6, S. 83. 181, 221, 389
- (1906 a) "Meine Ansichten über die Rolle der Sexualität in der Ätiologie der Neurosen", G. W., Bd. 5, S. 149; *Studienausgabe*, Bd. 5, S. 147. 390
- (1907 b) "Zwangshandlungen und Religionübungen", G. W., Bd. 7, S. 129; *Studienausgabe*, Bd. 7, S. 11. 261, 271, 309, 639
- (1907 c) "Zur sexuellen Aufklärung der Kinder", G. W., Bd. 7, S. 19; *Studienausgabe*, Bd. 5, S. 159. 616
- (1908 a) "Hysterische Phantasien und ihre Beziehung zur Bisexualität", G. W., Bd. 7, S. 191; *Studienausgabe*, Bd. 6, S. 187. 92, 376
- (1908 b) "Charakter und Analerotik", G. W., Bd. 7, S. 203; *Studienausgabe*, Bd. 7, S. 23. 315, 570
- (1908 c) "Über infantile Sexualtheorien", G. W., Bd. 7, S. 171; *Studienausgabe*, Bd. 5, S. 169. 317, 568
- (1908 d) "Die "kulturelle" Sexualmoral und die moderne Nervosität", G. W., Bd. 7, S. 143; *Studienausgabe*, Bd. 9, S. 9. 310
- (1908 e [1907]) "Der Dichter und das Phantasieren", G. W., Bd. 7, S. 213; *Studienausgabe*, Bd. 10, S. 169. 92, 376
- (1909 a) "Allgemeines über den hysterischen Anfall", G. W., Bd. 7, S. 235; *Studienausgabe*, Bd. 6, S. 197. 400
- (1909 b) "Analyse der Phobie eines fünfjährigen Knaben", G. W., Bd. 7, S. 243; *Studienausgabe*, Bd. 8, S. 9. 310, 318, 368, 405, 553, 616
- (1909 d) "Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose", G. W., Bd. 7, S. 381; *Studienausgabe*, Bd. 7, S. 31. 77, 300
- (1910 a [1909]) *Über Psychoanalyse*, Wien. G. W., Bd. 8, S. 3. 75
- (1910 e) "Über den Gegensinn der Urworte", G. W., Bd. 8, S. 214; *Studienausgabe*, Bd. 4, S. 227. 174—176, 228—229

- (1910 i) "Die psychogene Sehstörung in psychoanalytischer Auffassung, G. W., Bd. 8, S. 94; *Studienausgabe*, Bd. 6, S. 205. 308
- (1911 c) "Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia paranoides)", G. W., Bd. 8, S. 240; *Studienausgabe*, Bd. 7, S. 133. 162, 430
- (1912 c) "Über neurotische Erkrankungstypen", G. W., Bd. 8, S. 322; *Studienausgabe*, Bd. 6, S. 215. 354
- (1912—13) *Totem und Tabu*, Wien, 1913. G. W., Bd. 9; *Studienausgabe*, Bd. 9, S. 287. 251, 264, 334, 338, 635, 636
- (1913 a) "Ein Traum als Beweismittel", G. W., Bd. 10, S. 12. 221
- (1913 i) "Die Disposition zur Zwangsneurose", G. W., Bd. 8, S. 442; *Studienausgabe*, Bd. 7, S. 105. 567
- (1914 c) "Zur Einführung des Narzißmus", G. W., Bd. 10, S. 138; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 37. 421, 434, 601
- (1914 d) "Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung", G. W., Bd. 10, S. 43. 75, 606, 610
- (1915 c) "Triebe und Triebchicksale", G. W., Bd. 10, S. 210; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 75. 564
- (1915 d) "Die Verdrängung", G. W., Bd. 10, S. 248; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 103. 285, 408, 415
- (1915 e) "Das Unbewußte", G. W., Bd. 10, S. 264; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 119. 16, 285, 415, 428, 542
- (1915 f) "Mitteilung eines der psychoanalytischen Theorie widersprechenden Falles von Paranoia", G. W., Bd. 10, S. 234; *Studienausgabe*, Bd. 7, S. 205. 264, 432
- (1917 c) "Über Triebumsetzungen, insbesondere der Analerotik", G. W., Bd. 10, S. 402; *Studienausgabe*, Bd. 7, S. 123. 315, 569
- (1917 d [1915]) "Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre", G. W., Bd. 10, S. 412; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 175. 424, 499
- (1917 e [1915]) "Trauer und Melancholie", G. W., Bd. 10, S. 428; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 193. 274, 433, 434
- (1918 b [1914]) "Aus der Geschichte einer infantilen Neurose", G. W., Bd. 12, S. 29; *Studienausgabe*, Bd. 8, S. 125. 181, 368, 376, 553
- (1919 h) "Das Unheimliche", G. W., Bd. 12, S. 229; *Studienausgabe*, Bd. 4, S. 241. 215
- (1920 g) *Jenseits des Lustprinzips*, Wien. G. W., Bd. 13, S. 3; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 213. 419, 420, 496, 576
- (1921 c) *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, Wien. G. W., Bd. 13, S. 73; *Studienausgabe*, Bd. 9, S. 61. 455, 531, 535, 604
- (1922 a) "Traum und Telepathie", G. W., Bd. 13, S. 165. 503

- (1923 b) *Das Ich und das Es*, Wien. G. W., Bd. 13, S. 237; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 273. 226, 340, 415, 524, 531, 532, 558, 573, 578
- (1923 e) "Die infantile Genitalorganisation", G. W., Bd. 13, S. 293; *Studienausgabe*, Bd. 5, S. 235. 329, 566
- (1924 c) "Das ökonomische Problem des Masochismus", G. W., Bd. 13, S. 371; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 339. 380, 576, 578
- (1924 d) "Der Untergang des Ödipuskomplexes", G. W., Bd. 13, S. 395; *Studienausgabe*, Bd. 5, S. 243. 318, 559
- (1925 a) "Notiz über den "Wunderblock", G. W., Bd. 13, S. 3; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 363. 544
- (1925 j) "Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds", G. W., Bd. 14, S. 19; *Studienausgabe*, Bd. 5, S. 253. 317, 318, 580
- (1926 d) *Hemmung, Symptom und Angst*, Wien. G. W., Bd. 14, S. 113; *Studienausgabe*, Bd. 6, S. 227. 286, 397, 412, 544, 552, 555, 558, 628
- (1927 c) *Die Zukunft einer Illusion*, Wien. G. W., Bd. 14, S. 325; *Studienausgabe*, Bd. 9, S. 135. 616, 639, 646
- (1927 e) "Fetischismus", G. W., Bd. 14, S. 311; *Studienausgabe*, Bd. 3, S. 379. 352
- (1930 a) *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien. G. W., Bd. 14, S. 421; *Studienausgabe*, Bd. 9, S. 191. 17, 141, 578, 579, 639, 650
- (1931 b) "Über die weibliche Sexualität", G. W., Bd. 14, S. 517; *Studienausgabe*, Bd. 5, S. 273. 580
- (1932 a) "Zur Gewinnung des Feuers", G. W., Bd. 16, S. 3; *Studienausgabe*, Bd. 9, S. 445. 570
- (1933 b [1932]) *Warum Krieg?*, Paris. G. W., Bd. 16, S. 13; *Studienausgabe*, Bd. 9, S. 271. 650
- (1939 a [1937—38]) *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*, G. W., Bd. 16, S. 103; *Studienausgabe*, Bd. 9, S. 455. 156, 633, 639
- (1966 b) Вступ до вид.: S. Freud W. C. Bullitt, Thomas Woodrow Wilson, *Twenty-eighth President of the United States: A Psychological Study*, Boston und London, 1967. G. W., Nachtr., S. 686. 540

GRODDECK, G. (1923) *Das Buch vom Es*, Wien. 539

HALL, G. S. (1914) "A Synthetic Genetic Study of Fear", *Am. J. Psychol.*, т. 25, с. 149. 403, 416

HARTMANN, H. und BETLHEIM, S. (1924) див. Betlheim, S. und Hartmann, H. (1924)

HESNARD, A., RÉGIS, E. (1914) див. Régis, E., Hesnard, A. (1914)

HILDEBRANDT, F. W. (1875) *Der Traum und seine Verwerthung für's Leben*, Leipzig. 85—86

- HITSCHMANN, E. (1913) *Freuds Neurosenlehre*, Wien (2. Aufl.). 7
- HUG-HELLMUTH, H. VON (1915) "Ein Traum, der sich selbst deutet", *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, Bd. 3, S. 33. 131—133, 137
- JANET, PIERRE (1913) "Psycho-Analysis. Rapport par M. le Dr. Pierre Janet", *Int. Congr. Med.*, т. 17, розд. XII (психіатрія) (I), с. 13. 254
- JODL, F. (1896) *Lehrbuch der Psychologie*, Stuttgart. 79
- JONES, E. (1911) "The Psychopathology of Everyday Life", *Am. J. Psychol.*, т. 22, с. 477. 50
- (1912) *Der Alptraum in seiner Beziehung zu gewissen Formen des mittelalterlichen Aberglaubens* (übers. H. Sachs), Leipzig und Wien. 516—519
- (1962 b) *Das Leben und Werk von Sigmund Freud*, Bd. 3, Bern und Stuttgart. 497
- JUNG, C. G. (1907) *Über die Psychologie der Dementia praecox*, Halle. 46, 267
- (1911) *Wandlungen und Symbole der Libido*, Leipzig und Wien, 1912. 378, 418
- KAPLAN, L. (1914) *Grundzüge der Psychoanalyse*, Wien. 7
- LAMPL-DE GROOT, J. (1927) "Zur Entwicklungsgeschichte des Ödipuskomplexes der Frau", *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 13, S. 269. 600
- LEURET, F. (1834) *Fragmens Psychologiques sur la folie*, Paris. 254
- LEVY, L. (1914) "Die Sexualsymbolik der Bibel und des Talmuds", *Z. Sex. Wiss.*, Bd. 1, S. 274 und S. 318. 157
- LICHTENBERG, G. C. VON (der Ältere) (1853) *Witzige und satirische Einfälle*, Bd. 2, neue, erweiterte Aufl., Göttingen. 33
- LINDNER, S. (1879) "Das Saugen an den Fingern, Lippen etc. bei den Kindern (Ludeln)", *Jb. Kinderbeilk.*, N. F., Bd. 14, S. 68. 313—314
- MAEDER, A. (1906) "Contributions à la psychopathologie de la vie quotidienne", *Archs Psychol.*, Genève, т. 6, с. 148. 50
- (1908) "Nouvelles contributions à la psychopathologie de la vie quotidienne", *Archs Psychol.*, Genève, т. 7, с. 283. 50
- (1912) "Über die Funktion des Traumes", *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, Bd. 4, S. 692. 236
- MAURY, L. F. A. (1878) *Le sommeil et les rêves*, Paris (1-е вид., 1861). 79, 85—86
- MAYER, C. und MERINGER, R. (1895) див. Meringer, R. (1895)
- MEIJER, A. F. (1915) *De Behandeling van Zenuwrieken door Psycho-Analyse*, Amsterdam. 7
- MERINGER, R. (1895) und Mayer, C., *Versprechen und Verlesen: eine psychologisch-linguistische Studie*, Wien. 26—28, 36
- NÄCKE, P. (1899) "Kritisches zum Kapitel der normalen und pathologischen Sexualität", *Arch. Psychiat. Nervenkr.*, Bd. 32, S. 356. 421

- NORDENSKJÖLD, O. et al. (1904) *Antarctic. Zwei Jahre in Schnee und Eis am Südpol* (2 Bde.), Berlin. 127—128
- PFISTER, O. (1913) *Die psychoanalytische Methode*, Leipzig und Berlin. 7
- RANK, O. (1909) *Der Mythos von der Geburt des Helden*, Leipzig und Wien. 156
- (1910 a) "Ein Beispiel von poetischer Verwertung des Versprechens", *Zentbl. Psychoanal.*, Bd. 1, S. 109. 31—32
- (1910 b) "Ein Traum, der sich selbst deutet", *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, Bd. 2, S. 465. 181
- (1912 a) "Aktuelle Sexualregungen als Traumanlässe", *Zentbl. Psychoanal.*, Bd. 2, S. 596. 128
- (1912 b) *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage*, Leipzig und Wien. 205, 340
- (1924) *Das Trauma der Geburt*, Wien. 555
- RÉGIS, E., HESSNARD, A. (1914) *La psychanalyse des névroses et des psychoses*, Paris. 7
- REIK, Th. (1915—16) "Die Pubertätsriten der Wilden", *Imago*, Bd. 4, S. 125 und S. 189. 337
- (1920) "Völkerpsychologische Parallelen zum Traumsymbol des Mantels", *Int. Z. Psychoanal.*, Bd. 6, S. 350. 490
- SACHS, H. (1912) "Traumdeutung und Menschenkenntnis", *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, Bd. 3, S. 568. 203—204
- SCHERNER, K. A. (1861) *Das Leben des Traumes*, Berlin. 88, 147, 148, 154
- SCHRÖTTER, K. (1912) "Experimentelle Träume", *Zentbl. Psychoanal.*, Bd. 2, S. 638. 489
- SCHUBERT, G. H. VON (1814) *Die Symbolik des Traumes*, Bamberg. 159
- SILBERER, H. (1909) "Bericht über eine Methode, gewisse symbolische Halluzinations-Erscheinungen hervorzurufen und zu beobachten", *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, Bd. 1, S. 513. 489—490
- (1912) "Symbolik des Erwachens und Schwellensymbolik überhaupt", *Jb. psychoanalyt. psychopath. Forsch.*, Bd. 3, S. 621. 489—490
- (1914) *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik*, Wien. 237, 303
- SPERBER, H. (1912) "Über den Einfluß sexueller Momente auf Entstehung und Entwicklung der Sprache", *Imago*, Bd. 1, S. 405. 162
- STÄRCKE, J. (1916) "Aus dem Alltagsleben", *Int. Z. ärztl. Psychoanal.*, Bd. 4, S. 21 und S. 98. 50
- STEKEL, W. (1911) *Die Sprache des Traumes*, Wiesbaden. 236

- STRÜMPPELL, L. (1877) *Die Natur und Entstehung der Träume*, Leipzig. 79, 83
- TOULOUSE, E. (1896) *Émile Zola: enquête médico-psychologique*, Paris. 258
- VOLD, J. MOURLY (1910—12) *Über den Traum* (2 Bde.) (deutsche Übersetzung von O. Klemm), Leipzig. 79, 84—85, 150, 238
- WUNDT, W. (1874) *Grundzüge der psychologischen Psychologie*, Leipzig. 79

Список сокращень

- G. S. S. Freud, *Gesammelte Schriften* (12 Bände), Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1924—34.
- G. W. S. Freud, *Gesammelte Werke* (18 Bände und ein unnumerierter Nachtragsband), Bände 1—17 London, 1940—52, Band 18 Frankfurt am Main, 1968, Nachtragsband Frankfurt am Main, 1987. Die ganze Edition seit 1960 bei S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
- Studienausgabe* S. Freud, *Studienausgabe* (10 Bände und ein unnumerierter Ergänzungsband), S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1969—75.

РЕЄСТР СИМВОЛІВ

- Аероплан 150
Аріадни нитка 492
- Батько-матір 148, 154
Білизна 153
Брама 151, 154
Брати-сестри 148
Будинок 148, 154, 157
- Ваза 265
Валіза 151, 192
Взуття 153
Вино 189
Виривання зуба 152, 160
Висувні олівці 150
Висячі лампи 150
Від'їзд 148, 156
Відламування галузок, вири-
вання дерева 152, 160, 188,
191
Вікно 153, 154
Вогнепальна зброя 149
Вогнище 158
Вогонь 158
Вода 148, 155
- Геніталії 152
жіночі 150—161, 163, 188—
191, 192, 264—266, 299—300,
490, 569
чоловічі (див. також Фалос)
149, 159, 190, 218
Генітальний волосяний покрив
151
Глечик 151
Годинник 264, 300
Голова 266
Гора 153, 190
Горщик із квітами 264
Гра на піаніно 152
- Гриб 160
Груди 151, 153
- Двері 151, 154, 157
Дві сестри 193
Деревина 163, 188
Дерево 151, 153, 155
Дикі тварини 153
Дитина мала 152
Діра 151
Діти 148, 155
Драбина 153, 160, 489
- Ерекція 150
- Жердина 149
Жінка 148, 150—159, 192, 265
- Загроза зброєю 152
Залізнична подорож 148
Замок 159
Зброя 149, 152, 163
Збудження чуттєве 153
Змія 151
Зуб, випадання, виривання з.
152, 160, 187
- Ігри 152
Імператор та імператриця 148,
154
Інструменти 150
- Ізда верхи 152
- Капелюх 151, 153
Каплиця 151, 190
Кастрація 152, 160, 187, 188,
266
Квіти 153
Кинджал 149

- Кишпеня 151, 152
 Кишковий тракт 492
 Кімната 151, 153, 171, 569
 низка кімнат 194
 Кінцівки 151
 Ключ 153
 Книжка 151
 Ковзання 152
 Колодязь 151, 192
 Комин 160
 Конюшина 159
 Корабель 151, 157
 Коробка 151, 188
 Король і королева 148, 154
 Краватка 153
 Краєвид 151, 158, 190
 Кран водяний 150
 Кущі 151

 Лабіринт, міф про Л. 492
 Лихі інстинкти 153
 Ліс 151, 190
 Літання 150
 Людська постать див. Тіло

 Мала дитина 152
 Малі тварини 148
 Мастурбація 152, 160, 184, 187, 191
 Материнське тіло 151, 492
 Матеріал 151, 155, 164
 Мати 490
 Медузи голова 491
 Міст 491
 Місто 159
 Молоток 150
 мундир 148, 153
 Мушля 151

 Нагромадження 492
 Наїзд 152
 Народження 148, 155—158, 176, 491
 Незайманість 166
 Низка кімнат 194

 Ніж 149
 Нога 151

 Оголеність 148, 153
 Одруженість 194
 Одяг 148, 153
 Олівець 150

 Павук 490
 Падіння 264—265, 300
 Палиця 149
 Пантофлі 153
 Папір 151
 Паразити 148
 Парасолька 149
 Пеніс див. Фалос
 Персик 151
 Пилочка для нігтів 150
 Підкова 160
 Піднімання 152, 189
 Пістолет 149
 Піч 151, 158
 Плац 151, 153, 190, 490
 Плоди 151, 153
 Плодючість 160
 Плут 159
 Пляшка 151
 Повітряна куля 150, 190—191
 Подушка 265
 Покій див. Кімната
 Поливайка 150
 Посуд 151, 157, 264
 Потяги, лижі 153
 Прикраса 152
 Пристрасть 153
 Просторові відносини 492
 Равлик 1512
 Револьвер 149
 Рептилії 151
 Риба 151
 Розбивання 264, 300
 Рот 151
 Рука 151
 Ручка 150
 Ручна робота 152

- Рушниця 149
- Сад 153
- Свиня 160
- Сестра, дві С. 193
- Сім'я, виливання С. 197
- Скарб 152
- Скеля 151, 153
- Скринька на коштовності 152
- Слоїк 151
- Смерть 148, 156, 193, 491
- Солодощі 152
- Спис 149
- Спідній одяг 153
- Сповзання 152
- Статевий акт 152, 160, 163, 189—192, 489
- Стіл 151, 153, 157, 258, 259
- Сумка 489
- Схил 153
- Сходи 153, 191
- Танці 152
- Тварини 151, 160, 490
- дикі 166
- малі 148
- Тіло (див. також Материнське тіло) 148, 154
- отвори Т. 153, 154
- Три, число 149, 159, 190, 218
- Три ноги 159
- Фалос (фалічний символ) 149—154, 157—161, 163, 187—191, 266, 491, 569
- Фонтан 150
- Фортеця 159
- Французька лілея 159
- Цвітіння 153
- Цепелін 150
- Церква 151, 190
- Цитадель 159
- Цифри див. Три
- Часові відносини 492
- Частота 492
- Чоловік 148, 153, 265, 490
- Чуттєве збудження 153
- Шабля 149
- Шафа 151
- Шлюб 194
- Шухляда 188
- Яблуко 151
- Яма 151
- Ящик 151, 152, 188

РЕЕСТР СНОВИДЬ

- Дані в дужках повідомляють
спершу про сновидця, потім
про реєстратора сновидця.
- Бабусин сон про ласі шматки
(шістдесятивосьмирічна
жінка — Фройд) 127
- Бамкання дзвона (Гільдебрандт
— Гільдебрандт) 85
- Брат, що ставить паркан
(якийсь чоловік — Фройд)
115, 124
- Буркотливий секретар, що не
дає довідки (Зільберер —
Зільберер) 490
- Вбивця в поїзді (пацієнт —
Фройд) 194
- Вино з Орвієто (Морі — Морі)
85
- Візитка, облямована чорним
(якийсь чоловік — Фройд)
194
- Дама, яку витягають із річки
(якийсь чоловік — Фройд)
115
- Дахштайн (хлопчик п'яти ро-
ків трьох місяців — Фройд)
121
- Дві сестри (пацієнт — Фройд)
193
- Дві чорні валізи (іноземець —
Фройд) 192
- Дядько, що курить сигарету
(пацієнт — Фройд) 182
- Ексгумований батько (пацієнт
— Фройд) 184—187, 203
- Залізний високий і крутий
місток (якийсь чоловік —
Фройд) 194
- Каір, крамниця Йогана Марії
Фарини (Морі — Морі) 85, 87
- Коричнева такса (студент-ме-
дик — Фройд) 183
- Кошик із вишнями (двадця-
тидвомісячний хлопчик —
Фройд) 121
- Ла-Манш (пацієнтка — Фройд)
113
- Любий Боженька в гостровер-
хому паперовому капелюсі
(дівчинка — Фройд) 112
- “Любовні послуги” (п'ятдеся-
тирічна жінка — Гуг-Гель-
мут) 209
- Люстра, низько почеплена (ді-
вчина — Фройд) 187
- Мертва донька (пацієнтка —
Фройд) 199
- Митник (іноземець — Фройд)
192
- Народження близнят (якийсь
чоловік — Фройд) 504
- Одноокий педіатр (Фройд —
Фройд) 198
- Офіцер у червоному капелюсі
(якась жінка — Фройд) 189
- Папа помер (Фройд — Фройд)
87
- Пластир (Морі — Морі) 85
- Подорож озером (дівчинка
трьох років і трьох місяців
— Фройд) 121, 123
- Помноження батькової постаті
(дівчина — Фройд) 492
- Посуд розбитий (Гільдебрандт
— Гільдебрандт) 86
- Потреба настроїти піаніно
(якась жінка — Фройд) 90
- Поцілунок дядька в авто
(якийсь чоловік — Фройд)
234

- Прогулянка з батьком у Празі (пацієнт — Фройд) 190
- Прогулянка по Кертнерштрассе (молодик — Фройд) 90
- Сани і бубонці (Гільдебрандт — Гільдебрандт) 85—86
- Сатир 78, 235
- Сни учасників експедицій (Норденшельд, Мунго Парк, Джордж Бек) 127
- Стіл незвичайної форми (пацієнт — Фройд) 114
- Стругання дерева (Зільберер — Зільберер) 489
- Сумка “Тільки для жінок” (якась жінка — Шротер) 489
- Суниці їсти (дівчинка, якій рік і сім місяців — Фройд) 127
- Три квитки до театру за півтора флорина (пацієнтка — Фройд) 116—119, 135, 174, 218, 223
- Хлопчиків два ряди (Шернер — Шернер) 88
- Церква і краєвид (дружина поліцая — Даттнер) 190
- Широкі обрії — огляд (якийсь чоловік — Фройд) 115
- Urmensch-Uhrmensch (пацієнтка — Фройд) 234

РЕЄСТР ХИБНИХ ДІЙ

Коли про хибні дії повідомляв
не сам Фройд, у дужках
указано джерело.

Забування назв

Ім'я суперника (Юнг) 46

Італійське вино 105

Монако 105, 108

Bisenz 69

Забуті наміри; втрачені
речі

Антична золота медаль, за-
пхана 51

Книжка, подарунок дружини,
запхана 49

Лист без адреси (Джонс) 50

Олівець, подарований і загуб-
лений (Даттнер) 48

"Цезар і Клеопатра" (Б. Шоу)
48

Мовні похибки

"Гидомі" замість "відомі" (Ме-
рінгер і Майєр) 36, 41, 57,
58, 93, 98

"Гімно літа" замість "многі лі-
та" (Мерінгер і Майєр) 27,
37, 43, 58, 143

"Грошовні члени проводу" за-
мість "шановні члени про-
воду" (Граф) 46

"До неї" замість "до нього (до
герцога)" (Шіллер) 31

"Їсти і пити, що я хочу" за-
мість "що він хоче" 29, 35,
46, 57

"Мілоса Венерська" замість
"Венера Мілоська" (Мерін-
гер і Майєр) 26

"На одному пальці" замість
"на пальцях однієї руки"
35, 57

"Не згоден" замість "не годен"
27, 35

"Нещира" замість "нещадна"
(Латтман) 56

Парламентське засідання "за-
крите" замість "відкрите"
(Мерінгер) 28, 29, 34, 41, 56

"Підблягузнюватись" замість
"підлабузнюватись" 37

"Погуля-ював" замість "погу-
ляв" (Ранк) 27, 36, 45, 167

Порція, її мовна похибка у
"Венеціанському купцеві"
(Шекспір) (Ранк) 31

"Сіменс і Гальске" замість "Сі-
менс і Гельмгольц" 28

"Спокуси" замість "спостере-
ження" 27

"Трунатиме" замість "трива-
тиме" (Мерінгер і Майєр)
36, 41

"Тюрмостат" замість "термос-
тат" (Мерінгер і Майєр) 27

"Тяжні" замість "мені" (Ме-
рінгер і Майєр) 26

"Аpropos" замість "apropos" 37

"Hose" замість "Hause" 58

"Komfortabel" замість "con-
nétable" 25

Письмові та друкарські
похибки

"Люди" замість "мишей або
морських свинок" 64

"Найкорисливіший" замість
"найбезкорисливіший"
(Штекель) 56

"Хронпринц" замість "кронп-
ринц" 25

Помилкові дії; випадкові
(симптомні) дії; омани

Дівоче прізвище, неправильно
вжите (Бріль) 47

Дівоче прізвище, що ним під-
писувано документи 52

Забута весільна сукня (Медер)
52

Забуте вінчання 53

Забутий чоловік 52

Не той день засідання 51—52

Переплутаний телефонний но-
мер 73

Поїзд, що їде в зворотному
напрямі 72

Прогавлений поїзд 72

Розрив труб гідравлічного
преса 73

Читальні похибки

“Agamemnon” замість “ange-
nommen” (Ліхтенберг) 33, 65

“Klosetthaus” замість “Korset-
thaus” 65

ІМЕННИЙ ТА ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- У покажчику подано прізвища всіх авторів-ненауковців. Є в ньому й прізвища вчених, але вказані сторінки відзначають ті місця тексту, де Фройд лише згадує даного автора, не назвавши його спеціальних праць. Задля інформації про того чи того автора-науковця читачеві слід звертатися до Бібліографії.
- Абрагам К. (див. також Бібліографію) 420, 519
- Абстрактні уявлення, їхнє виображення у сновиддях 170—171, 486, 489
- Автоеротизм (див. також Мас-турбація) 234, 315, 318, 331, 359, 371, 374—375, 421
- Агорафобія 262, 268, 405, 468, 550, 551
- Агресивність 648, 652
жіноча А. 583—590, 592
чоловіча А. 583, 592, 601
- Адлер А. (див. також Бібліографію) 384, 411, 532, 609—614
- Адріан, імператор 78
- Айтінгтон М. 622
- Активність і пасивність 328, 564, 582—585, 588, 597, 600—601
- Актуальні неврози 390—394, 402, 435
- Александр Македонський 12—13, 78, 235—236, 570
- Александрійська наука 283
- Альтруїзм 423
- Амбівалентні почуття 334, 433—434, 567, 588, 592, 602
- Америка 488—489, 554, 609, 612, 614
- Амнезія (див. також Забування)
інфантильна А. 71 прим., 196—198, 201, 208, 282, 313, 327—328, 495
невротиків А. 281—283
- Ампер А. М. 295
- Анагогічне тлумачення сновидь 236—237
- Анальний, а, е (див. також Садистсько-анальна фаза)
еротика 304, 308, 315—316, 328—331, 347, 567—570, 569 прим.
народження 492, 568
потяг 566
характер 569—570
- Анархізм 646—647
- Англія 515, 520, 649
- Анімізм 591, 635—638
- Антропология 160—161
- Анус і первісний рот 568
- Аріадни нитка, міф про А. н. 492
- Арістандр 235
- Арістарх Самоський 644
- Арістотель 482
- Арріан 12
- Артеміді храм 570
- Артемідор з Далдіди (див. також Бібліографію) 78
- Архаїчний
спосіб порозумівання (телепатія) 522
характер сновидь 176, 196—210, 223, 464, 486

- Архімед 644
Аскеза, сексуальні втіхи і А. 438—441
Асоціація (див. також Вільна асоціація) 40—41, 57, 63, 69—70
Астрономія 472, 489, 644
Афект
афективний страх 399—402, 408, 412—413, 548, 551—552
А. в сновиддях 84, 213, 487
А. і уявлення, розрив між ними в роботі сновиддя 487, 550
природа афекту 400
сила (заряд) афекту 487, 550
слово і А. 11, 213
Багатозначність слів 169
Базедова хвороба 392
Бассаніо (у "Венеціанському купці") 31
Батьківський авторитет, над-Я як спадщина Б. а. 529—534, 558
Батько
і Бог-Творець 633
ставлення дівчаток до Б. 204, 266, 271, 273, 335, 336, 340, 375, 492, 587—590, 597—599, 602—603
ставлення хлопчиків до Б. 185—187, 289, 334—335, 338—340, 553—554, 598
Батько-матір, батьківський, -а Б.-м і діти, взаємини між ними (див. також Батько, Едіпів комплекс, Мати) 185—187, 199—205, 207, 219, 224, 435, 523, 529—534, 578, 618—621, 624, 633
інстанція 529—534, 558, 634
образ Б.-м. 532
символи Б.-м. 154—155
статеві взаємини Б.-м. 224, 265, 298, 318, 373—376
Батьковбивство 337
Бедуїнів шлюбна церемонія 490
Безглуздя, насолода від Б. 499
Безнаглядність 534, 578, 620
Бек Дж. 128
Беклін А. 167
Бенет Арнольд 515
Бернгайм Г. (див. також Бібліографію) 96, 104, 275, 452—453, 455—456
Біблія 157, 651
Більшовизм (див. також Комунізм, Марксизм) 651—653
Біологічні чинники (див. також Конституційні чинники) 14, 80, 81, 321, 418, 534, 554—555, 563, 571, 574—575, 581—582, 601, 625
Бісексуальність 237, 582—584, 600
Блейлер Е. 103, 433
Блеріо Л. 649
Блювота істерична 269
Бог 22
батько і Б. 633
Б. і мораль 528, 634
віра в Б. 634, 635
всевідучість Б. 523
Божества
жіночі 633
природні 635
тварини як Б. 632, 636
Божественне одкровення 529, 638, 640, 645, 651
Боязнь, страх і переляк, різниця між ними 399
Брандес Г. 608 прим.
Брати, сестри
символи Б., С. 148
стосунки Б., С. 200—202, 207, 317—318, 327, 336, 634

- Брейгель П. 304
 Броєр Й. (див. також Бібліографію) 75 прим., 277 прим., 542 прим., 615 прим.
 Брюкке Е. В. 343
 Буліт В. К. 540 прим.
- Вавілон 644
 Вагіна (див. також Геніталії жіночі) 317, 569, 586
 “Валенштайн” (Шіллерів) 31, 612
 Величі марення 420, 430
 “Венеціанський купець” 31
 “Весілля Фігаро” 34
 Вибір об'єкта
 у дітей 327—330, 339, 530, 553, 567, 551—585, 599
 у жінок 587, 597, 599, 601
 В. о. та ототожнення, різниці між ними 530
 В. о. в періоді статевого дозрівання 339
 гомосексуальний В. о. 432, 599
 збочення у В. о. 303—308, 328, 351, 431—433
 інцестуозний В. о. 331, 339, 344, 346
 материнські груди як перший об'єкт 314, 330, 567
 нарцисичний В. о. 433, 570, 601
 опорний тип В. о. 432
 процес В. о. 331, 349
 Виграш від хвороби 386—389
 вторинний В. в. х. 389, 611
 Видалення функції див. Екскременти, Екскреція
 Виліковність, успіх лікування
 при істерії 444, 451, 625
 при неврозах 464, 624—627
 при неврозі нав'язливих станів 444
 при невротичних симпто-
- мах 163—164, 277—279, 362, 440—441, 455—463, 468—469
 Випадкові дії (див. Симптомні дії)
 Висоти страх 412
 Виховання 206, 311—312, 315, 357, 369, 404, 413, 435, 458, 534
 В. за більшовизму 652
 психоаналіз і В. 578, 616—621
 релігійне В. 616 прим.
 сексуальне В. 616 прим.
 Вихователь
 як взірць 530, 534
 психоаналітична освіта В. 618—621
 Віденська психіатрична клініка 471
 Віденський Народний університет 516
 Віденський університет 471
 Відлучення 371, 591
 Відносності теорія (Ейнштейн) 614, 646
 Відступництво від Фрейда 205 прим., 242 прим., 609—614
 Візуальні образи в сновидді 82, 89, 115, 166, 170—172, 176, 179, 228, 485—487
 Війна (див. Перша світова війна)
 Вільгельм II 533 прим.
 Вільна асоціація (див. також Асоціація) 474, 477—480, 516—521, 535, 618
 В. а. при тлумаченні сновидь 99—110, 111, 117, 136, 144—147, 286, 291, 463
 експерименти з В. а. 100—104
 Вільсон Вудро, президент 540 і прим.
 Віщун 506—511

- "Власник" (роман Голсуорсі) 515
Вовчак 627
Вогонь та сечовипускання 570
Воєнні неврози 272, 385
Волес А. Р. 283
Воно
 брак часових уявлень у В. 541—542
 відносини В. з над-Я 547
 відносини В. з Я 540, 542—547, 552, 556—560
 властивості В. 541—544
 В. і наснаження 541—542, 544, 559, 571
 інстинктивні потреби і В. 541—545
 мовна практика 538—539
 мораль і В. 542
Всемогутність думки 635
Втома 22, 30, 38—40, 422
Вторинний, е
 виграш від хвороби 389, 611
 опрацювання 177—178, 385, 408, 487
Вундт В. (див. також Бібліографію) 40, 102

Газети 134
Гайне Г. 46 прим., 581, 631
Галюцінаторний характер сновидь 123, 126, 131, 211, 476, 482, 486
Галюцинації 526
"Гамлет" 157 прим., 338
Гегелева філософія 648
Гелена (з оперети Оффенбаха "Прекрасна Гелена") 102
Гельмгольц Г. 28
Геніталії
 волосяний покрив Г. 602
 символ в. п. Г. 151
 зона Г. 314—317
 примат Г. 328, 346, 348
Геніталії жіночі 151, 327, 532, 566, 569, 582, 586, 589, 592, 595
 Г. ж. і кастраційний комплекс 318, 374, 554, 593
 символи Г. ж. 151—159, 163, 188, 192, 264—266, 490, 569
Геніталії чоловічі (див. Кастрація; Пеніс; Фалічний символ)
Генітальна фаза 566, 569
Гермес Праксітеля 491
Геродот 158
Герострат 570
Гете Й. В. 33, 340, 423—424, 499
Гінкс Е. 231
Гіпноз 96—98, 139, 291, 453, 455—460, 470, 489
Голод 128, 189, 313, 417
Голсуорсі 515
Гомосексуальність 206, 303—304, 307, 316, 569, 611
 у жінок 599
 Г. і нарцисизм 432
 Г. і перенос 449
 Г. і переслідування марення 430
Гор 329
Гормонів дія 625
Гофман Ф. Г. [доктор Гайнріх] 374
Грецькі міфи 570
Гродек Г. (див. також Бібліографію) 539
Гроші, поцінування Г. 568
Груди див. Материнські груди
Гублення 19, 48, 54, 62, 72
Гут-Гельмут Г. (див. також Бібліографію) 137
Гюго Віктор 626

Дарвін Чарлз (див. також Бібліографію) 283
Двоїстість / полярність симптомів 300
Дегенерація 257—258, 276, 306

- Демони 635
 Денні залишки 90—91, 99, 117,
 121—122, 210, 225, 237, 296,
 424, 477, 486, 488
 Депресія 527 прим.
 Детермінізм 22, 99—103
 Джеймса-Ланга теорія 401
 Дженнер Е. 469
 Джонс Ернест (див. також Біб-
 ліографію) 517—519
 Диспозиції до пізніших хвороб
 617
 Диспозицій місця 567
 Дитина, діти (див. також Ди-
 тятчі враження, Дівчатка,
 Інфантильний, Хлопчики)
 аморальний характер Д. 529
 бажання мати Д. 569, 588,
 597—600, 602—603
 батько-матір і Д. (див. Бать-
 ко-матір)
 безпорадність Д. 411, 633,
 638
 вибір об'єкта в Д. 327—331,
 339, 530, 553, 567, 586—590,
 599
 виховання Д. (див. Вихован-
 ня)
 егоїзм Д. 201, 335
 ігри Д. 586, 597
 мати і Д. 504, 583, 591
 мати як перший об'єкт ко-
 хання 204, 330—340, 412, 591
 неврози Д. (див. Дитятчі не-
 врози)
 поліморфна збоченість Д.
 206—207, 310—317, 324—329
 психоаналіз Д. 523, 616—
 619, 624
 ревності Д. 201—203, 318,
 327, 336
 символи Д. 148, 155
 сновиддя Д. (див. Дитятчі
 сновиддя)
 ставлення до материнських
 грудей 272, 313—315, 325,
 329, 370, 567, 590—591
 Дитятчі враження / дитятчий
 досвід
 аналіз Д. в. 197—198, 613,
 617—618
 Д. в. як матеріал сновидь
 99, 196, 207, 495—496, 575
 Д. в. і фантазії 371—375
 забування Д. в. (див. Амне-
 зія інфантильна)
 згнічення Д. в. 495, 617
 патогенні Д. в. 617, 619—620
 травматичні Д. в. 496—589,
 617, 619—620
 Дитятчі неврози 367—370, 550,
 617—620, 639
 Дитятчі сновиддя 84, 120—131,
 211
 Діалектичний матеріалізм (див.
 Марксизм)
 Дівчатка (див. також Жінки)
 агресивність Д. 583—589
 бажання мати дитину 569,
 588, 597—600, 602—603
 доєдипова фаза Д. 586—600,
 603
 Едіпів комплекс у Д. 587—
 589, 598—600
 кастраційний комплекс у Д.
 553—554, 593—598
 мастурбація Д. 586, 596
 над-Я Д. 598
 пенісна заздрість Д. 318,
 569, 593—598, 602
 розум Д. 586
 сексуальний розвиток Д.
 593—594, 596—597
 ставлення до батька 204,
 266, 271, 273, 335, 339—340,
 375, 492, 587—589, 597—599,
 602—603
 ставлення до матері 204,
 261, 266, 335, 339—340,
 587—593, 595—600, 603

- фантазії Д. 492, 589
чоловічості комплекс у Д.
595, 599, 603
- Дідро 340
Діодор 12
Довільне називання імен 100
Довільне називання чисел 100
Доедіпова фаза (див. Дівчатка)
Доля 72
Доповнювальні ряди 351, 366,
375, 595
Дотеп 37, 116, 154, 156, 159,
167—170, 234—235, 476,
487, 499
згущення в Д. 167, 235
зсув у Д. 235, 487
сновиддя і Д., порівняння
234—235
- Дотику страх 309
Дофін (син Людовіка XIV) 95
прим., 149
Друкарська помилка 25
Думка, всемогутність Д. 635
Дух (див. Наукового дослід-
ження дух)
Дюбуа-Реймон 28
- Евріпід 333
Егоїзм
дитячий Е. 201, 335
Е. сновидь 137, 189, 200, 422
нарцисизм і Е., різниця між
ними 422
- Едіпів комплекс 204, 318
прим., 331—341, 344, 367
Е. к. як джерело неврозів
(див. Неврози)
Е. к. у дівчаток 587—589,
598—600
Е. к. у жінок 588, 602
Е. к. у хлопчиків 553, 587, 598
Е. к. у чоловіків 603
Згнічення Е. к. 598
над-Я як спадщина Е. к.
531, 534, 546, 598
- подолання Е. к. 531, 559,
598
- Ейнштейн 614
Економіка психічна / еконо-
мічний тиск 541, 561
Економічне розуміння психіч-
них процесів 273, 359,
379—380, 382, 423
Економічні відносини і людсь-
ка поведінка 534—535, 648,
650—653
- Екстібіціонізм 305
Екскременти / екскреція 206,
304, 308, 315, 319, 325, 329,
566, 568, 585, 592
дитина як грудка калу 319,
568
Е. як гроші/подарунок 315,
568—569, 585
Е. як дитина і пеніс 569
поцінування Е. 315, 568—569
сечовипускання 315, 319,
329, 570
- Експерименти 489
з вільними асоціаціями
100—104
із словами 103—104
із сновиддями 84—85,
489—490
- Експериментальна психологія
14, 180
Ембріологія 574
Енергетичне насаження згні-
ченого 541—542, 594
Енергія (див. також Психічна
енергія) вплив Е. 541—
542, 542 прим.
- Ерекція, символ Е. 150
Ерогенні зони 308, 314—315,
323, 393, 565—569, 586
Ерос (див. також Сексуальний
інстинкт) 571, 573, 575
Еротоманія 430
Етіологічне рівняння 351 прим.,
366

Етнологія 615

Ефес 570

Євреї 156, 182, 652

Єгипет стародавній 158

ієрогліфічна писемність Є.
с. 174, 229

інцест і Є. с. 337

мистецтво Є. с. 329

Єднання та поділ інстинктів
572—573

Єресь 651

Жалоба 274

Жане П. 254

Жахливе 403

Жінки (див. також Дівчатка)
вибір об'єкта в Ж. 587, 596,
599, 601, 602

внесок Ж. до історії куль-
тури 602

вплив на Я через сексуаль-
ний об'єкт у Ж. 530

гальмування розвитку Ж.
595, 642

гомосексуалізм Ж. 599

Едіпів комплекс у Ж. 588,
602—603

Ж. і народження 602—603

Ж. як психоаналітики 584,
599—600, 616, 618

заздрощі в психічному
житті Ж. 594, 603

кастраційний комплекс Ж.
554, 593

над-Я Ж. 598

нарцисизм Ж. 602

пенісна заздрість Ж. 318,
569, 593—598, 601

психічна закріпленість Ж.
604

сексуальна нечутливість
Ж. 318, 407, 601

сексуальний розвиток Ж.
150—151, 243 прим., 251, 406

символи Ж. 148, 151—159

сновиддя Ж. 149—150, 489

соціальні риси Ж. 601, 603

ставлення до батька 587—
588, 602—603

ставлення до матері 590,
602—603

ставлення до чоловіка 596,
601—604

сублімація в Ж. 594, 604

суспільні впливи на Ж. 583,
601—602, 642

фритидність Ж. 318, 407, 601

честолюбство Ж. 603

чоловічості комплекс у Ж.
595, 599, 603

Жіноче (див. також Дівчатка;
Жінки; Мати; Чоловіче й
жіноче)

агресивність 583—588, 592

божества 633

геніталії (див. Геніталії жі-
ночі)

психологія/жіночість 530,
554, 580—604, 642

сексуальність 530, 580—
604, 642

Забобон 636

Забування (див. також Амне-
зія) 23, 38, 50, 52, 62, 328

З. вражень 62, 70, 282

З. назв 19, 23—25, 46, 54,
62, 69—71, 104, 108

З. намірів 19, 22, 47, 54, 62,
67—69

З. як наслідок згнічення 328

З. сновидь 76, 84

повторне З. 50

Загальмованість (див. також
Згнічення; Цензура) 342,
528—529

З. у жінок 595, 642

З. розвитку 369

Задришка 405

Заздрощі

З. у психічному житті жінок 594, 603

пенісні З. (див. Пенісні заздрощі)

Закоханість 249—251, 423, 425, 448

Залізничі страх 403, 405, 412—413

Зальцбург 471

Запаморочення 405

Запихання 19, 38, 49, 54, 62, 71

Зародки мови 163, 174, 568

Застороги 251

Захист (див. також Згнічення;

Протилежне наснаження;

Реактивні утворення; Сублімація; Цензура), симптом

як механізм З. 265—266,

308, 415—416

“Західно-східний диван” (Гете)

423

Збоченість/збочення 206, 301,

303—317, 320—329, 347,

351—352, 355—356, 358,

420—421, 572—574, 594

З. при виборі об’єкта 303—

308, 329, 351—352, 431—433

З. в дітей (поліморфна)

206—207, 310—317, 324—329

З. в сновиддях 207, 340—341

Збоченці див. Гомосексуальність

Збудження потенціали 360,

379—380, 561

Збудження чуттєве, символ З.

ч. 153

“Звідки”, “куди”, “навіщо” сим-

птома 275, 282

Згнічене 524, 545

енергетичне наснаження З.

541—542, 594

З. неусвідомлене 581

незмінність З. 541—542

неусвідомлене і З., їхня не-

тотожність 537

Згнічення 608

забування як наслідок З. 327—328

З. дитячих вражень 495, 617

З. Едіпового комплексу 598

З. та інстинкт самозбереження 564—565

З. і культура 579

З. як недопуск до свідомос-

ті 293—295, 333, 345, 408,

З. як органічний процес 650 прим.

З. і регресія лібідо 344—347

З. як робота над-Я 536

З. як робота Я див. З. як

функція Я

З. у сексуальному розвитку

дівчат 593—594, 596—597

З. і симптомоутворення 293,

296—301, 362—364, 370,

463—464

З. і сновиддя 215—217, 225,

296, 424, 435, 463—464,

481—486, 496

З. і страх 406—409, 415,

430—431, 550—554, 556—

559, 561—562

З. як функція Я 142, 297,

356, 363, 378, 384, 386, 416—

417, 444—445, 524, 560, 563

З. і цензура 215, 294—295

неусвідомлене і З. 293—

295, 333, 345, 363—364, 384,

424

опір, породжений З. 293, 383,

388, 442—445, 454, 481—482,

485, 535—536, 545

процес З., порівняння з

процесом З. при dementia

graciosa 426—427

теорія З. 285 прим., 293—

297, 384

усування З. в мистецтві

380—381

- усування З. в психоаналізі (перетворення неусвідомленого на усвідомлене) 278, 292—295, 441—445, 451—452, 454, 457—460, 461, 495, 541—542, 575
- Згущення**
в дотехах 167, 235
при мовних похибках 27, 35, 167
в прихованих спогадах 197
при симптомоутворенні 364, 371, 395
в сновиддях 166—168, 174, 178, 184, 187, 296, 371, 485
З., характерне для Воно 542
- Здоровий** (див. Нормальна людина)
- Злий дух** 636
- Зло** 138, 141—142, 208, 216, 341
- Злочинність** 578, 620
- Зміст сновиддя** (явний) 114, 176—179, 237
відносини З. с. із латентними думками сновиддя див. Сновидні думки
вплив перекручення на З. с. див. Перекручення
З. с. як наслідок роботи сновиддя 114—115, 176—179, 236
- Цензура і З. с.** 134, 296, 481, 487, 494
- Знамення і призви́стки** 53
- Знання, різновиди З.** 279
- “Знову на батьківщині”** (Г. Гайне) 631
- Зовнішній світ** (див. Реальність)
- Золото, поцінування З.** 568
- Золя Е.** 258
- Зречення** (див. також Аскеза; Необхідність життява), сексуальне 299, 353 прим.
- лібідозне в дітей 591—593
неврози і З. 347—351, 352—354, 356, 440, 619
- Зсув** 250, 296
З.-натяк 169, 233
З. у дотехах 235, 487
З. при неврозі нав'язливих станів 256—257
З. при симптомоутворенні 371, 395
З. у сновиддях 135, 169, 178—179, 187, 189, 193, 216, 235, 254—255, 296, 487, 492
З. при спогадах 197
З., характерний для Воно 542
- Ігри дитячі** 586, 597
- Ієрогліфи** 174, 229—230
- Ілюзії** 572, 629—630, 647, 651—653
- Імпотенція** 407
- Інверсія як засіб виображення протилежностей у сновидді** 174—176, 187, 189, 218, 227
- Індивідуальна психологія** (Адлер) 532, 609—613
- Інки з Перу** 337
- Інстинкти** (див. також Агресивності інстинкт; Одування інстинкт; Самозбереження інстинкт; Самознищення інстинкт; Сексуальний інстинкт; Смерті інстинкт; Руїнування інстинкт; Харчовий інстинкт; Часткові інстинкти; Я, інстинкти Я) 16—17, 239, 243 прим., 311—312, 365, 442, 451
активні і пасивні І. 564
єднання і поділ І. 572—573
загальмовані І. 564—570
І. та культура 16—17, 311—312, 579, 617—620, 650—653
І. тварин 571, 574—575

- консервативна природа І. 574—575
лихі І., символ л. І. 153
мовна практика 563
народне мислення та І. 562—563
неусвідомлені І. 483—488, 495
органічні І. 574
сублімація І. (див. Сублімація)
учення про І. 524, 562—613
міфологія як у. п. І. 562
фізичний характер І. 541 і прим., 563—564
Я та І. (див. Я)
- Інстинктивні потреби і Воно 541—545
- Інстинктивні потяги
енергія І. п. (див. Енергія І. п. і сновиддя) 483—488
- Інтелект див. Розум
- Інтелектуальний нігілізм 646—647
- Інтроверсія (Юнг) 378
- Інтуїція 629, 631
- Інфантілізм 324, 355—356
- Інфантильний, а, е (див. також Діти, Дитячі враження)
амнезія див. Амнезія
мастурбація 327, 554, 586, 592, 595—596
наснаження об'єктів 553, 586, 592
нарцисизм 201, 208, 430, 434—435, 452, 462
поведінка невротиків 556
риси релігії 632—639
садистські імпульси 566
сексуальні дослідження 188 і прим., 219, 224, 317—319, 327, 336
сексуальні теорії 188 і прим., 206, 317—319, 568, 586
сексуальність 206—208, 310—321, 324—330, 365, 368—369, 495, 529, 553—555, 566—570, 584—600, 613, 617
слабкість Я 550, 555, 617
теорії народження 317—319, 568
теорія статевих стосунків 319, 586
уявлення про різницю статей 317—318
фобії 410—414, 550
- Інцест
І. і стародавній Єгипет 337
страх перед І. 490
- Інцестуозний, і
вибір об'єкта 331, 339, 368—369, 378
жадання (див. також Едіпів комплекс) 137—138, 205—208, 337, 340, 344, 490
- Іпохондрія 394, 425
- Ісса 12
- Істеричний, а, е
амнезія 282
блювота 269
вдавання пологів 302
напади 282, 400 і прим., 548
отождоження 434
серцебиття 405
симптом, механізм І. с. 237, 282, 302, 308—309, 325, 364, 379—380, 383, 391—392, 395—396
фантазії 8, 385
фобії 414
- Істерія (див. також Конверсійна істерія)
Броєрові праці про І. 254, 267, 272—273, 277—278
виліковність І. 444, 451, 625
етиологія І. 589, 611
І. та нарцисичні неврози, порівняння 426—428, 454
І. та невроз нав'язливих станів, порівняння 255—

- 257, 282, 300, 346, 380, 385
перенос при I 451
симптоми при I (див. також Істеричний симптом) 611
страх при I. 549, 553
травматична I. 495—496
Істина 638, 641—644, 647, 653
Історії хвороби
голови Сенату Шребера 162 і прим., 430 прим.
“пана П.” і доктора Форсайта 514—521,
“Anna O.” 254, 267, 272, 277—278, 291, 615 прим.
“Dora” 181 прим., 221 прим., 389 прим.
“Kleinen Hans” 310 прим., 318 прим., 368 прим., 405 прим., 616 прим.
“Rattenmannes” 300 прим.
“Wolfsmannes” 181 прим., 368 прим., 376 прим.
Історії хвороби (неназвані)
бездітна жінка і ворожбит 506—508
графологічне пророцтво 511—513
дитина з золотою монетою 523
заміна неврозу сомантичним захворюванням у старій панні 577
студент і ворожка 509—511
Йокаста 333, 340
Йосиф II, імператор 438
Казка 154, 162, 184, 214, 217, 319, 491
К. про три бажання 214, 217
Кант I. 528, 541 прим., 634
Карл, король із вірша Уланда 193
Кастрація
кастраційний комплекс 205, 318, 553—554, 593—604
к. к. у жінок 554, 593
геніталії і к.к. (див. Геніталії жіночі)
обрізання і К. 160, 554
погроза К. 374, 376, 598
символи К. 152, 160, 266
страх перед К. 491, 553—556, 593, 598
Квестенберг (у Шіллеровому “Валленштайні”) 30—31
Кеплер 644
Кисень, його відкриття 644
Китайська мова й писемність 229—230
Кишковий тракт, символ К. т. 492
Кількість 362, 379, 423 прим., 464, 542, 561, 625
Клаустрофобія 268, 403
Клинопис 231—232
Клітор 150, 264, 318, 532, 566, 586, 595
К. як нерозвинений пеніс 532
Клоачна теорія 568—569
“Книга мертвих” 157
Коїтус див. Статеві стосунки
Колумб 254
Комахи 522, 583
Комбінаторна параноя 61, 445
Компромісні утворення (див. також Мішані утворення)
неврози як К. у. 482
сновиддя як К. у. 481, 485
Комунізм (див. також Марксизм) 648—653
Комфортні сновиддя 129
Конверсійна істерія 298, 395, 405
Консервативна природа інстинкту 574—575
Конституційні чинники (див. також Біологічні чинники) 141, 583—584, 599, 601, 619, 624

- Конфлікт психічний 66, 353—358, 362—363, 370, 379, 425, 438—441, 444—445, 461—462, 470, 481—482, 524, 558—559, 594, 613
К. п. і неврози 353—358, 362—363, 382, 386—387, 434, 438—439, 444, 451, 454, 461, 524
К. п. і утворення сновидь 481—482
невротичний симптом як наслідок К. п. 352—353, 362—363, 386—387, 457, 461
патогенний К. п. 352—353, 439, 454
Коперник 283, 644
Копрофілія 304
Коран 651
Корсакова сплутаність 489
Королівське азіатське товариство 231
Космогонії 631, 632, 637
Кох Роберт 469
Краус Ф. С. 158
Культура (історія культури) / цивілізація 615, 650—651
внесок жінок до К. 602
К. і згнічення 579
К. та інстинкти 17, 311—312
К. та обмеження інстинктів 579, 617—620, 634, 650—653
К. і психоаналіз 393
мовна практика 650
розвиток К. 650—651
Культурна робота психоаналізу 540
Кюрі П. 644
Лабіринт, міф про Л. 492
Лавуазьє А. Л. 644
Латентний період 327—328, 334, 555, 598
Лебо А. 96
Левенфельд Л. 242
Лере Ф. (див. також Бібліографію) 254
Лихі інстинкти, символ Л. і. 153
Лібідо (див. також Сексуальний інстинкт)
липкість Л. 351, 462
Л. і неврози див. Неврози
Л., спрямоване на об'єкт див. Об'єкт
Л., спрямоване на Я див. Я
наснаження об'єктів лібідозне (див. Об'єктів наснаження)
нарцисичне Л. 420 прим., 420—428, 435, 454
незастосоване Л. 379, 413, 550
перетворення Л. на страх 405—417, 430—431, 436, 549—552, 558, 561—562
регресія Л. 342—347, 363—371, 378, 414—417, 531, 559, 567, 594, 599
два різновиди р. Л. 346—347
розвиток Л. (див. також Лібідо, фази організації Л.) 321—343, 347—361, 383
сублімація Л. 349, 379, 407, 462
теорія Л. 137, 313, 417—436, 460—463, 562—579
фази організації Л. (див. також розвиток Л.) 566—570, 586—600, 603
фіксація Л. 343—344, 345, 347, 349—352, 355—356, 363—367, 368, 372, 378, 420—421, 427, 567, 578, 588, 594, 598—600
чоловіча й жіноча сексуальна функції та Л. 600
Я як головний резервуар Л.

- 570
 Я як об'єкт Л. 545
 Лібідозне наснаження об'єктів
 див. Об'єктів наснаження
 "Лікар мимоволі" (Мольєр) 279
 прим.
 Лікування (див. Терапія)
 Ліхтенберг Й. Г. (див. також
 Бібліографію) 33, 65
 Лондон 514 і прим., 517, 649
 Лурд 622
 Любовне марення 430
 Людвіг Е. 533 прим.
 Людина (люди)
 Л. і тварини, прірва між
 ними 206
 непридатність Л. до науко-
 вих досліджень 472
 нормальна Л. (див. Нормаль-
 на людина)
 опір Л. проти розуму 499—
 500, 611—612
 первісна Л. (див. Первісна
 людина)
 символ Л. 148, 154
 Людовік XIV 95 прим.
 Людська поведінка та еконо-
 мічні відносини 534—535,
 648, 649—653
 Людська постать (тіло)
 символи Л. п. 148, 154
 Людські орди (див. також Ма-
 си, психологія М.) 648
 Магія 11, 635—636
 Мазохізм 305, 572—577, 576
 прим., 584, 611
 Мазохістські жадання 576—577
 "Макбет" 89, 401 прим.
 Макдуф 401
 Маніякально-депресивні цик-
 ли 434, 469, 527—528
 Марення 20, 77, 252, 254, 385,
 433, 482, 526
 величі М. 420, 430
 любовне М. 430
 переслідування М. 20, 430
 ревнощів М. 245—251, 430,
 433
 спостереження М. 434
 Марксизм (див. також Кому-
 нізм) 534, 648—653
 Маси 522, 535, 606—607, 612
 психологія М. 522, 535, 606—
 607, 609, 611—612, 648—653
 Мастурбація (див. також Ав-
 тоеротизм) 301, 302, 309,
 315, 317, 357, 375, 390, 554,
 596
 інфантильна М. 327, 554,
 586, 592, 596
 М. в дівчаток (див. Дівчатка)
 М. в невротиків 596
 символи М. 152, 160, 185,
 187, 191—192
 Мати
 дитина і М. 533, 583, 591—
 593
 М. як об'єкт кохання дити-
 ни 204, 330—340, 412, 591—
 593
 розлука з М. 554
 символи М. 490
 ставлення дівчаток до М.
 204, 261, 266, 335—336, 339—
 340, 587—593, 595—600, 603
 ставлення хлопчиків до М.
 204, 334—340, 533, 553, 587,
 591—592, 597, 603
 страх перед М. 490, 588—
 589, 591
 фалічна М. 490, 595, 599
 Материнське тіло (утроба)
 і сон 81
 символи М. т. 151, 492
 Материнські груди
 як перший об'єкт 314,
 330—331, 567
 ставлення дітей до М. г.
 272, 313—315, 325, 330—

- 331, 370—371, 567, 590—591
- Медер А. (див. також Бібліографію) 52
- Медицина
і психоаналіз 9—12, 14, 173, 393—394, 397—398, 456—457
спеціалізація в М. 623
- Медичні погляди на неврози 457
- Медіуми 501
- Медузи голова 491
- Меланхолія 274 прим., 433, 445, 527—528, 567
- Мелісса з Корінфа 158
- Менопауза 407
- Меншовартість
комплекс М. 532
почуття М. 411, 532, 546, 611
- Месія 652
- Мислення (див. також Наука: Науковий, Розважання; Розум)
“забарне” М. 543, 557 прим.
заборона М.
за більшовизму 651
в релігії 640—643, 651
М. як пробна діяльність 557 і прим.
нав’язливі думки 308—309
народне М. та інстинкти 562
нормальне М. 372
усвідомлені та неусвідомлені процеси 484, 535—539
- Мистецтво (див. також Поетичне мистецтво) 17, 164, 380—381, 547
М. і наука 630
М. і світогляд 630
М. стародавнього Єгипту 329
образотворче М. 491
скасування згнічення в М. 380—381
- Мігрень як причина хибних дій 22, 30, 39
- Містика (див. також Окультизм) 497, 521
- Містичні ритуали 547
- Міфи 158, 373, 490—491, 570
грецькі М. 570
М. про нитку Аріадни (лабіринт) 492
- Міфологія 154—164, 167, 337, 393, 490—492
тлумачення сновидь і М. 490—491
учення про інстинкти як М. 562
- Мішані утворення (див. також Компромісні утворення) в сновидді 166—167
- Мнемотехніка 70
- Мова і писемність, китайські 229—230
- Мовлення у сновидді 178
- Мовна практика 91, 124—125, 154—155, 161—162, 174—176, 568
- Мовні похибки 19—46, 54—64, 93, 97—99, 143, 234
згущення при М. п. 27, 35, 167
перекручення при М. п. 26, 28, 35—36
- Мойсей 13, 156
- Молитва 634
- Мольєр 279
- Моравія 610
- Мораль/моральність 137, 141—142, 207, 333, 440
М. і над-Я 528—534
М. і неусвідомлене почуття провини 577—578
М. і релігія 528—529, 631—634, 637—639
невідома Воно М. 542
невідома дітям М. 529
- Моторні чинники 363, 400

Мюнхен 129, 182

Навіювання 25, 453—462, 470

Нав'язливий

потяг 255—256, 276

сумнів (див. Сумнів)

церемоніал 256, 261—268, 276, 281, 298—300, 408

Нав'язливих станів невроз 77

прим., 255—271, 273—276, 281—282, 299—300, 308, 347, 380, 387, 451, 551, 559, 567, 611, 625, 635

виліковність Н. с. н. 444

Н. н. с. та істерія, порівняння 255—257, 282, 300, 346, 380, 385

Н. н. с. і нарцисичні неврози, порівняння 425—428, 454

опір і Н. н. с. 285, 286 і прим., 287—288, 291

страх, прикритий Н. н. с. 408—409

сумніви при Н. н. с. (див. Сумніви)

Нав'язливі дії 256—264, 268, 275—276, 281, 298, 308—309, 408—409

Нав'язливі ідеї 77, 194, 255, 276, 347, 425—426, 433

Над-Я 494, 577—578, 619

відносини з Воно 546

відносини з Я 526—530, 532—535, 546—547, 552

згнічення як робота Н. 536

мораль і Н. 528—534

Н. в жінок 598

Н. як носій ідеалів Я 532 і прим., 533

Н. як носій традиції 534, 650

Н. як спадщина батьківського авторитету / батьківської інстанції 529—534, 558

Н. як спадщина Едіпового комплексу 531, 534, 546, 598

Н. і сумління, різниця між ними 527, 532

Н. в хлопчиків і дівчаток, порівняння 598

неусвідомлені складники Н. 536—539, 542, 545—546

самоспостереження як функція Н. 526—527, 533

сила Н. 527—529, 545—546, 578

страх перед Н. 546, 555

Назви

вільні асоціації з Н. 100—101

забування Н. 19, 22—25, 46, 54, 62, 69—71, 104—105, 108

перекручення Н. при хибних діях 69—70, 104—105, 108

“Накладальна помилка” (Зільберер) 303, 583

Нансі 96, 455

Народження

анальне Н. 492, 568

жінки і Н. 602—603

інфантильні теорії Н. 317

прим., 318—319, 568

істеричне вдавання пологів 302

прокидання як Н. 81

символи Н. 148, 155—156, 176, 491

страх Н. 401, 412, 548, 554, 561, 613

Народний університет у Відні 516

Нарцисизм 421—423, 570, 601

інфантильний Н. 201, 208, 430, 435, 452, 462

Н. і гомосексуальність 432

Н. і егоїзм, різниця між ними 422

Н. у жінок 602

Н. сну 422, 425

Нарцисичний, е

вибір об'єкта 432, 570, 601

- захворювання 625
лібідо 420 прим., 421—428, 435, 454
неврози (див. також Dementia puerilis; Меланхолія; Параноя) 344, 425—429, 433—436, 454, 625
Н. н. і неврози переносу, порівняння 425—428, 454
опір при Н. н. 428—429
ототожнення 433
- Наснаження (див. також Протилежне наснаження)
енергетичне Н. згніченого 541—542, 594
надмірне Н. 378
Н. і Воно 541—542, 544—545, 558—559
Н. об'єктів 339 і прим., 341, 530—531, 544, 570—571, 586, 592
лібідозне Н. о. 563, 567
Н. сновидних думок 487
пробна діяльність Я 557
- Насолода
від безглуздя 499 прим.
від органів тіла 325—327, 331, 565
догляд тіла як джерело Н. в. о. т. 587, 589, 592
- Насолоди принцип 70 прим., 314—315, 360, 363, 379—380, 386, 400, 541—543, 560, 575
Н. п. і принцип реальності 360—361, 371, 376
насолоди-страждання принцип 557—560
подразники і Н. п. 360, 370—380
- Натяк, зсув-натяк 169, 233
- Наука (див. також Світогляд) 20, 76, 241, 298, 489
александрійська Н. 283
Н. і мистецтво 630
Н. та окультизм 500, 521—522
Н. і психоаналіз 474, 606, 612, 645, 653
Н. і реальність 641, 645—648, 653
Н. і релігія 500, 630—631, 638—639
релігієзнавство 615
- Наукове дослідження
непридатність людини до Н. д. 472, 499—500, 611—612
цілі й методи Н. д. 641, 645
- Науковий світогляд (див. Світогляд)
- Наукового дослідження дух (див. також Мислення; Розум) 500
зміцнення Н. д. д. 500, 636, 642, 650—651
Н. д. д. у процесі культурного розвитку 650—651, 650 прим.
- Небезпека
внутрішня і зовнішня (реальна) Н. 551, 552—556, 560—561
страх і Н. 398—401, 402—405, 409—416, 436, 548—549, 551—556, 560—561
- “Небіж Рамо” (повість Дідро) 340
- Неврози (див. також Актуальні неврози; Воєнні неврози; Дитячі неврози; Істерія; Нав'язливих станів невроз; Переносу неврози; Страху неврози; Травматичні неврози; Фобії)
безпосередні причини Н. (див. також Неврози, сексуальне спричинення Н., травматичне спричинення Н., формування Н.) 352—353, 363, 367—368, 384, 391,

395—396

Едіпів комплекс як джерело Н. 331, 334, 338—339, 344

етиологія Н. 349—350, 524, 554, 595, 619

медичні погляди на Н. 457
нарцисичні Н. 425—428, 454
Н. і зречення (відмова) 347—350, 353, 356, 440, 619
Н. як компромісне утворення 482

Н. і конфлікт 352—357, 362—363, 382, 386—387, 434, 438—439, 444, 452, 454, 460—461, 496

Н. і психологія Я 525

Н. і сновиддя, порівняння 481—482, 494

Н. і суспільство 639 і прим.

Н. і фіксація лібідо 349, 351, 355—356

неусвідомлена потреба покарань у Н. 576—577, 611
профілактика Н. 369—370, 618—621релігія і Н. 639 і прим.
сексуальне спричинення Н. 16—17, 266—267, 297—301, 319—320, 330, 342, 352—356, 367, 384—409, 438—439
схильності до Н. 350—351, 368—371, 411

теорії, що впливають на лікування Н. 612—613

теорія Н. 75, 164, 190, 220, 238, 240, 290—291, 379—380, 383—386, 555

травматичне спричинення Н. 243 прим., 271—274, 350
успіх лікування Н. 464, 622—627

фізичні методи лікування Н. 623

формування Н. і Я 362—363, 384—388, 391

Невротики

амнезія Н. 281—283

мастурбація Н. 596

Н. і нормальні люди, порівняння 296, 452—453, 463—464

нормальне мислення Н. 372

психоаналіз Н. 9, 164, 298—299, 306—307, 327—328, 338, 459—460, 524, 576—577, 615, 617, 621—627

психотерапія Н. 623

риси характеру Н. 257, 290, 297, 318, 382, 384—385, 556, 618

схильність до переносу, властива Н. 445—453

теорії, що впливають на лікування Н. 612—613

Невротичний, а, е

реакція на смерть 591

самоушкодження 611

симптом (див. Симптом)

страх (див. Страх)

Негативний, а

перенос 449, 452, 458, 460

терапевтична реакція 578

Незайманість 265, 300

символи Н. 153

Некрофілія 305, 611

Необхідність життя Н. 358, 360, 417, 435

Непристойність і хибні дії 36—37

Неспання

і сновиддя 81—84, 91—92, 136—137, 169, 196, 463—464

і сон 80—84, 91—92

Нестрой Й. 322 прим., 356

Неусвідомлене 333, 499, 594, 607, 611, 628

відносини із свідомістю 293—296, 414—415, 428

- значення терміна 107,
208—210, 225—226, 293—
294, 442, 443
Н. в динамічному, описово-
му та системному розумін-
нях 537—540
Н. і згнічене, їхня нетотож-
ність 537
Н. і згнічення 293—296, 333,
345, 363, 384, 424
Н. в здорових людей 463—
464
Н. і сновиддя (див. Сновид-
дя, неусвідомлене і С.)
Н. і телепатія 522—523
Н. та усвідомлене, різниця
між ними 414—415, 428
психоаналіз виявляє Н. в
психічному житті 393,
441—443, 452, 461—462,
495, 542, 575
система Н. 294, 345, 484,
537—539, 545—546
усвідомлення Н. / перетво-
рення на усвідомлене (усу-
вання згнічення) 278, 292—
295, 441—445, 452, 454, 458—
460, 461—462, 495, 542, 575
Неусвідомлене згнічене 481
Неусвідомлений, а, е
інстинктивні сили 483—488,
495
опір, джерело Н. о. 535—
536, 576
потреба покарань 577, 611
почуття провини 577
психічне життя / психічні
процеси 13—14, 15—16,
20—21, 94—97, 102, 139—
141, 179, 208, 221, 239, 252,
272, 275—277, 283, 295—
296, 353, 608
Н. п. ж. та усвідомлене мис-
лення 484, 536—539
розкриття Н. п. ж. через
психоаналіз 393, 441—443,
542, 575
складники Я і над-Я 536—
539, 542, 546
фантазії 378—379, 380—
381, 395—396
Нечутливість жінок, сексуаль-
на 318, 407, 601
“Ні”, брак його виображення в
сновиддях 174
Нігілізм інтелектуальний 646—
647
Німрод 13
Ніцше Ф. 539
Ноги фетишизм 352
Нормальна людина/здорова лю-
дина
неусвідомлене Н. л. 463—
464
Н. л. і невротики, порівнян-
ня 295—296, 351, 452—453,
463
сексуальне життя Н. л. 141,
309—310, 317—320, 322—
326, 342, 390, 395, 419—420
сновиддя Н. л. 75—76, 91—
92, 180—181, 296, 463
Нормальна сексуальність (див.
Нормальна людина, сексу-
альне життя Н. л.)
Нормальне мислення 372
Нормальні процеси, патологія
привертає увагу до Н. п.
525—526, 527, 589, 615
Ньютон 644
Оберлендер А. 389
Об’єкт, лібідо, спрямоване на
О. 420—428, 430, 432—433,
452
брак л. с. н. О. при психо-
зах 420
Об’єктів наснаження 339 прим.,
341, 531, 544, 570—571, 586,
592

- джерело О. н. 544—545, 570—571
інфантильне О. н. 553, 586, 592
лібідозне О. н. 563—564, 567—568
ототожнення як наслідок О. н. 530—531, 544
Оболонка 543
Образотворче мистецтво 491
Обрізання та кастрація 160, 554
Овідій 213 прим.
Огида 370
Оголеність, символ О. 148, 153
Одрокровення божественне (див. Божественне одкровення)
Одруженість (див. Шлюб)
Одужання інстинкт 574
Окультизм
 наука і О. 501, 521—522
 психоаналіз з'ясовує суть подій 505—506, 508, 513
 релігія та О. 500
 сновиддя та О. 497—523, 580
 тлумачення сновидь на службі О. 505, 513
 труднощі дослідження О. 497—503
Окультині сеанси 501
Октавіо (з Шіллерового "Валленштайна") 31
Омани 19, 24, 51, 54, 69
Онанізм (див. Мастурбація)
Опір
 інтелектуальний О. 283, 289, 291—292
 мінлива сила О. 291—292, 480
 нав'язливих станів неврот О. 285—286, 286 прим., 287—288, 291—292
 неусвідомлений О., джерело н. О. 535—536, 576
 О. як вияв згнічення 293, 383, 388, 443—445, 454, 481, 485, 535—536, 545
 О. проти інстинктів 524
 О. людей проти розуму 499—500
 О. при нарцисичних неврот 428—429
 О. і перенос 289, 447, 449—450
 О. пізнанню психоаналізу (див. Психоаналіз, критика П.)
 О. психоаналізові 249, 285—293, 297, 354, 388, 443, 452, 454, 458—460, 465—466, 535—536, 576, 607, 618, 624
 О. і риси характеру 290, 297, 318
 О. і тлумачення сновидь 108—111, 113, 136, 138—142, 480—481
 О. (Я див. Я)
 усування О. в психоаналізі 290, 443, 452, 454, 458—460, 465—466, 535—536, 576, 607, 618, 624
Опорний тип вибору об'єкта 432
Опперт Й. 231
Опрацювання 558
Оральний, а
 еротика 304, 308, 313—315, 317, 330—331
 орально-садистська фаза 567
 тенденція при ототожненні 530
 фаза 566—567, 568—569, 588, 590—591
Орґазм 322—323, 325
Органічне захворювання 290, 422, 424
Органічний процес
 згнічення як О. п. 650 прим.
 культурний розвиток як О. п. 650 і прим.

- Органічні інстинкти 574
“Орлеанська діва” (Шіллерова п’єса) 25 і прим.
Особистість, психічна структура О. 524—547, 580
Ототожнення 531 прим., 530—532, 534—535, 558, 597, 599, 602—603
вибір об’єкта та О., різниця між ними 530
нарцисичне та істеричне О. 433—434
оральна тенденція при О. 530
О. як наслідок лібідозного наснаження об’єктів 531, 544
Офенбахова “Прекрасна Гелена” 102
Очікувальний страх 402, 406, 549
- Пам’ять (див. Спогади)
Параноя 307, 385, 395, 429—435, 445, 460, 465, 589, 600
комбінаторна П. 61, 445
paranoia persecutoria 430—432
Парафренія 395, 429
Паріс, його арія (з “Прекрасної Гелени” Офенбаха) 102
Парк Мунго 128
Пасивна сексуальна діяльність 328—329, 407
Пасивність (див. Активність)
Патологія, що привертає увагу до нормальних процесів 525—526, 527, 589, 615
Педагогіка (див. Виховання)
Пеніс (див. також Кастрація) 566—569
клітор як нерозвинений П. 532
символи П. (див. Фалічні символи)
Пенісні заздрощі 318, 569, 593—598, 601—602
- Первісна людина 411
Первісне видовище (див. Батько-матір, статеві стосунки Б.-м)
Первісний рот і анус 568
Первісний (примітивний), а, е властивості сновидь (див. також Архаїчний характер сновидь) 485
малярство 547
погляди на смерть 591
релігії (див. також Анімізм; Міфологія; Міфи) 632—638
характер Воно 542—543
Передача думок (див. також Телепатія) 504—523
Передусвідомлене 235, 295, 346, 364, 378, 439, 539
відносини із свідомістю 296, 346
система П. 295, 345—346, 539, 545—546
сновидні думки 484
Переляк, страх і боязнь, різниця між ними 399—400
Перекручення
при мовних похибках 25—26, 28, 35
в сновиддях 107—108, 111, 115, 118, 120—138, 142, 164—166, 175—179, 189, 198, 207, 209, 211—218, 377, 481, 484, 487, 489, 495, 504—505
Перенос 12, 445—454, 458—463, 470, 514, 521—522, 575, 618, 624, 625
гомосексуальність і П. 449
негативний П. 449—450, 452, 458
передача думок (див. також Телепатія) 504—523
П. почуттів, звернених до батька, на лікаря 462—463, 514

- П. при істерії 451
 П. при неврозі нав'язливих станів 451
 П. та опір 289, 447, 449
 схильність до П. в невро-
 тиків 446—453
 Переносу неврози (див. також
 Істерія; Нав'язливих станів
 невроз; Фобії) 298, 344, 354,
 383, 389, 395, 419, 425—429,
 435, 451, 460, 625
 Переслідування марення 20,
 430
 Періандр з Корінфа 158
 Періодичність (Фліс) 321
 “Перспективна тенденція” в
 сновидді (Медер) 236
 Перша світова війна 10, 37
 прим., 65, 69, 132, 141, 332,
 469, 514, 649
 Писемність (див. Ієрогліфи;
 Клінопис)
 П. і мова китайські 229—230
 Письмова похибка 26, 38, 55,
 62—65
 “Північне море” (збірка Гайне)
 581
 Підводний човен 649
 Пізнавальний інстинкт 329, 330
 “Піколоміні” (Шіллерова п'єса)
 30, 612
 Піколоміні Макс (герой Шіл-
 лерової трилогії “Валенш-
 тайн”) 30
 Пісня над піснями 157
 Плетення 602
 Плутарх 12, 235
 Повідомлення про сновиддя
 (див. Реєстр сновидь)
 Повторювання нав'язливий стан
 268, 272—273, 574, 576 прим.,
 602—603, 612
 Подовгастиї мозочок 398
 Подразники
 і принцип насолоди 360,
 379—380
 і сновиддя 79—90, 98, 122—
 129, 131, 213, 237, 483, 485
 сила П. (див. Збудження
 потенціали)
 Поетичне мистецтво/поезія (див.
 також Мистецтво) 30—33,
 48, 92, 159, 162, 203, 205, 340,
 380—381
 Покарання в сновидді 217—
 218, 220, 493
 Покарань потреба 72
 неусвідомлена П. п. 576—
 577, 611
 Поліморфна збоченість дітей
 206—207, 310—317, 324—329
 Полюції в сновиддях 128
 Полярність/двобічність симп-
 томів 300
 Помилкові дії 22—23, 38, 49,
 51, 62, 72—74
 Помста 138, 387, 433, 512
 Попередня насолода 566
 Порівняння
 актори театральної трупи
 385
 асоціації як маточний роз-
 чин 478
 брекчія 177
 верблюд і лев на крутій
 гірській стежці 389
 вершник і кінь 545
 Вітова хвороба 79
 водій і правила дорожнього
 руху 642
 ганебний стовп у середньо-
 віччя 606
 гусинь і метелик 330
 дитячий кулачок 110
 жертва і пожирання 579
 заповідник 377
 збереження природи 377
 звинувачений і суддя 44
 земне ядро з мармеладу 498
 злодійський напад серед

безлюддя і темряви 40
зубний біль і дантист 285
камбію прошарок у дереві 451
коваль, що уник шибениці 170
лекція про Александра Македонського 12—13
міграція народів 342, 344
міграція нервових клітин у риби 343
міграція чоловічих статевих залоз 342
мінералогія і петрологія 394
мішане населення 540
найпростіші і псевдоподії 421, 426
народів міграція 342, 344
“наслання” як діагноз 610
незначні прикмети як свідчення кохання 21
незначні прикмети як сліди вбивці 21
нічний сторож 123, 216
осушення Зейдер-Зе 547
пальці необізнаного з музикою чоловіка 79, 83, 122
підприємець і капіталіст 225—226
покоївка, що розуміє санскрит 161
полководець, що переставляє фігури на карті 557
право притулку і злочинець 287
прамова 486
представники, обрані від юрби 478
провідна політична стаття, замінена ілюстраціями 170—172
розбивання кристала 526
розпізнавання відьом 626
скульптор і глиняна модель 645

служба прикордонного контролю 233
сполучні судини (колатеральний застій) 309, 348
сторож між передпокоєм і салоном 294
фасад італійської церкви 177
фотографічний негатив 294
хімічний аналіз 42
хірургічна операція 466
штукар, що вичаровує голубів 501
щеплення від дифтерії 618
яблуня і біб 326
Порція (у п'єсі “Венеціанський купець”) 31—32
Потяг (імпульс)
анальний 566
інфантильний садистський 566
Поцілунок 302, 323, 325
Прагнення видовищ 219, 224, 305, 309, 323, 329, 374
Праксітель 491
“Правова” 162
Прародина 554
Прафантазії 374—377, 376 прим.
Прегенітальне сексуальне життя 328—331
Прегенітальні фази розвитку лібідо 566—570, 586—600, 603
“Прекрасна Гелена” (Оффенбахова оперета) 102
Примітивні народи 251, 337, 411, 554, 591
Природні божества 635
Природні сили, опанування П. с. 644, 648, 653
Пристрасті, символи П. 153
Приховані спогади 197—198
Пробна діяльність мислення як П. д. 557 і прим.
П. д. Я 556—557

- Провини почуття 333, 528, 533, 546
 неусвідомлене П. п. 578
- Продовження роду (функція) 302, 311, 316, 320—325, 330, 342, 349
- Пророкування 500, 506—513, 629
- Протидія двох різних намірів 38, 41, 54—61, 65—69
- Протилежне наснаження 364, 380, 385, 416, 443, 557
- Протилежний намір 66—69
- Протилежності
 як засіб виображення в сновиддях (див. Інверсії)
 не означають суперечності 71, 257, 300
 при хибних діях 27, 35
- “Протиставний характер первісних слів” (Абель) 174—175, 228
- Профілактика, психоаналіз як П. 618—621
- Пршибор (Фрайберг), Моравія 610 прим.
- Психіатрія 11, 15, 247, 257, 276, 429
 П. і психоаналіз 252, 254, 429, 474, 623
- Психіка, структура П. 524—547, 580
- Психічна діяльність (див. також Мислення; Розум) 445
 П. д. у сновиддях 170—171, 177—178, 221, 509
- Психічне (див. також Психіка; Психічне життя) 15—16, 54, 278, 295—296, 541, 547
 П. і фізичне (див. також Хибні дії; Соматичні чинники) 541 прим., 544 прим., 563
- Психічне життя/психічні процеси (див. також Психічний, а, е), неусвідомлене 13—14, 15—16, 20—21, 94—97, 102, 139—141, 179, 208, 221, 239, 252, 272, 275—277, 283, 295—296, 353, 608
 П. ж. н. та усвідомлене мислення 484, 535—539
 Розкриття П. ж. н. через психоаналіз 393, 441—443, 542, 575
- Психічний, а, е
 зв’язування 552, 558
 економіка (економічний тиск) 541, 561
 енергія 482, 485, 557, 571
 інстанції, дві 481
 конфлікт (див. Конфлікт)
 особистість, структура П. о. 524—547, 580
 первинні і вторинні процеси 541—542, 542 прим., 557 прим.
 пластичність і закріпленість 604, 624—625
 процеси неусвідомлені (див. Психічне життя/психічні процеси)
 розвиток, регресія при П. р. 547
- Психоаналіз
 відступництво від П. 609—614
 критика П. 10, 15, 20, 42, 74, 146, 164, 205, 232, 241—242, 283, 331, 384, 469, 472, 488—489, 491, 499, 524, 605—609, 612, 622, 625
 культурна робота П. 547
 Лондонське психоаналітичне товариство 514 прим.
 негативна терапевтична реакція 578
 опір проти П. (див. Опір)
 перешкоди П. з боку родичів пацієнта 466—469
 позамедичне застосування

П. 578, 615—621
початок роботи П. з симп-
томом 524, 615, 626
П. і виховання 578, 616—621
П. дітей 197, 522—523, 613,
617—618, 624
П. та історія культури 393
П. і медицина 9—11, 14,
173, 397—398, 456
П. і наука 474, 606, 612,
645, 653
П. невротиків (див. Невро-
тики)
П. виявляє неусвідомлене в
психічному житті 278, 292—
295, 393, 441—443, 452, 454,
457—462, 495, 542, 575
П. пояснює окультизм 505—
506, 508, 513
П. як профілактика 618—
621
П. і психіатрія 252, 254,
429, 474, 623
П. і психози 624
П. і психотерапія 473, 623
П. і релігія 163, 393
П. і світогляд 628, 638, 646,
653
П. і соціологія 163
психоаналітики-жінки
584—585, 599—600, 616, 618
терапевтичні аспекти П. 9,
14, 252—255, 258—259,
277—278, 286, 297—298,
387, 437—448, 449—470, 542,
547, 615, 617, 620—627
труднощі розуміння П.
536—537, 605
усування згнічення (пере-
творення неусвідомленого
на усвідомлене) в П. (див.
П. виявляє неусвідомлене в
психічному житті)
учення про сновиддя як
основа П. 473, 488

Психоаналітичний, а, е
видавництво у Відні 519
інститут у Берліні 622
лікування (див. Терапія)
навчання вихователя 618—
621
терапія (див. Лікування)
техніка (див. також Вільна
асоціація) 11—14, 41—42,
43, 75, 93, 220, 393, 458—
459, 464—469, 618
основне правило П. т. 109 і
прим., 286 і прим., 287—
288, 447

Психози (див. також Манія-
кально-депресивні цикли;
Меланхолія; Параноя; Па-
рафренія; Dementia praeco-
cox) 254, 257, 420, 429, 436
відвертання від реальності
при П. 482, 526, 630
маячня при П. 526
психоаналіз і П. 624
П. і сновиддя, порівняння
481—482

Психологія
експериментальна 15, 84—85
жіноча 530, 554, 580—604,
642
індивідуальна (див. Індиві-
дуальна психологія)
масова див. Маси, психоло-
гія М.
соціологія як ужиткова П.
651

Психотерапія 473, 623
Психотичні фантазії 460
Пуанкаре, президент 37
Пфістер О. 232

Радій, відкриття Р. 644
Ранк О. (див. також Бібліогра-
фію) 163—164, 613 прим.
Реактивні утворення Я 380,
385—386, 557—558, 570

Реакція

негативна терапевтична 578

невротична на смерть 591

Реальний страх 398, 405—406, 409—414, 416, 436, 529, 545—546, 548, 551—554, 561**Реальністю перевірка** 377, 499, 543, 557 прим.**Реальність/зовнішній світ**

відвертання від Р. при психозах 371, 482, 526, 630

відвертання від реальності уві сні 482, 485

Р. як гальмівна сила 315, 358, 363

Р. і наука 641, 645—648, 653

Р. і страх (див. Реальний страх)

Р. і фантазія 64, 371—381

Р. і Я 482, 542—547, 552, 560, 579

Реальності принцип 361, 371, 376—377, 417, 421, 543

і принцип насолоди 360—361, 371, 376—377, 543

Ревнощі 517, 520, 591—595

Р. в дітей 201—203, 318, 327, 336

сексуальні Р. 194

Ревнощів марення 245—251, 430, 433**Ретрогресивне фантазування** 338, 371—378**Регресія**

Р. і згнічення 345—347

Р. лібідо 342—347, 363—371, 378, 414—417, 530—531, 559, 567, 594, 600

два різновиди Р. л. 344, 346—347

Р. до об'єктів 344, 346, 365, 370, 530—531

Р. при психічному розвитку

547

Р. у сновидді 176—177, 179, 181, 196, 208—210, 222, 485

Р. Я 361

Релігії 22, 163, 334, 393

заборона мислити в Р. 639—644, 651

інфантильні риси Р. 632—639

мораль і Р. 528—529, 631—634, 636—639

первісні Р. 632—638

психоаналіз і Р. 163, 393

релігієзнавство 615

Р. і більшовизм 652

Р. і наука 500—501, 630—631, 638—639

Р. і неврози 639 і прим.

Р. і окультизм 500

Р. і світогляд 630—646

справдження бажань у Р. 629, 637—638, 646

Релігійне виховання 616 прим.**Ритуал** (див. також Статеве дозрівання, обряди) 490**Робота сновиддя** 89, 115, 132, 136, 161, 165—179, 182, 184, 187, 196, 209—213, 222, 227, 235—236, 238, 474, 476, 483—493, 504, 541

відокремлення афектів від уявлень 487, 550

зміст сновиддя (явний) як наслідок Р. с. (див. Зміст сновиддя)

механізм симптому і Р. с., порівняння 484

Родина 554, 603, 634, 636**Родинний комплекс** 336**Родичі пацієнта як перешкода психоаналізові** 466—469**Розважання** 100

психоаналітик стримує силу Р. 476—477

Розвіянність 22, 30, 38—40

- Розум (див. також Мислення;
Наука; Науковий; Світог-
ляд) 642
опір людини проти Р. 499—
500
Р. як представник Я 544
- Розщеплення Я 525
- Ролінсон Г. К. 231
- Російський, і
більшовизм (див. також Ко-
мунізм) 651—653
царі 649
- Ру В. 366
- Руйнування, інстинкт Р. 571
прим., 572
Р. як мета 567, 571
- “Сага про Форсайтів” (роман
Голсуорсі) 515, 517
- Садизм 305, 308, 328, 329, 330,
572
- Садистські потяги інфантильні
566
- Садистсько-анальна фаза
328—329, 347, 566, 586, 588
- Сакс Г. (див. також Бібліогра-
фію) 163
- Самогубство 433, 512, 621
- Самозбереження
інстинкт С. 355, 388, 398, 413,
416—418, 420 прим., 435, 436,
561, 564—565, 611, 650
страх на службі С. 398, 436
- Самознищення інстинкт (див.
також Смерті інстинкт)
572—576
- Самоспостереження як функ-
ція над-Я 527, 533
- Самопокарання 72
- Самотність, страх С. 403, 412
- Самоушкодження невротичне
611
- Саргон з Аккада, цар 156
- Сваволя у тлумаченні сновидь
168, 227
- Світова війна (див. Перша сві-
това війна)
- Світова справедливість 637—638
- Світогляд науковий 22, 521,
644, 646
визначення 628—630
С. н. та інтелектуальний ні-
гілізм 646—647
С. н. і марксизм 648—653
С. н. і мистецтво 630
С. н. і психоаналіз 628—
629, 638, 645—646, 653
С. н. і релігія 630—646
С. н. і філософія 630, 636,
646
- Свята Діва 623
- Сеанси окультні 501
- Сексуальний, а, е (див. також
Сексуальність; Статевий)
виховання 616 прим.
втіхи та аскеза 438—440
дослідження (див. Інфан-
тильні сексуальні дослід-
ження)
діяльність пасивна 328—329,
407
життя нормальне 141, 310,
317—320, 323—326, 342,
390, 395, 419—420
життя прегенітальне 328—
331
зречення і неврози 348—
351, 352—353, 356, 440, 619
інстинкти (див. також Лібі-
до) 16—17, 128, 137, 302—
320, 348—350, 562—576,
579
С. і в конфлікті з інстинк-
тами Я (див. Я, інстинкти Я)
мета 17, 304, 306, 323, 327,
331, 379
нечутливість жінок 318,
407, 601
потяг, схвалений Я 354
ревнощі 194

- розвиток дівчат 593—594, 596—597
- розвиток жінок 150—151, 243 прим., 251, 406—407
- символіка 147—163, 184—192, 264—266, 300, 489—492
- спричинення неврозів (див. Неврози)
- стосунки, їхній асоціальний характер 604
- теорії (див. Інфантильні сексуальні теорії)
- токсин (див. Токсичні чинники)
- фантазії 301, 305, 309, 314, 374—376
- функції, чоловічі та жіночі, і лібідо 600—601
- чинники при неврозах страху 549—550, 561—562
- Сексуальність (див. також Сексуальний)
- визначення С. 302—305, 321—322, 324—327
- жіноча С. 530, 582—604, 642
- інфантильна С. 205—208, 310—321, 324—330, 365, 368—369, 495, 529, 553—556, 566—570, 584—600, 614, 617
- нормальна С. 309, 317—320, 323—326, 342, 390, 395, 419—420
- непопулярні теорії С. 607, 611—612, 614
- прегенітальна С. 328—331
- С. хлопчиків і дівчаток, порівняння 554, 584—587, 593—594, 595, 597—598
- Середньовіччя 606, 652
- Серцебиття як істеричний симптом 405
- Сечовипускання (див. також Екскременти/Екскреція)
- 315, 319, 329
- С. і вогонь 570
- Сигнал, страх як С. 399, 410, 483, 549, 552, 557—562
- Символи (див. Реєстр символів)
- Символіка 147
- сексуальна С. 147—163, 184—192, 264—266, 300, 489—492
- С. давнини 155—161
- С. в поезії 159, 162
- С. в сновидді 116, 144—165, 181, 189—190, 196, 209, 227, 259, 479, 486, 489—492, 569
- С. як філогенетична спадщина 196
- глухачення С. 460
- Симптом невротичний
- виліковність С. н. 164, 277—279, 362, 441, 456—463
- двобічність/поляриність С. н. 300
- “звідки”, “куди”, “навіщо” С. н. 275, 282—283
- значення С. н. 75, 239, 254—270, 274—283, 382, 463, 468—469
- механізм С. н. 15, 69, 253, 295—296, 362—381, 394—395, 409—411, 427, 438, 451, 463—464
- механізм С. н. і робота сновиддя, порівняння 484
- початок роботи психоаналізу з С. н. 524, 615, 626—627
- С. н. як захисний механізм 265—266, 308, 415—416
- С. н. як ерзацне задоволення 278, 292, 296—301, 307, 347—348, 353, 362—364, 370, 371, 391, 395—396, 451, 461
- С. н. і згнічення 292—293, 296—300, 362, 364, 369—370, 463, 524
- С. н. при істерії (див. Істерія)

- С. н. як наслідок психічного конфлікту 352—353, 362, 386, 457, 460—461
- С. н. і сновиддя, порівняння 75, 179, 223, 238, 296, 364, 371
- С. н. і фантазії 589
- справдження бажань у С. н. 249—250, 297—301, 364—365, 370—371
- типові С. н. 268
- тлумачення С. н. 258—269, 276, 297, 300, 307—309, 389
- Симптомні дії 55, 100, 243, 247, 250
- Симптомоутворення
- згущення при С. 363—364, 371, 395
 - зсув при С. 371, 395
 - С. і згнічення 293, 296—300, 362—365, 369, 463—464
 - С. і сновиддя 482
 - С. і страх 550—554
 - С. і цензура 370
 - фантазії і С. 265—266, 371—372, 378, 395—396, 589
- Синтетична функція Я 544 і прим.
- Система
- неусвідомленого (див. Неусвідомлене)
 - передусвідомленого (див. Передусвідомлене)
 - сприйняття 543—547
- Сифілофобія 556
- Сіменс В. 28
- Слова
- експерименти із С. 103—104
 - С. і афекти 11, 212—213
 - С. у сновидді 115—116, 176
 - чарівна сила С. 11, 635
- Слухова похибка 19, 62
- “Смертний випадок” (Штекель) 236
- Смерть
- бажання чиєсь С. 138, 185, 193, 199—203, 333, 336, 340—341
 - інстинкт С. 575—576, 576 прим.
 - невротична реакція на С. 591
 - первісні погляди на С. 591
 - символи С. 148, 156, 193, 491
 - сновиддя після чиєсь С. 183—187, 234
 - страх перед С. 408
- Сни наяву (див. також Фантазії) 91—92, 98, 124—125, 133, 377—378
- Сновиддя
- архаїчний характер С. 176, 196—210, 222—223, 464, 486
 - афекти в С. 84, 212
 - безглуздя С. 83, 90, 108, 119, 173, 476
 - виображення
 - абстрактних уявлень у С. 170—171, 486—487, 489
 - “Ні” в С. 174
 - просторове часу в С. 492
 - протилежностей у С. 174—176, 187, 189, 218, 227
 - візуальні образи в С. 82, 89, 115, 165—166, 170—173, 176, 179, 228, 485—487
 - денні залишки в С. 90, 99, 117, 121, 210, 225, 237, 296, 424, 477, 486, 488
 - дитячі С. 84, 120—131, 211
 - дрібниці в С. 76—77, 114
 - егоїзм С. 137, 189, 201, 422
 - експерименти із С. 84—85, 489
 - жіночі С. 149—150, 490
 - забування С. 76, 84
 - збоченість у С. 206—207, 340—341
 - згнічення і С. (див. Згнічення)

згущення в С. (див. Згущення)
значення/сенса С. 75, 79, 84, 91, 93, 138—139, 224, 254, 269
зсув у С. (див. Зсув)
інстинкти і С. 483—488
комфортні С. 129
критика в С. 173
мішані утвори в С. 166—167
мовлення в С. 178
неврози і С., порівняння 481—482, 494
неусвідомлене і С. 107—108, 110, 113, 145, 198, 221—222, 235, 482—488, 495, 504—505
неясність С. 76, 83, 112—113, 134, 476
перекручення С. (див. Перекручення)
повторні С. 84
покарання в С. 217—218, 220, 493
полюції в С. 128
пробуджувальні С. 80, 85—88, 215—216
прогалини в С. 133—134
пророчі С. 78, 91
протилежності як засіб виображення в С. 174—176, 187, 189, 218, 227
психічна діяльність у С. 170, 177—178, 221
регресії в С. (див. Регресія) 216, 364, 422, 482—483, 485—486
сваволя в тлумаченні С. 168, 227
символіка в С. 116, 144—165, 181, 189—190, 196, 209, 227, 259, 479, 486, 489—492, 569
слова в С. 115—116, 176
“смертний випадок” у С.

(Штекель) 236
сни наяву 91—92, 98, 124—125, 133, 377—378
С. як галюцинаторне переживання 123, 126, 131, 211, 476, 482—483, 485—486
С. і дотеп, порівняння 234—235
С. як компромісне утворення 481, 485
С. нормальних людей 75—76, 91, 180—181, 296, 463
С. і окультизм 497—523, 580
С. як психічний феномен 93—95, 138—139
С. під час психоаналізу 180, 237—238
С. і психози, порівняння 482
С. як психопатологічний витвір 482
С. і сенсорні подразники 79—91, 97—98, 122—128, 131, 213, 237—238, 483—485
С. і симптом невротичний, порівняння 75, 179, 223, 238, 296, 364, 371
С. і симптомоутворення 482
С. після чиєсь смерті 183—187, 234
С. і сон 80, 84, 87, 97, 122—126, 129, 138, 216, 296, 364, 422, 424
С. і стан бадьорості 81—84, 91—92, 136—137, 169, 196, 463—464
С. як сторож сну 123, 126, 138
С. і хибні дії, порівняння 76, 79, 93—94, 98—101, 103—107, 124—126, 131
справдження бажань у С. (див. Справдження бажань)
страшні С. 84, 125, 212—218, 220, 270, 474, 483, 494—496

- сумнів у С. 173
тверезі С. 90, 99, 111, 120, 187
типові С. 270, 332—333
функція С., виправдана Я 485
цензор С. (див. також Цензура) 481
цензура С. (див. Цензура)
числа в С. 178
численні С. тієї самої ночі 187—188
чужість С. 82—83, 89, 164
яскравість С. 476
- Сновидний матеріал, дитячі
враження як С. м. 99, 196—
197, 206—207, 494—496, 575
- Сновидні думки (латентні) 89
прим., 107—119, 122, 130,
135—136, 144, 165—179,
213, 221—225, 227, 233, 236,
474—481, 483—488, 493
наснаження С. д. 487
передусвідомлені С. д. 484
- Соломонова Пісня над піснями 157
- Соматичні чинники (див. Хибні дії; Фізичне і психічне)
- Сон
безсоння 216—217, 265
відвертання від зовнішнього світу під час С. 482, 485
материнська утроба і С. 81
нарцисизм С. 422, 425—426
С. і сновиддя (див. Сновиддя і сон; Сновиддя як сторож сну)
С. і стан бадьорості 80—84, 91
спальний церемоніал 262—268
характеристики С. 80—83, 97, 422, 425—426
- “Сон в'язня” (картина Швінда) 129
- Сонники як метод тлумачення сновидь 145
- Сором 601—602
- Софокл 332—333
- Соціальний, а, е (див. також Суспільство)
вплив на жінок 584, 601, 642
риси жінок 602, 603—604
середовище 311—312, 315, 348—349, 435, 437, 468
структура 648—651
- Соціологія 534, 651
С. і психоаналіз 162—163
- Спадковість 248, 252, 358, 365, 379, 382, 413, 437, 464, 548
- Спеціалізація в медицині 623
- Співзвуччя 153 прим., 169
- Спіритизм 521
- Спогади (див. також Амнезія; Забування; Приховані спогади) 69—71, 196—197, 371—372, 441, 459
картина С. 633
прогалини в С. (див. також Амнезія; Забування) 133—134, 441, 459
рештки С. (див. також Денні залишки) 543
- “Спокуса Святого Антонія” (повість Флобера) 304
- Спокушання 375
з боку дорослих осіб 589, 593
страх С. 507
фантазії С. 375—376, 589
- Спостереження марення 434—435
- Справдження бажань
в анімізмі 636
і пізнання 629
при помилкових діях 72
в релігії 629, 637—638, 646
в симптомах 249, 297—301, 364, 370—371
в сновиддях 122—131, 137—144, 150, 165, 189, 211—226,

- 237, 296, 298, 364, 424, 463,
474, 485—488, 493—496,
504—505
і сублимація 594
в фантазіях 91—92, 376—
377
Спрага 128, 189, 213, 417
Сприйняття система 543—547
зовнішнє сприйняття 294
прим., 641
Ссання 313—315, 330—331,
374
Сталості принцип 360 і прим.,
380 і прим.
Статеве дозрівання 186, 206,
311, 317, 319, 328, 331, 339,
352, 357, 369, 374, 407, 566
обряди С. д. 160—161, 337,
554
Статеві особливості, вторинні
581—582
Статеві продукти 581—582
Статеві стосунки/статевий акт
302—305, 316, 322—325,
327, 360, 395, 406—407
батька-матері С. с. 224, 265,
298, 319, 374—376
дитячі теорії С. с. 319, 586
символи С. с. 152, 160, 163,
188—192, 489
Статей різниця, дитячі погля-
ди на С. р. 317
Страждання 69—71, 360, 379,
387—388, 400
насолоди-страждання при-
нцип 557—560
принцип С. 70 і прим.
Страх (див. також Страх не-
вротичний)
афект С. 399—402, 408, 414,
548, 552
боязнь і переляк, відміна
від них 399—400
істерія С. 268, 287, 298, 368,
395, 405, 408—409, 414, 451,
553
кастраційний С. (див. Кас-
трація)
напад С. 551, 557
неврози С. 390 прим., 394,
397 прим., 402, 406, 409,
444, 454, 549—550, 562
сексуальні чинники при н.
С. 549—550, 561—562
осереддя С., Я як о. С. 552
реальний С. (див. Реальний
страх)
симптомоутворення і С. 550—
554
С. перед висотою 412
С. перед демонами 635, 636
С. перед закритими примі-
щеннями 268, 403
С. перед залізницею (див.
Залізниця)
С. збожеволіти 408
С. перед інцестом 490
С. перед матір'ю 490, 588,
590
С. перед над-Я 546, 555
С. і небезпека 398—401,
402—405, 409—416, 436,
548—549, 551—556, 560—561
С. на службі самозбережен-
ня 403, 412, 436
С. перед самотністю 403, 412
С. як сигнал 399, 410, 483,
549, 552, 557—562
С. перед смертю 408
С. сумління (див. Сумління
страх)
С. перед темрявою 403, 405,
412
С. перед убивством або от-
руєнням 588—589, 591
С. утратити любов 529, 555
С. перед чужими людьми
410—411
страшні сновиддя 84, 125,

- 212—218, 220, 270, 474, 483,
494—496
- Страх невротичний (див. також
Фобії) 8, 243 прим, 397—
416, 467, 545—546, 548—553,
555—556, 560—561, 588, 611
дотику С. н. 309
еквівалент С. н. 405
С. н. як афект 399—402,
408, 414, 548, 552
С. н. і згнічення 406—409,
415, 430—431, 550—554, 556—
559, 561—562
С. н. народження (див. На-
родження)
С. н. немовлят перед відсу-
тністю матері 554—555
С. н. очікувальний (див. Очі-
кувальний страх)
С. н. як перетворення лібідо
405—417, 430—431, 436,
549—552, 558, 561—562
завдання теорії С. н. я. п.
л. 558, 561—562
С. н. спокушання 507
- Сублімація 17, 349, 380—381,
407, 449, 462, 564, 594, 604
- Сумління (див. також над-Я)
435, 526—529, 532, 677, 634
- Сумління страх 529, 546, 552, 556
- Сумніви
при неврозі нав'язливих
станів 257, 263, 287—288,
289 прим, 291
в сновиддях 173
- Суперечність, що не існує для
Воно 541—542
- Суспільство (див. також Соці-
альний; Соціологія)
індивід та С. 555—556, 617
неврози С. 639 і прим.
- Сфінкс, загадка С. 318
- Табу 251, 636
- Тальбот В. Г. Фокс 231
- “Тангейзер” 322
- Тварини 358, 366, 374, 419
інстинкти Т. 571, 574—575
люди і Т., прірва між ними
206
поведінка Т. 522, 583
Т. як божества 632, 636
ушанування Т. 632, 636
- Тваринні Фобії 403—405
- Телепатія (див. також Переда-
ча думок) 502—506, 521—522
Т. і телеграф 502, 522
- Темрява, страх перед Т. 403,
405, 412
- Тенер Джон (з п'єси Шоу
“Man and superman”) 202
- Терапевтична реакція нега-
тивна 578
- Терапія (див. також Психоте-
рапія)
психоаналітична Т. 9, 15,
252—255, 258—259, 277—
278, 286, 298, 387—388, 437—
470, 541—542, 547, 578, 612—
613, 615, 617—618, 621—627
повідомлення під час п. Т.
474—478, 484
теорії, що впливають на лі-
кування неврозів 612—613
фізична Т. неврозів 623
- Теренцій 612 прим.
- Типовий, е
симптом 268
сновиддя 270, 332—333
- Тіло (людська постать) (див. та-
кож Материнська утроба)
догляд Т. як джерело від-
чуттів насолоди на геніта-
ліях 587, 589, 592
отвори Т., символи о. Т. 154
символи Т. 148, 154
- Тір, облога Т. 78, 235—236
- Ткання, винахід Т. 602
- Тлумачення сновидь
анагорічне Т. с. 236—237

- античне Т. с. 78—80, 146, 235—236
 значення Т. с. для психоаналізу 473
 опір і Т. с. 108—111, 112—113, 136, 138—142, 480—481
 пояснення міфологічних сюжетів через Т. с. 490—491
 ставлення загалу до Т. с. 474, 491
 техніка Т. с. 93—120, 123—124, 136, 144—146, 165—169, 180—182, 219—220, 227—239, 286, 463, 474—485, 493
 Т. с. на службі окультизму 504—506, 513
 Т. с. через сновидця 94, 98—99, 108—109, 180—181
 Т. с. через сонники 145
 Токсичні чинники/сексуальний токсин (див. також Хімічні особливості) 393, 395, 401
 Тотемізм 337—338, 632, 636
 Травма (див. також Травматичний)
 дитяча Т. 496, 588—589, 617, 619—620
 фіксація на Т. 271—275, 364—371, 495—496
 Травматичний, а, е (див. також Травма)
 істерія 495—496
 неврози 272—273, 385, 495—496
 переживання, фіксація на Т. п. 271—275, 364—371, 495—496
 ситуація 271—275, 279, 319, 351
 спричинення неврозів 243
 прим., 271—275, 350—351
 чинник 561
 Традиція, над-Я як носій Т. 534, 650
 Тренк, барон 128
 Три, число (див. Числа як символи)
 Три бажання, казка про Т. б. 214, 217
 Туберкульоз 627
 Тяжіння сила, теорія Т. с. 644
 “У бельетажі й на першому поверсі” (притча) 356—358, 382
 Уважність, хибні дії та У. 22—25, 38—40, 63
 Уланд Й. Л. 194
 Умивання нав’язливе 256, 268, 309, 408, 551
 Упередження 469, 585
 Уретральна еротика 570
 Усвідомлене (див. також Усвідомленість/свідомість) 16, 481—482
 відміна неусвідомленого від У. 414—415, 428
 перетворення неусвідомленого на У. (усування згнічення) 278, 292—295, 441—445, 452, 454, 458—460, 461—462, 495, 542, 575
 Усвідомлене мислення і неусвідомлені процеси 484, 536—539
 Усвідомленість/свідомість (див. також Усвідомлене)
 відносини неусвідомленого з У. 293—296, 414—415, 428
 відносини передусвідомленого з У. 296, 346
 відносини Я з У. 363
 згнічення як недопуск до У. 293—295, 333, 345, 408
 природа У. 16

- Утеча в хворобу 386
Утрати любові страх 529, 555
Учення про сновиддя/теорія сновидь 473—496, 560, 580
У. п. с. як основа психоаналізу 473, 488, 494
Учитель (див. Вихователь)
Уявлення та афекти, їхня роз'єднаність унаслідок роботи сновиддя 487, 550
- Фалічний, і
мати 490, 595, 599
символи 149—153, 158—160, 163, 187—188, 190, 266, 299—300, 491, 568—569
фаза 329 прим., 554, 566, 586—588, 592—598
- Фантазії (див. також Сни наяву) 91, 243 прим., 265—266, 374—376, 377—378, 460, 492, 495, 555, 569, 589
дитячі враження і Ф. 371—375
дівчачі Ф. 492, 589
істеричні Ф. 8, 385
неусвідомлені Ф. 378—379, 380—381, 395—396
прафантазії 374—377, 376 прим.
психотичні Ф. 460
ретрогресивне фантазування 338, 371—378
сексуальні Ф. 301, 305, 309, 314, 374—376
справдження бажань у Ф. 91—92, 376—377
Ф. і реальність 64, 371—381
Ф. і симптомоутворення 265—266, 371—372, 378, 395—396, 589
Ф. спокушання 375—376, 589
честолюбні Ф. 92, 377
“Фауст” (Гете) 499 прим.
- Ференці С. (див. також Бібліографію) 624 прим.
Фетишизм 305, 352
Фехнер Г. Т. (див. також Бібліографію) 83
Фізика 571, 646
Фізичне і психічне (див. також Хибні дії, соматичні чинники) 541 прим., 544 прим. 3, 563
Фізичний процес 522
Фіксація
лібідо 343—344, 345, 347, 349—352, 355—356, 363—367, 368, 372, 378, 420—421, 427, 567, 578, 588, 594, 598—600
на травматичному переживанні 271—275, 364—371, 495—496
Філогенетична спадщина 196, 358, 376, 382, 410—411, 416
Філологія (див. також Мовний) 490, 568
Філософія 14, 91, 629—630, 636, 646
Гегелева Ф. 648
світогляд і Ф. 630, 636, 646
Шопенгауєрова Ф. 575—576
Флобер Г. 304
Фобії (див. також Агорафобія; Клаустрофобія; Страх) 402—403, 408, 410, 412—416, 549—553, 625
інфантильні Ф. 410—415, 549—550
істеричні Ф. 414
тваринні Ф. 403—405
Фольклор 154, 163, 490
Фонтане Т. 377
“Форміон” (п'єса Теренція) 612 прим.
Форсайт Д. 514—521
Фрайберг (Пршибор) у Моравії 610 прим.

- Франклін Дж 128
 Франц Йосиф, імператор 644
 Фригідність (див. також Сексуальна нечутливість жінок) 601
 Фройд Анна (див. також Бібліографію) 616
 Фройд Зігмунд (див. також Бібліографію)
 фонографічна пам'ять Ф. 471
 Ф. З. та Віденський університет 471
 Ф. З. і Георг Брандес 608 прим.
 Ф. З. у Моравії 610
 хірургічна операція у Ф. З. 471
 Фройд-Отторего 516, 518
 Фройнд А. фон 516, 519
 "Функціональний феномен" (Зільберер) 489—490
- Характер
 аморальність Х. в дітей 529
 анальний Х. 569—570
 ненормальності (розлади) Х. 625—626
 риси Х. 257, 290, 297, 318, 382, 384, 402, 556, 618
 формування Х. 318, 531—532, 557—558, 567, 569—570, 593—594, 598, 601—602, 603—604
- Харчовий інстинкт 313, 330
- Хибні дії (див. також Гублення; Забування; Запихання; Мовні похибки; Омани; Письмові похибки; Помилкові дії; Слухові похибки; Читальні похибки) 19—74, 93—99, 190, 463, 538
 визначення Х. д. 19
 мігрень як причина Х. д. 22, 30, 39
 непристойність і Х. д. 36—
- 37
 перекручення назв при Х. д. 69—70, 104—105, 108
 прикладі Х. д. (див. Реєстр хибних дій)
 протилежності при Х. д. 27—28, 35
 сенс/значення Х. д. 28—29, 34—55, 60, 79, 254—255, 267
 соматичні чинники і Х. д. 22—23, 29, 38—41, 54—55, 62—63
 Х. д. і відвертання уваги 22—25, 38—40, 63
 Х. д. в поетичній творчості 30—33, 48
 Х. д. як протидія двох різних намірів 38, 41, 54—61, 65—69
 Х. д. і сновиддя, порівняння 76, 79, 93—94, 98—101, 103—107, 124—126, 131
- Хімічні особливості сексуальних процесів (див. також Токсичні чинники) 321, 393
- Хлопчики
 Едіпів комплекс у Х. 553, 587, 598
 кастраційний комплекс Х. (див. Кастраційний комплекс)
 над-Я Х. 598
 сексуальність Х. і дівчаток, порівняння 554, 584—587, 593—594, 595, 597—598
 ставлення до батька 185—187, 289, 334—335, 336—341, 553—554, 598
 ставлення до матері 204, 334—340, 533, 553, 587, 591—592, 597, 603
 "Хлоп'ятко-кошлатко" (Гофман) 374
- Царі 649

- “Цезар і Клеопатра” (п’єса Дж. Б. Шоу) 48
- Цензура 435, 481—482
- Ц. і згнічення 215, 294—295
- Ц. і симптомоутворення 370
- Ц. сновидь 133—138, 142—144, 164, 168, 169—170, 196, 198, 209, 212, 215—218, 233, 296, 364, 424, 435, 481, 484—487, 494
- Цепелін 649
- Церемоніал (див. також Нав’язливий церемоніал)
- бедуїнів шлюбний Ц. 490
- спальний Ц. 261—268
- Церква (див. також Релігія) 651
- Цивілізація (див. Культура)
- Цюріхська школа 103
- Чаклунство, віра в Ч. 610—611
- Час/уявлення про Ч.
- брак уявлення про Ч. у Воно 541—542
- передача часових відносин через систему сприйняття 543—544
- просторове виображення Ч. 492
- Часткові інстинкти 317, 324, 328—331, 346, 348, 365, 379
- Частота, символ Ч. 492
- Честолюбство
- жіноче Ч. 603
- честолюбні фантазії 92, 377
- Ч. та уретральна еротика 570
- Числа
- вільні асоціації з Ч. 100—101
- Ч. як символи 149, 159, 190, 218
- Ч. в сновиддях 178
- Читальні похибки 19, 26, 38, 62, 65
- Чоловік (див. також Чоловіче і жіноче)
- Едіпів комплекс у Ч. 603
- символи Ч. 148, 153, 490
- Чоловіче і жіноче 237, 328, 572, 581—585, 588, 597, 600—601, 611
- агресивність (див. Агресивність)
- сексуальні функції і лібідо 600—601
- Чоловічі геніталії (див. Кастрація; Пеніс; Фалічний символ)
- Чоловічості комплекс 595, 599, 603
- Чудо 499—502, 520, 622—623, 636
- віра в Ч. 499—500, 520
- Чужі люди, страх перед Ч. л. 411—412
- Чуттєве збудження, символ Ч. з. 153
- Чуттєві подразники (див. Подразники)
- Шарко Ж. М. 140
- Швінд М. 129
- Шекспір В. 31—32, 89, 257
- прим., 338 і прим., 401
- прим.
- Шілер Ф. 25 і прим., 30—31, 612
- Шлюб/укладання шлюбу
- символ Ш.
- Шопенгауер А. 575—576
- Шоу Дж. Б. 48, 202
- Шребер, голова Сенату, його історія хвороби 162 прим., 430 прим.
- Штекель В. (див. також Бібліографію) 237, 614 прим.
- Юнг К. Г. (див. також Бібліографію) 103, 205 прим., 242

прим., 350 прим., 378, 418,
610 прим., 613 прим.

Я

відносини із свідомістю 363
згнічувальні сили Я/згні-
чення як функція Я 142,
297, 356, 363, 378, 384, 386,
416—417, 444—445, 524,
560, 563

зміни Я 462, 530, 557—558
ідеали Я 434, 532

над-Я як носій і Я 532 і
прим., 533

інстинкти Я (див. також
Самозбереження інстинкт)
350, 354, 358, 363, 391,
409—410, 415—416, 417—
420, 425—426, 436, 444,
460—464, 524, 563—565,
570

і. Я в конфлікті з сексуаль-
ними інстинктами 350, 354,
357—358, 391, 409—410,
417—420, 426, 444, 460—
464

інтереси Я 419—420, 420
прим., 422, 425

інфантильна слабкість
(рання незрілість) Я 550,
555, 617

лібідо, спрямоване на Я 420
прим., 420—428, 434—435,
570—571

неусвідомлені складники Я
536—539, 542, 546

опір Я 216—217, 297, 443—
445

пробна діяльність Я 556—
557

реактивні утворення Я 380,
385—386, 557—558, 570

реальність (зовнішній світ)
і Я 482, 542—547, 552, 560,
579

регресія Я 361

розвиток Я (див. Я, склад і
будова Я)

розщеплюваність Я 525

сексуальні потяги, випра-
вдані Я 354

синтетична функція Я 544
і прим.

склад і будова Я 354—355,
357—358, 360—361, 383,
420, 434, 444

функція сновидь, випра-
вдана Я 485

Я і Воно 540, 542—547, 552,
556—560

Я як головний резервуар
лібідо 570

Я та інстинкти 544—546,
556—559, 573

Я і оболонка порівняння
543

Я і над-Я 526—530, 532—
535, 546—547, 552

Я як об'єкт лібідо 545

Я як осереддя страху 552

Я як представник розуму
544

Я і формування неврозів
362—363, 384—388, 391

цензура Я 435

Якість 379, 464, 542

Яскравість сновидь 476

"Anna O.", історія хвороби 254,
267, 272, 277, 291, 615 прим.

"Anthropophyteia" (часопис)
158, 160

Charing Cross (шпиталь, Лон-
дон) 514 прим.

Coitus interruptus 407

Dementia praecox 267, 395,
420, 426—429, 445, 460, 465

"Dora", історія хвороби 181
прим., 221 прим., 389 прим.

"Fliegende Blätter" 22, 389

- “Hans, Der Kleine”, історія хвороби 310 прим., 318 прим., 368 прим., 405 прим., 616 прим.
- “Imago” (часопис) 163, 616
- “Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse” 473
- “Man and superman” (п’єса Б. Шоу) 202 прим.
- “Matratzengruft, Aus der” (Гайне) 46 прим.
- Reitler R. 51 прим.
- “Rattenmann”, історія хвороби 300 прим.
- “Wolfsmann”, історія хвороби 181 прим., 368 прим., 376 прим.

Зігмунд Фройд

ВСТУП ДО ПСИХОАНАЛІЗУ

**Лекції
зі вступу до психоаналізу
з новими висновками**

**Переклав з німецької
Петро Таращук**

**Редактор Петро Соколовський
Відповідальна за випуск Тетяна Соломаха
Технічний редактор Ольга Грищенко
Коректор Талла Грузинська**

**Формат 84 × 108 ¹/₃₂. Папір офсетний № 1.
Гарнітура журнальна. Зам. № 111.**

**Видавництво “Основи”.
252133, Київ, бульв. Лихачова, 5.**

**ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”.
256400, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.**

Зігмунд Фройд — один з тих велетнів духу, що навчили людину сміливо, не ховаючись від правди, придивлятись до власного ества. Запропонований читачевій увазі твір — узагальнення й підсумок усього доробку вченого, популярний, та аж ніяк не спрощений виклад психоаналітичної теорії вустами її автора.

Перекладено за виданням:

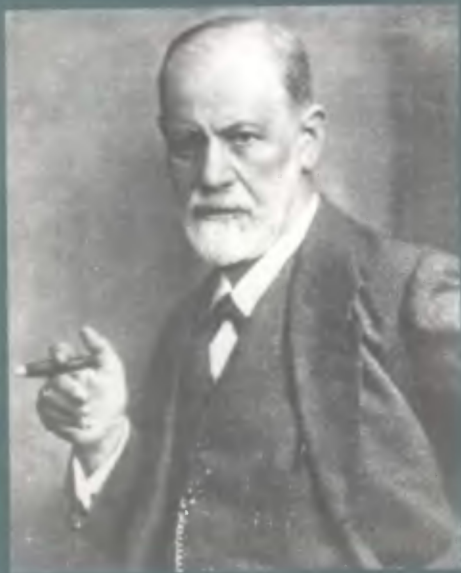
Sigmund Freud, Studienausgabe, Band I, "Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse" und "Neue Folge", S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 1989.

Фройд, Зігмунд.
Ф 91 Вступ до психоаналізу /Пер. з нім. П. Тара-
щук. — К.: Основи, 1998. — 709 с.
ISBN 966-500-013-6

Зігмунд Фройд — один з тих велетнів духу, що на-
вчили людину сміливо, не ховаючись від правди, при-
дивлятись до власного єства. Запропонований читачевій
увазі твір — узагальнення й підсумок усього доробку
вченого, популярний, та аж ніяк не спрощений виклад
психоаналітичної теорії вустами її автора.

В XIX ст. у Європі з'явився незвичайний тип автора, не схожий ні на видатного письменника, ні на автора релігійних текстів, ні на засновника науки... Він унікальний тим, що не тільки пише власні праці, а й продукує ще дещо: можливості і правила для Створення інших текстів... Фройд є не тільки Автором "Тлумачення снів"... він заклав нескінченні можливості дискурсу.

Мішель Фуко

Зігмунд Фройд народився 1856 р. в Моравії. З чотирилітнього віку й до глибокої старості проживав у Відні. Лише гітлерівське вторгнення в Австрію 1938 р. Змусило його шукати притулку в Лондоні, де він і помер наступного року.

Перші наукові праці Фрейда стосувалися анатомії та неврології, але в тридцятилітньому віці він захопився психологією. Наступне десятиліття стало роками народження його дітища — психоаналізу, де він розкрив механізм розвитку сексуального інстинкту та його вплив на мислення й поведінку людини.

Фройдове життя не було багате на події, але його ідеї спричинилися не тільки до появи численних спеціальних дисциплін, а й породили нову інтелектуальну атмосферу в другій половині нашого сторіччя.